รายงานฉบับสมบูรณ์

เรื่อง

เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน :
ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สอง
ถึงปัจจุบัน (2488-2544)

สุวิทย์ ธีรศาศวัต

กุมภาพันธ์ 2546

รายงานฉบับสมบูรณ์

เรื่อง

เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน :
ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สอง
ถึงปัจจุบัน (2488-2544)

สุวิทย์ ธีรศาศวัต

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

ชุดโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย

คำแถลงของชุดโครงการ
เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย

ชุดโครงการวิจัย "เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย" ประกอบด้วยนักวิชาการและนักศึกษา 27 คน* ใช้วิธีวิจัยแบบเศรษฐศาสตร์ มานุษยวิทยาและประวัติศาสตร์ ใช้สถิติของรัฐบาล ใช้สถิติที่ชุดโครงการฯ สำรวจเอง โดยใช้แบบสอบถามจาก 1,574 ครัวเรือนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 1,600 ครัวเรือนในภาคใต้ 887 ครัวเรือนที่ตำบลศิลาแลง อำเภอปัว จังหวัดน่าน สำรวจเองแบบมานุษยวิทยาในภาคเหนือ ใช้ข้อมูลจากที่นักวิจัยสำรวจไว้เดิมก่อนชุดโครงการฯ 1,935 ครัวเรือนในเขตอีสานใต้และในเขตตะวันตกของภาคกลาง ให้นักวิจัยผู้ช่วยฝังตัวและเก็บข้อมูลแบบมานุษยวิทยาในหมู่บ้านในภาคเหนือ สัมภาษณ์แบบวิธีการของประวัติศาสตร์บอกเล่าในทุกภาค และใช้ข้อมูลทุติยภูมิทั้งของรัฐบาล นักวิชาการและนักพัฒนาเอกชน สัมพันธ์ใกล้ชิดใช้ประโยชน์จากแนวคิดและข้อมูลของโครงการวิจัย "พลวัตเศรษฐกิจชุมชนสามลุ่มน้ำ" ซึ่งมีคุณพรพิไล เลิศวิชาเป็นหัวหน้าโครงการ ศึกษาทฤษฎีและประวัติศาสตร์ชนบทของต่างประเทศ เชิญนักวิชาการชาวต่างประเทศจากญี่ปุ่น จีน และฝรั่งเศสมาบรรยายและเยี่ยมงานสนามในชนบทประเทศไทย รวมทั้งหัวหน้าชุดโครงการวิจัยนี้เดินทางไปพบกับนักวิชาการอินเดียที่เมืองกัลกัตตาและเชนไน และพบนักวิชาการลาตินอเมริกาที่เมืองมานากัว นิคารากัว และเมืองซานโฮเซ่ คอสตาริก้า ศาสตราจารย์ ดร.ยศ สันตสมบัติ นักวิจัยในโครงการฯ เดินทางไปค้นคว้าที่มหาวิทยาลัยเบิคเล่ มลรัฐคาลิฟอร์เนีย สหรัฐอเมริกา

---

* **ภาพรวม** : ดร. คริส เบเคอร์ นักวิชาการอิสระ **ภาคเหนือ** : ศ. ดร.ยศ สันตสมบัติ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
รศ. ดร.จิราภรณ์ สถาปนะวรรธนะ มหาวิทยาลัยนเรศวร ผศ. ดร.รัตนาพร เศรษฐกุล มหาวิทยาลัยพายัพ
คุณชัยวัชน์ หน่อรัตน์ นักศึกษาปริญญาเอก มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ คุณลำแพน จอมเมือง นักวิชาการอิสระ
คุณสุทธิพงษ์ วสุโสภาพล สำนักงานสาธารณสุข จังหวัดน่าน คุณวินัย บุญลือ นักศึกษาปริญญาโท มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ : รศ. สุวิทย์ ธีรศาศวัต มหาวิทยาลัยขอนแก่น รศ. ดร.สมคิด พรมจุ้ย มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช
รศ. ดร.สมบัติ พันธวิศิษฏ์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช อาจารย์ ดร.มณีมัย ทองอยู่ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
อาจารย์วิลาศ โพธิสาร โรงเรียนเตลศิริวิทยา อ.ศีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์ ผศ. สุทัศน์ กองทรัพย์ สถาบันราชภัฏสุรินทร์
อาจารย์ ดร.พรเพ็ญ ทับเปลี่ยน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ อาจารย์ธันวา ใจเที่ยง สถาบันราชภัฏสกลนคร
ภาคกลาง : รศ. ดร.พอพันธ์ อุยยานนท์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช อาจารย์ ดร.ทิพวัลย์ สีจันทร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
อาจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย เกียรตินาคินทร์ สถาบันราชภัฏสวนดุสิต ดร. อรสุดา เจริญรัถ สำนักราชเลขาธิการ
ดร. ภมรรัตน์ สุธรรม กรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย **ภาคใต้** : รศ. สงบ ส่งเมือง มหาวิทยาลัยทักษิณ
คุณชลิตา บัณฑุวงศ์ มูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน (ประเทศไทย) คุณอนุสรณ์ อุณโณ นักวิชาการอิสระ
เศรษฐกิจชุมชนกับเศรษฐกิจแห่งชาติ : รศ. เสรี ลีลาลัย มหาวิทยาลัยรามคำแหง รศ. ดร.สังศิต พิริยะรังสรรค์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
หัวหน้าชุดโครงการ : ศ. ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา นักวิชาการอิสระ

ชุดโครงการนี้ได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ใช้เวลาวิจัย 3 ปี (1 มีนาคม 2543 – 28 กุมภาพันธ์ 2546) ใช้ทุนวิจัยทั้งหมดประมาณ 13 ล้านบาท มีผลงานวิจัยเป็นหนังสือรวม 21 เล่ม

การวิจัยได้ข้อค้นพบสำคัญ 3 ข้อ คือ

1. เศรษฐกิจไทยประกอบด้วยเศรษฐกิจสองระบบ คือระบบเศรษฐกิจชุมชนและระบบเศรษฐกิจทุน การดำรงอยู่ของระบบเศรษฐกิจทุนเราทราบกันอยู่แล้ว งานวิจัยชุดนี้ให้ความรู้เพิ่มว่าระบบเศรษฐกิจชุมชนดำรงอยู่ เป็นชีวิตการทำมาหากินของชาวไทยจำนวนมากที่สุด คิดในแง่ของจำนวนชีวิตผู้คนชาวไทย ใหญ่กว่าระบบทุน ดำรงอยู่ในทุกภาคของประเทศไทย โดยเฉพาะในชนบท

ลักษณะสำคัญของระบบเศรษฐกิจชุมชนคือครอบครัวและชุมชนเป็นหน่วยการผลิต เป้าหมายของการผลิตคือการดำรงอยู่การรักษาตัวให้รอดอยู่ของครอบครัวและชุมชน ให้สามารถเลี้ยงตัวเองได้และผลิตซ้ำครอบครัวและชุมชนได้ การผลิตจึงมีลักษณะเพื่อบริโภคในครัวเรือน ผลิตเพื่อขายก็ได้ แต่ก็เพื่อให้ได้เงินมาซื้อสินค้าให้ครอบครัวดำรงชีวิตอยู่ได้และเลี้ยงดูบุตรได้ มากกว่าที่จะคิดขยายการผลิตให้ใหญ่โต ให้มีกำไรสูงสุด ให้ร่ำรวย ครัวเรือนมีลักษณะเป็นผู้ผลิตเล็กอิสระ ขายสินค้าไม่ใช่ขายแรงงาน วิธีการผลิตหลักคือผู้ผลิตเล็กอิสระใช้แรงงานของสมาชิกของครอบครัว เพราะเป็นสิ่งที่ครอบครัวมีอยู่แล้วโดยธรรมชาติ โดยเฉพาะใช้แรงงานครอบครัวนี้บนที่ดินเพื่อให้เกิดเป็นผลผลิตทางการเกษตรเพื่อเลี้ยงครอบครัวให้รอด เดิมปลูกข้าวแต่ต่อมาเมื่อจำนวนคนต่อเนื้อที่เพิ่มขึ้น ก็ผันใช้แรงงานของครอบครัวปลูกพืชที่ใช้ที่ดินน้อยแต่ใช้แรงงานเข้มข้น เช่นผักและผลไม้ หรือเลี้ยงสัตว์ เช่นวัวและเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ หรือทำกิจกรรมการค้าย่อยและบริการ เช่นซ่อมเครื่องจักรต่างๆ หรือหากส่งสมาชิกบางคนออกไปขายแรงงาน ก็ส่งไปในฐานะเป็นวิธีหารายได้อย่างหนึ่งของครอบครัวซึ่งอยู่ในชนบท ไม่ใช่ให้ไปเปลี่ยนอาชีพอย่างถาวรจริงๆ ต้องส่งเงินกลับให้ครอบครัว เพื่อจุนเจือครอบครัวซึ่งก็ทำการเกษตรอยู่ด้วยในชนบทได้ การผลิตของผู้ผลิตเล็กอิสระนี้ต่างจากการผลิตแบบทุนนิยม การผลิตในระบบทุนเป็นการผลิตขนาดใหญ่ ใช้ทุนสูงเป็นหลักไม่ใช่ใช้แรงงาน ใช้ที่ดินมากเป็นแบบไร่ขนาดใหญ่ ใช้แรงงานรับจ้าง

ระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนหรือผู้ผลิตเล็กอิสระนี้ดำรงอยู่อย่างมีเสถียรภาพมากที่สุดในภาคใต้ ที่ซึ่งภาคการเกษตรในท้องถิ่นหนึ่งๆ มีความหลากหลาย อันเป็นลักษณะของภูมิประเทศแบบ tropical rain forest ฝนตกชุกและแผ่นดินมีความอุดมสมบูรณ์ รายได้ของครัวเรือนชนบทถึง 2/3 มาจากภาคเกษตรในท้องถิ่นเองและสูงพอที่จะอยู่ได้ และครัวเรือนถึง ¾ ของครัวเรือนทั้งหมดใช้แรงงานสมาชิกในครอบครัวเท่านั้นทำการเกษตร ส่วนในภาคเหนือและภาค

กลาง ระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนก็ยังคงดำรงอยู่ ที่ใกล้เมืองเชียงใหม่แม้ว่าแต่ละครัวเรือนจะมีที่ดินน้อยมาก ครัวเรือนประมาณครึ่งหนึ่งในชนบทยังคงทำเกษตรกรรมเป็นหลัก ครัวเรือนในภาคเหนือส่วนใหญ่พยายามอยู่ให้ได้ด้วยการทำอาชีพในภาคเกษตรและนอกภาคเกษตรหลายๆ อย่าง รวมทั้งรับจ้างพร้อมๆ กันในคนๆ เดียวกัน ในเวลาเดียวกันหรือใกล้ๆ กัน เนื่องจากภาคเหนือมีน้ำบริบูรณ์ ดินดี จึงทำการเพาะปลูกแบบเข้มข้นได้ ช่วยผ่อนคลายปัญหาที่ดินมีจำกัดลงไปได้บ้าง และในภาคกลางประมาณครึ่งหนึ่งของผู้ที่ทำงานในชนบททำงานของครัวเรือน ซึ่งในระยะหลังเป็นงานนอกภาคเกษตร เป็นงานประเภทค้าขายและบริการอยู่มาก ซึ่งเป็นงานที่ต้องการความรู้และฝีมือ และให้ค่าตอบแทนพอสมควร ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนดำรงอยู่ รายได้ของครัวเรือนชนบทมากกว่าครึ่งหนึ่งมาจากการผลิตเกษตรกรรม และครัวเรือนชนบทใช้แรงงานจ้างเพียง 17% ของการใช้แรงงานทั้งหมด แต่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือนี้เป็นภาคที่น่าเป็นห่วงมากที่สุด เพราะระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนดำรงอยู่ได้ ณ ระดับรายได้ที่ต่ำ มีการกระจายการผลิตทางการเกษตรน้อย ใช้วิธีทำลายป่าเพื่อปลูกพืชพาณิชย์ซึ่งมักจะไม่ยั่งยืน ใช้วิธีส่งแรงงานออกไปขายเมืองไกล แทนที่แรงงานเหล่านั้นจะได้พัฒนาท้องถิ่นและภูมิภาค

ระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนเป็นระบบที่ฝังตัวอยู่ในพื้นที่ สายญาติมิตร สังคมวัฒนธรรมและประวัติศาสตร์ มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ความอาทรต่อกันและกัน แลกเปลี่ยนเพื่อความพอเพียงยิ่งขึ้น ไม่ใช่การแข่งขันและเอารัดเอาเปรียบ เขตพื้นที่อาจครอบคลุมตั้งแต่หมู่บ้านเดียวและขยายกว้างถึงเป็นเขตภาษาและวัฒนธรรมของชนชาติ ในภาคใต้มีหมู่บ้านอนาธิปัตย์ สวนสมรม ตลาดนัดซึ่งเป็นตลาด “น้ำใจ” ระบบเกลอ แชร์แรงงาน ในภาคเหนือมีศาลผี เก๊าผี สภาผู้เฒ่า ของหน้าหมู่ เหมืองฝาย ระบบหมวด ระบบครูบา ในภาคอีสานมีผีปู่ตาและระบบเสี่ยวเป็นต้น และในทุกภาคมีระบบญาติมิตรและมีระบบวัฒนธรรมของแต่ละชนชาติดำรงอยู่ในชุมชนชนบท งานวิจัยของคุณพรพิไล เลิศวิชาในหนังสือ “วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย (2536) และในโครงการวิจัย” “พลวัตเศรษฐกิจชุมชนสามลุ่มน้ำ” (2545) และงานวิจัยของศาสตราจารย์ ดร.ยศ สัตสมบัติ “พลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชาวนา : เศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือ และการปรับกระบวนทัศน์ว่าด้วยชุมชนในประเทศโลกที่สาม” ในชุดโครงการนี้ ให้ภาพเหล่านี้ชัดเจนมาก

2. การแปรรูป (transformation) ของเศรษฐกิจไทย จากระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจทุน เป็นกระบวนการที่มีความหนืดตัวสูงมาก คือเป็นไปทีละเล็กละน้อย ใช้เวลานานมาก และยังเกิดขึ้นจำกัด

เดิมนั้นงานคลาสสิกของนักเศรษฐศาสตร์ชาวอเมริกัน James C. Ingram, "Economic Change in Thailand Since 1850" (1955) ที่พิมพ์ออกมา 10 ปีหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ให้ภาพว่าเศรษฐกิจไทยได้เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วหลังจากสนธิสัญญาเบาริ่ง เศรษฐกิจแบบทำมาหากินหมดไป กลายเป็นเศรษฐกิจค้าขายส่งออก (export economy) ต่อมาในทศวรรษ 2520 การศึกษาเศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีตของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองได้แก้ไขภาพนี้ ภาพที่ถูกต้องคือ แม้ในภาคกลางการผลิตข้าวเพื่อขายเมื่อเริ่มต้นเป็นกิจกรรมที่เสริมเติมจากการผลิตข้าวเพื่อบริโภคเอง การผลิตเพื่อกินเพื่อใช้เอง ปลูกข้าวเพื่อใช้กินเอง การทอผ้าพื้นเมือง การตำข้าว การไม่มีและไม่ใช้แรงงานรับจ้าง คงสืบเนื่องตลอดมาจนถึงสงครามโลกครั้งที่สองค.ศ. 1945 สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองปฏิเสธงานของนักวิชาการชาวต่างประเทศที่ให้ภาพว่าชาวบ้านเต็มใจที่จะเข้าร่วมในระบบทุน งานของสำนักฯ ในช่วงทศวรรษ 2520 ได้ให้ภาพใหม่ว่า ถ้าลงไปศึกษา ณ ระดับหมู่บ้านจริงๆ จะได้ข้อเท็จจริงว่าชาวบ้านรู้สึกและมีความสำนึกว่า รัฐและทุนเป็นสิ่งแปลกปลอม ชาวบ้านถูกลากเข้าสัมพันธ์กับระบบทุน พวกเขาต่อสู้และรักษาสถาบันชุมชนหมู่บ้านของเขา งานวิจัยว่าด้วยเศรษฐกิจหมู่บ้านของสำนักฯ ให้ภาพว่าสถาบันชุมชนหมู่บ้านแบบเลี้ยงตัวเองดำรงอยู่อย่างน้อยจนถึงสงครามโลกครั้งที่สอง การเปลี่ยนแปลงสู่ระบบทุนในชนบทในช่วง 100 ปี จากสนธิสัญญาเบาริ่งจนถึงสงครามโลกครั้งที่สอง เป็นไปอย่างล่าช้า

งานวิจัยชุดใหม่นี้ "เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย" ซึ่งคือการศึกษาการเปลี่ยนแปลงในช่วงเวลาที่ต่อมา จากสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่สอง (1945) จนถึงปัจจุบัน คือระยะเวลาอีกประมาณ 50 ปี ได้ให้ข้อค้นพบที่สำคัญมากว่า ลักษณะการเปลี่ยนแปลงสู่ระบบทุนที่ว่าล่าช้าในช่วงจากสนธิสัญญาเบาริ่งจนถึงสงครามโลกครั้งที่สองนั้น แม้ในช่วงร่วมสมัยจากสงครามโลกครั้งที่สองจนถึงปัจจุบัน ก็ยังคงเป็นจริงเช่นนั้น คือยังคงล่าช้าอยู่ ความหนืดตัวของระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชน ไม่กลายเป็นระบบทุน ดำรงอยู่ทั้งในอดีตและร่วมสมัย การเปลี่ยนแปลงที่ล่าช้านี้เป็นที่มาของการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจสองระบบในเศรษฐกิจไทย

จะอธิบายการเปลี่ยนแปลงที่ล่าช้าเข้าสู่ระบบทุน จะอธิบายกระบวนการที่มีความหนืดตัวสูงมากของเศรษฐกิจสังคมไทยได้อย่างไร? ในงานวิจัยชุดเดิมคณะนักวิจัยแห่งสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองอธิบายว่าเป็นเพราะ 1) ความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติในอดีต 2) ลักษณะชุมชนหมู่บ้านที่ให้ความมั่นคง และ 3) ลักษณะพิเศษของรัฐและระบบทุนนิยมไทยที่ไม่เข้าไปจัดการการผลิตในชนบท เพียงเรียกเอาส่วนเกินออกมาจากหมู่บ้าน จะยังอธิบายการดำรงอยู่ของระบบชุมชนหมู่บ้านในช่วง 50 ปีหลัง คือช่วงร่วมสมัยนี้ด้วยปัจจัย 3 ข้อที่ใช้อธิบายช่วง 100 ปีแรกได้หรือไม่? ผลงานของชุดโครงการวิจัยนี้ชี้ว่าปัจจัยข้อ 1) และ 3) อธิบายได้น้อยลง การอธิบายต้องอาศัยปัจจัยที่ 2) มากขึ้น อีกทั้งการค้นคว้าในระยะต่อมาของสำนักฯ ก็ทำให้เราเข้าใจปัจจัยที่ 2) ดี

ขึ้น และเห็นความสำคัญของปัจจัยที่ 2) มากขึ้น คือต้องอธิบายการดำรงอยู่ของระบบชุมชนหมู่บ้านด้วยลักษณะที่เป็นพิเศษของหมู่บ้านไทย

ประเทศไทยโดยรวมมีความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติมาก เนื่องจากโดยสภาพภูมิศาสตร์ตั้งอยู่ป่าฝนเขตร้อน แต่ทว่าการเพิ่มขึ้นของประชากรอย่างรวดเร็วช่วงหนึ่งหลังสงครามโลกครั้งที่สองทำให้เมื่อ 20 ปีที่ผ่านมาการขยายตัวของการเพาะปลูกได้ไปถึงเขตชายแดน (frontier) ปัจจัยบวกของการมีทรัพยากรธรรมชาติเหลือเฟือได้ยุติลง ขณะนี้ปัจจัยความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติใช้อธิบายการดำรงอยู่ของชุมชนหมู่บ้านได้ดีเพียงเฉพาะในเขตภาคใต้ ดังปรากฏเป็นข้อเท็จจริงในรายงานการวิจัยชุดนี้ ขณะเดียวกันปัจจัยข้อที่ 3) ระบบทุนไม่เข้าไปจัดการการผลิตในชนบท ก็เริ่มเป็นจริงน้อยลงในเขตภาคกลางและเขตภาคเหนือ รัฐเองก็มีส่วนช่วยระบบทุนให้เข้าไปถึงชุมชนหมู่บ้านสะดวกยิ่งขึ้น โดยการสร้างการคมนาคมและสื่อมวลชนการโฆษณา ซึ่งโน้มเอียงเป็นส่วนของระบบทุน

การศึกษาของชุดโครงการวิจัยนี้ได้ให้ภาพว่า การรักษาตัวดำรงอยู่ได้ของเศรษฐกิจครอบครัวและหมู่บ้านในช่วง 50 ปีที่ผ่านมา เป็นเพราะการปรับตัวและการต่อสู้ของครอบครัวและชุมชนของชาวบ้านเอง ชาวบ้านปรับตัวโดยการผันการใช้แรงงานครอบครัวจากข้าวไปสู่พืชหลายชนิด ไปสู่งานบริการและการค้า โรงงานขนาดเล็กในชนบท ใช้แรงงานเข้มข้นขึ้น คือทำงานหนักขึ้น และแม้จะต้องส่งแรงงานส่วนหนึ่งไปขายในเมืองไกลก็ยอม ทั้งหมดนี้เพื่อรักษาครอบครัวและชุมชนเอาไว้ กระบวนการพยายามรักษาตัวเองของครอบครัวและชุมชนนี้มีทั้งต่างทำกัน และทั้งทำกันเป็นเครือข่ายช่วยเหลือซึ่งกันและกันในท้องที่ สายญาติมิตร ระหว่างหมู่บ้านและอาจกว้างขวางถึงภายในเขตชนชาติและเขตวัฒนธรรม แสดงถึงความสำคัญและพลังผูกพันของสถาบันครอบครัวและชุมชนในเศรษฐกิจชาวบ้านของไทย การรู้สำนึกในความผูกพันและพลังของครอบครัวและชุมชนนี้ปรากฏเด่นขึ้นมาเมื่อมีปัญหาหรือวิกฤติ สมาชิกของครอบครัวช่วยกันทุกวิถีทางเพื่อรักษาที่ดินของครอบครัว ชาวบ้านภาคใต้และภาคต่างๆ รวมตัวกันเป็นกลุ่มออมทรัพย์เพื่อสู้กับระบบทุน ชาวบ้านรวมตัวกันปกป้องรักษาทรัพยากรและป่าไม้ ฯลฯ ลักษณะพิเศษของชุมชนหมู่บ้านไทยนี้เองที่อธิบายการหนีดตัวของกระบวนการแปรรูปจากระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจทุน

การวิจัยของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองในช่วง 15 ปีที่ผ่านมาว่าด้วยชุมชนหมู่บ้านไทย ได้ช่วยทำให้เราเข้าใจลักษณะพิเศษของชุมชนไทยดีขึ้น และความเข้าใจนี้ทำให้เราเริ่มจะเห็นเส้นทางของชนชาติไทยอันประกอบขึ้นมาจากชุมชน เส้นทางที่ผ่านมาและเส้นทางอันน่าพึงปรารถนา การวิจัยเรื่อง “วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย” (2536) ของคุณพรพิไล เลิศวิชา และเรื่อง “เศรษฐกิจหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกในอดีต” (2540) ของคุณพูนศักดิ์ ชานิกรประดิษฐ์ ในด้าน

หนึ่งได้ย้ำให้เห็นการดำรงอยู่ของวัฒนธรรมชุมชนในสถาบันหมู่บ้านและความสำคัญของวัฒนธรรมชุมชนต่อเศรษฐกิจหมู่บ้าน ซึ่งเป็นคุณลักษณะที่สภาคาทอลิกแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนาและนักพัฒนาเอกชนเห็นและนำมาเสนอ ในอีกด้านหนึ่งงานวิจัยทั้งสองชิ้นได้ค้นพบการดำรงอยู่และความสำคัญของเครือข่าย (network) ชุมชน คือพบว่ามีเครือข่าย (network) การแลกเปลี่ยนมากมายระหว่างชุมชนหมู่บ้านในอดีต ในภาคใต้ชุมชนชายฝั่งแลกปลากับข้าวของชุมชนบนพื้นราบและแลกปลากับผลไม้ของชุมชนชายภูเขา ในภาคเหนือชุมชนบนที่ราบในหุบเขาแลกข้าวกับผักของชุมชนบนภูเขา อัตราการแลกเปลี่ยนในตลาดชาวบ้านเหล่านี้ขึ้นกับความสัมพันธ์ส่วนตัวของผู้แลกเปลี่ยน วัตถุประสงค์ของการแลกเปลี่ยนคือ เพื่อความพอเพียงยิ่งขึ้น ไม่ใช่กำไร ตลาดไม่ได้ขับเคลื่อนโดยกฎแห่งระบบทุนนิยม ท่านอาจารย์สงบ ส่งเมือง ในงานวิจัยชุดปัจจุบันนี้ได้ชี้ให้เราทราบว่าเครือข่ายเหล่านี้ยังดำรงอยู่ขณะนี้ในรูปของตลาดนัด

และคุณพรพิไล เลิศวิชา ในงานวิจัย “พลวัตเศรษฐกิจชุมชนสามลุ่มน้ำ” (2545) ได้อธิบายได้ชัดเจนว่าหมู่บ้านในลุ่มน้ำเดียวกันได้ร้อยโยงเป็นเครือข่ายการจัดการน้ำ คือระบบเหมืองฝาย ประกอบด้วยหมู่บ้านนับร้อยหมู่บ้าน จัดสรรน้ำและจัดสรรแรงงานเพื่อรักษาเหมืองฝายเอง โดยอาศัยประสบการณ์ร่วมกันในท้องถิ่นเดียวกัน สายญาติ ศาสนา พิธีกรรม งานบุญและงานรื่นเริง ฯลฯ เครือข่ายนี้ยังดำรงอยู่ดีในปัจจุบัน ชุดโครงการวิจัย “ประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมชนชาติไท” ซึ่งทำงานวิจัยในช่วง พ.ศ.2538-2541 ได้ขยายขอบเขตการศึกษาชุมชนและวัฒนธรรมชุมชนไทยออกไปยังหมู่บ้านไทนอกประเทศไทย และได้มีข้อค้นพบมายืนยันว่าชุมชนหมู่บ้านไททั้งในและนอกประเทศไทยมีลักษณะพิเศษเพิ่มสำคัญอีก 2 ข้อ คือ 1) หมู่บ้านไทมีลักษณะโบราณและความเป็นชุมชนเข้มข้น หมู่บ้านไทนอกประเทศไทยมีระบบที่แบ่งที่ดินทำกินใหม่เป็นระยะ (repartition) ตามขนาดของครอบครัว มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกันและน้ำใจเป็นพื้นฐานของชีวิต มีพิธีกรรมต่างๆ ที่แสดงความสำคัญของบรรพบุรุษ ผู้เฒ่าผู้แก่ ครอบครัวและชุมชน สถาบันชุมชนดำรงอยู่สืบเนื่องตลอดมา ข้ามกาลเวลา ไม่ว่าระบบเศรษฐกิจสังคมที่ครอบอยู่ข้างบนจะเปลี่ยนแปลงอย่างไร 2) วัฒนธรรมหมู่บ้านไทเป็นวัฒนธรรมกลาง เป็นวัฒนธรรมของชนชาติทั้งหลายบนดินแดนประเทศไทยโดยธรรมชาติโดยสมัครใจ ทั้งนี้เพราะชาวไทอาศัยอยู่บนที่ราบลุ่มชนชาติอื่นที่อาศัยอยู่บนภูเขาใกล้ๆ เมื่อลงมาที่ราบเพื่อแลกเปลี่ยนกับชาวไทและชาวเผ่าอื่นเขาใช้ภาษาไท ชนชาติอื่นเหล่านี้มีสองวัฒนธรรม วัฒนธรรมของตนเองและวัฒนธรรมไท ชนชาติทั้งหลายในดินแดนประเทศไทยจึงกลายเป็นชนชาติที่มีวัฒนธรรมไทโดยสมัครใจ ชุมชนทั้งหลายบนดินแดนประเทศไทยสามารถประกอบกันขึ้นเป็นชนชาติไทได้อย่างสนิท เครือข่ายระหว่างชุมชนสร้างขึ้นได้ง่าย แน่นแฟ้น มีขอบเขตกว้างขวาง และไม่มีความขัดแย้ง สุดท้ายการวิจัยชุดปัจจุบัน “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย” ได้ทำให้เราสรุปทางทฤษฎีได้ว่าหมู่บ้านไทยเป็นระบบเศรษฐกิจ

สังคมระบบหนึ่งในตัวเอง มีเป้าหมายของตัวเอง คือมุ่งให้ครอบครัวพอเพียงที่จะดำรงชีพอยู่ได้และผลิตซ้ำตัวเองได้ ใช้แรงงานสมาชิกของครอบครัวเป็นหลัก มีน้ำใจและความเอื้ออาทร ความเป็นญาติมิตร เป็นเครื่องร้อยรัดส่วนต่างๆ ของระบบ จัดสรรและแบ่งปันผลผลิต กรรมสิทธิ์เอกชนไม่มีความเด็ดขาด ในหลายกรณีชุมชนและเครือข่ายชุมชนมีส่วนในการตัดสินใจจัดสรรทรัพยากรและผลผลิต ลักษณะความเป็นพิเศษของหมู่บ้านไทยที่คณะของเราค้นพบทั้งหมดนี้คือ1) หมู่บ้านมีความเป็นชุมชนเข้มข้นและดำรงอยู่สืบเนื่องมาช้านาน 2) หมู่บ้านเป็นระบบเศรษฐกิจสังคมอีกระบบหนึ่งของตัวเอง 3) หมู่บ้านมีเครือข่ายแลกเปลี่ยนและช่วยเหลือกันอย่างกว้างขวาง และ 4) วัฒนธรรมหมู่บ้านเป็นวัฒนธรรมกลางโดยสมัครใจของชนชาติทั้งหลายในท้องถิ่นและดินแดนประเทศไทย อธิบายลักษณะของเศรษฐกิจและวัฒนธรรมไทยที่ฐานราก ที่ลักษณะพื้นฐานที่สุดของคนจำนวนมากที่สุดในประเทศไทย และนี่คงจะเป็นคำอธิบายที่สำคัญที่สุดว่าทำไมการแปรรูปของเศรษฐกิจไทย จากเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจทุน เป็นกระบวนการที่มีความหนืดตัวสูงมาก ที่จริงแล้วเศรษฐกิจไทยอาจจะพัฒนาจากระบบศักดินาไปสู่ระบบแห่งชาติที่เป็นระบบเศรษฐกิจชุมชนในช่วง 150 ปีที่ผ่านมา หากไม่ถูกตัดตอนไปเสียก่อนโดยการเข้ามาของระบบเศรษฐกิจทุนจากภายนอกประเทศ ด้วยความเป็นจริงทางประวัติศาสตร์นี้เราจึงพัฒนามาเป็นเศรษฐกิจสองระบบ ที่การขยายตัวของระบบทุนเกิดขึ้นอย่างช้าๆ และระบบชุมชนต่อสู้เพื่อดำรงตนเองอยู่ให้ได้

เรามาถึงปัญหาอนาคตของเศรษฐกิจสังคมไทย กระบวนการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจสังคมหรือเส้นทางของชาติที่มีระบบชุมชนเป็นระบบใหญ่อยู่ภายใน ควรเป็นอย่างไร? ปัญหาสำคัญยิ่งข้อนี้ชุดโครงการฯ มีคำตอบเบื้องต้นจากการค้นคว้า ขอเสนอเพื่อพิจารณา ดังนี้ :

3. เส้นทางของชาติที่สอดคล้องกับความเป็นจริงและความมุ่งหวังของชาวไทย ควรเป็นเส้นทางที่ชุมชนและวัฒนธรรมชุมชนมีบทบาทนำ เพราะชุมชนเป็นแกนของสังคมและวัฒนธรรมไทย เป็นสถาบันหรือเป็นระบบชีวิตของผู้คนชาวไทยจำนวนมากที่สุด การพัฒนาประเทศชาติที่แท้จริงจะต้องเป็นการพัฒนาที่ระบบที่ใหญ่ที่สุดในแง่ผู้คนนี้ คือระบบชุมชน ที่ผ่านมาระบบชุมชนถูกเอารัดเอาเปรียบ มีโอกาสน้อยที่จะได้พัฒนาเต็มศักยภาพ

การพัฒนาในอนาคตจึงควรมุ่งที่เศรษฐกิจและวัฒนธรรม ณ เขตภายในของประเทศ เป็นการพัฒนาเศรษฐกิจโดยมีสภาพภูมิศาสตร์ทรัพยากรของพื้นที่ ชุมชนและเครือข่ายชุมชนในท้องถิ่นและวัฒนธรรมของชุมชนกำกับ และประกอบเครือข่ายของท้องถิ่นขึ้นมาเป็นประเทศชาติ มีชื่อเรียกว่าแนวทาง “วัฒนธรรมชุมชน” (บาทหลวงนิพจน์ เทียนวิหาร) หรือ “ชุมชนาธิปไตย หรือชุมชนาภิวัฒน์ ’’(คุณพิทยา ว่องกุล) หรือ “เศรษฐกิจวัฒนธรรม” (ศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ วะสี) พัฒนาการเกษตรและอุตสาหกรรมจากฐานภายในประเทศ ศึกษาเขตภายใน

สำรวจเศรษฐกิจและทรัพยากรท้องถิ่นทั้งบุคคลและวัตถุของทั้งประเทศ พัฒนาศักยภาพของท้องถิ่นต่างๆ พยายามใช้ทรัพยากรในท้องถิ่น ผลิตเพื่อความพอเพียงของท้องถิ่นก่อน ผลิตเพื่อขายเป็นขั้นตอนต่อไป พยายามใช้แรงงานในครอบครัวก่อนจ้างแรงงาน โยงท้องถิ่นต่างๆ เชื่อมทุกส่วนของประเทศเข้าด้วยกัน เป็นระบบเดียวกันด้วยระบบการขนส่งและคมนาคม ให้ความสำคัญกับการค้าภายในประเทศ ผลิตเพื่อตลาดภายในมากกว่าตลาดต่างประเทศ เน้นช่วงชิงตลาดภายในประเทศกลับคืนมาแทนเน้นการส่งออก สนใจการผลิตสิ่งของด้วยเทคโนโลยีที่คนภายในประเทศกำกับเอง มากกว่าสนใจเรื่องธุรกิจ เรื่องการเงิน การธนาคาร การค้าระหว่างประเทศ การเก็งกำไรด้วยวิธีต่างๆ ท้องถิ่นและประชาชนมีส่วนร่วมและควบคุมการพัฒนา พึ่งตัวเองและพึ่งกันเองภายในประเทศเป็นหลัก พัฒนาคุณภาพของประชากรด้วยการสาธารณสุขและการศึกษา ในด้านการศึกษาถือเอาระบบของท้องถิ่นและประชาชนเป็นตัวตั้ง เนื้อหาสาระของวิชาความรู้ที่สอนกันในโรงเรียน วิทยาลัย และมหาวิทยาลัย ควรต้องเป็นเรื่องของท้องถิ่นมากขึ้น เรื่องของประชาชนธรรมดามากขึ้น ชุดโครงการวิจัยนี้ได้ค้นพบว่าประเทศชาติของเรามีทุนทางวัฒนธรรมอยู่มากในเขตท้องถิ่นต่างๆ ซึ่งมีคุณค่ามากทางเศรษฐกิจ มีตลาดและมีราคา เช่นอาหารและขนม ทอผ้าพื้นเมือง เครื่องปั้นดินเผา สมุนไพร เหล้าไวน์ งานบริการเช่นนวดและต้อนรับแขกท่องเที่ยว ฯลฯ กิจการเหล่านี้มักมีแม่บ้านผู้หญิงเป็นผู้นำและผู้สืบทอด ควรส่งเสริมการผลิตที่เป็นผลจากวัฒนธรรมชุมชนภูมิปัญญาและงานฝีมือเหล่านี้ คือเส้นทางของเศรษฐกิจหัตถกร อนึ่งชุดโครงการวิจัยนี้และผลการวิจัยของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองได้ค้นพบด้วยว่า ด้วยความสัมพันธ์ทางสายเครือญาติ วัฒนธรรม หรือประสบการณ์ประวัติศาสตร์ในพื้นที่ ชุมชนหมู่บ้านสามารถเชื่อมโยงกันเป็นเครือข่าย ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ประเทศชาติของเราและท้องถิ่นของเราโชคดีมากที่เราไม่มีความขัดแย้งระหว่างชุมชนท้องถิ่น ตรงข้ามเรากลับมีการรวมตัวเป็นเครือข่ายของประชาชนได้ง่ายในทุกระดับ ในระดับท้องถิ่นเช่นระบบออมทรัพย์ในภาคใต้ ระบบเหมืองฝายและระบบของครูบาศรีวิชัยในภาคเหนือ ระบบทำนาและโรงสีในภาคอีสาน ระดับชาติเช่นระบบของหลวงตามหาบัว เป็นต้น ในอนาคตจะต้องมีการเพิ่มจำนวน อาณาเขตครอบคลุมและกิจกรรมของเครือข่ายเช่นนี้ ให้มากขึ้นและเข้มข้นขึ้นอีก

การพัฒนาระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนให้เข้มแข็ง ทั้ง ณ ระดับท้องถิ่นและขยายขอบเขตเป็น ณ ระดับชาตินี้ต้องเป็นการกระทำของชาวบ้านร่วมกันเอง เกิดจากการมีสำนึกร่วมกันของชาวบ้าน ที่จะรวมตัวพัฒนาอย่างอิสระตามภาวะที่สอดคล้องกับท้องถิ่น มากกว่าที่ผู้หนึ่งผู้ใดจะกำหนดให้แทน คือมีปัญญาชนของชาวบ้าน (organic intellectual) ประกอบข้อมูลจากประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและวัฒนธรรมของชาวบ้านขึ้นเป็นระบบ แล้วส่งคืนความเข้าใจอันประกอบเป็นระบบแล้วนั้นให้แก่ชุมชน จะทำให้ชุมชนรู้จักตัวเอง จากจิตไร้สำนึกเป็นจิตรู้

สำนึก จะมีพลังอย่างมาก จะทำให้แนวทางการพัฒนาแบบชุมชนเป็นที่ยอมรับ และเป็นที่เรียกร้องของประชาชนพลเมือง และโดยที่ประเทศชาติของเราไม่มีความขัดแย้งระหว่างชุมชนท้องถิ่น การกระจายอำนาจปกครองจากรัฐส่วนกลางไปสู่รัฐส่วนท้องถิ่นจึงน่าจะทำได้โดยไม่มีปัญหาการสลายตัวของประเทศชาติ แต่กลับจะทำให้ทุกเขตท้องถิ่นเข้มแข็งขึ้น เมื่อประกอบขึ้นเป็นประเทศชาติในลักษณะใหม่ ยิ่งจะเป็นชาติที่เข้มแข็งและพึ่งตัวเองได้มากยิ่งขึ้น

การพิจารณาเสนอเส้นทางของชาติจะต้องกล่าวถึงด้วยถึงการประสานระบบเศรษฐกิจชุมชนกับระบบเศรษฐกิจทุน ประกอบกันขึ้นเป็นเศรษฐกิจแห่งชาติ ในหัวข้อนี้การศึกษาค้นคว้าเพิ่งอยู่ในขั้นเริ่มต้น ควรจะต้องมีการค้นคว้าเข้มข้นขึ้นอย่างมากต่อไป แนวคิดเบื้องต้นคือควรใช้วัฒนธรรมชุมชนร้อยรัดระบบเศรษฐกิจชุมชนและระบบเศรษฐกิจทุน หมายความว่าชนชั้นกระฎุมพีในเมืองไทยที่มีเชื้อสายจีน พิจารณารับวัฒนธรรมชุมชน วัฒนธรรมชาวบ้าน จึงจะเกิดบูรณาการในสังคมไทย ใช้วัฒนธรรมกำกับความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจระหว่างระบบทุนและระบบชุมชน เศรษฐกิจไทยอาจจะยังคงเป็นเศรษฐกิจสองระบบ แต่วัฒนธรรมเป็นระบบเดียว คือวัฒนธรรมชุมชน ซึ่งเป็นวัฒนธรรมชนชาติไทย

คำขอบคุณของหัวหน้าชุดโครงการ

เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย

ชุดโครงการฯ ขอขอบคุณสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ที่ได้ให้ทุนสนับสนุนชุดโครงการนี้ เป็นทุนของฝ่ายวิชาการ (ทุนเมธีวิจัยอาวุโส) และของฝ่ายชุมชนรวมกัน

ขอขอบคุณอย่างยิ่งโดยเฉพาะกับบุคคล 3 ท่านที่แนะนำและชักชวนอย่างตั้งใจมากให้คิดทำโครงการนี้ คือศาสตราจารย์นายแพทย์วิจารณ์ พานิช อดีตผู้อำนวยการ สกว. ดร.สีลาภรณ์ บัวสาย หัวหน้าฝ่ายชุมชน สกว. และคุณพรพิไล เลิศวิชา นักวิชาการอิสระเพื่อนผู้ร่วมงานวิจัยหมู่บ้านมาด้วยกันตลอดเวลาอันยาวนาน

ขอขอบคุณศาสตราจารย์ ดร.วิชัย บุญแสง ผู้อำนวยการฝ่ายวิชาการ สกว. คุณพรพิมล กิตติมศักดิ์ คุณเบ็ญจมาศ ตีรมาศวณิช คุณอังคณา ใจเลี้ยง และท่านเจ้าหน้าที่อื่นของ สกว. ที่ให้ความสนับสนุนชุดโครงการฯ อย่างอบอุ่นมากตลอดเวลา 3 ปี ศาสตราจารย์ เสน่ห์ จามริก รองศาสตราจารย์ ดร. ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์ ศาสตราจารย์ ดร.นิธิ เอียวศรีวงศ์ ศาสตราจารย์ ดร. อภิชัย พันธเสน และศาสตราจารย์ ดร.ผาสุก พงษ์ไพจิตร ที่ปรึกษาของชุดโครงการ บาทหลวงนิพจน์ เทียนวิหาร อาจารย์ ดร.อานันท์ กาญจนพันธุ์ ที่ให้ข้อแนะนำอันเป็นประโยชน์ รวมทั้งนักวิชาการชาวต่างประเทศที่กรุณาเดินทางมาบรรยายและสัมมนาร่วมกับนักวิจัยในชุดโครงการ คือ Professor Yoshiteru Iwamoto Professor Eiichi Hizen Professor Akira Nozaki Professor Shigeharu Tanabe Professor Marcel Mazoyer Dr. Frençois Molle และ Associate Professor Zhang Zheng

ท่านคณบดีคณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย รองศาสตราจารย์ ดร. สุทธิพันธ์ จิราธิวัฒน์ ให้อำนาจการตัดสินใจและความสะดวกทุกประการในการบริหารชุดโครงการนี้แก่หัวหน้าชุดโครงการฯ และเมื่อเริ่มชุดโครงการฯ ต้นปี พ.ศ. 2543 ท่านรองอธิการบดีฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในขณะนั้น ศาสตราจารย์ ดร. สมศักดิ์ ปัญญาแก้ว ได้ให้ความสนับสนุนชุดโครงการฯ อย่างเต็มที่ ขอขอบคุณท่านอาจารย์ทั้งสองอย่างสูง

ขอขอบคุณ Dr. Lipi Ghosh Senior Lecturer แห่งมหาวิทยาลัยกัลกัตตา ผู้ประสานงานให้หัวหน้าชุดโครงการฯ ได้พบกับนักวิชาการอินเดียที่กัลกัตตาและเชนไน คุณศักดินา ฉัตรกุล ณ อยุธยา และ Dr. Folke Kayser แห่งมูลนิธิฟรีดริก อีเบิต (ประเทศไทย) ผู้ประสานงานให้หัวหน้าชุดโครงการฯ ได้พบกับนักวิชาการลาตินอเมริกา ที่นิคารากัวและคอสตา ริก้า

ขอขอบคุณคุณศิริพร ยอดกมลศาสตร์ คุณสุนันทา บุญยศรีสวัสดิ์ คุณสุภาภรณ์ ตรงกิจวิโรจน์ คุณทศนันท์ จันทร์อำไพ และคุณมยุรี คำเปลว ที่ช่วยเรื่องงานธุรการของชุดโครงการฯ อย่างมีประสิทธิภาพยิ่ง รวมทั้งคุณวลีทิพย์ เชื้อขาว เลขานุการคณะเศรษฐศาสตร์ และคุณวัชรินทร์ วีณุตตานนท์ เจ้าหน้าที่การเงินคณะฯ ซึ่งกรุณาตรวจทานเอกสารใบเสร็จต่างๆ ของชุดโครงการฯ โดยไม่รับค่าตอบแทนใดๆ

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา

3 กุมภาพันธ์ 2546

คำนำ

งานวิจัย “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน : ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน (2488-2544)” ของ รศ.สุวิทย์ ธีรศาศวัต จากการสุ่มตัวอย่างสำรวจเศรษฐกิจของผู้วิจัยเอง 1,574 ครัวเรือน ใน 12 หมู่บ้าน ใน 10 จังหวัด และจากสถิติตามรายภาคของรัฐบาล ให้ภาพชัดเจนที่สำคัญ 3 ภาพด้วยกัน คือ

1) เศรษฐกิจชนบทอีสานเป็นเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชน เป็นเศรษฐกิจของชาวนาชาวไร่รายย่อยที่ยังคงดำรงอยู่ ใน พ.ศ. 2543 ครัวเรือนยังคงถือครองที่ดินเฉลี่ยครัวเรือนละ 15.1 ไร่ ครัวเรือนที่มีที่ดินเกินกว่า 40 ไร่ มีเพียง 4.7% ของครัวเรือนทั้งหมด และครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินมี 18.2% คือ เศรษฐกิจชนบทอีสานเป็นเศรษฐกิจของชาวนาชาวไร่รายย่อย ไม่ใช่เศรษฐกิจของนายทุน เกษตรกรรม และกรรมาชีพลูกไร่ ลักษณะสำคัญของเศรษฐกิจระบบนี้คือ ครอบครัวเป็นหน่วยการผลิต ครอบครัวใช้แรงงานของสมาชิกในครัวเรือนเป็นหลัก ใช้แรงงานจ้างเพียงมาเสริม ในภาคอีสานครัวเรือนใช้เฉพาะแรงงานสมาชิกในครอบครัวอย่างเดียว ไม่ใช้แรงงานจ้างเลย มีจำนวน คือ 42.6% ของครัวเรือนทั้งหมด ส่วนครัวเรือนที่จ้างนั้นก็จ้างเป็นบางงาน เป็นบางฤดูกาล เฉลี่ยเท่ากับแต่ละครัวเรือนที่มีแรงงานจ้าง (แต่ก็ใช้แรงงานของครัวเรือนตัวเองเป็นส่วนใหญ่) จ้างคนงาน 1 คน ทำงาน 40-50 วันในหนึ่งปี หรือคิดเป็นเพียง 17.24% หรือต่ำกว่านั้นของการใช้แรงงานในภาคเกษตรกรรมทั้งหมดของครัวเรือน* นั่นคือ การใช้แรงงานในชนบทอีสานส่วนใหญ่ใช้แรงงานสมาชิกในครัวเรือน ความสัมพันธ์ทางการผลิตในหน่วยการผลิตพื้นฐานของชนบทภาคอีสาน คือ ระบบครอบครัวไม่ใช่ระบบทุนนิยม

---

*ครัวเรือนหนึ่งๆ เฉลี่ยทำการเกษตร 1.43 คน ทำงานเฉลี่ย 151 วัน/ปี เท่ากับ 216 วัน-แรงงาน รวมแรงงานจ้าง 45 วัน-แรงงาน เท่ากับ 261 วัน-แรงงาน ซึ่ง 45 วัน-แรงงาน คิดเป็น 17.24% และเมื่อคิดว่าตัวเลข 1.43 ยังไม่รวมเด็กในวัยเรียนที่เรียนหนังสือ และคนอายุเกิน 60 ปี ที่ยังอาจทำงานอยู่ จำนวนเฉลี่ยของผู้ทำงานเกษตรที่เป็นสมาชิกของครัวเรือนจะต้องสูงกว่านี้ เปอร์เซ็นต์ของการใช้แรงงานจ้างก็จะต้องต่ำกว่า 17.24

ฐานการผลิตของเศรษฐกิจครอบครัวชาวนาชาวไร่เหล่านี้คือ เกษตรกรรม รายได้จากภาคเกษตรทั้งที่ขายเป็นเงิน และผลิต และ/หรือเก็บมาเพื่อบริโภคหรือใช้สอยภายในครัวเรือนเอง คือ ข้าว ผัก ปลา แมลง ฟืน ของป่า ฯลฯ มีค่าคิดเป็นเกินกว่าครึ่งหนึ่งของผลผลิตหรือรายรับทั้งหมดของครัวเรือน มีนัยคือ ชาวนาชาวไร่รายย่อยในภาคอีสาน ซึ่งครอบครัวเป็นหน่วยการผลิตนี้ดำรงอยู่บนฐานตัวเองระดับหนึ่งด้วยการผลิตในชุมชนท้องถิ่น

2) เศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนอีสานส่งกำลังแรงงานประมาณเกือบครึ่งหนึ่งออกไปขายทั้งใกล้และไกลจากหมู่บ้าน เพื่อช่วยพยุงให้ครอบครัวและชุมชนดำรงอยู่ได้ และเมื่อเปรียบเทียบระหว่างรุ่นอายุก็ปรากฏชัดเจนว่าทำอย่างนี้มากขึ้นเรื่อยๆ โดยเฉลี่ยแล้วครัวเรือนอีสานปัจจุบันส่งแรงงานออกไปขาย คือ ออกไปรับจ้างประมาณเกือบถึง 1/2 ของแรงงานในวัยทำงานทั้งหมด และส่วนใหญ่เป็นการขายแรงงานในเมืองไกล โดยเฉพาะในกรุงเทพฯ* รายรับจากการขายแรงงาน คือ ค่าจ้างทั้งหมดของผู้ขายแรงงานในท้องถิ่น บวกกับเงินส่งกลับทั้งหมดของผู้ขายแรงงานในเมืองไกล คิดเป็นประมาณเกือบครึ่งหนึ่งของรายรับทั้งหมด (ทั้งที่เป็นตัวเงินและไม่เป็นตัวเงิน) ของครัวเรือน มีตัวเลขจากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน แสดงให้เราทราบแน่นอนว่าครัวเรือนอีสานส่งแรงงาน 0.79 คน ในจำนวนคนในครัวเรือนทั้งหมด 4.51 คน ออกไปทำงานในเมืองไกล และแรงงานที่ไปทำงานต่างถิ่นเหล่านี้ส่งเงินกลับคิดเป็น 19.7% ของรายได้ที่เป็นตัวเงินทั้งหมดของครัวเรือน และที่น่าสนใจมากประการหนึ่งด้วยคือ พบว่าแรงงานจากภาคอีสานแทบทุกคน (มากกว่า 95%) ที่ไปทำงานต่างถิ่น ส่งเงินกลับให้ครอบครัว ความหมายคือ สำหรับชุมชนและครอบครัวชนบทอีสานการส่งแรงงานออกไปรับจ้างทั้งในท้องถิ่นและต่างถิ่นมีความสำคัญมากในการพยุงเศรษฐกิจของครอบครัว และแรงงานที่ออกไปทำงานเป็นส่วนขยายออกของระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนอีสานนั่นเอง

---

*ร้อยละ 51.6 ของแรงงานทั้งหมดของครัวเรือนชนบทอีสานทำการเกษตรอย่างเดียว และร้อยละ 29.0 ของแรงงานไปทำงานต่างถิ่น (ไปทำงานต่างถิ่น หมายความว่า ไป-กลับในวันเดียวไม่ได้ น่าสังเกตด้วยว่าในครัวเรือนที่มีแรงงานไปทำงานต่างถิ่นนี้ 71% ของครัวเรือนไปทำที่กรุงเทพฯ และไปทำในภาคอีสานด้วยกันเองเพียง 13%)

เหตุที่ภาคอีสานต้องส่งแรงงานออกขาย เพราะว่าครอบครัวชนบทอีสานมีรายจ่ายที่เป็นตัวเงินเพิ่มขึ้นมากในช่วง 50 ปีที่ผ่านมา ส่วนใหญ่ (76.6%) เป็นรายจ่ายด้านบริโภคหลายอย่างไม่ชัดเจนว่าเหมาะสมหรือไม่ อาจเป็นเพราะผลของการโฆษณาของระบบทุนนิยม เช่น ค่าอาหาร (สูงถึง 26.4% ของรายจ่ายที่เป็นตัวเงิน) ค่าพาหนะ (62.6% ของครอบครัวมีจักรยานยนต์) ค่าของใช้ในบ้าน (84.9% ของครัวเรือนมีโทรทัศน์ 88.1% มีพัดลม 53.4% มีตู้เย็น) ค่าเล่าเรียนบุตร รายจ่ายด้านการผลิตก็มีรายจ่ายค่าปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลง ค่าซื้อเช่า ซ่อม และเชื้อเพลิงเครื่องจักร เป็นต้น ขณะเดียวกับที่รายจ่ายที่เป็นตัวเงินเพิ่มขึ้นมากนี้ ชาวชนบทอีสานก็ไม่สามารถเพิ่มผลิตภาพ (productivity) ของภาคการเกษตรได้มากนัก ผลิตภาพของการผลิตข้าวต่อไร่ ในช่วง 40 ปีมานี้ในภาคอีสานเพิ่มขึ้นเพียงครึ่งเท่า (จาก 191 กก./ไร่ ใน พ.ศ. 2503 เป็น 278 กก./ไร่ ใน พ.ศ. 2541/42) ผลิตภาพต่อไร่ของมันสำปะหลังในช่วง 20 ปีมานี้ก็เพิ่มเพียงเล็กน้อย ส่วนผลิตภาพต่อไร่ของปอลดลงด้วยซ้ำ ซึ่งอาจเป็นเพราะยังแก้ปัญหาจากธรรมชาติไม่ได้ ดินเป็นทรายและเค็ม การเพาะปลูกยังอาศัยน้ำฝนอยู่มาก มีพื้นที่ชลประทานเพียง 16.02% ของพื้นที่เพาะปลูกของภาค อีกทั้งชาวอีสานก็ยังไม่สามารถขยายผลผลิตหัตถกรรมหรือทำกิจกรรมเศรษฐกิจในครัวเรือนอื่นให้เป็นรายได้ได้ รายได้จากการขายสินค้าหัตถกรรมคิดเป็นเพียง 1.8% ของรายได้ที่เป็นตัวเงินของครัวเรือนเท่านั้น การเพิ่มผลผลิตรวมของภาคเกษตรจึงต้องทำโดยการใช้ที่ดินเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ และเมื่อประชากรเพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับ จาก 6.2 ล้านคน ในปี พ.ศ. 2490 เป็น 21.3 ล้านคน ใน พ.ศ. 2541 ก็ต้องหาที่ดินเพาะปลูกจากการถางป่าและทำลายป่าไม้ แต่ถึงกระนั้นขนาดของที่ดินถือครองต่อครัวเรือนก็ลดลงเรื่อยๆ จาก 33.40 ไร่ ใน พ.ศ. 2496 เป็น 15.10 ไร่ ใน พ.ศ. 2543 การส่งแรงงานออกขายจึงเป็นทางออกที่เหลืออยู่ ทั้งๆ ที่ชาวชนบทอีสานไม่อยากทำอย่างนั้น ท่านอาจารย์สุวิทย์ระบุว่า ชาวอีสานที่ไปทำงานต่างถิ่น 7 ใน 10 ราย บอกว่าท้ายที่สุดแล้วจะกลับมาทำไร่ทำนาที่บ้านเดิมของตน

3) ชาวชนบทอีสานมีสวัสดิการ โดยเฉพาะความสะดวกในชีวิตประจำวันมากขึ้น และอายุขัยยืนขึ้น แต่เป็นสวัสดิการที่ประดิษฐานมาจากภายนอก อีกทั้งต้องแลกด้วยการใช้ทรัพยากรธรรมชาติและทรัพยากรมนุษย์อย่างหมดเปลืองสูงยิ่ง ชาวชนบทอีสานเดินทางสะดวกมากขึ้น (ถนนลาดยางและคอนกรีตในอีสานเพิ่มจาก 250 กม. ใน พ.ศ. 2503 เป็น 10,335 กม. ใน พ.ศ. 2534) มีไฟฟ้าใช้ (95% ของครัวเรือนทั้งหมด) มีน้ำประปาหรือน้ำบาดาลใช้ (58.9%) มีเครื่องใช้ไฟฟ้าประจำบ้านต่างๆ โรคระบาดทุกชนิดลดลงหรือหมดไป อายุขัยชายไทยเพิ่มจาก 37 ปีเมื่อก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็น 69 ปีในปัจจุบัน อย่างไรก็ตาม สวัสดิการที่เพิ่มขึ้นเหล่านี้เป็นสิ่งที่มอบให้มาจากภายนอก ไม่ว่าจะเป็นถนน เขื่อน โรงพยาบาล รถยนต์ จักรยานยนต์ เครื่องใช้ไฟฟ้าในบ้าน ฯลฯ ชาวอีสานเพียงซื้อมาหรือรับจากที่รัฐจัดสร้างให้มา จึงต้องมีสินค้าของชาว

ชนบทอีสานเอาไปแลก สิ่งที่ชาวชนบทอีสานเอาไปแลก คือ ผลผลิตเกษตร โดยเฉพาะพืชพาณิชย์ที่ปลูกเพิ่มขึ้นมากในช่วง 50 ปีมานี้ คือ ปอ มันสำปะหลัง และอ้อย รวมทั้งข้าว และที่สำคัญมากด้วยคือ แรงงาน แต่การเพิ่มผลผลิตเพื่อขายและเพื่อรองรับประชากรที่เพิ่มขึ้น ทำโดยการขยายพื้นที่เพาะปลูกมากกว่าโดยการเพิ่มผลิตภาพ จึงปรากฏว่าได้มีการถางป่าเพื่อเพาะปลูกทำลายทรัพยากรป่าไม้อย่างมาก พื้นที่ป่าไม้ของภาคลดลงจาก 102,667 ตารางกิโลเมตร ใน พ.ศ. 2495 เหลือเพียง 20,984 ตารางกิโลเมตร ใน พ.ศ. 2541 ส่วนทรัพยากรมนุษย์ที่เอาไปแลก คือ การส่งแรงงานออกไปขาย ซึ่งส่วนใหญ่ก็คือ การไปขายแรงกายในราคาถูก ในช่วงอายุที่มีกำลังและปัญญาแข็งแรง เพียงเพื่อให้ได้ตัวเงินมาจุนเจือรายจ่ายประจำของครอบครัว แทนที่จะใช้แรงงานและปัญญาในช่วงอายุสำคัญนั้น พัฒนาเศรษฐกิจและสังคมท้องถิ่นอีสานจากภายใน คือ จากครอบครัวและชุมชนหมู่บ้านขึ้นมา

ภาพทั้ง 3 ที่เราได้เห็นจากการอ่านงานของท่านอาจารย์สุวิทย์ ทำให้เราสรุปได้ว่า ก) การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของภาคอีสานในช่วง 50 ปีที่ผ่านมามีแรงหนีดอยู่มาก เศรษฐกิจระบบล่าง คือ ระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนยังดำรงอยู่ แม้มีการสร้างกิจกรรมพื้นฐาน การพัฒนาถนนและเขื่อน และมีการปลูกพืชพาณิชย์เพื่อขายอย่างกว้างขวาง ครอบครัวของชาวนาชาวไร่รายย่อยยังคงเป็นระบบเศรษฐกิจหลักของชนบทอีสาน ผู้ที่ปลูกพืชพาณิชย์คือ ชาวนาชาวไร่รายย่อย ผู้ถือครองที่ดินขนาดเล็ก ชาวนาชาวไร่รายย่อยนี้ยังคงมีรายรับครึ่งหนึ่งหรือกว่านั้นจากภาคเกษตรกรรม ข) การดำรงอยู่ของเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนพึ่งการขายแรงงาน และการทำลายทรัพยากรธรรมชาติมากขึ้นเรื่อยๆ ซึ่งขณะนี้มีน้อยลงทุกที ข้อสรุป 2 ประการนี้ให้ความคิดเกี่ยวกับแนวทางการพัฒนาของภาคอีสานแก่เราว่า แนวทางการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจอีสานในช่วง 50 ปีที่ผ่านมา ไม่ใช่แนวทางที่ถูกต้อง ไม่ใช่การพัฒนาที่ยั่งยืน ไม่ได้สร้างและสะสมพลังการผลิตระยะยาวของภาค อีกทั้งไม่ใช่แนวทางที่ชาวอีสานเองประสงค์ ชาวอีสานถูกบีบคั้นให้ออกมาขายแรงงานในราคาถูก จำใจไปทำงานในเมืองไกล น่าจะหันเหแนวทางพัฒนาหาทางเลือกใหม่พิจารณาให้ความสำคัญเต็มที่แก่ระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชน เพราะระบบนี้ยังคงดำรงอยู่เป็นอีกระบบเศรษฐกิจหนึ่ง ยังคงพึ่งตัวเองได้ระดับหนึ่ง ชาวอีสานรักหวงแหนและพยายามรักษาระบบนี้ตลอดมา ท่านอาจารย์สุวิทย์สำรวจพบว่าชาวบ้านอีสานร้อยละ 71 เห็นว่าควรพัฒนาแนวเศรษฐกิจพอเพียง

ท่านอาจารย์สุวิทย์ ธีรศาศวัต มีความอุตสาหะอย่างยิ่งในการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสาน และได้ทำงานวิจัยเรื่องเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานต่อเนื่องตลอดมาตั้งแต่ พ.ศ. 2526 จนถึงปัจจุบัน มีงานวิจัยศึกษาเศรษฐกิจหมู่บ้านอีสานทั้งลุ่มน้ำชี ลุ่มน้ำมูล และลุ่มน้ำสงคราม แยกออกเป็นแต่ละเล่มมาแล้ว รวมทั้งลุ่มน้ำโขง โดยการศึกษาประวัติศาสตร์ลาวในมิติ

เปรียบเทียบกับอีสาน จนมาถึงที่ท่านศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนหมู่บ้านอีสาน โดยรวมทั้งภาคร่วมสมัย ในงานวิจัยชิ้นนี้ท่านใช้วิธีศึกษาทั้งอ่านจากเอกสารที่หอจดหมายเหตุแห่งชาติ ใช้สถิติที่รวบรวมโดยรัฐบาล อ่านงานวิจัยฉบับต่างๆ ออกสัมภาษณ์ด้วยตัวเองในสนามติดต่อกันมาถึง 20 ปี และสุดท้ายได้ทำการสำรวจเศรษฐกิจหมู่บ้านเชิงปริมาณ โดยการสุ่มตัวอย่าง 1,574 ครัวเรือน ใน 12 หมู่บ้าน ใน 10 จังหวัด ควบคุมการสำรวจอย่างใกล้ชิดด้วยตัวเองโดยตลอด ข้าพเจ้าได้มีโอกาสสังเกตการทำงานวิจัยของท่านอาจารย์สุวิทย์ตลอด 20 ปีที่ผ่านมา รู้สึกประทับใจเป็นที่สุดกับการอุทิศตัวทำงานค้นคว้าประวัติศาสตร์หมู่บ้านอีสานของท่าน ข้าพเจ้าได้เห็นสมุดจดบันทึกการสัมภาษณ์ของท่านอาจารย์สุวิทย์หลายสิบเล่มย้อนหลังหลายสิบปี ข้อมูลเหล่านี้ถูกเก็บไว้อย่างดี สามารถนำกลับมาใช้เพื่อการเปรียบเทียบได้ ข้าพเจ้าเคยร่วมเดินทางไปกับท่านอาจารย์ในสนาม พบว่าท่านอาจารย์มีความกระตือรือล้น ต้องการความรู้ พยายามสัมภาษณ์ผู้คนอย่างตั้งใจและจดบันทึกตลอดเวลา ถามรายละเอียดทั้งข้อมูลในแง่ปริมาณและในแง่คุณภาพ และเห็นทำอย่างนี้ตลอดมา 20 ปี ข้าพเจ้าคิดว่าท่านอาจารย์สุวิทย์เป็นนักวิจัยมืออาชีพที่แท้จริง และเป็นนักวิชาการผู้มีความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานที่ดีที่สุด งานชิ้นนี้ “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน : ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน (2488-2544)” เป็นงานสำคัญที่จะช่วยให้เราเข้าใจระบบเศรษฐกิจหมู่บ้านอีสานร่วมสมัย วิพากษ์แนวทางการพัฒนาที่ผ่านมา และคิดคำนึงและผลักดันเส้นทางการพัฒนาของภาคอีสานที่น่าพึงปรารถนาในอนาคต

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา

28 พฤศจิกายน 2545

ประกาศคุณูปการ

รายงานการวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานฯ นี้ เป็นหนึ่งในโครงการวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย ซึ่งมีโครงการย่อย 21 โครงการอยู่ในโครงการใหญ่ อันมี ศาสตราจารย์ ดร. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา เป็นหัวหน้าโครงการ ขอขอบคุณเป็นพิเศษสำหรับ ศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ที่กรุณาให้ความรู้ ข้อคิดที่เกี่ยวกับทฤษฎีเศรษฐกิจชุมชนและข้อวิจารณ์ อันเป็นประโยชน์ยิ่งต่อการวิจัยนี้ อีกทั้งยังกรุณาเขียนคำนำให้ และยังให้กำลังใจเสมอมา ขอขอบคุณ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ที่ให้ทุนสนับสนุนการวิจัย ขอขอบคุณ ผศ.ดร.บัวพันธ์ พรหมพักพิง ซึ่งนอกจากเป็นนักวิจัยประจำหมู่บ้านท่าสะอาดแล้ว ยังช่วยสร้างคู่มือลงรหัสข้อมูลเชิงปริมาณในคอมพิวเตอร์ และแปลงข้อมูลให้เป็นระบบขึ้น ขอขอบคุณ รศ.ดร.บุญยงค์ เกศเทศ นักวิจัยประจำหมู่บ้านดอนน้อย อาจารย์วิลาศ โพธิสาร ผู้ช่วยนักวิจัยประจำบ้านตระแสง และ คุณธัญญรัตน์ อติชาติ ผู้ช่วยนักวิจัยประจำบ้านโนนม่วง

ขอขอบคุณชาวบ้านทุกคนที่ให้ข้อมูลเป็นอย่างดี โดยเฉพาะครอบครัวของ สฤษดิ์ ขวัญแจ่ม บ้านวังสวาบ พี่วิไล กุดวงศ์แก้ว บ้านบัว ผู้ใหญ่สมาน วงศ์จันทึก บ้านท่าแก ผู้ใหญ่ทองคำ แจ่มใส บ้านโคกเจริญ ที่กรุณาให้ข้อมูลและดูแลผู้เขียน ผู้ช่วยนักวิจัย นักศึกษา ที่ลงไปเก็บข้อมูลเป็นอย่างดี

ท้ายที่สุด ขอขอบคุณเป็นพิเศษสำหรับ อาจารย์กาญจนา ธีรศาศวัต ที่เป็นเพื่อนตลอดเวลาเกือบ 3 ปี ที่ออกไปเก็บข้อมูลภาคสนาม อีกทั้งให้ข้อคิดที่เป็นประโยชน์ในการวิจัย นอกจากนั้นยังช่วยทำบรรณานุกรม ช่วยแปลงตารางข้อมูลที่ print จากคอมพิวเตอร์มาเป็นภาษาไทยที่อ่านและเข้าใจได้ และตรวจปรู๊ฟรายงานการวิจัยอีกด้วย

ความดีของงานวิจัย ขอมอบให้ทุกท่านที่กล่าวนามข้างบน และเกษตรกรอีสานที่เป็นกระดูกสันหลังที่สำคัญที่สุดของประเทศไทย เพราะผลิตข้าวได้มากกว่าทุกภาค และผลิตข้าวที่มีคุณภาพดีที่สุดในโลก

สุวิทย์ ธีรศาศวัต
ภาควิชาประวัติศาสตร์และโบราณคดี
คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยขอนแก่น
11 มกราคม 2546

หัวข้อวิจัย : **เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน : ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน (2488-2544)**

ผู้วิจัย : สุวิทย์ ธีรศาศวัต

ช่วงเวลาที่ดำเนินการวิจัย : กุมภาพันธ์ 2543 – กันยายน 2545

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์สองประการ คือ (1) เพื่อศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน ตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน (2) เพื่อศึกษาศักยภาพของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานในปัจจุบัน วิธีการศึกษา ใช้ทั้งการวิจัยเชิงคุณภาพและเชิงปริมาณควบคู่กันไป โดยเลือกศึกษากลุ่มตัวอย่าง 12 หมู่บ้าน ใน 10 จังหวัดภาคอีสาน จำนวนครัวเรือนที่สัมภาษณ์เชิงปริมาณ 1,574 ครัวเรือน สัมภาษณ์เชิงคุณภาพ 472 คน ผลการศึกษาสรุปได้ดังนี้

1. เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานในยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ก่อน พ.ศ. 2503) เป็นเศรษฐกิจแบบพอเพียง เกือบทุกครัวเรือนเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตและทรัพยากรธรรมชาติรอบๆ ชุมชน ครัวเรือนผลิตเกือบทุกอย่างที่บริโภค มีความสมดุลระหว่างการผลิต การเกิดขึ้นตามธรรมชาติและการบริโภค มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ช่วยเหลือกันในชุมชน มีการแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนในปีที่ฝนแล้ง และแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนที่ผลิตเกลือ เครื่องมือเหล็ก และเครื่องปั้นดินเผา กับชุมชนที่ไม่ได้ผลิตของ 3 สิ่งนี้ การผลิตเพื่อขายมีน้อย เพื่อนำเงินมาเสียภาษีรัชชูปการ ค่าศึกษาพลี และต่อมาเมื่อเลิกภาษีทั้งสองก็เสียภาษีบำรุงท้องที่แทน สาเหตุของการเปลี่ยนแปลงจากเศรษฐกิจพอเพียงมาเป็นเศรษฐกิจการตลาด เพราะ (1) การเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของประชากรอีสาน (2) การขยายตัวของทุนนิยม (3) การก่อสร้างโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจ (ถนน เขื่อน ไฟฟ้า) และการปราบคอมมิวนิสต์ (4) นโยบายการผลิตเพื่อส่งออก เศรษฐกิจการตลาดในยุคพืชพาณิชย์ส่งผลให้เกิดการผลิตเพื่อขายเป็นอย่างมาก ทั้งข้าวและพืชไร่ พื้นที่ถือครองการเกษตรเพิ่มจาก 22.5 ล้านไร่ ในปี 2507 เป็น 57.9 ล้านไร่ ในปี 2538 หรือเพิ่มขึ้นเฉลี่ยปีละ 1.1 ล้านไร่ เกษตรกรพึ่งเทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่มากขึ้น แต่ก็ยังมีการใช้แรงงานในครัวเรือนทำการเกษตรร้อยละ 82.8 จ้างแรงงานร้อยละ 17.2 การลงแขกและแลกเปลี่ยนแรงงานลดลงอย่างมาก มีการขายแรงงานต่างถิ่นมากขึ้น อาชีพเปลี่ยนไปจากที่เกือบทุกคนเคยทำเฉพาะการเกษตร ก็กลายเป็นอาชีพการเกษตรเพียงร้อยละ 51.6 อาชีพนอกเกษตรร้อยละ 23.1 และอาชีพผสมร้อยละ 25.3 สาเหตุสำคัญที่ชาวชนบทอีสานไปทำอาชีพนอกเกษตรเพิ่มขึ้นมาก เพราะรายได้จากการเกษตรที่เป็นเงินสดมีเพียงร้อยละ 41.2 ของรายจ่ายทั้งหมดของครัวเรือน ครัวเรือนมีหนี้สินเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 15.77

ในปี 2496 เป็นร้อยละ 70.8 ในปี 2543 เพราะรายจ่ายในการบริโภคเพิ่มขึ้นมาก รายได้ก็เพิ่มขึ้นแต่ไม่ค่อยแน่นอน อันเนื่องมาจากความไม่แน่นอนของราคาผลผลิตและสภาพดินฟ้าอากาศ ช่องว่างของรายได้ระหว่างคนรวยกับคนจนมีมากขึ้น ทรัพยากรธรรมชาติเสื่อมโทรมลงอย่างรวดเร็ว แต่อย่างไรก็ตาม ชาวอีสานในยุคเศรษฐกิจการตลาดหรือยุคพืชพาณิชย์ ก็มีสิ่งอำนวยความสะดวกในครัวเรือนมากขึ้น อนามัย การรักษาพยาบาล และการศึกษา ดีขึ้น

2. ศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนอีสานในปัจจุบันแม้ในภาพรวมจะลดลงจากในยุคก่อนพืชพาณิชย์ เพราะต้องพึ่งพิงเงินทุน เทคโนโลยี และตลาดจากภายนอกชุมชนมากขึ้น แต่ก็ยังเหลือศักยภาพอีกอย่างน้อย 5 ประการ คือ

(1) ทรัพยากรธรรมชาติ คือ ที่ดิน ครัวเรือนร้อยละ 81.8 มีที่ดินทำกิน เฉลี่ยที่ดินทำกิน 15.1 ไร่/ครัวเรือน ครัวเรือนร้อยละ 58.7 ยังหาอาหารจากธรรมชาติ ร้อยละ 90.7 ยังใช้ฟืนซึ่งหาได้โดยไม่ต้องซื้อ

(2) ความสามารถในการปรับเปลี่ยนอาชีพ แรงงานบางส่วนของครัวเรือนไปทำงานอาชีพนอกเกษตร บางส่วนทำอาชีพผสม ส่วนผู้ที่ยังทำเกษตรก็มีการปรับตัวโดยใช้เทคโนโลยีเพื่อเพิ่มผลผลิตต่อไร่ เพื่อประหยัดแรงงานและเวลา ทำให้มีความมั่นคงในการผลิตอาหารมากขึ้น รายได้มากขึ้น บางส่วนหันไปปลูกผักเพื่อขาย ซึ่งทำกำไรเป็น 24 เท่าของการปลูกข้าว บางส่วนหันไปทำเกษตรผสมผสาน ซึ่งเป็นกลุ่มที่มั่นคงและยั่งยืนที่สุด ปัจจุบันมีเกษตรกรอีสานทำเกษตรผสมผสาน 85,018 ครัวเรือน หรือร้อยละ 3.2 ของครัวเรือนที่ทำการเพาะปลูกทั้งหมด

(3) การรวมกลุ่มเป็นองค์กรชาวบ้านในรูปของกลุ่มออมทรัพย์ ร้านค้าชุมชน สหกรณ์การเกษตร ฯลฯ ทำให้ชาวบ้านเข้มแข็งขึ้น บางชุมชนพัฒนาเป็นเครือข่าย ช่วยเหลือกันออกไปนอกชุมชนหลายสิบหมู่บ้าน

(4) ชาวอีสานมีความขยันอดทนและอดออมสูง โดยออมทั้งในรูปผลผลิตและเงิน เฉลี่ย 28,577 บาท/ครัวเรือน/ปี หรือร้อยละ 40.8 ของรายจ่าย

(5) ชาวอีสานมีความรักและความผูกพันในครอบครัว บ้านเกิด และอาชีพการเกษตรสูง เป็นวัฒนธรรมที่ทำให้ศักยภาพของเศรษฐกิจชุมชนยังเข้มแข็งอยู่

Research Topic : **Isan Village Economy : Economic History of Isan after World War II to the Present (1945-2001)**

Researcher : Suwit Theerasasawat

Duration of Research : February 2000 –September 2002

Abstract

The purposes of the present research were 1) to study economic history of Isan village economy after World War II to the present, and 2) to study the potential of Isan village economy at the present. The study employed both the qualitative and quantitative procedures. The sample was comprised of 12 villages in 10 northeastern provinces. Altogether members of 1,574 households were interviewed for quantitative data and 472 persons for qualitative data. The finding are as follows :

1. Isan village economy before the time of crop economy (before 1960) was a self-sufficient economy. Almost every household own production requisites and natural resources in the surrounding areas. The households produced almost everything they needed and there was a good balance between the production and wild vegetation on the one hand and local consumption on the other. There used to be community spirit where people cooperated for their own well-being. There were inter-community trades in the drier years, especially trade between communities which produced salt, iron utensils and clay pottery and those which did not. There was little production for sale and people did that just for earning cash to pay for the poll tax and education tax. After the two taxes were rescinded a new community supporting tax was introduced instead.

The reasons for changing from self-sufficient economy to marketing economy were 1) the rapid population growth in Isan, 2) the expansion of capitalism, 3) the construction of basic economic structure (roads, dams and electricity) and suppression of communist terrorists, and 4) the policy of production for export. The marketing economy during this period of corp economy led to the mass production of rice and field crops for sale. Agricultural land was enlarged from 22.5 million rais (26 rais to 1 acre) in 1964 to 57.9 million rais in 1995, or an average increase of 1.1 million rais per year. The farmers had become more and more

dependent on modern agricultural technology. However, farmers remained employing household labours in agriculture, representing 82.8% whereas hired labours contributing only 17.2%. Traditional cooperative work on the field and exchange of labor had dwindled. More and more farmers travel to other localities to sell their labor. People's livelihood has been changed greatly from almost everyone engaging in farming down to only 51.6%, in the non-agriculture 23.1% and in mixed occupation 25.3%. The main reason for more Isan villagers engaging in the non-agriculture occupation was become their income from agricultural activities accounted for only 41.2% of the total household expenses. In 1953, the number of households which were in debt was 15.77% but in 2000 the proportion had increased to 70.8%. This was due to the fact that people had to spend more money for a living. People's income had increased, but it's very unpredictable due to the fluctuated market prices for their produce and the climatic changes. The income gaps between the rich and the poor have become even wider while natural resources had deteriorated rapidly. However, the Isan people in this period of marketing economy or commercial crops are able to aclquire a greater number of facilities in their households than their predecessors. They also received a better health care and education.

2. At the present, economic potential of Isan community as a whole seems to have been declined from the precommercial crops days because the farmers have to depend more on outside capital, technology and market, the people nevertheless still show 5 points of community strength as follows :

2.1 Land ownership. About 81.8% of the households still in the possession of their own land, averaging 15.1 rais per household. About 58.7% of the households still depend very much on nature for their food, and 90.7% of the households used firewood for heating purposes which can be gathered easily for free;

2.2 The ability to shift to new occupations. This is shown by some of the households' labor engaging themselves in non-agricultural activities and mixed occupations. Those who remain in agricultural occupation have adopted new technology in order to increase their produce per rai and to save time and labor. Such change helps make their production stable and hence, greater income. Some people choose to grow vegetables for sale which bring them profits 24 times greater than rice farming. Still some farmers turned to mixed farming. This

latter group constitutes the most stable and sustainable sector, numbering 85,015 households or 3.2% of the total agricultural households;

2.3 The formation of village organizations : The people set up organizations like saving occupatives, community stores, agricultural cooperatives, etc. which brounght to the people greater strength. Some communities have developed themselves into tens of networks to assist each other beyond there own communities;

2.4 The industry and strong savings-mindedness of Isan people. These two characteristics represent two factors that have helped sustain their communities. Their savings were in the form of storing their agricultural produce and saving money. The savings average 28,577 baht/household per year, or about 40.8% of their total annual expenses;

2.5 Ties to one's family and hometown. Isan people's love for and strong ties to their familes, hometown and agricultural occupation represent a strong culture that helps sustain community economy.

สารบัญ

		หน้า
คำแถลงของชุดโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย		(1)
คำขอบคุณของหัวหน้าชุดโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย		(10)
คำนำ		(11)
ประกาศคุณูปการ		(16)
บทคัดย่อ		(17)
Abstract		(19)
บทที่ 1	**บทนำ**	1
	1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของการวิจัยนี้	1
	1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย	3
	1.3 วิธีวิจัย	3
	1.4 ขอบเขตของการวิจัยและกลุ่มตัวอย่าง	4
	1.5 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	6
บทที่ 2	**ภูมิศาสตร์อีสาน ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์**	16
	2.1 อิทธพลของสภาพภูมิศาสตร์อีสานต่อเศรษฐกิจ	16
	2.2 ภูมิหลังประวัติศาสตร์อีสานโดยสังเขปก่อนสงครามโลกครั้งที่สอง	24
บทที่ 3	**เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ยุคเศรษฐกิจพอเพียง) (พ.ศ. 2488-2502) ตอนที่ 1 การผลิต**	39
	3.1 สภาพพื้นที่และความอุดมสมบูรณ์ของอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์ : ป่า-ดิน-น้ำ ที่มาของปัจจัยสี่และอื่นๆ	39
	3.2 แบบแผนและเทคโนโลยีการผลิต	54
	3.2.1 การผลิตปัจจัยสี่ประการแรก “อาหาร”	54
	(1) การปลูกข้าวไร่	54
	(2) พืชผักสวนครัวและไม้ผล	62
	(3) อาหารจากธรรมชาติ	66
	(4) ข้าว	80
	3.2.2 เครื่องนุ่งห่ม	103
	3.2.3 ที่อยู่อาศัย	109

สารบัญ (ต่อ)

		หน้า
	3.2.4 ยารักษาโรค	111
	3.3 การใช้แรงงาน	113
บทที่ 4	**เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ยุคเศรษฐกิจพอเพียง)**	119
	ตอนที่ 2 : ความสัมพันธ์ในการผลิต	
	4.1 เป้าหมายการผลิต การใช้ผลผลิต และการแบ่งปัน	119
	4.2 การแลกเปลี่ยนผลผลิต (barter system)	121
	4.3 การค้าขาย	127
	4.4 การได้มาซึ่งที่ดินและระบบกรรมสิทธิ์	136
	4.5 การใช้ที่ดินและขนาดถือครอง	139
	4.6 กระบวนการเกิดชนชั้นในบางชุมชน	143
	4.7 รัฐกับการดึงผลประโยชน์จากชุมชน (เงินรัชชูปการ เงินศึกษาพลี การเกณฑ์แรงงาน การเกณฑ์ทหาร และกบฏโสภา)	147
	4.8 สรุป	154
บทที่ 5	**สาเหตุของการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจพอเพียงไปสู่เศรษฐกิจการตลาด (เศรษฐกิจพึ่งพา)**	156
	5.1 การเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของประชากร	156
	5.2 การขยายตัวของทุนนิยม	161
	5.3 การขยายตัวของรัฐและนโยบายของรัฐ	165
	5.3.1 ถนนและรถยนต์	165
	5.3.2 เขื่อนและระบบชลประทาน	168
	5.3.3 ไฟฟ้า	172
	5.3.4 การศึกษา	173
	5.3.5 นโยบายการผลิตเพื่อส่งออกของรัฐบาล	175
	5.3.6 นโยบายปราบคอมมิวนิสต์ของรัฐบาล	177

สารบัญ (ต่อ)

		หน้า
บทที่ 6	**เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานยุคพืชพาณิชย์ (เศรษฐกิจพึ่งพา) (พ.ศ. 2503-ปัจจุบัน)**	181
	6.1 การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจในภาคอีสานช่วง 4 ทศวรรษของยุคพืชพาณิชย์	181
	6.2 การเปลี่ยนแปลงการผลิตในยุคพืชพาณิชย์	188
	6.2.1 การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินและการถือครองที่ดิน	188
	6.2.2 การผลิตข้าว	200
	6.2.3 การขยายตัวของพืชพาณิชย์	217
	6.2.4 การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการเกษตร	227
	6.2.5 การเปลี่ยนแปลงเรื่องการปลูกพืชไร่แบบเก่าและพืชผักสวนครัว	237
	6.2.6 การเปลี่ยนแปลงการผลิตอื่นๆ ของชุมชน	237
	6.3 การเปลี่ยนแปลงการใช้แรงงาน	240
	6.4 ความสัมพันธ์ในการผลิต	248
	6.5 สรุป	260
บทที่ 7	**ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงจากระบบเศรษฐกิจพอเพียงมาเป็นระบบเศรษฐกิจการตลาด (เศรษฐกิจพึ่งพา)**	263
	7.1 ความสะดวกสบายในชีวิตประจำวันและสุขอนามัยดีขึ้น	263
	7.2 รายจ่ายของเกษตรกรเพิ่มขึ้น รายได้ก็เพิ่มขึ้นแต่ไม่ค่อยแน่นอน	269
	7.3 ทำให้เกษตรกรอีสานมีหนี้เพิ่มขึ้น	279
	7.4 ทำให้ช่องว่างของรายได้ระหว่างคนกลุ่มต่างๆ เพิ่มขึ้น (การกระจายรายได้ลดลง)	285
	7.5 เกิดชนชั้นในบางหมู่บ้าน	290
	7.6 ทำให้พื้นที่ป่าไม้ลดลงอย่างรวดเร็ว	305
	7.7 สรุป	309

สารบัญ (ต่อ)

		หน้า
บทที่ 8	**ศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสานในปัจจุบัน**	312
	8.1 ทรัพยากรธรรมชาติ	312
	8.2 ความสามารถของเกษตรกรอีสานในการปรับตัว ปรับเปลี่ยนอาชีพ การผลิต และความอดทน อดออม	319
	8.2.1 ความอดทน อดออม	319
	8.2.2 ความสามารถในการปรับเปลี่ยนอาชีพของเกษตรกรอีสาน	322
	1) การปรับเปลี่ยนอาชีพของเกษตรกรอีสานภาพรวม	322
	2) การปรับเปลี่ยนการผลิตของเกษตรกรอีสานในกลุ่มที่ยังทำการเกษตรเป็นหลักอยู่ในปัจจุบัน	327
	(1) เกษตรกรที่ทำนาเป็นหลัก	327
	(2) เกษตรกรที่หันไปปลูกพืชพาณิชย์ที่ทำรายได้ต่อไร่สูง	329
	(3) เกษตรกรที่หันไปเลี้ยงสัตว์เพื่อขายเพิ่มขึ้น	335
	(4) กลุ่มที่หันไปทำเกษตรผสมผสาน	338
	3) เกษตรกรที่ทำการเกษตรและทำอาชีพนอกเกษตรไปพร้อมกัน	348
	4) กลุ่มที่ออกไปทำอาชีพนอกเกษตรอย่างเดียว	353
	8.3 ศักยภาพเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านพิจารณาจากองค์กรชุมชน	360
	8.3.1 องค์กรชุมชน	360
	8.3.2 เครือข่ายองค์กรชุมชน	368
	8.4 วัฒนธรรมอีสานที่เอื้อต่อศักยภาพทางเศรษฐกิจ	374
	8.5 สรุป	375
บทที่ 9	**บทสรุปและข้อเสนอแนะ**	378
	9.1 เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ยุคเศรษฐกิจพอเพียง) (พ.ศ. 2488-2502)	378
	9.2 สาเหตุของการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจพอเพียงไปสู่เศรษฐกิจการตลาด (เศรษฐกิจพึ่งพา)	380
	9.3 เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานยุคพืชพาณิชย์ (เศรษฐกิจพึ่งพา) (พ.ศ. 2503-ปัจจุบัน)	381

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
9.4 ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงจากระบบเศรษฐกิจพอเพียงมาเป็นระบบเศรษฐกิจการตลาด	384
9.5 ศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสานในปัจจุบัน	385
ข้อเสนอแนะ	388
บรรณานุกรม	395
ภาคผนวก	438
รายชื่อผลงานวิจัยเป็นหนังสือของชุดโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย	574

สารบัญแผนที่

แผนที่		หน้า
2.1	ภูเขาที่สำคัญของภาคอีสาน	17
2.2	ลักษณะภูมิประเทศของภาคอีสาน	20
2.3	ปริมาณฝนเฉลี่ยตลอดปีเป็นมิลลิเมตรในภาคอีสาน	21
2.4	โครงสร้างทางธรณีวิทยาของภาคอีสาน	23
2.5	แม่น้ำสงครามบริเวณอำเภอเซกา จังหวัดหนองคาย ต่อกับอำเภออากาศอำนวย จังหวัดสกลนคร	25
2.6	แม่น้ำชี บริเวณอำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด	26
2.7	แม่น้ำมูล บริเวณอำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์	27
2.8	กลุ่มตั้งบ้านแปงเมืองในภาคอีสานปลายสมัยอยุธยา-ธนบุรี	29
2.9	ดินแดนไทยที่เสียให้ฝรั่งเศสในสมัยรัชกาลที่ 5	34
2.10	เขตการปกครองมณฑลในภาคอีสาน สมัยรัชกาลที่ 5	36
3.1	บ้านท่า อ.เซกา จ.หนองคาย	41
3.2	บ้านบัว อ.กุดบาก จ.สกลนคร	42
3.3	บ้านวังตะเข้ อ.หนองบัวระเหว จ.ชัยภูมิ	43
3.4	บ้านวังสวาบ อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น	44
3.5	บ้านฝาง อ.หนองเรือ จ.ขอนแก่น	45
3.6	ระบบนิเวศและการใช้ที่ดินของบ้านบ่อใหญ่ อ.กระนวน จ.ขอนแก่น	46
3.7	แหล่งน้ำของบ้านโนนม่วง อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด	47
3.8	ระบบนิเวศและการใช้ที่ดินบ้านโสมน	48
3.9	บ้านทุ่งใหญ่ อ.กันทรลักษณ์ จ.ศรีสะเกษ	49
3.10	ฝายและเหมืองบ้านวังสวาบ อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น	95
6.1	พื้นที่ปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์สูงสุด ปี 2529/30	221
6.2	พื้นที่ปลูกมันสำปะหลังในภาคอีสาน พ.ศ. 2531	223
6.3	พื้นที่ปลูกอ้อยโรงงาน ปี 2541/42	225

สารบัญแผนภูมิ

แผนภูมิ		หน้า
4.1	ชุมชนที่มีการแลกเปลี่ยนทรัพยากรกับบ้านบัว	125
6.1	วิถีการตลาดต่างๆ ของปอในภาคอีสาน	255
8.1	ผังไร่นาสวนผสมของ มหาอยู่ สุนทรชัย บ้านตระแบก ต.สลักได อ.เมือง จ.สุรินทร์	341
8.2	การปรับเปลี่ยนอาชีพของเกษตรกรอีสาน	361
8.3	การขยายกิจกรรมและเครือข่ายกลุ่มออมทรัพย์บ้านโคกเจริญ-บ้านม่วงหวาน ต.จันทร์ดุม อ.พลับพลาชัย จ.บุรีรัมย์	367
8.4	การขยายตัวของเครือข่ายอินแปง	372
8.5	โครงสร้างการบริหารเครือข่ายอินแปง	373

สารบัญรูป

รูป		หน้า
3.1	การปลูกพืชไร่แบบดั้งเดิมของบ้านบัว	65
3.2	การล่าสัตว์ของชาวบ้านบัวแบบดั้งเดิม	69
3.3	เครื่องมือหาปลาบางชนิดของชาวอีสาน	74
3.4	เนินกรองน้ำเกลือด้านต่างๆ	78
3.5	รูปขยายท่อน้ำเกลือไม้ไผ่	79
3.6	เตาต้มน้ำเกลือ	79
3.7	เครื่องมือทำนาของชาวนาอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์	89-92
3.8	ฝายบ้านบัว อ.กุดบาก จ.สกลนคร	94
3.9	ฝายบ้านวังสวาบ อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น	95
3.10	ระหัดวิดน้ำในลำตะคอง อ.สูงเนิน จ.นครราชสีมา	97
3.11	ฝายบ้านฝาง อ.หนองเรือ จ.ขอนแก่น	98
3.12	อีทุบ	101
3.13	ทิศทางการลากอีทุบในแปลงนา	101
5.1	กราฟเปรียบเทียบพื้นที่ปลูกข้าวนาปีและพื้นที่ชลประทานในภาคอีสาน	171
6.1	เปรียบเทียบการขยายตัวของพื้นที่ปลูกข้าวและพืชไร่ในภาคอีสาน ช่วง พ.ศ. 2503-2538	192
6.2	กราฟแสดงพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจที่สำคัญของภาคอีสาน ช่วงปี 2493-2540	226
7.1	อัตราส่วนประชากรต่อแพทย์ จำแนกตามภาค พ.ศ. 2522 – พ.ศ. 2540	266
7.2	สัดส่วนประชากรต่อแพทย์ในภาคอีสาน เทียบกับกรุงเทพมหานคร พ.ศ. 2522 – พ.ศ. 2540	266
7.3	อุบัติการณ์การป่วยด้วยโรคติดต่อที่ป้องกันได้ด้วยวัคซีนที่สำคัญ ประเทศไทย พ.ศ. 2520 – พ.ศ. 2541	268
7.4	อุบัติการณ์และอัตราตายจากไข้มาลาเรียประเทศไทย ปี 2520 – ปี 2541	268
7.5	ส่วนแบ่งรายได้ของประชากรไทย แยกเป็น 5 กลุ่มตามระดับรายได้	289
7.6	การลดลงของพื้นที่ป่าไม้ภาคอีสาน ตั้งแต่ พ.ศ. 2495-2541	307
8.1	กราฟแท่งแสดงจำนวนผู้ที่มาดูงานที่ศูนย์อินแปง	370

สารบัญตาราง

ตาราง		หน้า
1.1	พื้นที่ป่าไม้ในประเทศไทย จาก พ.ศ. 2495-2541	1
1.2	ส่วนแบ่งรายได้ของชาวไทยสามกลุ่ม เปรียบเทียบกับชาวไต้หวัน เกาหลีใต้	2
3.1	สภาพพื้นที่และแหล่งน้ำในชุมชนอีสานที่ศึกษาในโครงการนี้ และโครงการอื่น	40
3.2	พื้นที่เกษตร เปรียบเทียบกับพื้นที่ป่าและแหล่งน้ำของมณฑลอุบลราชธานี พ.ศ. 2458	50
3.3	พื้นที่ปลูกข้าวไร่ เปรียบเทียบกับการทำนาของจังหวัดสุรินทร์ พ.ศ. 2455	55
3.4	เปรียบเทียบสายพันธุ์ข้าวไร่ในพื้นที่ต่างๆ ของอีสาน	58
3.5	เปรียบเทียบผลผลิต จำนวนปีที่ใช้พื้นที่ซ้ำ และศัตรูข้าวไร่	60
3.6	สาเหตุที่เลิกปลูกข้าวไร่	63
3.7	เวลาที่แต่ละครัวเรือนใช้ในการแปลงป่าเป็นนาเมื่อ 40-60 ปีก่อน	81
3.8	ปริมาณข้าวปลูกหรือข้าวพันธุ์ที่ใช้ต่อไร่	83
3.9	เปรียบเทียบสายพันธุ์ข้าวที่นิยมใช้ใน 3 เขตของอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์	85
3.10	เปรียบเทียบผลผลิตข้าวในพื้นที่ต่างๆ ยุคก่อนพืชพาณิชย์	104
3.11	สีธรรมชาติที่ชาวอีสานใช้ย้อมผ้ายุคก่อนพืชพาณิชย์	107
3.12	ปฏิทินกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชาวชนบทอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์	114
4.1	ชนิดสิ่งของที่ชาวอีสานเอามาแลกเปลี่ยนกัน และปริมาณที่ใช้แลกเปลี่ยน ยุคก่อนพืชพาณิชย์	122
4.2	น้ำหนักสินค้าที่ได้รับและส่งออกจากบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลโดยขบวนรถไฟ ช่วง พ.ศ. 2444-2461 (ตัน)	128
4.3	เปรียบเทียบการออกเอกสารสิทธิ์ในภาคกลางและภาคอีสานยุคก่อน พืชพาณิชย์	140
4.4	สัดส่วนของการใช้ที่ดินของชุมชนยุคก่อนพืชพาณิชย์	140

สารบัญตาราง (ต่อ)

ตาราง		หน้า
4.5	เปรียบเทียบการใช้ที่ดินทำกินยุคก่อนพืชพาณิชย์กับที่ดินทั้งหมดของชุมชน	141
4.6	ขนาดที่ดินถือครองในยุคก่อนพืชพาณิชย์/ครัวเรือน/ปี	142
4.7	เปรียบเทียบค่าจ้างทำนากับผลผลิตข้าวจากนา 267 ไร่	145
4.8	ค่าของเงิน 4 บาท และ 6 บาท ที่รัฐเก็บจากประชาชน เปรียบเทียบกับสิ่งของอื่นๆ อย่างใดอย่างหนึ่งในช่วงประมาณ 2470-2482	149
4.9	เปรียบเทียบมูลค่าของเงินรัชชูปการ เงินศึกษาพลี กับผลผลิตข้าว/ครัวเรือน	150
4.10	การลงโทษคนที่ไม่เสียเงินรัชชูปการ	151
5.1	ประชากรอีสาน เปรียบเทียบกับประชากรประเทศ พ.ศ. 2480-2542	159
5.2	การเพิ่มขึ้นของครัวเรือนในหมู่บ้านกลุ่มตัวอย่างในภาคอีสาน	160
5.3	จำนวนผู้ประกอบอาชีพการค้าและยอดรวมทุกอาชีพ	162
5.4	จำนวนแรงงานในภาคอีสาน จำแนกตามอาชีพ	163
5.5	จำนวนคนที่ทำร้านค้าในจังหวัดขอนแก่น พ.ศ. 2480	164
5.6	ความยาวของทางหลวงแผ่นดินในภาคอีสาน	166
5.7	เปรียบเทียบสัดส่วนของยานยนต์และรถยนต์ต่อประชากรอีสาน ช่วง พ.ศ. 2480-2536	167
5.8	ปริมาณของอ่างเก็บน้ำและไฟฟ้าจากเขื่อนสำคัญบางเขื่อนในภาคอีสาน	167
5.9	พื้นที่ชลประทานในภาคอีสาน เปรียบเทียบกับพื้นที่ทำนาปี	169
5.10	เปรียบเทียบพื้นที่ทำนากับพื้นที่ชลประทานของภาคอีสานกับภาคอื่น ใน พ.ศ. 2510 และ 2540	170
5.11	พืชพาณิชย์ที่รัฐบาลกำหนดไว้ในแผนพัฒนาภาคอีสานฉบับแรก (2505-2509) ว่าต้องเพิ่มผลผลิต	175
5.12	เปรียบเทียบประชากรในเขตแทรกซึมของผู้ก่อการร้าย ผลิตภัณฑ์รวมต่อประชากร พื้นที่ชลประทาน และรายจ่ายตามแผนพัฒนาฉบับที่ 3 ต่อประชากร	179
6.1	โครงสร้างการผลิตรวมรายภาค	182

สารบัญตาราง (ต่อ)

ตาราง		หน้า
6.2	สัดส่วนของผลิตภัณฑ์ภาคเกษตรและนอกภาคเกษตรของประเทศไทยและภาคอีสาน (ราคาตลาด)	184
6.3	เปรียบเทียบผลิตภัณฑ์ภาคอีสานกับผลิตภัณฑ์มวลรวมในประเทศในสาขาเดียวกัน	185
6.4	เปรียบเทียบสัดส่วนของผลิตภัณฑ์ภาคอีสานสาขาต่างๆ ตั้งแต่ พ.ศ.2518-2541 (ราคาตลาด)	186
6.5	ประชากรที่ประกอบอาชีพการเกษตรและนอกเกษตร	188
6.6	การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินของภาคอีสาน	190
6.7	การเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ในที่ดินถือครองทำการเกษตรของภาคอีสาน จาก พ.ศ. 2493-2538	191
6.8	พื้นที่ถือครอง พื้นที่จำนอง และพื้นที่เช่าที่ดิน เพื่อเกษตรกรรมในภาคอีสาน ช่วง พ.ศ. 2518-2534	193
6.9	เปรียบเทียบการใช้พื้นที่ในยุคแรกและยุคหลัง	195
6.10	เปรียบเทียบการใช้ที่ดินในชุมชนหมู่บ้านอีสาน	196
6.11	เปรียบเทียบร้อยละของครัวเรือนที่ไม่มีที่ทำกิน เปรียบเทียบขนาดพื้นที่ทำกินเฉลี่ยต่อครัวเรือนในชุมชนหมู่บ้าน 3 เขต	198
6.12	การเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดินเฉลี่ยต่อครัวเรือนของสามหมู่บ้านในกลุ่มตัวอย่าง	199
6.13	อัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรและพื้นที่นาของภาคอีสาน	201
6.14	พื้นที่ปลูกข้าวนาปี ปีเพาะปลูก 2480-2532	203
6.15	อัตราส่วนของประชากรอีสาน 1 คนต่อพื้นที่ทำนา	204
6.16	เปรียบเทียบพื้นที่ทำนาปรังและผลผลิตต่อไร่ของภาคอีสานกับภาคอื่น	206
6.17	ผลผลิตข้าวเปลือกนาปีของภาคอีสานและภาคอื่น	208
6.18	เปรียบเทียบผลผลิตข้าวเปลือกของภาคอีสานและที่อื่นๆ ปี 2540/41	211
6.19	ผลผลิตข้าวเปลือกต่อไร่ในพื้นที่ศึกษาและบางพื้นที่	213

สารบัญตาราง (ต่อ)

ตาราง		หน้า
6.20	เปรียบเทียบข้าวที่ผลิตได้ การบริโภค และผลผลิตข้าวที่เหลือจากการบริโภคของภาคอีสาน	214
6.21	เปรียบเทียบผลผลิตข้าว ปริมาณการบริโภค และที่เหลือจากบริโภค	216
6.22	การขยายตัวของพืชไร่เปรียบเทียบกับข้าว ช่วง พ.ศ. 2503-2538	217
6.23	เปรียบเทียบการใช้พื้นที่ทำกินใน 3 เขต ของภาคอีสาน ในชุมชนที่ศึกษา	218
6.24	ครัวเรือนที่ใช้เทคโนโลยีการเกษตรในภาคอีสาน	230
6.25	การใช้เทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่ของเกษตรกรอีสาน	231
6.26	จำนวนสายพันธุ์ข้าวที่ใช้ในภาคอีสาน ระหว่าง พ.ศ. 2475-2530	233
6.27	จำนวนครัวเรือนและสายพันธุ์ข้าวที่ใช้ในภาคอีสานในปัจจุบัน (2543)	234
6.28	แบบแผนการปลูกข้าว (Pattern) ในภาคอีสานในปัจจุบัน (2543)	236
6.29	ปฏิทินการทำงานของชาววังสวาบในปัจจุบัน	242
6.30	กิจกรรมการประกอบอาชีพในรอบปีของชาวบ้านโนนม่วง	243
6.31	การจ้างแรงงานเกษตรในภาคอีสาน	245
6.32	ร้อยละของครัวเรือนชนบทอีสานที่มีสมาชิกไปทำงานต่างถิ่น	247
6.33	สินค้าที่ขายในร้านค้าในหมู่บ้านอีสานปัจจุบัน	251
7.1	แหล่งรับรู้ข่าวสารของครัวเรือนอีสานในปัจจุบัน	264
7.2	การเปลี่ยนแปลงจำนวนครัวเรือนอีสานที่ใช้สิ่งอำนวยความสะดวกในบ้าน ช่วง พ.ศ. 2528-2543	264
7.3	อุบัติการณ์ป่วยด้วยโรคติดต่อที่ป้องกันได้ด้วยวัคซีนที่สำคัญในประเทศไทย พ.ศ. 2520 – พ.ศ. 2541	267
7.4	รายจ่ายต่อครัวเรือนต่อปีของชาวชนบทอีสาน พ.ศ. 2543	271
7.5	รายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือนต่อเดือนของชาวชนบทอีสาน พ.ศ. 2543	273
7.6	เปรียบเทียบรายได้ รายจ่ายเฉลี่ยต่อครัวเรือนต่อเดือน พ.ศ. 2543	274
7.7	รายได้เฉลี่ยต่อปีของครัวเรือนชนบทอีสาน ช่วง พ.ศ. 2528-2543	276
7.8	เปรียบเทียบรายได้ภาคเกษตรกับรายจ่ายทั้งหมดของครัวเรือนต่อปี	278
7.9	เปรียบเทียบหนี้สินของครัวเรือนเกษตรกรอีสาน	282

สารบัญตาราง (ต่อ)

ตาราง		หน้า
7.10	หนี้สินของครัวเรือนชนบทอีสานในปัจจุบัน	283
7.11	วัตถุประสงค์ของการกู้ของครัวเรือนชนบทอีสานในปัจจุบัน	283
7.12	เปรียบเทียบหนี้ใหม่ของหมู่บ้านที่เทคโนโลยีการเกษตรต่างกัน	284
7.13	แหล่งเงินกู้ของครัวเรือนชนบทอีสานในปัจจุบัน	284
7.14	ร้อยละของครัวเรือนที่มีรายได้ต่ำกว่าหนึ่งพันบาท จำแนกตามภาคต่างๆ ในปี พ.ศ. 2505-06 และ พ.ศ. 2511-12 (รายได้ที่คิดเฉพาะที่เป็นตัวเงิน)	286
7.15	เปรียบเทียบรายได้ของครัวเรือนอีสาน 3 อาชีพ/ปี	286
7.16	สัดส่วนของประชากรที่มีอยู่ต่ำกว่าระดับขีดความยากจน	288
7.17	ส่วนแบ่งรายได้ของประชากรอีสานและกรุงเทพฯ แบ่งตามกลุ่ม 5 กลุ่ม กลุ่มละ 20% ของจำนวนประชากร	290
7.18	เปรียบเทียบผลผลิตข้าว การบริโภคของหมู่บ้านโนนเปลือย	301
7.19	เปรียบเทียบครัวเรือนที่ทำนาได้ข้าวพอกินและไม่พอกิน ของหมู่บ้านโนนเปลือย	301
7.20	ระยะเวลาที่ชาวบ้านโนนเปลือยต้องซื้อข้าวกินใน 1 ปี	302
7.21	ขนาดที่นาทำกินของบ้านโนนเปลือย	302
7.22	เปรียบเทียบขนาดที่ดินทำกินต่อครัวเรือนในชุมชนหมู่บ้านอีสาน 2 ช่วงเวลา (2528/29/31 กับ 2543)	304
7.23	จำนวนครัวเรือนที่มีที่ดินทำกินน้อย (11 ไร่ลงมา) และไม่มีเลย	304
7.24	พื้นที่ป่าไม้จาก พ.ศ. 2495-2541	306
8.1	พืชธรรมชาติในเขตบ้านโสกแจ้ง จ.นครราชสีมา ที่ชาวบ้านเก็บมาเป็นอาหาร	315
8.2	เห็ดที่ขึ้นในเขตบ้านโสกแจ้ง จ.นครราชสีมา ที่ชาวบ้านเก็บมาเป็นอาหาร	316
8.3	การใช้เชื้อเพลิงหุงต้มในชนบทอีสานปัจจุบัน	318
8.4	อาหารที่ชาวชนบทอีสานปัจจุบันได้จากธรรมชาติ	319
8.5	เปรียบเทียบการออม รายได้ รายจ่าย เงินกู้ของชาวชนบทอีสานต่อครัวเรือน/ปี 2543	321

สารบัญตาราง (ต่อ)

ตาราง		หน้า
8.6	การออมของครัวเรือนชนบทอีสาน 2543	321
8.7	เปรียบเทียบจำนวนคน 3 รุ่น ใน 3 อาชีพ	323
8.8	จำนวนแรงงานของชาวชนบทอีสานในปัจจุบัน จำแนกตามอาชีพ	323
8.9	เปรียบเทียบรายได้กับรายจ่ายของครัวเรือนชนบทอีสานในปัจจุบัน (ต่อครัวเรือน/ปี)	325
8.10	เงินที่แรงงานอีสานซึ่งไปทำงานต่างถิ่นส่งกลับต่อเดือน	325
8.11	ต้นทุนค่าแรงดำนาและการหว่าน นา 8 ไร่ ในภาคอีสาน	328
8.12	เปรียบเทียบรายได้ ต้นทุน กำไรต่อไร่ของพืชผักและพืชชนิดอื่น	329
8.13	รายได้ของครัวเรือนอีสานจากภาคเกษตร พ.ศ. 2543	332
8.14	เปรียบเทียบต้นทุน รายได้ กำไรของการทำนาและทำไร่อ้อย บ้านวังสวาบ	334
8.15	สัตว์เลี้ยงของชาวชนบทอีสานในปัจจุบัน (2543)	335
8.16	วัตถุประสงค์ของการเลี้ยงสัตว์บางชนิดในปัจจุบัน (2543)	336
8.17	จำนวนสมาชิกเครือข่ายอินแปง	371
9.1	ดัชนีชี้ความเข้มแข็งของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน	393

สารบัญภาคผนวก

		หน้า
ภาคผนวก ก.	แนวคำถามในการสัมภาษณ์ผู้รู้ผู้เฒ่าในหมู่บ้าน โครงการวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย	439
ภาคผนวก ข.	แบบสอบถามข้อมูลครัวเรือน	446
ภาคผนวก ค.	ตารางข้อมูลเศรษฐกิจสังคมอีสานที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน	460
ภาคผนวก ง.	ข้อมูลเชิงปริมาณเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน จากกลุ่มตัวอย่าง 2 หมู่บ้าน 10 จังหวัด รวม 1,574 ครัวเรือน	521
ภาคผนวก จ.	ข้อมูลเศรษฐกิจหมู่บ้าน รายจังหวัด 19 จังหวัดภาคอีสาน ปี 2537 (26,177 หมู่บ้าน); 2542 (27,937 หมู่บ้าน)	539
ภาคผนวก ฉ.	ภาพเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน	564

สารบัญตารางในภาคผนวก

ตาราง		หน้า
1	สัตว์ป่าที่สำคัญใกล้ชุมชนในพื้นที่ต่างๆ ยุคก่อนพืชพาณิชย์	460
2	ชนิดของปลาที่ชุกชุมในยุคก่อนพืชพาณิชย์	464
3	เครื่องมือจับสัตว์น้ำที่ใช้กันมากในภาคอีสานเมื่อประมาณ 35 ปีก่อนขึ้นไป	466
4	พืชผัก ผัก ผลไม้ป่า ที่ชาวบ้านอีสานเก็บมาเป็นอาหารบ่อยๆ ในยุคก่อนพืชพาณิชย์	467
5	เห็ดจากธรรมชาติที่ชาวบ้านเก็บมาเป็นอาหารบ่อยๆ ยุคก่อนพืชพาณิชย์	470
6	ไม้ที่มีมากใกล้ชุมชนในยุคก่อนพืชพาณิชย์	472
7	อัตราการเกิด การตาย และการเพิ่มของประชากรไทยและภาคอีสาน ต่อประชากรพันคน	476
8	เปรียบเทียบผลิตภัณฑ์ภาคอีสานกับ G.D.P. ปี 2518-41 (ราคาตลาด) (บาท)	477
9	ประชากรอีสานเมื่อเปรียบเทียบกับประชากรประเทศ	478
10	พื้นที่ปลูกฝ้าย ปีเพาะปลูก 2493-2542	479
11	พื้นที่ปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ปีเพาะปลูก 2493-2542	480
12	พื้นที่ปลูกปอแก้ว ปีเพาะปลูก 2493-2542	481
13	พื้นที่ปลูกมันสำปะหลัง ปีเพาะปลูก 2493-2542	482
14	พื้นที่ปลูกอ้อย ปีเพาะปลูก 2493-2542	483
15	จำนวนควายในภาคอีสาน พ.ศ. 2496-2540	484
16	ครัวเรือนที่มีควายในภาคอีสาน และจำนวนควาย/ครัวเรือน	485
17	เดือนที่มีกิจกรรมการผลิตมากที่สุด น้อย และไม่มี (ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมด)	486
18	พื้นที่ถือครอง จำแนกตามลักษณะการถือครองของเกษตรกรอีสาน (2543)	487
19	ที่ดินทำกินของเกษตรกรอีสาน (2543)	488
20	การกระจายแพทย์ จำแนกตามภาค พ.ศ. 2522 – พ.ศ. 2540	489
21	การกระจายทันตแพทย์ จำแนกตามภาค พ.ศ. 2522 – พ.ศ. 2540	490
22	สัดส่วนระหว่างการกู้เพื่อการผลิตและการกู้เพื่ออื่นๆ (ร้อยละ)	491

สารบัญตารางในภาคผนวก (ต่อ)

ตาราง		หน้า
23	อัตราดอกเบี้ยเงินกู้ในหมู่บ้านอีสาน ร้อยละ/ปี	492
24	เปรียบเทียบการใช้ที่ดินของบ้านหินแตก ต.นางาม อ.มัญจาคีรี จ.ขอนแก่น	493
25	ขนาดที่ดินทำกินในปัจจุบัน (2543) ของเกษตรกรอีสาน (ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมดแต่ละหมู่บ้าน)	494
26	เปรียบเทียบพื้นที่เกษตร ผลผลิต และการบริโภค	495
27	พืช เห็ด แมลงธรรมชาติที่ชาวบ้านวังสวาบ จ.ขอนแก่น เก็บมาเป็นอาหารในปัจจุบัน	496
28	เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเขตอีสานตอนบน ในรอบ 1 ปี	497
29	เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเขตอีสานตอนกลาง ในรอบ 1 ปี	500
30	เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเขตอีสานตอนใต้ ในรอบ 1 ปี	505
31	ต้นทุนการทำนา 10 ไร่ บ.หนองหญ้าม้า ต.ห้วยแก อ.ชนบท จ.ขอนแก่น 2544	511
32	ต้นทุนและกำไรการปลูกหอมแดง บ.ดอนน้อย จ.มหาสารคาม 2544 ต่อพื้นที่ 2.5 ไร่ และต่อไร่	512
33	ต้นทุนและกำไรการปลูกหอมแบ่งต่อไร่ (บ้านดอนน้อย จ.มหาสารคาม) 2544	513
34	ชนิดของผักที่ปลูกเอาไว้ขายและบริโภคในปี 2543-2544	514
35	สูตรปุ๋ยชีวภาพบ้านกาเจาะ ต.ตรึม อ.ศีรขรภูมิ จ.สุรินทร์	515
36	สูตรสมุนไพรขับไล่แมลง บ้านกาเจาะ ต.ตรึม อ.ศรีขรภูมิ จ.สุรินทร์	516
37	องค์กรชุมชนในหมู่บ้านชนบทอีสานที่ศึกษา	517
38	เปรียบเทียบการใช้แรงงานของชาวชนบทอีสาน	519
39	จำนวนสมาชิกในครัวเรือน จำแนกตามเพศ	521
40	จำนวนประชากร จำแนกตามวัย	521
41	ขนาดที่ดินทำกินเฉลี่ยต่อครัวเรือน	522
42	ครัวเรือนที่มียุ้งฉางข้าว ขนาดของยุ้งฉาง	522
43	อาชีพของหัวหน้าครัวเรือน	523

สารบัญตารางในภาคผนวก (ต่อ)

ตาราง		หน้า
44	การพึ่งพาอาศัยแหล่งน้ำ	523
45	จำนวนแรงงานในครัวเรือนที่มีส่วนในการผลิต	524
46	ปัจจัยการผลิตทางการเกษตร	524
47	ปริมาณการผลิตข้าวเปลือก (นาปี) ต่อครัวเรือน	525
48	ปริมาณข้าวเปลือกที่แต่ละครัวเรือนขาย	525
49	รายได้จากพืชสวน	526
50	พืชผักสวนครัวที่ครัวเรือนปลูกไว้ไม่ต้องซื้อ	526
51	สายพันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูก	527
52	รายได้หลักของครัวเรือน	527
53	รายได้หลักนอกภาคเกษตร	528
54	รายได้ต่อครัวเรือนต่อเดือน (เฉพาะที่เป็นตัวเงิน) แบ่งตามชั้นของรายได้	528
55	รายได้ที่มิใช่เป็นตัวเงินของครัวเรือน	529
56	ที่มาของรายได้ของครัวเรือน	530
57	สถานที่ซึ่งแรงงานอีสานไปทำงานในต่างถิ่น	531
58	ระดับรายได้ของครัวเรือน ปี 2543	531
59	แหล่งรายได้เสริมของครัวเรือนนอกจากรายได้ประจำ	532
60	การเปลี่ยนแปลงของรายได้ของครัวเรือน ปี 2543 เมื่อเปรียบเทียบกับ ปี 2540	532
61	ความรู้ความชำนาญที่ตกทอดมาจากบรรพบุรุษ	533
62	แหล่งความรู้เพิ่มเติม	534
63	การเดินทางของคนในหมู่บ้านต่อปี	534
64	การดื่มเหล้า สูบบุหรี่	535
65	รายการวิทยุที่สมาชิกในครัวเรือนฟัง	535
66	การติดต่อกับหน่วยราชการ, NGO ปี 2543	535
67	สิ่งที่ต้องการให้รัฐส่งเสริมการประกอบอาชีพ	535
68	สิ่งที่ต้องการให้รัฐช่วยเหลือชุมชน	536

สารบัญตารางในภาคผนวก (ต่อ)

ตาราง		หน้า
69	เมื่อเกิดปัญหาที่ดินทำกินจะขอความช่วยเหลือจากใคร	537
70	หากเกิดปัญหากับเจ้าหน้าที่ของรัฐจะแก้ปัญหาอย่างไร	537
71	รัฐบาลเป็นที่พึ่งของชาวบ้านได้เพียงใด	538
72	อาชีพที่อยากให้ลูกหลานเป็น (ถ้าเลือกได้)	538

บทที่ 1
บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของการวิจัยนี้

การพัฒนาประเทศไทยในรอบศตวรรษที่ผ่านมา เห็นได้ชัดว่าเป็นการพัฒนาแบบทุนนิยมตามอย่างชาติตะวันตก ผลของการพัฒนาที่เห็นได้อย่างชัดเจน คือ การถ่ายเททรัพยากรจากชนบทเข้าสู่เมืองและต่างประเทศ ผลลบที่สำคัญคือ ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติ ดินเสื่อมคุณภาพลงอย่างรวดเร็ว ป่าไม้ลดลงอย่างน่าใจหาย ใน พ.ศ. 2495 ประเทศไทยมีพื้นที่ป่าไม้ถึง 300,104 ตารางกิโลเมตร หรือร้อยละ 58.49 ของพื้นที่ประเทศ แต่ใน พ.ศ. 2541 พื้นที่ป่าไม้เหลือเพียง 129,722 ตารางกิโลเมตร หรือเพียงร้อยละ 25.29 บางภาคพื้นที่ป่าเหลือน้อยจนถึงขั้นวิกฤติ คือ ภาคใต้เหลือร้อยละ 17.15 ภาคอีสานเหลือเพียงร้อยละ 12.43 เท่านั้น ดังปรากฏในตาราง 1.1 พื้นที่ป่าไม้ของประเทศไทยที่หายไปในช่วง 46 ปี จาก พ.ศ. 2495-2541 170,382 ตารางกิโลเมตร ซึ่งเท่ากับ 1 ใน 3 ของพื้นที่ประเทศไทย หรือพอๆ กับพื้นที่ประเทศเขมร หรือ 300 เท่าของประเทศสิงคโปร์

ตาราง 1.1 พื้นที่ป่าไม้ในประเทศไทยจาก พ.ศ. 2495-2541

พ.ศ.	ภาคอีสาน	ภาคเหนือ	ภาคกลาง	ภาคใต้	รวม
2495	102,667	105,871	53,752	37,814	300,104
	(60.80)	(62.41)	(51.73)	(53.73)	(58.49)
2504	70,904	116,275	56,823	29,626	273,628
2516	50,671	113,595	36,006	18,434	221,707
2525	27,019	87,756	26,516	16,442	156,600
2541	20,984	73,057	23,554	12,125	129,722
	(12.43)	(43.08)	(22.68)	(17.15)	(25.29)

(หน่วย : ตารางกิโลเมตร; ในวงเล็บคือร้อยละของพื้นที่ภาค, ร้อยละของพื้นที่ประเทศในช่องรวม)

ที่มา : สถิติ พ.ศ. 2495 จาก สติ ไชยเพชร์ : 10

สถิติ พ.ศ. 2504-2541 จากกรมป่าไม้

ผลลบอีกประการหนึ่งของการพัฒนาประเทศในแนวดังกล่าว คือ เกิดความแตกต่างระหว่างคนรวยกับคนจนมากขึ้นเรื่อยๆ กล่าวคือ ใน พ.ศ. 2519 กลุ่มผู้มีรายได้สูง (ร้อยละ 20 ของประชากรทั้งหมด) มีรายได้รวมกันถึงร้อยละ 49.26 แต่พอถึงปี 2529 รายได้ของคนกลุ่มนี้เพิ่มเป็นร้อยละ 55.63 ในขณะที่กลุ่มผู้มีรายได้ต่ำจำนวนร้อยละ 20 ของประชากรทั้งหมด มีรายได้เพียงร้อยละ 6.05 ในปี 2519 แล้วลดลงเหลือร้อยละ 4.55 ในปี 2529 ดังปรากฏในตาราง 1.2 แสดงให้เห็นว่า กลุ่มผู้มีรายได้สูงดูดเอารายได้ของกลุ่มรายได้ต่ำและกลุ่มรายได้ปานกลางไปไว้ในกลุ่มของตนเพิ่มขึ้น การพัฒนาในแนวนี้หากขืนปล่อยให้เป็นอย่างนี้ ช่องว่างของรายได้ระหว่างคนรายได้สูงก็จะทิ้งห่างจากกลุ่มอื่นๆ ไปเรื่อยๆ ความขัดแย้งทางสังคมในชาติก็จะรุนแรงขึ้น เพราะเห็นถึงความอยุติธรรมทางสังคม

ตาราง 1.2 ส่วนแบ่งรายได้ของชาวไทยสามกลุ่ม เปรียบเทียบกับชาวไต้หวัน เกาหลีใต้

กลุ่มรายได้	ชาวไทย			ไต้หวัน	เกาหลีใต้
	2519	2524	2529	2529	2529
กลุ่มรายได้สูง (20%)	49.26	51.47	55.63	38.20	42.30
กลุ่มรายได้ปานกลาง (60%)	44.69	43.12	39.82	53.80	38.80
กลุ่มรายได้ต่ำ (20%)	6.05	5.41	4.55	8.00	18.90
รวม	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

ที่มา : วรวิทย์ เจริญเลิศ, 1992: 63

ความร่ำรวยของนายทุน ส่วนใหญ่เป็นผลมาจากการเอารัดเอาเปรียบเกษตรกร ทั้งการกดราคาสินค้าเกษตร การคิดดอกเบี้ยเงินกู้ที่สูงริ่ว (ร้อยละ 5-10 ต่อเดือน) ตลอดจนการกดค่าแรงผู้ใช้แรงงาน ซึ่งส่วนใหญ่มาจากภาคเกษตร และการทำลายทรัพยากรธรรมชาติดังได้กล่าวมาแล้ว นายทุนเหล่านี้ส่วนใหญ่ใช้ทุนและเทคโนโลยีจากต่างประเทศ จะถูกควบคุมจากต่างประเทศไม่ทางตรงก็ทางอ้อม ในขณะที่ภาคเกษตรหรือภาคเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านหรือภาคชนบท เป็นภาคที่ยากจน แต่เป็นส่วนใหญ่และสำคัญที่สุดของประเทศ เป็นภาคที่ส่งวัตถุดิบ สินค้าเกษตร และแรงงาน ให้ภาคการค้าและอุตสาหกรรม *(ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2542: 5)*

การพัฒนาดังกล่าวไม่เป็นธรรมกับคนส่วนใหญ่และไม่ยั่งยืน เมื่อเกิดวิกฤติเศรษฐกิจฟองสบู่แตกในวันที่ 2 กรกฎาคม 2540 เป็นต้นมา ภาคธุรกิจ คือ ภาคการค้า อุตสาหกรรม และการเงินล้มละลายอย่างไม่เคยมีมาก่อน หากไม่มีภาคเกษตรหรือภาคเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านช่วยรองรับทั้งในเรื่องของการผลิตอาหาร และรองรับแรงงานที่ตกงานจากภาคธุรกิจ เศรษฐกิจไทยจะล้มละลายไม่เหลืออะไรเลย ดังนั้นเศรษฐกิจชุมชนจึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง เป็นเรื่องที่ควรศึกษาวิจัยว่า เศรษฐกิจชุมชนอาจมีกลไกทางเศรษฐกิจในการจัดสรรทรัพยากร ทั้งที่เป็นแรงงานและวัตถุดิบที่มีลักษณะเฉพาะเป็นระบบของตัวเอง สามารถผลิตด้วยตัวเองได้ และมีเส้นทางการพัฒนาที่เป็นตัวของตัวเองที่ไม่เหมือนระบบทุนนิยม และไม่ขึ้นกับระบบทุนนิยม สามารถผลิตเลี้ยงตัวเองได้ พึ่งตัวเองได้ *(ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2542: 6)* โครงการวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานจึงเกิดขึ้น โครงการนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย ผลการวิจัยเรื่องนี้เมื่อนำไปสังเคราะห์กับผลงานวิจัยเศรษฐกิจชุมชนอีก 3 ภาค จะเกิดภาพรวมเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1.2.1 เพื่อศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสาน ในช่วงห้าทศวรรษหลังสงครามโลกครั้งที่สอง (พ.ศ. 2488-2544)

1.2.2 เพื่อศึกษาศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสานในปัจจุบัน

1.3 วิธีวิจัย

ใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพเป็นหลัก ด้วยการสัมภาษณ์แบบเจาะลึกกับผู้ที่เกี่ยวข้อง ตั้งแต่ผู้เฒ่าผู้แก่ ผู้นำหมู่บ้านทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ เช่น ผู้ใหญ่บ้าน กำนัน อดีตผู้ใหญ่บ้าน อดีตกำนัน ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน กรรมการ อ.บ.ต. ประธานและกรรมการกลุ่มต่างๆ ผู้ใช้แรงงาน และผู้ประกอบอาชีพต่างๆ ทั้งภาคเกษตรและนอกภาคเกษตร โดยใช้แบบสัมภาษณ์ (ดังตัวอย่างในภาคผนวก ก.) และการสัมภาษณ์โดยไม่ใช้แบบสัมภาษณ์

ผู้วิจัยได้เข้าไปสังเกตการณ์ในชุมชนหมู่บ้านอีสานเหนือ อีสานกลาง และอีสานใต้ ชุมชนละ 10-15 วัน เพื่อจะได้เห็นและเข้าใจวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้าน และได้เข้าร่วมกิจกรรมบางอย่างกับชาวบ้าน เช่น การดายหญ้าไร่ข้าวโพด การขนข้าวจากนามาเก็บในยุ้งข้าว นอกจากนี้ยังได้ใช้วิธีศึกษาเอกสารต่างๆ ทั้งจากงานวิจัย วิทยานิพนธ์ บทความ และงานเขียนต่างๆ เป็นจำนวนมาก

ผู้วิจัยยังใช้วิธีวิจัยเชิงปริมาณ โดย

(1) ให้ผู้ช่วยนักวิจัย 10-12 คน เก็บข้อมูลจากหัวหน้าครัวเรือนหรือคู่สมรส ตามแบบสอบถามจำนวน 13 หน้า (ดังตัวอย่างในภาคผนวก ข.) ผู้วิจัยและผู้ช่วยนักวิจัยได้ออกไปเก็บข้อมูลเหล่านี้ระหว่างวันที่ 2 พฤษภาคม – 11 ตุลาคม 2544 แล้วนำข้อมูลเหล่านี้มาลงรหัสบันทึกเข้าเครื่องคอมพิวเตอร์ แล้ว print ออกมาเป็นตาราง ผู้วิจัยนำตารางเหล่านี้มาแปลงเป็นภาษาที่อ่านเข้าใจได้ทั่วไป บางตารางต้องมาคำนวณหาค่าเฉลี่ย ร้อยละ ใหม่ เช่น เรื่องรายได้ รายจ่าย แรงงาน

(2) ใช้ข้อมูลเชิงปริมาณ กชช. 2ค. ปี 2537-2542 ของกรมพัฒนาชุมชน (อยู่ในภาคผนวก จ.) โดยเลือกมา 3 ระดับ ระดับหมู่บ้านใช้เฉพาะหมู่บ้านที่ศึกษาเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพรวมกัน 12 หมู่บ้าน ระดับตำบลเลือกเฉพาะตำบลที่มีหมู่บ้านซึ่งผู้วิจัยเลือกศึกษาเชิงคุณภาพและเชิงปริมาณรวม 12 ตำบล ระดับตำบลนี้กรมพัฒนาชุมชนได้ให้พัฒนากรตำบลเก็บตั้งแต่ปี 2524-2529 เอกสารทั้งหมดกรมพัฒนาชุมชนได้มอบให้หอจดหมายเหตุแห่งชาติ ระดับจังหวัดเก็บทั้ง 19 จังหวัดของภาคอีสาน โดยจ้างนักคอมพิวเตอร์ของสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น แจงนับข้อมูล (ด้วยเครื่องคอมพิวเตอร์) จากทุกหมู่บ้านของภาคอีสานมารวมเป็นระดับจังหวัด เฉพาะข้อมูลปี 2537 และ 2542 ทั้งหมด 18 หัวข้อ

(3) ใช้ข้อมูลเชิงปริมาณของสำนักงานสถิติแห่งชาติ ทั้งข้อมูลด้านประชากร แรงงาน รายได้ รายจ่าย ที่ดิน การใช้สิ่งอำนวยความสะดวก ฯลฯ

(4) ใช้ข้อมูลเชิงปริมาณของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร ในเรื่องพื้นที่ปลูกพืช ผลผลิตต่อไร่ พื้นที่ชลประทาน การถือครอง รายได้ รายจ่ายของเกษตรกร การใช้เทคโนโลยีการเกษตร ฯลฯ

1.4 ขอบเขตของการวิจัยและกลุ่มตัวอย่าง

หน่วยที่ใช้วิเคราะห์ส่วนใหญ่จะใช้หมู่บ้าน แต่มีบางกรณีที่ต้องการให้เห็นภาพรวม จะเสนอเป็นจังหวัดและเป็นภาค

ระยะเวลาที่ศึกษา ประมาณห้าทศวรรษหลังสงครามโลกครั้งที่สอง พ.ศ. 2488 – 15 กรกฎาคม 2545

ข้อมูลเชิงปริมาณเก็บจาก 3 เขต 12 หมู่บ้าน ดังต่อไปนี้

1) อีสานเหนือ เก็บ 2 หมู่บ้าน คือ

1.1) บ้านท่าสะอาดใต้ ตำบลท่าสะอาด อำเภอเซกา จังหวัดหนองคาย มี 205 ครัวเรือน เก็บ 189 ครัวเรือน

1.2) บ้านบัว ตำบลกุดบาก อำเภอกุดบาก จังหวัดสกลนคร มี 280 ครัวเรือน เก็บ 211 ครัวเรือน

2) อีสานกลาง เก็บ 6 หมู่บ้าน คือ

2.1) บ้านโนนม่วง ตำบลหนองโน อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด มี 118 ครัวเรือน เก็บ 87 ครัวเรือน

2.2) บ้านโนนแดง หมู่ 1 ตำบลลำชี กิ่งอำเภอกุดฆ้องชัย จังหวัดกาฬสินธุ์ มี 111 ครัวเรือน เก็บ 82 ครัวเรือน

2.3) บ้านดอนน้อย ตำบลแพง อำเภอโกสุมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม มี 88 ครัวเรือน เก็บ 74 ครัวเรือน

2.4) บ้านวังสวาบ (รวมบ้านวังกกแก้ว) ตำบลวังสวาบ อำเภอภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่น 2 หมู่ รวม 183 ครัวเรือน เก็บ 135 ครัวเรือน

2.5) บ้านท่าแก ตำบลลุ่มน้ำชี อำเภอบ้านเขว้า จังหวัดชัยภูมิ มี 253 ครัวเรือน เก็บ 186 ครัวเรือน

2.6 บ้านโนนเปลือย ตำบลตลาดแร้ง อำเภอบ้านเขว้า จังหวัดชัยภูมิ 2 หมู่ มี 345 ครัวเรือน เก็บ 255 ครัวเรือน

3) อีสานใต้ เก็บ 4 หมู่บ้าน คือ

3.1) บ้านตระแสง ตำบลตระแสง อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์ มี 226 ครัวเรือน เก็บ 167 ครัวเรือน

3.2) บ้านกาเจาะ ตำบลตรึม อำเภอศีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์ มี 93 ครัวเรือน เก็บ 72 ครัวเรือน

3.3) บ้านโคกเจริญ ตำบลจันดุม อำเภอพลับพลาชัย จังหวัดบุรีรัมย์ มี 81 ครัวเรือน เก็บ 61 ครัวเรือน

3.4) บ้านอาหวด ตำบลโนนแดง อำเภอไพรบึง จังหวัดศรีสะเกษ มี 74 ครัวเรือน เก็บ 55 ครัวเรือน

รวม 12 หมู่บ้าน มี 2,057 ครัวเรือน เก็บได้ 1,574 ครัวเรือน คิดเป็นร้อยละ 76.52 ของครัวเรือนทั้งหมด

สำหรับการศึกษาเชิงคุณภาพ เลือกศึกษาเจาะลึก 9 ชุมชน คือ (1) กรณีศึกษา**บ้านตระแสง** ผู้วิจัยกับ อาจารย์วิลาศ โพธิสาร ร่วมกันศึกษา (2) กรณีศึกษา**บ้านโนนม่วง** ผู้วิจัยกับ คุณธัญญรัตน์ โลหะชาติ (3) กรณีศึกษา**บ้านดอนน้อย** ผู้วิจัยกับ รศ.ดร.บุญยงค์ เกศเทศ ร่วมกันศึกษา (4) กรณี

ศึกษา**บ้านท่าสะอาดใต้** ผศ.ดร.บัวพันธ์ พรหมพักพิง เป็นผู้ศึกษา (5) กรณีศึกษา**บ้านบัว** (6) **บ้านวังสวาบ** (7) **บ้านท่าแก** (8) **บ้านโนนเปลือย** และ (9) **บ้านโคกเจริญ** ผู้วิจัยเป็นผู้ศึกษา โดย 6 กรณีศึกษาแรกได้ตีพิมพ์ผลงานแยกออกไปต่างหาก กรณีศึกษาละ 1 เล่ม โดยได้ทะยอยออกมาก่อนหน้านี้ รายงานวิจัยนี้ส่วนหนึ่งจึงมาจากการสังเคราะห์ 9 กรณีศึกษา เอามาเป็นภาพรวมเศรษฐกิจชุมชนของภาคอีสาน

ยิ่งกว่านั้นผู้วิจัยยังได้เข้าไปศึกษากิจกรรมทางเศรษฐกิจที่น่าสนใจในภาคอีสาน เอามาประกอบรายงานในภาพรวมด้วย เช่น การผลิตสมุนไพรเพื่อการค้า บ้านทรัพย์สมบูรณ์ ตำบลห้วยม่วง อำเภอภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่น วนเกษตร บ้านสว่างโนนสูง ตำบลภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่น การปลูกผักปลอดสารพิษ บ้านหนองไหล ตำบลโคกสี จังหวัดขอนแก่น การทำไส้กรอกขาย บ้านชนแดน ตลาดช่องสามหมอ อำเภอคอนสวรรค์ จังหวัดชัยภูมิ เกษตรผสมผสาน บ้านโคกกลาง อำเภอเมืองพล บ้านฝาง ตำบลโนนเมือง อำเภอหนองเรือ บ้านพรสวรรค์ ตำบลโนนสะอาด อำเภอหนองเรือ จังหวัดขอนแก่น เป็นต้น

1.5 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ก. งานวิจัยที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหมู่บ้านอีสาน

งานวิจัยในกลุ่มนี้ที่สำคัญมี 7 เล่ม คือ

(1) ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจลุ่มแม่น้ำชี ตั้งแต่ พ.ศ. 2475-2528 ของ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, ชอบ ดีสวนโคก และ สุเมธ แก่นมณี เป็นงานวิจัยประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหมู่บ้านอีสานเล่มแรกที่ศึกษาตั้งแต่ พ.ศ. 2475 เป็นต้นมา โดยศึกษาในปี 2527-2528 ใช้วิธีศึกษาแบบประวัติศาสตร์ บอกเล่าโดยการสัมภาษณ์ผู้รู้ประวัติ ผู้นำหมู่บ้าน เจ้าของร้านค้า เจ้าของโรงสี เจ้าของรถสองแถว อดีตนายฮ้อย รวม 309 คน กับยังสัมภาษณ์หัวหน้าครัวเรือนอีก 644 คน จาก 24 หมู่บ้านในลุ่มแม่น้ำชี ข้อค้นพบของงานเล่มนี้คือ ระบบเศรษฐกิจในช่วงก่อนมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับแรก มีลักษณะพอเพียง มีการพึ่งพาตลาดน้อย แต่มีการพึ่งพาในหมู่บ้านและหมู่บ้านใกล้เคียงมาก โดยการแลกเปลี่ยนสิ่งของที่ครัวเรือนของตนขาดแคลนกับหมู่บ้านที่มีสิ่งนั้นมาก ตัวแปรสำคัญที่ทำให้เศรษฐกิจของหมู่บ้านเปลี่ยนไป คือ การสร้าง infrastructure คือ ถนน ระบบชลประทาน และไฟฟ้า ถนนทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงมากที่สุด คือ ทำให้พ่อค้าจีนในหมู่บ้านต้องย้ายออกไปอยู่ในเมือง เพราะไม่อาจผูกขาดการค้าได้อย่างแต่ก่อน ขณะเดียวกันถนนทำให้ชาวบ้านเข้าเมืองมากขึ้น คนในหมู่บ้านสามารถซื้อขายสินค้ากับตลาดสะดวกกว่าเดิม ตัวแปรที่สำคัญอีกตัว คือ การนำพืชพาณิชย์เข้ามาปลูกในหมู่บ้าน คือ ปอ ในทศวรรษ 2500 และมันสำปะหลัง ในทศวรรษ 2510

ทำให้วิถีชีวิตของชาวบ้านเปลี่ยนไป ชาวบ้านลดเลิกการผลิตหลายๆ อย่าง หันไปผลิตข้าว ปอ และมัน ผลที่ตามมาก็คือ ป่ารอบๆ หมู่บ้านที่เคยเป็นแหล่งอาหารธรรมชาติถูกทำลาย แหล่งน้ำถูกทำลายเพราะการแช่ปอ การตีเหล็ก การต้มเกลือ การปั้นหม้อ เลิกไปเพราะขาดฟืน หันไปซื้อของตลาด การผลิตพืชพาณิชย์ต้องใช้ทุนมาก ใช้เทคโนโลยีมาก ใช้แรงงานมาก จึงเกิดการกู้ยืมเงินจากนายทุน เกิดการจ้างงานแทนการลงแขก ชีวิตของชาวบ้านถูกกำหนดโดยนายทุนและตลาดในและต่างประเทศ

(2) การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชนลุ่มแม่น้ำสงคราม ตั้งแต่ พ.ศ. 2475 ถึงปัจจุบัน ของ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, ชอบ ดีสวนโคก และ สุรัตน์ วรางค์รัตน์ เป็นงานวิจัยประวัติศาสตร์หมู่บ้าน เล่มที่ 2 ทำในปี 2529-2530 โดยใช้วิธีการศึกษาแบบเดียวกับเล่มแรก แต่ลดหมู่บ้านที่ศึกษาลงเหลือ 4 หมู่บ้าน ในจังหวัดสกลนคร หนองคาย และนครพนม ข้อค้นพบของงานนี้คล้ายกับเล่มแรก มีบางส่วนที่เพิ่มจากเล่มแรก กล่าวคือ ปัจจัยที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงจากระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียง ซึ่งมีความสมดุลระหว่างคนกับธรรมชาติ มาเป็นเศรษฐกิจการตลาดมี 3 ปัจจัย โดย 2 ปัจจัยเหมือนกับงานวิจัยลุ่มแม่น้ำชี ปัจจัยที่เพิ่มขึ้นมาคือ การเพิ่มขึ้นของประชากร ส่วนผลของการเปลี่ยนแปลงที่เพิ่มจากลุ่มแม่น้ำชีก็คือ (1) การนำพืชพาณิชย์ คือ ปอ และมันเข้ามาปลูก ไม่เพียงแต่ทำให้ป่าถูกทำลายและทำลายแหล่งอาหารเท่านั้น แต่ทำลายปัจจัยสี่ด้วย (2) ทำให้ชาวบ้านมีรายจ่ายสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว เพราะต้องซื้อทั้งสินค้าจำเป็น สินค้าเทคโนโลยีการเกษตร และสินค้าฟุ่มเฟือย เนื่องจากรายได้ไม่แน่นอน สินค้าที่ชาวบ้านขายมักถูกนายทุนกดราคา ผลที่ตามมาคือ หนี้สิน (3) ทางออกของชาวบ้านเพื่อหารายได้ให้พอกับรายจ่ายที่สูงขึ้น คือ แรงงานส่วนหนึ่งหันไปหางานทำในเมืองและต่างประเทศ บางส่วนหันไปปลูกกัญชา งานวิจัยนี้ตอกย้ำงานวิจัยแรกในเรื่องผลของการเปลี่ยนแปลง คือ ความเป็นอิสระทางเศรษฐกิจของหมู่บ้านที่เคยมีอยู่ในยุคก่อนมีแผนพัฒนาฯ ได้หมดไปในยุคพืชเศรษฐกิจ

(3) การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชนลุ่มแม่น้ำมูล ตั้งแต่ พ.ศ. 2475 ถึงปัจจุบัน ของ ชอบ ดีสวนโคก, สุวิทย์ ธีรศาศวัต, เศกสรรค์ ยงวณิชย์ และ ชุมพล แนวจำปา วิจัยในปี 2530-2532 ใช้วิธีการศึกษาแบบเดียวกับเล่ม 1 และใช้กลุ่มตัวอย่าง 4 หมู่บ้าน (เท่ากับเล่ม 2) ของจังหวัดบุรีรัมย์ ศรีสะเกษ สุรินทร์ และอุบลราชธานี ผลสรุปของงานวิจัยคล้ายกับงานเล่มแรกและเล่มที่ 2 เกือบทั้งหมด ทั้งๆ ที่พื้นที่แตกต่างกัน ส่วนที่เพิ่มขึ้นจากงาน 2 เล่มแรกก็คือ ผลของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ (ในส่วนที่เพิ่ม) ทำให้คนจนกับคนรวยแตกต่างกันมากในด้านเศรษฐกิจสังคม ทั้งนี้เพราะโอกาสต่างๆ เอื้ออำนวยให้คนรวยมากกว่าคนจน การช่วยเหลือของรัฐในการพัฒนา

พบว่า หมู่บ้านยากจนยังได้รับประโยชน์น้อยกว่าหมู่บ้านปานกลางและหมู่บ้านรวย ไม่ว่าจะเป็นสินเชื่อ ถนน ไฟฟ้า ชลประทาน

(4) ชาวนาลุ่มแม่น้ำชี ของ พรพิไล เลิศวิชา วิจัยในปี พ.ศ. 2532 เก็บข้อมูลจาก 58 หมู่บ้านในอำเภอแวงน้อย จังหวัดขอนแก่น โดยการสัมภาษณ์อย่างกว้างขวางทั้งเชิงคุณภาพและเชิงปริมาณ ซึ่งสัมภาษณ์ชาวบ้านถึง 557 ราย ข้อค้นพบของ พรพิไล หลายส่วนคล้ายกับงาน 3 เล่มแรก จึงขอกล่าวเฉพาะส่วนที่เพิ่มจากงาน 3 เล่มแรก คือ [1] พ่อค้าจีนเป็นกลุ่มที่เอาเปรียบชาวนามากที่สุด ทั้งในเรื่องของการกดราคา โกงตาชั่ง การขูดรีดดอกเบี้ยเงินกู้ ในขณะที่นายทุนไทยในหมู่บ้านเอาเปรียบน้อยกว่า คือ ไม่โกงตาชั่ง ไม่ยึดที่ดินคนที่ค้างส่งเงินกู้ ไม่คิดดอกเบี้ยทบต้น มีการอลุ่มอะล่วยดอกเบี้ยเวลาเกิดฝนแล้ง [2] หลังจากชาวนาพากันไปปลูกพืชพาณิชย์ได้พักหนึ่ง คือ ปอกับมันสำปะหลัง พบว่า หมู่บ้านที่ปลูกพืชพาณิชย์มากเป็นหนี้มาก สภาพแวดล้อม (ป่า น้ำ ดิน) ถูกทำลายมาก และมีปัญหาสังคมตามมามากกว่าหมู่บ้านที่ปลูกพืชพาณิชย์น้อย [3] เศรษฐกิจแบบทุนนิยมเข้ามาทำลายศักยภาพของหมู่บ้าน ดูดเอาผลผลิตของหมู่บ้าน และทิ้งปัญหาหนี้สิน ปัญหาทรัพยากรเสื่อมโทรมเอาไว้ [4] ทางออกของชาวนาส่วนหนึ่งไปขายแรงงานในเมือง ส่วนที่อยู่ในหมู่บ้านบางส่วนลดพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจเอาไปปลูกข้าว เพราะข้าวแม้ขายไม่ได้หรือราคาไม่ดีก็เอาไว้กินได้ ชาวบ้านบางส่วนนำผลผลิตของตนไปแลกกับหมู่บ้านอื่นอย่างกว้างขวาง ที่สำคัญคือ ใช้ข้าว เกลือ พริก ปลาร้า และเส้นไหม แลกกัน และมีบ้านหนึ่ง คือ บ้านตลาด มี พ่อจารย์ทองดี นันทะ ได้เป็นผู้นำชาวบ้านทำเกษตรแบบผสมผสาน โดยมีหลักการว่า “ทำงานทุกอย่างด้วยแรงงานของตนเองและครอบครัว” เปลี่ยนแปลงเกษตรที่ขึ้นต่อตลาด มาเป็นการเกษตรแบบพื้นบ้าน ปลูกข้าว ปลูกผัก เลี้ยงสัตว์ เลี้ยงปลา เพื่อเลี้ยงตนเองและครอบครัว โดยไม่หวังพึ่งพิงตลาดอีกต่อไป นอกจากนี้ยังไม่ใช้สารเคมี แต่ปลูกสมุนไพร รักษาด้วยสมุนไพร และวิธีการรักษาแบบพื้นบ้าน มีผู้ทำเกษตรแบบผสมผสานในบ้านตลาด 53 ครัวเรือน ในปี 2532 (ปี 2528 มี 5 ครัวเรือน)

(5) นายฮ้อย : พ่อค้าท้องถิ่นอีสานกับบทบาทการค้าขายในอดีต (พ.ศ. 2398-2504) ของ สุนทร สุรวาทกุล ศึกษาในช่วง พ.ศ. 2529-2534 โดยศึกษาจากเอกสารและสัมภาษณ์จากผู้รู้ ได้ข้อสรุปว่า [1] อาชีพนายฮ้อยเกิดขึ้นเพราะชาวบ้านอีสานต้องการหาเงินไปจ่ายเป็นค่าส่วยหรือรัชชูปการให้กับทางการ [2] คนที่เป็นนายฮ้อยมาจากชาวนาที่มีลักษณะซื่อสัตย์ กล้าหาญ และฉลาด ไม่จำเป็นต้องมาจากครอบครัวที่มีฐานะดี [3] นายฮ้อยที่ค้าขายในภาคอีสานมีทั้งชาวอีสานและคนต่างชาติ เช่น ชาวญวน กุลา จีน ชาวกุลานิยมขายฆ้อง เครื่องถม เครื่องเงินทอง สีย้อมผ้า ชาวญวนนานๆ จะเข้ามาซื้อควาย ส่วนจีนค้าขายของป่าและสินค้าสำเร็จรูปจากกรุงเทพฯ แต่นาย

ฮ้อยอีสานมีจำนวนมากที่สุดและค้าขายหลายอย่าง ที่สำคัญมี ค้าหมู วัว ควาย ช้าง เกลือ ข้าว แต่ที่สำคัญที่สุดคือ ค้าวัวควาย โดยมีตลาดอยู่ในภาคกลางเป็นส่วนใหญ่ เหนือสุดอยู่ที่นครสวรรค์ ใต้สุดอยู่ที่เพชรบุรี และตะวันออกสุดที่ชลบุรี เวลาที่ค้าขายคือ ในฤดูแล้งหลังเกี่ยวข้าว [4] กำไรจากการค้าขายนายฮ้อยมิได้นำไปซื้อสินค้ามาขายในหมู่บ้าน แต่นำมาซื้อที่ดิน ทำให้นายฮ้อยมีฐานะดีและเป็นที่ยอมรับนับถือของชุมชน [5] อาชีพนายฮ้อยแบบเดิมหมดไปเพราะการคมนาคมที่ดีขึ้น (ซึ่งในรายงานนี้กล่าวถึงการเข้ามาของทางรถไฟสายอีสาน ซึ่งเป็นความเข้าใจผิดของผู้วิจัย) ในปัจจุบันเกิดตลาดนัดวัวควายในชนบทอีสานขึ้นแทน มีพ่อค้าจากภาคกลางและภาคอื่นๆ นำรถมาซื้อวัวควายไปขายโรงฆ่าสัตว์ต่างๆ แทน

(6) สภาพเศรษฐกิจของชุมชนบัวใหญ่ พ.ศ. 2474-2506 ของ นิภาพร กุลมาตย์ เป็นวิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ ของมหาวิทยาลัยมหาสารคาม ปี 2541 โดยศึกษาจากเอกสารชั้นต้นและชั้นรอง กับใช้วิธีประวัติศาสตร์บอกเล่า ได้ข้อสรุปว่า ชุมชนบัวใหญ่กลายเป็นศูนย์กลางการค้าข้าว ปอ และหมู เพราะเป็นสถานีรถไฟ ทำให้สะดวกในการขนส่งสู่ตลาดกรุงเทพฯ ตั้งแต่เปิดสถานีรถไฟนี้ในปี 2374 ประกอบกับการเข้ามาประกอบธุรกิจของพ่อค้าชาวจีน ทำให้การผลิตข้าวและการเลี้ยงหมูที่เคยผลิตเพื่อยังชีพ มาเป็นการผลิตเพื่อการค้า พ่อค้าชาวจีนบางรายค้าข้าวและหมูกับตลาดกรุงเทพฯ มีฉางข้าวและโรงสีตั้งใกล้สถานีรถไฟ ซึ่งมีพ่อค้าชาวจีนและพ่อค้าชาวไทยออกไปรับซื้อข้าว หมู เป็ด ไก่ ทั้งภายในและนอกชุมชน นำมาขายให้พ่อค้าในตลาด มีพ่อค้าท้องถิ่นค้าวัวควายกับภาคกลาง ทำให้เงินตราเข้ามามีบทบาทในวิถีชีวิตราษฎรมากขึ้น หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 นโยบายรัฐบาลในการพัฒนาเศรษฐกิจ ทำให้เศรษฐกิจชุมชนได้เข้าไปเกี่ยวข้องกับตลาดภายนอกมากขึ้น มีการผลิตปอสู่ตลาด นอกจากนั้นพ่อค้าจีนที่บัวใหญ่ได้ขยายกิจการธุรกิจสู่จังหวัดใกล้เคียง ทำโรงอัดปอที่ชัยภูมิ ขอนแก่น โรงเลื่อยที่ชัยภูมิ ขอนแก่น กาฬสินธุ์ อุดรธานี โรงสีที่ชัยภูมิ ขอนแก่น แต่เมื่อมีการเปิดถนนมิตรภาพช่วงนครราชสีมา-ขอนแก่น ใน พ.ศ. 2506 ทำให้สถานีรถไฟชุมทางบัวใหญ่ลดบทบาทลง เนื่องจากการใช้รถยนต์สะดวกรวดเร็วกว่า ชุมชนที่เคยค้ากับบัวใหญ่ก็หันไปค้ากับชุมชนอื่นที่ถนนผ่าน

(7) การผลิตข้าวในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล ระหว่าง พ.ศ. 2489-2516 เป็นวิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม 2537 ของ ปราณี วรรณปะเก ผลการวิจัยสรุปว่า การผลิตข้าวในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา การผลิตข้าวได้เปลี่ยนจากการผลิตเพื่อบริโภคมาเป็นการผลิตเพื่อขาย เนื่องจากการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรา ชาวนาจะเพิ่มผลผลิตข้าวด้วยการขยายพื้นที่เพาะปลูก และนำเทคนิคสมัยใหม่ เช่น พันธุ์ข้าวเกษตร ปุ๋ย ยาปราบศัตรูพืช มาใช้ ที่ดินกลายเป็นสิ่งที่มีราคาสูงขึ้นมาก ชาว

นามีความต้องการกรรมสิทธิ์ที่ดินที่มั่นคง การใช้แรงงานเปลี่ยนมาจ้างแทนการลงแขกมากขึ้น รวมทั้งการใช้เครื่องจักรกลมากขึ้น ทำให้การลงทุนสูงขึ้น แต่การทำนาส่วนใหญ่ก็ยังอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก ทำให้ผลผลิตไม่ค่อยแน่นอน เช่นเดียวกับราคาก็ขึ้นลงตามปริมาณการผลิตในประเทศและราคาตลาดโลก กับนโยบายของรัฐบาล ผลก็คือ ชาวนาส่วนใหญ่เป็นหนี้ ยากจน และอดอยาก ผลที่ตามมาคือ มีชาวนาต้องไปขายแรงงานทั้งในและนอกภาคมากขึ้น และต่อมาได้ไปขายแรงงานถึงในต่างประเทศ

ข. งานวิจัยประวัติศาสตร์หมู่บ้านอีสาน

งานวิจัยประวัติศาสตร์หมู่บ้านอีสานเกิดจากความคิดริเริ่มของ รองศาสตราจารย์ ดร. มรว. อคิน รพีพัฒน์ อดีตผู้อำนวยการสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น มีงานวิจัยดังกล่าวเกิดขึ้น 7 พื้นที่ใน 3 จังหวัด คือ ขอนแก่น อุดรธานี อำนาจเจริญ (ดังรายชื่องานวิจัยและผู้วิจัยในบรรณานุกรม) ในที่นี้จะนำมาวิจารณ์ 2 เล่ม คือ

(1) ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน : บ้านงิ้ว ของ สุเกสินี สุภธีระ และ มันทนา สามารถ ศึกษาในปี 2526-27 ใช้วิธีการศึกษาแบบประวัติศาสตร์บอกเล่า และยังใช้แบบสอบถามเชิงปริมาณสัมภาษณ์ทุกหลังคาเรือน (272 หลังคาเรือน) ข้อสรุปของงานวิจัยนี้คือ [1] การเข้ามาของทางรถไฟทำให้ฐานะทางเศรษฐกิจของชาวบ้านงิ้วดีขึ้น เพราะมีรายได้จากการตัดไม้หมอน ไม้ฟืน ส่งการรถไฟ ตัดไม้ส่งโรงเลื่อย เผาถ่านขายส่งไปทางรถไฟ แต่ก็ทำให้ป่าถูกทำลายอย่างมาก [2] แต่เมื่อมีปอเข้ามาป่าไม้ที่ยังเหลืออยู่บ้างก็หมดไปเลย เพราะถางป่าเอาพื้นที่ไปปลูกปอ จนชาวบ้านพูดกันติดปากว่า “ปอมาป่าแปน” การเลี้ยงควายก็ลดลง เพราะพื้นที่ป่าและที่ทำเลซึ่งเคยเป็นที่เลี้ยงสัตว์ กลายมาเป็นไร่ปอและไร่มันในเวลาต่อมา [3] การปลูกพืชพาณิชย์ คือ ปอ มีสาเหตุมาจากอุปสงค์ในต่างประเทศ เพราะช่วง พ.ศ. 2500 เกิดความแห้งแล้งในปากีสถาน ซึ่งเป็นผู้ส่งออกปอรายใหญ่ของโลก ทำให้ราคาปอสูงขึ้นมาก เป็นแรงจูงใจให้พ่อค้ามาซื้อปอจากชาวบ้าน [4] การปลูกพืชพาณิชย์ทำให้ชีวิตของชาวบ้านงิ้วที่เคยต้องพึ่งธรรมชาติเป็นอย่างมาก เปลี่ยนมาพึ่งพิงตลาดและนายทุน การผลิตแบบพอเลี้ยงชีพถูกแทนที่ด้วยการผลิตเพื่อการตลาด ซึ่งต้องมีการลงทุนมาก และคนที่มีพื้นฐานทางเศรษฐกิจดียิ่งมีโอกาสในการสะสมทุนมากขึ้น ความแตกต่างทางฐานะเศรษฐกิจยิ่งเด่นชัดขึ้น

(2) ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน : บ้านโปโล ของ จุฬาพร โชติช่วงนิรันดร์ วิจัยที่จังหวัดอุบลราชธานี แต่ปัจจุบันเป็นจังหวัดอำนาจเจริญ วิจัยในปี 2526-27 ใช้วิธีการศึกษาแบบประวัติศาสตร์บอกเล่าที่ใช้การสัมภาษณ์ข้อมูลเชิงคุณภาพเป็นหลัก กับใช้ข้อมูลเชิงปริมาณด้วย พบว่าสาเหตุต้นตอของความแตกต่างระหว่างชนชั้น คือ การครอบครองที่ดิน ตระกูลที่อพยพมาอยู่ก่อน

จับจองที่ดินไว้มาก เป็นกลุ่มที่มีฐานะดีของหมู่บ้าน คนกลุ่มนี้อีกเหมือนกันที่มีการสะสมทุนโดยการลงทุนในโรงสีข้าว เดินรถ ร้านค้า และทำให้ความสัมพันธ์ของชาวโปโลที่เคยพึ่งพาในฐานะคนบ้านเดียวกัน กลายเป็นความสัมพันธ์ของนายจ้างลูกจ้าง ความขัดแย้งเริ่มก่อตัวขึ้นจากความรู้สึกของความแตกต่างในเรื่องความรวย-ความจน การที่พืชพาณิชย์เข้ามาคนที่ได้ประโยชน์มากกลับเป็นกลุ่มคนรวย ส่วนคนที่มีฐานะรองลงมาไม่มีโอกาสสะสมทุน เพราะรายได้เมื่อหักค่าใช้จ่ายแล้วเหลือไม่มากก็นำไปบริโภค เช่น ซื้อวิทยุ รถจักรยาน ตัดเสื้อผ้า ซื้อจักรยานยนต์ ฯลฯ ก็หมดไป งานวิจัยนี้ยังพบว่าคนกลุ่มแรกที่นำเทคโนโลยีมาสู่หมู่บ้าน คือ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งมีโอกาสเข้าเมืองและติดต่อกับหน่วยราชการมากกว่าชาวบ้านทั่วไป

ค. งานวิจัยที่เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ของหมู่บ้านอีสาน

งานวิจัยในกลุ่มนี้มีหลากหลาย (ดังตัวอย่างในรายชื่อในบรรณานุกรม) ในที่นี้จะยกงานที่น่าสนใจ 5 เล่ม คือ

(1) การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรม ในชุมชนบ้านเยอ บ้านไทยดำ และบ้านไทยลาว : ศึกษาเปรียบเทียบเฉพาะกรณี ของ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, สุวิทย์ ธีรศาศวัต, ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ และ ดุษฎี กาฬอ่อนศรี วิจัยในปี 2528-2529 ใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพโดยวิธีการแบบประวัติศาสตร์บอกเล่าผสมผสานกับสังคมวิทยา และใช้วิธีการเชิงปริมาณด้วย โดยผู้วิจัยลงเก็บข้อมูลในหมู่บ้านของ 3 กลุ่มชาติพันธุ์ คือ กลุ่มไทยเยอในจังหวัดศรีสะเกษ ไทยดำในจังหวัดเลย และไทยลาวในจังหวัดชัยภูมิ เป็นเวลา 1 ปีเต็ม และใช้เวลาตรวจสอบวิเคราะห์ข้อมูลและเขียนรายงานอีก 1 ปี เป็นงานวิจัยที่คล้ายกับประวัติศาสตร์หมู่บ้าน แต่มีกรอบการวิจัยที่ชัดเจนว่าจะศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้าน ปัจจัยที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆ การเปลี่ยนแปลงและผลของการเปลี่ยนแปลง มีแบบสอบถามเชิงปริมาณ และแนวทางการสัมภาษณ์เชิงคุณภาพเหมือนกันทั้ง 3 หมู่บ้าน ผลการวิจัยสรุปอย่างสั้นที่สุด คือ [1] การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของชุมชนทั้งสามแห่งคล้ายคลึงกันในเรื่องอาชีพ การแลกเปลี่ยนแรงงานที่มีน้อยลงอย่างมาก และวิถีชีวิตทางเศรษฐกิจได้เปลี่ยนแปลงจากระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ เป็นระบบเศรษฐกิจแบบเงินสด โดยอัตราการเปลี่ยนแปลงในเรื่องการลงทุนมีมากในชุมชนไทยลาวมากกว่าชุมชนไทยเยอและไทยดำ [2] ปัจจัยที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ คือ ปัจจัยทางนิเวศวิทยา ปัจจัยทางด้านชาติพันธุ์ และปัจจัยทางด้านบุคลิกภาพ ปัจจัยดังกล่าวมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจคล้ายคลึงกันทั้งสามชุมชนในอัตราที่เร็วกว่าการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง สังคม และวัฒนธรรม [3] ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่คล้ายคลึงกันของทั้งสามชุมชน ได้แก่ การใช้เทคโนโลยีใหม่ๆ ด้านการเกษตร การมีหนี้สินมากขึ้น ผลกระทบของ

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจแต่ละชุมชนมีมากกว่าผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง สังคม และวัฒนธรรม

(2) ประสบการณ์และผลกระทบของการพัฒนาชนบทและศักยภาพชุมชนในภาคอีสาน ของ มงคล ด่านธานินทร์ และคณะ วิจัยในปี 2532-2533 โดยใช้เทคนิคการวิจัยเชิงคุณภาพเป็นหลัก และใช้การวิจัยเชิงปริมาณสนับสนุน คณะวิจัยเป็นอาจารย์และนักวิจัย 3 คณะของมหาวิทยาลัยขอนแก่น โดยส่งนักวิจัยไปประจำใน 6 พื้นที่ 3 พื้นที่ (3 หมู่บ้าน) ใน จ.สุรินทร์ อีก 3 พื้นที่ในอีก 3 จังหวัด คือ นครราชสีมา ร้อยเอ็ด ขอนแก่น ผลการวิจัยสรุปว่า พัฒนาการของหมู่บ้านมี 3 ยุค คือ ยุคก่อตั้งถิ่นฐาน (เริ่มก่อตั้งหมู่บ้าน-พ.ศ. 2499) ยุคทุนพัฒนา (พ.ศ. 2500-2519) ยุคแสวงหาทางออก (พ.ศ. 2520-32) ในยุคก่อตั้งถิ่นฐานนั้น พื้นดิน ป่า และแหล่งน้ำ เป็นแหล่งสำคัญในการได้มาซึ่งปัจจัยสี่ที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต ส่วนการดำรงอยู่ในสังคมก็โดยอาศัยความร่วมมือระหว่างกลุ่มเครือญาติและเพื่อนบ้านในชุมชน ปฏิสัมพันธ์ของผู้คนในชุมชนนั้นมีทั้งที่เกิดความร่วมมือและความขัดแย้งคละเคล้ากันไป ซึ่งเป็นธรรมชาติของสังคม เมื่อรถไฟเข้ามาการขยายพื้นที่ปลูกข้าวของชาวบ้านเป็นจำนวนมากก็เกิดขึ้น ตามมาด้วยการปลูกปอ ทำให้พื้นที่ป่าลดลง ความสัมพันธ์กับรัฐและพ่อค้าเป็นไปในแนวดิ่ง คือ เอาเปรียบชุมชน โดยรัฐเก็บค่ารัชชูปการ ศึกษาพลี การเกณฑ์แรงงาน เกณฑ์ทหาร พ่อค้าก็เอากำไรจากการค้าขายและเอาดอกเบี้ยจากการให้ชาวบ้านกู้เงิน ในยุคทุนนิยมซึ่งเข้ามาเต็มตัวในช่วง พ.ศ. 2500-19 บทบาทของทุนนิยมและรัฐเข้ามาอย่างเต็มที่ การดำเนินชีวิตอย่างเรียบง่าย การผลิตเพื่อพอกินพอใช้ได้เปลี่ยนไปสู่การหาเงินเพื่อนำมาใช้จ่ายซื้อสินค้าและบริการจากภายนอก มีการขยายพื้นที่เพาะปลูกอย่างไม่เคยมีมาก่อนทั้งข้าวและพืชไร่ มีการนำเทคโนโลยีการเกษตรมาใช้อย่างมากเพื่อผลิตให้ได้มากที่สุด แต่ราคาผลผลิตมักตกต่ำ และการถูกเอารัดเอาเปรียบจากพ่อค้า ประกอบกับในช่วงดังกล่าวเกิดปัญหาฝนแล้งติดต่อกันหลายปี ทำให้ศักยภาพของหมู่บ้านตกต่ำลงกว่ายุคแรกมาก รายได้ไม่พอรายจ่าย ผลผลิตไม่พอบริโภค ชาวบ้านได้หาทางออกด้วยการไปเป็นโจรก็มี ขอทานก็มี และขายแรงงานต่างภาคเป็นจำนวนมาก ในช่วงดังกล่าวแม้รัฐจะทุ่มงบประมาณสร้างถนนเป็นจำนวนมากเพื่อปราบคอมมิวนิสต์ และช่วยลดต้นทุนในการขนส่งสินค้า แต่กลับทำให้ชาวบ้านเป็นหนี้มากขึ้น ในยุคที่สามคือ ยุคแสวงหาทางออก ปัญหาที่เกิดขึ้นในยุคที่ 2 ยกตกทอดมาถึงยุคที่ 3 ทางออกของชุมชนทั้ง 6 แห่ง อาจแบ่งได้เป็น 2 ทาง ทางหนึ่งออกไปทำงานต่างถิ่น (รายได้ร้อยละ 10-43 มาจากการออกไปขายแรงงานต่างถิ่น) ทางออกที่ 2 คือ การรวมตัวกันตั้งองค์กรชุมชน โดยการไปศึกษาดูงานจากองค์กรหรือบุคคลที่ประสบความสำเร็จในการแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจมาแล้ว องค์กรหรือกลุ่มที่ชาวบ้านตั้งขึ้นมามีหลากหลาย เช่น สหบาลข้าว ธนาคารข้าว กลุ่มออมทรัพย์ ศูนย์สาธิตการ

ตลาด กลุ่มธนาคารวัว-ควาย กลุ่มเกษตรผสมผสาน กลุ่มน้ำบาดาล กลุ่มทอผ้า กลุ่มช่างไม้ เป็นต้น การรวมกลุ่มดังกล่าวทำให้ศักยภาพของชุมชนกลับคืนมาในระดับหนึ่ง

(3) แบบแผนทางเศรษฐกิจของสังคมชาวนาในชนบทอีสาน : ศึกษากรณีบ้านกุดขอนแก่น อำเภอท่าคันโท จังหวัดกาฬสินธุ์ ปริญญานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ของ ประมวล กานต์รังสรรค์ เสนอต่อ มศว. มหาสารคาม ในปี 2531 ข้อสรุปของงานวิจัยนี้ส่วนหนึ่งเหมือนกับงานในข้อ (1) ก. และ (1), (2) ข. แต่ส่วนที่เพิ่มมาก็คือ เมื่อชุมชนรับระบบทุนนิยมเข้ามาแบบแผนทางเศรษฐกิจได้เปลี่ยนไป คือ ในส่วนของการผลิตเพื่อยังชีพ ได้แก่ การผลิตข้าว การเลี้ยงสัตว์ และหัตถกรรม ยังคงใช้กรรมวิธีการผลิตแบบเดิมอยู่มาก แต่ไม่ใช่แบบเดิมทั้งหมด และก็มิใช่แบบใหม่ทั้งหมด ในส่วนการผลิตเพื่อขาย ได้แก่ การผลิตมันสำปะหลัง อ้อย ปอ ข้าวโพด กรรมวิธีการผลิตเป็นแบบใหม่ คือ ใช้เทคโนโลยีแบบใหม่ พึ่งพาปัจจัยการผลิต เช่น ทุน แรงงาน มาก พึ่งพาตลาดอย่างเต็มที่ ทำให้ชาวบ้านไม่มีอำนาจต่อรอง ส่วนแบบแผนการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจก็มี 2 แบบ คือ แบบแรกการแลกเปลี่ยนแบบชาวบ้านลดลงมาก ยังเหลือเฉพาะในหมู่เครือญาติ หมู่บ้านที่คุ้นเคยและเป็นเครือญาติกัน การแลกเปลี่ยนแบบนี้ตั้งอยู่บนรากฐานของคุณธรรม การพึ่งพาช่วยเหลือกันอีกแบบแผนหนึ่ง คือ การแลกเปลี่ยนแบบทุนนิยม คือ การใช้เงินตรา ซึ่งทุกคนมุ่งจะได้รับผลประโยชน์มากที่สุด แบบแผนนี้ปัจจุบันกำลังขยายไปในชนบทอย่างกว้างขวาง

(4) การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ของหมู่บ้านอีสานเหนือและอีสานกลาง ก่อนและหลังมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ของ สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ชอบ ดีสวนโคก วิจัยในปี 2528-2536 โดยใช้วิธีศึกษาแบบประวัติศาสตร์บอกเล่า และใช้วิธีเชิงปริมาณด้วย ผลการวิจัยคล้ายกับงานใน ก. และ ข. แต่ส่วนที่เพิ่มขึ้นมาคือ [1] การตั้งถิ่นฐาน พบว่า มีการอพยพจากชุมชนที่ประชากรหนาแน่นมากและพื้นที่ราบ ไปสู่พื้นที่ที่มีประชากรเบาบางและพื้นที่สูง ส่วนมากอพยพจากอีสานกลางไปสู่อีสานเหนือ [2] ชาวบ้านก่อนมีแผนพัฒนาฯ ทั้งอีสานเหนือและกลางมีความคล้ายคลึงกัน คือ พึ่งตนเอง พึ่งธรรมชาติ และพึ่งสิ่งเหนือธรรมชาติ มิได้พึ่งรัฐและนายทุน รัฐมีแต่ขูดรีดผลประโยชน์และพยายามครอบงำชุมชน จนชุมชนหนึ่งที่ศึกษาเกิดการต่อต้านการเก็บภาษีที่ดิน กฎหมายป่าไม้ และการเรียนหนังสือแบบภาคกลาง จนกลายเป็นกบฏ โสภา พลตรี ในปี 2483 [3] การเปลี่ยนแปลงหลังมีแผนพัฒนาฯ ทำให้เกษตรกรส่วนใหญ่ล้มเหลวในอาชีพเกษตรกรรม เป็นหนี้มากขึ้นเรื่อยๆ จนต้องหันไปทำอาชีพนอกเกษตรมากขึ้นเรื่อยๆ [4] ด้านสังคมวัฒนธรรมเปลี่ยนแปลงช้า ชาวบ้านยังพูดภาษาถิ่น ยังเคารพผู้อาวุโส นับถือผี กรรมเก่า นรก สวรรค์ แต่ปัญหาสังคมในชุมชนมากขึ้นกว่าเดิม

(5) ทางเลือกและศักยภาพชาวอีสาน เป็นเอกสารรวบรวมงานวิจัยที่สถานีวิจัยและพัฒนามหาวิทยาลัยขอนแก่น จัดทำขึ้นโดยมี ธนะจักร เย็นบำรุง เป็นบรรณาธิการ เพื่อเสนอต่อที่สัมมนาวิชาการ เมื่อวันที่ 5-6 กันยายน 2539 มีบทความที่สรุปจากงานวิจัย 24 เรื่อง มีความหลากหลายมาก คือ สถานภาพอีสานศึกษา 5 เรื่อง พัฒนาการขององค์กรชุมชน 4 เรื่อง ทางเลือกอาชีพ 4 เรื่อง การบริหารและจัดการทรัพยากรธรรมชาติ 4 เรื่อง ผู้หญิงกับการเปลี่ยนแปลง 6 เรื่อง และสินเชื่อชนบท 1 เรื่อง ในที่นี้จะขอยกตัวอย่างจากงานวิจัย 3 เรื่อง คือ

[1] เรื่อง จับภาพ 6 ปรากฏการณ์ทางการเมืองอีสาน : จากกบฏผีบุญถึง สกย.อ. ของ นลินี ตันธุวนิตย์ ซึ่งพบว่าการถูกรัฐเก็บภาษีอย่างหนักและวิกฤติทางเศรษฐกิจของสังคม ประกอบกับการสูญเสียอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจของผู้ปกครอง ทำให้เกิดกบฏผู้มีบุญ ซึ่งจบลงด้วยการถูกปราบปรามจากรัฐบาลกลางอย่างรุนแรง ปี 2476 ชาวบ้านจึงได้มีโอกาสแสดงความคิดเห็นทางการเมืองได้เป็นครั้งแรก นักการเมือง (ส.ส.) รุ่นแรกของอีสาน ได้แสดงบทบาทในการปกป้องผลประโยชน์ของประชาชนได้เป็นอย่างดี เมื่อการเมืองเข้าสู่ยุคเผด็จการทหาร สมัย จอมพล ป. พิบูลสงคราม ต่อมาถึง จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และ จอมพลถนอม กิตติขจร นักการเมืองอีสานที่เป็นฝ่ายค้านของรัฐบาลก็ถูกปราบปราม โดยโยนข้อหาว่าเป็นพวกคอมมิวนิสต์ ชาวอีสานส่วนหนึ่งจึงโดดเข้าไปร่วมกับ พ.ค.ท. (พรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย) อยู่ 2 ทศวรรษ แต่ในที่สุดก็ไปด้วยกันไม่ได้ จึงกลับมาต่อสู้ด้วยสันติวิธีอีก ประกอบกับความล้มเหลวของการเข้าร่วมในระบบเศรษฐกิจทุนนิยม ชาวนาอีสานส่วนหนึ่งจึงหันกลับไปหาวิถีชีวิตแบบดั้งเดิม คือ เศรษฐกิจแบบพอเพียง และมีการตั้งองค์กรต่างๆ มามากมายเพื่อต่อรองกับรัฐ โดยมี สกย.อ. เป็นองค์กรสำคัญ ถึงแม้ชาวนาอีสานจะเปลี่ยนแปลงรูปแบบการต่อสู้มาหลายรูปแบบ แต่สิ่งหนึ่งที่ไม่เคยเปลี่ยนแปลง คือ อุดมการณ์ที่รักษาความเป็นอิสระทางเศรษฐกิจ-สังคม

[2] "จากโรงงานสู่หมู่บ้าน – จากหมู่บ้านสู่โรงงาน : การศึกษาระบบการรับช่วงการผลิตระหว่างโรงงานกับหมู่บ้านในอุตสาหกรรมแหอวน จังหวัดขอนแก่น" ของ มณีมัย ทองอยู่ ชี้ให้เห็นว่า ชาวอีสานมีศักยภาพในการปรับตัวสูงมาก ทางนายทุนก็มีการปรับตัวเพื่อความอยู่รอด โดยการแสวงหาถิ่นที่แรงงานถูกที่สุด เพื่อลดต้นทุนการผลิต ด้วยการนำอวนที่ทอแล้วแต่ไม่สมบูรณ์ไปให้ชาวบ้าน (แม่บ้าน เด็ก คนชรา) ตรวจสอบและซ่อมให้สมบูรณ์ แต่ปัจจุบันนายทุนข้ามชาติเหล่านี้เริ่มเคลื่อนย้ายงานดังกล่าวจากภาคอีสานไปสู่จีนและเวียดนาม ซึ่งมีค่าแรงที่ถูกกว่า

[3] “ความขัดแย้งและการจัดการพื้นที่ป่าสาธารณประโยชน์” ของ ประสิทธิ์ ประคองศรี ชี้ให้เห็นศักยภาพของชุมชนในการรักษาและใช้ทรัพยากรธรรมชาติ ปัจจัยที่ทำให้ชุมชนรักษาป่าสาธารณประโยชน์เอาไว้ได้ เพราะ (1) ความเข้มแข็งของผู้นำและคณะกรรมการหมู่บ้าน ซึ่งเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ส่วนตน (2) คณะกรรมการหมู่บ้านได้ร่วมกันออกกฎระเบียบเพื่อป้องกันการบุกรุกทำลายป่า มีการลงโทษผู้ฝ่าฝืนอย่างจริงจัง (3) มีหลักเขตถาวรที่ชัดเจน มีแนวรั้วและป้ายบอก (4) มีการอพยพของคนในชุมชนเข้าไปหางานในเมืองมากขึ้น ประกอบกับชาวบ้านหันไปใช้ไฟฟ้าและแก๊สหุงต้ม (ซึ่งถูกกว่าใช้ถ่านราว 50%) มากขึ้น (5) ความเกรงกลัวต่ออิทธิฤทธิ์ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวบ้านเชื่อถือ โดยเฉพาะเจ้าปู่ในดอนปู่ตา (6) ความจำเป็นของชุมชนที่ต้องรักษาป่าเอาไว้เป็นแหล่งอาหารตามธรรมชาติ ต้นน้ำ สถานที่ประกอบพิธีกรรมตามประเพณี และป่าทำเลเลี้ยงสัตว์ (7) มีกฎหมายที่ดิน ม.8-9 ที่กำหนดโทษผู้บุกรุกที่สาธารณะ

บทที่ 2
ภูมิศาสตร์อีสาน ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์

2.1 อิทธิพลของสภาพภูมิศาสตร์อีสานต่อเศรษฐกิจ

2.1.1 ที่ตั้ง ขนาด และรูปร่าง

ภาคอีสานตั้งอยู่ในบริเวณตอนกลางของคาบสมุทรอินโดจีน ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย อยู่ในเขตร้อนของซีกโลกเหนือ

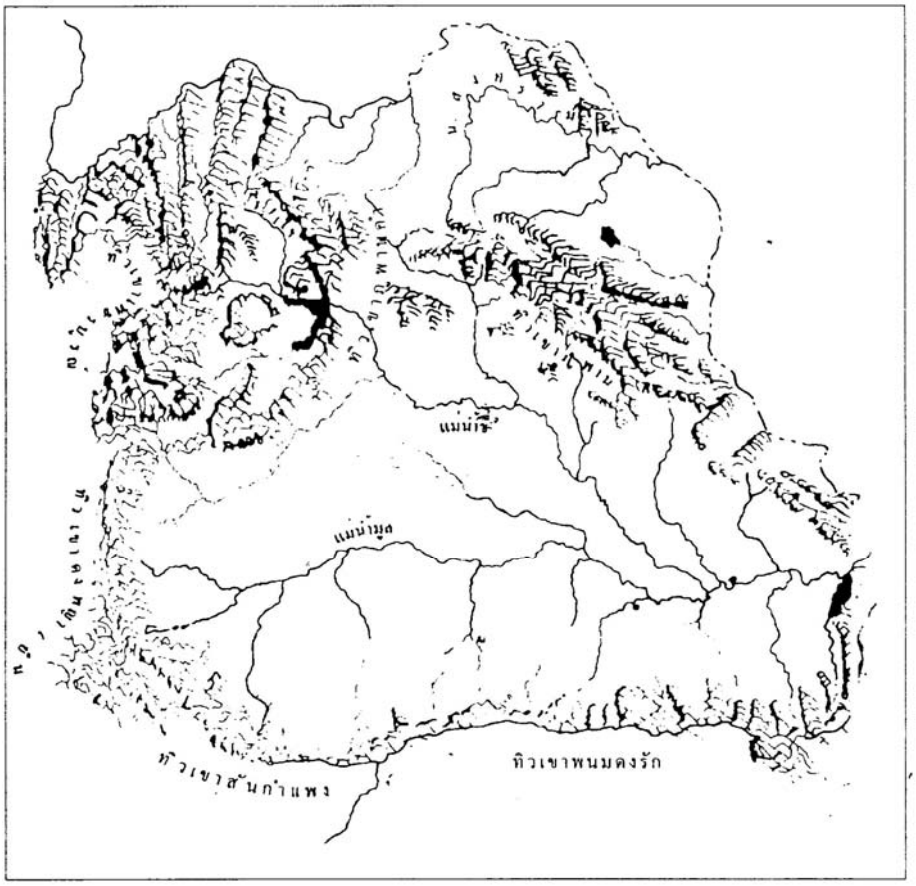
ขนาดของภาคอีสาน 168,854 ตารางกิโลเมตร หรือ 1 ใน 3 ของพื้นที่ประเทศไทย และมีประชากร 21,379,428 คน (2542) หรือประมาณ 1 ใน 3 เป็นภาคที่ใหญ่ที่สุดและมีประชากรมากที่สุด จึงมีความสำคัญทางเศรษฐกิจ เพราะเป็นทั้งแรงงานผลิตและผู้บริโภคกลุ่มใหญ่ที่สุด ขณะเดียวกันก็มีพื้นที่ปลูกข้าวและผลิตข้าวมากที่สุดของประเทศด้วย ภาคอีสานมี 19 จังหวัด คือ จังหวัดกาฬสินธุ์ ขอนแก่น ชัยภูมิ นครพนม นครราชสีมา บุรีรัมย์ มหาสารคาม มุกดาหาร ยโสธร ร้อยเอ็ด เลย ศรีสะเกษ สกลนคร สุรินทร์ หนองคาย หนองบัวลำภู อุดรธานี อุบลราชธานี และอำนาจเจริญ

รูปร่างของภาคอีสานคล้ายรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ในทางภูมิศาสตร์การเมืองถือว่าเป็นดินแดนที่มีรูปร่างสมบูรณ์แบบ กระทัดรัด เป็นผลดีต่อความมั่นคงในด้านการปกครองและง่ายต่อการพัฒนาเศรษฐกิจ ถ้ากางวงเวียนรัศมีประมาณ 297.5 กม. โดยปักขาวงเวียนที่จังหวัดมหาสารคาม จะครอบคลุมพื้นที่ทั้งภาค *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2540: 2)*

2.1.2 ทิวเขาที่สำคัญของภาคอีสาน

ภาคอีสานมีภูเขาล้อมทุกด้าน ซึ่งมีผลเสียในทางเศรษฐกิจ เพราะภูเขาเหล่านี้กั้นเมฆฝนและความชื้นที่มากับลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ และลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือ

ทิวเขาที่สำคัญ คือ ทิวเขาภูพาน ที่ทอดยาวตั้งแต่ปากแม่น้ำมูลขึ้นไปทางเหนือริมแม่น้ำโขง ไปทางอำเภอนิคมคำสร้อย อำเภอคำชะอี อำเภอดงหลวง จังหวัดมุกดาหาร ครอบคลุมพื้นที่บางส่วนของจังหวัดมุกดาหาร นครพนม สกลนคร กาฬสินธุ์ ขอนแก่น และอุดรธานี โดยไปสิ้นสุดที่อำเภอส่องดาว จังหวัดสกลนคร และอำเภอไชยวาน จังหวัดอุดรธานี ทิวเขาภูพานเป็นต้นกำเนิดของแม่น้ำสงคราม น้ำอูน น้ำยาม น้ำก่ำ น้ำพุง ซึ่งไหลไปทางเหนือ และภูพานยังให้กำเนิดลำปาว ลำน้ำยัง ลำเซบาย ลำเซบก ซึ่งไหลลงไปทางใต้

แผนที่ 2.1 ภูเขาที่สำคัญของภาคอีสาน

ที่มา : ประสิทธิ์ คุณุรัตน์, 2530: 128

ทิวเขาทางตะวันตกเป็นทิวเขาที่ใหญ่ที่สุด และกินพื้นที่มากที่สุด มีทิวเขาเพชรบูรณ์ซึ่งมียอดที่สูงที่สุด คือ ภูแผงม้า สูง 1,746 เมตร ทิวเขาเพชรบูรณ์จะทอดจากเหนือลงมาทางใต้ มี 3 แนว แนวตะวันตกสุดเป็นเส้นแบ่งระหว่างภาคอีสานกับภาคเหนือและภาคกลาง เป็นต้นกำเนิดของแม่น้ำป่าสักและน้ำชี แม่น้ำเหือง แม่น้ำเลย แม่น้ำเชิญ แม่น้ำพรม แม่น้ำพอง ส่วนแนวเขาตอนกลางกำเนิดแม่น้ำโมงและแม่น้ำโสม ไหลลงแม่น้ำโขง แนวเขาภูพานน้อยกำเนิดห้วยพะเนียงสาขาของแม่น้ำพอง แม่น้ำห้วยหลวงที่ไหลลงแม่น้ำโขง ทิวเขาสำคัญทางตะวันตกที่สำคัญทางใต้ คือ ทิวเขาพญาเย็น ตั้งแต่ช่องเทพสถิตย์ อำเภอเทพสถิตย์ จังหวัดชัยภูมิ กินพื้นที่เขตอุทยานเขาใหญ่ เขาวงในเขตอุทยานทับลานจดทิวเขาสันกำแพง

ทิวเขาสำคัญทางทิศใต้มี 2 ทิวเขา คือ ทิวเขาสันกำแพง และทิวเขาพนมดงรัก ซึ่งกำเนิดสาขาของแม่น้ำมูลมากมาย เช่น ลำตะคอง ลำพระเพลิง ลำปลายมาศ ลำทะเมนชัย ลำชี ห้วยทับทัน ห้วยสำราญ ห้วยขยุง ลำโดมใหญ่ ลำโดมน้อย เป็นต้น *(ประสิทธิ์ คุณุรัตน์, 2530: 127-138)*

พื้นที่บริเวณทิวเขาสำคัญที่กล่าวมาแล้ว เป็นพื้นที่ที่ปกคลุมด้วยป่าเขา จึงมีผู้ตั้งถิ่นฐานน้อยที่สุด เพิ่งมีผู้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานเมื่อประมาณ 3-4 ทศวรรษที่ผ่านมา เมื่อพื้นที่ราบถูกบุกรุกเป็นที่ทำกินและที่อยู่อาศัยหมดแล้ว ปัจจุบันพื้นที่เชิงเขาของทิวเขาดังกล่าวเป็นพื้นที่ปลูกพืชไร่ โดยเฉพาะข้าวโพดเลี้ยงสัตว์และมันสำปะหลัง *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2541: 78-81)*

2.1.3 แม่น้ำที่สำคัญของภาคอีสาน

แม่น้ำสายหลักของภาคอีสานมี 4 สาย คือ

แม่น้ำมูล เป็นแม่น้ำหลักของอีสานใต้ ยาว 641 กิโลเมตร ไหลผ่านจังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์ ร้อยเอ็ด ศรีสะเกษ ไปลงแม่น้ำโขงที่อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี สาขาสำคัญของแม่น้ำมูล คือ แม่น้ำชี ลำชี ลำโดมน้อย ลำปลายมาศ ลำพลับพลา ลำเสียว ลำตะคอง ลำพระเพลิง ลำสะแทด เป็นต้น ลุ่มแม่น้ำมูลเป็นที่ราบที่กว้างใหญ่ที่สุดของภาคอีสาน กินพื้นที่ 70,100 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณร้อยละ 41.5 ของพื้นที่ภาค เป็นเขตที่ปลูกข้าวมากที่สุดของประเทศ และเป็นแหล่งผลิตข้าวหอมมะลิที่มากที่สุดและคุณภาพดีที่สุดในโลก

แม่น้ำชี เป็นแม่น้ำสายหลักในอีสานกลาง ยาว 741 กิโลเมตร ต้นน้ำเกิดจากเขายอดชี (สูง 1,154 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง) เขาอุ้มนาง (1,310 เมตร) และเขาเขียว (1,217 เมตร) สาขาสำคัญของแม่น้ำชี คือ แม่น้ำพรม แม่น้ำเชิญ แม่น้ำพอง แม่น้ำปาว และน้ำยัง ลุ่มแม่น้ำชี

ครอบคลุมพื้นที่ 55,100 ตารางกิโลเมตร ไหลผ่านจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น มหาสารคาม กาฬสินธุ์ ยโสธร และไปบรรจบกับแม่น้ำมูลที่จังหวัดอุบลราชธานี

แม่น้ำสงคราม เป็นแม่น้ำสายหลักของอีสานเหนือ ต้นน้ำเกิดจากภูผาเหล็ก ภูผาหัก และภูเพลิน ของเทือกเขาภูพาน ในเขตอำเภอส่องดาว ผ่านจังหวัดสกลนคร อุดรธานี หนองคาย นครพนม ไปลงแม่น้ำโขงที่อำเภอท่าอุเทน มีความยาว 420 กิโลเมตร พื้นที่ลุ่มน้ำ 20,411 ตารางกิโลเมตร สาขาที่สำคัญคือ น้ำยาม และน้ำอูน *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2540: 5-6)*

แม่น้ำโขง ไหลผ่านภาคอีสาน 850 กิโลเมตร เป็นแม่น้ำใหญ่ที่สุดในภาค มีความยาว 4,590 กิโลเมตร เป็นแม่น้ำนานาชาติที่สำคัญ 1 ใน 10 ของโลก แม่น้ำมูลและแม่น้ำสงครามล้วนแต่ไหลลงแม่น้ำโขง รวมทั้งแม่น้ำอื่นๆ ของอีสานเหนือ เช่น แม่น้ำหมัน แม่น้ำเหือง แม่น้ำเลย น้ำโสม น้ำโมง น้ำสวย ห้วยหลวง น้ำก่ำ ห้วยมุก ห้วยบังอี่ ล้วนแต่ไหลลงแม่น้ำโขงทั้งสิ้น แต่การใช้แม่น้ำโขงไม่สะดวกนัก เพราะไทยทำสัญญาที่เสียเปรียบกับฝรั่งเศส ที่ยอมรับว่าเกาะเกือบทุกเกาะเป็นของฝรั่งเศส (ยกเว้น 6 เกาะ) ทำให้ไทยไม่สะดวกในการเดินเรือ การจับปลา และการเพาะปลูกบนเกาะในแม่น้ำโขง ซึ่งมีเป็นพันเกาะ ซึ่งลาวสืบสิทธิต่อจากฝรั่งเศส

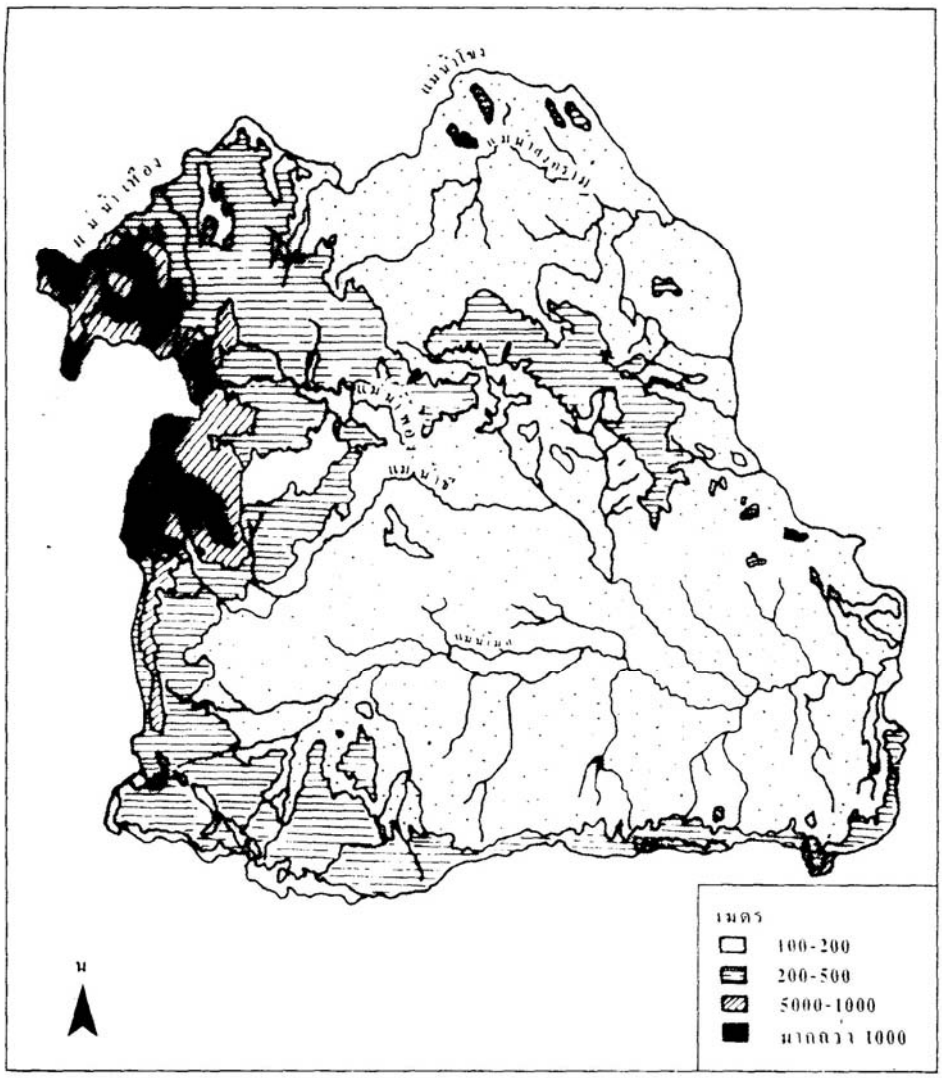
2.1.4 ลักษณะภูมิประเทศ-ภูมิอากาศ

หากแบ่งหยาบๆ ภาคอีสานแบ่งได้ 2 ส่วน คือ ทางใต้ภูพานลงมา เรียกว่า แอ่งโคราช ประกอบด้วย ลุ่มน้ำชีกับลุ่มน้ำมูล ทางเหนือภูพาน เรียกว่า แอ่งสกลนคร ซึ่งได้รับน้ำฝนมากกว่าแอ่งโคราช คือ 1,600-1,800 มม.ต่อปี โดยเฉพาะอำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย ปริมาณน้ำฝน 2,876.4 มม./ปี เพราะทางเหนือทิวเขาภูพานได้รับฝนจากมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือ และกักเมฆและความชื้นเอาไว้ จึงเหลือมาตกในแอ่งโคราชน้อย ต่ำกว่า 1,400 มม. โดยเฉพาะในพื้นที่ขอนแก่น นครราชสีมา ชัยภูมิ เป็นพื้นที่ฝนน้อยที่สุดของภาค (ต่ำกว่า 1,200 มม.)

ลักษณะภูมิศาสตร์ที่มีผลต่อเศรษฐกิจหรือการทำมาหากินนอกจากที่กล่าวมาแล้ว ยังมีอีก 3 ประการ คือ

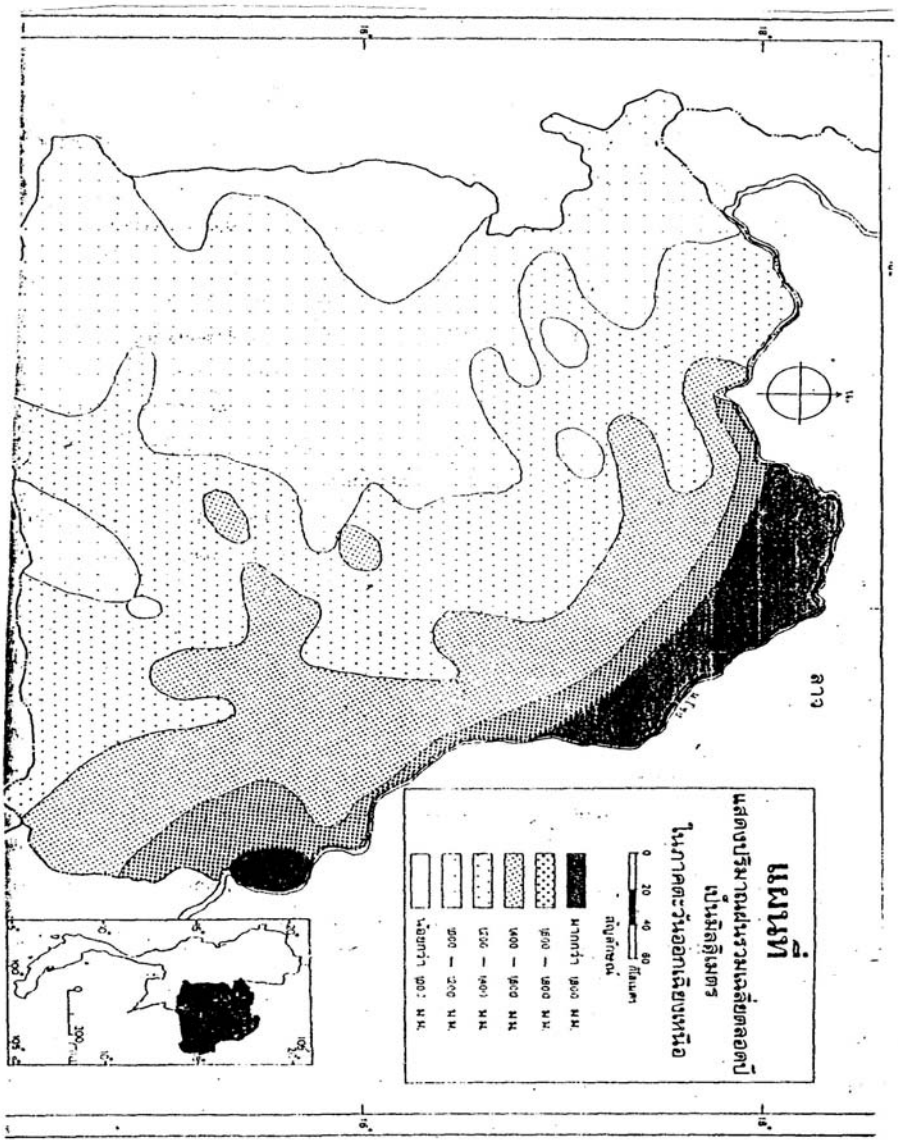
1) พื้นที่ส่วนใหญ่ของภาคอีสาน เป็นที่ราบลานตะพักลุ่มน้ำ (River terraces) ซึ่งยังแบ่งได้อีก 3 ระดับ คือ

(1) ที่ราบลานตะพักลุ่มน้ำขั้นต่ำ (Low terrace plains) พบ 2 ฟากแม่น้ำมูล ชี สงคราม แม่น้ำโขง และแม่น้ำเลย ความสูงจากระดับน้ำทะเล 125-175 เมตร ดินชั้นบนมีส่วนประกอบของ sand : silt : clay ร้อยละ 43 : 35 : 22 เรียกเนื้อดินว่า loam เป็นเขตปลูกข้าวที่สำคัญที่สุดของภาค

แผนที่ 2.2 ลักษณะภูมิประเทศของภาคอีสาน

ที่มา : ประสิทธิ์ คุณุรัตน์, 2530: 121

แผนที่ 2.3 ปริมาณฝนรวมเฉลี่ยตลอดปีเป็นมิลลิเมตร ในภาคอีสาน

ที่มา : ประสิทธิ์ คุณุรัตน์, 2530: 203

(2) ที่ราบลานตะพักลุ่มน้ำขั้นกลาง (Middle terrace) อยู่ถัดจากที่ราบลานตะพักลุ่มน้ำขั้นต่ำออกมา เป็นลูกคลื่นความสูงประมาณ 160-190 เมตร

(3) ที่ราบลานตะพักลุ่มน้ำขั้นสูง (High terrace) ส่วนมากมีระดับสูงกว่า 200 เมตร สภาพดินของ (2) และ (3) ดินชั้นบนมีส่วนประกอบ sand : silt : clay ร้อยละ 66 : 22 : 12 เรียกเนื้อดินว่า Sand loam เนื่องจากเป็นทรายส่วนมาก คุณภาพดินต่ำ ไม่เหมาะกับการทำนา พื้นที่ส่วนใหญ่ของ (3) จึงเป็นแหล่งปลูกพืชไร่ที่สำคัญของภาค ทั้งข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ มันสำปะหลัง และอ้อย

พื้นที่ภาคอีสานที่เหลือประกอบด้วย ที่ราบบุ่งทาม ซึ่งอยู่ริมแม่น้ำ ส่วนประกอบของดินชั้นบน sand : silt : clay ร้อยละ 30 : 37 : 33 ดินดี แต่มีปัญหาซึ่งจะกล่าวต่อไป

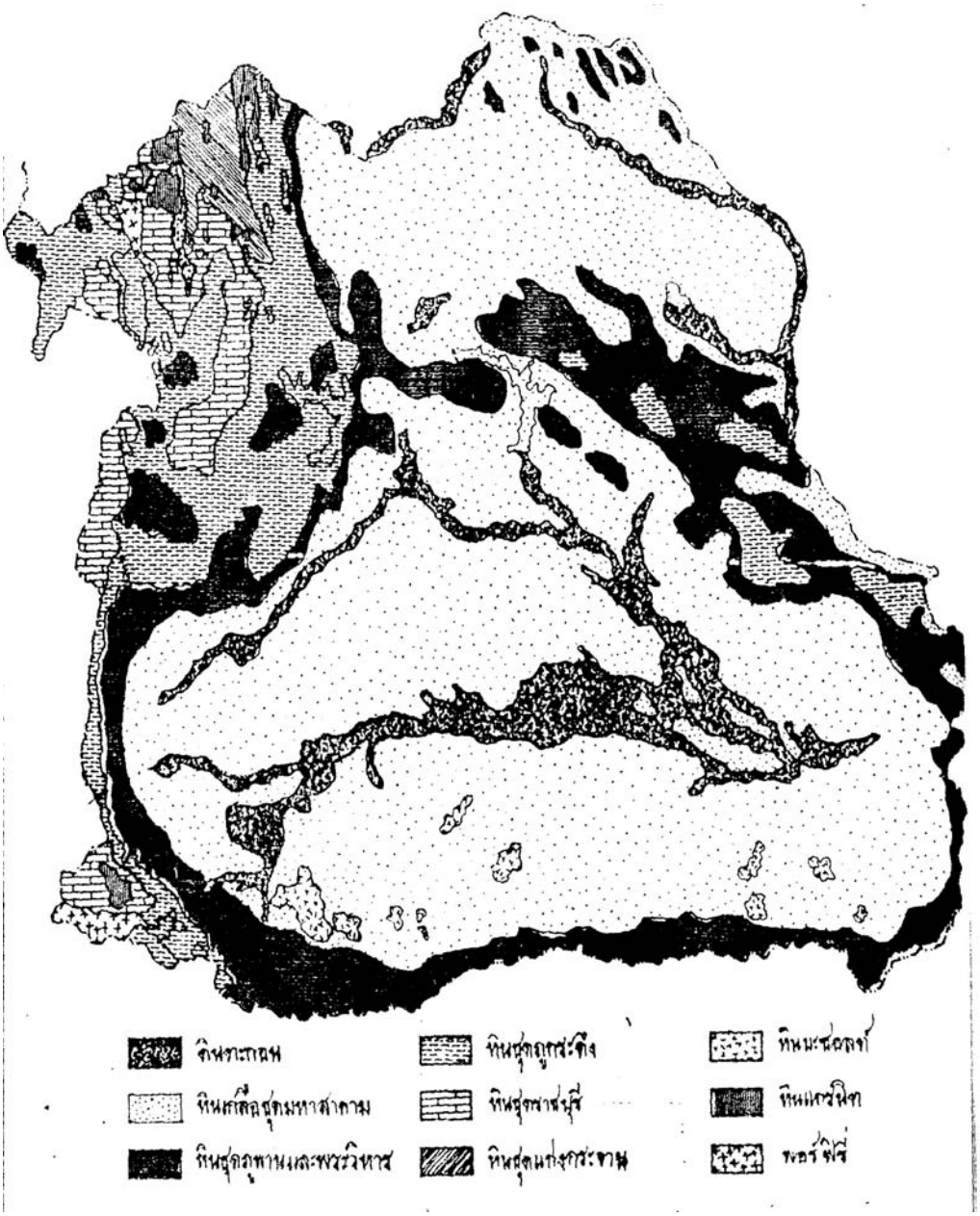
พื้นที่ของที่ราบลานตะพักรวมกับที่ราบบุ่งทาม มีประมาณ 3 ใน 4 ของพื้นที่ภาค

พื้นที่ที่เหลือเป็นที่ราบเชิงเขา ระหว่างภูเขาและภูเขาประมาณ 1 ใน 4 ซึ่งใช้ทำการเกษตรได้น้อยมาก ตรงที่เป็นภูเขายังเป็นป่าอยู่ เพราะเป็นภูเขาหินใช้ทำเกษตรไม่ได้ *(ประสิทธิ์ คุณรัตน์, 2530: 119-122, 243)*

แต่ในส่วนที่เป็นที่ราบจะไม่ราบเหมือนภาคกลาง แต่เป็นลูกคลื่นสูงๆ ต่ำๆ (Rolling plain) เป็นส่วนใหญ่ ทำให้การส่งน้ำในระบบชลประทานมีต้นทุนในการก่อสร้างมาก

2) ใต้พื้นดินอีสานมีหินเกลือสะสมมากที่สุดในประเทศ เพราะภาคอีสานเมื่อหลายสิบล้านปีก่อนเป็นทะเล น้ำทะเลได้ตกตะกอนกลายเป็นหินเกลือ เพราะไหลออกไม่ได้ เนื่องจากเป็นแอ่งมีภูเขาล้อม หินเกลือบางพื้นที่อยู่ใกล้ผิวดินมาก ทำให้ดินเค็ม ไม่เหมาะสำหรับปลูกพืช มีพื้นที่ดินเค็มถึง 37.2 ล้านไร่ หรือร้อยละ 34.9 ของพื้นที่ภาค อันนี้เป็นปัญหาที่ใหญ่มาก *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2540: 8-13)* นอกจากปัญหาดินเค็มแล้ว พื้นที่ที่ไม่เหมาะสำหรับปลูกพืชมีถึง 34.80 ล้านไร่ ปัญหาดินจึงเป็นปัญหาใหญ่ที่สุดรองลงมาจากปัญหาน้ำ ทั้งสองปัญหาที่ทำให้ผลผลิตข้าวต่อไร่ของภาคอีสานต่ำที่สุดกว่าทุกภาค กล่าวคือ ในปีเพาะปลูก 2540/41 ผลผลิตข้าวนาปีต่อไร่ของภาคอีสานมีเพียง 280 กก. ขณะที่ภาคเหนือ ภาคกลาง และภาคใต้ 403, 467 และ 357 กก. ตามลำดับ *(สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2542: 19)*

3) ที่ราบบุ่ง-ทาม (flood plain) พื้นที่ราบที่ไม่เป็นลูกคลื่นของภาคอีสาน ส่วนมากอยู่ริมแม่น้ำหลัก ทั้งแม่น้ำมูล แม่น้ำชี และแม่น้ำสงคราม บริเวณดังกล่าวน้ำท่วมทุกปี ท่วมนานจนปลูกข้าวไม่ได้ ทำให้เสียพื้นที่ไปเปล่าๆ หลายแสนไร่ สาเหตุที่น้ำท่วมในพื้นที่เหล่านี้เพราะเป็นที่ราบเรียบ และเกิดจากพื้นที่ลาดเอียงน้อยมาก น้ำจึงไหลช้ามาก เวลาน้ำฝนบ่าลงมาจึงไหลลงแม่น้ำโขงไม่ทันก็ล้นออก 2 ฟากแม่น้ำ ตัวอย่างของระดับความสูงของพื้นที่ต้นแม่น้ำกับท้ายแม่น้ำที่มีน้อย และส่งผลให้น้ำไหลช้าจนเกิดน้ำบ่าท่วม 2 ฟากแม่น้ำ เช่น แม่น้ำสงคราม จากบ้านท่าสะอาด

แผนที่ 2.4 โครงสร้างทางธรณีวิทยาของภาคอีสาน

ที่มา : ประสิทธิ์ คุณุรัตน์, 2530: 80

อำเภอเซกา จังหวัดหนองคาย พื้นที่นาริมแม่น้ำสูง 158 เมตรจากระดับน้ำทะเล เมื่อมาวัดระดับที่บ้านท่าก้อน อำเภออากาศอำนวย จังหวัดสกลนคร 146 เมตร แตกต่างกัน 12 เมตร แต่ความยาวของแม่น้ำในช่วงนี้คดไปงอมาถึง 62 กม. (ถ้าวัดทางตรงระยะทาง 28.5 กม.) (โปรดดูแผนที่แม่น้ำสงคราม)

พื้นที่ลุ่มแม่น้ำชีก็เช่นเดียวกัน ความสูงของพื้นที่นาบริเวณอำเภอชนบท จังหวัดขอนแก่น 180 เมตร ตำบลท่าพระ อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น 150 เมตร ยโสธร 128 เมตร ไหลลงแม่น้ำมูลที่จังหวัดอุบลราชธานี 115 เมตร ความแตกต่างของความสูงของพื้นที่ที่ อ.ชนบท กับปากมูล ที่มีเพียง 65 เมตร แต่ระยะทางที่น้ำไหลในช่วงนี้ประมาณ 400 กม. หรือระดับความแตกต่าง 16 ซม. ทุกๆ ระยะทาง 1 กม. ซึ่งเป็นความสูงที่แตกต่างกันน้อยมาก ทำให้เกิดพื้นที่น้ำท่วมมีมาก และเกิดกุด (oxbow lake) หรือลำน้ำตันมากมาย ดังตัวอย่างในแผนที่อำเภอพนมไพร

พื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูล ความแตกต่างของความสูงต้นแม่น้ำกับท้ายน้ำก็มีน้อย ระดับความสูงของพื้นที่นาใต้เมืองนครราชสีมา 205 เมตร ที่ปากมูล อำเภอโขงเจียม 111 เมตร ต่างกัน 94 เมตร ระยะทางของแม่น้ำในช่วงนี้ราว 500 กม. คิดเฉลี่ยทุกๆ 1 กม. ความสูงแตกต่างกันเพียง 19 ซม. ทำให้น้ำล้นท่วม 2 ฟากแม่น้ำ และเกิดกุดมากมาย ดังตัวอย่างในแผนที่อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์

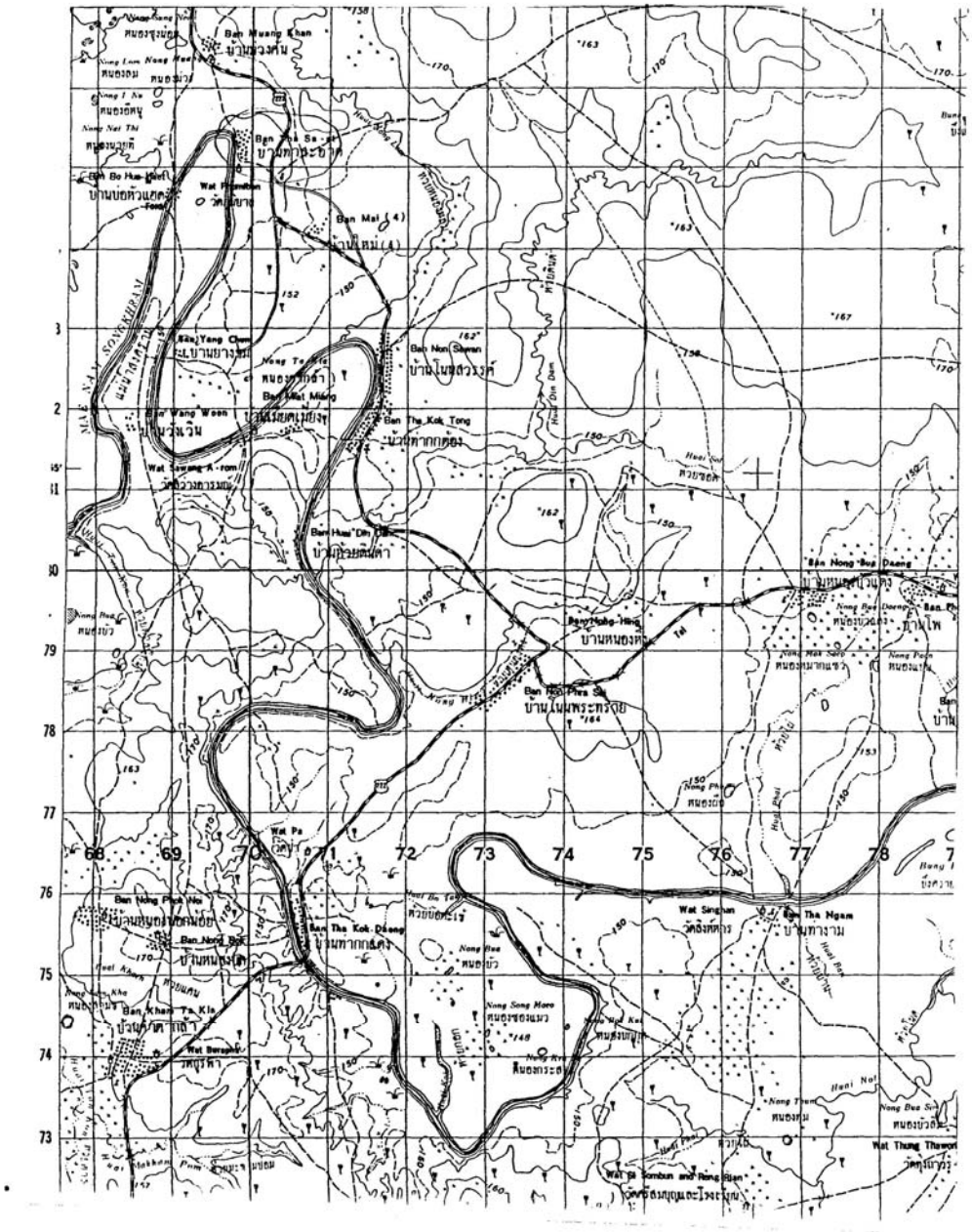
แต่อย่างไรก็ตาม ใช่ว่าพื้นที่ป่าบุ่งป่าทามซึ่งมีน้ำท่วมขังปีละหลายเดือนจะไม่มีประโยชน์เสียเลย ป่าเหล่านี้มีประโยชน์มากสำหรับชาวบ้าน เพราะเป็นแหล่งอาหารที่สำคัญ ทั้งผักป่า เห็ดนานาชนิดในฤดูแล้ง ในฤดูฝนเป็นแหล่งเพาะพันธุ์สัตว์น้ำตามธรรมชาติ นอกจากนี้ยังใช้เป็นแหล่งไม้ฟืน และเป็นแหล่งวัสดุก่อสร้าง ทำคอกสัตว์ ทำเครื่องมือเกษตร เครื่องมือหาปลา เป็นต้น ซึ่งจะกล่าวคุณประโยชน์ของป่าต่อวิถีชีวิตของชาวอีสานอีกครั้งในบทที่ 3

2.2 ภูมิหลังประวัติศาสตร์อีสานโดยสังเขปก่อนสงครามโลกครั้งที่สอง

ประวัติศาสตร์อีสานช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 มีเหตุการณ์สำคัญที่ควรกล่าวอยู่ 3 ช่วง ซึ่งจะกล่าวโดยสังเขปดังนี้

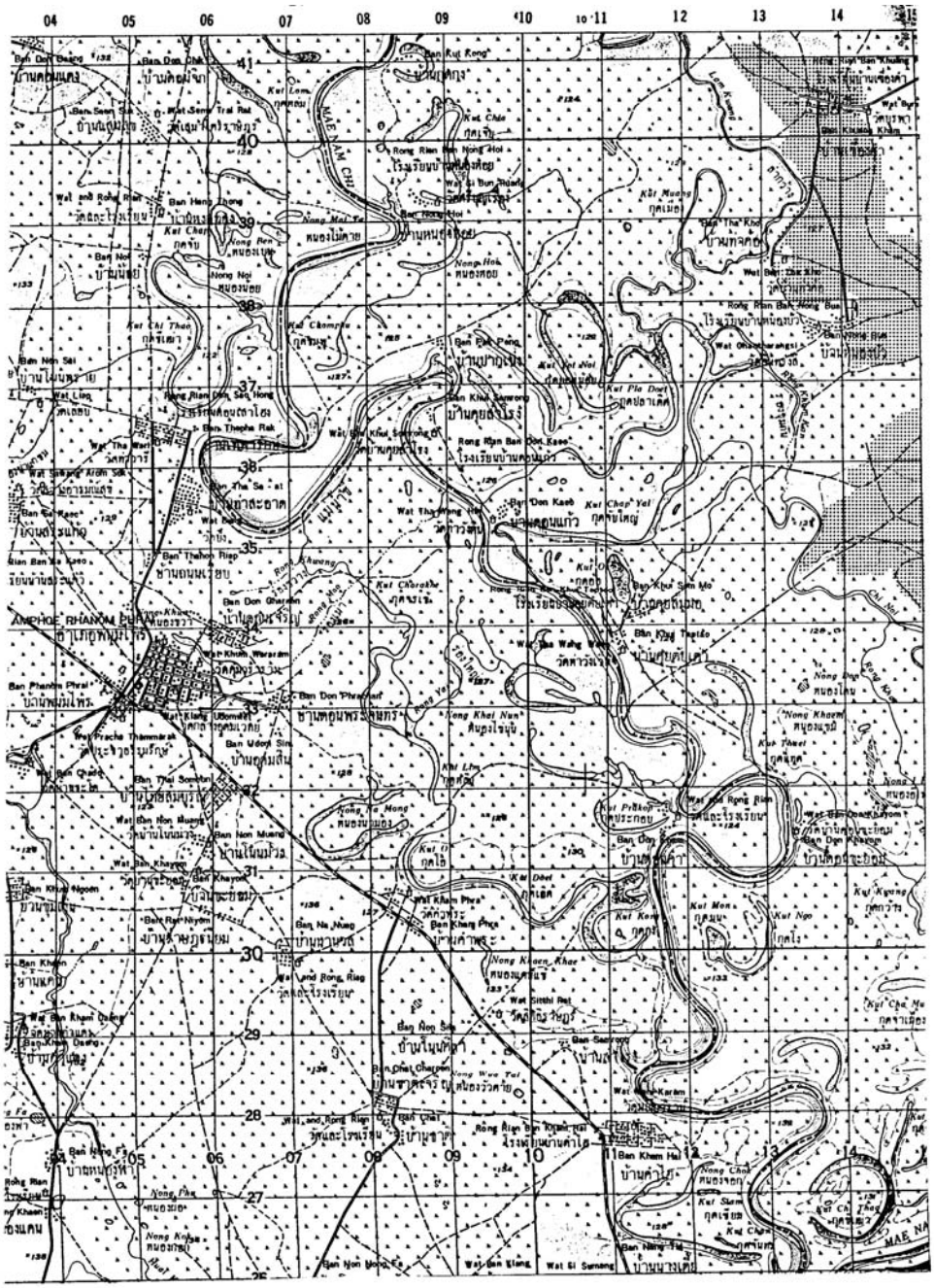
2.2.1 ช่วงสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช จนถึงสมัยรัชกาลที่ 2 (พ.ศ. 2310-2367)

ในช่วงแรกนี้เป็นครั้งแรกที่รัฐบาลไทยได้ขยายอำนาจเข้ามาครอบครองภาคอีสานทั้งหมดและอาณาจักรลาวล้านช้างด้วย สาเหตุที่ไทยสามารถเข้ามาครอบครองดินแดนดังกล่าวได้ ก็เพราะการแตกแยกของชนชั้นปกครองของล้านช้างเอง ตั้งแต่ พ.ศ. 2250 กลุ่มผู้นำส่วนหนึ่งได้แยกตัวจากเวียงจันทน์ไปตั้งอาณาจักรล้านช้างร่มขาว (หลวงพระบาง) ทางตอนเหนือ ต่อมาใน

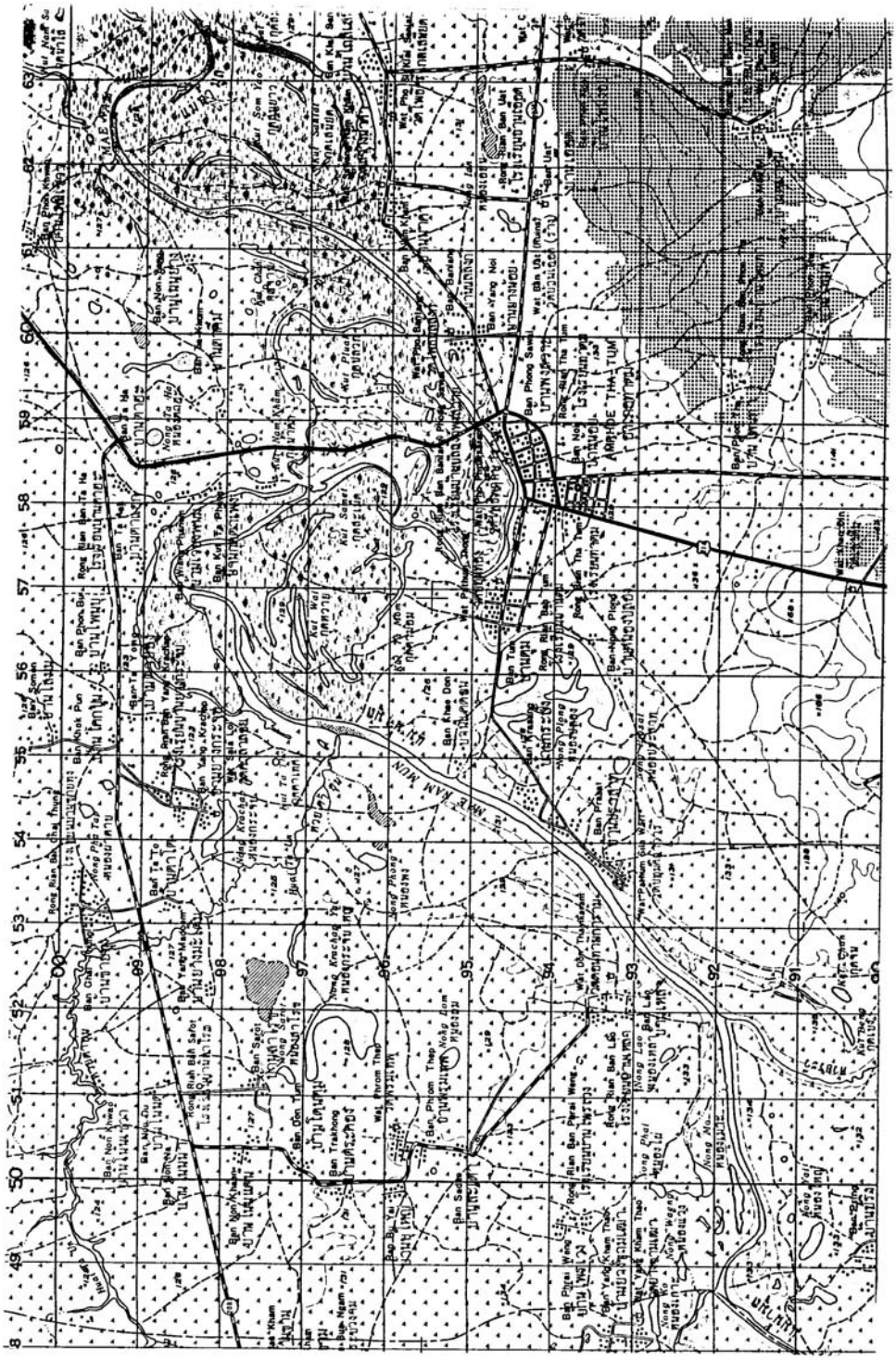
แผนที่ 2.5 แม่น้ำสงคราม บริเวณอำเภอเซกา จังหวัดหนองคาย ต่อกับอำเภออากาศอำนวย จังหวัดสกลนคร

ที่มา : กรมแผนที่ทหาร, 2510

แผนที่ 2.6 แม่น้ำชี บริเวณอำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด

ที่มา : กรมแผนที่ทหาร, 2518

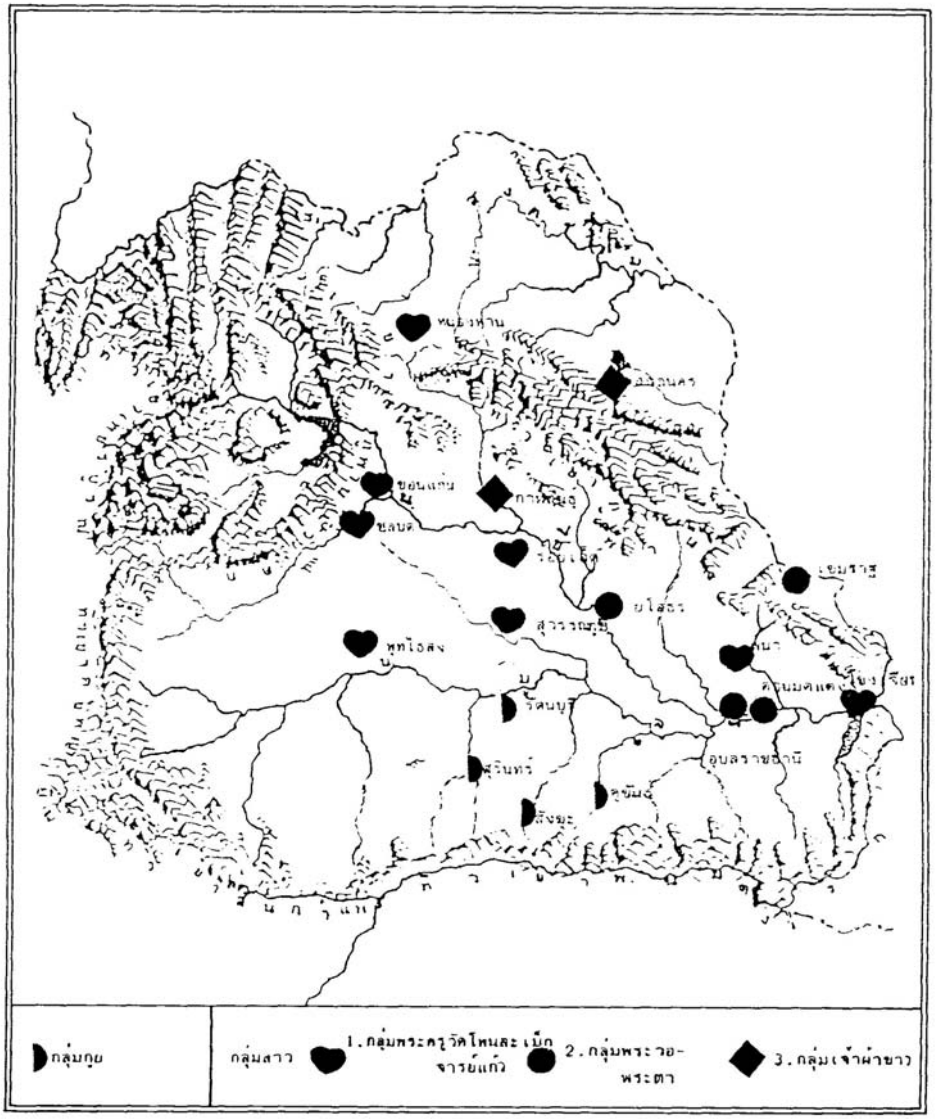

แผนที่ 2.7 แม่น้ำมูล บริเวณอำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์

ที่มา : กรมแผนที่ทหาร, 2518

พ.ศ. 2256 ก็มีผู้นำอีกส่วนหนึ่งไปตั้งอาณาจักรจำปาศักดิ์ทางใต้ ลาวจึงแตกเป็นสามก๊กหรือสามอาณาจักร โดยทางเหนือ คือ หลวงพระบาง ตอนกลาง คือ เวียงจันทน์ และทางใต้ คือ จำปาศักดิ์ ทำให้ความเข้มแข็งของลาวลดลง ต่อมาในราวปี 2308 กลุ่มผู้นำของเวียงจันทน์ก็เกิดการแตกแยกอีก โดยสองพี่น้องพระวอกับพระตา ซึ่งเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของเวียงจันทน์ เกิดผิดใจกับพระเจ้าสิริบุญสาร กษัตริย์เวียงจันทน์ สองพี่น้องได้พาบ่าวไพร่ ญาติพี่น้อง เป็นจำนวนมาก กลับมาตั้งป้อมสู้กับพระเจ้าสิริบุญสารที่หนองบัวลำภู ซึ่งเป็นเมืองเก่าของสองพี่น้องนี้ สู้กับพระเจ้าสิริบุญสารอยู่ 3 ปี สู้ไม่ได้ เพราะพระเจ้าสิริบุญสารขอกำลังจากพม่ามาช่วยปราบด้วย พระตาตายในที่สุด คนที่เหลือแตกหนีลงมาทางอีสานใต้ พระวอมาขอพึ่งเจ้าไชยกุมาร กษัตริย์จำปาศักดิ์ แต่ต่อมาเกิดผิดใจกับเจ้าไชยกุมารอีก จึงแยกตัวออกมาขอพึ่งพระบรมโพธิสมภาร สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ซึ่งพระองค์ก็ทรงรับไว้ ข่าวความแตกแยกระหว่างพระวอกับเจ้าไชยกุมารทราบไปถึงพระเจ้าสิริบุญสาร จึงส่งกองทัพมาปราบพระวอ พระวอตายในที่รบ การกระทำของพระเจ้าสิริบุญสารต่อพระวอเป็นเหตุให้สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงส่งกองทัพมาตีหัวเมืองลาวทั้งหมด ทั้งฝั่งขวา (ภาคอีสาน) และฝั่งซ้าย ในครั้งนั้นหลวงพระบางซึ่งไม่ถูกกับเวียงจันทน์ก็ส่งกองทัพมาช่วยตีเวียงจันทน์ด้วย กองทัพไทยตีเวียงจันทน์ได้ในปี 2322 ฝ่ายไทยได้อัญเชิญพระแก้วมรกตและพระบางมาประดิษฐานที่ธนบุรี กับกวาดต้อนราษฎรลาว เวียงจันทน์ เป็นจำนวนมากมาตั้งถิ่นฐานที่สระบุรี นับแต่นั้นมาเวียงจันทน์ หลวงพระบาง และจำปาศักดิ์ ก็ถูกลดฐานะเป็นประเทศราชของไทย

ในช่วงนี้ได้มีการตั้งถิ่นฐานในภาคอีสานอยู่สามกลุ่มใหญ่ กลุ่มแรก คือ กลุ่มกูยและเขมร พวกกูยส่วนใหญ่อพยพมาจากภาคใต้ของลาว ในปัจจุบันเข้ามาตั้งถิ่นฐานในอีสานใต้ ในพุทธศตวรรษที่ 22 ต่อมาในปี 2302 รัชกาลสมเด็จพระที่นั่งสุริยามรินทร์แห่งกรุงศรีอยุธยา พวกกูยได้ช่วยจับพระยาช้างเผือกที่แตกโรงหนีมาจากอยุธยาส่งกลับ พระองค์จึงทรงตอบแทนความดีของผู้นำกูยเหล่านี้ด้วยการพระราชทานบรรดาศักดิ์ และทรงรับชุมชนกูยเหล่านี้ให้อยู่ในพระราชอาณาเขต ต่อมาผู้นำกูยเหล่านี้ได้ควบคุมกูยและเขมรป่าดง เก็บส่วยถวายพระเจ้าแผ่นดินอยุธยา พระองค์จึงทรงยกฐานะชุมชนกูยเหล่านี้ให้เป็นเมือง และตั้งพวกผู้นำกูยให้เป็นเจ้าเมือง ขึ้นกับเมืองพิมาย บ้านกุดหวาย ยกเป็นเมืองรัตนบุรี ตั้งเชียงศรีเป็นหลวงศรีนครเตา เจ้าเมืองรัตนบุรีคนแรก ยกบ้านดงยางเป็นเมืองสังฆะ (คือ เมืองสังขะ ในเวลาต่อมา) ตั้งเชียงฆะเป็นหลวงเพชรและพระสังฆะบุรี ตามลำดับ เป็นเจ้าเมืองคนแรก ยกบ้านปราสาทสี่เหลี่ยมโคกลำดวนใหญ่เป็นเมืองคูขันธ์ (ขุขันธ์) ตั้งตากะจะเป็นหลวงแก้วสุวรรณ และพระไกรภักดีศรีนครลำดวน ตามลำดับ เป็นเจ้าเมืองคนแรก

แผนที่ 2.8 กลุ่มตั้งบ้านแปงเมืองในภาคอีสาน ปลายสมัยอยุธยา-ธนบุรี

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต, ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2541: 7

ส่วนพวกเขมรที่อยู่ในอีสานได้อพยพหนีทางการเขมร ซึ่งเกณฑ์แรงงานคนเหล่านี้เอาไปสร้างปราสาทหินและสิ่งก่อสร้างอื่นๆ และต่อมาก็หนีภัยสงครามระหว่างไทยกับเขมรในสมัยธนบุรีและสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เข้ามาอยู่ในอีสานใต้ *(ไพฑูรย์ มีกุศล, 2531: 16-18)*

กลุ่มที่สอง คือ กลุ่มพระครูสีดา วัดโพนสะเม็ก บ้านเดิมอยู่ที่บริเวณอำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี เป็นพระที่ชาวบ้านและข้าราชการในเวียงจันทน์นับถือมาก ต่อมาเกิดความวุ่นวายในนครเวียงจันทน์ เจ้าหญิงสุมังคละ พระราชโอรสของพระนาง ตลอดจนข้าราชบริพารเป็นจำนวนมาก ประมาณ 3,000 คน ได้อพยพหนีราชภัยจากเวียงจันทน์ลงมาทางใต้ โดยขอร้องให้พระครูสีดาคุ้มครอง และเป็นผู้นำกลุ่มของพระครูสีดาสร้างบ้านแปงเมืองที่จำปาศักดิ์ และใน พ.ศ. 2256 ได้ยกพระราชโอรสของเจ้าหญิงสุมังคละเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ทรงพระนามว่า เจ้าสร้อยสินสมุทรพุทธางกูร กลุ่มนี้ต่อมาได้ส่งคนไปสร้างบ้านแปงเมืองทั้งฝั่งซ้ายและฝั่งขวาแม่น้ำโขง ฝั่งซ้ายไปตั้งเมืองสตึงเตรงหรือเชียงแตง (เดิมคือ บ้านหางโขง) เมืองสาละวัน (เดิมชื่อ บ้านโพน) เมืองอัตปือ (เดิม บ้านอิ๊ดกระบือ) เมืองวัง เมืองคำทองใหญ่ (เดิมชื่อ บ้านแก้วอาเฮิม) เมืองศรีจำบัง (เดิมชื่อ บ้านทุ่งบัวศรี) เมืองโขงหรือสีทันดร (เดิมชื่อ บ้านดอนโขง) ส่วนเมืองที่ตั้งขึ้นทางฝั่งขวาหรือในภาคอีสาน ก็มีเมืองสุวรรณภูมิ (ปัจจุบันคือ อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด) บ้านโขงเจียม (ต่อมาคือ อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี) บ้านพระเหลา (ต่อมาคือ อำเภอพนา จังหวัดอุบลราชธานี) *(อมรวงศ์วิจิตร, 2506: 191-193)*

สำหรับเมืองสุวรรณภูมิซึ่งมีจารย์แก้วศิษย์เอกของพระครูสีดามาตั้งเมือง กลุ่มนี้เป็นกลุ่มสำคัญในการสร้างบ้านแปงเมืองในลุ่มแม่น้ำชีและแม่น้ำมูลในเวลาต่อมา คือ ใน พ.ศ. 2318 ท้าวทนต์แยกไปตั้งเมืองร้อยเอ็ด ขอขึ้นกับกรุงธนบุรี พ.ศ. 2335 เมืองแสนแยกไปตั้งเมืองชลบต (ปัจจุบันคือ อำเภอชนบท จังหวัดขอนแก่น) พ.ศ. 2340 เพียเมืองแพนแยกไปตั้งเมืองขอนแก่น พ.ศ. 2341 เพียศรีปากแยกไปตั้งเมืองพุทไธสง *(อมรวงศ์วิจิตร, 2506: 213-221)*

กลุ่มที่สาม คือ กลุ่มพระวอพระตาที่กล่าวมาแล้ว กลุ่มนี้หลังจากเสร็จศึกการปราบเวียงจันทน์ของไทยในปี 2322 ท้าวคำผงบุตรของพระตาได้ตั้งรกรากที่ดงอู่ผึ้ง หรือเมืองอุบลราชธานีในปัจจุบัน ท้าวคำผงเป็นเจ้าเมืองอุบลคนแรก และเป็นต้นตระกูล ณ อุบล ท้าวฝ่ายหน้าบุตรชายอีกคนหนึ่งของพระตา ไปตั้งชุมชนที่บ้านสิงห์ท่าและบ้านสิงห์โคก ตั้งแต่ปี 2311 ต่อมาในปี 2357 (รัชกาลที่ 2) จึงยกบ้านสิงห์ท่าเป็นเมืองยโสธร ในปีเดียวกันได้ยกบ้านโคกโก่งดงพะเนียงเป็นเมืองเขมราฐธานี โดยตั้งฮุปฮาด (ก่ำ) บุตรพระวอเป็นพระเทพวงศา เจ้าเมืองคนแรก *(เติม วิภาคย์พจนกิจ, 2530: 115-118)*

2.2.2 ช่วงสมัยกบฏเจ้าอนุวงศ์ (พ.ศ. 2369-2371)

ประวัติศาสตร์ในช่วงนี้เป็นช่วงที่สำคัญยิ่ง เพราะมีการโยกย้ายประชากรทั้งฝั่งซ้ายและฝั่งขวามากที่สุดอย่างไม่เคยมีมาก่อน สาเหตุของกบฏนักประวัติศาสตร์ลาวมองว่า เจ้าอนุวงศ์ต้องการประกาศอิสรภาพจากไทย *(สิลา วีระวงศ์, 2532: 110)* แต่หลักฐานฝ่ายไทยระบุว่า สาเหตุเกิดจากความไม่พอใจของเจ้าอนุวงศ์ที่ขออนุญาตอพยพชาวเวียงจันทน์ที่ถูกกวาดต้อนมาสมัยธนบุรีกลับเวียงจันทน์ แต่รัชกาลที่ 3 ไม่ทรงอนุญาต ประกอบกับเจ้าอนุวงศ์มีความเข้มแข็งขึ้นจากการที่ได้จำปาศักดิ์มาอยู่ใต้อำนาจโอรสของตน กับมีข่าวลือว่าไทยอาจจะรบกับอังกฤษ และไทยเริ่มมีเรื่องกับญวน จากหลักฐานเอกสารพื้นเวียงระบุว่า สาเหตุที่เจ้าอนุวงศ์เป็นกบฏเกิดจากเจ้าเมืองนครราชสีมาจะนำกำลังไปกวาดต้อนพวกข่าในภาคใต้ของลาวมาเป็นทาส *(ธวัช ปุณโณทก, 2523: 38-79)*

การก่อกบฏของเจ้าอนุวงศ์ได้ถูกฝ่ายไทยปราบลงอย่างราบคาบ ฝ่ายไทยได้เผานครเวียงจันทน์ กวาดทรัพย์สมบัติ ผู้คน ช้าง อาวุธ เป็นจำนวนมาก เวียงจันทน์กลายเป็นเมืองร้าง ผลกระทบที่สำคัญคือ การอพยพราษฎรลาวจากเวียงจันทน์ หลวงพระบาง สกลนคร และบริเวณใกล้เคียง เป็นจำนวนมาก เอามาตั้งถิ่นฐานใหม่ที่ภาคกลางของประเทศไทย มีนครนายก ปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา ชลบุรี ลพบุรี อ่างทอง อยุธยา กรุงเทพฯ นครไชยศรี ราชบุรี พวกลาวที่กวาดต้อนมาจากเวียงจันทน์และบริเวณใกล้เคียงมักเรียกว่า “ลาวเวียง” ส่วนราษฎรที่ฝ่ายไทยกวาดต้อนมาจากเมืองทันต์ (ซือหงี) เมืองม่วย เอามาไว้ที่เพชรบุรี สุพรรณบุรี มักเรียกว่า “ลาวทรงดำ” หรือ “ลาวโซ่งดำ” นอกจากนี้ฝ่ายไทยยังกวาดต้อนราษฎรที่อยู่ทางตอนกลางของประเทศลาวในปัจจุบันประมาณ 14 เมือง เช่น เมืองมหาไชย เมืองพวน เมืองคำเกิด เมืองคำม่วน เป็นต้น พวกนี้มีทั้งกะเลิง ข่า ผู้ไทย ย้อ แสก เป็นต้น ถูกกวาดต้อนมาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่รอบๆ ทิวเขาภูพาน โดยเฉพาะในจังหวัดสกลนคร นครพนม มุกดาหาร และกาฬสินธุ์ คนเหล่านี้ได้สร้างบ้านแปงเมืองขึ้นส่วนมากได้รับการยกฐานะจากบ้านขึ้นเป็นเมืองในสมัยรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 เช่น ยกบ้านดงหลายสายบ่อเป็นเมืองเรณูนคร ในปี 2373 ยกบ้านกุดสุมาลย์ เป็นเมืองกุดสุมาลย์มณฑล ในปี 2387 ยกบ้านผ้าขาวพันนา เป็นเมืองพรรณานิคมในปีเดียวกัน ยกบ้านกุดลิงเป็นเมืองวานรนิวาส ในปี 2400 ในปีเดียวกันยกบ้านม่วงหรือบ้านน้ำยามเป็นเมืองอากาศอำนวย ยกบ้านโพนสว่างหาดยาวเป็นเมืองสว่างแดนดินในปี 2406 ยกบ้านกุดสิมนารายณ์ เป็นเมืองกุฉินารายณ์ ในปี 2383 ยกบ้านสระบัวดงมะขามเฒ่า เป็นเมืองกมลาสัย และยกบ้านพันลำหรือบ้านโป่ง เป็นเมืองสหัสขันธ์พร้อมกันในปี 2410 *(ธวัช ปุณโณทก, 2523: 53-66; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2531: 54-55)*

เมืองในภาคอีสานที่ตั้งใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 ก็ดี หรือเมืองที่ตั้งก่อนหรือหลังนี้ก็ดี รัฐบาลไทยยอมให้ใช้ระบบการปกครองแบบล้านช้าง (ที่เรียกกันว่า ระบบอาญาสี่) ทางส่วนกลางมิได้ส่งคนของตนเข้ามาก้าวก่ายการปกครอง เจ้าเมือง ตลอดจนขุนนางทุกระดับ เป็นผู้นำในท้องถิ่น ซึ่งเป็นญาติกัน การเก็บภาษี การตัดสินคดี การรักษาความสงบเรียบร้อย ตลอดจนงานบริหารงานบุคคล เป็นเรื่องของเมืองต่างๆ จัดการกันเอง ส่วนกลางมิได้ยุ่งเกี่ยวแต่ประการใด หน้าที่ที่หัวเมืองเหล่านี้จะต้องปฏิบัติต่อส่วนกลางก็คือ เวลาเกิดศึกสงครามหรือกบฏ จะต้องเกณฑ์ผู้คนและเสบียงช่วยส่วนกลาง กับคอยเก็บส่วยส่งส่วนกลางตามจำนวนคนและอัตราที่ส่วนกลางกำหนดทุกปี เช่น ราษฎรเมืองขอนแก่น ร้อยเอ็ด ยโสธร มุกดาหาร ศรีสะเกษ จะต้องเสียส่วยเร่วให้ส่วนกลางคนละ 12 กก. หากไม่มีผลเร่วส่งก็ส่งเงินแทนคนละ 1 ตำลึง (4 บาท) เป็นต้น *(ธีรชัย บุญมาธรรม, 2536: 108-111)* สำหรับเมืองหลวงพระบางมีฐานะเป็นหัวเมืองประเทศราช ต้องถวายเครื่องราชบรรณาการ (ต้นไม้เงินต้นไม้ทอง) ให้พระมหากษัตริย์ไทย 3 ปีต่อ 1 ครั้ง และบางทีจะต้องส่งราชบุตรราชธิดามาศึกษาเล่าเรียนที่กรุงเทพฯ ด้วย เป็นคล้ายๆ ตัวประกัน ราชธิดาบางองค์ก็ได้เป็นเจ้าจอมหม่อมห้ามของพระมหากษัตริย์ หรือพระราชวงศ์ชั้นสูงของไทยด้วย

2.2.3 ช่วงเสียลาวให้กับฝรั่งเศส และสมัยปฏิรูปอีสานถึงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 (2433-2482)

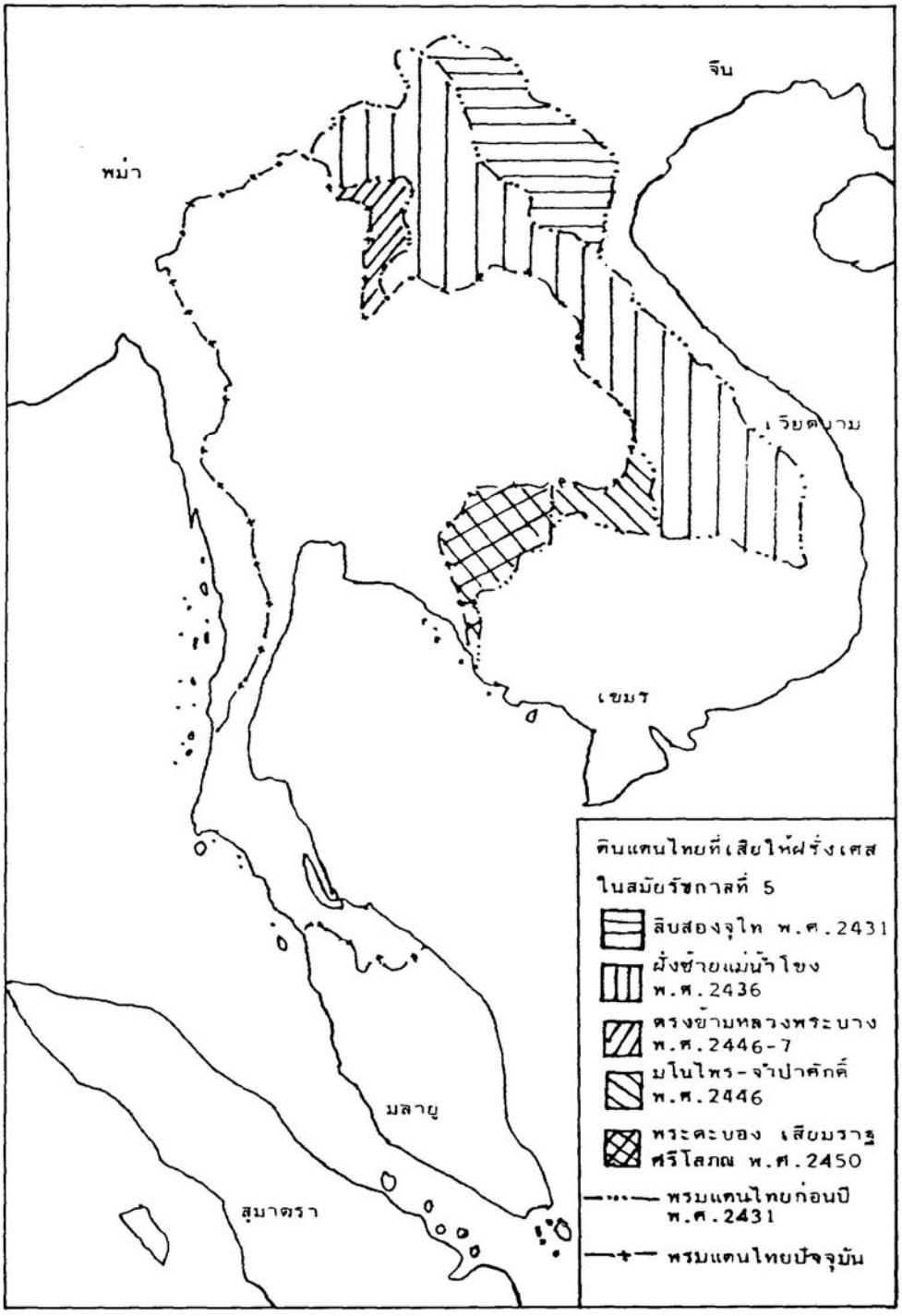
ประวัติศาสตร์อีสานในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 (พ.ศ. 2411-2453) มีความสำคัญมาก เพราะมีเหตุการณ์ใหญ่ที่มีผลกระทบต่อคนอีสาน 3 เรื่อง คือ เรื่องการเสียลาวให้กับฝรั่งเศส เรื่องการปฏิรูปภาคอีสาน และเรื่องกบฏผู้มีบุญ ซึ่งจะกล่าวพอสังเขป ดังนี้

1) การเสียลาวให้ฝรั่งเศส

ไทยปกครองภาคอีสานและลาวตั้งแต่ พ.ศ. 2322 รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช จนถึงรัชกาลที่ 5 ไทยจึงเสียลาวไปให้กับฝรั่งเศส โดยแบ่งการเสียดินแดนเป็น 3 ครั้ง ครั้งแรก เสียสิบสองจุไท ใน พ.ศ. 2431 สิบสองจุไทเดิม อยู่ในความดูแลของหลวงพระบาง ซึ่งมีไทยดูแลหลวงพระบางอีกทีในต้นสมัยรัชกาลที่ 5 ระหว่างปี 2415-2431 สิบสองจุไทยปั่นป่วน เพราะพวกฮ่อซึ่งหนีการปราบปรามของรัฐบาลจีน (สมัยราชวงศ์แมนจูหรือชิง) เข้ามาปล้นสดมภ์รัฐบาลไทยและญวนปราบฮ่ออยู่หลายครั้งก็ไม่สำเร็จเด็ดขาดลงไปได้ เพราะเวลาไทยปราบพวกฮ่อก็หนีไปดินแดนญวน เวลาญวนปราบก็หนีเข้ามาหลบในดินแดนไทย ต่อมาเมื่อฝรั่งเศสได้ปกครองญวนในฐานะอาณานิคมก็ปราบฮ่อ ต่อมาซึ่งก็เผชิญปัญหาเดิม ฝรั่งเศสจึงเสนอต่อไทยให้ยกทัพตี

กระหนาบฮ่อทางตะวันตก ฝรั่งเศสยกทัพตีฮ่อทางด้านตะวันออก แผนการนี้รัฐบาลไทยเห็นด้วย ผลการปราบปรามฮ่อฉุกกองทัพทั้งสองปราบสำเร็จลงได้ แต่ผลเสียที่ไทยมิได้คาดว่าจะเกิดขึ้น คือ กองทัพฝรั่งเศสไม่ยอมออกจากสิบสองจุไท โดยอ้างว่าดินแดนนี้เป็นของญวนมาก่อน ไทยไม่ต้องการทำสงครามกับฝรั่งเศสจึงลงนามในสัญญา 9 ข้อ ที่เมืองแถง (เดียนเบียนฟู) ในวันที่ 22 ธันวาคม 2431 โดยไทยยินยอมให้ฝรั่งเศสตั้งมั่นในสิบสองจุไทเป็นการชั่วคราว แต่ในทางปฏิบัติฝรั่งเศสยึดเป็นการถาวรไปจนถึงสมัยสงครามเดียนเบียนฟู ฝรั่งเศสแพ้ญวนในปี 2497 ฝรั่งเศสถอนตัวออกไปจากาดินแดนนี้ แทนที่จะเป็นของลาวกลับตกเป็นญวนตราบจนทุกวันนี้ สิบสองจุไทมีพื้นที่ 87,000 กิโลเมตร (8 เท่าของจังหวัดขอนแก่น หรือครึ่งหนึ่งของภาคอีสาน) *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2519: 10-14)*

สำหรับดินแดนลาวพื้นที่ใหญ่ที่สุดตกเป็นของฝรั่งเศสใน พ.ศ. 2436 หรือที่คนไทยเรียกเหตุการณ์นี้ว่า “วิกฤติการณ์ รศ. 112” เพราะไทยไม่เพียงแต่จะเสียลาวฝั่งซ้ายทั้งหมดให้กับฝรั่งเศสเท่านั้น แต่เกือบจะเสียเอกราชให้กับฝรั่งเศสเสียด้วย ดีแต่ว่าอังกฤษส่งกองเรือมาคุมเชิงพร้อมที่จะทำสงครามกับฝรั่งเศส หากฝรั่งเศสจะยึดครองประเทศไทยทั้งหมด ฝรั่งเศสรู้ว่าอังกฤษมีผลประโยชน์ในภาคเหนือ (ทำไม้) ภาคกลาง (ค้าข้าว) และภาคใต้ (ทำเหมืองแร่) ของไทยมากกว่ามหาอำนาจอื่นใด แต่ถ้าฝรั่งเศสยึดครองแต่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง อังกฤษก็จะไม่ขัดขวาง ฝรั่งเศสจึงส่งกำลังยึดฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ทั้งที่ฝ่ายไทยพยายามเจรจาหาทางยุติปัญหากับฝรั่งเศสด้วยดี และเคยเสนอให้อนุญาโตตุลาการ (สหรัฐอเมริกา) เป็นผู้ตัดสิน แต่ฝรั่งเศสไม่ยอม นอกจากนี้ฝรั่งเศสยังส่งกองเรือรบมาบีบไทยด้วยการปิดล้อมอ่าวไทยมิให้ไทยติดต่อกับต่างประเทศด้วย ฝ่ายไทยต้องยอมยกฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทั้งหมด คิดเป็นพื้นที่ 143,000 ตารางกิโลเมตร (85% ของภาคอีสาน) ให้กับฝรั่งเศส ทำให้ดินแดนของลาวแยกเป็น 2 ส่วนตั้งแต่นั้นมา คือ ฝั่งซ้าย ไปอยู่ใต้การปกครองของฝรั่งเศส ส่วนฝั่งขวาอยู่กับไทย รวมไทยปกครองฝั่งซ้ายอยู่ 114 ปี *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2519: 28-33)* ต่อมาใน พ.ศ. 2446 ไทยต้องเสียดินแดนฝั่งขวาบางส่วนให้กับฝรั่งเศสอีก ได้แก่ หลวงพระบางฝั่งขวา (ติดต่อกับเขตแดนด้านตะวันออกของ จ.น่าน พิษณุโลก และทิศตะวันตกของ จ.เลย) จำปาศักดิ์และมโนไพร (ปัจจุบันมโนไพรเป็นของกัมพูชา) เหตุการณ์นี้ต่อเนื่องกันมาถึง พ.ศ. 2447 ไทยต้องยกตราด ด่านซ้าย และฝั่งซ้ายแม่น้ำคอบ (ติดกับเขตแดนด้านตะวันออกของ อ.เชียงของ และ อ.เทิง จ.เชียงราย) ให้กับฝรั่งเศส (สำหรับตราดกับด่านซ้าย ฝรั่งเศสคืนให้ไทยเมื่อไทยยกพระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณ ให้กับฝรั่งเศสใน พ.ศ. 2450) *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2519: 216-219)*

แผนที่ 2.9 ดินแดนไทยที่เสียให้ฝรั่งเศสในสมัยรัชกาลที่ 5

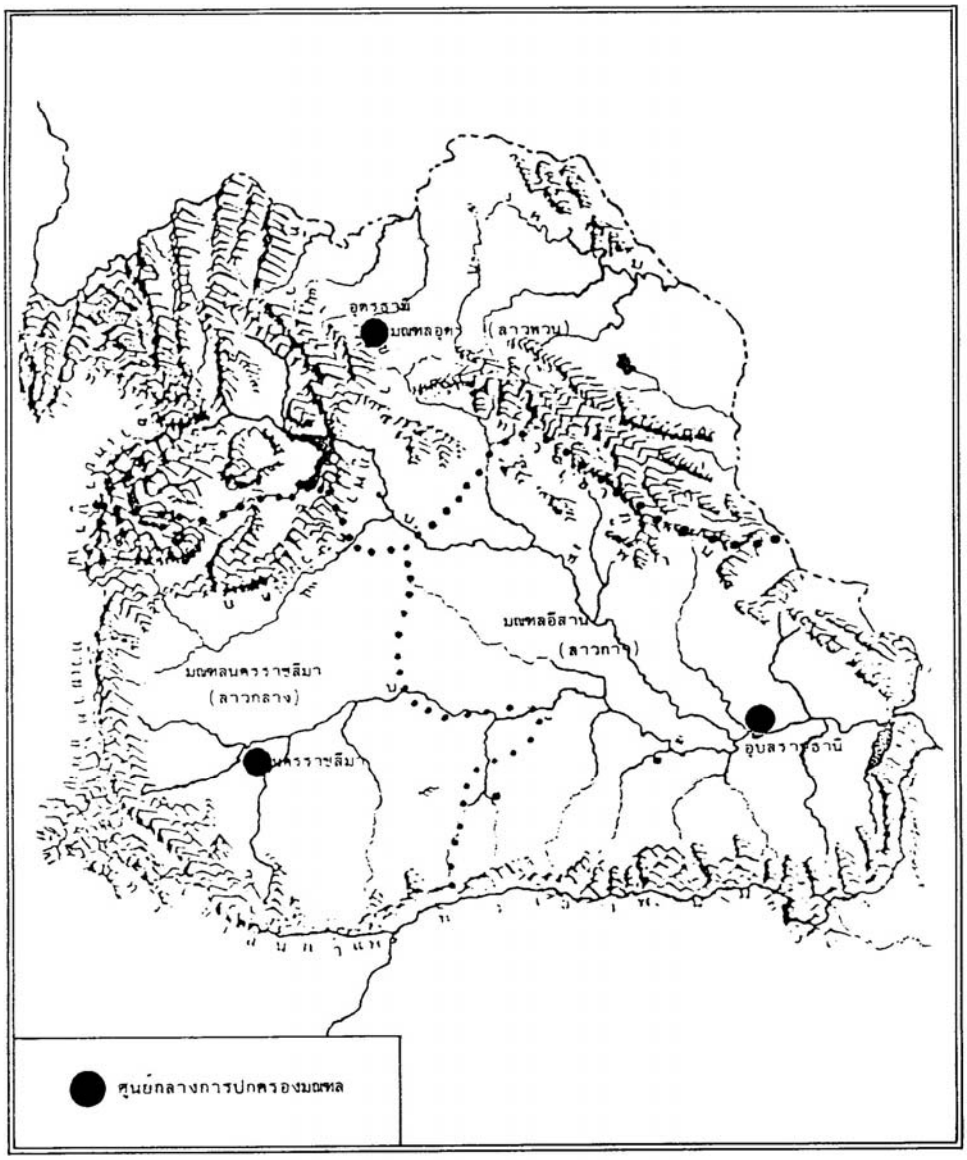
ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2541: 12

2) การปฏิรูปภาคอีสาน

นับแต่ไทยเข้าครอบครองอีสานทั้งหมดและลาวในปี 2322 เป็นต้นมา ไทยมิได้เปลี่ยนแปลงระบบการปกครองของดินแดนเหล่านี้ จนปี 2433 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงเริ่มปฏิรูปการปกครอง โดยในปีนี้ทรงแบ่งอีสานและลาวเป็น 4 ฝ่าย คือ หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก มีศูนย์กลางการปกครองที่จำปาศักดิ์ ฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือมีศูนย์กลางการปกครองอยู่ที่อุบลราชธานี ฝ่ายเหนือมีหนองคายเป็นศูนย์กลางการปกครอง และฝ่ายกลางมีนครราชสีมาเป็นศูนย์กลางการปกครอง และยังส่งข้าหลวงใหญ่ 4 คน จากส่วนกลางมาเป็นผู้กำกับแต่ละฝ่ายด้วย ต่อมาในปี 2434 ได้ยุบฝ่ายตะวันออกเข้ากับฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ และเรียกว่า หัวเมืองลาวกาว ทรงแต่งตั้งพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงพิชิตปรีชากรเป็นข้าหลวงใหญ่ เรียกหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือว่า หัวเมืองลาวพวน ทรงตั้งพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมเป็นข้าหลวงใหญ่ เรียกหัวเมืองลาวฝั่งกลางเป็นหัวเมืองลาวกลาง มีกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์เป็นข้าหลวงใหญ่ (ต่อมาปี 2436 ทรงย้ายกรมหลวงพิชิตปรีชากรมารับราชการส่วนกลาง และย้ายกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ไปเป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวกาวแทน) ปี 2436 รัฐบาลไทยเกรงว่าการเรียกเขตหรือมณฑลโดยมีชื่อลาวอยู่ด้วย อาจจะเป็นเหตุให้ฝรั่งเศสอ้างเอาดินแดนเหล่านี้ได้ จึงให้ตัดคำว่าลาวออก ให้เรียกมณฑลลาวกาวว่า มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ (ปี 2443 เปลี่ยนเป็นมณฑลอีสาน) มณฑลลาวพวนเปลี่ยนเป็นมณฑลอุดร มณฑลลาวกลางเปลี่ยนเป็นมณฑลนครราชสีมา

นับแต่ปี 2440 เป็นต้นมา ได้มีการยกเลิกตำแหน่งอาญาสี่ (เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตร) แล้วตั้งผู้ว่าราชการเมือง ปลัดเมือง ยกกระบัตรเมือง และผู้ช่วยราชการเมือง แทน ตามลำดับ มีการแต่งตั้งข้าราชการจากส่วนกลางให้มาดำรงตำแหน่งต่างๆ ในภาคอีสาน บางตำแหน่งก็ให้ขุนนางท้องถิ่นเป็น แต่ส่วนกลางเป็นผู้แต่งตั้ง การรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง นอกจากการส่งข้าราชการจากส่วนกลางเข้ามาดำรงตำแหน่งตั้งแต่ระดับมณฑล (ข้าหลวงใหญ่) มาจนถึงระดับอำเภอแล้ว ขณะเดียวกันเมืองขนาดเล็กก็ถูกยุบให้เป็นอำเภอ บางเมืองที่เล็กมากก็ยุบเป็นตำบล นอกจากนี้ยังปฏิรูปการคลังในภาคอีสานด้วย โดยทางส่วนกลางได้ส่งข้าราชการจากส่วนกลาง (สรรพากร สรรพสามิต และคลัง) มาเก็บภาษีอากรต่างๆ ส่งมาส่วนกลาง และยังเปลี่ยนการเก็บส่วย ซึ่งเก็บเป็นของบ้าง เป็นเงินบ้าง มาเป็นเก็บเงินรัชชูปกรทั้งหมด ตอนแรกเก็บจากชายฉกรรจ์คนละ 3.50 บาท ต่อมาใน พ.ศ. 2444 เพิ่มเป็นคนละ 4 บาท

นอกจากการปฏิรูปการปกครอง การคลังแล้ว ยังปฏิรูประบบการรักษาความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินซึ่งไม่ค่อยมีระบบ มาเป็นระบบตำรวจ โดยจ้างทหารเดนมาร์กมาฝึกสอนชายฉกรรจ์ให้เป็นตำรวจชุดแรก 800 คน โรงเรียนตำรวจนี้เป็นต้นกำเนิดของโรงเรียนนายตำรวจของ

แผนที่ 2.10 เขตปกครองมณฑลในภาคอีสาน สมัยรัชกาลที่ 5

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2541: 14

ประเทศ มีการปฏิรูปการศึกษา โดยมีพระญาณรักขิต เจ้าคณะภาคเป็นผู้อำนวยการศึกษา มีการจัดตั้งโรงเรียนขึ้นหลายโรง ในปี 2450 ท่านได้ตั้งโรงเรียนการปกครองที่เมืองอุบลราชธานี เพื่อผลิตคนออกมารับราชการงานปกครองซึ่งขาดคนเป็นจำนวนมาก ต่อมาเมื่อมีการตรา พรบ. ประถมศึกษา สมัยรัชกาลที่ 6 ในปี 2464 จำนวนโรงเรียนก็ได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว โรงเรียนเหล่านี้สอนภาษาไทย ใช้หลักสูตรจากส่วนกลางเป็นกระบวนการทางสังคม (socialization) ที่ทำให้เกิดความกลมกลืนทางวัฒนธรรมเป็นอย่างดีระหว่างคนในภาคกลางกับภาคอื่นๆ *(ไพฑูรย์ มีกุศล, 2517: 69)*

การปฏิรูปที่สำคัญอีกด้านหนึ่งที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 คือ การสร้างทางรถไฟเชื่อมกรุงเทพฯ กับภาคอีสาน ซึ่งสำเร็จเปิดการเดินรถมาถึงนครราชสีมาในปี 2443 บุรีรัมย์ปี 2468 สุรินทร์ปี 2469 ศรีสะเกษปี 2471 อุบลราชธานีปี 2473 ขอนแก่นปี 2476 *(ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 73)* นอกจากนี้ยังมีการวางระบบโทรเลขจากกรุงเทพฯ – เสียมราฐ – ขุขันธ์ – อุบลราชธานี และกรุงเทพฯ – นครราชสีมา – ขอนแก่น – อุดรธานี ทางรถไฟทำให้เกิดการขนส่งสินค้าเกษตรและของป่าจากภาคอีสานเข้าสู่กรุงเทพฯ และนำสินค้าจากกรุงเทพฯ สู่ภาคอีสานเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ชาวนาอีสานที่อยู่ไม่ห่างไกลจากสถานีรถไฟมากนักก็ได้ผลิตข้าวเพื่อขายด้วย *(ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 63)* ส่วนการสร้างระบบโทรเลขทำให้การปกครองมีประสิทธิภาพดีขึ้น เพราะส่วนกลางรู้เรื่องที่เกิดขึ้น และวินิจฉัยสั่งการได้รวดเร็วกว่าเดิมมาก (เดิมหนังสือราชการจากกรุงเทพฯ ใช้เวลาเดินทาง 107 วัน จึงจะถึงอุบลราชธานี)

3) กบฏผู้มีบุญอีสาน พ.ศ. 2444-2445

การปฏิรูปอีสานที่ได้กล่าวมาแล้วในข้อ 2) แม้ว่าจะเกิดผลดีมากมาย แต่การปฏิรูปดังกล่าวทำให้คนบางกลุ่มเสียผลประโยชน์ คนกลุ่มนี้ก็ไม่พอใจ เช่น กลุ่มเจ้าเมืองเก่าที่ถูกริดรอนอำนาจในการปกครองบ้านเมือง และยังถูกริดรอนผลประโยชน์ เช่น เมื่อก่อนเก็บส่วยสาอากรได้ก็ยักยอกเอาไว้ใช้เองเป็นจำนวนมาก ส่งให้ส่วนกลางไม่ครบตามจำนวนที่เก็บได้ ต่อมาเมื่อทางส่วนกลางส่งเจ้าหน้าที่มาเก็บภาษีส่งส่วนกลางโดยตรง แล้วตั้งเงินเดือนให้กับเจ้าเมืองกรมการเมืองแทน บางทีก็แบ่งเปอร์เซ็นต์ภาษีอากรบางประเภท เช่น เงินรัชชูปการ ให้พวกเจ้าเมืองกรมการเมืองเดิมบ้าง แต่เป็นเปอร์เซ็นต์ที่น้อยมาก เช่น เก็บเงินรัชชูปการจากชายฉกรรจ์คนละ 4 บาท ก็หักให้เจ้าเมืองกรมการเมือง 62.5 สตางค์ เป็นต้น *(อรวรรณ นพคารา, 2524: 165; เตช บุนนาค, 2524: 22)* ในขณะเดียวกันก็มีข่าวลือว่าพวกฝรั่งยึดกรุงเทพฯ ได้แล้ว ทำให้ชาวอีสานบางส่วนที่ไม่อยากอยู่ใต้อำนาจของไทยคิดก่อการแยกตัวออก นอกจากนี้ในหัวเมืองบางแห่งข้าราชการยังกดขี่ขูดรีดราษฎร เช่น เก็บเงินรัชชูปการหลายครั้ง หรือเก็บมากกว่าที่ทางการกำหนด ใครไม่มีเงินเสียก็ถูกเกณฑ์ไปทำงานโยธา *(ไพฑูรย์ มีกุศล, 2529: 142-143; เตช บุนนาค, 2524: 20)*

วิธีการของพวกกบฏผู้มีบุญมีหลายอย่าง แต่ที่ใช้กันมาก คือ ปลุกระดมด้วยหมอลำ การปล่อยข่าวลือว่า เดือน 3 เพ็ญ ปี 2444 จะเกิดเภทภัยใหญ่หลวง เงินทองจะกลายเป็นกรวดทราย หมูจะกลายเป็นยักษ์ ท้าวธรรมิกราชผู้มีบุญจะเป็นใหญ่ในโลก ใครอยากร่ำรวยก็ให้เก็บกรวดหินแลงรวบรวมให้ท้าวธรรมิกราชชุบเป็นเงินทอง หญิงสาวให้รีบแต่งงาน มิฉะนั้นยักษ์จะจับกิน ขบวนการข่าวลือเริ่มที่เมืองพยัคฆภูมิพิสัย ต่อมาก็ขยายออกไปถึง 10 จังหวัด จุดสำคัญของพวกกบฏมีหลายที่ เช่น ที่เมืองยโสธร เมืองเขมราฐ อำเภอบ้านม่วง จังหวัดสกลนคร แต่ทุกที่ก็ถูกทางการปราบปรามอย่างรุนแรง ที่รุนแรงที่สุดคือ ที่อำเภอตระการพืชผล จังหวัดอุบลราชธานี กำลังของฝ่ายกบฏที่ยกมาจากเขมราฐถูกกองทหารของส่วนกลางโจมตีที่อำเภอดังกล่าวตายประมาณ 200 คนเศษ บาดเจ็บ 500 คนเศษ ถูกจับได้ 120 คน แกนนำของฝ่ายกบฏ (ผู้ที่ตั้งตัวเป็นผู้มีบุญและองค์) ถูกประหารชีวิตไปหลายคน *(ชุมพล แนวจำปา, 2535: 40-45; สีลา วีระวงศ์, 2535: 178-180)*

แม้ว่ากบฏผู้มีบุญครั้งใหญ่ ปี 2444-2445 จะถูกปราบลงไปแล้ว แต่ความคิดในการต่อต้านอำนาจรัฐ โดยตั้งตัวเป็นผู้มีบุญ ผู้วิเศษ หรือพระศรีอาริย์ ก็ยังมีสืบต่อมาเป็นระยะๆ เช่น กบฏหนองหมากแก้ว อ.วังสะพุง จ.เลย ปี 2467

กบฏหมอลำน้อยชาดา อ.เมือง จ.มหาสารคาม ปี 2479

กบฏหมอลำโสภา พลตรี บ้านสาวะถี อ.เมือง จ.ขอนแก่น ปี 2483 *(ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และประนุช ทรัพยสาร, 2527: 231-232; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ชอบ ดีสวนโคก, 2537: 38-51)*

กล่าวโดยสรุป ภาคอีสานเป็นภาคที่ใหญ่ที่สุดและมีประชากรมากที่สุดของประเทศ เป็นภาคที่ดินมีคุณภาพต่ำ มีปัญหาดินมากที่สุด มีปัญหาเรื่องน้ำมาก ความยากจนของคนอีสานมีสาเหตุสำคัญมาจากปัญหาเหล่านี้ ส่วนด้านภูมิหลังประวัติศาสตร์นั้น แต่เดิมก่อนปี 2303 อีสานส่วนใหญ่อยู่ใต้การปกครองของอาณาจักรล้านช้าง ปี 2303 อีสานใต้ส่วนที่มีคนกูยและเขมรก็ได้มาขึ้นกับกรุงศรีอยุธยา และต่อมาในปี 2322 อีสานและลาวทั้งหมดก็มาอยู่ใต้การปกครองของกรุงเทพฯ จนปี 2436 ลาวฝั่งซ้ายทั้งหมดก็ตกอยู่ใต้การปกครองของฝรั่งเศส ในปี 2446 อีสานบางส่วนก็ตกอยู่ใต้การปกครองของฝรั่งเศส พรมแดนบางส่วนมีการใช้สันปันน้ำเป็นเส้นแบ่งเขตแดนกับฝรั่งเศส ซึ่งก่อให้เกิดปัญหาความไม่แน่นอนของเขตแดนสืบต่อมาจนถึงปัจจุบันนี้ การปฏิรูปการปกครองและด้านอื่นๆ ในสมัยรัชกาลที่ 5 ทำให้หัวเมืองในภาคอีสานและภาคอื่นๆ อยู่ใต้อำนาจของส่วนกลางอย่างเต็มที่มาจนทุกวันนี้ การปฏิรูปการศึกษาและคมนาคมทำให้เกิดความกลมกลืนทางวัฒนธรรมมากยิ่งขึ้น แม้ว่าจะมีการต่อต้านในรูปของกบฏผู้มีบุญเป็นครั้งคราวก็ตาม

บทที่ 3
เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ยุคเศรษฐกิจพอเพียง) (พ.ศ. 2488-2502) ตอนที่ 1 การผลิต

3.1 สภาพพื้นที่และความอุดมสมบูรณ์ของอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์ : ป่า – ดิน – น้ำ ที่มาของปัจจัยสี่ และอื่นๆ

ชุมชนอีสานในยุคก่อนพืชพาณิชย์เกือบทั้งหมดมีสภาพเป็นชนบท คือ มีอาชีพทำเกษตรเกือบทั้งหมด แม้แต่คนในเมืองขอนแก่น ซึ่งต่อมากลายเป็นเมืองสำคัญของอีสานในปัจจุบัน ในช่วงนั้นก็ยังมีชาวนาอยู่ไม่น้อย การผลิตในอีสานช่วงนั้นอาศัยทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ของชุมชน 3 อย่าง คือ ดิน น้ำ ป่า ในสัดส่วนที่แตกต่างกัน ในชุมชนที่อยู่ชานเมืองออกไปจะใช้ประโยชน์จากป่าเป็นอย่างมาก ป่าเป็นเสมือน “ซุปเปอร์มาร์เก็ต” ของชุมชน ป่าเป็นผู้ผลิตปัจจัย 3 ใน 4 คือ อาหาร วัสดุก่อสร้าง (ที่อยู่อาศัย) และยารักษาโรคหรือสมุนไพร แหล่งน้ำก็เป็นแหล่งผลิตอาหารที่สำคัญในยุคนั้น ทุกชุมชนจะต้องมีแหล่งน้ำธรรมชาติอยู่แล้วตอนตั้งชุมชน เพราะน้ำเป็นสิ่งที่มีชีวิต ไม่ว่าคน สัตว์ พืช ขาดไม่ได้ และแหล่งน้ำที่คน สัตว์ ใช้สะดวกที่สุด คือ แหล่งน้ำธรรมชาติ คือ หนอง บุ่ง กุด ห้วย ตลอดจนแม่น้ำ จากตาราง 3.1 จะเห็นได้ว่าชุมชนหมู่บ้านไม่ว่าจะตั้งอยู่ในที่เชิงเขา ที่ราบ และที่ราบลุ่ม ล้วนแต่มีแหล่งน้ำธรรมชาติอยู่แล้วตอนตั้งชุมชน ต่อมาเมื่อประชากรเพิ่มมากขึ้นหลายเท่า แหล่งน้ำที่มีอยู่ไม่เพียงพอ จึงมีการสร้างทำนบกั้นห้วย ขุดบ่อน้ำ ขุดลอกหนองธรรมชาติให้กว้างขึ้น (ในสองทศวรรษหลังถึงขนาดขุดน้ำบาดาล หรือสูบน้ำในห้วยมาเป็นน้ำประปา ก่อนหน้าที่จะมีการทำน้ำประปา ได้มีการซื้อโอ่ง สร้างแท้ง โอ่งขนาดใหญ่รองน้ำฝนไว้ใช้ทุกชุมชน ซึ่งส่วนมากไม่พอเพียง)

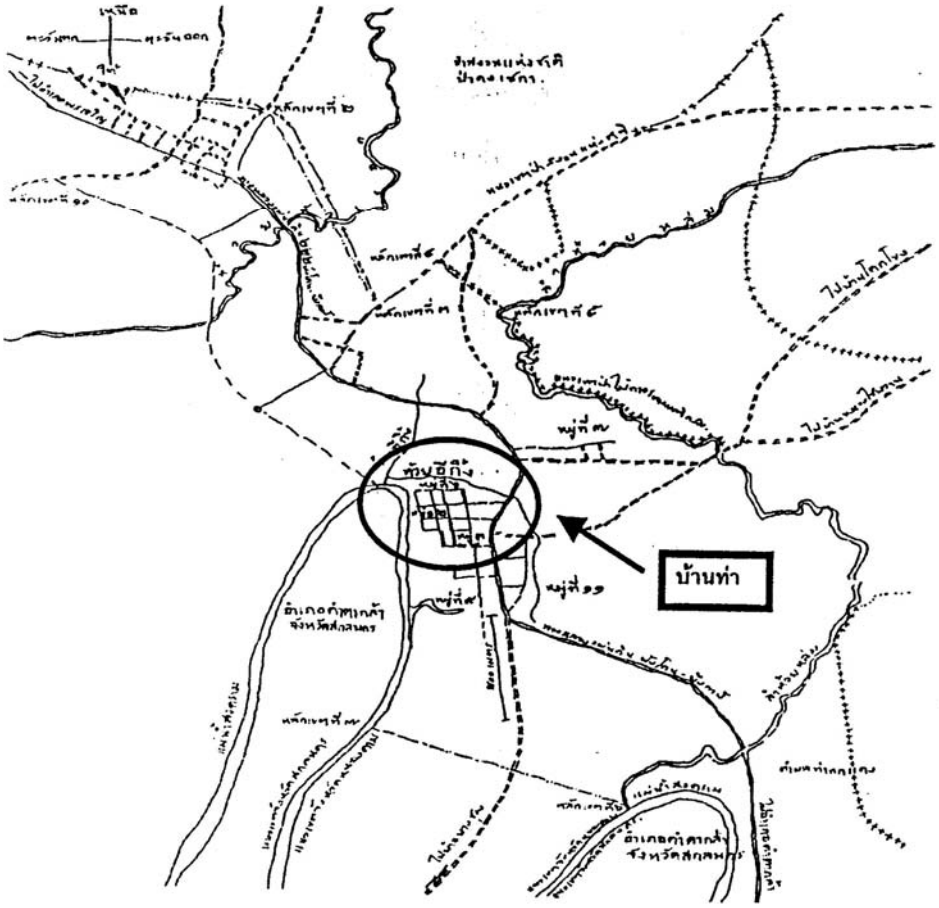
ส่วนดินเป็นแหล่งผลิตอาหารหลัก คือ ข้าว และกับข้าวบางส่วน ซึ่งจะกล่าวโดยละเอียดต่อไป ดินยังเป็นแหล่งกำเนิดของวัสดุทอผ้า ทั้งฝ้ายและเส้นไหม ซึ่งจะกล่าวโดยละเอียดต่อไปเช่นกัน

เพื่อให้เห็นว่าในยุคก่อนพืชพาณิชย์เข้ามา ป่าอีสานมีความสมบูรณ์เพียงใด จึงขอยกหลักฐานทั้งบันทึกของทางการและคำบอกเล่าของผู้เฒ่าผู้แก่ในอีสานเหนือ อีสานกลาง และอีสานใต้มาแสดงดังตาราง 3.2

ตาราง 3.1 สภาพพื้นที่และแหล่งน้ำในชุมชนอีสานที่ศึกษาในโครงการนี้และโครงการอื่น*

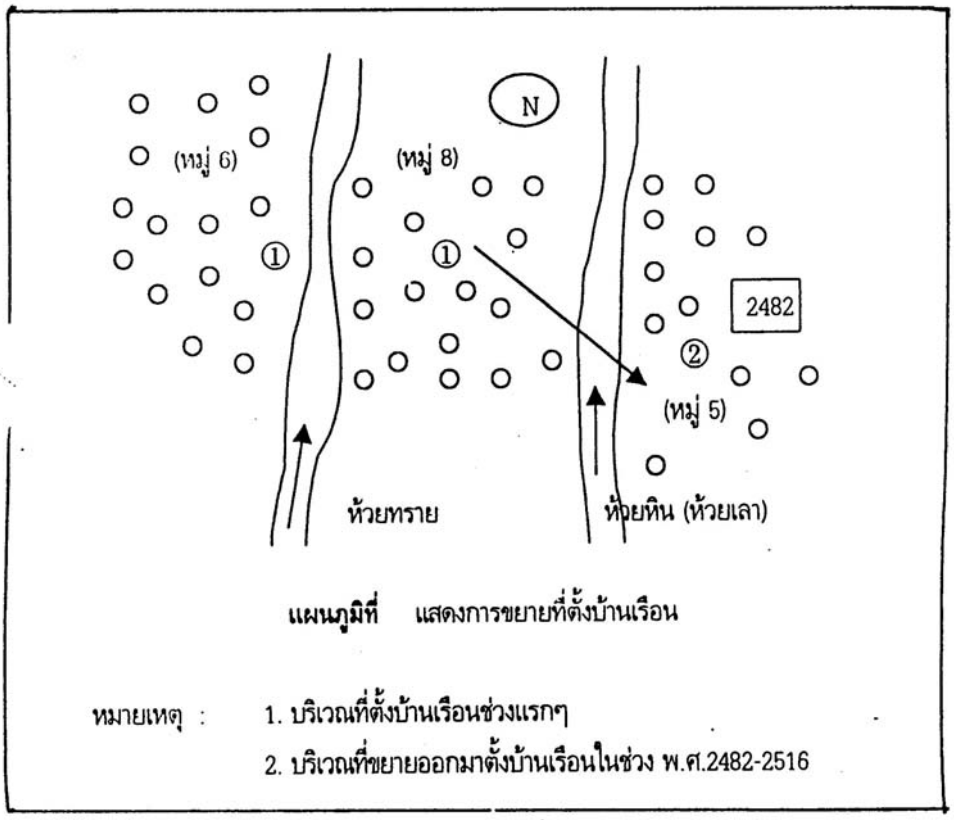
เขต	พื้นที่ศึกษา	ตัวแทนพื้นที่	ชื่อแหล่งน้ำธรรมชาติของชุมชน
อีสานเหนือ	บ.ท่า ต.ท่าสะอาดใต้ อ.เซกา จ.หนองคาย	ที่ราบลุ่มแม่น้ำสงคราม	แม่น้ำสงคราม ห้วยอีเกิ้ง
	บ.บัว ต.กุดบาก อ.กุดบาก จ.สกลนคร	เชิงเขาภูพาน	ห้วยทราย ห้วยหิน
อีสานกลาง	บ.วังสวาบ ต.วังสวาบ อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น	เชิงเขา (ส่วนหนึ่งของเทือกเขาเพชรบูรณ์)	ห้วยสังขะยวน ห้วยหม้อแตก ห้วยดงสะคร้าน
	บ.ดอนน้อย ต.โพนงาม อ.โกสุมพิสัย จ.มหาสารคาม	ที่ราบลุ่มแม่น้ำชี	หนองปลาวาด หนองหมู หนองเบ็น
	บ.โนนม่วง ต.นานวล อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด	ที่ราบลุ่มแม่น้ำชี	หนองคันเตือย หนองตอ หนองเบ้า หนองพัวคี
	บ.ฝาง* ต.โนนทอง อ.หนองเรือ จ.ขอนแก่น	ที่ราบลุ่มแม่น้ำเชิญ (สาขาของแม่น้ำพอง)	ห้วยหินเหิบ ห้วยกระดูก
	บ.บ่อใหญ่* ต.บ้านโนน อ.กระนวน จ.ขอนแก่น	ที่ราบลุ่มแม่น้ำพอง	ห้วยสายบาตร บ่อใหญ่
	บ.วังตะเข้* ต.วังตะเข้ อ.หนองบัวระเหว จ.ชัยภูมิ	เชิงเขา (ส่วนหนึ่งของเทือกเขาเพชรบูรณ์)	ห้วยตะโก
	บ.โนนตะแบก (โนนเปลือย) ต.ตลาดแร้ง อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ	ที่ราบลุ่มแม่น้ำชี	แม่น้ำชี หนองโนนเปลือย (หนองทุ่งคุย) หนองสิม บุ่งกุดน้ำใส คลองไผ่
อีสานใต้	บ.ตระแสง ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์	ที่ราบลุ่มแม่น้ำมูล	หนองทม หนองกระหวด หนองตะกุน หนองตู้ย
	บ.โสมน* ต.บัวโคก อ.ท่าตูม จ.สุรินทร์	ที่ราบลุ่มแม่น้ำมูล	หนองโสมน หนองสองห้อง
	บ.กาเจาะ ต.ตรึม อ.สีขรภูมิ จ.สุรินทร์	ที่ราบลุ่มแม่น้ำมูล	หนองกาเจาะ หนองคูใหญ่ หนองคูน้อย
	บ.โคกเจริญ ต.จันดุม อ.พลับพลาชัย จ.บุรีรัมย์	ที่ราบลุ่มแม่น้ำมูล	ห้วยไคลำแดง หนองแสง

ที่มา : บัวพันธุ์ พรหมพักพิง, 2545: 22; สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 30; สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2545: 19; บุญยงค์ เกศเทศ และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2545: 5; ธัญญรัตน์ อติชาติ และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 8; สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2533: 9; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2533: 21, 24, 26; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 33, 35; วิลาศ โพธิสาร และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 7.

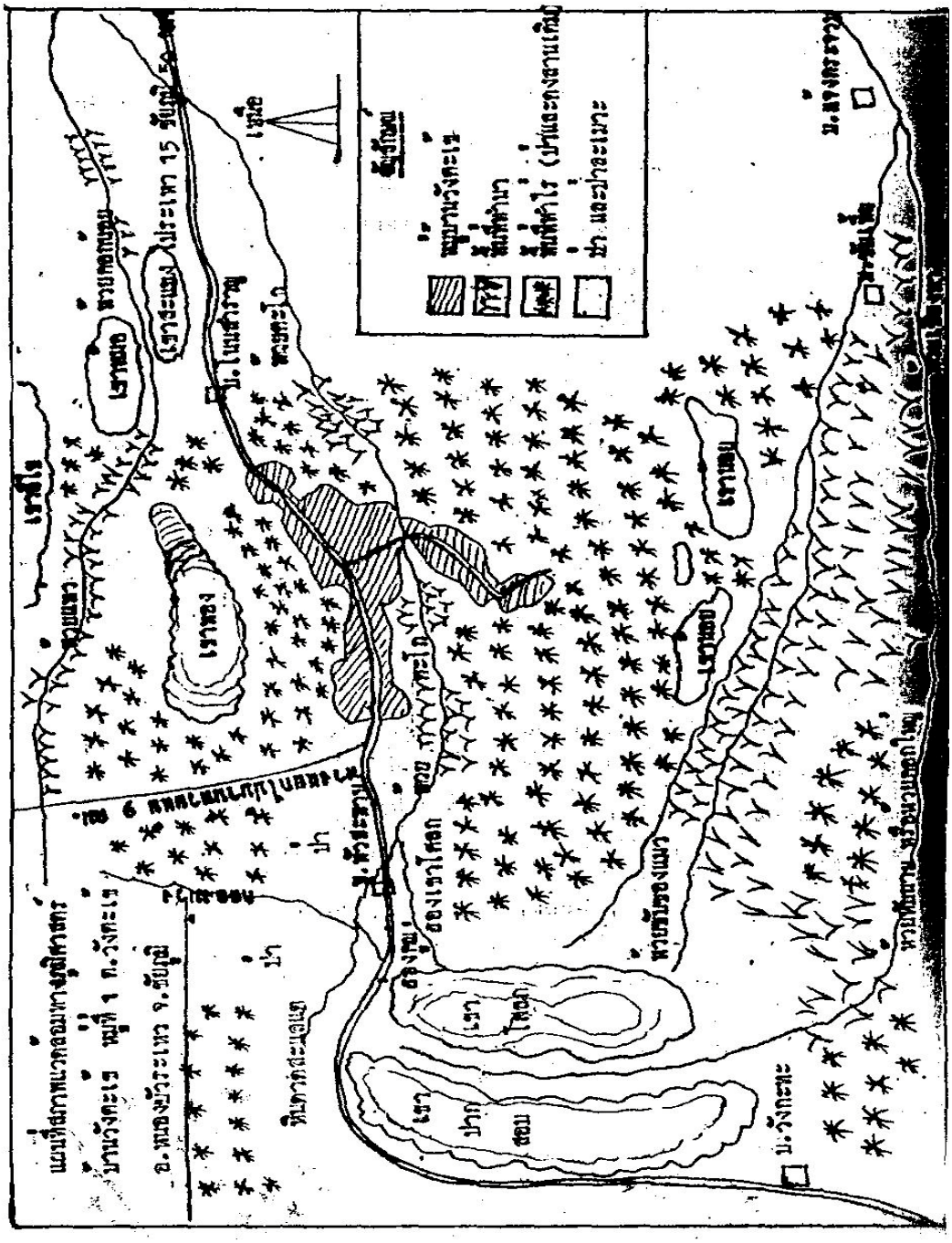
แผนที่ 3.1 บ้านท่า อ.เซกา จ.หนองคาย

ที่มา : บัวพันธ์ พรหมพักพิง, 2544: 22

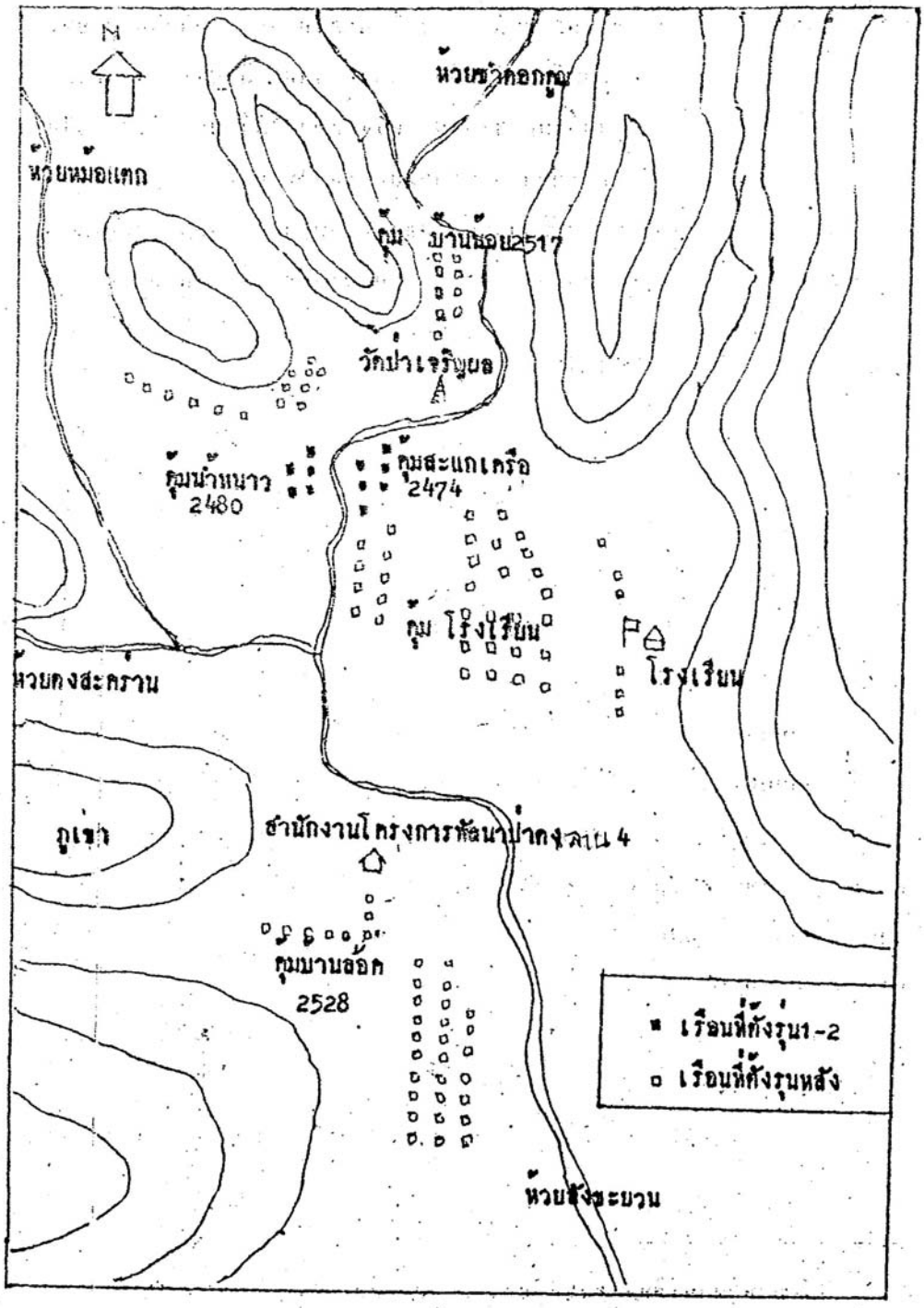
แผนที่ 3.2 บ.บัว อ.กุดบาก จ.สกลนคร

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 30

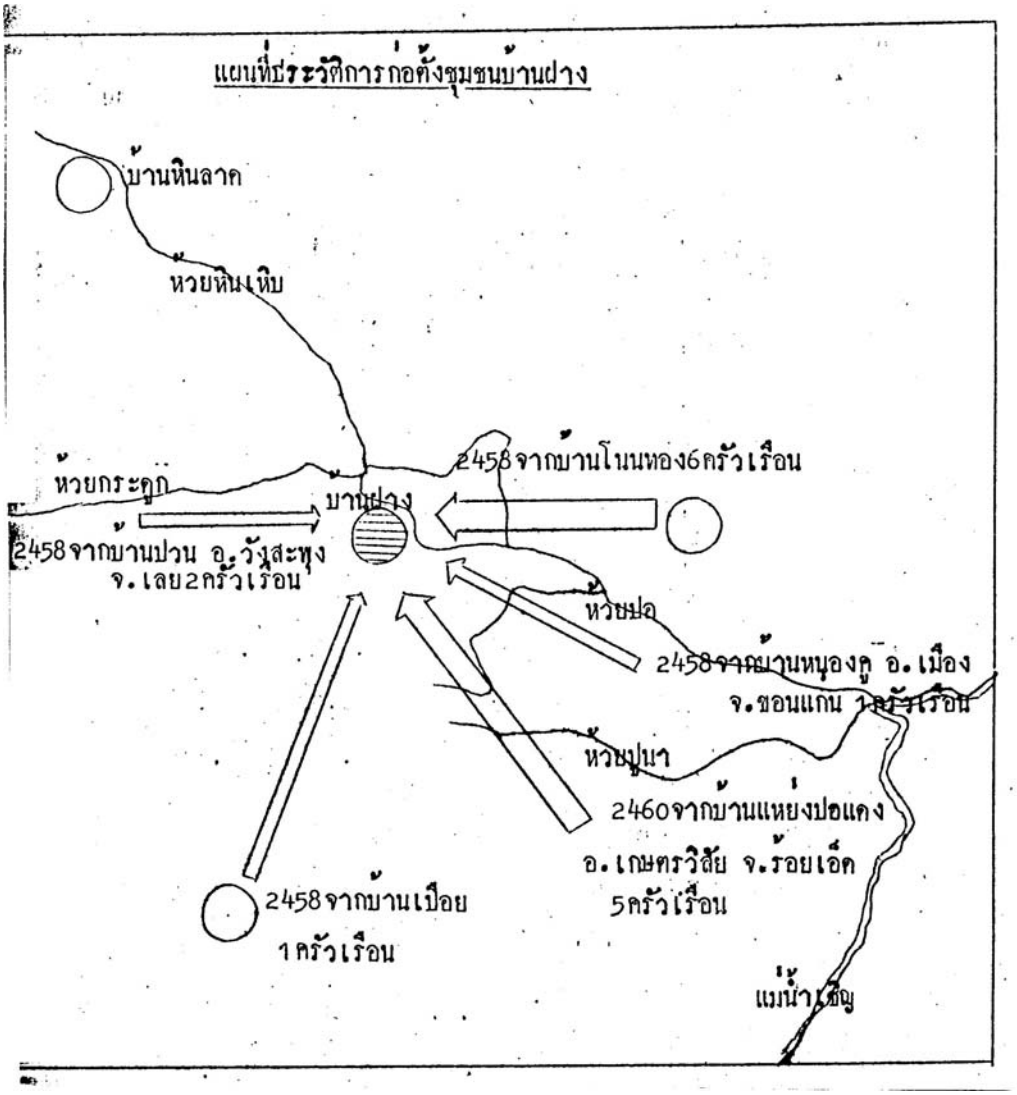
แผนที่ 3.3 บ้านวังตะเข้ อ.หนองบัวระเหว จ.ชัยภูมิ

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2533: 19

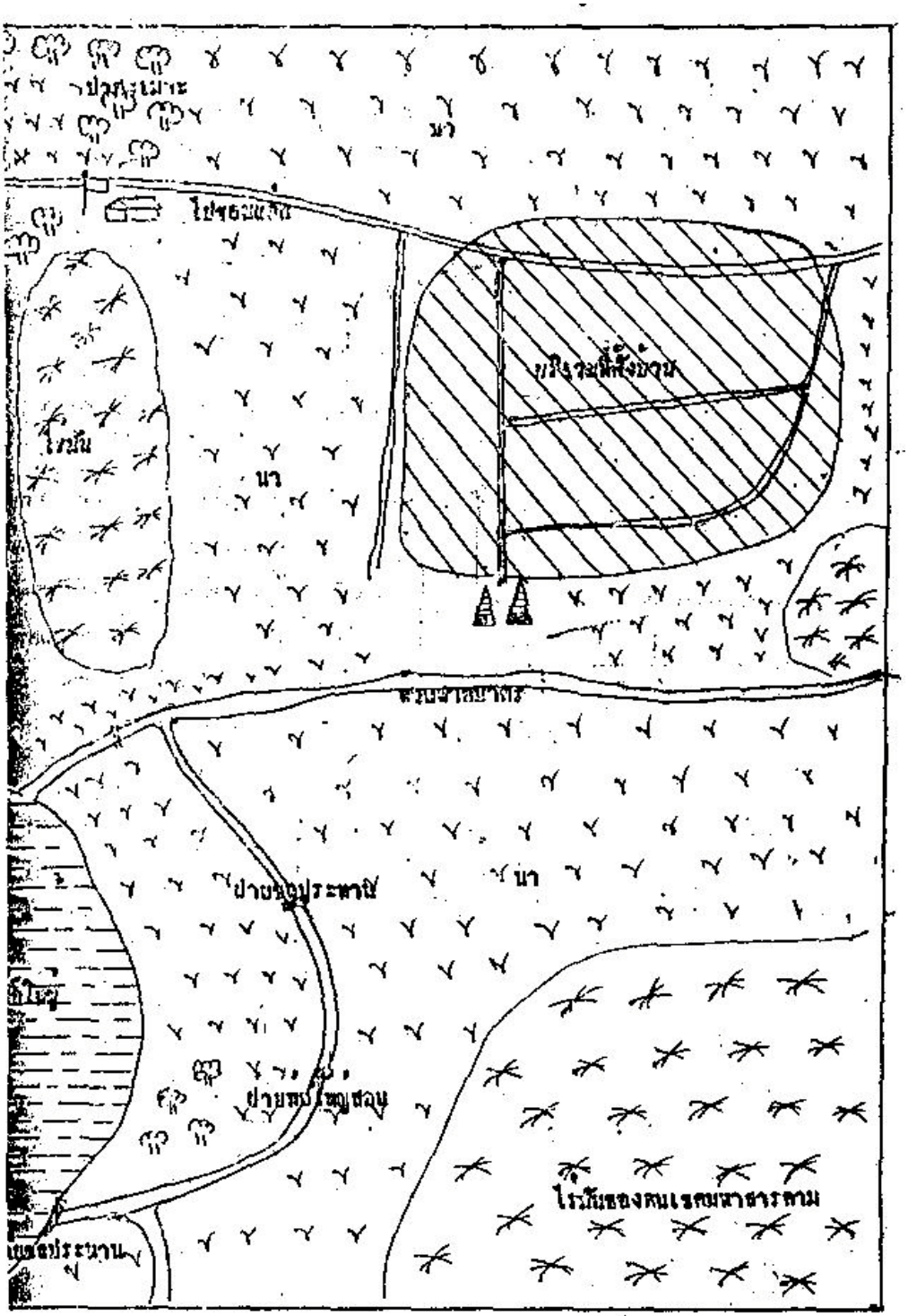
แผนที่ 3.4 บ้านวังสวาบ อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2545: 19

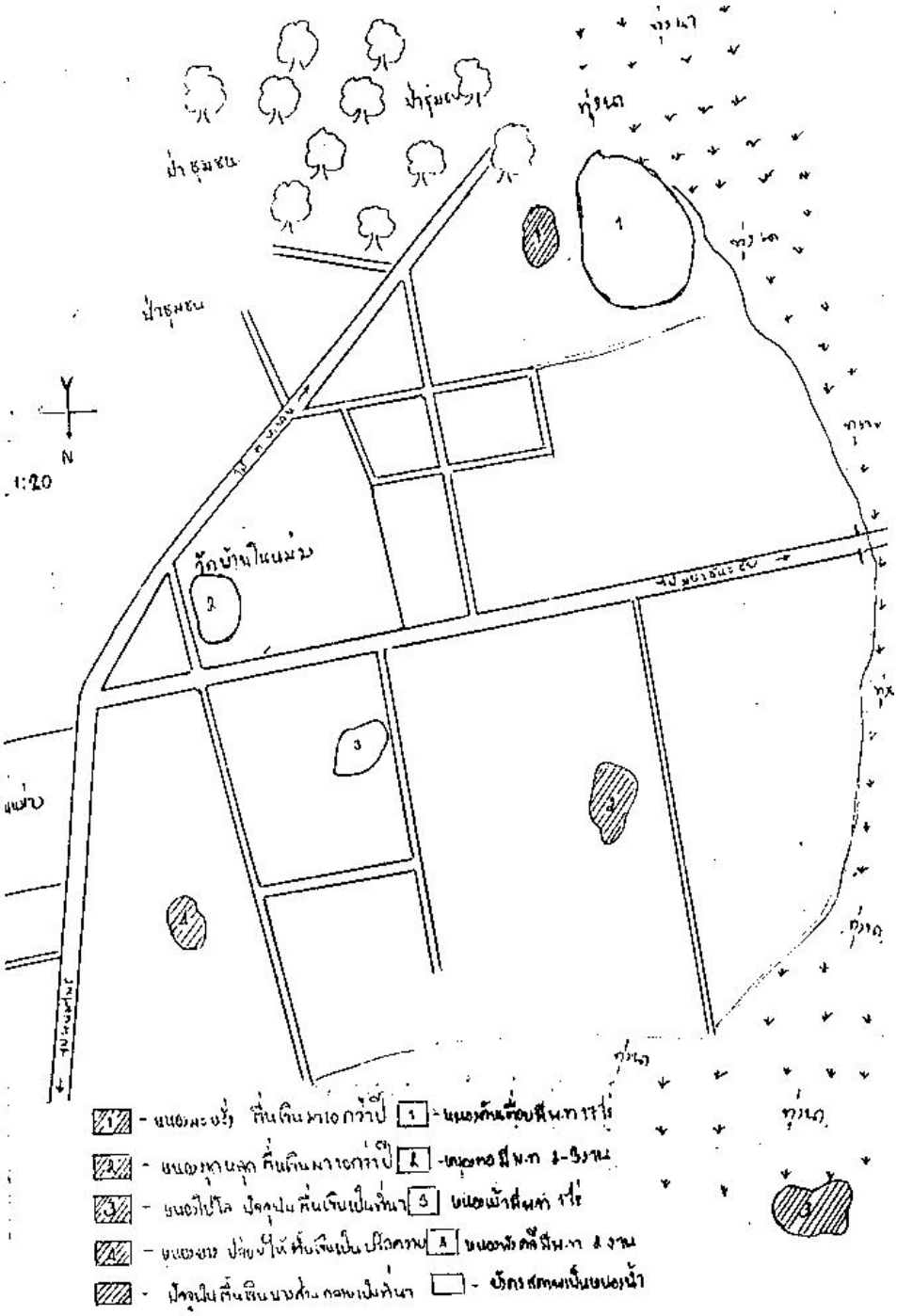
แผนที่ 3.5 บ้านฝาง อ.หนองเรือ จ.ขอนแก่น

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2533: 9

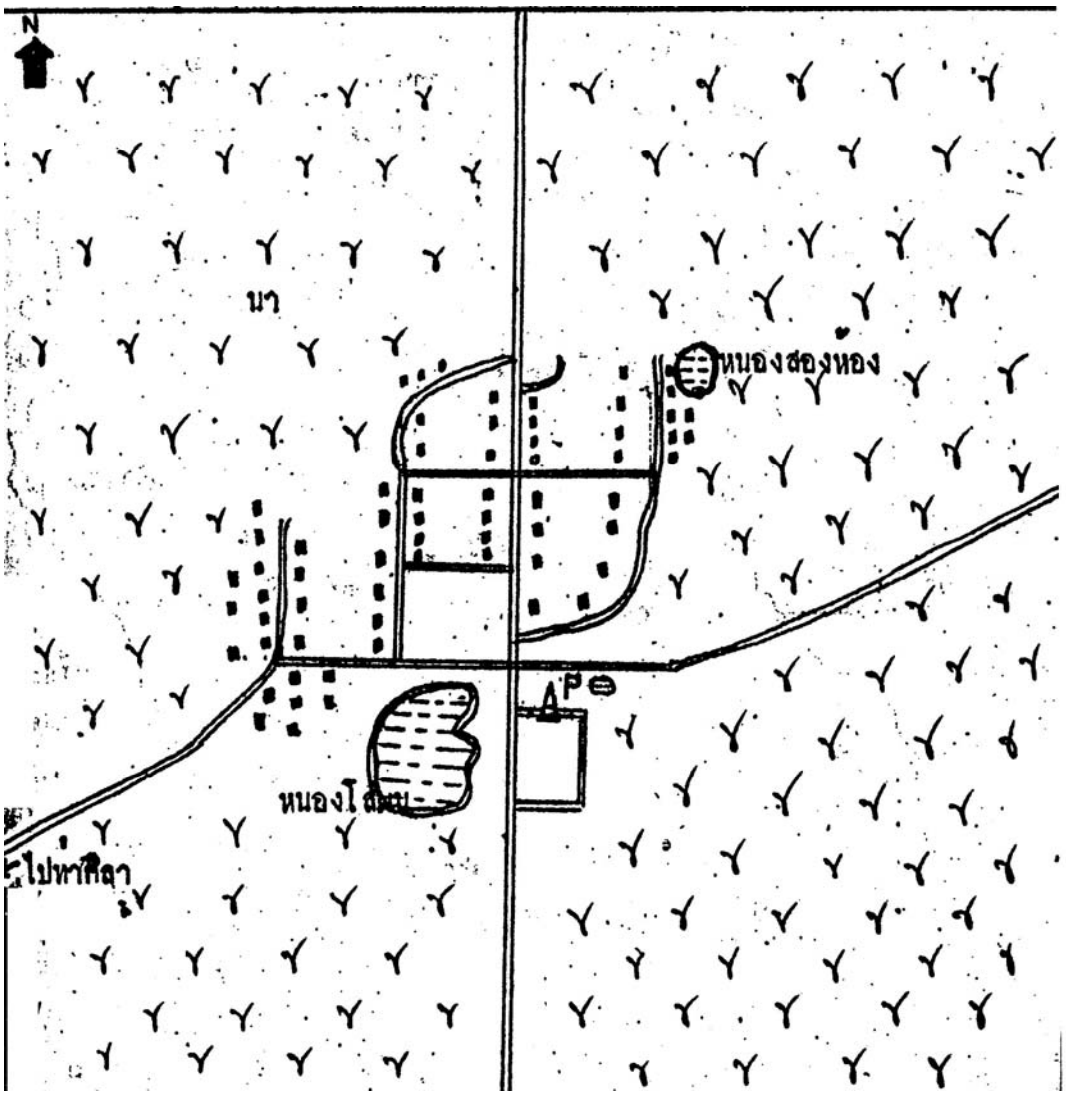
แผนที่ 3.6 ระบบนิเวศและการใช้ที่ดินของบ้านบ่อใหญ่

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2533: 25

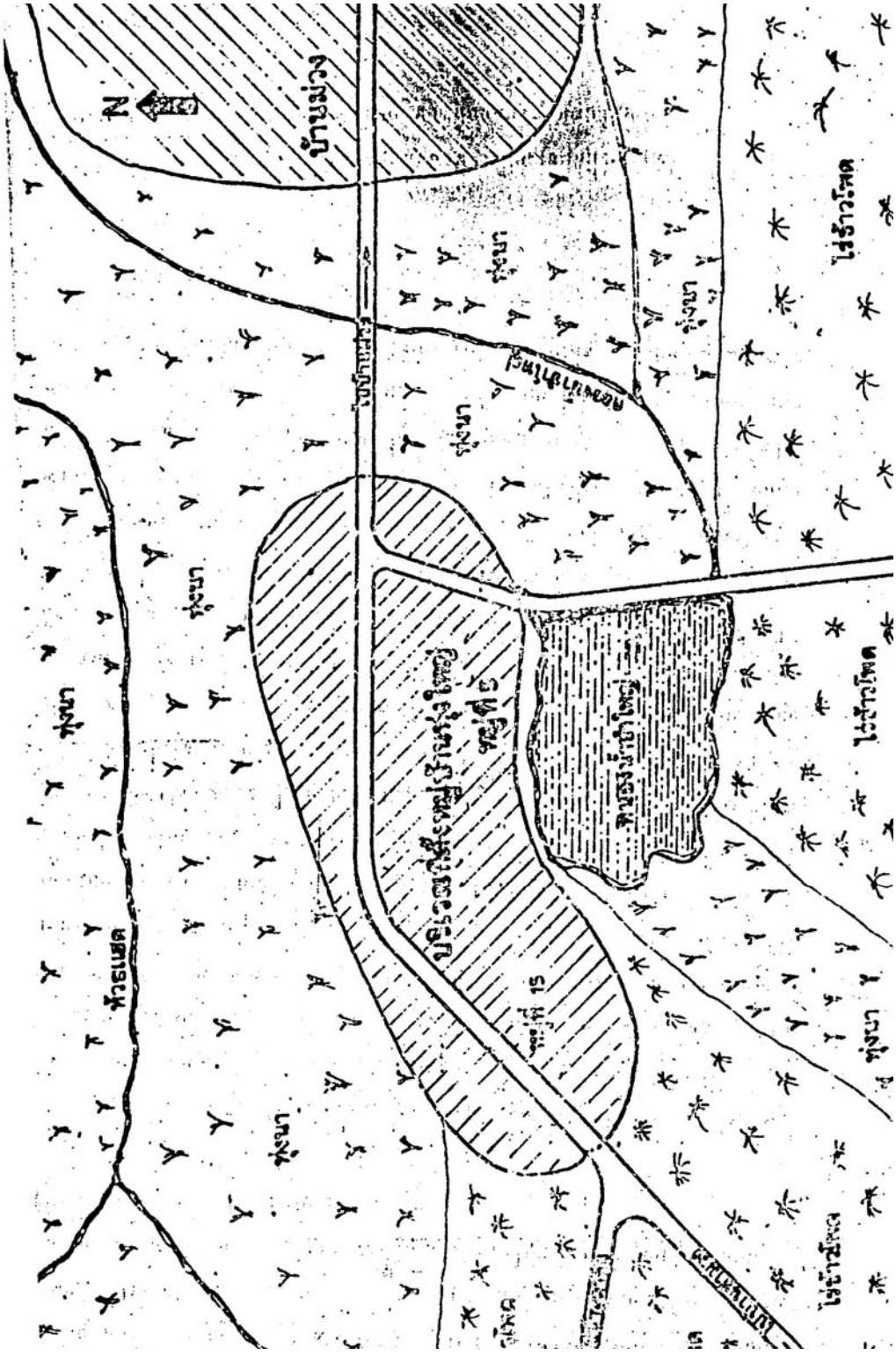
แผนที่ 3.7 แผนที่แสดงแหล่งน้ำของบ้านโนนม่วง

ที่มา : ธัญญรัตน์ อติชาติ และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 8

แผนที่ 3.8 ระบบนิเวศและการใช้ที่ดินบ้านโสมน

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2533: 21

แผนที่ 3.9 บ้านทุ่งใหญ่ อ.กันทรารักษ์ จ.ศรีสะเกษ

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2533: 16

ตาราง 3.2 พื้นที่เกษตร เปรียบเทียบกับพื้นที่ป่าและแหล่งน้ำของมณฑลอุบลราชธานี พ.ศ. 2458

จังหวัด	การใช้ที่ดิน	ไร่	ร้อยละ
1. อุบลราชธานี (ขณะ	1.1 พื้นที่นา	572,408	9.6
นั้นยโสธรและอำนาจ	1.2 พื้นที่สวน	254,000	4.3
เจริญรวมอยู่กับ	1.3 พื้นที่ไร่	254,350	4.3
จ.อุบลราชธานี)	1.4 พื้นที่เพาะปลูกเบ็ดเตล็ด และพื้นที่อาศัย	348,692	5.9
	1.5 พื้นที่ป่าและแห่งน้ำ	4,515,658	76.0
	รวม	5,945,108	100.0
2. ขุขันธ์ (ปัจจุบันคือ	2.1 พื้นที่นา	542,679	12.2
ศรีสะเกษ)	2.2 พื้นที่สวน	215,400	4.8
	2.3 พื้นที่ไร่	296,870	6.7
	2.4 พื้นที่เพาะปลูกเบ็ดเตล็ดและพื้นที่อาศัย	295,351	6.6
	2.5 พื้นที่ป่าและแหล่งน้ำ	3,108,831	69.7
	รวม	4,459,131	100.0
3. สุรินทร์	3.1 พื้นที่นา	129,890	4.4
	3.2 พื้นที่สวน	185,210	6.2
	3.3 พื้นที่ไร่	221,100	7.4
	3.4 พื้นที่เพาะปลูกเบ็ดเตล็ดและพื้นที่อาศัย	278,600	9.4
	3.5 พื้นที่ป่าและแหล่งน้ำ	2,157,961	72.6
	รวม	2,972,761	100.0
รวมทั้งมณฑลอุบล	พื้นที่นา	1,244,977	9.3
(3 จังหวัด)	พื้นที่สวน	654,610	4.9
	พื้นที่ไร่	772,320	5.8
	พื้นที่เพาะปลูกเบ็ดเตล็ดและพื้นที่อาศัย	922,643	6.9
	พื้นที่ป่าและแหล่งน้ำ	9,782,450	73.1
	รวมทั้งสิ้น	13,377,000	100.0

ที่มา : คำนวณจากสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ, 2458: หมวด 2 ไม่มีเลขหน้า

จากหลักฐานตามตาราง 3.2 จะเห็นได้ว่าในพื้นที่ 3 จังหวัด (ปัจจุบันกินพื้นที่ 5 จังหวัด) ของมณฑลอุบลราชธานี มีพื้นที่ซึ่งเป็นพื้นที่ป่าและแหล่งน้ำเฉลี่ยถึงร้อยละ 73.1 นี่คือรากฐานของเศรษฐกิจพอเพียงในยุคก่อนพืชพาณิชย์ เพราะพื้นที่ซึ่งผลิตปัจจัยสี่โดย**ธรรมชาติ**มีมากเกือบ 3 ใน 4 ของพื้นที่ทั้งหมด

ในพื้นที่อีสานเหนือ เช่น กรณีชุมชนเชิงเขาอย่างบ้านบัว ต.กุดบาก อ.กุดบาก จ.สกลนคร เป็นชุมชนไทยกระเลิงเก่า ตั้งชุมชนเมื่อ 116 ปีก่อน (พ.ศ. 2429) เมื่อ 50 ปีก่อน (2495) รอบหมู่บ้านเต็มไปด้วยป่าหนาแน่นมาก โดยเฉพาะต้นยางขนาด 3-4 คนโอบ เป็นหมื่นๆ ต้น จึงมีสัตว์ป่ามากมาย รวมทั้งเสือ ซึ่งเข้ามากินหมูในเล้าและสุนัขของชาวบ้านเสมอ *(ฉิง กุดวงศ์แก้ว, 2543; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะฯ, 2535: 22; สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 67)* ในพื้นที่ราบลุ่มติดแม่น้ำสงคราม เช่น บ้านท่าควาย อ.อากาศอำนวย จ.สกลนคร เมื่อปี 2481 ยังมีดงอยู่รอบๆ หมู่บ้าน เวลาเอาควายไปเลี้ยงต้องระวังให้ดี เพราะเสือมันชอบมาตะปบเอาควายน้อยไปกินเสมอ บ้านโคกนาดี ต.บ้านนาขมิ้น อ.โพนสวรรค์ จ.นครพนม บ้านนี้อยู่บนพื้นที่ราบ เมื่อ 40 ปีก่อนรอบๆ ชุมชนมีพรรณไม้ขึ้นหนาแน่นมาก ต้นไม้ขนาดใหญ่สูงประมาณ 30-40 เมตร เช่น ไม้ยาง ไม้แดง ไม้ตะเคียน (แคน) ไม้ประดู่ ไม้ตะแบก ไม้มะค่า ฯลฯ สัตว์ป่าก็อุดมสมบูรณ์ เช่น กวาง เก้ง ละอง ละมั่ง หมูป่า เสือ ลิง นกยูง ไก่ฟ้า กระต่ายป่า สุนัขจิ้งจอก เม่น อีเห็น หนู งูต่างๆ นกนานาพันธุ์ แมลงที่กินได้มากมาย เช่น แมงกินูน แมงกุดจี่ แมงดา จักจั่น ฯลฯ มีผักป่า เช่น ผักหวาน หวายป่า ดอกกระเจียว เป็นต้น บ้านคำชะอี ต.คำชะอี อ.คำชะอี เป็นชุมชนเก่า ตั้งชุมชนเมื่อ 158 ปีก่อน (พ.ศ. 2387) เป็นหมู่บ้านผู้ไท เป็นที่ราบ แต่ใกล้ภูเขา เมื่อ 60-70 ปีที่ผ่านมาบริเวณทุ่งนาในปัจจุบันเป็นป่าดงหนาทึบ มีทั้งกอไผ่และต้นไม้ขนาดใหญ่ 3-4 คนโอบ ทำนาเสร็จก็ปล่อยวัวควายเล็มหญ้าในป่า เจ้าของจะไปเฝ้าวัวควายของตน เพราะในสมัยนั้นมีเสือชุกชุม เสือจะกัดวัวควายเอาไปกิน ชาวบ้านต้องผลัดกันเฝ้าครั้งละ 4-5 คน ชาวบ้านมักจะปล่อยวัวควายไว้ใกล้หนองน้ำกลางดง หากเสือไล่วัวควายก็จะหนีลงน้ำ เสือก็จะลงไปไม่ได้ แต่ถ้าหนีไม่ทันก็จะถูกเสือกัดตายกลายเป็นอาหารของเสือไป นอกจากเสือแล้วยังมีช้าง เลียงผา กวาง เม่น หมาไน ฯลฯ ในน้ำยังมีจระเข้ด้วย *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2535: 22; บุญยอ อุปทุม, 2538)* อีกหมู่บ้านหนึ่งที่อยู่ในอำเภอเดียวกัน ซึ่งผู้เขียนเคยวิจัย คือ บ้านโนนสังข์ศรี ต.บ้านซ่ง เป็นชุมชนเก่า ตั้งชุมชนเมื่อ 234 ปีก่อน (พ.ศ. 2311) ชาวบ้านเป็นชาวกะเลิง เล่าให้ฟังว่า เมื่อประมาณ 50-60 ปีก่อน (2490) ป่าล้อมบ้าน เป็นป่าไผ่ ยาง กระบาก พะยูง ประดู่ แดง เป็นต้น เพราะมีป่าอุดมสมบูรณ์ จึงมีสัตว์ป่ามาก ทั้งกวาง เก้ง หมี อีเห็น ลิง บ่าง รวมทั้งช้างและเสือโคร่ง ซึ่งมักลงมา หากพบควายก็ลากเอาควายไปกิน พบหมาก็จับหมาไปกิน ผู้หญิงกลัวเสือ จึงมีแต่ผู้ชายไปทำไร่ *(แยง โคตรพันธุ์, 2539; พุธ ขำคม, 2539; พอ โคตรพันธ์, 2539)* ใน

พื้นที่บนภูเขาบางแห่งมีชุมชนตั้งมากกว่า 400 ปีแล้ว เช่น บ้านแสงภา ต.แสงภา อ.นาแห้ว จ.เลย ตัวหมู่บ้านอยู่ในหุบเขา มีที่ราบแคบๆ เชิงเขาสำหรับตั้งบ้านและทำนา มีป่าดิบเขาอยู่ติดบ้านเป็นป่ารกทึบ ประกอบด้วยพืชพันธุ์ไม้หลายร้อยชนิด โดยมีทั้งไม้ระดับบน กลาง และล่าง ไม้ระดับบนเป็นไม้ใหญ่ เช่น ไม้ยาง พะยูง พะยอม ตะเคียน จำปา มะม่วงป่า เต็ง นนทรี ฯลฯ ไม้เหล่านี้มีความสูง 20-50 เมตร ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางตั้งแต่ 30 ซม. ถึง 3 เมตร ไม้ระดับกลางความสูง 5-10 เมตร เช่น ต้นเมี่ยง ไผ่ ออลอ หก ซอด และมีกล้วยป่าขึ้นปะปน ไม้ระดับล่างส่วนใหญ่เป็นพืชตระกูลหวาย เถาวัลย์ ตระกูลเฟิร์น บอน เผือก มันป่า ข่าป่า กระเจียว ฯลฯ และสมุนไพรนานาชนิด สำหรับสัตว์ป่าในยุคป่าสมบูรณ์ มีสัตว์ป่ามากมาย อาทิ ช้าง เสือ กวาง กระทิง แรด เลียงผา (เงียง) เก้ง (ฟาน) กระจง (อีไก้ ไก้) หมูป่า ลิง ค่าง ชะนี อีเห็น เม่น ลิ่ง (หัวเป็นหมา ตัวเป็นหมู) กระต่าย หมาไน ตะกวด เหี้ย ตุ่น อ้น กระรอก กระแต ไก่ฟ้า ไก่ป่า เป็นต้น โดยเฉพาะช้างจะมีถึง 3-4 ฝูงๆ ละ 20-30 ตัว บางตัวโตมาก มีงายาวเป็นวา ส่วนแรดจะติดตามอยู่กับฝูงช้างฝูงละ 3-4 ตัว สภาพป่าที่กล่าวข้างต้นของป่าบ้านแสงภาค่อยๆ หมดไปเมื่อปลูกพืชพาณิชย์ (ช่วง พ.ศ. 2503-27) ยังเหลือแต่ป่าภูตีนสวนทราย ซึ่งอยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือห่างจากหมู่บ้านไป 4-5 กม. ป่าเป็นป่าดิบเขาที่สมบูรณ์* *(บัญชร แก้วส่อง และ ประสิทธิ์ ตุ่นนิ่ม, 2535: 13, 18, 32)*

ในพื้นที่อีสานกลาง ไล่จากพื้นที่เชิงเขาลงไปยังที่ราบลุ่ม พบว่ามีความแตกต่างกัน ในพื้นที่เชิงเขาความอุดมสมบูรณ์จะมีมากกว่าและนานกว่า เช่น บ้านวังสวาบ ต.วังสวาบ อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น เป็นชุมชนใหม่ อายุ 71 ปี (ตั้งชุมชน พ.ศ. 2474) สภาพป่าตอนที่ผู้เล่าเป็นเด็ก (พ.ศ. 2504-11) มีแต่ต้นไม้ใหญ่ๆ เช่น ไม้มะค่า ไม้ประดู่ ขนาด 6-7 คนโอบอยู่ใกล้ๆ หมู่บ้าน ไม้ทำเรือนก็ไม่ต้องไปซื้อ ถ้ามีแรงเลื่อยจะเอาเท่าไรก็ได้ *(เสาร์ เสือฝั้น, 2533)* ผู้เล่าอีกคนเล่าว่า สมัยท่านเป็นเด็ก (2481-86) ป่ารอบๆ หมู่บ้านมีเสือ หมี ช้าง เป็นจำนวนมาก นอกจากนี้ยังมี กวาง ตะกวด เต่า ไก่ป่า ไก่ฟ้า เก้ง มีมาก ขนาดวิ่งหลบเข้ามาในหมู่บ้าน ถูกชาวบ้านเอาไม้คานตีเอามาทำกับข้าว เวลาเอาควายไปเลี้ยงพบเขากวางที่ถูกเสือหรือหมาไนกัดตายบ่อยๆ *(อ้อม เถื่อนขุนขำ, 2533)* บ้านโนนเปลือย ต.ตลาดแร้ง อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ เป็นชุมชนไทยลาวและไทยโคราช ตั้งชุมชนมา 95 ปี (พ.ศ. 2450) เป็นหมู่บ้านตั้งอยู่บนที่โนน แต่พื้นที่ทำกินส่วนใหญ่เป็นที่ราบติดแม่น้ำชี ผู้เฒ่าวัย

---

*พ.ศ. 2527 มีประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติป่าภูเปือย ภูขี้เถ้า และภูเรือ ตามกฎกระทรวง ฉบับที่ 1041 (พ.ศ. 2527) มีพื้นที่ 9 แสนไร่ เฉพาะป่าหมู่บ้านแสงภา บ้านหัวนา บ้านป่าก่อ ซึ่งอยู่ใกล้กัน มีพื้นที่ราว 7 หมื่นไร่

83 ปี (เมื่อ พ.ศ. 2528) เล่าว่า “แต่ก่อนสัตว์ป่าบ่ออด อยู่เลาะนี่เสือก็หลาย หมานี่เสือเก็บกินหมด หมูต้องเก็บไว้บนเรือน..... นาดอนแต่ก่อนบ่อมี มีแต่ในทุ่งนี่ก็เป็นนาหนอง ไร่หนึ่งได้ข้าว 100 หมื่น (ประมาณ 120 ถัง) 100 หมื่นก็กินคุ้มปี 3-4 คนกินบ่อหมด ต้นข้าวงามมาก ข้าวสูงท่วมหัว เวลาเดินบนคันแทนา (คันนา) เวลาเกี่ยวต้องเอาไม้นาบ.....” *(ภู ติ้นชัยภูมิ, 2528)* พ่อใหญ่แดง จ่าทัน อายุ 78 ปี (เมื่อ พ.ศ. 2528) เล่าถึงความอุดมสมบูรณ์ของบ้านโนนเปลือย เมื่อราวๆ 2468-78 ว่า “ดินมันดี ข้าวเฮ็ดปีกินไปได้ 2 ปี อุดมสมบูรณ์ ป่าแซง ป่าหยัง เต็มเป็นดง มีไข้ป่า คนบ่ออยากมาอยู่เท่าไร..... เสือก็มีมันเข้ามาเอาควายบักใหญ่ลากไปกินเลย เข้าป่ายางไปเลย” หมู่บ้านมีหนองน้ำสำคัญคือ หนองทุ่งคุย มีปลาและสัตว์น้ำนานาชนิด รวมทั้งมีจรเข้ด้วย เมื่อราว 50 ปีก่อน ถ้าชาวบ้านต้องการปลาก็ใช้สุ่ม เบ็ด แห ถ้าหากพ่อบ้านลงไปหาปลา แม่บ้านก็เตรียมหาเครื่องแกงไว้ได้เลย เพราะจะได้ปลาทุกครั้ง เนื่องจากปลาชุม ขนาดงมด้วยมือเปล่าตามรากไม้ก็ยังจับปลาได้พอบริโภคในครัวเรือน *(แดง จ่าทัน, 2528; สาคร กาบคำ, 2528)* บ้านหนองไหล ต.โคกสี อ.เมือง จ.ขอนแก่น อยู่ในพื้นที่ราบ เมื่อก่อนพืชพาณิชย์เข้ามารอบๆ บ้านก็เป็นป่าทึบ มีไม้เต็ง รัง ประดู่ แดง มะค่าแต้ ต้นขนาด 4 คนโอบ สัตว์ป่ามีตั้งแต่สัตว์ใหญ่ เช่น เสือโคร่ง ซึ่งมักมาลากวัวในหมู่บ้านเอาไปกินเสมอ นอกจากนี้ก็ยังมี หมูป่า กวาง เก้ง ชะมด อีเห็ด ชะนี ค่าง บ่าง กระต่าย ฯลฯ *(บุญยงค์ เกศเทศ และ อภิศักดิ์ โสมอินทร์, 2535: 13)* แต่ในทุ่งกุลาร้องไห้เมื่อ 100 ปีก่อนก็ไม่มีป่าไม้แล้ว คงเป็นอย่างนี้มานานแล้ว เพราะคนสมัยรัชกาลที่ 5 ก็เรียกว่าทุ่งกุลาร้องไห้กันแล้ว บริเวณทุ่งกุลานับล้านไร่ส่วนใหญ่เป็นป่าหญ้า มีต้นไม้ใหญ่ขึ้นเฉพาะริมลำพลับพลา ลำเสียว และสาขา แม้กระนั้นก็มีสัตว์ป่า ผู้ใหญ่โสภณแห่งบ้านดอนแคน ต.ทุ่งกุลา อ.สุวรรณภูมิ จ.ร้อยเอ็ด เล่าว่า เมื่อตอนเป็นเด็ก (2489-96) ทุ่งกุลามีหญ้าขึ้นเต็มไปหมด ไม่มีต้นไม้ใหญ่ แต่ก็มีสัตว์ป่าจำพวกหมาจิ้งจอก เก้ง กบ เขียด มีมากในหนองน้ำ แม้หน้าแล้งน้ำก็ยังมีอยู่ไม่แห้ง ในลำพลับพลาหน้าแล้งมีน้ำมากกว่าสมัยนี้ มีสัตว์น้ำอุดมสมบูรณ์ *(โสภณ ประทุมชนกกุล, 2532)*

ในพื้นที่อีสานใต้ บ้านหนองโพธิ์ ต.สำนักตะคร้อ อ.ด่านขุนทด จ.นครราชสีมา เป็นชุมชนค่อนข้างเก่า อายุ 90 ปี (ตั้งชุมชน พ.ศ. 2455) เป็นชุมชนไทยโคราช บนที่ราบ เมื่อ 60 ปีก่อนขึ้นไปมีความอุดมสมบูรณ์มาก ทั้งป่าและสัตว์ป่า ในน้ำมีปลา ขนาดของไม้เส้นผ่าศูนย์กลาง 1-3 เมตร ไม้ที่พบมากได้แก่ ไม้เต็ง รัง แดง มะค่า พลวง ตะแบก ส่วนไม้ยางและไม้ตะเคียนพบมากบริเวณริมห้วย ซึ่งไม้ 2 ชนิดนี้ต้นใหญ่มาก เส้นผ่าศูนย์กลางมากกว่า 2 เมตร สัตว์ป่าในช่วงนั้นมีทั้ง ช้าง เสือ กวาง เก้ง หมูป่า แรด หมี ค่าง กระรอก กระต่าย ฯลฯ นกก็มีนานาชนิด โดยเฉพาะนกเงือก ซึ่งมีเฉพาะป่าที่สมบูรณ์เท่านั้น ก็พบที่ป่าบ้านหนองโพธิ์ด้วย *(สุทัศน์ เติมสายทอง และ สุภาพรรณ ปรุงชัยภูมิ, 2535: 17)* บ้านเสม็ด ต.ป่าชัน อ.พลับพลาชัย จ.บุรีรัมย์ เป็นชุมชนไทย-เขมร บนที่ราบ

บ้านเสม็ดเมื่อแรกตั้งหมู่บ้านเมื่อ 65 ปีก่อน (2480) ขึ้นไป มีต้นไม้ขึ้นหนาแน่นมาก ขนาดของต้นไม้โดยเฉลี่ยสูงประมาณ 20 เมตร เส้นผ่าศูนย์กลาง 1.5-2.0 เมตร ไม้ที่มีมากคือ ไม้สำโรง เม็ก ตะเคียนหิน ตะเคียนทอง ยางนา สะแบง เต็ง รัง พลวง และกะแล็น สัตว์ป่าก็มีมากมาย รวมทั้งนกนานาชนิด เช่น นกยูง นกกระเรียน นกกระสา นกเป็ดน้ำ นับได้ 17 ชนิด *(อนันต์ ลิขิตประเสริฐ, 2535: 15)* บ้านไผ่ ต.ไผ่ อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์ เป็นชุมชนไทยลาว อยู่บนที่ราบใกล้แม่น้ำมูล เป็นหมู่บ้านเก่าตั้งมา 210 ปี (พ.ศ. 2335) เมื่อ 50 ปีก่อนขึ้นไปสภาพป่ารอบหมู่บ้านเป็นป่าดงดิบ มีต้นไม้ขนาดใหญ่ 4-5 คนโอบ สูง 50-100 เมตร เป็นจำนวนมาก เมื่อเข้าป่าแล้วมองไม่เห็นฟ้า เพราะความหนาทึบของป่าบังไว้ สัตว์ป่าก็มีมาก แม้กระทั่งควายป่า กวาง เสือดาว เสือเหลือง ก็มี *(ชื่น ศรีสวัสดิ์, 2535: 7)*

กล่าวโดยสรุป ชุมชนหมู่บ้านอีสานเมื่อประมาณ 5 ทศวรรษก่อน มีรากฐานทางเศรษฐกิจที่มั่นคง เพราะมีประชากรน้อย พื้นที่มีอย่างกว้างขวาง และพื้นที่เหล่านั้นเกือบ 3 ใน 4 เป็นพื้นที่ป่าและแหล่งน้ำ ซึ่งเป็นแหล่งผลิตปัจจัย 3 ใน 4 ซึ่งผลิตโดยธรรมชาติอยู่แล้ว มนุษย์เพียงเรียนรู้วิธีที่จะนำสิ่งเหล่านี้มาใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน ก็สามารถใช้ประโยชน์ได้อย่างไม่รู้จักจบสิ้น (แต่การใช้ประโยชน์เริ่มไม่ยั่งยืนเมื่อชาวอีสานเริ่มนำพืชพาณิชย์มาปลูก ซึ่งจะกล่าวละเอียดในบทที่ 5) ต่อไปนี้จะบรรยายถึงแบบแผนและเทคโนโลยีการผลิต หรือภูมิปัญญาหรือวิธีการนำทรัพยากรธรรมชาติมาใช้เพื่อการดำรงชีวิตของชาวอีสานขณะนั้น ซึ่งเราเรียกว่า ปัจจัยสี่ ได้แก่ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค ตามลำดับ

3.2 แบบแผนและเทคโนโลยีการผลิต

3.2.1 การผลิตปัจจัยสี่ประการแรก “อาหาร”

ปัจจัยสี่ที่เรียกว่า อาหาร เป็นปัจจัยสี่ที่สำคัญที่สุด อาหารหลักของชาวอีสานขณะนั้นก็คือข้าว ส่วนกับข้าวก็มาจากพืชผักสวนครัว และอาหารที่เก็บหามาจากธรรมชาติ ซึ่งมีทั้งพืช สัตว์ และดิน ซึ่งได้แก่ เกลือ ซึ่งต้องผ่านกรรมวิธียุ่งยากพอสมควร โดยจะกล่าวตามลำดับดังนี้ (1) การปลูกข้าวไร่ (2) การปลูกพืชผักสวนครัว (3) การทำนา (4) การหาอาหารจากธรรมชาติ ซึ่งได้แก่ พืช สัตว์ และการทำเกลือ

(1) การปลูกข้าวไร่

การปลูกข้าวไร่เป็นการผลิตอาหารที่มีมาก่อนการทำนานานมาก เพราะเป็นวิธีการผลิตที่ง่าย ไม่ต้องใช้เครื่องมือมาก และวิธีการไม่ยุ่งยากซับซ้อนเท่ากับการทำนา แรกตั้งชุมชนในอีสานคนในชุมชนจะต้องทำข้าวไร่หลายปีกว่าจะได้ทำนา เพราะพื้นที่ทำนายังไม่มี ยังเป็นป่าไม่อาจทำ

นาได้ แม้ฟันป่าเผาป่าลงแล้วก็ยังทำนาไม่ได้ เพราะยังมีตอไม้รากไม้อยู่เต็มไปหมด จะต้องเสียเวลาหลายปีเพื่อกำจัดตอไม้รากไม้แล้วจึงจะทำนาได้ ดังนั้นในช่วงที่พื้นที่ยังมีตอและรากไม้อยู่เกษตรกรก็จะทำข้าวไร่ไปก่อน

ตัวเลขพื้นที่ปลูกข้าวไร่ของภาคอีสานเมื่อ 90 ปีก่อนยังไม่ปรากฏ มีแต่บางจังหวัดที่ทางจังหวัดรายงานให้ส่วนกลางทราบ คือ จังหวัดสุรินทร์ ที่ระบุว่า มีการถางป่า 28,000 ไร่ เพื่อทำข้าวไร่ใน พ.ศ. 2455 ซึ่งตัวเลขนี้เมื่อคิดเปรียบเทียบกับการผลิตข้าวทั้งหมดของจังหวัด จะมีพื้นที่การปลูกข้าวไร่ถึงร้อยละ 17.7 ดังปรากฏในตาราง 3.3

ตาราง 3.3 พื้นที่ปลูกข้าวไร่ เปรียบเทียบกับการทำนาของจังหวัดสุรินทร์ พ.ศ. 2455

การใช้พื้นที่	พื้นที่ (ไร่)	ร้อยละ
1. การทำนา	129,890	82.3
2. การปลูกข้าวไร่	28,000	17.7
รวม	157,890	100.0

ที่มา : 1) สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ, 2458 หมวด 2

2) รายงานการเพาะปลูกจังหวัดสุรินทร์ ประจำปี 2455

ขั้นตอนวิธีการปลูกข้าวไร่[1]

การปลูกข้าวไร่ในเขตต่างๆ ของภาคอีสาน มีขั้นตอนและวิธีการคล้ายกัน จะมีแตกต่างกันในรายละเอียดบางประการในบางพื้นที่ ขั้นตอนการปลูกข้าวไร่ตั้งแต่เตรียมพื้นที่จนข้าวมาอยู่ในยุ้งมี 8 ขั้นตอน สรุปได้ดังนี้

1) ตัดต้นไม้-ถางป่า

ขั้นตอนแรกนี้เป็นขั้นตอนที่ต้องใช้แรงงานและเวลามากที่สุดใน 8 ขั้นตอนของการปลูกข้าวไร่ หากครัวเรือนใดมีแรงงานมากก็สามารถเตรียมพื้นที่ได้มาก เครื่องมือที่ใช้เป็นหลักก็คือมีดและขวาน ขวานสำหรับตัดต้นไม้ใหญ่ ส่วนมีดใช้ตัดรานกิ่งไม้ สำหรับเลื่อยในสมัยนั้นมีแต่เลื่อยมือแบบ 2 คนดึง ซึ่งก็มีน้อยมาก ส่วนมากจะมีเพียงมีดและขวานเท่านั้น หากเป็นต้นไม้ที่มี

---

[1]ที่มาของข้อมูลวิธีการปลูกข้าวไร่ อยู่ตอนท้ายของขั้นตอนที่ 8

ขนาดใหญ่มากหลายคนโอบ เกษตรกรจะทำนั่งร้านสูงจากพื้นดินประมาณ 2-3 เมตร ตรงกกไม้ที่จะตัด แล้วยืนบนนั่งร้านดังกล่าวตัดต้นไม้นั้นด้วยขวาน ซึ่งวิธีการดังกล่าวจะช่วยประหยัดแรงงานและเวลาตัดได้มากกว่าตัดตรงกกซึ่งมีขนาดใหญ่กว่าบริเวณที่สูงจากพื้นดินประมาณ 3-4 เมตรมาก ในบางพื้นที่ เช่น บ้านวังสวาบ ต.วังสวาบ อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น เกษตรกรจะลงแขกกันตัดและถางป่า โดยจับกลุ่มผู้ชาย 20 คน ตัดและถางป่าเวียนกัน วันแรกตัดและถางในพื้นที่ของนาย ก. วันที่ 2 ของนาย ข. เรื่อยไปจนครบ 20 คน แล้วจึงเริ่มเผาต้นไม้ในแปลงแรก หากตัดรอบเดียวได้พื้นที่ไม่พอทำกินก็เริ่มตัดรอบที่ 2 ของนาย ก. ใหม่ จนครบทุกคนแล้วจึงเผาทีละแปลง แต่วิธีการลงแขกตัดไม้ถางป่าดังกล่าวไม่ค่อยแพร่หลาย ส่วนมากใช้แรงงานในครัวเรือน การตัดและถางป่าทำในช่วงเดือน 12 ไม่เกินเดือน 5 แต่ส่วนมากจะทำกันเดือน 3-4 *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2545: 42-43)*

อนึ่ง ในบางพื้นที่ซึ่งมีพื้นที่ทำข้าวไร่ใกล้หมู่บ้าน จะมีพิธีเผาป่าในช่วงก่อนทำข้าวไร่ เช่น บ้านโสมน ต.บัวโคก อ.ท่าตูม จ.สุรินทร์ ซึ่งเป็นชุมชนเขมร สมัยที่มีการปลูกข้าวไร่จะมีพิธีเผาป่า ซึ่งเรียกเป็นภาษาเขมรว่า “กอนเซาะ แม่กองฮึง” (แปลว่า โกนผมแม่ธรณี) ทำในวันขึ้น 1 ค่ำ เดือน 3 โดยผู้นำหมู่บ้านจะระดมลูกบ้านทั้งหมดมาถางป่ารอบหมู่บ้าน แล้วเผาเพื่อเป็นแนวกันไฟ ป้องกันมิให้ไฟจากพื้นที่ทำข้าวไร่ลามมาไหม้หมู่บ้าน ที่บ้านฝาง ต.โนนทอง อ.หนองเรือ จ.ขอนแก่น ก็มีพิธีนี้เช่นเดียวกัน *(ไพฑูรย์ มีกุศล และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2533: 43-44)*

2) เผาและทำรั้ว

หลังจากตัดฟันป่าลงทิ้งไว้ให้แห้งประมาณ 20-30 วัน ซึ่งตกประมาณเดือน 4-5 ซึ่งเป็นช่วงที่แดดกล้าอากาศร้อนมาก ไฟจะลุกไหม้แรงมาก เผาต้นไม้กิ่งไม้ให้กลายเป็นเถ้าถ่านไปเกือบหมด ไม้เหล่านี้ไม่มีใครสนใจเอาไปทำฟืน ถ่าน หรือบ้านเรือน เพราะสมัยนั้นมีไม้เหลือเฟือ ใน 8 หมู่บ้าน ในตาราง 3.4 มีเพียงหมู่บ้านเดียว คือ บ้านโนนม่วง จ.ร้อยเอ็ด ที่ชาวบ้านเอาไม้ที่ตัดฟันลงบางส่วนมาทำฟืน ถ่าน อีก 7 หมู่บ้านเผาทิ้งหมด เผาแล้วทิ้งไว้ 5-10 วัน ก็เก็บเศษไม้ที่ยังหลงเหลือจากการเผารอบแรกเอามากองสุมบริเวณตอไม้ใหญ่ แล้วจุดไฟเผาเป็นรอบที่สอง ก็จะได้พื้นที่สำหรับปลูกข้าวไร่ ซึ่งมากน้อยตามแรงงานของครัวเรือน มีตั้งแต่ครึ่งไร่จนถึง 7 ไร่ แต่เฉลี่ยแล้ว 2.89 ไร่ต่อครัวเรือน

เมื่อพื้นที่เตียนแล้วก็ทำรั้ว โดยเอาไม้ที่เหลือจากการเผาขนาดเท่าแขน เอามาทำรั้วล้อมพื้นที่ปลูกข้าวไร่ เพื่อกันวัว ควาย หมูป่า กวาง เก้ง มิให้มากินข้าว กว่าจะทำรั้วเสร็จก็ประมาณเดือน 6 หรือปลายเดือน 5 ซึ่งฝนก็เริ่มตกพอดี

3) การสักหลุม หยอดข้าว และพันธุ์ข้าว

พันธุ์ข้าวที่ใช้หากเป็นพื้นที่ที่เป็นชุมชนไทยลาวก็ใช้ข้าวเหนียว เพราะเป็นข้าวรับประทานทุกวัน ถ้าเป็นพื้นที่ชุมชนไทยเขมรรับประทานข้าวเจ้าเป็นอาหารประจำวัน ก็ใช้ข้าวเจ้าเป็นข้าวปลูก สายพันธุ์[1] ที่ใช้ก็หลากหลายสายพันธุ์ เพื่อจะได้สุกไม่พร้อมกัน จะได้กระจายแรงงานเกี่ยว บางสายพันธุ์มีลักษณะพิเศษ เช่น สายพันธุ์ “พระยาลืมแกง” มีกลิ่นหอม รสอร่อยมาก จนได้รับการตั้งชื่อดังกล่าวจากชาวบ้านมาเป็นเวลานานแล้ว ข้าวที่จะนำไปหยอดไม่ต้องเอาไปแช่น้ำ

หลุมที่เอาข้าวไปหยอดใช้ไม้ยาวประมาณ 1-2 เมตร เส้นผ่าศูนย์กลาง 2-3 ซม. เสี้ยมปลายแหลม บางพื้นที่เอาเหล็กหุ้มปลายแหลมเอาไว้ ไม้นี้เรียกว่า ไม้สักหลุ่ง พอฝนลงประมาณเดือน 5-6 ก็ลงมือสักหลุมลึก 1-2 นิ้ว ให้ห่างกันประมาณ 25-50 ซม. ระวห่างแถวก็ห่างเท่ากัน ระยะห่างที่แตกต่างกันขึ้นกับสภาพดิน ถ้าดินดีมากก็หลุมห่างกันมาก เพราะถ้าหลุมชิดกันข้าวซึ่งงามมากก็จะแตกกอชิดกันเกินไป บางบ้านมีเหตุผลต่างออกไป เช่น บ้านทุ่งใหญ่ต้องห่างกันพอปลูกข้าวโพดแซมได้

คนสักหลุมกับคนหยอดข้าวมักจะเป็นคนละคน ปกติคนสักมักเป็นสามีหรือผู้ชาย คนหยอดมักเป็นภรรยาหรือผู้หญิง หยอดหลุมละประมาณ 2-5 เมล็ด หยอดแล้วคนหยอดก็จะเอากระบอกไม้ไผ่ซึ่งใส่พันธุ์ข้าวกระแทกกลบหลุม เพื่อป้องกันมิให้หนูและแมลงคาบเอาข้าวไปกิน

บางพื้นที่การสักหลุมและการหยอดเป็นงานสนุกสนาน จะเอาแรง (ลงแขก) กัน ผู้ชายสักหลุ่ง ผู้หญิงหยอดตาม หากผู้หญิงหยอดทันผู้ชายก็เอากระบอกไม้ไผ่ใส่พันธุ์ข้าวเคาะหน้าแข้งผู้ชายเป็นที่สนุกสนาน เช่น บ้านวังสวาบ จ.ขอนแก่น บ.โนนสังข์ศรี จ.มุกดาหาร

4) ดายวัชพืช

ขั้นตอนนี้เป็นอีกขั้นตอนหนึ่งที่ต้องใช้แรงงานและเวลามาก เมื่อต้นข้าวขึ้นสูงประมาณท่วมหลังนกเขา เกษตรกรจะเอาจอบดายวัชพืชออก หากปล่อยให้วัชพืชโตมากจะดายยาก และแย่งอาหารจากต้นข้าว หากเป็นพื้นที่เอียงแถบเชิงเขาใช้แวกในการดายวัชพืช แวกเป็นจอบที่มีด้ามสั้น ใบแวกมีขนาดกว้างราว 1 ใน 3 ของจอบ ด้ามคมอยู่ด้านข้าง เมื่อต้นข้าวสูงประมาณ 1 ฟุต ซึ่งตกประมาณเดือน 8-9 ก็จะดายวัชพืชเป็นครั้งที่สอง จำนวนครั้งของการดายวัชพืชขึ้นอยู่กับว่าใช้พื้นที่ซ้ำมากหรือน้อย ถ้าใช้พื้นที่นั้นเป็นครั้งแรก ดินใหม่วัชพืชจะน้อยมาก อาจจะดายเพียง

---

[1]ตัวอย่างเช่น บ้านบัว จ.สกลนคร มีข้าวไร่ถึง 9 สายพันธุ์ ที่ใช้กันแพร่หลายสืบต่อมาจนถึงทศวรรษ 2530 รายละเอียดโปรดดูใน *สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 115 หรือ ยงยุทธ ตีรนุชกร, 2542: 21-22*

ครั้งเดียว ถ้าใช้พื้นที่เป็นปีที่สองก็มักจะดายวัชพืช 2 หน ถ้าใช้พื้นที่เป็นปีที่สามมักจะดายเป็นครั้งที่สาม ซึ่งสิ้นเปลืองแรงงานมาก ส่วนมากจึงมักจะทำ 2 ปี ก็ย้ายไปทำพื้นที่ใหม่ แต่ในบางพื้นที่หาที่ใหม่ไม่ได้ เพราะเอาไปปลูกพืชไร่อื่นๆ ในยุคพืชพาณิชย์เพื่อขายหมด จึงทำข้าวไร่ที่เก่าไปเรื่อยๆ ซึ่งจะให้ผลผลิตลดลงเรื่อยๆ เช่น บ้านวังสวาบ จ.ขอนแก่น ซึ่งในที่สุดก็ต้องเลิกทำเอาไปปลูกข้าวโพดหรือพืชไร่อื่นที่ให้ผลผลิตเป็นมูลค่ามากกว่าข้าว

ตาราง 3.4 เปรียบเทียบสายพันธุ์ข้าวไร่ในพื้นที่ต่างๆ ของอีสาน

พื้นที่ (จังหวัด)	เขต (สภาพพื้นที่)	สายพันธุ์ข้าวไร่
1. บ้านบัว (สกลนคร)	อีสานเหนือ (เชิงเขา)	1. อีขาวหอม 2. สูด 3. ลายบวบ 4. ก่ำ 5. อีบุดอ 6. ฮ้าว 7. แก่นดู่ 8. งันมี 9. อีบุงัน
2. บ้านโนนสังข์ศรี (มุกดาหาร)	อีสานเหนือ (ที่ราบเชิงเขา)	1. ห้าวดำ 2. ห้าวดอกดู่ 3. ห้าวแดง 4. ดอญวน 5. หนอน 6. ห้าวขาว 7. ห้าวเหลือง
3. บ้านวังสวาบ (ขอนแก่น)	อีสานกลาง (เชิงเขา)	1. หมื่นล้าน 2. แผ่ขาว 3. แผ่แดง 4. ปลาชิว 5. ตำแย 6. พระยาลืมแกง 7. เหืองเยีย 8. หนีเมีย 9. อีมอบ 10. บักหิ่ง 11. อีหนอน
4. บ้านบ่อใหญ่ (ขอนแก่น)	อีสานกลาง (ที่ราบ)	1. ป้องแอ้ว 2. เหลืองแก้ว 3. ปลาชิว 4. แตงเซง 5. ดอกติ้ว 6. อีหนอนไฮ่
5. บ้านวังตะเข้ (ชัยภูมิ)	อีสานกลาง (เชิงเขา)	1. สร้อยฮากแห้ง (จ) 2. สาวลืมย่าง (จ) 3. ล้นยุ้ง (จ) 4. ดอกมะขาม 5. ขาวอีตอด
6. บ้านโนนม่วง (ร้อยเอ็ด)	อีสานกลาง (ที่ราบ)	1. ป้องแอ้ว 2. เหนียวตม 3. ขี้ควาย 4. กอดำ (อีดอ)
7. บ้านโสมน (สุรินทร์)	อีสานใต้ (ที่ราบ)	1. สะวง (จ) 2. ผะกาตม (จ) 3. เมือดแซ๊ะ (หน้าม้า) (จ) 4. ลูกปลา (จ)
8. บ้านทุ่งใหญ่ (ศรีสะเกษ)	อีสานใต้ (ที่ราบ)	1. ปันลาปะเดา (จ) 2. เกิด (จ)

หมายเหตุ : (จ) ข้าวเจ้า ที่เหลือเป็นข้าวเหนียว

ที่มา : แหล่งเดียวกับตาราง 3.5

5. ดูแลศัตรูข้าวไร่

อีสานเมื่อ 30-50 ปีก่อนยังมีสัตว์ป่าอยู่มากในพื้นที่ป่าใกล้หมู่บ้าน สัตว์ป่าเหล่านี้หลายชนิดชอบมากินข้าวไร่ มีทั้งสัตว์ใหญ่ เช่น ช้าง มี 3 ใน 7 พื้นที่ที่มีข้อมูล (โปรดดูตาราง 3.5) ทุกพื้นที่จะต้องมีหมูป่าเป็นศัตรูสำคัญ หมูจะมากันเป็นฝูง ฝูงละ 20-50 ตัว หากลงข้าวแปลงใดจะเสียหายมาก ข้าวจะหมดเป็นไร่สองไร่ ชาวบ้านต้องเอาปืนไปดักยิงหมูป่าเหล่านี้ บางคนไม่มีปืนก็เอาฮ้าว เป็นไม้รวกปลายแหลม มีกลไกดีดอย่างแรงใส่สัตว์ที่เดินมาชนเชือกที่ผูกเอาไว้ ไม้รวกจะพุ่งไปเสียบสัตว์ที่อยู่ในช่องที่เตรียมไว้ เนื่องจากหมูมากันมาก บางทีใช้ปืนแก๊ปยิงไปเพียง 1 นัด ได้หมูป่าถึง 3 ตัว เอามาทำเป็นกับข้าวสดและหมูเค็มได้เป็นเดือน ฟานหรือเก้งก็ชอบกินข้าวไร่ ใช้ปืนยิง หรือไม่ก็ก่อไฟไว้ตลอดคืน มันได้กลิ่นควันไฟจะไม่เข้ามา หากเป็นช้างป่าก็ใช้ปืนยิงไล่โดยไม่ถูกตัว เพราะหากช้างไม่ตายมันจะโกรธมาก อาละวาดทำลายบ้านเรือนและทำร้ายผู้คนด้วย นอกจากนั้นก็มีนกหลายชนิด เช่น นกแก้ว นกเขา นกกะปิด นกกระจอก นกแขก และไก่ป่าเป็นต้น ชาวบ้านก็จะแขวนหุ่นไล่กาบ้าง โห่ไล่บ้าง ตีเกราะบ้าง ใช้โปงไม้ไผ่ผูกเชือก เวลาดึงโปงจะมีเสียงดังมาก การใช้แร้วดัก หากได้หลายตัวก็เอามาขังไว้เป็นกับข้าวได้หลายวัน ศัตรูข้าวที่เป็นสัตว์ 2 เท้า 4 เท้า จึงเป็นอาหารของชาวบ้านด้วย

6) เกี่ยวข้าว

พอข้าวสุกก็เริ่มเกี่ยว ข้าวดอหรือข้าวเบา เช่น ข้าวอีหนอน อายุราว 3 เดือน ก็เกี่ยวได้แล้ว ประมาณเดือน 10-11 ข้าวกลาง เช่น ข้าวปลาซิว ข้าวแผ่ขาว ข้าวแผ่แดง จะเกี่ยวประมาณปลายเดือน 11 ถึงต้นเดือน 12 ข้าวหนักเกี่ยวเดือน 12 แต่ครัวเรือนส่วนใหญ่จะเกี่ยวข้าวไร่เดือน 10-11 เพราะเดือน 12 มักไม่ว่าง เพราะต้องเกี่ยวข้าวนาดำ พอเกี่ยวเสร็จก็เอาฟางข้าวมัดข้าวตากแดดไว้ในแปลงข้าวไร่ 1-3 วัน ให้ข้าวแห้ง ถ้าไม่แห้งข้าวจะขึ้นราเก็บไว้ได้ไม่นาน จะเสียหาย

7) นวดข้าว

พื้นที่ที่ใช้นวดจะอยู่ในแปลงข้าวไร่ ถ้าข้าวน้อยก็ใช้กระด้งขนาดใหญ่เป็นเครื่องรองรับเวลาฟาดข้าว แต่ถ้ามีข้าวมากต้องทำลานนวดข้าว โดยการเอาจอบถากเอาวัชพืชออก ปรับพื้นที่ให้เรียบ เอามูลควายผสมน้ำให้ข้นคล้ายๆ ปูนซีเมนต์ที่ช่างปูนใช้เวลาเทปูน เกลี่ยมูลควายบนพื้นให้เรียบทิ้งไว้ 1-2 วัน ให้มูลควายแห้ง จึงเอาข้าวมาฟาด การฟาดข้าวส่วนมากใช้วิธีลงแขก ส่วนมากทำเสร็จในวันเดียว เพราะข้าวไร่มีจำนวนไม่มาก

ตาราง 3.5 เปรียบเทียบผลผลิต จำนวนปีที่ใช้พื้นที่ซ้ำ และศัตรูข้าวไร่

พื้นที่ (จังหวัด)	เขต (สภาพ พ.ท.)	ผลผลิต/ไร่ (กก.)	พ.ท./ครัวเรือน (ไร่)	จำนวนปีที่ทำซ้ำ	ศัตรูข้าวไร่
1. บ้านบัว (สกลนคร)	อีสานเหนือ (เชิงเขา)	180-240	2-5	1-2	ช้าง หมูป่า นกแก้ว นกเขา วัชพืช
2. บ้านโนนสังข์ศรี (มุกดาหาร)	อีสานเหนือ (ที่ราบเชิงเขา)	340-360	1-3	ไม่ซ้ำ	หมูป่า นกกะปีด นกแขก วัชพืช
3. บ้านวังสวาบ (ขอนแก่น)	อีสานกลาง (เชิงเขา)	140-500	6-7	1-2	ช้าง หมูป่า วัชพืช
4. บ้านบ่อใหญ่ (ขอนแก่น)	อีสานกลาง (ที่ราบ)	100-250	0.5-2	2-4	นก หมูป่า ลิง ไก่ป่า วัชพืช
5. บ้านวังตะเข้ (ชัยภูมิ)	อีสานกลาง (เชิงเขา)	300-400	1-3	ซ้ำตลอด	หมูป่า ช้าง นกกระจอก วัชพืช
6. บ้านโนนม่วง (ร้อยเอ็ด)	อีสานกลาง (ที่ราบ)	120-180	2-3	ซ้ำตลอด	n.a.
7. บ้านโสมน (สุรินทร์)	อีสานใต้ (ที่ราบ)	300-400	n.a.	2-3	หมูป่า ลิง หนู นกยูง ชะมด นกกระทา นกแก้ว นกเขา นกกระจาบ ไก่ป่า ละมั่ง เก้ง วัชพืช
8. บ้านทุ่งใหญ่ (ศรีสะเกษ)	อีสานใต้ (ที่ราบ)	100	2-3	2-5	หมูป่า ลิง นกแขก นกเขา กระรอก หนู กระแต วัชพืช
เฉลี่ย		250	2.89		

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2535: 69; สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 61-63; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ฉรงค์ อุปัญญ์, 2540: 258-260; ธัญญรัตน์ อติชาติ และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 64-65; สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2545: 42-44

8) ขนข้าวขึ้นเล้า (ยุ้ง)

ส่วนมากใช้วิธีเอาแรงหรือลงแขกหาบข้าวจากลานนวดมาใส่เล้าข้าว ซึ่งอยู่ติดเรือนของเจ้าของ ถ้ามีข้าวน้อยบางครัวเรือนก็ใส่เยียหรือกระพ้อม ซึ่งเป็นภาชนะไม้ไผ่สาน ใส่ข้าวได้ประมาณ 100 ถัง เอาไว้ใต้ถุนเรือน มีฝาปิดเพื่อป้องกันหนูมาขโมยข้าว

ผลผลิตข้าวไร่มากน้อยขึ้นกับตัวแปร 3 ตัว ตัวแรก คือ พื้นที่ใหม่หรือเก่า ถ้าพื้นที่ใหม่ทำในปีแรกข้าวจะงามมาก ให้ผลผลิต 400-500 กก./ไร่ แต่ถ้าทำในปีที่ 2-3 ผลผลิตจะลดตามลำดับ เพราะถูกวัชพืชที่มากขึ้นเรื่อยๆ แย่งอาหารจากต้นข้าว ตัวแปรที่ 2 ถ้าเอาใจใส่ดี ดายวัชพืชออกก่อนที่วัชพืชจะโต จะทำให้ข้าวให้ผลผลิตสูง ตัวแปรที่ 3 คือ ปริมาณฝน ถ้าฝนน้อยหรือทิ้งช่วงตอนข้าวสุกผลผลิตก็จะน้อย ผลผลิตจึงสูง-ต่ำไม่แน่นอน อยู่ระหว่าง 100 กก./ไร่ จนถึง 500 กก./ไร่ แต่เฉลี่ยแล้วประมาณ 250 กก./ไร่ หากคิดผลผลิตต่อครัวเรือนจะได้ข้าวประมาณ 722.5 กก. (เฉลี่ย 1 ครัวเรือน ปลูกข้าวไร่ 2.89 ไร่) ซึ่งพอเพียงสำหรับคนอีสาน 2.4 คน/ครัวเรือน (40-60%) ซึ่งเป็นจำนวนที่ไม่พอเลี้ยงคน 1 ครัวเรือน ซึ่งมีคน 4-6 คน การทำข้าวไร่จึงเป็นการผลิตข้าวที่เสริมจากการทำนา ซึ่งเป็นการผลิตข้าวหลักของภาคอีสานและของประเทศไทย ดังตัวเลขที่กล่าวไว้แต่ต้นว่า พื้นที่ปลูกข้าวไร่มีประมาณร้อยละ 17.7 ของพื้นที่ปลูกข้าวทั้งหมด

การหมุนเวียนใช้พื้นที่ปลูกข้าวไร่นั้น พบว่า มีความแตกต่างกันมากตั้งแต่ไม่ซ้ำที่เก่าเลย อย่างบ้านโนนสังข์ศรี จ.มุกดาหาร ส่วนบ้านบัว จ.สกลนคร กับบ้านวังสวาบ จ.ขอนแก่น ทำข้าวไร่ตรงที่เดิม 1-2 ปี ก็เปลี่ยนไปทำที่ใหม่ บ้านโสมน จ.สุรินทร์ ทำตรงที่เดิม 2-3 ปี บ้านบ่อใหญ่ จ.ขอนแก่น ทำตรงที่เดิม 2-4 ปี บ้านทุ่งใหญ่ จ.ศรีสะเกษ ทำตรงที่เก่า 2-5 ปี แล้วจึงเปลี่ยนไปทำที่ใหม่ สาเหตุของการย้ายที่ก็เพราะปัญหาวัชพืชที่ขึ้นมากตามจำนวนปีที่ทำซ้ำ ทำให้ต้องเสียเวลาและแรงงานดายวัชพืชออกมาก แม้กระนั้นผลผลิตก็จะลดลงอย่างรวดเร็ว เพราะต้นข้าวถูกวัชพืชแย่งอาหาร อย่างกรณีของบ้านบัว จ.สกลนคร และบ้านวังสวาบ จ.ขอนแก่น 2 ปีแรกทำข้าวไร่แปลงที่ 1 ปีที่ 3-4 ทำแปลงที่ 2 เว้นแปลงแรกเอาไว้ ปีที่ 5-6 ทำแปลงที่ 3 พอปีที่ 7 ก็กลับมาทำแปลงที่ 1 ใหม่ การที่เว้นไป 5 ปี สำหรับแปลงที่ 1 ทำให้ดินมีโอกาสพักตัว เกิดต้นไม้ขึ้นมาคลุมดิน เวลา 5 ปี ต้นไม้ก็จะคลุมดินจนทำให้วัชพืชไม่ได้รับแสงอาทิตย์ ก็จะไม่สามารถสังเคราะห์แสงได้ ก็จะตายไป ใบไม้ที่ร่วงหล่นก็กลายเป็นปุ๋ยอย่างดี การทำข้าวไร่จึงไม่ใช่ไร่เลื่อนลอย แต่เป็นไร่หมุนเวียน ไม่ได้ทำลายป่าไปเรื่อยๆ อย่างที่คนส่วนใหญ่เข้าใจแต่ประการใด

การทำข้าวไร่ค่อยๆ ลดลง โดยเฉพาะในพื้นที่ราบ เช่น บ้านโนนม่วง จ.ร้อยเอ็ด เลิกปลูกข้าวไร่มาประมาณ 50-60 ปี เพราะที่ดินมีไม่พอจะทำไร่หมุนเวียน นอกจากนี้ผลผลิตก็น้อยกว่าการทำนาดำ และแรงงานก็ต้องใช้มากกว่า เพราะต้องดายวัชพืชถึง 2-3 ครั้ง บางหมู่บ้านเพิ่งเลิกไป

เมื่อไม่นานมานี้ เช่น บ้านวังสวาบ ได้ลดพื้นที่ทำข้าวไร่ลงตั้งแต่มีการปลูกพืชพาณิชย์กันมากๆ ตั้งแต่ พ.ศ. 2521 และเลิกไปในที่สุดในปี 2528 บ้านวังตะเข้ จ.ชัยภูมิ เลิกทำข้าวไร่เมื่อ พ.ศ. 2540 นี้เอง สาเหตุเพราะใช้พื้นที่ซึ่งเคยทำข้าวไร่เอาไปปลูกข้าว ซึ่งให้ผลผลิตแน่นอนกว่าและได้ผลผลิตมากกว่า *(ทองหล่อ หาญเวช, 2545)* ใน 8 หมู่บ้านไม่มีบ้านใดปลูกข้าวไร่เลยในปัจจุบัน ในปัจจุบันยังมีหมู่บ้านในจังหวัดเลยบางแห่ง และในพื้นที่เชิงเขา ยังมีการปลูกข้าวไร่อยู่ แต่ไม่มีใครเก็บสถิติพื้นที่ปลูกข้าวไร่ (กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ก็ไม่ได้เก็บสถิติข้าวไร่มาไม่น้อยกว่า 40 ปี) ซึ่งพื้นที่ข้าวไร่คงจะมีน้อยมาก เพราะปัจจุบันพื้นที่เพาะปลูกมีน้อย ไม่เพียงพอจะหมุนเวียน แล้วถ้าทำซ้ำที่เก่าก็ไม่ค่อยได้ผลและไม่คุ้มกับแรงงานที่เสียไป เพราะปัญหาวัชพืช

สำหรับสาเหตุที่เลิกปลูกข้าวไร่ ทุกหมู่บ้านเลิกไปเพราะปัญหาวัชพืชมาแย่งอาหารจากต้นข้าว สาเหตุรองลงมาคือ ได้ผลผลิตต่อไร่น้อยกว่าการทำนาดำมีถึง 7 ใน 8 หมู่บ้าน 2 หมู่บ้านระบุสาเหตุของการเลิกปลูกข้าวไร่เหมือนกัน คือ การต้องเสียเวลาดูแลข้าวไร่จากศัตรูข้าว เช่น นก หนู หมูป่า และได้ผลผลิตน้อยเพราะถูกศัตรูข้าวที่เป็นสัตว์แย่งไปกินเสียมาก 2 หมู่บ้านระบุว่าเลิกเพราะปลูกพืชอื่นคุ้มกว่า ส่วนบ้านวังสวาบระบุสาเหตุที่เลิกไปนอกจากจะเหมือนหมู่บ้านอื่นแล้วยังเพิ่มอีก 3 ข้อ คือ ไม่มีที่ใช้สำหรับหมุนเวียนปลูกข้าวไร่ ไม่มีตลาดรับซื้อ และข้าวไร่มีข้าวลีบมาก ทำให้ต้องใช้ข้าวบริโภคมากขึ้นเพื่อให้คนอิ่มเหมือนเดิม *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2535: 68-72; สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2545: 42-44, 57; สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 62-64; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ฉรงค์ อุปัญญ์, 2540: 258-260; ธัญญรัตน์ อติชาติ และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 64-65; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ชอบ ดีสวนโคก, 2536: 70)*

(2) พืชผักสวนครัวและไม้ผล

สิ่งที่ควบคู่ไปกับข้าวไร่เสมอก็คือ การปลูกพืชผักสวนครัว ซึ่งคล้ายกับเกษตรผสมผสานในปัจจุบันมาก เป็นเศรษฐกิจแบบพอเพียงจริงๆ เพราะปลูกเอาไว้บริโภคในครัวเรือนจริงๆ ไม่มีการซื้อขายกัน เพื่อนบ้านที่ขาดแคลนเพราะของตนตายไปหรือไม่พอ ก็มาขอจากเพื่อนบ้านได้ การปลูกพืชผักสวนครัวมี 4 รูปแบบ คือ รูปแบบที่หนึ่ง ปลูกไว้ติดเรือน เช่น ตะไคร้ พริก กระเพรา ต้นมะกรูด ซึ่งสะดวกเวลาหยิบฉวยเอามาปรุงอาหาร

รูปแบบที่สองและสาม ปลูกห่างจากเรือน พื้นที่ปลูกส่วนใหญ่เป็นบริเวณที่ปลูกข้าวไร่ รูปแบบที่ 4 ปลูกชายตลิ่ง

รูปแบบที่สองและสามใช้พื้นที่บริเวณที่เตรียมไว้ปลูกข้าวไร่ แต่มีวิธีการปลูกที่แตกต่างกัน โดยรูปแบบที่สองปลูกพืชผักสวนครัวแยกจากข้าวไร่ ส่วนมากมักปลูกตามโพน (หัวปลวก) ซึ่งเป็นดินที่เหมาะสำหรับปลูกพืชผักสวนครัวได้งามมาก หรือบางทีก็ปลูกไว้ตามริมรั้วที่กั้นมิให้สัตว์เข้ามากินข้าวไร่

ตาราง 3.6 สาเหตุที่เลิกปลูกข้าวไร่

สาเหตุที่เลิกปลูกข้าวไร่	พื้นที่									
	อีสานเหนือ			อีสานกลาง						อีสานใต้	
	บ.บัว สกลนคร	บ.โนนสังข์ศรี มุกดาหาร		บ.วังสวาบ ขอนแก่น	บ.บ่อใหญ่ ขอนแก่น	บ.วังตะเข้ ชัยภูมิ	บ.โนนม่วง ร้อยเอ็ด		บ.โสมน สุรินทร์	บ.ทุ่งใหญ่ ศรีสะเกษ
1. มีวัชพืชขึ้นมาแย่งอาหารต้นข้าว ต้องใช้แรงงานมากในการกำจัดวัชพืช	✓	✓		✓	✓	✓			✓	✓
2. ผลผลิตได้น้อยกว่าการทำนาในพื้นที่เท่ากัน		✓		✓	✓	✓	✓		✓	✓
3. ต้องเสียเวลาในการดูแลรักษาไล่ศัตรูข้าว เช่น นก หนู หมูป่า ฯลฯ				✓					✓	
4. ผลผลิตที่เหลือจากศัตรูข้าวมีน้อย ไม่คุ้มกับแรงงานที่เสียไป				✓					✓	
5. ปลูกพืชไร่อื่นคุ้มค่ากว่า				✓		✓				
6. ไม่มีพื้นที่หมุนเวียน หากทำซ้ำหลายๆ ปีวัชพืชจะขึ้นมาก				✓						
7. ตลาดไม่ซื้อข้าวไร่				✓						
8. มีข้าวลีบมาก ทำให้ต้องใช้ข้าวในการบริโภคมากขึ้นราว 50%				✓						

ที่มา : ประเสริฐ ทนนาดี, 2533; สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 62; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ณรงค์ อุปัญญ์, 2540: 260; ธัญญรัตน์ อติชาติ และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 65; สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2545: 42-44, 57; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2535: 70

รูปแบบที่สามปลูกปนไปกับข้าวไร่ มีทั้งข้าวโพด แตงโม แตงไทย พริก ฝ้าย (พืชเส้นใยไม่ใช่พืชอาหาร) ถั่วดอ ถั่วปี ถั่วพู ถั่วแปบ ถั่วฝักยาว ถั่วแห เป็นต้น (ดังตัวอย่างในรูป 3.1) การปลูกพืชตั้งแต่ 12 ชนิดให้ปะปนกันแบบนี้ ดูผิวเผินก็เห็นว่าน่าจะเป็นปัญหามากในการเก็บเกี่ยว แต่อันที่จริงแล้วไม่เป็นปัญหา เพราะส่วนมากออกผลไม่พร้อมกัน การเก็บเกี่ยวผลผลิตแบ่งเป็น 5 รุ่น ตามลำดับดังนี้

รุ่นที่ 1 เก็บข้าวโพด เก็บฝักแล้วตัดต้นเอาออกไปทิ้งนอกรั้วเลย เพื่อจะได้ไม่เกะกะพืชอื่นๆ ที่ยังเหลืออยู่

รุ่นที่ 2 เก็บพริก

รุ่นที่ 3 เก็บแตงโม แตงไทย

รุ่นที่ 4 เกี่ยวข้าวไร่

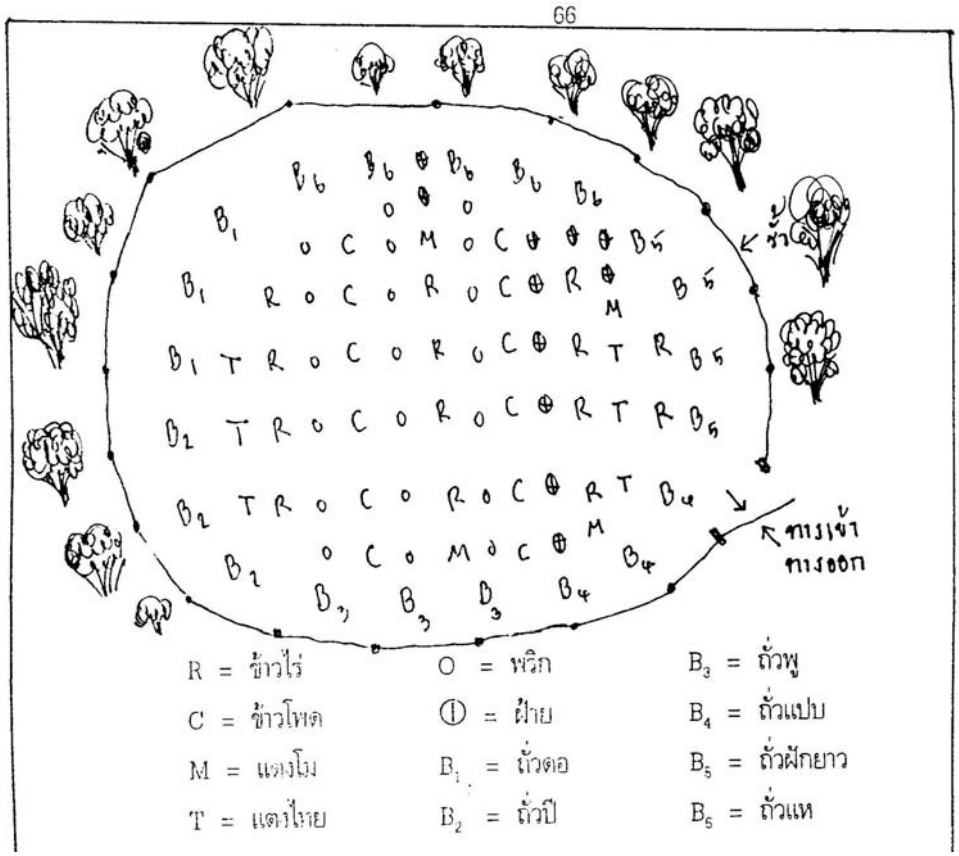
รุ่นที่ 5 เก็บฝ้าย

ส่วนถั่ว 6 ชนิดปลูกไว้ริมรั้วนั้น เมื่อออกฝักเมื่อไรก็เก็บเอาไว้บริโภคได้ตลอดเวลา

การที่ปลูกพืชเอาไว้ถึง 12 ชนิด จึงเป็นผลดีทั้งในเรื่องการกระจายแรงงานในการเก็บเกี่ยวผลผลิต และยังทำให้มีอาหารกินเป็นระยะๆ เนื่องจากปลูกชนิดละไม่มาก จึงมีพื้นที่ปลูกได้หลายชนิด หากเหลือกินก็เอาไปแจกเพื่อนบ้าน หรือบอกให้เพื่อนบ้านมาเก็บ หรือบางทีก็เก็บเอาไปแลกสิ่งที่ครัวเรือนของตนขาดแคลนจากหมู่บ้านอื่นที่มีสิ่งที่ตนเองขาด การปลูกพืชหลายชนิดยังเป็นผลดีมากในเรื่องของการป้องกันโรคพืชระบาด หรือถูกแมลงรบกวน เพราะแมลงแต่ละชนิดชอบกินพืชแตกต่างกัน หากปลูกพืชชนิดเดียวกันจะเสี่ยงต่อโรคพืชหรือแมลงลงมารุมกิน

รูปแบบที่สี่ การปลูกพืชผักสวนครัวตามริมตลิ่ง ห้วย ริมหนอง ริมแม่น้ำ ซึ่งเป็นพื้นที่ซึ่งมีความชุ่มชื้นดี แม้จะเลยหน้าฝนไปแล้ว เมื่อปลูกผักสวนครัวก็นำน้ำจากแหล่งน้ำมารดได้สะดวก การปลูกมักทำตอนหลังฤดูฝน ซึ่งน้ำลดแล้ว แต่ดินยังมีความชื้นและมีปุ๋ยที่น้ำนำมาทิ้งไว้ ในหลายพื้นที่ของภาคอีสานนอกจากปลูกพืชผักสวนครัว ยังมีการปลูกต้นยาสูบในบริเวณริมตลิ่งในช่วงดังกล่าวด้วย เช่น ริมแม่น้ำโขง แถบอำเภอท่าอุเทน อำเภอบ้านแพง จังหวัดนครพนม อำเภอเมือง อำเภอท่าบ่อ อำเภอโพนพิสัย จังหวัดหนองคาย

อนึ่ง พื้นที่ซึ่งใช้ปลูกพืชผักสวนครัวดังกล่าวในยุคก่อนพืชพาณิชย์ ส่วนมากจะใช้เพียง 1-2 งานต่อครัวเรือนเท่านั้น ทั้งนี้เพราะผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก เหลือก็แจกจ่ายญาติพี่น้อง เพื่อนบ้าน หรือเอาไว้แลกของบ้าง มิได้ผลิตเพื่อขาย *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2545: 44; สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 66-67; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2535: 71-72; ธัญญรัตน์ อติชาติ และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 76-77)*

รูป 3.1 การปลูกพืชผักสวนครัวแบบดั้งเดิม

สำหรับไม้ผล ชาวอีสานจะปลูกไว้บริโภคเช่นเดียวกับพืชผักสวนครัว โดยปลูกใกล้เรือน ปลูกกล้วย ขนุน (หมากหมี่) หมาก มะม่วง มะขาม มะกรูด มะนาว มะยม นุ่น พลู อ้อย ฯลฯ หาก เป็นในเขตที่เป็นชุมชนไทยเขมรก็มักจะปลูกมะพร้าวด้วย เพราะชาวไทยเขมรทำอาหารประณีต ชอบใส่มะพร้าว ส่วนส้มโอนั้นเป็นพืชที่เข้ามาหลังจากมีทางรถไฟเข้ามาแล้ว มีการเอาพันธุ์ส้มโอ จากภาคกลางเข้ามาปลูก แต่รสชาติสู้ของภาคกลางไม่ค่อยได้ *(วิลาศ โพธิสาร และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 53, 68)*

ในบันทึกของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อคราวเสด็จตรวจราชการมณฑลอุดร และมณฑลอีสาน พ.ศ. 2445-2449 ได้ทรงบันทึกไว้ตอนหนึ่งว่า “..... ชาวบ้านเหล่านี้ .... มียุ้งข้าว เก็บไว้พอกิน 1 ปี ในลานบ้านปลูกพริก มะเขือ ข่า ตะไคร้ สำหรับต้มแกง นอกบ้านมีสวนผลไม้ เช่น กล้วย อ้อย หมาก มะพร้าว และที่มีปลูกต้นหม่อนสำหรับเลี้ยงไหม ต่อเขตสวนออกไปถึงทุ่งนา ต่างมีเนื้อนาและโคกระบือพอทำได้ข้าวกินทุกครัวเรือน ถึงฤดูทำนาก็ช่วยกันทำนาทั้งชาย หญิง เด็ก ผู้ใหญ่....” *(หจช. ร.5 ม.2/14/17 กรมหลวงกรมดำรงราชานุภาพ ไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร อิสาน 21 ม.ค. ร.ศ. 121 – 7 ก.พ. ร.ศ. 125)*

จะเห็นได้ว่าการปลูกพืชผักสวนครัวและไม้ผลใกล้ๆ เรือนของชาวอีสานมีมานาน และเป็นสภาพที่พบเห็นได้ทั่วไป

(3) อาหารจากธรรมชาติ

อาหารจากธรรมชาติเป็นอาหารหลักจากมนุษย์ในภาคอีสานมาหลายพันปี มาจนถึงใกล้ยุคก่อนพืชพาณิชย์อาหารจากธรรมชาติก็ยังเป็นอาหารหลักที่เราเรียกว่า “กับข้าว” อยู่ในช่วงเวลาดังกล่าว ชาวอีสานส่วนใหญ่มิได้ซื้อกับข้าวจากตลาด แต่เก็บ ดัก หรือล่ามาจากป่าหรือแหล่งน้ำธรรมชาติ ซึ่งอาจแบ่งได้เป็น 3 ประเภท คือ ประเภทแรก อาหารเป็นสัตว์บก ประเภทที่สอง อาหารจากสัตว์ครึ่งบกครึ่งน้ำ และสัตว์น้ำ ประเภทที่สาม อาหารจากผักป่าและเห็ด

ประเภทแรก อาหารจากสัตว์บก (สัตว์ 4 เท้า สัตว์ 2 เท้า (นก) สัตว์ไม่มีเท้า (งู) และแมลง) : ก่อนมีการปลูกพืชพาณิชย์ อีสานยังมีป่าที่อุดมสมบูรณ์มาก สัตว์ป่าจึงอุดมสมบูรณ์ ทั้งสัตว์ป่าที่กินพืช เช่น ควายป่า กวาง เก้ง หมูป่า เลียงผา ช้างป่า แม้กระทั่งสัตว์ป่าที่หายากมากๆ จนถึงแรด ก็ปรากฏสองในแปดพื้นที่ วัวป่าซึ่งเป็นสัตว์หายากเช่นเดียวกันก็ปรากฏว่ามีสามพื้นที่ในแปดพื้นที่ ส่วนช้างก็มีมากถึงห้าในแปดพื้นที่ ส่วนเสือโคร่งซึ่งเป็นสัตว์ร้ายที่ชาวอีสานสมัยนั้นกลัวมีทุกพื้นที่ บางพื้นที่มีมาจนปี 2512 จึงหายไป เพราะพืชไร่รุกเข้ามาแทนป่าจนสัตว์ไม่มีที่อยู่ กวาง เก้ง ซึ่งเป็นอาหารของเสือโคร่งก็มีทุกพื้นที่เช่นกัน สัตว์เหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นศัตรูต่อพืชไร่ โดยเฉพาะข้าวไร่ของชาวอีสาน แต่ขณะเดียวกันก็เป็นอาหารหลักประเภทโปรตีนของชาวบ้านด้วย

เพราะเหตุที่ป่าในขณะนั้นอยู่ใกล้ชุมชนมาก จึงมีสัตว์ป่ามารังควาญจับสัตว์เลี้ยงของชาวบ้านเสมอ เสือโคร่งมักมากัดและลากเอาวัวควายของชาวบ้านที่ผูกไว้ใต้ถุน หรือแม้กระทั่งใส่คอกไว้มันก็ลากเอาไปกินได้บ่อยๆ ยิ่งหมาของชาวบ้านแล้วไม่พ้นกรงเล็บของเสือโคร่ง เสือดาว ไปได้ จนเจ้าของต้องเอาหมาไปไว้บนเรือน ยกบันไดและปิดประตูจึงจะปลอดภัย หมาจิ้งจอกและอีเห็นชอบมาลักกินไก่ของชาวบ้าน เวลาชาวบ้านออกไปทำไร่จึงมักไปเป็นกลุ่ม และส่วนมากเป็นผู้ชาย ผู้หญิงคอยดูแลลูก ทำอาหาร และทอผ้าอยู่ที่เรือน การทำข้าวไร่หลายครัวเรือนก็มักจะทำแปลงติดๆ กัน เพื่อจะได้ช่วยเหลือกันเวลามีเสือมารบกวน และผลัดกันเฝ้าข้าวไร่กลุ่มละ 7-8 คน เพื่อป้องกันช้าง เก้ง กวาง หมูป่า มิให้มากินข้าวไร่ *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ณรงค์ อุปัญญ์, 2540: 20-21; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ชอบ ดีสวนโคก, 2536: 70)*

ชนิดของสัตว์ป่าในยุคก่อนพืชพาณิชย์เข้ามาที่ชาวบ้านอีสานยังพบเห็น หรือล่ามาเป็นอาหารในช่วงดังกล่าว (โปรดดูตาราง 1 ในภาคผนวก) ซึ่งจะเห็นว่ามีตั้งแต่สัตว์ใหญ่ที่หายาก เช่น แรด ช้างป่า ควายป่า กระทิง ฯลฯ มาจนถึงสัตว์สองเท้าที่บินได้ คือ นก สัตว์ไม่มีเท้า คือ งู ตลอดจนสัตว์หลายเท้า เช่น แมลงต่างๆ สัตว์เหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นทั้งศัตรูพืช ศัตรูสัตว์เลี้ยงของชาวบ้าน แต่ขณะเดียวกันส่วนใหญ่ก็เป็นอาหารของชาวบ้านด้วย

การล่าสัตว์ป่ามาทำอาหารมี 3 วิธี

วิธีแรก ล่าคนเดียว เป็นงานของผู้ชาย ถ้าล่าเก่งๆ ชาวบ้านก็เรียกว่า นายพราน อาวุธที่ใช้ส่วนมากเป็น**หน้าไม้** (ภาษาอีสานหลายพื้นที่เรียกว่า “หน้า”) เป็นอาวุธคล้ายธนู แต่คันสั้นกว่าและแข็งกว่า ยิงได้ไกลและแม่นกว่าธนูมาก ถ้าล้มสัตว์ใหญ่จะเอายางน่องชุบหัวลูกหน้าไม้ด้วย เมื่อสัตว์ถูกลูกหน้าไม้ที่อาบยางน่องจะวิ่งไปได้ไม่เกิน 100 เมตรก็จะตาย นี่ก็เป็นภูมิปัญญาของชาวอีสาน นอกจากหน้าไม้ก็มี**ปืนแก๊ป** ซึ่งชาวบ้านทำกันเอง มีอำนาจในการล้มสัตว์ใหญ่ เช่น เสือโคร่ง หรือควายป่า ได้เช่นเดียวกับปืนลูกซองซึ่งมีในระยะหลัง นอกจากนั้นก็อาจใช้**ฮ้าว** เป็นอาวุธที่ใช้ระบบคานดีดไม้รวกที่เสี้ยมปลายให้เป็นปากฉลามพุ่งเข้าใส่สัตว์ที่มาสะดุดกลไก แม้แต่เสือ หมูป่า หรือกวางตัวเท่าวัว ก็ตายเช่นกันถ้าถูกฮ้าว **ปืนไฟ** เป็นปืนที่มีมาก่อนปืนลูกซอง หากเป็นสัตว์เล็ก เช่น ลิง ค่าง ชะนี กระรอก กระแต นก ก็ใช้**พุ** ซึ่งเป็นไม้ซางทะลวงเอาข้อออกให้หมด ยาวประมาณ 1.5-2 เมตร มีลูกดอกเป็นอาวุธ เวลาใช้ ใช้แรงลมเป่าแรงๆ ดันลูกดอกไปยังสัตว์ที่ต้องการล่า พื้นที่ล่าจะเป็นบริเวณที่สัตว์ชอบมาหากิน เช่น บริเวณต้นค้อ ต้นกะบก ต้นมะม่วงป่า ต้นมะกอก โดยไปแอบเฝ้าในช่วงที่ไม้ดังกล่าวออกผล หรือไม่ก็ไปดักตามโป่ง ซึ่งเป็นดินเค็ม จะมีสัตว์ทั้งเล็กใหญ่มากินดินโป่งเสมอ สัตว์ใหญ่ เช่น เสือโคร่ง เสือดาว ก็จะคอยดักจับสัตว์ที่อ่อนแอกว่า เช่น กวาง หมูป่า เก้ง เป็นต้น

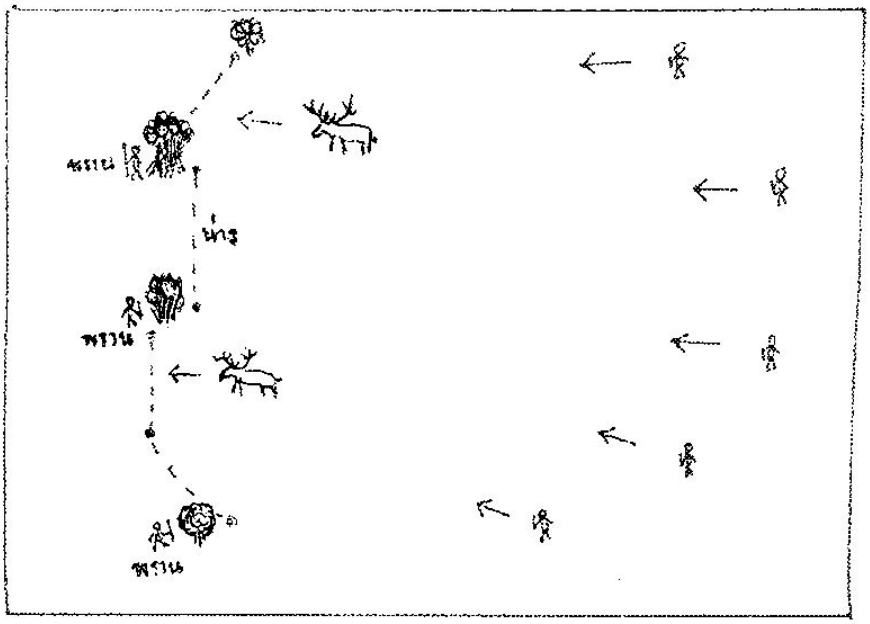
วิธีที่สอง ล่าเป็นทีม เป็นผู้ชาย จะเป็นพรานหรือไม่ใช่พรานก็ได้ 3-4 คน ซึ่งมีอาวุธประเภทปืนหรือหน้าไม้ ไปดักยิงสัตว์ตามโป่งหรือต้นไม้ที่สัตว์ชอบมากินในเวลากลางคืน โดยทุกคนจะขัดห้างบนต้นไม้กำบังมิให้สัตว์เห็น วิธีนี้มักเลือกยิงเฉพาะสัตว์ใหญ่ตั้งแต่ขนาดหมูป่าขึ้นไป ถ้ามีกระต่ายป่า กระจง หรือเก้งตัวเล็กๆ มากินดินโป่งก็จะไม่ยิง เพราะการยิงแต่ละครั้งเสียงปืนจะดังมาก สัตว์จะแตกหนีไปไกล อาจจะไม่กลับเข้ามาอีก ไม่ว่าจะยิงถูกหรือไม่ถูกพรานจะไม่ลงจากห้างจนกว่าจะถึงเวลาเช้า เพราะถ้าลงมาจะเป็นอันตรายจากเสือซึ่งเป็นสัตว์ที่ฉลาดและอันตรายมาก หรืออาจจะยิงถูกกันเอง เพราะเข้าใจผิดคิดว่าเป็นสัตว์ก็ได้

วิธีที่สาม ล่าเป็นหมู่ ชาวบ้านทั้งชายหญิงจะไปช่วยกันล่าสัตว์หลายสิบคนจนถึงร้อยคนก็มี การล่าจะทำเฉพาะกลางวันเท่านั้น และต้องมีการวางแผน ตกลงกันว่านายพรานหรือคนที่มีอาวุธจะไปดักยิงสัตว์อยู่ตรงไหน แล้วคนที่เหลือเป็น “ลูกไล่” ไล่สัตว์ให้หนีไปทางที่พรานซุ่มอยู่ ซึ่งมักจะเป็นต้นไม้ จอมปลวก และมักจะเอา**น่าง** ซึ่งเป็นตาข่ายทำด้วยป่านตาห่างประมาณ 10 ซม. แต่ละผืนยาวประมาณ 20-60 เมตร ขึงน่างขวางทางที่สัตว์จะวิ่งผ่าน ดังในรูป เมื่อวางน่างเรียบร้อยพรานเข้าที่กำบัง ชาวบ้านที่เหลือก็ตีเกราะเคาะไม้ส่งเสียงไล่สัตว์ให้หนีไปยังบริเวณที่พรานดักอยู่ เมื่อสัตว์วิ่งไปชนน่างก็จะหนีไปไม่ได้ ก็ถูกพรานยิงหรือไม่ก็ถูกหอกแทงตาย

เมื่อได้สัตว์มาแล้ว ไม่ว่าจะเป็นวิธีที่สองหรือวิธีที่สาม ตามประเพณีของอีสานก็จะแล่เนื้อสัตว์ให้กับทุกคนที่ร่วมล่าสัตว์เท่าๆ กัน ไม่ว่าจะเป็นเด็กหรือผู้ใหญ่ หากเป็นผู้หญิงมีท้องจะได้ 2 ส่วน แสดงให้เห็นถึงความเอื้ออารีของคนในชุมชน แม้แต่เด็กในท้องก็ยังได้ส่วนแบ่ง สำหรับเจ้าของน่างที่สัตว์วิ่งมาติดจะได้รับเนื้อส่วนหนึ่งเท่าคนอื่น แล้วยังได้รับหนังสัตว์และเขาสัตว์เป็นพิเศษอีกด้วย กรณีที่สัตว์ถูกยิงตาย คนยิงจะได้รับหนังสัตว์และเขาสัตว์เป็นพิเศษเช่นเดียวกัน แต่บางท้องที่ เช่น บ้านดงขุมข้าว ตำบลพังขว้าง อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร คนยิงสัตว์ตายจะได้เนื้อ 1 ส่วนเท่าคนอื่น แล้วยังได้หนังสัตว์ เขาสัตว์ และขาหลัง เป็นพิเศษต่างจากคนอื่น *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ชอบ ดีสวนโคก, 2536: 71)*

อนึ่ง พื้นที่ล่าสัตว์ในยุคก่อนพืชพาณิชย์เข้ามาอยู่ไม่ห่างจากชุมชน คือ ประมาณ 1.5-2 กม. *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 69; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ณรงค์ อุปัญญ์, 2540: 20-23; สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2545: 45; สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2535: 29)*

นอกจากสัตว์ที่กล่าวมาแล้ว อาหารโปรตีนที่สำคัญของชาวอีสานยุคนั้นยังได้แก่แมลงนานาชนิด ตั้งแต่ไข่มดแดง แมงกุดจี่ แมงว่าว แมงอีไร แมงอี่ แมงเป้า (กุดจี่แดง) บึ้ง แมงกุดจี่กอก แมงมัน แมงเม่า แมงกินูน แมงคาม จิ้งหรีด จั๊กจั่น ตั๊กแตน ฯลฯ ตลอดจนสัตว์ 4 เท้าที่กินแมลงกินพืช เช่น หนูพุก หนูหวาน หนูท้องข้าว แย้ กะปอม กิ้งก่า (กะปอมก่า) กะปอมปีก หรือสัตว์ไม่มีเท้า เช่น งูสิง งูเห่า ก็ล้วนแต่เป็นอาหารของคนส่วนใหญ่ของอีสานในสมัยนั้นด้วย แม้แต่ผึ้งก็

รูป 3.2 การล่าสัตว์ของชาวบ้านบัวแบบดั้งเดิม

เป็นอาหารชั้นยอดของคนอีสาน หากเป็นผึ้งเล็กที่เรียกว่า มิ้ม จะอยู่ตามต้นไม้เตี้ยๆ หรือกอไผ่ หากเป็นผึ้งหลวงจะต้องตอกทอย (ไม้ไผ่ขนาดกว้าง หนาราว 2 ซม. ยาวราว 15 ซม.) เป็นเหมือนบันไดไปจนถึงรังผึ้ง ซึ่งอยู่บนต้นไม้สูงมาก ประมาณ 20-50 เมตร เมื่อใกล้รังผึ้งก็เอาควันไฟหรือควันจากยาสูบไล่ผึ้งออกไปจากรัง แล้วเอามีดปาดรังผึ้งใส่กะต้า โรยเชือกลงมาข้างล่าง ผึ้งหลวงรังหนึ่งให้น้ำหวานประมาณ 20-40 ขวดแม่โขง และรังผึ้งก็มีตัวอ่อนเอามาปิ้งกินอร่อยมาก *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ฉรงค์ อุปัญญ์, 2540: 22)*

ประเภทที่สอง อาหารจากสัตว์น้ำและสัตว์ครึ่งบกครึ่งน้ำ

ในพื้นที่ที่มีแหล่งน้ำธรรมชาติ เช่น ห้วย หนอง คลอง บึง หรือแม่น้ำ เมื่อประมาณ 30 ปีขึ้นไปสัตว์น้ำอุดมสมบูรณ์มาก โดยเฉพาะในลุ่มแม่น้ำสงคราม ซึ่งพื้นที่เอื้อในการเจริญเติบโตเพราะพื้นที่ 2 ฟากแม่น้ำนับแสนไร่จะถูกน้ำท่วมในฤดูฝนเป็นเวลาหลายเดือน เนื่องจากแม่น้ำสงครามมีความลาดเอียงน้อยมาก น้ำไหลลงสู่แม่น้ำโขงไม่ทัน น้ำจึงล้นออก 2 ฟาก บริเวณป่าที่ถูกน้ำท่วมเรียกว่า ป่าบุ่งป่าทาม จึงเป็นแหล่งที่ปลาออกไปหาอาหารกินมด ปลวก และแมลงอื่นๆ และหากินดินโป่งด้วย แล้วต่อมาก็วางไข่ พอน้ำลดแม่ปลาก็พาลูกปลาไปหากินในแม่น้ำสงคราม ความอุดมสมบูรณ์ของปลามีทุกชุมชนริมแม่น้ำสงคราม เช่น บ้านปากอูน อ.ศรีสงคราม จ.นครพนม เมื่อประมาณ 85 ปีที่แล้ว (พ.ศ. 2460) ผู้เฒ่าของหมู่บ้านเล่าให้ผู้วิจัยฟังว่า สมัยแรกๆ เครื่องมือหาปลาไม่ค่อยมี ใช้ตะปูมางอเป็นเบ็ดทำเป็น**เบ็ดราว** ปลาชุมมาก ถ้ามีเบ็ด 10 ตัว ก็ได้ปลา 10 ตัว ปลาค้าวตัวละ 20-30 กก. ตัวน้อยไม่กิน ได้ปลาตัวโตขนาด 2-3 หมื่น (24-36 กก.) เป็นเรื่องธรรมดา **ธง**เป็นเครื่องมือหาปลาอีกชนิดหนึ่ง ยาว 6 เมตร ตอนเย็นก็เอาไปลงน้ำ เอาข้าวจี่ใส่ลงไปเท่ากำปั้นเพื่อล่อปลา พอยกขึ้นมามีปลานอนเต็มไปหมดจนยกไม่ขึ้น ต้องตะแคง จะใช้แหก็ไม่ได้ เพราะมีลูกจระเข้มาก กลัวมันจะติดมา บริเวณที่เป็นสะพานร้างในปัจจุบันนี้ (ตรงปากอูน[1]) ปลาชุมมาก เด็กน้อยอายุ 8 ขวบ ลงน้ำไม่ได้ “ปลาค้อมันสิตำตาย ปลา (ชะ) โดเคยตำแม่มานจนเจ็บท้องแท้งลูก” มีคนไปลงเบ็ดราว 10 กว่าตัว ได้ปลาเต็มเรือ เอาเฉพาะปลาค้อ (ปลาช่อน) ปลาอื่น เช่น ปลาค้าว ปลาเซียม ปลาดุก ปลากุมโก ถึงตัวใหญ่ก็ไม่เอา[2] ปลาชุมขนาด “ลงอาบน้ำบ่อได้ แก้ผ้าบ่อได้มันแทง ต้องตักน้ำมาอาบ สิลงไปบ่อได้เหยียบเงี่ยงปลาดุก ... (คน) ทางร้อยเอ็ดตามซื้อปลาค้อ ตัวน้อยซ้ำแขนบ่อเอา เอาแต่โต (ตัว) ใหญ่ โตละ 2-3 กก. ย่างตัดหัวขายหมื่นหนึ่ง 12 กิโล 3 บาท สิบสลึง แต่ปลาโด (ชะโด) บ่อเอา”

---

[1]เป็นบริเวณที่แม่น้ำอูนไหลมาบรรจบกับแม่น้ำสงคราม เป็นสามแยกที่ปลามาชุมนุมกัน

[2]เพราะเป็นปลาที่มีมันมาก กินไม่ค่อยอร่อยเมื่อเทียบกับปลาช่อน

คนในหมู่บ้านปากอูนหาปลามากกว่าทำอย่างอื่นมาแต่โบราณ จนคนเก่าๆ บางคนเรียกคนปากอูนว่า พวก “ทำนาในน้ำ” เครื่องมือหาปลาที่นิยมใช้ในช่วงนั้น (ราว 2460-2510) คือ แห เบ็ด มอง *(สุเทศน์ อุ่นกลม, 2530 อ้างใน สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2530: 127-134)*

ปลาบึก ซึ่งคนทั่วไปคิดว่ามีแต่ในแม่น้ำโขง แต่ในอดีตตั้งแต่ปี 2529 ย้อนขึ้นไปแม่น้ำสงครามก็มีปลาบึก ปลาบึกขึ้นมากินดินเอียด (ดินเค็ม) ในอ่าง (ซิง) สาขาของแม่น้ำสงคราม แล้ววางไข่ในช่วงตั้งแต่บ้านศรีวันชัย[1] ลงไปทางปากแม่น้ำสงคราม ในฤดูน้ำขึ้นราวเดือนสิงหาคม ปลาบึกจะขึ้นมาเป็นฝูงทีเดียว การล่าใช้ฉมวกหรือมองขนาดใหญ่ หรือสองอย่างประกอบกัน สำหรับการใช้ฉมวกจะต้องใช้คนหลายคน และเรือหลายลำ ไปดักรอในแม่น้ำสงคราม หรือสาขาที่มีร่มเงาไม้ ปลาบึกจะขึ้นมาหายใจในตอนสายประมาณ 4-5 โมงเช้า พวกล่าปลาบึกก็ใช้ฉมวกแทง เมื่อปลาบึกถูกแทงมันจะลากทุ่นไม้ไผ่แห้งขนาด 4-7 ปล้อง ซึ่งติดกับฉมวกไปจนเหนื่อยก็หยุด พวกล่าปลาบึกอีกคนก็จะเอาฉมวกพุ่งลงไปอีก ทำแบบนี้จนกว่ามันจะหมดแรง ซึ่งบางทีก็ใช้เวลา 2-4 ชั่วโมง บางทีก็หนึ่งถึงสองวัน ขึ้นกับว่าตัวใหญ่ตัวเล็ก ขนาดที่จับได้เมื่อปี 2510 ย้อนขึ้นไปตัวละ 100-400 กก. หากใช้มอง (ตาข่าย) ทำด้วยป่านเส้นโตเท่านิ้วก้อย ขึงไปตามความยาวของแม่น้ำเพื่อไม่ให้เรือชน โดยขึงไว้หลายชั้น เพราะปลาบึกมาเป็นฝูงและตัวใหญ่มาก พอปลาบึกชนเสียงกระป๋องหรือโปงไม้ไผ่ที่ผูกไว้กับหลักมองจะดัง ชาวบ้านได้ยินเสียงก็จะมาลงเรือเอาฉมวกแทงปลาบึก *(ประยูร อรรฌวงศ์, 2530; กวี ยะภักดี, 2530; พัน อินทวัง, 2530; ประจวบ นางนวล, 2530; ปลัดปรีชา คดีล้วน, 2530 อ้างใน สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2530: 127-134)*

ในพื้นที่ราบใกล้ภูเขาห่างแม่น้ำสมัยเมื่อ 55 ปีก่อน ปลาก็ชุกชุม เช่น บ้านโนนสังข์ศรี อ.คำชะอี จ.มุกดาหาร แหล่งน้ำสำคัญคือ หนองโพธิ์ พื้นที่ 100 กว่าไร่ หนองน้อย พื้นที่ 2 ไร่ หนองตาเลอะ พื้นที่ 4 ไร่ หนองภู พื้นที่ 2.5 ไร่ หนองเหล่านี้ปลาอุดมสมบูรณ์ เอาเบ็ดปัก 9 คัน ก็ได้ทั้ง 9 คัน ส่วนมากเป็นปลาดุก ปลาช่อน ตัวเท่าขาเท่าแขน ปลาขาว ปลาหลด ปลาหมอ (ปลาเข็ง) ฯลฯ ได้มาก็แจกญาติพี่น้อง เพื่อนบ้านใกล้เคียง ฤดูฝนอึ่งออกหากิน จับอึ่งมา 2-3 ตัว ใส่ตะข้องเอาไว้ อึ่ง 2-3 ตัวนี้จะส่งเสียงร้องระงม ทำให้อึ่งอื่นๆ ที่ได้ยินเสียงเป็นร้อยๆ ตัว คลานมาให้จับ ปลาถ้าได้มากแจกแล้วยังเหลือก็ทำปลาเกลือ ปลาย่าง เอาไว้กิน ไม่ได้ทำปลาร้า (ปลาแดก) เพราะชาวกะเลิงทำไม่เป็น เพิ่งมาทำเป็นเมื่อประมาณ 35-45 ปีมานี้เอง *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ฉรงค์ อุปัญญ์, 2540: 22)*

---

[1]อยู่ในเขต อ.ศรีสงคราม ห่างจาก อ.ศรีสงคราม จ.นครพนม ไปทางตะวันตกราว 10 กม.

ในพื้นที่อีสานกลางยุคก่อนพืชพาณิชย์สัตว์น้ำก็อุดมสมบูรณ์เช่นเดียวกัน เช่น บ้านโนนเปลือย ต.ตลาดแร้ง อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ ชาวบ้านเล่าว่า เมื่อก่อนสมัยเป็นเด็กพ่อแม่ให้เอาควายไปเลี้ยง เอาแต่ข้าวเหนียวใส่กะติบไปกับข้าวไปจับด้วยมือจากในหนอง มีทั้งปลาดุก ปลาช่อน ปลาหมอ บางทีก็งมด้วยมือตามรากไม้ในแม่น้ำชี ถ้าได้ปลาโทโพ (ปลาบึ่ง) ปลาเค้า ตัวขนาด 3 นิ้ว ทิ้งน้ำไป เพราะตัวเล็กเกินไปกินไม่อร่อย เลือกเอาแต่ตัวโต *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 40)* บ้านโนนสะอาด ต.โนนสะอาด อ.คอนสวรรค์ จ.ชัยภูมิ มีห้วยและหนองติดบ้าน มีปลาเต่า จระเข้มีมากมาย พวกเต่าชอบมาเดินเล่นแถวเสาเรือน การซื้อกับข้าวไม่เคยมีในความคิดของคนสมัยนั้น *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 112)* บ้านท่าลาด ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด ชาวบ้านเล่าว่า “พอค่ำมาก็ลงน้ำแซง.... เอาดาง (ตาข่าย) ไปต่ง (ดัก) ได้มื้อละบ่อน้อย (ไม่น้อย) ได้เป็นหาบเป็นหมื่นสองหมื่น (12-24 กก.) เครื่องมือหาปลาที่เอิ้น (เรียก) ว่านาม ปลาโต (ตัว) น้อยบ่อติด ติดแต่โตละกิโลสองกิโล ได้มาแล้วก็ปิ้งกิน เฮ็ดปลาแดกไว้ท่ากิน บ่อมีขายกัน บ่มีผู้ซื้อ มีแต่แจก มีแต่ขอกันกิน บ่ออดบ่ออยาก” ผู้เฒ่าบ้านเดียวกันอีกคนหนึ่งเล่าว่า “อยู่ใกล้บ้านนี้มีกุดเซียมมีปลาหลาย ใส่เบ็ด 9 หลัง 10 หลัง ก็กินเหมิด (ติดปลาทุกหลัง) มีปลาดุก ปลาค้อ (ปลาช่อน) ถ้าไปฮ่อง (ร่อง) น้ำชีกะได้ปลาโตใหญ่” อีกคนเล่าว่า “สมัยผมสึกจากพระมานี่ (ราวๆ 2498) ผมไปหาปลาตอนนั้นปลามันเยอะ มีปลาสร้อย ผมใส่ลาน 32 หลัง ได้ปลา 7 คุ[1] หาปลาเดือน 11-12 น้ำกำลังลด ปลาชุมมาก ได้ปลามาแล้วก็ทำปลาร้า.....” *(ชอบ ดีสวน โคก และคณะ, 2529: 135)*

ในพื้นที่อีสานใต้หรือลุ่มแม่น้ำมูล การหาสัตว์น้ำก็เป็นกิจกรรมสำคัญทางเศรษฐกิจ เพราะสัตว์น้ำเป็นแหล่งกับข้าวที่เป็นโปรตีนแหล่งใหญ่ที่สุด หาง่ายที่สุด เช่นเดียวกับในอีสานเหนือและอีสานกลาง กล่าวโดยสรุปก็คือ ยุคก่อนพืชพาณิชย์ปลามีอุดมสมบูรณ์ หากใช้เบ็ดปัก 1 วัน จะได้ปลา 30 กก.ขึ้นไป หากทอดแห ทอดเพียง 2 ครั้ง ก็ได้ปลาดุก ปลาช่อน เต็มข้อง *(ชอบ ดีสวน โคก และคณะ, 2532: 149-150)*

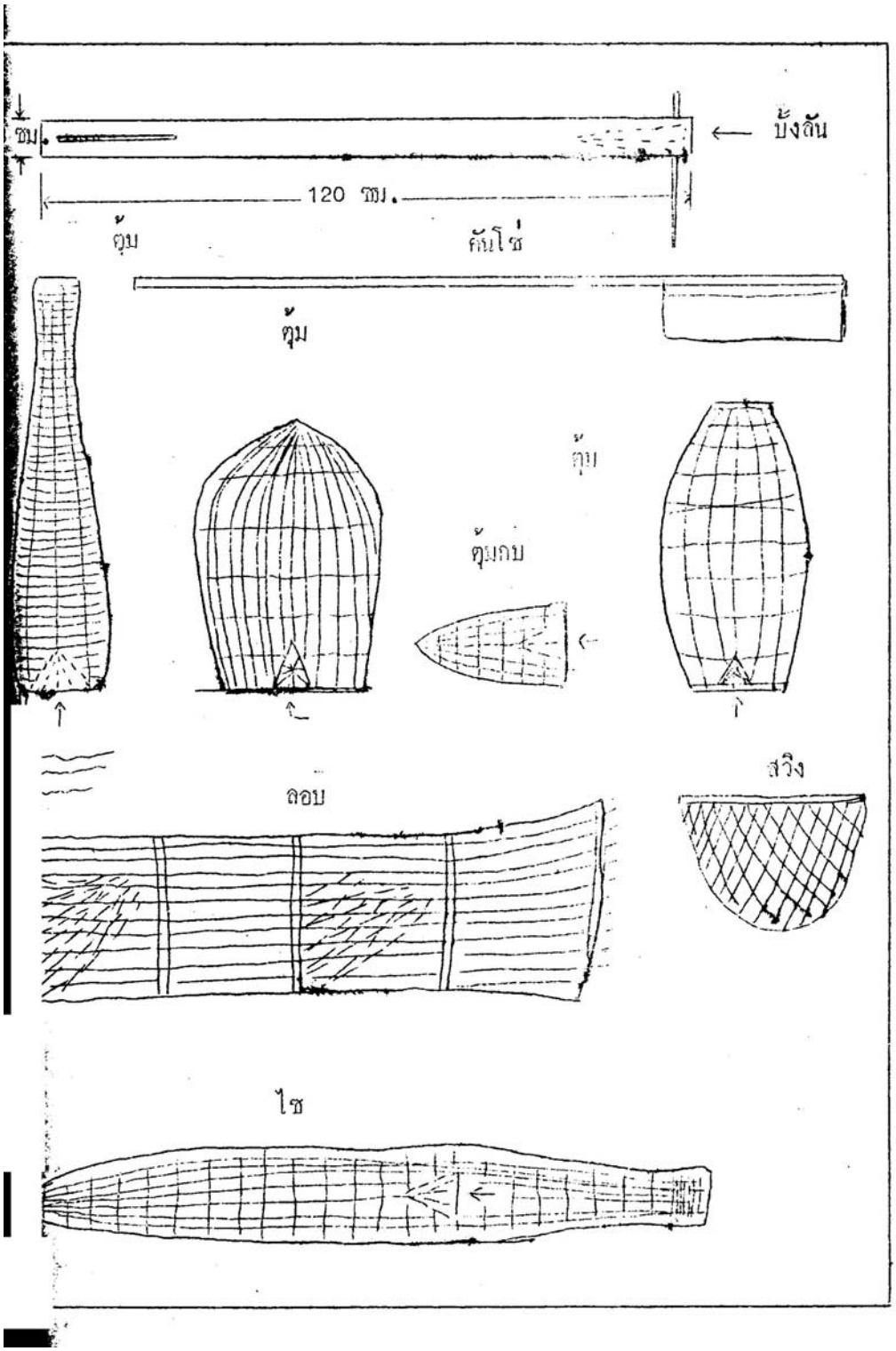
ในประเด็นของชนิดของปลาที่ชุกชุมในภาคอีสาน ซึ่งชาวบ้านในยุคก่อนพืชพาณิชย์จับได้มากเสมอๆ (โปรดดูตาราง 2 ในภาคผนวก) จะเห็นว่าส่วนใหญ่คล้ายคลึงกัน มี 16 ชนิดที่ชุกชุมทั้งสามลุ่มแม่น้ำหลักของภาคอีสาน เช่น ปลาสร้อย ปลากราย (ปลาตอง) ปลาขาว ปลาแขยง ปลาหมอ ปลาตะเพียน ปลานาง ปลาขบ ปลาค้าว ปลาดุก ปลาช่อน ปลาหลาด ปลากด เป็นต้น มีปลา 7 ชนิดที่มีชุกชุมเพียง 2 ลุ่มแม่น้ำ เช่น ปลาปาก ปลาสลิด ชุกชุมในลุ่มแม่น้ำสงครามและลุ่มแม่น้ำชี

---

[1]คุหนึ่งหนักประมาณ 10-12 กก.

แต่ปลากะโห้ ปลาสวาย ปลาสุด ชุกชุมเฉพาะลุ่มแม่น้ำสงครามและแม่น้ำมูล แต่ปลาเทโพ ปลาหลด ปลาซิว ชุกชุมเฉพาะแม่น้ำชีและแม่น้ำมูล เป็นต้น และมีปลาหลายชนิดชุกชุมเพียงลุ่มน้ำเดียว เช่น ปลาคัง ปลาดำ ปลาสังกะวาด ปลาหมากแปบ ปลาฝาดอง ชุกชุมเฉพาะลุ่มแม่น้ำชี ส่วนปลาบึกไม่พบในแม่น้ำมูลและแม่น้ำชี พบเฉพาะแม่น้ำสงครามและแม่น้ำโขง เป็นต้น ปลาเหล่านี้ลดลงหลังจากพืชพาณิชย์เข้ามาไม่นาน ส่วนสาเหตุที่ลดลงจะกล่าวโดยละเอียดในบทข้างหน้า

สำหรับเครื่องมือที่ใช้จับสัตว์น้ำนั้น เป็นการแสดงให้เห็นภูมิปัญญาของชาวอีสานที่คิดประดิษฐ์เครื่องมือจับสัตว์น้ำให้เหมาะกับระดับน้ำ ความแรงของน้ำ ขนาดของสัตว์น้ำ นิสัยการหากินของสัตว์น้ำ ตลอดจนฤดูกาลที่ปลาชุกชุม แต่หลายชนิดก็ใช้ได้ทุกฤดูกาล เช่น **แห สะดุ้ง ตุ้ม เบ็ด มอง** (ดางหรือข่าย) แต่**ลอบ ไซ** ต้องใช้ควบกับเผือก ใช้ในฤดูน้ำหลากและน้ำลด แต่ถ้าในหนองน้ำลึกไม่เกิน 50 ซม. ก็ใช้**สุ่ม**ได้ผลดี **สวิง**และไซใช้สำหรับจับปลาชนิดเล็ก แต่ถ้าดักปลาไหลเครื่องมือที่ได้ผลดีที่สุดคือ **ลัน** (บั้งลัน) สำหรับเบ็ดสามารถใช้กับปลาได้เกือบทุกขนาด ตั้งแต่ขนาดใหญ่น้ำหนักเป็น 100 กก.ขึ้นไป ลงมาถึงปลาเล็กๆ ตัวเท่าหัวนิ้วโป้งมือก็ได้ แต่ต้องใช้ขนาดของเบ็ด คันเบ็ด เชือกเบ็ด และเหยื่อล่อให้ถูกกับขนาดของปลา เช่น ถ้าตกปลากะโห้ ปลาเทโพ ซึ่งมีขนาดใหญ่มาก ก็ใช้หนูเป็นเหยื่อ ถ้าตกปลาขนาดกลางก็ลดขนาดของเบ็ดลงมา และใช้ลูกปลา ลูกกบ ลูกเขียด เป็นเหยื่อ ถ้าปลาขนาดกิโลสองกิโลลงมาก็ใช้ไส้เดือน เบ็ดยังอาจแบ่งเป็น 4 แบบ คือ **เบ็ดปัก** ใช้ไม้ไผ่หรือไม้แขนงขนาดนิ้วก้อย เป็นคันเบ็ดยาวประมาณไม่เกิน 1 เมตร จะปักตามริมตลิ่ง **เบ็ดราว** ใช้เชือกขึงเป็นราว 20-50 เมตร หัวท้ายผูกกับหลักหรือต้นไม้ แล้วนำเบ็ดที่ผูกกับเชือกยาวประมาณ 40 ซม. ตรงเบ็ดเกี่ยวเหยื่อเป็นระยะๆ ห่างกันประมาณ 1 เมตร **เบ็ดลอย** ใช้เบ็ดขนาดใหญ่ผูกลูกตุมกาที่คว้านเมล็ดข้างในออกให้หมดเพื่อให้ลอยน้ำได้ เกี่ยวเหยื่ออีกด้านปล่อยให้ลอยไหลไปตามลำน้ำ เจ้าของเบ็ดพายเรือตามไปห่างๆ พอมองเห็น แต่บางครั้งก็ผูกเบ็ดไว้กับกิ่งไม้ เบ็ดลอยมักใช้จับปลาเทโพ โดยใช้ปลาตัวเล็กเกี่ยวเป็นเหยื่อล่อ **เบ็ดตก**ใช้เบ็ดผูกกับเชือกยาวประมาณ 3-4 เมตร คันเบ็ดเป็นไม้รวกยาวประมาณ 3 เมตร แต่ถ้าตกปลาช่อน ปลาชะโด ใช้ไม้ไผ่ป่าหรือไผ่ตงขนาดกกเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณนิ้วครึ่ง ยาวประมาณ 6-7 เมตร ใช้ลูกกบ ลูกเขียด ส่วน**จิบ**เป็นเครื่องมือจับปลาตั้งแต่ขนาดเล็กไปจนถึงขนาดใหญ่ โดยจะใช้เฉพาะในแม่น้ำ หรือห้วยที่มีน้ำไหล เช่น แม่น้ำชี ตัวจิบเป็นตาข่ายเย็บเป็นถุงคล้ายถุงกาแฟ แต่ยาวประมาณ 7 เมตร ด้านปลาเข้าเส้นผ่าศูนย์กลางเกือบ 2 เมตร ปลายจะสอบและตาข่ายจะเล็กลงตามลำดับ จิบต้องมีไม้สะแกปักห่างกันราวๆ 7-9 ซม. ตลอดความกว้างของลำน้ำ เว้นเฉพาะตรงกลางที่วางจิบเอาไว้ ไม้สะแกเมื่อถูกแรงน้ำไหลจะสั่น ปลาจะไม่กล้าว่ายผ่าน จะผ่านตรงจิบที่เว้นช่องไว้ให้ก็จะเข้าไป คนที่เฝ้าจิบจะรู้ว่าปลาเข้า เพราะมีเชือกผูกไว้ที่จิบเชือกจะสั่น ก็ยกจิบขึ้น ปากจิบ

รูป 3.3 เครื่องมือหาปลาบางชนิดของชาวอีสาน

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2518: 113

ก็ปิดปลาออกไม่ได้ ผู้เล่าบอกผู้เขียนว่า เคยจับปลาเทโพขนาดตัวละ 18 กก. ได้โดยใช้จิบ ซึ่งปัจจุบันจิบและเครื่องมือที่กล่าวมายังใช้กันอยู่ แต่วัสดุที่ใช้ทำบางอย่างแตกต่างจากสมัยก่อน เช่น ใช้ไนล่อนแทนป่าน ใช้มุ้งไนล่อนสีฟ้าแทนไม้ไผ่ เป็นต้น *(ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 149; แดง ลบสูงเนิน, 2544)*

นอกจากปลาแล้ว เต่า ตะพาบ กุ้ง หอย ปู ก็เป็นอาหารในชีวิตประจำวันของชาวอีสานสมัยก่อนด้วย เต่ามีทั้งเต่าที่อาศัยอยู่ริมน้ำและในป่าเพ็ก ซึ่งเรียกว่า เต่าเพ็ก วิธีจับเต่าเพ็กมักใช้วิธีเผาป่าให้เต่าหนีออกมา ส่วนกบ อึ่งอ่าง จะจับเฉพาะฤดูฝน เพราะมันจะออกจากจำศีลมากินแมลงเมื่อฝนตกเวลากลางคืน ใช้ไม้ตีแล้วจับใส่ตะข้อง หรือไม่ก็ใช้**ตุ้มกบ** เป็นตุ้มขนาดเล็กมาก ทรงกรวย สูงประมาณ 20-25 ซม. ด้านฐานทรงกลมเส้นผ่าศูนย์กลาง 15 ซม. มีทางเข้าด้านข้าง มีเหยื่อล่อข้างในเข้าไปแล้วออกไม่ได้

กล่าวโดยสรุป ชาวอีสานในอดีตเมื่อ 4 ทศวรรษขึ้นไป มีภูมิปัญญาสูงมากในการหาอาหารจากธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นสัตว์ที่บินในอากาศ อยู่บนต้นไม้สูง บนดิน ในน้ำ ใต้ดิน ก็สามารถหาทางจับมาเป็นอาหารได้เสมอ ชาวอีสานสมัยนั้นจึงไม่ต้องใช้เงินซื้ออาหารจำพวกโปรตีนจากตลาดเหมือนในสมัยปัจจุบัน

อาหารประเภทที่สาม คือ พืชผัก ผลไม้ และเห็ดจากธรรมชาติ

ดังได้กล่าวมาแล้วตั้งแต่ส่วนต้นของบทนี้แล้วว่า ภาคอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์เข้ามาอุดมไปด้วยป่าไม้ ป่าอยู่ติดกับชุมชน และในป่าก็มีพืชนานาชนิดที่บรรพบุรุษของชาวอีสานได้ทดลองกินจนรู้ว่ามีพืชชนิดใดกินได้ กินไม่ได้ ที่กินได้มีพืชอะไรที่กินอร่อย ที่กินไม่ได้มีพืชอะไร เห็ดอะไรที่กินแล้วมีพิษรุนแรงถึงตาย ความรู้เหล่านี้ไม่เคยมีสอนในโรงเรียนแม้ในสมัยที่มีโรงเรียนแล้ว แต่มีการสั่งสอนกันมาตั้งแต่บรรพบุรุษสืบจากรุ่นพ่อ-แม่ไปยังลูกตลอดเวลา

จากตาราง 4 ในภาคผนวก จะเห็นได้ว่าผักและผลไม้ที่ชาวบ้านนำมาเป็นอาหารบ่อยๆ มีตั้งแต่ 9-49 ชนิด บางชนิดก็เหมือนกัน บางชนิดก็ต่างกัน ขึ้นอยู่กับความชอบและความอุดมสมบูรณ์ของพืชผักผลไม้ป่าของชุมชนนั้นๆ ด้วย

จากตาราง 5 ในภาคผนวก จะเห็นว่าความหลากหลายทางชีวภาพของเห็ด 9-13 ชนิด (เช่นเดียวกับตาราง 3.10) ที่ชาวอีสานเก็บมารับประทานบ่อยๆ กล่าวโดยสรุป ชาวอีสานในสมัยนั้นก็สามารถใช้ประโยชน์จากความหลากหลายในชีวภาพมาดำรงชีวิต คือ เอามาเป็นอาหาร (หรือกับข้าวหลัก) ซึ่งเป็นปัจจัยสี่ ป่าและแหล่งน้ำจึงเป็นเสมือนตลาดสดของชุมชนที่ชาวบ้านไปจ่ายตลาด โดยไม่ต้องนำเงินไปด้วย จึงเป็นสังคมที่เกือบไม่ต้องใช้เงิน แต่สามารถพึ่งตัวเองได้ เป็นเศรษฐกิจพอเพียงที่พึ่งภูมิปัญญาของตัวเอง พึ่งทรัพยากรธรรมชาติรอบๆ ชุมชน ไม่ต้องพึ่งเมือง

ไม่ต้องพึ่งรัฐบาล ไม่ต้องพึ่งนายทุน แถมยังมีสุขภาพดีกว่าคนในยุคปัจจุบัน เพราะได้รับอาหารที่ปราศจากสารพิษ ในขณะที่คนในยุคปัจจุบันต้องรับประทานอาหารเจือสารพิษเข้าไปทุกวัน

เกลือ

เกลือเป็นอาหารอย่างหนึ่งที่ชุมชนอีสานได้จากธรรมชาติมาแต่โบราณ แม้เกลือจะเป็นอาหารที่มิได้ผลิตทุกชุมชนในภาคอีสาน แต่เกลือก็เป็นอาหารที่สำคัญยิ่งที่คนและสิ่งมีชีวิตอื่นๆ จะขาดเสียมิได้

การผลิตเกลือในยุคก่อนพืชพาณิชย์ มี 2 วิธี

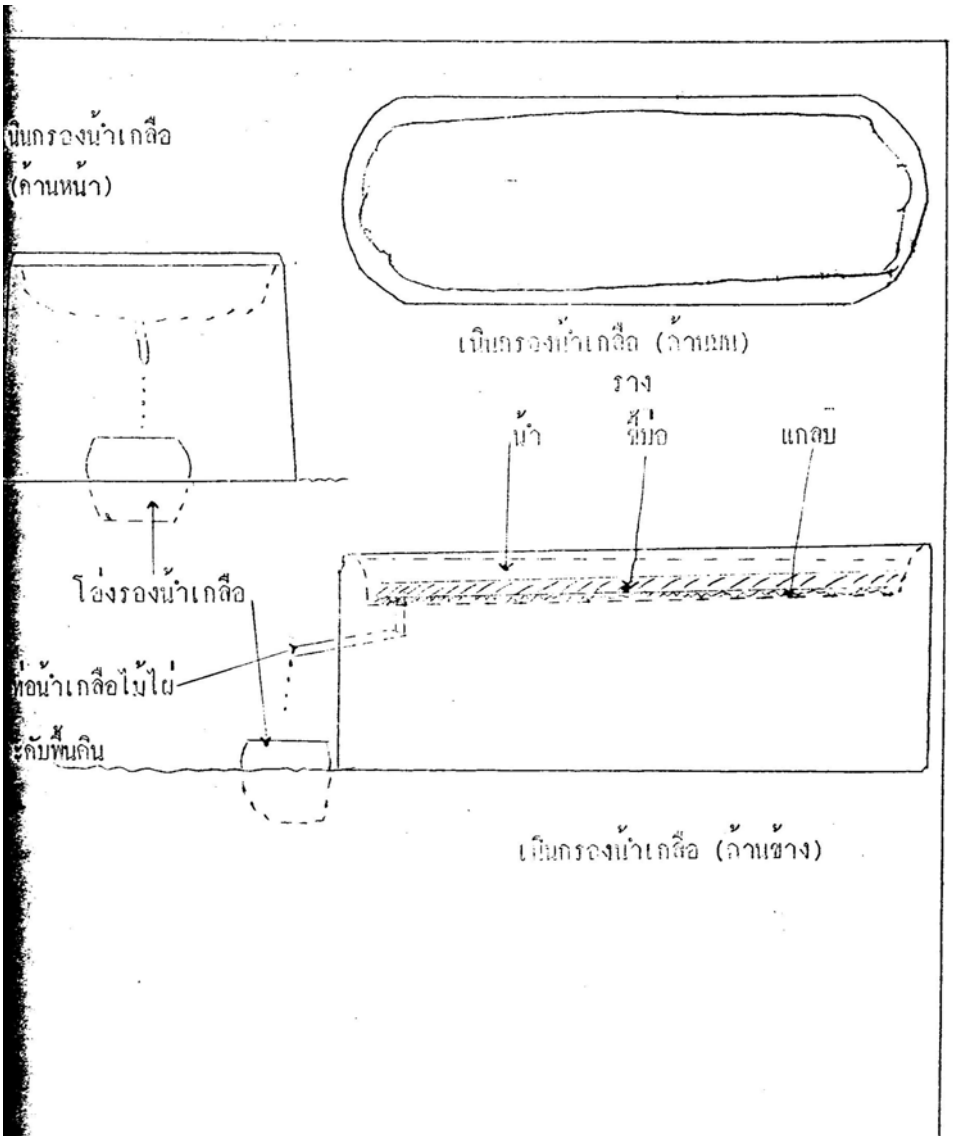
วิธีแรก การผลิตเกลือจากใต้ดิน วิธีนี้พบในอีสานเหนือ คือ บ่อหัวแฮด บ้านท่าสะอาด ตำบลท่าสะอาด อำเภอเซกา จังหวัดหนองคาย เป็นแหล่งผลิตเกลือที่ใหญ่ที่สุดในอีสานเหนือ หรือแอ่งสกลนคร เกลือจากบ่อหัวแฮดของบ้านท่าสะอาดส่งไปขายถึงหลวงพระบาง เวียงจันทน์ นครพนม มุกดาหาร จำปาศักดิ์ บ่อเกลือที่เรียกว่า “บ่อหัวแฮด” อยู่ใต้แม่น้ำสงคราม ห่างจากบ้านท่าสะอาดไปทางต้นแม่น้ำราว 1.5 กม. วิธีผลิตเกลือต้องเริ่มต้นขุดบ่อขนาดกว้างประมาณ 80 ซม. ยาวประมาณ 1.5 เมตร ลึกจนถึงน้ำเกลือใต้ดินซึ่งประมาณ 20-30 เมตร ที่ดินบริเวณนี้ไม่มีเจ้าของ ใครขุดก็เป็นเจ้าของบ่อ บางคนก็จ้างคนขุดเมตรละ 100 บาท เมื่อขุดถึงน้ำเกลือก็ใช้คุตักสาวขึ้นมาจากก้นบ่อ เอามาต้มที่ริมตลิ่ง

ช่วงต้มเกลือก่อนปี 2519 จะต้มตรงบ่อหัวแฮดบริเวณริมตลิ่ง แต่ละปีพอถึงฤดูต้มเกลือจะมีคนมาจากที่ต่างๆ มาตั้งตูบ (กระท่อม) เป็นร้อยๆ เพื่อต้มเกลือ ปี 2490 มีประมาณ 100-150 ราย คนที่ไม่มีบ่อเกลือของตนก็เช่าบ่อเกลือ เป็นเกลือ 400 ถุงต่อ 1 ฤดูทำเกลือ (1 ถุง ประมาณ 6 กก.) การต้มเดิมใช้หม้อขาง (หม้อหูขาว) เป็นหม้อเหล็กกลม เส้นผ่าศูนย์กลางราว 80 ซม. สูงครึ่งฟุตถึง 1 ฟุต ต่อมาราว พ.ศ. 2498 ก็เปลี่ยนมาใช้ถังน้ำมัน 200 ลิตร ผ่าครึ่งตามความสูง 1 ถัง ทำได้ 2 หม้อ ตั้งแต่ปี 2525 จนถึงปัจจุบัน ใช้กะบะเหล็กหนาครึ่งหุน (1/16 นิ้ว) กว้าง 2 เมตร ยาว 4 เมตร สูง 15 ซม. การต้มเกลือใช้ฟืนเป็นพลังงานตั้งแต่โบราณจนถึงปัจจุบันนี้ เวลาต้มเกลือมีประเพณีที่คนต้มเกลือต้องพูดเรื่องลามกสัปดนจึงจะได้เกลือมาก หากใช้หม้อขางใช้เวลาเคี่ยวน้ำเกลือประมาณ 2 ชม. น้ำเกลือจะเริ่มกลายเป็นเกลือก็ตักเกลือใส่ตะกร้าหรือเข่ง แต่ห้ามตักจนหมด ต้องมีเกลือเหลืออยู่ แล้วเติมน้ำเกลือลงไป ถ้าตักเกลือออกหมดแล้วเติมน้ำเกลือหม้อขางจะแตกร้าวได้ง่าย เมื่อก่อนหากใช้แรงงานคน 1 คน ต้มด้วยหม้อขาง จะต้มได้เกลือ 4-5 หม้อ เป็นเกลือประมาณ 10 หมื่น หรือ 120 กก.ต่อวัน ต่อมาใช้ถังน้ำมัน 200 ลิตร ผ่าซีก คน 1 คน จะได้เกลือ 200-300 กก. ต่อวัน ถ้าใช้กะบะเหล็ก ต้ม 6 ชม. จะได้เกลือ 4 รอบๆ ละ 500 กก. 1 วัน ได้เกลือประมาณ 2,000 กก.

ฤดูต้มเกลือ แต่ก่อนต้มเฉพาะฤดูแล้ง เพราะสายน้ำเกลืออยู่ใต้แม่น้ำสงคราม พอเข้าฤดูฝนน้ำขึ้นก็ท่วมปากบ่อเกลือต้มไม่ได้ ตั้งแต่ปี 2519 เป็นต้นมา เทคโนโลยีการทำเกลือก็เปลี่ยนจากการขุดบ่อตักเอาน้ำเกลือ มาเป็นการใช้วิธีเจาะน้ำบาดาล เจาะจนถึงน้ำเกลือ แล้วสอดท่อแอสล่อนลงไปจนถึงน้ำเกลือ ใช้เครื่องสูบน้ำสูบน้ำเกลือมาใส่เรือ แล้วขนมาขึ้นที่บ้านท่าสะอาด ไม่ได้ต้มที่ข้างบ่อเกลือเหมือนก่อน เพราะทางการกำลังปราบ ผ.ก.ค. ต้องการให้คนมารวมกันต้มเกลือในหมู่บ้าน ถ้าต้มที่เดิมจะควบคุมดูแลยาก การใช้เครื่องสูบน้ำสูบเกลือทำให้ต้มเกลือได้ทั้งปี ไม่ต้องรอให้น้ำแห้งอีกต่อไป ผู้ที่ทำการเจาะบ่อบาดาลมาใช้กับบ่อเกลือ คือ นายเกษม ชัยต้นเทือก คนบ้านท่าสะอาดใต้ จำนวนผู้ต้มเกลือก็ลดลงเหลือ 5 ราย ในปี 2530 ผลิตเกลือได้ 1,800-3,000 ตันต่อปี การต้มเกลือแต่แรกต้มเอาไว้บริโภคในครัวเรือนของตนและญาติๆ ก็มี แต่ต้มเกลือเพื่อเอาไปขายไปแลกในตอนหลังจะมีมากกว่า ยิ่งเมื่อย้ายที่ต้มเกลือมาอยู่ในหมู่บ้าน จะมีเฉพาะต้มขายเท่านั้น ปัจจุบันมีผู้ต้มเกลือ 14 ราย

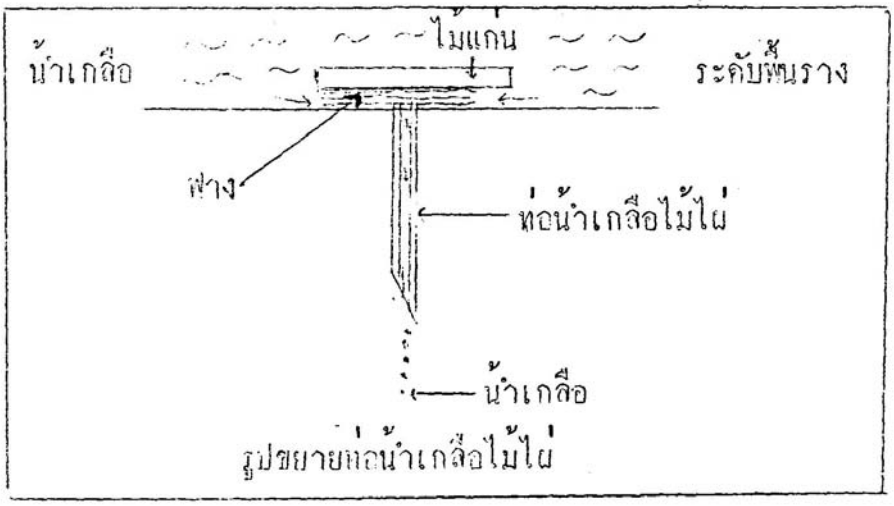
อนึ่ง ในช่วงประมาณปี 2528-2531 มีผู้ทดลองผลิตเกลือแบบหัวเมืองชายทะเล คือ ทำนาเกลือ ด้านตรงข้ามกับบ่อหัวแฮด โดยสูบน้ำเกลือมาลงในแปลงนาเกลือ แต่ต้องเลิกล้มเพราะขาดทุน *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2530: 139-143; บัวพันธ์ พรหมพักพิง, 2545: 45-50)*

วิธีที่สอง คือ การต้มเกลือผิวดิน วิธีนี้เป็นวิธีที่ใช้กันแพร่หลายมากทั้งภาคอีสาน เพราะเกลือที่ผลิตกันแต่โบราณของภาคอีสานเป็นเกลือผิวดิน ไม่ใช่น้ำเกลือใต้ดินที่อยู่ใต้แม่น้ำสงครามอีกที การผลิตเกลือผิวดินต้องอาศัยวัตถุดิบ คือ ดินเค็ม ที่ชาวบ้านเรียกว่า “ขี้บ่อ” ซึ่งไม่ได้มีทุกชุมชน ในงานวิจัยของผู้เขียนในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำชีปี 2527-2528 24 ชุมชน พบว่ามีเพียง 4 ชุมชนที่เคยผลิตเกลือและเลิกไปแล้ว และมีเพียง 1 ชุมชน ที่ยังผลิตอยู่ในปี 2528 ในงานวิจัยของ ชอบ ดีสวนโคก และคณะ ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูล ในปี 2530-2531 ใน 4 ชุมชน พบว่ามี 1 ชุมชนที่ยังผลิตเกลืออยู่ เป็นเกลือผิวดินเช่นเดียวกับในลุ่มแม่น้ำชี วิธีการผลิตก็เหมือนกัน กล่าวโดยสรุปก็คือ ขั้นแรกกวาดขี้บ่อหรือดินเค็มมากองรวมกัน ขั้นที่สองนำขี้บ่อมาใส่ในเนินกรองน้ำเกลือ หรือกะบะกรองน้ำเกลือ กะบะดังกล่าวนี้อาจสร้างด้วยดินโดยเป็นเนินดินอยู่แล้ว (ดังในรูป) หรือจะเอาดินเหนียวมาปั้นก็ได้ หรือเอาไม้มาทำเป็นขา 4 ขา เอาสังกะสีวางบนกรอบ 4 เหลี่ยมก็ได้ แต่วิธีเก่าแก่คือ สร้างกะบะบนเนิน ชั้นล่างของกะบะเอาแกลบมาปูไว้หนาราว 3 ซม. เอาขี้บ่อมาเทลงบนกะบะ แล้วเติมน้ำในอัตราส่วนขี้บ่อ 3 ส่วน น้ำ 1 ส่วน ขั้นที่ 3 ก็รองน้ำเกลือจากกะบะซึ่งไหลมาลงคุหรือโอ่ง น้ำเกลือนี้มีความเข้มมากจนเอาขี้แมงกะฉูดไปวางจะลอย ถ้าจมแสดงว่าไม่เค็มพอ นำน้ำเกลือมาต้มในกะทะสังกะสีหรือกะทะเหล็กกลมก็ได้ น้ำเกลือ 3 ปีบ จะได้เกลือ 1 ปีบ วันหนึ่งต้มน้ำเกลือได้ 4-6 ปีบ จะต้มมากหรือน้อยขึ้นกับปริมาณเกลือที่ต้องการบริโภคในครัวเรือน

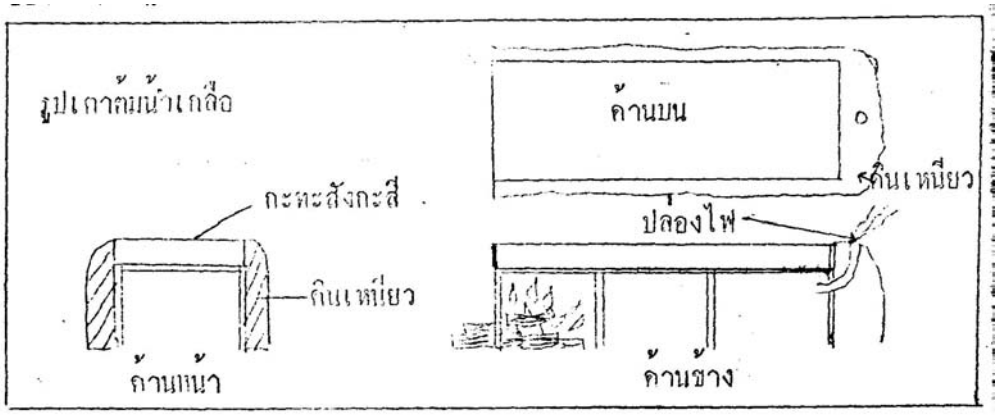

รูป 3.4 เนินกรองน้ำเกลือด้านต่างๆ

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 129

รูป 3.5 รูปขยายท่อน้ำเกลือไม้ไผ่

รูป 3.6 รูปเตาต้มน้ำเกลือ

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 130

ถ้ามีคนมากก็ต้องใช้เกลือมาก ทุกครัวเรือนต้องใช้เกลือเพื่อทำอาหาร ถนอมอาหาร โดยเฉพาะการทำปลาร้า ปลาส้ม ปลาเค็ม เอาไว้บริโภคเวลาไม่มีเวลาไปหาปลา พื้นที่ต้มเกลือมักเป็นบริเวณที่มีขี้บ่อมาก ฟืนก็หาบริเวณนั้น ส่วนน้ำที่เอาใช้ผสมกับขี้บ่อ ถ้าไม่มีแหล่งน้ำธรรมชาติก็ต้องขุดบ่อ แต่บางพื้นที่แหล่งขี้บ่อไกลชุมชนมาก เช่น บ้านไพรขรา อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์ แหล่งขี้บ่ออยู่ในทุ่งกุลาร้องไห้ ห่างหมู่บ้านราว 10 กม. บริเวณนั้นไม่มีฟืน เพราะเป็นทุ่งหญ้า ต้องขนขี้บ่อมาเอาต้มใกล้หมู่บ้านในบริเวณที่มีต้นไม้มากๆ ซึ่งปัญหาเรื่องฟืนต้มเกลือทำให้ในระยะหลังหลายพื้นที่ค่อยๆ เลิกการทำเกลือไป หันไปซื้อเกลือจากตลาด *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 128-131; ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 146-147)*

(4) ข้าว

นับตั้งแต่มนุษย์ในภาคอีสานรู้จักทำนามาหลายพันปี ข้าวก็กลายมาเป็นอาหารหลักแทนเนื้อสัตว์ และพืชผักผลไม้จากธรรมชาติ ซึ่งกลายเป็น “กับข้าว” ไป ในตอนนี้จะกล่าวถึงเทคโนโลยีในการทำนาดำ นาหว่าน พันธุ์ข้าว ศัตรูข้าว และผลผลิตข้าว ในยุคก่อนพืชพาณิชย์

ปกติการทำนาในเขตต่างๆ ของภาคอีสานในยุคก่อนพืชพาณิชย์มี 9 ขั้นตอน แต่มีกิจกรรมที่เกี่ยวกับการทำนาอยู่ 2 อย่างที่ไม่ได้นับรวมอยู่ใน 9 ขั้นตอนนั้น คือ การแปลงป่า หรือแปลงข้าวไร่ให้เป็นนา เพราะเป็นขั้นตอนที่ทำในตอนแรกก่อนที่จะมีนา เมื่อเป็นนาแล้วก็ไม่มีกิจกรรมนี้อีก เว้นเสียแต่จะไปจับที่ใหม่ที่ยังไม่เป็นนา อีกกิจกรรมคือ การเลี้ยงควาย

การแปลงที่ป่าให้เป็นนา เป็นกิจกรรมที่ทุกครัวเรือนในสมัยแรกๆ ของการตั้งหมู่บ้านต้องทำ เพราะทุกแห่งที่ตั้งหมู่บ้านเดิมเป็นป่า ในปีแรกๆ จึงต้องทำข้าวไร่ก่อนดังที่กล่าวมาแล้วแต่ต้น แต่การทำข้าวไร่เป็นการผลิตข้าวแบบชั่วคราวสำหรับคนอีสาน เพราะพื้นที่ตั้งถิ่นฐานส่วนใหญ่เป็นที่ราบ และผลผลิตข้าวไร่ก็ไม่แน่นอน ขึ้นกับฝน และยังมีปัญหาวัชพืชมาก ต้องสิ้นเปลืองแรงงานมากในการกำจัดวัชพืช การผลิตข้าวที่ถาวรคือ การทำนาดำ การแปลงข้าวไร่หรือป่าให้เป็นนาต้องใช้แรงงานมหาศาล แต่ผลที่ได้ก็คุ้ม กล่าวคือ ต้องตัดต้นไม้ลงในเดือน 2-4 พอเดือน 4-5 อากาศร้อนมาก ไม้ที่ตัดทิ้งไว้แห้งดีก็จุดไฟเผาทิ้งหมด จะเก็บไว้ทำเรือน เล้าข้าวก็เป็นส่วนน้อย เพราะไม้สมัยนั้นมีเหลือเฟือ บางรายจะแปลงป่าเป็นข้าวไร่สักปีสองปีก็ค่อยๆ เปลี่ยนเป็นนา ซึ่งก็ต้องขุดเอาตอไม้ออก ถ้าเป็นต้นไม้ใหญ่มากก็ใช้วิธีเอาจอบขุดรอบๆ ต้น แล้วเอาขวานตัดรากไม้ออก อาจจะเหลือรากแก้วก็ปล่อยไว้ เอากิ่งไม้ที่เหลือจากการเผารอบแรกมาเผาตอใหญ่ ทำแบบนี้ไม่กี่ปีตอก็ถูกเผาหมดไป บ้างก็ผุไปตามกาล ขั้นตอนสำคัญของการแปลงป่าเป็นนาอีกขั้นตอนหนึ่งก็คือ การยกคันนาต้องใช้จอบขุดดินยกคันนาเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าเป็นส่วนมาก คันนาหรือคันแทนามีเอาไว้เพื่อกันน้ำเอาไว้เลี้ยงกล้าและข้าว ถ้าไม่มีหลังจากฝนตกน้ำก็จะไหลออกไปหมด

ส่วนตอไม้ที่ต้องเอาออกก็เพื่อจะได้ไถได้ไม่ติดรากไม้ เวลาที่ใช้ในการแปลงป่าเป็นนาขึ้นกับว่าพื้นที่แปลงนั้นมีต้นไม้ใหญ่มากน้อยขนาดไหน เป็นต้นไม้อะไร ถ้าเป็นไม้แดง ไม้มะค่า ไม้ชิงชัน ไม้เต็ง (จิก) ไม้รัง ซึ่งเป็นไม้เนื้อแข็งมากจะเสียเวลากำจัดต้นไม้เหล่านี้นานมาก และขึ้นกับจำนวนแรงงานในครัวเรือนอีกด้วย

ตาราง 3.7 เวลาที่แต่ละครัวเรือนใช้ในการแปลงป่าเป็นนาเมื่อ 40-60 ปีก่อน

เจ้าของที่นา	ลักษณะพื้นที่ : ที่ตั้ง	ขนาดที่ดิน (ไร่)	เวลาที่ใช้แปลงที่ป่าเป็นนา	ต่อปี (ไร่)
1. ฉิ่ง กุดวงศ์แก้ว	เชิงเขา บ.บัว อ.กุดบาก จ.สกลนคร	3	3 ปีต่อ 1 ไร่	0.33
2. ยาน กุดวงศ์แก้ว	เชิงเขา บ.บัว อ.กุดบาก จ.สกลนคร	6.5	9 ปีต่อ 6.5 ไร่	0.75
4. เฮ้า โคตา	เชิงเขา บ.วังสวาบ อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น	12	20 ปีต่อ 12 ไร่	0.6
5. ทองจันทร์ ศรเสนา	ราบลุ่ม บ.โนนแดง อ.ฆ้องชัย จ.กาฬสินธุ์	15	15 ปีต่อ 15 ไร่	1
6. ทัพ จำรูญจิต	ราบลุ่ม บ.ท่าแก อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ	12.5	8 ปีต่อ 12 ไร่	1.5
7. เตย คิงพรหม	ราบ บ.โนนม่วง อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด	3	3 ปีต่อ 3 ไร่	1
เฉลี่ย				0.86

ที่มา : ฉิ่ง กุดวงศ์แก้ว, 2543; ยาน กุดวงศ์แก้ว, 2543; เฮ้า โคตา, 2544; ทองจันทร์ ศรเสนา, 2544; ทัพ จำรูญจิต, 2544; เตย คิงพรหม, 2543

จากตาราง 3.7 จะเห็นว่าในยุคก่อนพืชพาณิชย์ เครื่องมือเครื่องใช้ไม่ทันสมัย ไม่มีรถแทรคเตอร์ ไม่มีเลื่อยและเลื่อยยนต์ การบุกเบิกที่นาจึงใช้จอบ มีด และขวาน ดังนั้นการบุกเบิกป่าเป็นนาจึงเสียเวลามาก คือ 3 ปีต่อไร่ ไปจนถึงปีละ 1.5 ไร่ แต่โดยเฉลี่ยแล้วครัวเรือนหนึ่งๆ ได้พื้นที่นา 0.86 ไร่ต่อปี ถ้าจะบุกเบิกที่ 10 ไร่ จะใช้เวลาถึง 14 ปี นาจึงเป็นที่ที่เจ้าของนาหวงแหน และเป็นสิ่งที่ทุกคนในชุมชนและนอกชุมชนยอมรับสิทธิการถือครองของเจ้าของนา

การเลี้ยงควาย สมัยก่อน 6 ทศวรรษขึ้นไป ในพื้นที่ราบจะเลี้ยงในป่าทำเลเลี้ยงสัตว์ หรือป่าโคก เมื่อเกี่ยวข้าวแล้วก็ต้อนมาเลี้ยงในนา ทุกครัวเรือนมีควายเป็นของตนเองครัวเรือนละ 10-40 ตัว บางครัวเรือนมีควายเป็นร้อยๆ ตัว เป็นวัวควายที่ขยายพันธุ์ตามธรรมชาติ การเลี้ยงดูไม่ต้องลงทุนอะไร เพราะปล่อยไว้ในทุ่งเลยไม่ต้องไปต้อนเข้าคอก พอถึงฤดูทำนาก็ไปต้อนเอาบางตัวที่เคยไถนาเอามาใช้งาน ในพื้นที่เชิงเขาก็คล้ายกัน เช่น บ้านบัว จ.สกลนคร มีควายครัวเรือนละ 10-15 ตัว (เมื่อ 30 ปีขึ้นไป) บ้านโนนสังข์ศรี จ.มุกดาหาร มีควายครัวเรือนละ 20-30 ตัว การเลี้ยงใช้วิธีปล่อยให้หากินในป่า 2-3 วัน ก็ไปดูเสียครั้งหนึ่ง เนื่องจากควายเหล่านี้ส่วนมากใช้ชีวิตในป่าเสือโคร่งจึงมักจะมาจับควายเหล่านี้ไปกิน ควายก็ป้องกันตัวโดยรวมกลุ่มหากิน ลูกควายจะอยู่ตรงกลาง ควายตัวใหญ่จะอยู่รอบนอก จึงไม่ใช่เรื่องง่ายนักที่เสือโคร่งจะมาลากควายเอาไปกิน และมีบางครั้งควายขวิดเสือโคร่งตายก็มี อย่างเช่นควายเผือกที่เป็นจ่าฝูง ฝูงหนึ่งของบ้านโนนสังข์ศรีจนชาวบ้านเล่าขานวีรกรรมของควายเผือกตัวนั้นมาจนทุกวันนี้ ปัญหาการแย่งลูกควายที่เกิดในป่าไม่รู้ว่าเป็นของฝูงใดแน่เคยมีอยู่เหมือนกัน แต่ชาวบ้านสมัยนั้นก็แก้ไขปัญหานี้ โดยตัดสินว่าหากลูกควายเดินตามแม่ตัวใดก็เป็นควายของผู้ที่เป็นเจ้าของแม่ควาย *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 187; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ฉรงค์ อุปัญญ์, 2540: 20-21; สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 54)*

ขั้นตอน 9 ขั้นของการทำนาดำในภาคอีสานยุคก่อนพืชเศรษฐกิจ สรุปได้ดังนี้

1) การไถ-คราดเพื่อตกกล้า

เครื่องมือสำหรับไถ คือ ไถทำด้วยไม้แก่นที่แข็งและเหนียวมาก เช่น ไม้แดง ไม้พะยูง ไม้ประดู่ เพราะเป็นเครื่องมือที่ต้องสมบุกสมบันมาก ถ้าไม่แข็งแรงอาจหักได้ง่ายเวลาไถไปถูกรากไม้ที่อาจหลงเหลืออยู่ และไถเป็นเครื่องมือที่มีเฉพาะของครัวเรือน ไม่มีการยืม ไม่มีซื้อขาย แต่ละครัวเรือนต้องทำเอง ไถเหล็กยังไม่มีขายในสมัยนั้น แต่ผาลหรือบักสบไถซึ่งเป็นเหล็กหล่อ ชาวนาซื้อจากตลาดในเมือง หรือจากนายฮ้อยที่เอาควายไปขายภาคกลาง ขากลับบางคนซื้อผาลเอามาขายอันละ 1 สลึง (2482) ไถ 1 เล่ม ใช้ควายลาก 1 ตัว

พอฝนตกจนน้ำขัง ซึ่งประมาณเดือน 6-7 ถ้าฝนล่าก็เดือน 8 ชาวนาจะไถเพื่อตกกล้า ถ้าถึงเดือน 8 น้ำฝนยังไม่ขัง ก็ต้องใช้คันโซ่วิดน้ำจากห้วยมาใส่แปลงตกกล้า เพราะถ้าขืนรอให้ฝนตกมากกล้าอาจโตไม่ทันดำ การไถต้องทำ 2 ครั้ง ครั้งแรกเรียกว่า “ไถสุด” หรือ “ไถดะ” เพื่อพลิกหน้าดินลงไปข้างล่าง เว้น 2 วันขึ้นไปจึงไถครั้งที่ 2 หรือ “ไถแปร” หรือ “ไถด้น” ดินที่ถูกไถครั้งแรกเมื่อแช่น้ำอยู่ 2 วันจะอ่อน พอไถครั้งที่ 2 ก็แตกง่าย เป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย แล้วจึงใช้คราดไม้คราดเพื่อเอาเศษวัชพืชออกให้หมด พื้นที่แปลงตกกล้าต้องแบ่งให้พอดีกับปริมาณข้าวพันธุ์ ซึ่งส่วนมากชาวนาจะแบ่งเป็น 3 ชนิดๆ ละแปลง คือ ข้าวเบา ข้าวกลาง และข้าวหนัก ไม่ปนกัน เมื่อ

คราดได้ที่ คือ ไม่เหลือวัชพืชอยู่ในแปลงตกกล้าเลย เพราะถ้าเหลือมันแตกหน่อมาแย่งอาหารจากต้นกล้าซึ่งยังอ่อนอยู่ จะสู้วัชพืชไม่ได้ แล้วก็ใช้ไม้มอบซึ่งเป็นไม้กลมยาวพอๆ กับคราด แต่เอาผูกติดกับคราด เมื่อควายลากคราดไม้มอบก็จะเกลี่ยผิวดินโคลนบนแปลงตกกล้าให้เรียบเหมือนช่างปูนใช้เกรียงไม้อันยาวโบกปูนให้เรียบ แล้วจึงไขน้ำออกจากแปลงตกกล้า บางพื้นที่ เช่น บ้านบัว ใช้คนลากไม้มอบโดยเอาเชือกผูกหัวท้ายไม้มอบแล้วลาก การเตรียมแปลงตกกล้าเป็นขั้นตอนการทำนาที่ต้องพิถีพิถันที่สุด

2) การตกกล้าหรือหว่านกล้า และพันธุ์ข้าวที่ใช้

เป็นภูมิปัญญาของชาวนาอีสาน ในการตกกล้าจะต้องใช้ข้าวหลายพันธุ์เพื่อกระจายแรงงานในการเกี่ยว และยังป้องกันการระบาดของโรคข้าวอีกด้วย แต่ละครัวเรือนต้องเก็บพันธุ์ข้าวเอาไว้ให้พอใช้ ปริมาณพันธุ์ข้าวที่ใช้ตั้งแต่ 4.3 กก.ต่อไร่ ไปจนถึง 7.5 กก. ดังปรากฏในตาราง 3.8 แต่เมื่อเอาปริมาณข้าวปลูกหรือข้าวพันธุ์เปรียบเทียบกับผลผลิตข้าวที่ได้ ก็พบว่าบริเวณลุ่มแม่น้ำชีใช้ข้าวปลูกร้อยละ 2.2-3.2 ของผลผลิต ลุ่มแม่น้ำมูลใช้ข้าวปลูกมาก คือ ร้อยละ 4.2-5 ของผลผลิต ส่วนบ้านบัว จ.สกลนคร ใช้เพียงร้อยละ 1-3 ของผลผลิต

ตาราง 3.8 ปริมาณข้าวปลูกหรือข้าวพันธุ์ที่ใช้ต่อไร่

พ.ศ.	เฉลี่ย 24 หมู่บ้าน ลุ่มแม่น้ำชี		เฉลี่ย 4 หมู่บ้าน ลุ่มแม่น้ำมูล		บ้านบัว จ.สกลนคร	
	กก.	% ของผลผลิต	กก.	% ของผลผลิต	กก.	% ของผลผลิต
2475	4.3	2.2				
2500	7.5	3.2	5-6.5	4.2-5	3.6-7.2	1-3

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 101, 103; ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 131, 136; สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 55

สำหรับพันธุ์ข้าวปลูกที่ใช้แบ่งได้ 3 ประเภท คือ ข้าวเบาหรือข้าวดอ ให้ผลเร็วที่สุด เกี่ยวประมาณเดือน 11-12 ข้าวกลางเกี่ยวหลังข้าวดอเล็กน้อย ข้าวปีหรือข้าวงันเกี่ยวหลังข้าวกลาง คือ ประมาณปลายเดือน 12 ถึงเดือน 1 ทั้งหมดเป็นข้าวไวแสง คือ ข้าวจะสุกเมื่อปริมาณแสงต่อวันเปลี่ยนไปถึงระดับที่ต้นข้าวต้องการ อนึ่ง เวลาที่เกี่ยวในอีสานใต้จะช้ากว่าอีสานเหนือเล็กน้อย เพราะตำแหน่งของพื้นดินอยู่ต่างกัน คือ อีสานใต้ใกล้ดวงอาทิตย์มากกว่า คือ ในอีสานใต้ข้าวเบาจะเกี่ยวราวเดือน 12 ข้าวกลางเกี่ยวเดือนอ้าย ข้าวปีเกี่ยวเดือนยี่ *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 55; ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 134)*

ในครัวเรือนหนึ่งก็ใช้ข้าวปลูกหลายสายพันธุ์ เพื่อกระจายแรงงานเวลาเกี่ยวดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ในชุมชนหนึ่งจึงใช้หลายพันธุ์ ที่เหมือนกันก็มี ต่างกันก็มี เมื่อเอา 4 ชุมชนที่ผู้วิจัยเคยศึกษาในลุ่มแม่น้ำสงครามหรืออีสานเหนือมารวมกัน นับเฉพาะพันธุ์ที่ไม่ซ้ำกัน ปรากฏว่ามี 10 พันธุ์ ทั้งใน พ.ศ. 2475 และ พ.ศ. 2500 แต่ชนิดของสายพันธุ์มีทั้งแตกต่างกันและเหมือนกัน แต่ที่แตกต่างกันมีมากกว่า คือ 7 สายพันธุ์ เหมือนกัน 3 สายพันธุ์ คือ สายพันธุ์ข้าวปลาเข็ง ข้าวดำด้าน และข้าวอีน้อย หรือนางน้อย ในลุ่มแม่น้ำชีหรืออีสานกลาง เนื่องจากหมู่บ้านกลุ่มตัวอย่างมีถึง 24 หมู่บ้าน (ชุมชน) จำนวนสายพันธุ์ที่แตกต่างกันจึงมีมากกว่าอีสานเหนือและใต้ คือ มีถึง 46 สายพันธุ์ ใน พ.ศ. 2475 และ 27 สายพันธุ์ ใน พ.ศ. 2500 ที่ซ้ำกันในช่วง 25 ปี มีเพียง 14 สายพันธุ์ เช่น ข้าวปลาเข็ง ข้าวอีมุม ข้าวญี่ปุ่น ข้าวป้องแอ้ว ข้าวผัวเมีย ข้าวปลาซิว เป็นต้น การใช้สายพันธุ์ที่เหมือนกัน แม้เวลาจะห่างกัน 25 ปี แสดงให้เห็นว่าสายพันธุ์นั้นมีข้อเด่นมากกว่าข้อด้อยมาก ส่วนสายพันธุ์ที่เลิกไปในตอนหลังแสดงว่ามีข้อด้อยมากกว่า ในลุ่มแม่น้ำมูลหรืออีสานใต้มี 25 สายพันธุ์ ในปี 2475 พอถึงปี 2500 เหลือ 16 สายพันธุ์ จาก 4 ชุมชนที่ศึกษา โดยมีซ้ำกันทั้ง 2 ช่วง 12 สายพันธุ์ เช่น ข้าวนางดง ข้าวเจ้าเจ๊ก ข้าวเหนียวปิ้น ข้าวมันเป็ด ข้าวเด็กน้อย เป็นต้น

ข้อสังเกต ในอีสานใต้จะใช้สายพันธุ์ที่เป็นข้าวเจ้า คือ 11 สายพันธุ์ จาก 29 สายพันธุ์ หรือร้อยละ 37.93 ในขณะที่อีสานกลางใช้ข้าวเจ้า 9 สายพันธุ์ หรือร้อยละ 15.25 จากจำนวนที่ใช้ใน 2 ช่วง (2475, 2500) 59 สายพันธุ์ และในอีสานเหนือใช้ข้าวเจ้าเพียง 2 สายพันธุ์ หรือร้อยละ 11.76 จากที่ใช้ทั้งหมด 17 สายพันธุ์ ที่จริงในอีสานใต้น่าจะใช้สายพันธุ์ข้าวเจ้ามากกว่านี้ เพราะคนไทยเชื้อสายเขมร กูย หรือส่วย และไทยโคราช รับประทานข้าวเจ้า แต่ที่ตัวเลขต่ำไปเพราะกลุ่มตัวอย่างที่ศึกษา 4 ชุมชน เป็นไทยลาว (กินข้าวเหนียว) เสีย 2 ชุมชน มีเพียง 1 ชุมชน (คือ บ.อาหวด จ.ศรีสะเกษ) ที่เป็นไทยกูย (กินข้าวเจ้า) อีก 1 ชุมชน ผสมทั้งไทยเขมร ไทยลาว และไทยกูย (คือ บ้านไพรขลา จ.สุรินทร์)

กล่าวโดยสรุป ใน 32 ชุมชนที่เก็บตัวอย่างสายพันธุ์ข้าว มีถึง 92 สายพันธุ์ ที่เคยใช้ในภาคอีสานช่วงปี 2475 และ 2500 แสดงให้เห็นถึงความหลากหลายทางชีวภาพของข้าวที่เกิดจากการสะสมทางภูมิปัญญาของชาวอีสาน สาเหตุที่ชาวอีสานเปลี่ยนจากสายพันธุ์เก่าไปสู่สายพันธุ์ใหม่สรุปได้ดังนี้ (1) รวงโต (2) เมล็ดดี ไม่มีลีบ (3) น้ำหนักเมล็ดมาก (4) ราคาดี (5) ลำต้นแข็งแรง แม้ข้าวจะสุกงอม (6) รสชาติดี กลิ่นหอม (7) แตกกอเร็ว (8) เมล็ดไม่หักง่าย (9) อ่อนนุ่มเมื่อสุก (10) ไม่ติดโรคง่าย (11) ฟาดหรือนวดง่าย (12) นิยมปลูกตามกัน *(ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2529: 121-122)*

ตาราง 3.9 เปรียบเทียบสายพันธุ์ข้าวที่นิยมใช้ใน 3 เขตของอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์

ชื่อสายพันธุ์ข้าว	อีสานเหนือ		อีสานกลาง		อีสานใต้	
	2475	2500	2475	2500	2475	2500
1. ปลาเข็ง	*	*	*	*		
2. นางนวล	*			*		
3. อีขาวใหญ่	*					
4. อีมุม			*	*		
5. สันป่าตอง		*				
6. เจ้าแดง (จ)		*				
7. อีขาว		*				
8. คำด้าน	*	*				
9. อีน้อย (นางน้อย)	*	*				
10. หมากโพ		*				
11. เจ้าขาว (จ)		*				
12. ห้าว		*				
13. อีลาย		*				
14. ขี้ตม	*		*		*	
15. อั้งยี่	*					
16. ปลาหลาด	*					
17. แม่ฮ้าง	*					
18. อีโล้น	*					
19. ญี่ปุ่น			*	*		
20. ป้องแอ้ว			*	*	*	*
21. ผัวเมีย			*	*		
22. ปลาซิว			*	*		
23. พวงเงิน			*	*		
24. หินหี่			*			
25. หมากขาม			*			
26. สายบัว			*			
27. หมากเขือ			*			
28. ขี้ตมแดง			*			
29. หมากกอก			*			

ตาราง 3.9 เปรียบเทียบสายพันธุ์ข้าวที่นิยมใช้ใน 3 เขตของอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ต่อ)

ชื่อสายพันธุ์ข้าว	อีสานเหนือ		อีสานกลาง		อีสานใต้	
	2475	2500	2475	2500	2475	2500
30. ขี้ตมดำ			*		*	
31. ขาวใหญ่			*	*		
32. ขี้ตมขาว			*		*	
33. ขี้ตมลาย			*			
34. แก่นแตง			*	*	*	
35. ขาวปรุง			*			
36. จำปาทอง			*			
37. พม่า			*		*	
38. อีขาวกลาง			*	*		
39. เหลืองทอง			*			
40. ขาวกรุง			*	*		
41. คอขาว			*			
42. หมากเค็ง			*			
43. สร้อย			*			
44. ขาวดำ			*			
45. ดอน้อย			*			
46. ดอกซ้อน			*			
47. อีตก			*			
48. อีเปี้ย			*	*		
49. ดอกไม้ใหญ่			*			
50. อีมืด			*			
51. ดอกจันทน์			*			
52. พม่าแดง			*			
53. พม่าดำ			*			
54. ขาวหลวง			*			
55. สามเดือน			*			
56. ขาวตาแห้ง			*	*		
57. เจ้าแผ่ (จ)			*			
58. เจ้าลอย (จ)			*		*	*

ตาราง 3.9 เปรียบเทียบสายพันธุ์ข้าวที่นิยมใช้ใน 3 เขตของอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ต่อ)

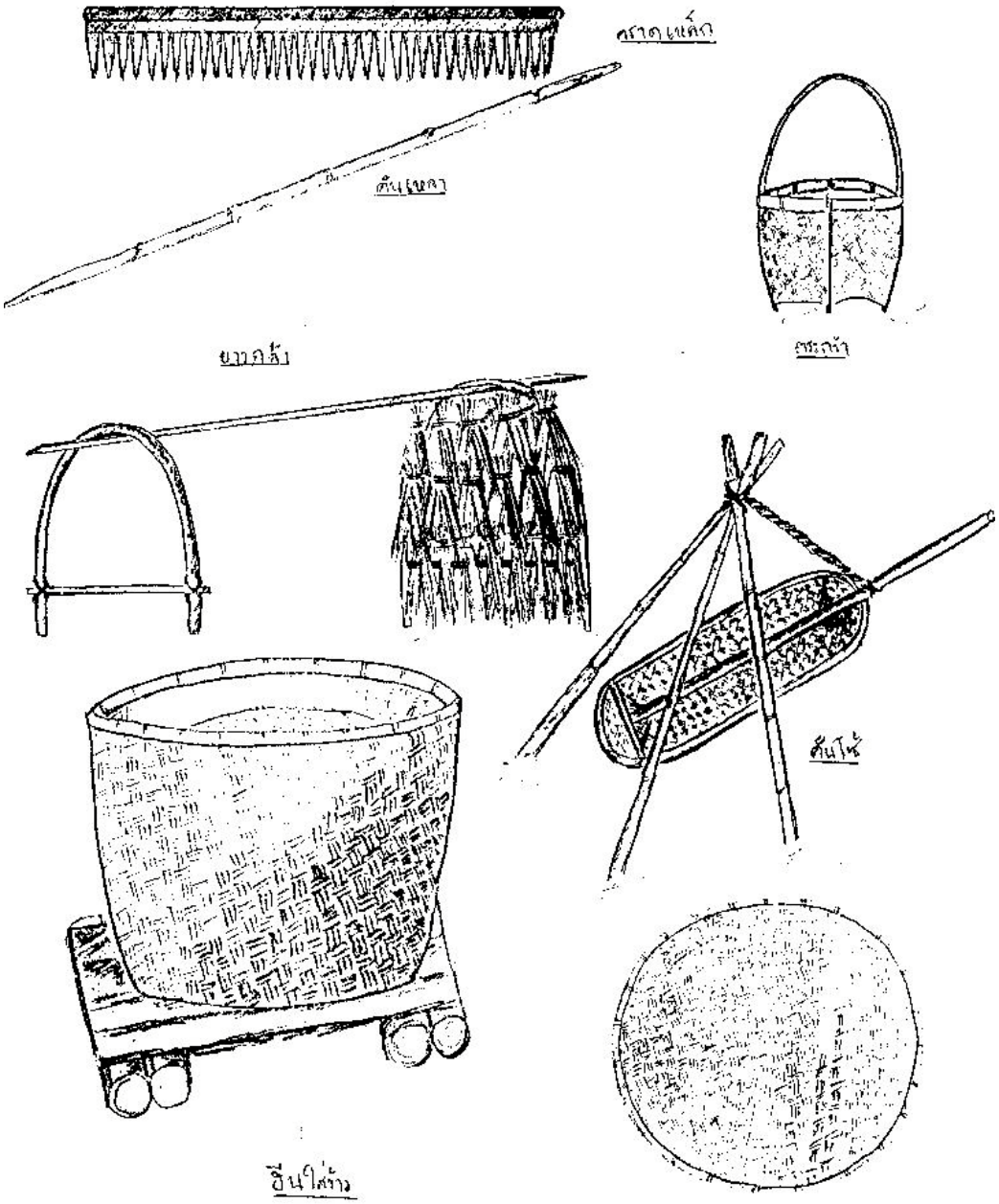
ชื่อสายพันธุ์ข้าว	อีสานเหนือ		อีสานกลาง		อีสานใต้	
	2475	2500	2475	2500	2475	2500
59. เจ้าสร้อย (ซอย) (จ)			*	*		
60. เจ้าใหญ่ (จ)			*			
61. เจ้าเหลือง (จ)			*			
62. อีเตี้ย				*		
63. หอมธง				*		
64. พวงมาลัย				*		
65. คำผาย				*	*	*
66. ดอกกะเสด				*		
67. สันป่าตอง				*		*
68. ขี้ตมกลาง				*		
69. อีหลงมา				*		
70. เจ้าขี้ควาย (จ)				*		
71. เจ้าเหรียญทอง (จ)				*		
72. เจ้าหอมมะลิ (จ)				*		*
73. หางหมาจอก (จ)				*		
74. หมากหม่วย					*	*
75. หางหมู (จ)					*	*
76. สัมพันธ์ (จ)					*	*
77. แดง					*	
78. ขาว					*	
79. นางดง (จ)					*	*
80. เจ้าเจ๊ก (จ)					*	*
81. เหนียวปิ้น					*	*
82. มันเป็ด					*	*
83. เด็กน้อย					*	*
84. ละออง (จ)					*	
85. ดองเดียง (จ)					*	
86. อีตุด (จ)					*	
87. ฮากไผ่ (จ)					*	

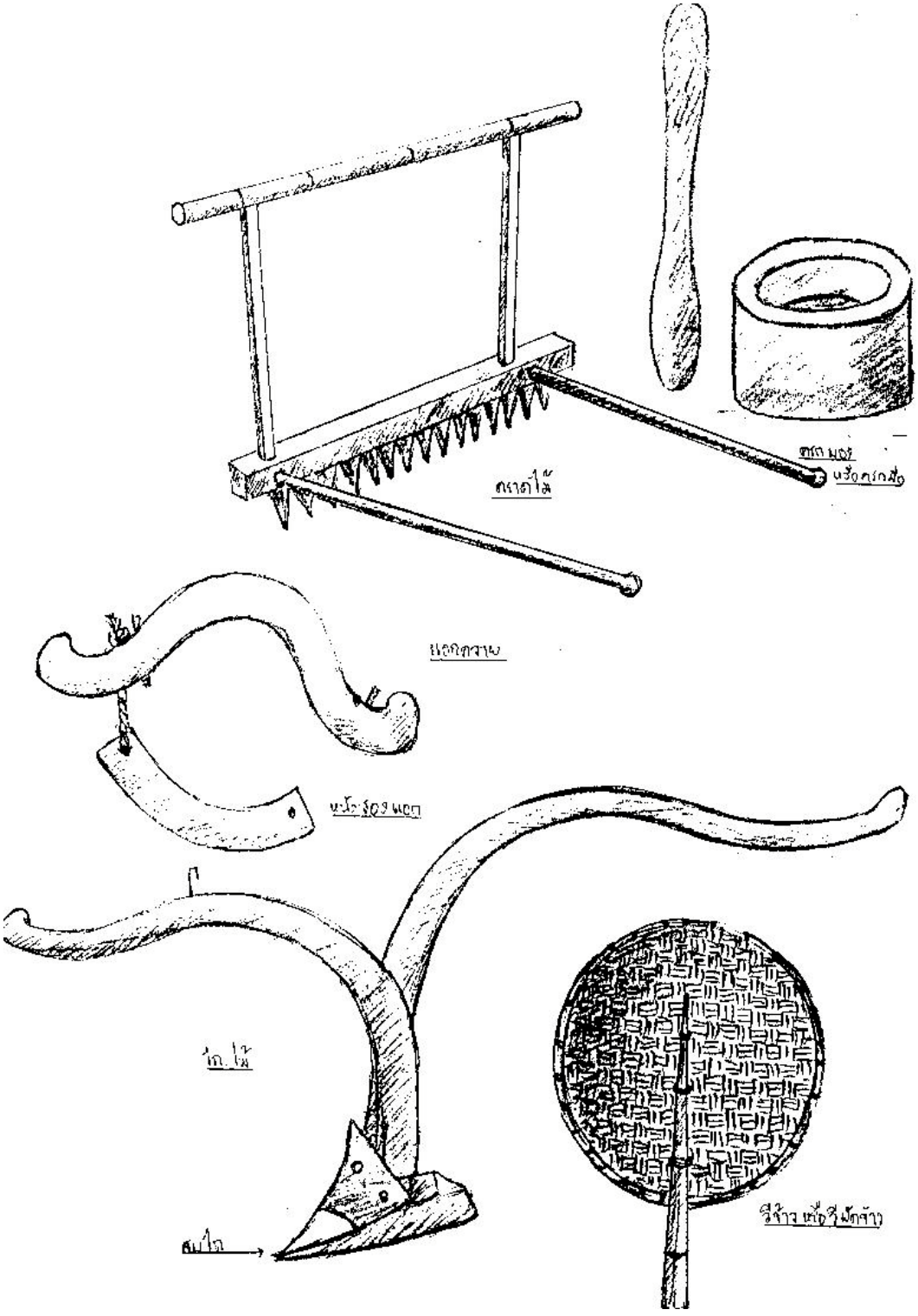
ตาราง 3.9 เปรียบเทียบสายพันธุ์ข้าวที่นิยมใช้ใน 3 เขตของอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ต่อ)

ชื่อสายพันธุ์ข้าว		อีสานเหนือ		อีสานกลาง		อีสานใต้	
		2475	2500	2475	2500	2475	2500
88. เหลืองใหญ่						*	
89. กาบยาง						*	
90. เหนียวอีเป็ด						*	*
91. ดอกมะลิ							*
92. เจ้าพันธ์ทอง (จ)							*
รวม	92	10	10	46	27	25	16
ที่มา :		*สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ คณะ, 2530: 113-114*		*สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ คณะ, 2528: 97-98*		*ชอบ ดีสวนโคก และ คณะ, 2532: 128-130*	

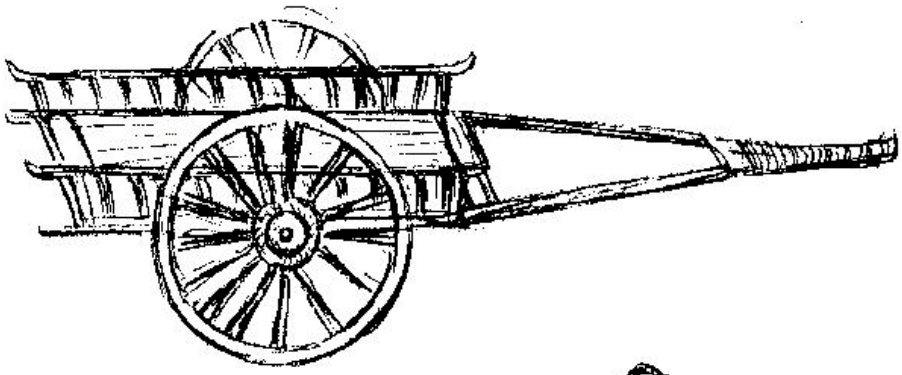
หมายเหตุ : อีสานเหนือหรือลุ่มแม่น้ำสงครามใช้กลุ่มตัวอย่าง 4 ชุมชน, อีสานกลางหรือลุ่มแม่น้ำชี ใช้กลุ่มตัวอย่าง 24 ชุมชน, อีสานใต้หรือลุ่มแม่น้ำมูล ใช้กลุ่มตัวอย่าง 4 ชุมชน มี 12 สายพันธุ์ที่ใช้ข้ามเขต มี 20 สายพันธุ์ (21.74%) ที่เป็นข้าวเจ้า เป็นข้าวเหนียว 72 สายพันธุ์ (78.24%) (จ) คือ ข้าวเจ้า

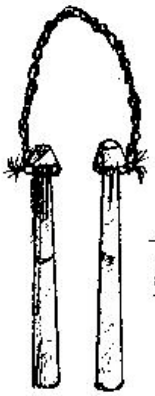
รูป 3.7 เครื่องมือทำนาของชาวนาอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์

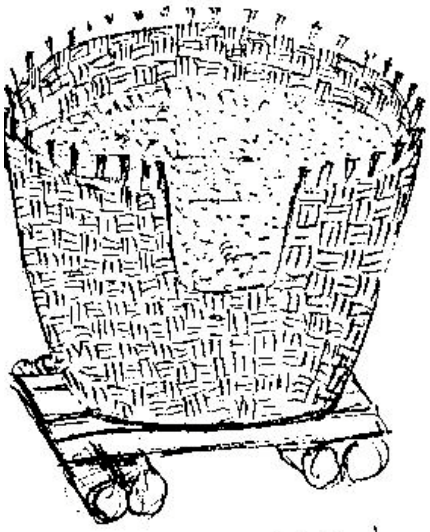

ตราดไม้
แอกตาม
ไก.ไม้
คนไก

เกวียนลากอีสาน

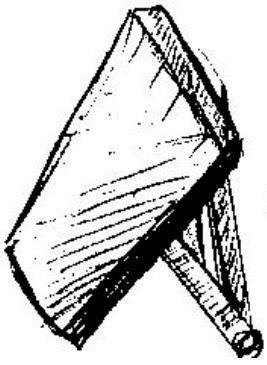

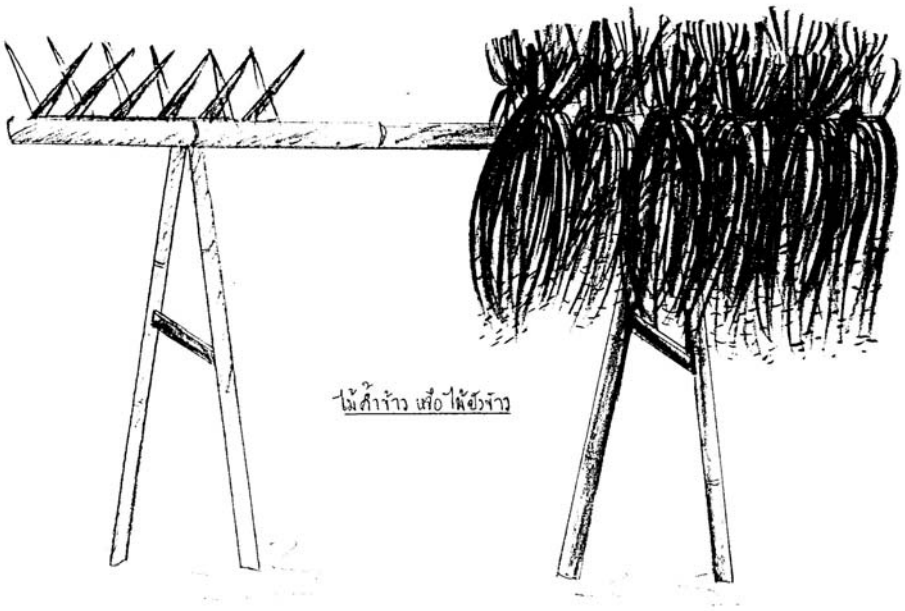
ไม้ปาดข้าง
เหยียบสับ

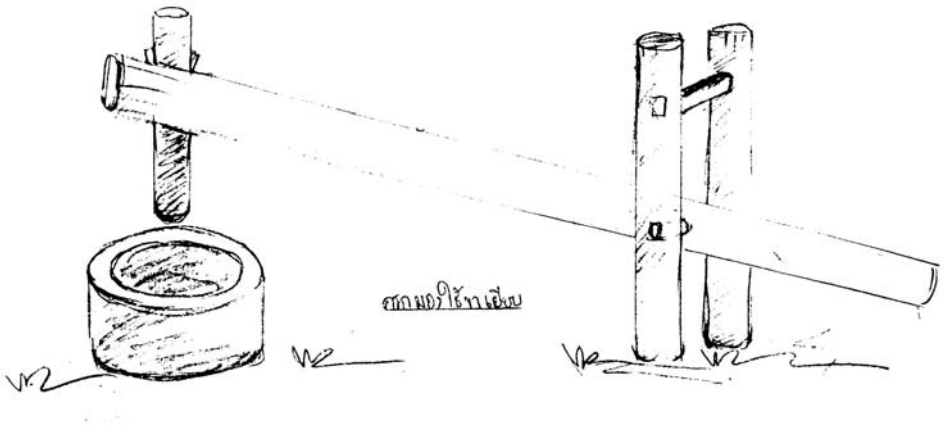
ฉางข้าว หรือยุ้งใหญ่

ตั่งฟากข้าว เสื่อผ้าเก่า

ไม้ค้ำข้าว เพื่อไม่ยังข้าว

สากมองใช้ข้าวเปลือก

เมื่อได้ข้าวปลูกแล้วนำมาแช่น้ำ 1-2 คืน หากแช่ไว้เกิน 2 คืน รากข้าวจะยาวจนข้าวพันกัน เวลาหว่านข้าวจะกระจุกตัวไม่กระจาย เอาข้าวขึ้นจากน้ำทิ้งไว้ในร่ม 2 คืน แล้วจึงนำข้าวปลูกไปหว่านในแปลงตกกล้า ซึ่งต้องไม่มีน้ำขัง ดินเป็นโคลน ความอ่อนตัวขนาดเดียวกับนมข้นหวาน เมื่อเมล็ดข้าวถูกหว่านลงมาน้ำหนักของเมล็ดข้าวจะกดตัวเองให้จมลงในโคลน หลังจากนี้ 27 วัน เมล็ดข้าวก็แตกเป็นต้นกล้าสูงประมาณ 35-40 ซม. ก็พร้อมที่จะนำไปดำได้

3) ไถ-คราดนาที่จะดำ

วิธีการคล้ายไถ-คราดแปลงที่จะตกกล้า แต่ไม่ต้องพิถีพิถันเท่ากับแปลงตกกล้า โดยมีการไถ 2 ครั้งเหมือนกัน แต่การไถครั้งแรก (ไถสุด) กับครั้งหลัง อาจจะห่างเป็นเดือน เพื่อให้วัชพืชที่ถูกขี้ไถกลบจากการไถครั้งแรกเน่าตาย แต่ก็มีความยืดหยุ่น หากฝนตกมากมีน้ำขังเมื่อใดอาจจะทิ้งช่วงแค่ 2-3 วัน แล้วไถครั้งที่ 2 แล้วคราดเลยก็ได้ โดยถือหลักว่าต้องมีน้ำมากพอจะดำนาได้ เวลาไถครั้งที่ 2 และคราด ควายและคนที่ไถนาเหยียบย่ำนาจะทำให้วัชพืชบางส่วนช้ำและเน่าตายง่ายอยู่แล้ว เศษวัชพืชบางส่วนก็ถูกคราดและเก็บไว้บนคันนาเพื่อไม่ให้แย่งอาหารต้นข้าว นี่คือหัวใจของการทำนา อันต่างจากข้าวไร่ซึ่งต้องใช้จอบดายวัชพืชออก ซึ่งส่วนมากต้องดายมากกว่า 1 ครั้ง จึงเปลืองแรงงานมากกว่านาดำซึ่งไม่ต้องดายวัชพืช เพราะวัชพืชถูกกำจัดไปแล้วตอนไถและคราด

4) ดำนา

ชาวนาอีสานเมื่อ 20 ปีก่อนขึ้นไป ก่อนจะดำนาจะต้องไปทำพิธีไหว้ “ตาแฮก” ตาแฮกเป็นนาจำลองแปลงน้อยๆ กว้างยาวราว 80 ซม. – 1 เมตร อาจจะทำตรงมุมนาหรือตรงโพนใกล้นา โดยถือวันพฤหัส ข้างขึ้น ประมาณ 7-8 ค่ำ ชาวนาจะถอนกล้านา 7 ต้น เอามาปักดำที่นาจำลอง เวลาดำ 1 ต้น ก็กล่าวคำมงคล 1 ครั้ง จนครบ 7 ต้น เพื่อเป็นศิริมงคลแก่นาตน ชาวนาถอนกล้าจากแปลงตกกล้ามักจะถอน 2 วัน วันที่ 3 ถ้าเอาไปดำ พอหมดก็มาถอนใหม่ เวลาถอนก็เอาเท้าเตะดินที่รากกล้าออก เพื่อจะได้มีน้ำหนักเบา ขนง่าย เอาตอกมัดกล้าเป็นกำๆ แล้วนำไปตัดยอดออก 4-5 นิ้ว เพื่อให้ข้าวแตกกอดี เมื่อได้กล้าจำนวนหนึ่งก็เอามัดกล้ามาใส่ “หนังต่องกล้า” ซึ่งทำจากหนังวัวควายแห้งมัดหัวท้ายเป็นวงเส้นผ่าศูนย์กลางของวงประมาณ 10 นิ้ว ที่ใช้หนังวัวควายเพราะมีความเหนียวมาก รับน้ำหนักได้สิบๆ กิโลกรัม เอากล้าที่ร้อยด้วยหนังต่องกล้าใส่ไม้คานหรือไม้ยาวๆ ประมาณ 1.5 เมตร หาบไปแปลงที่จะดำ ดังนั้นแปลงตกกล้ากับแปลงที่จะดำนาไม่ควรห่างกันมาก

การดำ ใช้ต้นกล้า 3-5 กลีบ (ต้น) ต่อ 1 กอ ความห่างระหว่างกอและแถวประมาณ 25-30 ซม. แต่ทั้งนี้ขึ้นกับดินดีไม่ดี ถ้าดินดีมากก็ดำห่าง เพราะข้าวจะแตกกอมาก จะได้ไม่มาแย่งอาหารกัน ถ้าดินไม่ค่อยดีก็ดำถี่ จะได้กอข้าวมาก ผลผลิตจะได้มาก ปริมาณข้าวปลูกจึงขึ้นกับสภาพดิน ถ้าดินดีมากก็ใช้ข้าวปลูกและกล้าน้อย เวลาปักดำควรปักเอนไปตามทิศทางลมเล็กน้อย

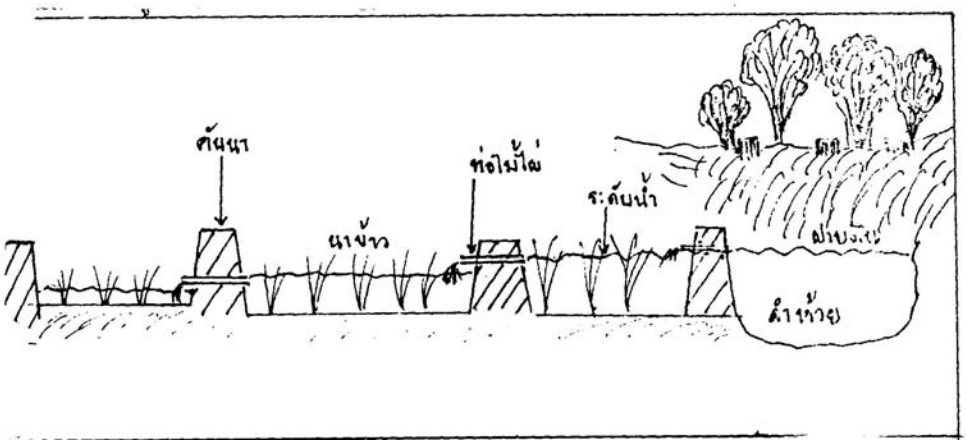
ช่วงที่ดำขึ้นกับปริมาณฝนเป็นเกณฑ์ หากฝนฟ้าปกติการดำจะอยู่ประมาณเดือน 7-8-9

ขั้นตอนของการดำนาเป็นขั้นตอนที่ใช้แรงงานมากที่สุดในการทำนาดำ คน 1 คนจะดำได้ประมาณครึ่งงาน คนที่ดำเก่งที่สุดจะได้ 1 งานต่อวัน ดังนั้น ถ้ามีนา 10 ไร่ ถ้ามีแรงงาน 2 คน จะใช้เวลาดำนาถึง 40 วันติดต่อกันจึงจะแล้วเสร็จ ซึ่งถ้าเป็นนาหว่านใช้เวลาเพียง 1-2 วันก็เสร็จ

อนึ่ง แปลงนาที่ดำจะต้องมีน้ำขังตลอด หากน้ำแห้งวัชพืชที่อาจหลงเหลือในแปลงนาจะแตกหน่อขึ้นมาแย่งอาหารต้นข้าว *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 55; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 86-87)*

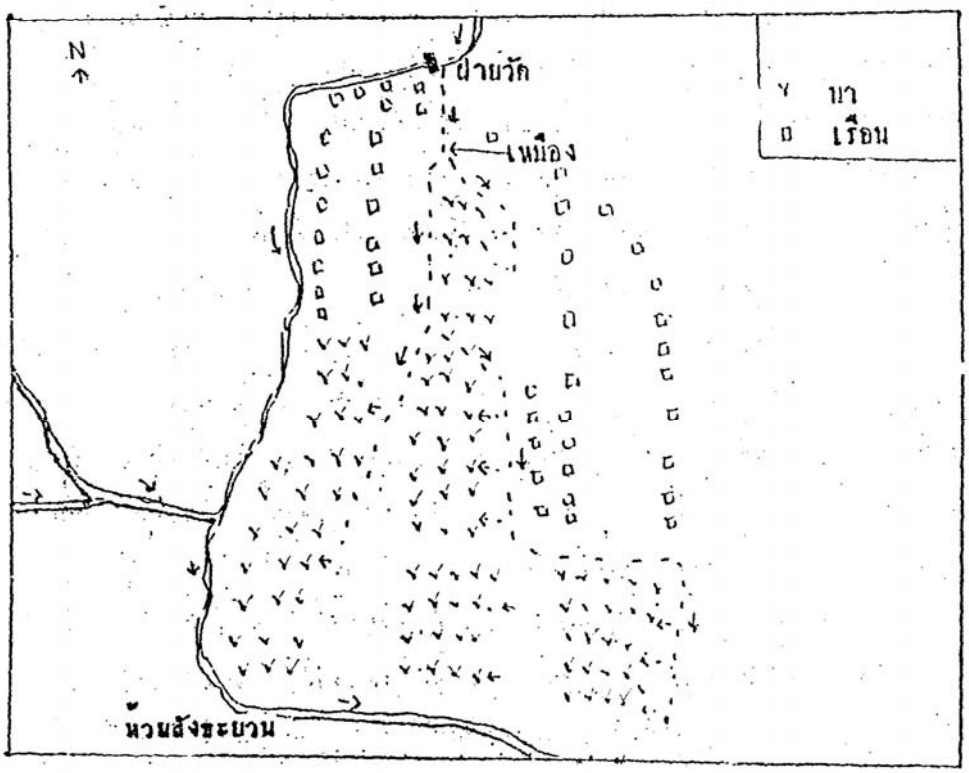
5) ดูแลน้ำในแปลงนา

ในพื้นที่ราบของอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์เข้ามาเกือบทั้งหมดเป็นนาน้ำฝน ไม่มีระบบชลประทาน การดูแลน้ำก็อาศัยน้ำฝนอย่างเดียว ถ้าแปลงที่อยู่ต่ำขาดน้ำก็ระบายน้ำจากแปลงที่อยู่สูงกว่ามาให้ แต่คงได้ไม่มาก เพราะถ้าไม่มีฝนเติมลงมาแปลงที่เป็นนาดอนก็ขาดน้ำได้ แต่ในพื้นที่เชิงเขาในหลายพื้นที่ชาวบ้านจะช่วยกันสร้างเหมืองฝายเก็บกักน้ำไว้ใช้เวลาฝนทิ้งช่วง เช่น บ้านบัว อ.กุดบาก จ.สกลนคร โดยเอาไม้แก่น 3 ต้น ฝังไว้กลางห้วย แล้วเอาไม้กระดานมาวางกั้นเป็นฝาย เอาดินถมอีกทีเพื่อมิให้น้ำรั่ว แล้วปลูกต้นไผ่ไว้บนฝายและรอบๆ รากไผ่จะยึดฝายไว้มั่นคงมาก ฝายนี้ใช้มา 80 ปีแล้วยังไม่เคยพังเลย

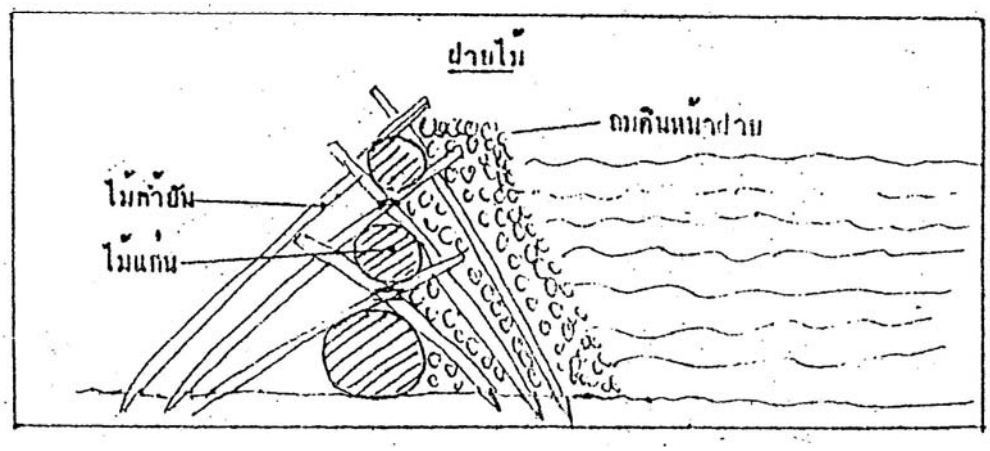

รูป 3.8 ฝายบ้านบัว อ.กุดบาก จ.สกลนคร

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 56

แผนที่ 3.10 ฝายและเหมือนบ้านวังสวาบ อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น

รูป 3.9 ฝายบ้านวังสวาบ อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น

เมื่อห้วยถูกฝายกั้นระดับน้ำก็ถูกยกขึ้นสูงกว่าระดับนามาก สูงกว่าระดับน้ำหลังฝายประมาณ 1 เมตร ซึ่งสูงพอที่จะส่งไปถึงที่นา

ที่บ้านวังสวาบ ต.วังสวาบ อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น ชาวบ้านได้ช่วยกันสร้างฝายไว้ถึง 4 ฝาย การสร้างต่างจากบ้านบัว โดยเอาไม้ซุงเนื้อแข็งขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 10 นิ้ว วางทับกันเป็นชั้นๆ มีไม้ค้ำยันอีกหลายอัน แล้วเอาดินถมก็ได้ ฝายสูงจากก้นห้วยประมาณ 4 เมตร ช่วยระดับน้ำให้สูงขึ้นจนสามารถปล่อยไปตามลำเหมืองที่ชาวบ้านขุดขึ้น ยาวประมาณ 1 กม. มีพื้นที่นาได้รับน้ำจากระบบเหมืองฝายนี้ (ฝายวัด) ประมาณ 400 ไร่ สมาชิก 4 ฝาย มี 40 ครัวเรือน หรือร้อยละ 61 ของครัวเรือนที่ทำนาทั้งหมดในปี 2533 (ปัจจุบัน (2545) สมาชิก 4 ฝาย เพิ่มเป็น 51 ครัวเรือน)

ฝายบ้านฝาง ต.โนนทอง อ.หนองเรือ จ.ขอนแก่น เป็นฝายเล็กๆ แต่ประสิทธิภาพสูง เมื่อ 50 ปีก่อนมี 4 ฝาย ปี 2533 เพิ่มเป็น 25 ฝาย เป็นฝายกั้นห้วยเล็กๆ กว้าง 5-6 เมตร ใช้ไม้แก่นเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 6 นิ้ว ฝังลงไปในห้วยลึก 80-90 ซม. ห่างกัน 1 เมตร ฝังเป็น 2 แถวคู่ สันฝายกว้าง 150-200 ซม. ฐานฝายกว้างราว 250-300 ซม. เอาไม้กระดานวางซ้อนๆ กัน ดังในรูป แล้วถมดิน วางท่อระบายน้ำไว้ตรงกลางซึ่งเปิดปิดได้ ท่อนี้เมื่อก่อนไม่มีท่อซีเมนต์ ใช้ต้นไม้ทะลวงตรงไส้ออก เมื่อถมดินเสร็จก็ปลูกต้นไผ่บริเวณฝาย ปรากฏว่าฝายเหล่านี้ทนทานมาก ฝายที่เก่าที่สุดสร้างมา 72 ปี ไม่เคยพังเลย เพราะรากไผ่ช่วยยึดฝายไว้ *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2533: 18)*

อนึ่ง ในเขตอีสานใต้บริเวณแม่น้ำมูลระหว่างท่าช้างกับท่าหว้า ชาวนาแถบนี้ใช้ระหัดวิดน้ำเข้านาขนาดใหญ่แบบที่ใช้ในภาคเหนือ ซึ่งใช้แรงน้ำไหลวิดน้ำเข้านา มีปรากฏหลักฐานอย่างน้อยตั้งแต่ พ.ศ. 2458 ก็มีแล้ว และใช้มาจนถึงปี 2508 ก็ยังใช้กันอยู่ แถบอำเภอสูงเนินยังปรากฏให้เห็น ดังปรากฏในรูป *(สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ, 2458: 3; วิโรฒ ศรีสุโร, 2543: 90)*

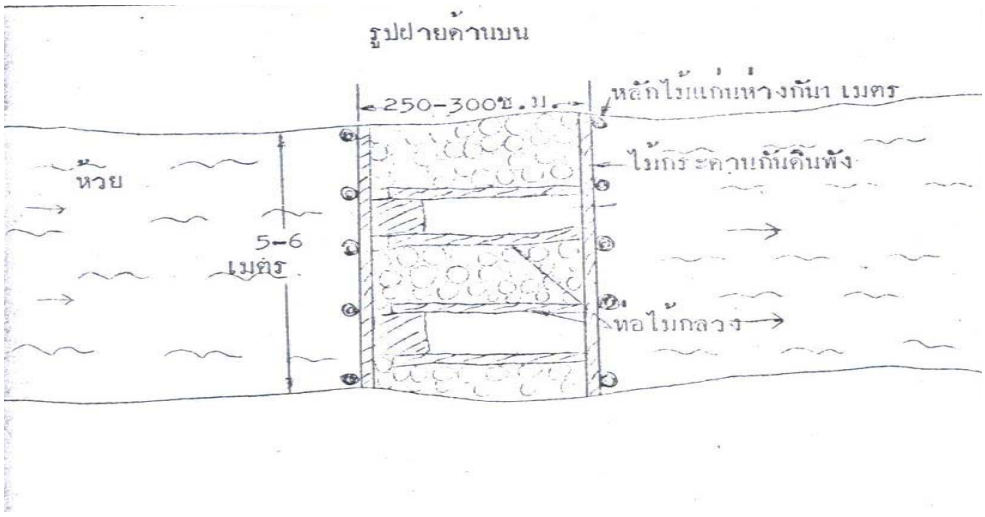
6) การกำจัดศัตรูข้าว

ศัตรูข้าวเมื่อ 30 ปีก่อนขึ้นไปมีน้อยกว่าในปัจจุบัน และชนิดก็แตกต่างจากปัจจุบันมาก กล่าวคือ หมูป่า เป็นศัตรูที่สำคัญของชาวนาสมัยก่อน ในขณะที่หมูป่าปัจจุบันไม่กล้ามารบกวนชาวนา เพราะลำพังจะเอาชีวิตรอดจากพรานซึ่งพยายามเข้าไปล่าหมูป่าถึงในป่าสงวนแห่งชาติและอุทยานแห่งชาติ วิธีต่อสู้ของชาวนาสมัยนั้นที่มีปืนก็ใช้ปืนไปซุ่มยิงเวลาเย็นและค่ำ ซึ่งหมูป่ามักเข้ามา เวลาเข้ามาก็มาเป็นฝูง หากเข้านาใครก็เสียหายเป็นไร่ๆ สมัยนั้นชาวนาส่วนใหญ่ไม่มีปืน จึงใช้ไม้ไผ่สานเป็นรูปพัดขนาดใหญ่ 2 อัน ผูกไว้กับกระบอกไม้ไผ่แห้งสูงๆ เวลาลมพัด พัดจะแกว่งกระทบกับกระบอกไม้ไผ่ส่งเสียงดังไกลเป็นกิโลเมตร ไล่หมูป่า รวมทั้งสัตว์อื่นๆ **นกแก้ว นกแขก** ก็เป็นศัตรูสำคัญ เพราะมาเป็นฝูงๆ ละเป็นร้อยๆ ตัว มาจิกแล้วคาบรวงข้าวไปกินบนต้นไม้ ชาว

รูป 3.10 ระหัดวิดน้ำในลำตะคอง อ.สูงเนิน จ.นครราชสีมา

บ้านก็ใช้พัดที่ว่าบ้าง หุ่นไล่กาบ้าง *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 57)* บางพื้นที่มีปูมากัดข้าว วิธีแก้ก็ขุดหลุมในนา เอากระบอกไม้ไผ่ฝังตั้งไว้ มันตกลงไปขึ้นไม่ได้ก็จับมาทำอาหาร บางคนเอาโอ่งเล็กๆ หรือหม้อ หรือปี๊บน้ำมันก๊าด ฝังไว้ในนา เอาลูกตาลสุกล่อไว้ก้นปี๊บ ปูก็ตกลงไป **หนูท้องขาว**ก็เป็นศัตรูอีกชนิดหนึ่งที่สร้างปัญหาให้กับชาวนา การกำจัดก็ใช้วิธีเดียวกับการกำจัดงู เหยื่อล่อนอกจากลูกตาลสุก บางคนใช้ข้าวโพด ข้าวเหนียว เผาไฟพอเกรียม ข้าวสารคั่ว กระดูกเผา ไส้เดือน เปลือกแตง บางคนก็ใช้หน้าไม้ยิง บางคนกำจัดปูโดยการปล่อยน้ำจากแปลงนาให้แห้ง พอเห็นตัวปูก็จับมาฆ่าหรือทำอาหาร การกำจัดหนูนอกจากวิธีที่ว่าก็มีการใช้ฟ้าผ่าห้าง (กับดักหนูแบบชาวบ้าน) วางตามทางเดินของมัน ถ้า**ข้าวตายพราย** คือ แห้งจนสีออกน้ำตาลหรือแดงๆ จากโรคข้าว ชาวนาเชื่อกันว่าเอาไม้ไผ่ตายพราย (ไม้ไผ่ที่ออกรวงแล้วมันจะตาย) เอามาปักในนาที่มีปัญหาดังกล่าว ถ้า**เพลี้ย**และบุ้ง (บ้ง) ลงกินข้าว วิธีแก้ไปขอขี้เถ้าจากแม่หม้าย แม่ร้าง เอามาหว่านในแปลงที่มีปัญหา แต่บางคนก็เอาไม้ไผ่หรือตอไม้ที่ถูกไฟไหม้เอาไปปักในนาที่มีปัญหา ส่วนบุ้งลงบางคนใช้ต้นผักกาดหญ้า (ผักป่าชนิดหนึ่ง กลิ่นแรงมาก) เอาไปปักในแปลงนาที่มีปัญหา *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2528: 96-97; ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2529: 110-118)* ปัญหาในพื้นที่ติดภูเขามักจะมีปัญหาเรื่องหมูป่าและนกมากินข้าว ส่วนปัญหาในนาเขตที่ราบไม่ค่อยมีปัญหาหมูป่ากับนก แต่เป็นหนู ปู บุ้ง และเพลี้ย แต่ปัญหาที่กล่าวมามิได้เกิดทุกปี นานทีจึงจะมี แต่ละครั้งไม่ได้สร้างปัญหาให้กับชาวนามากเหมือนในปัจจุบัน

รูป 3.11 ฝายบ้านฝาง อ.หนองเรือ จ.ขอนแก่น
ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2533: 19

7) เกี่ยวข้าว

พอข้าวสุกชาวนาก็เริ่มเกี่ยวจากแปลงข้าวเบาไปหาข้าวกลางและข้าวปี โดยเริ่มราวเดือน 11 เป็นต้นไป ซึ่งเวลาเกี่ยวในอีสานเหนือจะก่อนอีสานกลางเล็กน้อย อีสานกลางก่อนอีสานใต้เล็กน้อย (ประมาณ 10-15 วัน) ดังเหตุผลที่กล่าวมาแล้วในเรื่องพันธุ์ข้าว ข้าวที่จะใช้ทำพันธุ์บางคนอาจจะแยกกองไว้ต่างหาก เครื่องมือที่ใช้เกี่ยว คือ เคียว (ภาษาเดิมของอีสานเรียกเคียวว่า เกี่ยว) โดยเกี่ยวข้าวตาแฮกก่อนเอาเก็บไว้ที่เถียงนา เหมือนเป็นข้าวขวัญเอาไว้เสียบตรงกองข้าว การเกี่ยวมักใช้วิธีลงแขก เกี่ยวแล้ว 5-6 กำก็กองเอาไว้ในนา เพื่อตากแดดไล่ความชื้นจากข้าวราวๆ 3-7 วัน ก็กลับเอาข้าวด้านล่างขึ้นมาอยู่ข้างบน 1 วัน เช้าวันรุ่งขึ้นจึงมัดด้วยตอกที่ทำในตอนเช้า เพราะข้าวถูกน้ำค้างในตอนกลางคืนรวงข้าวจะไม่กรอบไม่หลุดร่วงง่าย มัดแล้วเอาใส่คันหลาว (คานหลาว) ถ้ามีหลายคน คนหนึ่งแบกคันหลาว อีกคนเอาฟ่อนข้าวเสียบคันหลาว ถ้าไม่ค่อยมีคนไม้คันหลาวจะวางบนม้ารองคันหลาว พอได้ข้าวมากพอแรงหาบก็หาบไปกองในลานนวดข้าว คนหนึ่งหาบได้ 10-20 มัด/เที่ยว

8) นวดข้าว

ก่อนนวดต้องสร้างลานนวดข้าวเสียก่อน ถ้านาใกล้บ้านก็ทำลานในพื้นที่ว่างๆ ในหมู่บ้าน ถ้านาไกลบ้านก็ทำลานนวดใกล้นา ส่วนมากเป็นที่ดอน ที่ชาวอีสานเรียกว่า “เดิ่น” ใช้จอบดายเอาวัชพืชออก ปรับพื้นให้เรียบ เอาน้ำพรม แล้วเอามูลควายสดราดให้ทั่ว เอาไม้เกลี่ยมูลควายให้เรียบเสมอกัน ถ้าแดดดีทิ้งไว้ 1 วัน ก็ใช้ได้ จากนั้นก็ขนฟ่อนข้าวมากองสูงเป็นรูปปิรามิด เพื่อเวลาเกิดฝนตกผิดฤดูมาน้ำฝนจะได้ไหลออกไปอย่างรวดเร็ว ไม่เข้าไปข้างในกองข้าว การวางข้าวบางพื้นที่เอาปลายรวงชี้ฟ้า บางพื้นที่เอาปลายรวงข้าวไว้ด้านใน

เวลานวดเอาข้าวจากในกองมาฟาดทีละมัด โดยเอาไม้ตีข้าวหนีบมัดข้าวฟาดกับไม้หรือพื้นลานนวดข้าวก็ได้อย่างแรง 7-10 ครั้ง คะเนว่าเมล็ดข้าวหลุดออกหมด แล้วโยนซังข้าวกองไว้ด้านหนึ่ง ทำอย่างนี้จนหมดฟ่อนข้าว การนวดข้าวหรือการฟาดข้าวเป็นกิจกรรมที่ใช้วิธีลงแขกเป็นหลัก ทำกันวันเดียวเสร็จ จะไม่ใช้เวลามาก เพราะอาจจะเสี่ยงถ้าฝนเกิดตกลงมา จึงรีบฟาดให้เสร็จและขนเข้าเล้าเลย

ข้าวที่ฟาดแล้วยังไม่ค่อยสะอาดนัก ชาวนาจะใช้ “วี” คือ พัดขนาดใหญ่ โบก ในขณะที่หลายคนเอาพลั่วไม้ขนาดใหญ่ตักข้าวขึ้นโยน ลมที่เกิดจากการพัดด้วยวีจะเป่าเอาใบข้าวและสิ่งเจือปนที่เบากว่าข้าวหลุดออกไป นอกจากนั้นมัดซังข้าวที่ฟาดแล้วอาจมีเมล็ดข้าวเหลือด้านใน จึงตัดตอกที่มัดออก แล้วเอา “ไม้ตีข้าวสะนุ” เป็นไม้กลมขนาดไม้พลองลูกเสือ ฟาดให้เมล็ดข้าวที่

เหลือหลุดออกมา แสดงให้เห็นว่าข้าวเป็นสิ่งที่สำคัญมาก ทำมาด้วยความยากลำบากจึงไม่ควรจะทิ้งไป

9) ขนข้าวขึ้นยุ้ง (เล้า)

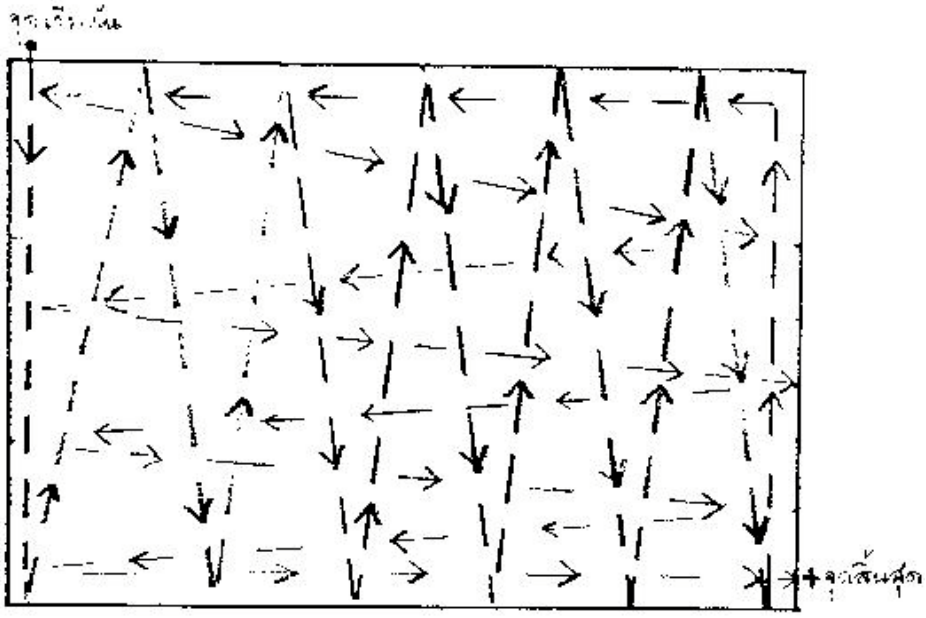
งานขั้นสุดท้ายของการผลิตข้าว คือ การขนข้าวขึ้นยุ้ง ผู้ที่มีนามากก็ใช้เกวียนขน เที่ยวหนึ่งขนข้าวได้ราว 180-360 กก. เท่ากับแรงงานผู้ชายคน 7-15 เที่ยว หากคนที่มีนาน้อยก็ใช้วิธีหาบ ผู้ชายเที่ยวละ 2 หมื่น หรือ 24 กก. ผู้หญิงเที่ยวละ 16-20 กก. คนที่ไม่มีเกวียนแต่มีข้าวมากและไม่อาจยืมใครได้ เพราะเจ้าของเกวียนต้องใช้ขนข้าวของตน เจ้าของนาก็ต้องลงแขกหาบเพราะนา 10 ไร่ ได้ข้าวประมาณ 3,000 กก. หรือ 300 ถัง ถ้าหาบคนเดียวต้องหาบถึง 125-188 เที่ยว ถ้าลงแขกด้วยคน 20 คน จะหาบเพียงคนละ 6-10 เที่ยว ซึ่งสามารถทำให้เสร็จในวันเดียวได้

สำหรับอาคารเก็บข้าวและภาชนะใส่ข้าวเปลือกของอีสาน ไม่ใช่มีแต่ยุ้งหรือเล้า แต่มีอีกหลายชนิด ไล่จากใหญ่ไปหาเล็กได้ดังนี้ **ฉาง** เป็นเล้าหรือยุ้งขนาดใหญ่ บรรจุข้าวได้มากกว่า 2,000 ถัง ถ้า**เล้า**บรรจุข้าวได้ประมาณ 500-2,000 ถัง **ซ้อมข้าว**เป็นเล้าข้าวขนาดเล็กกว่าเล้า บางทีเรียกว่า เล้าน้อย วัสดุที่ใช้สร้างฉาง เล้า และซ้อมข้าว เหมือนกัน คือ เสาและโครง ใช้ไม้แก่นพื้นกระดาน ฝาทำด้วยไม้ไผ่หรือลำแซง (ต้นหลักชนิดหนึ่ง) สานลายขัดฉาบด้วยดินเหนียว หรือมูลวัวมูลควาย คนมีฐานะดีอาจใช้ฝากระดาน หลังคามุงแฝกหรือหญ้าคา ซ้อมข้าวบางคนอาจสร้างไว้ใต้ถุนเรือน ซึ่งจะไม่ต้องทำหลังคา **เยีย**เป็นภาชนะใส่ข้าวที่เล็กกว่าซ้อมข้าว จุข้าวราว 50-100 ถัง ทำด้วยไม้ไผ่สานทรงกลมคล้ายถังตวงข้าวแต่ก้นมน สูงราว 2 เมตร เส้นผ่าศูนย์กลางราว 1 เมตรเศษ ฉาบผิวด้วยมูลวัวมูลควาย **ฮีน**เป็นภาชนะใส่ข้าวเปลือกที่เล็กที่สุด โตกว่ากระบุง สานด้วยไม้ไผ่ก็มี หวายก็มี อาจจะฉาบด้วยมูลวัวมูลควายหรือไม่ก็ได้ รูปร่างคล้ายเยีย ซ้อมข้าว เยีย และฮีน มักเอาไว้ใส่ข้าวที่เหลือจากการบริโภคของปีเพาะปลูกที่ผ่านมา จะไม่ปนกับข้าวใหม่ เพราะข้าวเก่าถ้าอยู่ด้านล่างพอเอาข้าวใหม่มาใส่ข้างบน ข้าวเก่าก็จะไม่ได้บริโภค ก็จะเสีย จึงต้องเอาออกใส่ไว้ต่างหาก ประกอบกับประเพณีของชาวอีสานที่ห้ามตักข้าวใหม่บริโภคก่อนเดือน 3 ขึ้น 13 ค่ำ ถ้าใครฝ่าฝืนจะขะลำ (เป็นอัปมงคล) จึงต้องบริโภคข้าวเก่าไปก่อน จึงต้องตักเอาออกจากเล้าแยกไว้ต่างหาก *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 88-90)*

อนึ่ง ในพื้นที่ราบลุ่มบางแห่ง เช่น บ้านท่าแก ต.ลุ่มน้ำชี อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ มีวิธีการทำนาดำในขั้นตอนเตรียมพื้นที่ต่างจากที่อื่น กล่าวคือ พื้นที่แถบนี้ลุ่มมาก ติดแม่น้ำชี มีป่าแซง ป่าแขม สูงราว 2.5 เมตร ป่าสะโหมงซึ่งกอใหญ่มาก สูงราว 3 เมตร ขึ้นเต็มไปหมด ก่อนทำนาผู้ชายจะช่วยกันตัดฟันป่าเหล่านี้ลงในเดือนมีนาคม-เมษายน ทิ้งไว้ 1 สัปดาห์ก็เผาทิ้ง พอฝนตกน้ำขัง 3-4 ซม. ก็ใช้ “อีทุบ” เป็นลูกกลิ้งไม้ยาวราว 1.5 เมตร เส้นผ่าศูนย์กลางราว 8 นิ้ว ใช้ผู้ชาย 2 คนลาก

รูป 3.12 อีทุบ

รูป 3.13 ทิศทางการลากอีทุบในแปลงนา

ถ้าใช้ควายลากขนาดอีทุบจะใหญ่กว่า คือ เส้นผ่าศูนย์กลางราว 12 นิ้ว ลากสลับไปมาจนตอหญ้า 3 ชนิดที่กล่าวข้างต้นล้มวัชพืช จะกลายเป็นปุ๋ย ดินโคลนขึ้นมาอยู่ข้างบน แล้วนำต้นกล้ามาปักดำโดยไม่ต้องไถคราดเลย เพราะอีทุบได้ทำหน้าที่ของมันแล้ว การดำ การเกี่ยว การฟาดหรือนวดข้าว ก็เหมือนกับการทำนาดำที่กล่าวมาแล้ว สำหรับพันธุ์ข้าวที่เอามาดำก็ใช้สายพันธุ์เจ้าลอย ซึ่งน้ำท่วมไม่ตาย แต่ยืดตามน้ำ น้ำขึ้นสูงเท่าใดต้นข้าวก็ขึ้นสูงเท่านั้น พอทำปีต่อไปก็สามารถไถได้ตามปกติ เพราะเหง้าของวัชพืชทั้ง 3 ชนิดผุพังไปหมดจากการใช้อีทุบในปีแรก *(ทองแดง มณีรุ่ง, 2544; ทัพ จำรูญจิต, 2544)*

การทำนาหว่าน

ในบางพื้นที่ซึ่งเป็นที่ราบลุ่มน้ำท่วมบ่อยๆ และท่วมมิดต้นข้าว ถ้าใช้ข้าวธรรมดาและใช้วิธีดำ ข้าวจะไม่ทนน้ำท่วม มักจะตาย ชาวนาอีสานจึงต้องใช้วิธีทำนาหว่าน สาเหตุที่ต้นข้าวที่ใช้วิธีดำไม่ทนทานต่อน้ำท่วม ก็เพราะระบบรากของข้าวนาดำไม่ดี เนื่องจากต้องถอนจากแปลงตกกล้า รากขาดและช้ำ ถ้าถูกน้ำท่วมยอดก็จะตายได้ง่าย แต่นาหว่านข้าวไม่ต้องถูกถอน แต่หว่านและโตขึ้นมาจนเกี่ยว ระบบรากจึงแข็งแรงมาก นอกจากนั้นพันธุ์ข้าวนาหว่านที่นำมาใช้ในลุ่มแม่น้ำชีตอนต้น เช่น อำเภอบ้านเขว้า จังหวัดชัยภูมิ ซึ่งนำมาใช้ครั้งแรกใน พ.ศ. 2484 โดยพ่อใหญ่หลง สร้อยสูงเนิน ซึ่งเป็นนายฮ้อยค้าควาย ไปเห็นตัวอย่างและได้พันธุ์ข้าวเจ้าลอยครึ่งตะกร้า *(หลวงพ่อเหลือง จิตตโสภณ, 2544)* เป็นข้าวเจ้าพันธุ์พิเศษที่ใช้แถบอยุธยา มีคุณสมบัติเฉพาะ คือ โตเร็วมาก ถ้าน้ำขึ้นวันละ 1 ฟุต ก็โตวันละ 1 ฟุต น้ำท่วมสูง 4 เมตร ข้าวก็จะยาว 4 เมตร ข้าวที่ว่านี้มีรากแตกตามข้อ รากเหล่านี้จะดูดสารอาหารที่ลอยมากับน้ำมาเลี้ยงต้นได้จนออกรวง ข้าวพันธุ์ขึ้นน้ำหรือข้าวพันธุ์รีดน้ำนี้ เวลาเกี่ยวมักต้องพายเรือเกี่ยวใส่เรือ เพราะระดับน้ำสูงมิดหัวคนเกี่ยว

วิธีการทำนาหว่านที่เป็นนาลุ่มมาก มีขั้นตอนส่วนใหญ่คล้ายนาดำ พอสรุปได้ดังนี้

(1) ไถดะ ในช่วงเดือนมีนาคม-เมษายน

(2) ไถแปร หลังจากไถดะ

(3) หว่าน ประมาณเดือนพฤษภาคม ด้วยข้าวเจ้าลอยซึ่งเป็นข้าวขึ้นน้ำ

(4) คราดกลบข้าวที่หว่านไปแล้ว

(5) ดูแลเรื่องน้ำและศัตรูข้าว

(6) เกี่ยวข้าว ประมาณเดือนตุลาคม-พฤศจิกายน

(7) ฟาดข้าว บริเวณท้องนาที่ไม่มีน้ำ

(8) ขนข้าวมาใส่ยุ้ง *(ทัพ จำรูญจิต, 2544)*

การทำนาหว่านมิใช่มีเฉพาะในที่ซึ่งน้ำท่วมบ่อย แต่ในพื้นที่ซึ่งฝนตกน้อย หรือฝนทิ้งช่วงก็มีการทำนาหว่าน ซึ่งมีขั้นตอนบางขั้นตอนแตกต่างกันกับการทำนาดำ กล่าวคือ เริ่มต้นด้วยการเอาข้าวปลูกหว่านในแปลงนาตั้งแต่ฝนยังไม่ตก ถ้าฝนตกแล้วจะทำนาหว่านแบบนี้ไม่ได้ เพราะวัชพืชจะขึ้นมาก ข้าวปลูกที่จะนำไปหว่านห้ามเอาไปแช่น้ำ เพราะจะทำให้ข้าวงอก เมื่อหว่านแล้วก็ไถแล้วคราดเพื่อกลบเมล็ดข้าวและทำให้วัชพืชตาย ทิ้งไว้ 15 วัน เมื่อฝนตกมาข้าวก็จะขึ้น ส่วนวัชพืชซึ่งเพิ่งถูกไถคราดตายไปจะฟื้นไม่ทันข้าว แต่ถ้าหว่านไปแล้วฝนเกิดตกมาภายใน 3 วัน วัชพืชจะแตกขึ้นมาใหม่อย่างรวดเร็วจนแย่งอาหารจากต้นข้าว ผลผลิตข้าวจะลดลงเหลือไม่ถึงครึ่งของที่เคยได้ แต่ถ้า 15 วันไปแล้วฝนไม่ตกข้าวที่หว่านไว้ก็ไม่เสีย จะทิ้งช่วงเป็นเดือนก็ไม่เป็นไร การทำนาหว่านจึงเสี่ยงเฉพาะช่วง 3 วันหลังจากหว่าน ถ้าฝนตกความเสียหายจะเกิดขึ้นอย่างไม่มีทางหลีกเลี่ยง ผลผลิตของนาหว่านโดยปกติที่น้อยกว่านาดำอยู่แล้ว แต่การทำนาหว่านมีข้อได้เปรียบนาดำตรงที่ใช้แรงงานน้อยกว่านาดำมาก *(อรชร ศรีวิเศษ, 2543)*

ผลผลิตข้าว

จากตาราง 3.10 จะเห็นว่าผลผลิตข้าวนาดำต่อไร่มีความแตกต่างกันมากในแต่ละชุมชน หรือแม้ในชุมชนเดียวกันช่วงเดียวกัน เช่น บ้านดงขุมข้าว จ.สกลนคร ซึ่งพื้นที่เป็นที่ราบเชิงเขา นาดำให้ผลผลิตข้าวตั้งแต่ 240-600 กก.ต่อไร่ (ประมาณปี 2475) ส่วนในที่ราบลุ่มริมแม่น้ำสงครามให้ผลผลิตตั้งแต่ 222-450 กก. ในปี 2475 พอปี 2500 ยิ่งแตกต่างกัน คือ มีตั้งแต่ 158 ถึง 1,000 กก.ต่อไร่ ในลุ่มแม่น้ำชี ปี 2475 ให้ผลผลิต 231-875 กก. ปี 2500 ให้ผลผลิตระหว่าง 198-650 กก. ส่วนในอีสานใต้เห็นได้ชัดเจนว่าต่ำกว่าในอีสานกลาง คือ ให้ผลผลิต 100-400 กก. ในปี 2475 และ 100-180 กก. ในปี 2500 ปี 2500 ผลผลิตโดยเฉลี่ยลดลงจากปี 2475 ทุกชุมชน ในขณะที่ลุ่มแม่น้ำชีปี 2500 ลดลงจากปี 2475 2 ชุมชน เพิ่มขึ้น 1 ชุมชน

ผลผลิตที่แตกต่างกันมาจากปัจจัยหลายๆ อย่าง ที่สำคัญคือ สภาพฝนและคุณภาพของดิน

3.2.2 เครื่องนุ่งห่ม

เครื่องนุ่งห่มเป็นปัจจัยสี่ที่ชาวอีสานผลิตขึ้นเองมาแต่โบราณ และยังผลิตต่อมามากกว่าทุกภาคของประเทศ แม้ว่าจะลดลงจากเดิมมาก กระบวนการทำให้เมล็ดฝ้ายกลายเป็นเสื้อผ้าที่สวมใส่ได้นั้น เป็นกระบวนการที่ยุ่งยาก ต้องใช้เวลา ทักษะ และความอดทนของผู้หญิงเป็นอย่างมาก และกระบวนการดังกล่าวนี้มีขั้นตอนหลักๆ ถึง 21 ขั้นตอน มีทั้งขั้นตอนที่เป็นงานเกษตรกรรมและงานหัตถกรรม ในจำนวนนี้ 16 ขั้นตอนมีผู้หญิงเป็นผู้กระทำเท่านั้น อีก 5 ขั้นตอนผู้หญิงกับ

ตาราง 3.10 เปรียบเทียบผลผลิตข้าวในพื้นที่ต่างๆ ยุคก่อนพืชพาณิชย์

เขต	พื้นที่	สภาพพื้นที่	ผลผลิต/ไร่ (กก.)	
			พ.ศ. 2475	พ.ศ. 2500
1. อีสานเหนือ	บ.ดงขุมข้าว จ.สกลนคร	ที่ราบเชิงเขา	240-600	n.a.
	4 ชุมชนในลุ่มแม่น้ำสงคราม (จ.สกลนคร จ.หนองคาย จ.นครพนม)	ที่ราบลุ่ม	222-450	158-1,000
2. อีสานกลาง	24 ชุมชนในลุ่มแม่น้ำชี (จ.ชัยภูมิ จ.ขอนแก่น จ.มหาสารคาม จ.ร้อยเอ็ด จ.ยโสธร)	ที่ราบ-ที่ราบลุ่ม	n.a.	198
	บ.ท่าลาด จ.ร้อยเอ็ด	ที่ราบลุ่ม	450	380
	บ.โนนแดง จ.กาฬสินธุ์	ที่ราบลุ่ม	231	300
3. อีสานใต้	บ.อาหวด จ.ศรีสะเกษ	ที่ราบ	100-150	100-130
	บ.ห้วยขะยูง จ.อุบลราชธานี	ที่ราบ	250-400	100-180
	บ.ไพรขลา จ.สุรินทร์	ที่ราบ	110-200	100-160
	บ.ม่วงใต้ จ.บุรีรัมย์	ที่ราบ	200-300	100-150
ภาคอีสาน*			193.2	148.2 (2491-93)
เฉลี่ย			286.5	245.9

ที่มา : *สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ชอบ ดีสวนโคก, 2536: 66*
สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2530: 116
ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2529: 123-124
ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 136

* Ingram 1971 : 50 (ไม่ใช่ค่าเฉลี่ยจากชุมชนข้างบน)

ผู้ชายร่วมกันทำ ซึ่งขอสรุปให้สั้นที่สุดดังนี้ (พอให้เห็นภาพความอุตสาหะของผู้หญิงในภาระที่ต้องรับผิดชอบครอบครัวเรื่องเครื่องนุ่งห่ม)

1) ถางป่าในที่ดอน ซึ่งเมื่อก่อนจะใช้ที่ตรงไหนก็ได้ ขนาดพื้นที่ที่ใช้ปลูกฝ้ายส่วนมาก 1-2 งานต่อครัวเรือน แต่บางครัวเรือนมีสมาชิกมากอาจจะใช้พื้นที่ 1-4 ไร่ เดือนที่ถางป่าส่วนมาก เดือน 4-5 ผู้ชายเป็นหลัก มีผู้หญิงช่วย

2) เผาป่าประมาณเดือน 5 หลังจากทิ้งไว้จนไม้แห้ง

3) หว่านเมล็ดฝ้ายประมาณเดือน 6 (แต่ 3 ใน 24 หมู่บ้าน หว่านเมล็ดฝ้ายเดือน 8) ในสมัยหลังใช้จอบเสียมขุดหลุมหยอดทีละหลุม

4) ดายวัชพืช ขั้นตอนที่ 2-4 ชายหญิงช่วยกันทำ

5) เก็บปุยฝ้าย ถ้าหว่านเดือน 6 เก็บปุยฝ้ายเดือน 12 ถ้าหว่านเดือน 8 เก็บปุยฝ้ายเดือน 3 ตั้งแต่ขั้นตอนที่ 5 ไปจนจบกระบวนการเป็นเสื้อ กางเกง ผ้าถุง ผ้าขะม้า ฯลฯ เป็นงานของผู้หญิงเท่านั้น

6) ตากฝ้ายให้แห้ง

7) เก็บสิ่งเจือปนออกจากปุยฝ้าย

8) เอาเมล็ดฝ้ายออกจากปุยฝ้ายด้วยเครื่องอิ้ว

9) ดีดฝ้ายเพื่อให้ฝ้ายฟูด้วยเครื่องเฟียด

10) ตีเกลียวเส้นใยฝ้ายให้เป็นเส้นด้าย ชาวอีสานเรียกว่า “เข็นฝ้าย”

11) เข้าไจ เอาเส้นด้ายมาม้วนเป็นม้วนเล็กๆ

12) ทำให้ด้ายเหนียวด้วยน้ำแช่ข้าวสุก (ฆ่าฝ้าย)

13) ปั่นด้ายเข้าหลอด เพื่อไม่ให้ด้ายติดกัน ตอนนี้พร้อมที่จะเอาไปทอ

14) ทอหรือตำหูกเป็นงานที่ต้องใช้ฝีมือและความอดทนมาก สาวอีสานเมื่อก่อนถ้าทอผ้าฝ้ายไม่เป็นไม่มีหนุ่มไหนมาจีบเอาไปเป็นภรรยา ชาวบ้านเขาจะมองว่าเกียจคร้านมาก หรือไม่ก็โง่มากจนทอผ้าไม่ได้ ดังนั้น แม่ทุกคนจะต้องหัดให้ลูกสาวทอผ้าตั้งแต่อายุ 13-14 ปี พออายุ 15-16 ปี ก็ทอได้ การทอผ้าเป็นสิ่งจำเป็นมาก เพราะสมาชิกทุกคนในครอบครัวต้องใช้ สมัยก่อนไม่มีผ้าขายในหมู่บ้านด้วย

15) ย้อม เมื่อทอเสร็จก็เอาผ้าที่ทอไปย้อมสี ซึ่งสีที่นิยมมากที่สุดคือ สีดำ หรือสีครามเข้ม ซึ่งใช้ต้นครามย้อม ต้นครามเป็นพืชที่ต้องปลูก ปลูกเดือน 3 พอเดือน 6-7 ก็เกี่ยวต้นครามเอามาย้อม (ขั้นตอนการทำไร่ครามไม่ได้รวมอยู่ใน 21 ขั้นตอนที่กล่าวข้างต้น) การย้อมมี 6 ขั้นตอน คือ

15.1) แช่ต้นครามในน้ำ 3 คืน

15.2) กรองเอาเยื่อออกเหลือแต่น้ำครามข้นๆ

15.3) เอาเปลือกหอยที่ตายแล้วมาเผา

15.4) ตำเปลือกหอยให้ละเอียด

15.5) เอาผ้ามาย้อมในน้ำคราม ซึ่งมีหอยป่นเป็นส่วนประกอบ

15.6) ซักผ้าที่ย้อมแล้วจนไม่มีสีตก เอาไปตากให้แห้ง

วัสดุที่ใช้ย้อมนอกจากครามแล้วยังมีวัสดุธรรมชาติอื่นๆ อีก 21 ชนิด ที่ใช้กันในภาคอีสาน มีทั้งเหมือนและแตกต่างกัน ดังปรากฏในตาราง 3.11

16) เอาผ้าที่แห้งแล้วไปตัดเย็บ สมัยก่อนผู้หญิงอีสานต้องตัดเย็บเองโดยไม่มีจักรเย็บผ้า ไม่มีกรรไกร ใช้มีดตัด เย็บด้วยมือ ซึ่งก็ไม่ค่อยประณีตเมื่อเปรียบเทียบกับเสื้อผ้าสำเร็จรูปที่มาจากในเมือง ซึ่งตัดเย็บด้วยช่างที่มีเครื่องมือทันสมัยกว่าและชำนาญกว่า เพราะช่างตัดทุกวัน

รวม 21 ขั้นตอน[1] เป็นงานเกษตร 4 ขั้นตอน งานหัตถกรรม 17 ขั้นตอน ในจำนวนนี้ 6 ขั้นตอนเป็นงานย้อมผ้า

อนึ่ง ปริมาณการทอผ้าสมัยก่อนนับเป็นหูก แต่ละครัวเรือนมีสมาชิกและแรงงานทอผ้าหรือผู้หญิงที่ทอผ้าเป็นต่างกัน ปริมาณผ้าที่ทอแต่ละครัวเรือนจึงแตกต่างกันมาก คือ ตั้งแต่ 1-6 หูกต่อปี 1 หูกยาวประมาณ 6-12 วาแขน 1 วาแขน ราว 1.75 เมตร 1 หูกยาว 10.5-21 เมตร 6 หูกยาว 63-126 เมตร

นอกจากการทอผ้าฝ้ายแล้ว ทุกหมู่บ้านของอีสานในยุคก่อนพืชพาณิชย์ก็ทอผ้าไหมด้วย แต่มิใช่ผู้หญิงทุกคนจะทอผ้าไหมเป็น เพราะผ้าไหมทอยากและประณีตกว่าผ้าฝ้าย ที่สำคัญผ้าไหมมิใช่ผ้าที่ต้องใช้ในชีวิตประจำวัน เป็นผ้าที่ใช้เวลามีงานมีการ คนในหมู่บ้านใช้แต่ผ้าฝ้ายในชีวิตประจำวัน บางครัวเรือนมีผู้หญิงคนเดียว มีลูก 5-6 คนเป็นผู้ชายหมด ไม่มีลูกสาวมาช่วยทอผ้า ลำพังทอผ้าฝ้ายให้สามีและลูก 5-6 คน กับตัวเองก็เหนื่อยสาหัสอยู่แล้ว จึงไม่มีเวลาไปทอผ้าไหม ซึ่งทอได้ช้ากว่าผ้าฝ้ายมาก เพราะเส้นไหมเล็กกว่า แต่ครัวเรือนที่มีผู้หญิงวัยสาวขึ้นไปหลายคน ก็มักจะทอผ้าไหมด้วย ซึ่งก็มิใช่เรื่องง่าย เพราะกว่าจะได้เส้นไหมมาทอยากกว่าการได้มาซึ่งเส้นด้ายฝ้ายมาก กล่าวคือ จะต้องเลี้ยงตัวไหม ซึ่งงานเลี้ยงตัวไหมเป็นงานที่ต้องเอาใจใส่ดูแลยิ่งกว่าเลี้ยงลูกอ่อนเสียอีก เนื่องจากก่อนที่ตัวไหมจะชักใยมันจะกินใบหม่อนมากมหาศาล บางช่วงมันกินทั้ง

---

[1]รายละเอียดเรื่องกระบวนการทอผ้า โปรดดู *สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ฉรงค์ อุปัญญ์, 2540*

ตาราง 3.11 สีธรรมชาติที่ชาวอีสานนิยมใช้ย้อมผ้ายุคก่อนพืชพาณิชย์

วัสดุย้อม	ให้สี	อีสานเหนือ			อีสานกลาง	อีสานใต้	
		บ.ดงขุมข้าว	บ.โนนสังข์ศรี	4 ชุมชน	24 ชุมชน	4 ชุมชน	บ.ตระแสง
1. ต้นคราว	ดำ	✓	✓	✓	✓	✓	✓
2. เปลือกหมากกะโดน	ดำ	✓		✓	✓		
3. มะเฟืองเปรี้ยว	ดำ	✓					
4. ลูกตะโก	ดำ	✓			✓		
5. ลูกมะเดื่อ	ดำ	✓					
6. เปลือกเหมือดแอ่	เขียว	✓					
7. ต้นเข	เหลือง	*	*	*	*	*	*
8. แก่นและเปลือกขนุน	เหลือง ปน น้ำตาล	✓		✓	✓		*
9. แก่นฝาง	แดง		✓				
10. ลูกและเปลือกมะเกลือ	ดำ		✓	✓	✓	✓	*
11. เม็ดกะบก	ดำ			✓			
12. ลูกหมากแหวน	ดำ			✓			
13. เปลือกกะท้อน	น้ำตาล			✓			
14. เปลือกมะพร้าวแห้ง	กากี			✓			
15. ครั่ง	แดง ชมพู ม่วง			*	*	*	*
16. เปลือกสมอ	เขียว				✓		
17. หัวขมิ้น	เหลือง				✓	✓	
18. หมากสตี	แดง				✓	✓	
19. ลูกมะพลับ	ดำ				✓		
20. เปลือกหว้า	ดำ				✓		
21. หมากกะจาย	ดำ					✓	
22. ขี้เถ้ากาบกล้วย	ขาว						*

* = ย้อมไหม ✓ = ย้อมฝ้าย

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ชอบ ดีสวนโคก, 2536: 73; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 118-121; ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 159; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ฉรงค์ อุปัญญ์, 2540: 121-122; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2530: 151-152; วิลาศ โพธิสาร และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 72

กลางวันและกลางคืนไม่ยอมหยุด ผู้เลี้ยงซึ่งมีแต่ผู้หญิงจะต้องไปเก็บใบหม่อนมาให้มันกินทั้งกลางวันและกลางคืน ซึ่งในที่นี้ผู้เขียนจะไม่ขอกล่าวถึงการทอผ้าไหม เพราะจะทำให้รายงานนี้ยาวเกินไป และมีผู้อื่นเขียนไว้ละเอียดอยู่แล้ว[1]

การทอผ้าไหมมีความเกี่ยวพันกับงานถึง 3 ประเภท คือ การเพาะปลูก การเลี้ยงสัตว์ และการหัตถกรรม การเพาะปลูก คือ การปลูกต้นหม่อน ซึ่งมักจะปลูกติดกับเรือน เพื่อจะได้สะดวกในการเก็บใบหม่อนมาเลี้ยงตัวไหม พื้นที่ปลูกต้นหม่อนแต่ละครัวเรือนจะใช้พื้นที่ปลูกต้นหม่อนประมาณ 2 งาน – 1 ไร่ *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 120)* นิยมปลูกในเดือน 6 พอถึงเดือน 10 เป็นต้นมาก็เก็บใบหม่อนมาเลี้ยงตัวไหมได้ หม่อนปลูกครั้งเดียวใช้ได้นานหลายสิบปี เพราะเป็นไม้ยืนต้น แต่จะให้ใบมากน้อยขึ้นกับการดูแลคอยตบแต่งกิ่ง ให้ปุ๋ยคอก พื้นที่ต้นหม่อน 3 งาน สามารถเลี้ยงตัวไหมได้ 15 กระด้ง การทอผ้าไหมเกี่ยวพันกับงานเลี้ยงสัตว์ ก็หมายถึง การเลี้ยงตัวไหม ซึ่งเป็นงานจุกจิก ต้องการการดูแลมาก จากไข่ไหม 1 จาน กลายเป็นตัวไหม มันจะโตและกินมากขึ้นเรื่อยๆ ตอนตัวไหมเล็กๆ ต้องหั่นใบหม่อนให้กิน เมื่อมันโตระดับหนึ่งให้กินทั้งใบ ตัวไหม 1 รุ่น จากไข่ 1 จาน จำนวนหลายพันฟอง จนโตเต็มวัยตัวยาวราว 1 นิ้ว เพิ่มจากเดิมถึง 60 เท่า ใช้เวลา 3-4 สัปดาห์ ได้ตัวไหม 16 กระด้ง เมื่อโตเต็มวัยมันจะหยุดกินแล้วชักใยจนหมดใยก็หยุด เอามือบีบรังไหมดูจะแข็งไม่ยุบ ก็เอารังไหมซึ่งมีตัวไหมอยู่ข้างในไปต้มให้ตาย เพื่อมิให้มันกัดรังไหมออกมา รังไหมจะเสีย จากนั้นก็นำไปสาวไหม กรอไหม และอีกหลายขั้นตอน จนทอเสร็จเป็นผ้าไหม การย้อมเส้นไหมจะทำก่อนทอ ซึ่งจะต่างจากทอผ้าฝ้าย โดยปกติเส้นไหม 1 กิโลกรัม จะทอผ้าไหมได้ 4-6 ถุง (1 ถุง ยาว 2 หลา) ในแต่ละครัวเรือนจะทอผ้าไหมประมาณ 5-6 ถุงต่อปี *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 121)*

การเปลี่ยนแปลงในเรื่องการทอผ้ายุคก่อนพืชพาณิชย์พอสรุปได้ดังนี้ ในช่วงระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 ผ้าเมืองไทยขาดแคลนมาก เพราะส่งจากต่างประเทศเข้ามาไม่ได้ แต่ในภาคอีสานเป็นภาคที่ยังทอผ้าใช้มากที่สุด จึงทอผ้าขายคนภาคกลางจนทอไม่ทัน ในหลายครัวเรือนมีผู้ชายต้องไปช่วยงานทอผ้าเป็นครั้งแรก ซึ่งตามปกติเป็นงานของผู้หญิงโดยเฉพาะ แต่พอสงครามยุติผ้านอกก็เข้ามาอีก การทอผ้าขายของชาวอีสานก็ยุติลง กลับไปทอเพื่อใช้ในครัวเรือนดังเดิม แต่การปลูกฝ้ายค่อยๆ ลดลงเพราะที่ปลูกฝ้ายมีน้อยลง เนื่องจากฝ้ายต้องปลูกเฉพาะที่ดอน หลายพื้นที่ก็มีฝ้ายไม่พอจนต้องเอาของไปหาแลกปุยฝ้ายมาทอผ้ามาตั้งแต่ก่อนสงครามโลกครั้งที่สองแล้ว

---

[1]รายละเอียดโปรดดู *ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 160-164*

เมื่อการคมนาคมดีขึ้น ชาวชนบทเดินทางไปเมืองมากขึ้น ก็เริ่มซื้อผ้าจากตลาดในเมือง ซึ่งสวยงามกว่าผ้าที่ทอเอง ราคาก็ถูก เพราะทอด้วยเครื่องจักรจากต่างประเทศ ซึ่งเครื่องจักรทอ 1 เครื่อง ทอได้เร็วกว่าคนทอ 200 คน ประกอบกับดินที่ปลูกฝ้ายใช้มาหลายปีก็จืดลง ผลผลิตก็ต่ำลง และเริ่มเกิดโรคระบาดในฝ้ายต้องใช้ยาฉีด พอฉีดมากๆ คนฉีดก็แพ้ยาจนเป็นลมหรือเข้าโรงพยาบาลก็มี จึงเลิกปลูกฝ้ายไปเป็นส่วนใหญ่ตั้งแต่ก่อนทศวรรษ 2500 ใน 24 หมู่บ้านที่เคยศึกษาในช่วง พ.ศ. 2527-2528 พบว่า 15 หมู่บ้านที่เลิกทอผ้าฝ้าย ส่วนใหญ่เลิกไปช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สองจนถึงทศวรรษ 2510 ส่วนหมู่บ้านที่ยังทอผ้าโทเรเอาไว้ใช้ โดยซื้อด้ายโทเรจากตลาดมาทอ แต่จำนวนครัวเรือนที่ทอก็มีน้อยกว่าผู้ไม่ทอมาก

สำหรับการทอผ้าไหมซึ่งคู่กับการปลูกหม่อนก็ลดลงเช่นเดียวกัน แต่ลดลงช้ากว่าการเลิกปลูกฝ้าย ซึ่งไปเร็วกว่ามาก (จำนวนครัวเรือนที่ทอด้วยด้ายโทเรมีมากกว่าทอด้วยไหม) สาเหตุที่การเลี้ยงไหมและการทอผ้าไหมลดลง เป็นผลจากการขยายตัวของประชากร การเพิ่มขึ้นของครัวเรือน การเพิ่มขึ้นของเรือน ทำให้ที่ปลูกหม่อนลดลง เพราะหม่อนปลูกติดเรือน ตัดต้นหม่อนทิ้งเพื่อปลูกเรือน *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 122; ชอบ ดีสวน โคก และคณะ, 2529: 140-141)*

3.2.3 ที่อยู่อาศัย

เรือน ภาษาอีสานเรียกว่า “เฮือน” ภาษากลางเรียกว่า บ้าน เป็นปัจจัยสี่ที่ขาดไม่ได้ นับแต่มนุษย์ออกมาจากถ้ำเมื่อหลายพันปีก่อน เรือนอีสานแต่ก่อนสร้างขึ้นเพื่อเป็นที่อาศัยหลับนอน ไม่ได้สร้างขึ้นเพื่อแสดงความแตกต่างเรื่องฐานะทางเศรษฐกิจสังคม *(ธัญญรัตน์ อติชาติ และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 85)*

วัสดุที่ใช้ทำเรือน เจ้าของเรือนจะเอามาจากป่าที่อยู่ติดหมู่บ้าน และมีอย่างอุดมสมบูรณ์ในยุคก่อนพืชพาณิชย์ ดังที่กล่าวไว้แต่ต้น (ในหัวข้อ 3.1.1) รายชื่อพันธุ์ไม้ปรากฏในตาราง 6 ในภาคผนวก ไม้มีมากเสียจนเหลือเฟือ ขนาดทำคอกวัวควายยังเอาไม้แก่นขนาดเท่าเสาเรือนมาปักติดกันเป็นพืด เพื่อป้องกันเสือเข้ามาลักวัวควาย *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ชอบ ดีสวน โคก, 2536: 7)* การนำวัสดุมาใช้ไม่ได้ขึ้นกับว่ารอบๆ หมู่บ้านมีวัสดุอะไร แต่ขึ้นอยู่กับแรงงานในครัวเรือนว่ามีมากน้อยเพียงใด เพราะการเตรียมวัสดุมาก่อสร้างเจ้าของเรือนต้องจัดหามาเอง

หลังคา ส่วนใหญ่ใช้แฝก ซึ่งถ้ามุงไม่หนา 5-6 ปีอาจจะต้องเปลี่ยน ถ้ามุงดี 8-10 ปีจึงจะเปลี่ยน ถ้ามุงด้วยหญ้าคาต้องมุงบ่อย 3-4 ปีต้องเปลี่ยน ครัวเรือนที่มีแรงงานมากจะเอาไม้แก่นมาเลื่อยเป็นท่อนยาวประมาณ 1 ศอก แล้วผ่าซอยเป็นแผ่นหนาราว 1.5 ซม. กว้าง 10-15 ซม. เอามา

ใช้มุงหลังคา ไม้ที่ใช้ถ้าเป็นไม้แดง ไม้ประดู่ จะใช้ทนนาน 70-80 ปี แต่ทำยาก เพราะเนื้อแข็งมาก เลื่อยก็ไม่ค่อยมี ส่วนมากจึงใช้ไม้ตะแบก ไม้กะบาก และไม้ยาง ซึ่งเนื้ออ่อนกว่า ทำง่ายกว่า

โครงหลังคา เสา คานต่างๆ ต้องใช้ไม้เนื้อแข็ง เช่น ไม้แดง ไม้มะค่า ไม้เต็ง และไม้รัง เป็นต้น เมื่อก่อนไม้มีมาก การเลือกเสาจึงพิถีพิถัน ตามความเชื่อของกลุ่มชาติพันธุ์ เช่น พวกกะเลิงในมุกดาหารแต่ก่อนจะออกไปเลือกไม้ทำเสาต้องเป็นวันฟู ไม้ที่มีผึ้งทำรัง ไม้ที่ฟ้าผ่า ไม้ที่เป็นโพรงหรือมีรู จะไม่เอา เอาแต่ต้นที่ตรง ใบดก เมื่อเลือกได้ต้นใดก็จะเอา “หมากจีบกอกยา ดอกไม้เทียนคู่” ไปไหว้ขอจากเทวดาผู้รักษาต้นไม้และป่า *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ฉรงค์ อุปัญญ์, 2540: 101)*

ฝาบ้าน เมื่อ 40-50 ปีขึ้นไปส่วนมากใช้ไม้ไผ่ป่าเป็นซี่บางๆ แล้วสานเป็นลายสองก็มี ลายขัดก็มี ก่อนจะสานจะนำไปผึ่งแดดให้แห้ง ซึ่งจะใช้ทนทานเพราะมอดจะไม่ชอบกิน ฝาที่สานด้วยลายสองใช้ทนทานถึง 20 ปี และบังฝนได้ดีกว่าลายอื่น

พื้นเรือน เมื่อ 50-60 ปีก่อนขึ้นไปมักทำด้วยฟากไม้ไผ่ เพราะเลื่อยหายาก หากใครจะใช้ฝากระดานต้องเอาขวานบากเป็นร่องแล้วใช้ลิ่มตอกหลายๆ ตัว จนได้ไม้ประดาน ซึ่งเสียเวลา แรงงานมาก และไม่ค่อยเรียบร้อย

วัสดุดังกล่าวนี้หากครัวเรือนที่มีแรงงานน้อย หรือมีแต่ผู้หญิง ก็จะหาวัสดุง่ายๆ กว่านี้ เช่น ใช้ไม้ไผ่ทั้งหลัง แม้แต่เสา ยกเว้นหลังคาใช้หญ้าคาหรือแฝก

เมื่อได้วัสดุครบก็นัดเพื่อนบ้าน ญาติพี่น้อง 10-20 คน มาช่วยกันสร้างเรือน โดยปกติสร้างวันเดียวก็เสร็จใช้การได้ หากไม่เสร็จสมบูรณ์ ซึ่งส่วนมากเป็นงานที่ไม่ต้องใช้แรงงานมาก เจ้าของเรือนจะทำเอง

ข้อสังเกตเกี่ยวกับการสร้างเรือนของอีสานแต่ก่อน ไม่ใช้ตะปู เพราะไม่มี จะใช้สลักไม้ บางส่วนใช้หวายมัด ซึ่งก็แข็งแรงดี

อนึ่ง องค์ประกอบของเรือนอีสานส่วนมากจะมี 3 ส่วน คือ ส่วนในสุดจะกั้นฝาทุกด้าน แล้วยังกั้นเป็น 2 ห้อง คือ ห้องนอนพ่อแม่ กับห้องนอนลูกสาว ส่วนห้องถัดออกมาเป็นห้องเปิดโล่งไม่มีประตู เป็นห้องนอนของลูกชายและที่รับแขก ส่วนที่สามมักต่อไว้ด้านข้างเป็นชานวางโอ่งน้ำ ถัดชานมาเป็นครัว ซึ่งไม่ใช่เป็นแค่ที่ทำอาหาร แต่เป็นที่เก็บเมล็ดพันธุ์พืชต่างๆ เอาไว้ข้างบน แมลงจะไม่มารบกวนเพราะมีกลิ่นควันไฟ ใต้ถุนเรือนเป็นที่ทอผ้า เก็บครกตำข้าว ข้าวเปลือก ที่ล้นจากยุ้ง บางครัวเรือนทำคอกวัวควายไว้ใต้ถุนบ้านด้วย *(รายละเอียดโปรดดู สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ฉรงค์ อุปัญญ์, 2540: 96-110; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ชอบ ดีสวนโคก, 2536: 74; สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2545: 46)*

3.2.4 ยารักษาโรค

ยารักษาโรคเป็นปัจจัยสี่ประการสุดท้ายที่แสดงให้เห็นว่า ชาวอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์มีภูมิปัญญาที่บรรพบุรุษสะสมมานานในเรื่องยารักษาโรค เวลาสมาชิกในครัวเรือนหรือในชุมชนเจ็บป่วย ยารักษาโรคเกือบทั้งหมดนำมาจากพืชหรือสมุนไพร ทำให้ชาวบ้านมักเรียกยาเหล่านี้ว่า “ยาฮากไม้” ซึ่งเก็บมาจากป่า ผู้เก็บตัวยา ถ้าเป็นโรคง่ายๆ คนในครอบครัวจะรักษากันเองด้วยสมุนไพรที่เก็บมาจากป่าหรือปลูกไว้ข้างเรือน ถ้าโรคยากขึ้นไปจะมีหมอสมุนไพรของชุมชนเป็นผู้รักษา หมอเหล่านี้มักมีคาถาอาคม มีครู จึงต้องมีค่ายกครูหรือ “ค่าคาย” ซึ่งอัตราตั้งแต่ 1 สลึง ไปจนถึง 4 บาท แล้วแต่โรค บูชาครูของหมอตามอัตราที่ครูกำหนด หมอจะมากำหนดเอาตามใจชอบไม่ได้ จะเกิด “ผิดครู” หมอจะกลายเป็นปอบ เมื่อรักษาหายแล้วญาติผู้ป่วยจะต้องนำดอกไม้ธูปเทียนและค่าคายไปให้หมอ ส่วนค่ารักษาหมอทุกคนในสมัยนั้นไม่ได้เรียกร้อง แล้วแต่ผู้ป่วยหรือญาติผู้ป่วยจะให้ จะให้เป็นข้าวของหรือเงินก็ได้ เงินค่าคายนี้หมอจะเอาไปทำบุญให้ครู ส่วนค่ารักษาหมอบางคนก็เอาไปทำบุญ บางคนก็เอาไปใช้อย่างอื่นก็ได้ไม่ผิดครู หมอยุคนั้นจึงไม่ร่ำรวย แต่เป็นที่เคารพนับถือของชาวบ้านมาก นี่คือสังคมที่เอื้ออาทรซึ่งกันและกัน

โรคที่หมอพื้นบ้านยุคก่อนพืชพาณิชย์รักษาได้ เช่น โรคอีสุกอีใส โรคหัด โรคหวัด โรคปวดหัวตัวร้อน โรคตาแดง โรคปวดฟัน เป็นฝีหนอง โรคคางทูม ไข้พาก โรคพยาธิ ไข้กาฬ ไข้ป่าหรือไข้มาเลเรีย โรคหัด โรคซาง กามโรค โรคคอรีบ ร้อนใน เป็นเหาขึ้นหัว ไอ น้ำกัดเท้า ถูกไฟไหม้ น้ำร้อนลวก ปลาดุกแทง ตกต้นไม้ กลาก เกลื้อน รังแค มีกลิ่นตัว ไข่ดันบวม งูพิษกัด ลมพิษ ตะขาบกัด เป็นต้น บางคนรักษาได้แม้กระทั่งโรคมะเร็ง (หมอคลิม จิตเย็น บ้านตระแสง)

ตัวอย่างของสมุนไพรที่ใช้รักษาโรค เช่น โรคปวดฟัน ใช้ใบกระเพราตำให้ละเอียดผสมกับเกลือเอาใส่ฟันที่ปวด โรคบิด ใช้เปลือกประดู่ขูดเฉพาะที่อ่อนๆ มดแดง 1 หยิบมือ เกลือ ผสมกันกินได้เลยไม่ต้องต้ม ไข้ป่า ใช้รากตะโกเตี้ยผสมกับน้ำซาวข้าวกิน งูพิษกัดเอาใบสาบเสือตำให้แหลกผสมกับสารส้มปั้น ปิดปากแผลที่ถูกงูกัดจะดูดพิษออกหมด เป็นฝีหนอง ใช้ยอดสับปะรดตำให้ละเอียดคลุกกับสบู่ นำมาปิดที่ฝี โรคท้องร่วง ตำหรับของ หมอพวง เนตรพระ ใช้ใบตาลอ่อนนำมาลนไฟ แช่น้ำสักพัก ให้คนป่วยดื่ม ตำหรับของ หมอเสมือน สุขร่วม ใช้เปลือกต้นฝรั่งต้มกับน้ำให้เดือดเอามาดื่ม *(วิลาศ โพธิสาร และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 74-76; สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2545: 46; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 201)* (ผู้เขียนเคยเป็นโรคท้องร่วงอย่างแรง ใช้ใบฝรั่ง 7 ใบ และเกลือ 3 หยิบ ต้มประมาณ 20 นาที ดื่มแก้โรคนี้ได้ผลชงัดมาแล้วหลายครั้ง) คนตกต้นไม้รักษาโดยให้คนป่วยกินเหล้าขาวผสมน้ำตาล 1 แก้ว แล้วนำไปนอนย่างด้วยไฟบนแคร่ ไฟร้อนพอทน ย่าง 3 วันก็หาย *(ธัญญรัตน์ อติชาติ และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 86)*

นอกจากหมอสมุนไพรที่กล่าวมาแล้ว ยังมี “หมอส่อง” เอาไว้ตรวจหาโรค เวลามีคนป่วยออดๆ แอดๆ รักษาหมอสมุนไพรไม่หาย ญาติจะไปตามหมอส่องมาตรวจดูว่าคนไข้เป็นโรคที่ต้องใช้ยาหรือไม่ ทำอะไรผิดผี ถ้าเป็นประการหลังหมอจะทำพิธีถามผีว่าต้องการให้คนป่วยหรือคนในครอบครัวทำอะไรให้ คนในครอบครัวจะจัดข้าวของต่างๆ ไปเซ่นผีเพื่อขอขมาที่ทำผิดเอาไว้ ให้ผียกโทษ

อย่างไรก็ตาม มีโรคระบาดบางโรคหมอพื้นบ้านดังกล่าวไม่อาจรักษาได้ เช่น โรคอหิวาตกโรค โรคฝีดาษหรือไข้ทรพิษ โรคกาฬโรค โดยเฉพาะ 2 โรคแรก ทำให้คนในหมู่บ้านอีสานตายครั้งละมาก นับเป็นการควบคุมมิให้พลเมืองเพิ่มมาก เป็นการสร้างสมดุลธรรมชาติอย่างหนึ่ง ตัวอย่างเช่น การระบาดของโรคฝีดาษในปี 2487-2488 กรรมกรพม่าที่ญี่ปุ่นนำมาสร้างทางรถไฟที่เมืองกาญจนบุรี ได้นำโรคนี้เข้ามาในภาคกลางและระบาดเข้าอีสาน เป็นเกือบทุกหมู่บ้านในภาคอีสาน มีคนป่วยและตายมากมาย เช่น บ้านสาวะถี ต.สาวะถี อ.เมือง จ.ขอนแก่น มีคนตายเกือบครึ่งของประชากรทั้งหมด *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ชอบ ดีสวนโคก, 2536: 53)* จากการสัมภาษณ์ผู้เฒ่าผู้แก่ใน 28 หมู่บ้านของลุ่มแม่น้ำชี พบว่า เกิดโรคฝีดาษนี้เกือบทุกหมู่บ้าน หลายหมู่บ้านเกือบครึ่งหมู่บ้าน ที่บ้านโนนเปลือย ต.ตลาดแร้ง อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่ผู้เขียนเข้าไปศึกษา มีการระบาดของโรคนี้ประมาณ 3 เดือน จาก น.ส.แก้ว ลาภมาก ซึ่งเป็นหมอลำฝึกหัดไปติดโรคนี้มาจากตำบลลุ่มน้ำชี มีคนตายเฉพาะบ้านโนนเปลือย 86 คน จากครัวเรือนทั้งหมดที่มี 160 ครัวเรือนในขณะนั้น คนตายมีทั้งคนแก่ คนหนุ่มสาว แต่เด็กตายมากที่สุด (เข้าใจว่าภูมิคุ้มกันต่ำกว่าผู้ใหญ่) บ้านกุดไผ่ซึ่งอยู่ห่างจากบ้านโนนเปลือย 5.5 กม. มีคนตายกว่าครึ่งของประชากรทั้งหมด หลายครัวเรือนที่ตายครัวเรือนละ 3-6 คน คนที่ผ่านเหตุการณ์นั้นเล่าให้ฟังถึงโรคนี้ว่า

> “คนที่เป็นมันจะเป็นตุ่มหนาปื้ด แมงวันตอม หนอนเจาะตัว ดูไม่ได้ มีแต่พี่แต่น้องเท่านั้นมาดู ตายก็เอาไปทิ่ม เป็นทุกเฮือน ลูกใครลูกมันเฝ้ากัน .... เอาใบตองกล้วยมาปูนอน อีบุญมี บักหลัด (ลูกของผู้เล่า) นี่หนอนเจาะแล้ว เหม็นหนอนเจาะทั้งตัว เอายางจำปามาหยอดใส่ พอหนอนออกมาก็หนีบทิ่ม”

ลูกของผู้เล่าเป็น 2 คนไม่ตาย แต่เป็นแผลเป็นทั้งตัว บางคนในหมู่บ้านที่ผู้เขียนพบเป็นโรคนี้ไม่ตาย แต่ตาบอด หลังจากระบาดจากบ้านโนนเปลือยก็ระบาดขึ้นไปทางต้นแม่น้ำชีแถวบ้านหนองอ้อ บ้านวังกำแพง แถวนั้นคนตายราวร้อยละ 80 ของประชากร ถึงขนาดบางเฮือนตายหมดต้องเผาเรือนทิ้งก็มี *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 196-200)*

ในยุคนั้นหมอหลวงหรือนายแพทย์มีน้อยมาก เพราะแพทย์ที่ผลิตได้แต่ละปีมีน้อยมาก ดังจะเห็นได้จากบันทึกเล่ม 1 ของพระยาสุนทรพิพิธ *(เชย สุนทรพิพิธ, 2544: 236, 269)* ซึ่งเป็นเลขานุการของสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุบล ใน พ.ศ. 2453 กล่าวว่า เจ้าคุณเทศาขอให้กระทรวงมหาดไทย (ขณะนั้นยังไม่มีกระทรวงสาธารณสุข) ส่งหมอมาประจำมณฑลและประจำเมือง ทางกระทรวงรับปากจะส่งมาเมืองละคน แต่เอาเข้าจริงก็ไม่พอ เพราะมีหมอซึ่งจบจากศิริราชเพียงแห่งเดียวไม่พอส่งมาได้แค่ 2 คน คือ หมอเข้ง มาประจำที่เมืองร้อยเอ็ด เป็นนายแพทย์คนแรกของร้อยเอ็ด ส่งหมอเปลี่ยนมาอยู่เมืองสุรินทร์ แต่เจ้าคุณเทศาขอยืมตัวหมอเปลี่ยนมาอยู่อุบล และคอยเดินทางไปตรวจราชการกับเจ้าคุณเทศาก่อน ในปี 2487 ที่ขอนแก่นก็มีหมอหลวงคนเดียวประจำอยู่ที่สุขศาลา การขาดบุคลากรทางการแพทย์ ประกอบกับขาดเวชภัณฑ์ เพราะเป็นช่วงระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 จึงมีการปลูกฝีป้องกันโรคฝีดาษน้อยกว่าภาวะปกติ ซึ่งทั้งประเทศปลูกฝีได้ปีละ 2 ล้านคน แต่ปี 2488 ปลูกได้เพียง 4 แสนคนเศษ โดยเฉพาะภาคอีสานการขนส่งลำบาก จึงมีการปลูกฝีน้อย เวลาเกิดโรคระบาดจึงระบาดอย่างกว้างขวาง *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 197)*

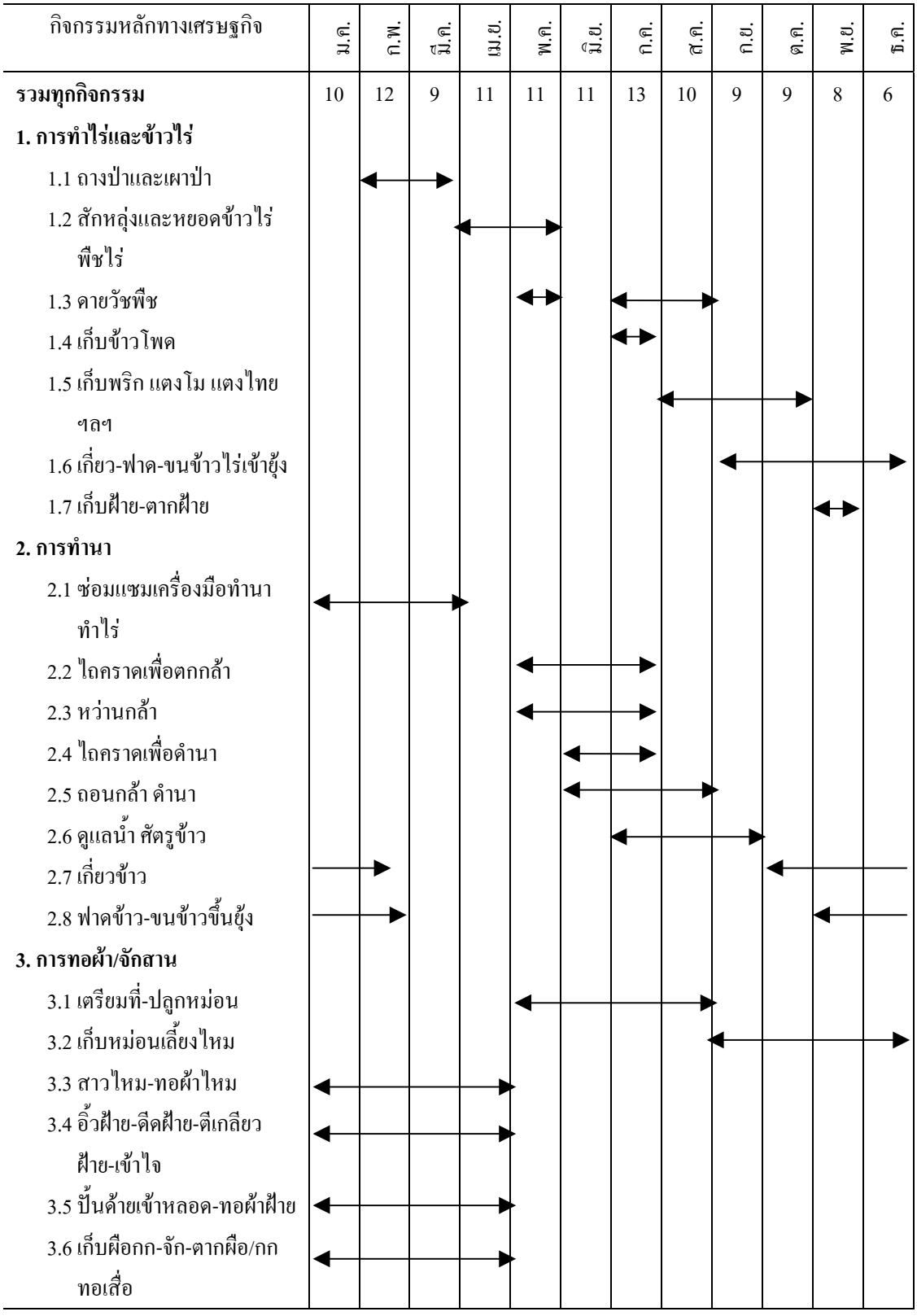
กล่าวโดยสรุป ชาวอีสานในยุคก่อนพืชพาณิชย์ พึ่งตนเองในด้านการรักษาโรคในภาวะปกติได้ แต่ถ้าเกิดโรคระบาดซึ่งนานๆ จะเกิดขึ้นสักครั้ง ก็มีผู้คนล้มตายมากมาย อันเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ประชากรเพิ่มขึ้นช้า

3.3 การใช้แรงงาน

3.3.1 วิถีชีวิตการทำงานหรือปฏิทินกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชาวชนบทอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์

ชาวอีสานในยุคก่อนพืชพาณิชย์เกือบทุกครัวเรือนเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต คือ ที่ดิน ทั้งในส่วนที่เป็นที่ทำกินของครัวเรือน และที่ดินที่ทุกคนในชุมชนใช้ร่วมกัน คือ ป่ารอบๆ ชุมชน รวมทั้งแหล่งน้ำต่างๆ ลักษณะเด่นที่สำคัญที่สุดของกิจกรรมทางเศรษฐกิจก็คือ ทุกครัวเรือนผลิตของเกือบทุกอย่างที่เขากินเขาใช้ ดังนั้นกิจกรรมทางเศรษฐกิจหรือการใช้แรงงานจึงมีตลอดทั้งปี ไม่มีคนว่างงาน ทุกคนที่พอทำงานได้เป็นทั้งผู้ผลิตและผู้บริโภค ในกระบวนการผลิตก็มีการเรียนรู้ในเรื่องทักษะการผลิต โดยการถ่ายทอดทักษะการผลิตและความรู้ที่จำเป็นในการดำรงชีวิตจากพ่อแม่ไปยังลูก พี่ไปยังน้องด้วย เช่น การไถนา ทั้งลูกชายลูกสะใภ้ที่โตพอจะยกคันไถไหว อายุประมาณ 14-15 ปี พ่อแม่พาไปไถนา พ่อแม่จะสอนวิธีไถนาให้ ซึ่งมีวิธีควบคุมคันไถมิให้กดมากเกินไป ควายจะเหนื่อยเร็วโดยไม่จำเป็น พอถึงมุมนาจะยกคันไถอย่างไร เมื่อใดจะไถแบบสลับ

ตาราง 3.12 ปฏิทินกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชาวชนบทอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์

ตาราง 3.12 ปฏิทินกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชาวชนบทอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ต่อ)

กิจกรรมหลักทางเศรษฐกิจ	ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เม.ย.	พ.ค.	มิ.ย.	ก.ค.	ส.ค.	ก.ย.	ต.ค.	พ.ย.	ธ.ค.
3.7 สานตะกร้า กระบุง กระด้ง กระติ๊บ ฯลฯ	◄	─	─	►								
4. หาอาหารจากธรรมชาติ												
4.1 หาเห็ด หน่อไม้				◄	─	─	─	─	►			
4.2 หาผักป่า ฯลฯ				◄	─	─	─	─	─	►		
4.3 หาไข่มดแดง รังผึ้ง แมลงต่างๆ		◄	─	─	─	─	─	─	─	►		
4.4 ล่าสัตว์	◄	─	─	─	─	►				◄	►	
4.5 หาปลาและสัตว์น้ำ สัตว์ครึ่งบกครึ่งน้ำ					◄	─	─	─	─	─	►	
5. ตำข้าว หาบน้ำ เลี้ยงวัวควาย ไก่	◄	─	─	─	─	─	─	─	─	─	─	►

ฟันปลา เมื่อใดจะไถแบบปลายขดหอย ก่อนหน้าที่จะฝึกการไถเด็กเหล่านี้เมื่ออายุ 8-13 ขวบ พ่อแม่ก็ใช้ให้เลี้ยงวัวควาย เขาจะเรียนรู้วิธีต้อนควายเข้าคอก วิธีจับควายสนตะพายโดยไม่ให้ควายตื่น เวลาแม่ออกไปเก็บเห็ดและผักป่าต่างๆ ก็จะชวนลูกๆ ไปด้วย แม่ก็จะสอนลูกว่าเห็ดชนิดใดเรียกว่าอะไร ชนิดใดกินได้ กินอร่อย และอร่อยมาก (เช่น เห็ดปลวก หรือภาคกลางเรียกว่า เห็ดโคน) เห็ดอะไรที่กินไม่ได้ กินแล้วตาย มีวิธีสังเกตอย่างไรว่าเห็ดใดกินได้ กินไม่ได้ ผักป่าอะไรกินได้ กินไม่ได้ เห็ดและผักอะไรชอบขึ้นที่ใด ฤดูใด ความรู้เหล่านี้จะได้รับการถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่รุ่นหนึ่งตลอดเวลา โดยผ่านกระบวนการผลิต เป็นการศึกษานอกระบบที่ชาวอีสานทำสืบต่อกันมาหลายศตวรรษแล้ว จนถึงเมื่อทศวรรษที่ผ่านมาผู้เขียนก็ยังเห็นชาวอีสานถ่ายทอดความรู้ทักษะที่จำเป็นในชีวิต โดยไม่มีหลักสูตร โดยไม่มีชั้นเรียน แต่ทำโดยผ่านกระบวนการทำงาน (ในปัจจุบันในชุมชนอีสานก็มีอยู่ แม้จะลดลงมาก เพราะเด็กต้องอยู่ในระบบโรงเรียนนานขึ้น)

จากตาราง 3.12 สรุปได้ว่า

(1) ไม่มีเดือนใดที่คนในครัวเรือนว่างงาน แต่ละเดือนมีจำนวนงานหรือกิจกรรมทางเศรษฐกิจใกล้เคียงกัน คือ 8-13 งาน ยกเว้นเดือนธันวาคมมีน้อยที่สุด 6 งาน และเดือนที่มากที่สุด คือ เดือนกรกฎาคม 13 งาน ช่วงที่งานชุก คือ เดือนกุมภาพันธ์ (12 งาน) ซึ่งเริ่มถางป่าทำไร่และข้าวไร่ กับช่วงเดือนเมษายน-กรกฎาคม (มี 11-13 งานในแต่ละเดือน) ซึ่งเป็นช่วงทำนา

(2) งานที่ทำบางอย่างแบ่งเพศ เช่น งานทอผ้า ทอเสื่อ หาเห็ด หาผักป่า ตำข้าว หาบน้ำ เป็นงานของผู้หญิงโดยเฉพาะ การถางป่า เผาป่า ซ่อมแซมเครื่องมือทำนา ซ่อมแซมเรือน คอกสัตว์ ยุ้ง ล่าสัตว์ เป็นงานของผู้ชาย งานที่เหลือส่วนมากเป็นงานที่ทั้งผู้ชายและผู้หญิงช่วยกัน กล่าวโดยสรุป งานของผู้หญิงมักเป็นงานที่เกี่ยวกับเครื่องนุ่งห่ม การหากับข้าว น้ำ การหุงหาอาหาร ซึ่งเป็นงานที่ต้องทำทุกวันหรือเกือบทุกวัน แต่งานของผู้ชายมักเป็นงานที่ใช้แรงงานมากๆ เช่น การฟันป่า ถางป่า งานที่ออกไปนอกบ้านไกลๆ เช่น การไปล่าสัตว์ *(ก่อ สวัสดิพาณิชย์, 2533: 29-44)*

(3) ปริมาณงานของผู้หญิงจะมากกว่าผู้ชาย ไม่ว่าจะเป็นงานทำไร่ ทำนา ซึ่งผู้หญิงก็ทำเคียงบ่าเคียงไหล่กับผู้ชาย หรือในช่วงหลังฤดูทำนา ผู้ชายก็จะว่างงานหรือมีงานน้อย อาจจะชวนเพื่อนบ้านไปล่าสัตว์ หรือสานกระบุง ตะกร้าบ้าง แต่ผู้หญิงต้องทำงานที่เกี่ยวกับการทอผ้าตลอดทั้งช่วงหลังฤดูทำนาและช่วงทำนา ซึ่งเป็นช่วงเดียวกับที่ใบหม่อนเจริญงอกงาม ต้องเก็บใบหม่อนมาเลี้ยงไหม ซึ่งเป็นงานที่ต้องเอาใจใส่ดูแลเสียยิ่งกว่าลูกอ่อนดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ยิ่งกว่านั้นงานที่ต้องทำประจำวัน คือ การหุงหาอาหาร หาบน้ำ ตำข้าว ทำความสะอาดเรือน และเลี้ยงลูก เป็นงานที่ผู้หญิงเท่านั้นที่ต้องทำ แต่ทั้งที่ผู้หญิงทำงานลำบากกว่าผู้ชาย ผู้ชายกลับได้รับการยกย่องว่าเป็น

เพศที่สูงกว่าผู้หญิง เพราะผู้ชายเป็นเพศเดียวที่บวชเป็นพระสงฆ์ได้ เป็นงานที่ผู้ชายเท่านั้นที่ทำได้ และเป็นงานที่สำคัญยิ่งที่จะช่วยให้พ่อแม่ “เกาะชายผ้าเหลือง” ของลูกชายไปสู่สวรรค์

3.3.2 การลงแขก (การหากัน)

ในชนบทอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์เกือบจะไม่มีการจ้างแรงงานกันเลยในชุมชน งานที่ต้องใช้แรงงานมากๆ ก็ใช้วิธี “หากัน” ซึ่งภาคกลางเรียกว่า “ลงแขก” การหากันหรือการลงแขกไปช่วยงานครัวเรือนอื่น เวลาเรามีงานครัวเรือนอื่นก็มาช่วยเราโดยไม่เคร่งครัดว่าเขาจะต้องทำงานในปริมาณชั่วโมงหรือวัน หรือจำนวนคนที่เท่ากัน เช่น การฟาดข้าวหรือการนวดข้าว พ่อใหญ่ภูมีนา 15 ไร่ มีข้าวที่ต้องตี 450 ถัง พ่อใหญ่ภูไปบอกพ่อใหญ่กองแพงและเพื่อนบ้านคนอื่นรวม 20 คน มาช่วยฟาดข้าว ทำงานตั้งแต่ 8.30 น. ฟาดข้าวและขนข้าวขึ้นยุ้งเสร็จภายใน 17.30 น. รวมเวลาทำงาน (หลังจากหักเวลาพักเที่ยงออกแล้ว) 8 ชั่วโมง อีก 3 วันต่อมาถึงคิวฟาดข้าวของพ่อใหญ่กองแพง ซึ่งมีนา 7 ไร่ มีข้าวที่จะต้องฟาด 210 ถัง พ่อใหญ่กองแพงไปบอกพ่อใหญ่ภูและคนอื่นชุดเดิม 20 คน มาช่วย แต่เนื่องจากข้าวมีน้อยกว่า เพียงเวลา 14.30 น. ก็ฟาดเสร็จและขนขึ้นยุ้ง รวมเวลาทำงาน (หลังพักช่วงพักเที่ยง) 5 ชั่วโมง จะเห็นว่าพ่อใหญ่กองแพงทำงานให้พ่อใหญ่ภู 8 ชั่วโมง พ่อใหญ่ภูทำงานให้พ่อใหญ่กองแพง 5 ชั่วโมง แต่ในสังคมอีสานไม่ได้คิดเล็กคิดน้อยในเรื่องเหล่านี้ ถือว่าเป็นการผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก (อาจจะมีเหลือเอาไว้แลกสินค้าหรือขายบ้าง) จึงช่วยกันจนงานเสร็จ ไม่ว่างานมากหรือน้อย เจ้าของงานมีหน้าที่เลี้ยงอาหารและเหล้าต้มเองแก่แขกทุกคน

งานที่ต้องใช้แรงงานมากและมักจะใช้วิธีลงแขก ได้แก่ การฟันไร่ เลื่อยไม้ การเกี่ยวข้าว การขนข้าวมาที่ลานฟาดข้าว การขนข้าวขึ้นยุ้ง การสร้างเรือน รวมทั้งงานที่เป็นผลประโยชน์ของกลุ่ม เช่น การสร้างและซ่อมฝาย การขุดและซ่อมเหมือง (คลอง) ส่งน้ำ การทำงานที่เป็นของชุมชน เช่น การสร้างศาลา กุฏิ วิหาร บ่อน้ำ สระน้ำ สะพาน ถนน เป็นต้น ซึ่งระบบการใช้แรงงานที่กล่าวมานี้เกิดขึ้นทั้งในอีสานเหนือ อีสานกลาง อีสานใต้ ไม่ว่าจะเป็นชนกลุ่มใหญ่อย่าง กลุ่มชาติพันธุ์ไทยลาว ไทยเขมร หรือกลุ่มชาติพันธุ์ที่เป็นชนกลุ่มน้อย เช่น ไทยกูย ผู้ไทย ไทยกะเลิง เป็นต้น *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 182-185; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ฉรงค์ อุปัญญ์, 2540: 259; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ฉรงค์ อุปัญญ์, 2538: 159; วิลาศ โพธิสาร และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2533: 23, 73; บุยยงค์ เกศเทพ และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2545: 53; สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2545: 43-44; สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 57-58, 68; ไพฑูรย์ มีกุศล และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2533: 50-51; ชอบ คีสวนโคก และคณะ, 2529: 125-130)*

3.4 สรุป

เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานในยุคก่อนพืชพาณิชย์ เป็นเศรษฐกิจที่เกือบทุกครัวเรือนเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต และเจ้าของทรัพยากรธรรมชาติรอบๆ ชุมชน ทุกคนที่ทำงานได้จะได้ทำงานตามวัยของตนเกือบตลอดทั้งปี เพราะหน่วยการผลิต คือ ครัวเรือนผลิตเกือบทุกอย่างที่ครัวเรือนกินและใช้ เศรษฐกิจมีลักษณะพอเพียง และมีความสมดุล ที่เป็นเช่นนี้เพราะ

(1) ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ

(2) ประชากรมีน้อย อัตราการเพิ่มก็น้อย เพราะอัตราการเกิดและอัตราการตายไม่แตกต่างกันมาก เมื่อประชากรน้อยก็บริโภคทรัพยากรธรรมชาติและผลผลิตน้อย การบริโภคกับการผลิตทั้งโดยคนและธรรมชาติใกล้เคียงกัน

(3) คนในชุมชนบริโภคในสิ่งที่ชุมชนผลิตได้ หรือหาได้จากธรรมชาติเกือบทั้งหมด ไม่ได้พึ่งสินค้า ทรัพยากร เงิน หรือแรงงาน จากภายนอก

(4) มีการพึ่งพาและความเอื้ออาทรระหว่างคนในชุมชนสูง และมีบางครั้งคนในชุมชนก็ต้องพึ่งพาสิ่งเหนือธรรมชาติบ้าง

บทที่ 4
เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ยุคเศรษฐกิจพอเพียง)
ตอนที่ 2 : ความสัมพันธ์ในการผลิต

4.1 เป้าหมายการผลิต การใช้ผลผลิต และการแบ่งปัน

การผลิตหลักของชุมชนหมู่บ้านในชนบทอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์ คือ การผลิตอาหารและการทอผ้า กิจกรรมทั้งสองนี้กินเวลาส่วนใหญ่ของแรงงานในครัวเรือนทั้งหมด เป้าหมายหลักของการผลิตดังกล่าวคือ การผลิตเพื่อยังชีพหรือการผลิตเพื่อการบริโภคในครัวเรือน ซึ่งแน่นอนต้องผลิตให้เหลือบริโภคเอาไว้เผื่อปีที่เกิดฝนแล้งหรือน้ำท่วมบ้าง ซึ่งสอดรับกับขนาดพื้นที่ทำกินที่ผู้เฒ่าผู้แก่เล่าให้ฟังว่า ใช้ที่ดินทำกินประมาณครัวเรือนละ 2-3 ไร่ สำหรับครัวเรือนตั้งใหม่ หรือครัวเรือนเล็ก และ 10-15 ไร่ สำหรับครัวเรือนขนาดใหญ่ ซึ่งเป็นพื้นที่ทำกินที่ผลิตเพื่อการบริโภคเท่านั้น ไม่ได้มุ่งผลิตเพื่อขาย *(บัญชร แก้วส่อง และสุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2533: 38; ชอบ ดีสวนโคก และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2533: 62-63)* นอกจากนั้นยังมีผลผลิตส่วนเกินเอาไว้เพื่อทำบุญ งานบุญต่างๆ และส่ง “ส่วย” ซึ่งในระยะหลังพัฒนามาเป็นเงินรัชชูปการ หรือ “เงินค่าหัว” เงินศึกษาพลี ให้กับรัฐ ถ้าตัวคนเป็นผลผลิตอย่างหนึ่งของชุมชน แรงงานชายฉกรรจ์ที่จับ “ใบแดง” ได้จะถูกเกณฑ์ไปเป็นทหาร 2 ปีด้วย *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 62, 244-251; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2530: 110, 216; ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 22; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2539: 262)*

ในประเด็นของการแบ่งปันผลผลิต สังคมอีสานในยุคก่อนพืชพาณิชย์เป็นสังคมที่น่าอยู่มาก เพราะคนมีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่เพื่อนบ้าน ญาติพี่น้อง ตลอดไปถึงคนต่างถิ่นที่เข้าไปในหมู่บ้าน เช่น มีคนกลุ่มหนึ่งหรือบางคนออกไปหาอาหารจากธรรมชาติ พอได้มาก็แบ่งให้คนที่ไม่ได้ไปด้วย ตัวอย่างเช่น บ้านท่าควาย ต.ท่าก้อน อ.อากาศอำนวย จ.สกลนคร ผู้เฒ่าเล่าให้ผู้วิจัยฟังว่า

“บ้าน (หมายถึง หมู่บ้าน) ผมนี่ทีแรกมันมีแหเพียง 2-3 ปาก สมัยหลังสงคราม (สงครามมหาเอเชียบูรพา พ.ศ. 2484-2488) หว่านแห 4-5 ครั้งเท่านั้น เอากะต่า (ตะกร้า) ออกมา (ใส่ปลา) เลย บ้านเรือนที่อยู่ในละแวกเดียวกัน 4-5 เรือน ใครไปหากินแล้วก็แล้ว คนนั้นไปหว่านแหเราไม่ต้องไปก็ได้คอยกัน เวลามามันได้ (ปลา) เป็นกะต่า เป็นหาบ มาแล้วก็เรียกกันมาเอาปลาไปกิน แบ่งกันไปเลย โดยมากเป็นปลานาง ปลาเป ปลากด ปลาข้อ (ปลาช่อน) ปลาดุก ไม่ต้องซื้อขายกัน แบ่งกันไปกิน ตรงหมู่บ้านนี้มันอุดมสมบูรณ์ คนก็น้อย ปลาก็มาก อุดมสมบูรณ์....” *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2530: 60)*

ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่มิใช่แค่อาหาร แต่รวมไปถึงเรื่องอื่น รวมไปถึงการยกที่หัวไร่ปลายนา ซึ่งเป็นปัจจัยการผลิต (ปกติเอาไว้ปลูกพืชไร่ พืชผักสวนครัว) เช่น ที่บ้านตาล ต.ไชยบุรี อ.ท่าอุเทน จ.นครพนม ผู้เฒ่าได้เล่าให้ผู้วิจัยฟังว่า "... พื้นที่เป็นป่า มาถางที่ไร่ก็ไปเป็นหมู่ หัวไร่หัวนาขอแบ่งกันได้ ที่ปลูกบ้านนี้แบ่งกันอยู่ ที่ทำมาหากินใครอยากได้เท่าไรถางเอา ไปหาเอาเอง..." *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2530: 72)*

ความเอื้อเฟื้อดังกล่าวในยุคก่อนพืชพาณิชย์มิใช่มีแต่ในอีสานเหนือ ในพื้นที่อื่นของภาคก็มีเช่นเดียวกัน เช่น บ้านหนองบัว ต.ขุมเงิน อ.เมือง จ.ยโสธร ชาวบ้านเล่าให้ฟังว่า "พวกปลาบ่ออดจนบ่อมีผู้ซื้อ เฮือน (เรือน, ครอบครัว) เอา (แรง) ไปหา เฮือนโน่น เฮือนนี่ก็มาขอกิน หาเฮือนหนึ่งกินกันหลายเฮือน...." *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 112)* ที่บ้านท่าลาด ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด "... แต่ก่อนมีแห มีลอบ ไปใส่ตามลำน้ำ ปลาหลาย (มาก) ครับ มีปลาข้อ ปลาบู่ ปลาดุก ปลากด ปลาเซียม (ปลาเนื้ออ่อน) ปลาแยง (ปลาแขยง) หากินไป บ่อได้ขาย ได้มาพี่น้องเอาไปกิน บ่อว่าหยังกัน..." *(ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2529: 136)* ที่บ้านวังสวาบ ต.วังสวาบ อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น ชาวบ้านเล่าให้ฟังว่า ในยุคก่อนพืชพาณิชย์ เมื่อไปป่าไปหาเห็ด ได้เห็ดมา 1 ตะกร้า ก็จะแบ่งเป็นกองๆ เอาไว้กินในครัวเรือนกองหนึ่ง ที่เหลืออีก 4-5 กอง ก็นำไปให้ญาติหรือเพื่อนบ้าน *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2545: 47)*

ความเอื้อเฟื้อดังกล่าวนอกจากจะทำให้คนในชุมชนเกิดความอบอุ่น เกิดความมั่นคงว่าคนในชุมชนจะช่วยเหลือกันจะไม่ทิ้งกัน แล้วนับเป็นความฉลาดในเรื่องการถนอมอาหาร ซึ่งเป็นสิ่งที่คนในชุมชนให้ซึ่งกันและกันมากที่สุด สมัยนั้นไม่มีตู้เย็น อาหารธรรมชาติที่ได้มามาก หากคนในครัวเรือนบริโภคไม่หมดก็เสียไปเปล่าๆ จึงเอาไปให้ญาติ เพื่อนบ้าน ช่วยบริโภค เหมือนกับเป็นการเอาอาหารไปฝากญาติ เพื่อนบ้าน เอาไว้ เวลาเพื่อนบ้านไปได้อาหารป่าอะไรมามากเกินกว่าที่ครัวเรือนเขาจะบริโภคหมด เขาก็เอามาแบ่งให้เรา วิธีการที่กล่าวมานี้ทำให้แต่ละครัวเรือนไม่ต้องออกไปหาอาหารธรรมชาติทุกวัน เพราะในเดือนหนึ่งๆ จะมีญาติและเพื่อนบ้านเอามาให้เสมอ ยิ่งในฤดูฝนอาหารจากธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นผักป่า เห็ด แมลง สัตว์น้ำ และสัตว์ครึ่งบกครึ่งน้ำ มีอุดมสมบูรณ์มากดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ครัวเรือนหนึ่งไปใส่เบ็ด 1 วันได้ปลามาโดยเฉลี่ย 30 กก. *(ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 150)* เก็บไว้กินในครัวเรือน 3 กก. เหลืออีก 27 กก. แบ่งเอาไปให้เพื่อนบ้าน 9 ครัวเรือนๆ ละ 3 กก. ปลา 3 กก. เป็นกับข้าวสำหรับ 1 ครัวเรือน ได้ประมาณ 3 วัน ดังนั้น ถ้าปริมาณปลาที่หาได้แบบนี้ทุกครั้ง และผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนกันออกไปหา หาได้แล้วแบ่งให้เพื่อนบ้านอีก 9 ครัวเรือน เดือนหนึ่งแต่ละครัวเรือนจะไปหาปลาเพียง 1-2 ครั้ง ก็จะมีปลากินไปได้ทั้งเดือน เพราะวันอื่นๆ ครัวเรือนอื่นหาได้แล้วเอามาแบ่งให้

4.2 การแลกเปลี่ยนผลผลิต (barter system)

แม้ว่าชุมชนหมู่บ้านอีสานในยุคก่อนพืชพาณิชย์จะอุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากรธรรมชาติ แต่ก็มีการแลกเปลี่ยนสิ่งของระหว่างชุมชน สาเหตุสรุปได้ 3 ประการ

1) เพราะทรัพยากรธรรมชาติบางอย่างมิได้มีทุกชุมชน เช่น เกลือ ซึ่งเป็นส่วนประกอบของการทำอาหารหรือถนอมอาหารที่จำเป็นยิ่ง หลายชุมชนไม่มีเกลือผิวดินซึ่งเป็นวัตถุดิบในการทำเกลือ

2) เพราะหลายชุมชนขาดช่างเหล็ก ซึ่งเป็นอาชีพที่ต้องใช้ทักษะมากในการผลิตเครื่องมือเหล็ก ไม่ว่าจะเป็นมีด ขวาน จอบ เสียม ซึ่งเป็นเครื่องมือที่จำเป็นในการเพาะปลูก และใช้ในชีวิตประจำวัน ช่างเครื่องปั้นดินเผา หมู่บ้านส่วนใหญ่ไม่มีช่างที่ว่านี้ ซึ่งต้องใช้ดินที่มีคุณสมบัติเฉพาะและมีช่างที่จะเปลี่ยนดินให้เป็นหม้อไห

3) เพราะเกิดภาวะฝนแล้งในบางปี ทำให้ข้าวที่เคยพอกินไม่พอ เช่น บ้านฝาง ต.โนนทอง อ.หนองเรือ จ.ขอนแก่น เกิดฝนแล้งถึง 7 ปี ในช่วง พ.ศ. 2507-2522 คือ ปี 2507-2508, 2515-2517, 2520, 2522 บางหมู่บ้านตั้งอยู่ในที่ราบลุ่ม เกิดน้ำท่วมบ่อยๆ เช่น บ้านดอนบม ต.เมืองเก่า อ.เมือง จ.ขอนแก่น ผู้เฒ่าเล่าให้ผู้วิจัยฟังว่า “ราว พ.ศ. 2470-80 น้ำท่วมแทบทุกปี ท่วมติดต่อกัน 2-3 ปีก็มีอดข้าวต้องไปหาแลกหาซื้อจากบ้านอื่น เอาปลาไปแลก.... ส่วนฝนแล้งนั้นบางทีก็ 3 ปี 4 ปี ติดต่อกัน อดอยากไม่มีข้าวกิน” บ้านหนองแก่ง ต.ธวัชบุรี อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด ผู้เฒ่าของหมู่บ้านเล่าให้ผู้วิจัยฟังว่า “ก่อนปี พ.ศ. 2508 น้ำท่วมทุกปี พอหลัง พ.ศ. 2508 มาท่วมเพียง 2 ปี คือ ปี 2521 และ 2523 ได้หาปลาแลกข้าวกิน” *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2533: 25; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 91)*

จากสาเหตุดังกล่าว การแลกของระหว่างชุมชนจึงเกิดขึ้นมานานแล้วในภาคอีสาน

สิ่งของที่แลกเปลี่ยนกัน : สิ่งของที่เป็นที่ต้องการมากที่สุดคือ ข้าว เพราะข้าวเป็นอาหารที่ชาวอีสานต้องบริโภคทุกวันเหมือนคนไทยภาคอื่นๆ จากตาราง 4.1 จะเห็นว่าสิ่งของที่แลกเปลี่ยนกัน จากกลุ่มตัวอย่างในอีสานเหนือ 1 หมู่บ้าน อีสานกลาง 25 หมู่บ้าน อีสานใต้ 4 หมู่บ้าน พบว่ามีสิ่งของที่ใช้แลกเปลี่ยนกัน 30 ชนิด จับคู่แลกกันจริงได้ 35 คู่ ในจำนวนนั้นมีข้าวไปเกี่ยวข้องถึง 19 คู่ หรือร้อยละ 54.3 รองลงมาคือ ปลา ทั้งในรูปปลาสด ปลาร้า (ปลาแดก) ปลาย่าง รวม 9 คู่ หรือร้อยละ 25.7 เกลือเข้าไปเกี่ยวข้อง 7 คู่ หรือร้อยละ 20.0 ฝ้าย 4 คู่ หรือร้อยละ 11.4 ที่เหลือก็กระจายกันไปมาก มีทั้งพวกพืชผักสวนครัวและพืชไร่ที่ปลูกไว้ เช่น แตง พริกแห้ง น้ำอ้อย ถั่วลิสง ยาสูบ เป็นต้น พวกอาหารจากผักป่าหรือสัตว์ป่า ของป่าก็มีเช่น แย้ หน่อโจด เนื้อกวาง เอามาทำส้มกวาง ไต้หรือกะบอง เป็นต้น ของที่จะเอาไปแลกเป็นสิ่งที่ตนมีหรือหาได้ในปริมณฑลของชุมชน

ตาราง 4.1 ชนิดสิ่งของที่ชาวอีสานเอามาแลกเปลี่ยนกัน และปริมาณที่ใช้แลกเปลี่ยนยุคก่อนพืชพาณิชย์

ชนิดสิ่งของที่นำมาแลกเปลี่ยน	อีสานเหนือ	อีสานกลาง	อีสานใต้
1. ไต้ (กะบอง) : ข้าวเปลือก	แล้วแต่เจ้าของข้าวจะให้	10 เล่ม : 12 กก.	
2. เกลือ : ข้าวเปลือก	1 กก. : 1 กก.	1 กก. : 1-2 กก.	
3. พริกแห้ง : ข้าวเปลือก	แล้วแต่เจ้าของพริกจะให้	1 กะต่า : 1 กะต่า	
4. แย้ : ข้าวเปลือก		30-40 ตัว : 12 กก.	
5. หน่อโจด : ข้าวเปลือก		1 มัด : 10 กก.	
6. ส้มกวาง : ข้าวเปลือก		3-4 ห่อ : 12 กก.	
7. หม้อดินเผา : ข้าวเปลือก	1 หม้อ : 1 หม้อ	1 หม้อ : 1 หม้อ	1 หม้อ : 1 หม้อ
8. เกลือ : แฝก		5 กก. : 10 ตับ	
9. ปลาสด : ข้าวเปลือก	แล้วแต่เจ้าของปลาจะให้	1 : 2 ถึง 1 : 4 กก.	แล้วแต่เจ้าของข้าวจะให้
10. ปลาร้า : ข้าวเปลือก	1 ไห : 10 กก.	1 : 9 กก. 1 ไห : 6-20 ถัง	1 กก. : 6-12 กก.
11. ปลาย่าง : ข้าวเปลือก		2-3 กก. : 1-2 ถัง	2 ตัวใหญ่ : 8 กก.
12. ถั่วลิสง : ข้าวเปลือก		1 กก. : 2.5-3.5 กก.	
13. ไก่ : ข้าวเปลือก		2 ตัว : 1 หาบ	
14. ปลาสด : เกลือ		4-5 กก. : 1 กะทอ (5 กก.)	1 คุ : 2-3 คุ
15. ปลาร้า : เกลือ		1 ไห : 6-7 กะทอ (30-35 กก.)	3 ถ้วย : 7-8 ถ้วย
16. ไก่ : เกลือ		1 ตัว : 1 ปีบ	
17. ปลาร้า : ฝ้าย		4 ถ้วย : กะเปาะ	2 ถ้วย : 1 กก.- 1 : 2 กก.
18. ปลาร้า : ไต้		10 ถ้วย : 12 อัน	
19-21. มัน หมาก พลู : ฝ้าย		แล้วแต่จะตกลงกัน	
22-26. หมาก ผัก มะพร้าว พลู พริก : ข้าว		แล้วแต่เจ้าของข้าวจะให้	
27. ปลาร้า : มะม่วง		แล้วแต่จะตกลงกัน	
28. แตง : หม้อดิน		แล้วแต่จะตกลงกัน	
29. น้ำอ้อย : เศษเหล็ก		แล้วแต่จะตกลงกัน	
30. ยาสูบ : ข้าวเปลือก			1 กก. : 20 กก.

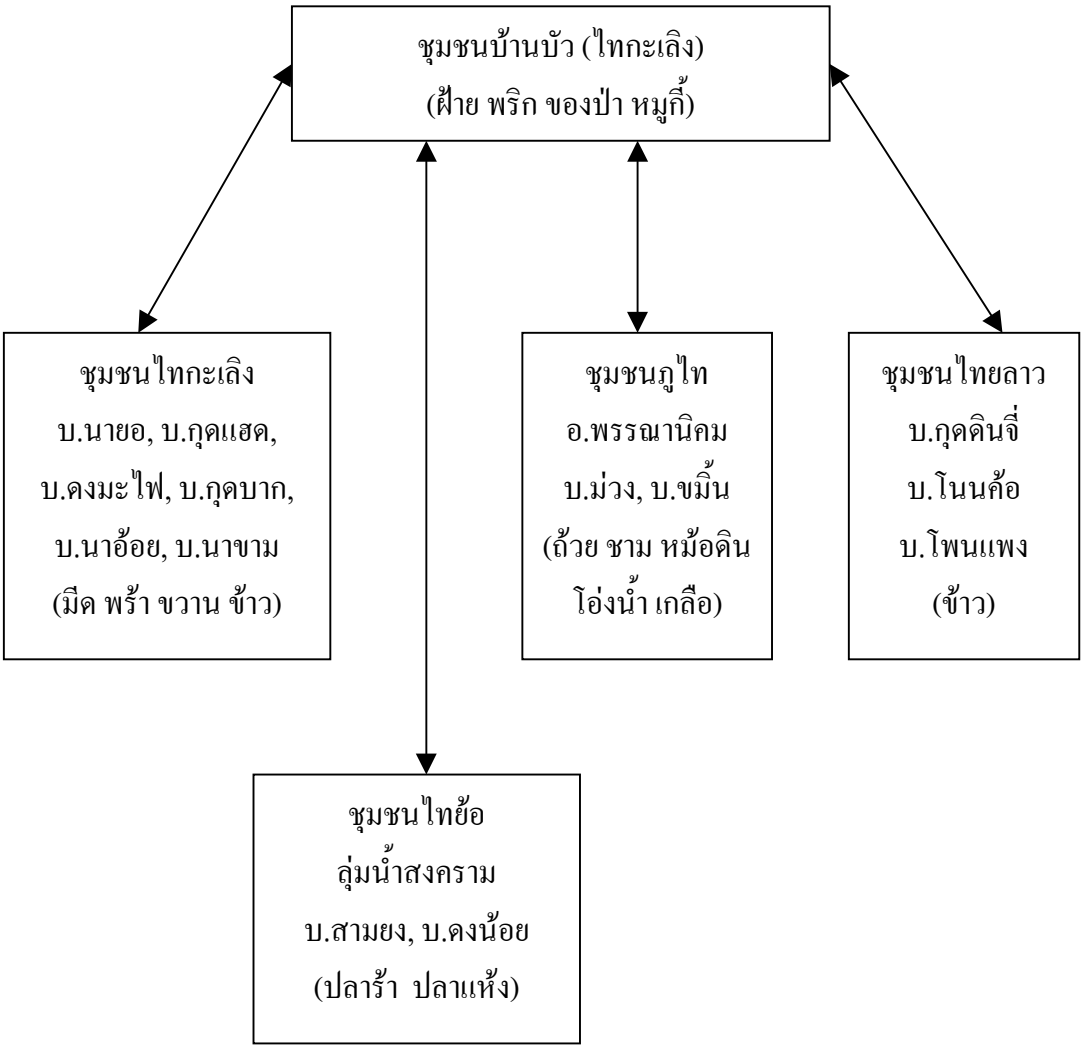
ตาราง 4.1 ชนิดสิ่งของที่ชาวอีสานเอามาแลกเปลี่ยนกัน และปริมาณที่ใช้แลกเปลี่ยนยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ต่อ)

ชนิดสิ่งของที่นำมาแลกเปลี่ยน	อีสานเหนือ	อีสานกลาง	อีสานใต้
31. ยาสูบ : ข้าวสาร			1 กก. : 10 กก.
32. หน่อไม้ : ปลาร้า	1 มัด : 1 หมื่น		
33. หน่อไม้ : โอ่ง	แล้วแต่เจ้าของโอ่งจะให้		
34. หน่อไม้ : เกลือ	แล้วแต่เจ้าของเกลือจะให้		
35. นกเขา : เกลือ	3-4 ตัว : 12 กก.		
รวม 35 คู่, 30 ชนิด			
ที่มา :	*สุวิทย์ ธีรศาศวัต และชอบ ดีสวนโคก, 2536: 44*	*สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 179, 181, 183*	*ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 177, 184, 194*

การแลกเปลี่ยนดูเหมือนจะมีเพียงอย่างเดียวที่มีอัตราการแลกที่แน่นอน คือ เอาหม้อไปแลกข้าว จะได้ข้าวเปลือกปริมาณเท่ากับความจุของหม้อที่เอาไปแลก ไม่ว่าจะเป็นอีสานเหนือ อีสานกลาง หรืออีสานใต้ นอกนั้นสิ่งของอีก 29 ชนิด ไม่มีอัตราแลกเปลี่ยนที่ตายตัว แล้วแต่เจ้าของสิ่งของที่เป็นฝ่ายอยู่กับที่จะให้ ซึ่งเขาจะให้ด้วยความเอื้อเฟื้อ อยากจะช่วยเหลือคนที่เข้ามาแลก ซึ่งเป็นคนที่เดือดร้อน ชาวอีสานเป็นคนที่มีเมตตากรุณาต่อคนอื่น เขาจึงไม่ตีสิ่งของที่แลกกันเป็นเงิน หรือคิดเรื่องได้เปรียบเสียเปรียบอะไร ปัจจัยอีกตัวหนึ่งที่จะทำให้ฝ่ายที่นำของไปแลกได้ของกลับมามากก็คือ ไปแลกหมู่บ้านที่เป็นเสี่ยว (เพื่อนสนิท) หรือเป็นญาติ เขาจะให้ของมามากเป็นพิเศษ ตัวเลขที่ปรากฏในตาราง 4.1 เป็นปริมาณสิ่งของที่แลกกันตามปกติ ไม่ได้เป็นเสี่ยวหรือเป็นญาติกัน

ตัวอย่างการแลกเปลี่ยนในอีสานเหนือ คือ ชาวกะเลิง บ้านบัว ต.กุดบาก อ.กุดบาก จ.สกลนคร ซึ่งเป็นชุมชนเชิงเขา มีที่นาน้อย มักผลิตข้าวได้ไม่ค่อยพอกิน โดยเฉพาะในปีที่ฝนน้อย บ้านบัวอยู่เชิงเขาภูพาน มีพื้นที่ปลูกพืชไร่ค่อนข้างมาก จึงปลูกฝ้าย พริก เอาไว้กินและเผื่อแลกข้าวด้วย นอกจากนั้นยังมีของป่าอุดมสมบูรณ์ เช่น ไต้หรือกะบอง หน่อหวาย หน่อโจด หน่อไม้ พวกเขาจะเอาสิ่งของเหล่านี้ไปแลกข้าวกับชุมชนไทยลาว เช่น บ้านกุดดินจี่ บ้านโนนค้อ บ้านโพนแพง ซึ่งมีข้าวอุดมสมบูรณ์ ถ้าต้องการปลาร้า ปลาแห้ง ก็เอาของป่าไปแลกกับชุมชนไทย้อลุ่มแม่น้ำสงคราม เช่น บ้านสามผง บ้านดงน้อย ซึ่งมีปลาอุดมสมบูรณ์ ถ้าต้องการเครื่องปั้นดินเผาและเกลือ ก็ไปแลกกับชุมชนภูไทแถบอำเภอพรรณานิคม ถ้าต้องการเครื่องมือเหล็ก เช่น มีดขวาน ก็ไปแลกกับชุมชนไทกะเลิง บ้านนายอ บ้านกุดแฮด บ้านดงมะไฟ บ้านกุดบาก เป็นต้น (ดังปรากฏในแผนภูมิ 4.1)

การเดินทางถ้าไปแลกหมู่บ้านใกล้ๆ ก็หาบไป แต่ถ้าไปแลกไกลๆ ก็มักเอาเกวียนใส่ของไป ช่วงที่ไปมักจะเป็นหลังฤดูเก็บเกี่ยวแล้ว คือ เดือน 3-4 การเดินทางสะดวก แต่ถ้าเป็นช่วงข้าวจะขาดก็ต้องไปแม้จะเป็นฤดูฝน ครัวเรือนที่มีที่นาน้อย พอเดือน 8-9 ข้าวหมด ข้าวไร่ก็ยังไม่ได้เกี่ยว ก็ต้องเอาไต้ ผักป่า เช่น ผักขะ ผักหนาม หน่อหวาย ไปแลกข้าว อัตราการแลกก็ไม่แน่นอน แล้วแต่เจ้าของข้าวเขาจะให้ ซึ่งก็ขึ้นกับว่าเขามีข้าวเหลือมากน้อยเพียงใด กับขึ้นกับว่ารู้จักกัน เป็นญาติ หรือญาติของญาติ หรือเป็นเพื่อน เพื่อนของเพื่อน หรือไม่ ถ้าเป็นก็ได้ข้าวมากเป็นพิเศษ

แผนภูมิ 4.1 ชุมชนที่มีการแลกเปลี่ยนทรัพยากรกับบ้านบัว

ที่มา : ธวัชชัย กุณวงศ์ และ สุรัตน์ วรางค์รัตน์ 2532: 18, 21; ยงยุทธ ตรีนุชกร, 2542: 20

อนึ่ง ชาวกะเลิง ชาวโซ่ และชาวผู้ไท เป็นพี่น้องกัน ตามตำนานของชาวกะเลิงที่เล่าสืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน คือ เกิดมาจากน้ำเต้าใบเดียวกัน โดยชาวโซ่ออกมาจากน้ำเต้าก่อน ชาวกะเลิงนับถือเป็นพี่ ตามด้วยกะเลิง และผู้ไท (หรือภูไท) ตามลำดับ เวลาชาวผู้ไทไปแลกเปลี่ยนพริก ฝ้ายจากชาวกะเลิงบ้านบัว จะขึ้นไปกินข้าวเรือนไหนก็ได้ แม้จะไม่รู้จักกันมาก่อนก็ตาม ทำนองเดียวกันชาวกะเลิงเอาของไปแลกบ้านโซ่ จะขึ้นไปกินข้าวเรือนไหนก็ได้ *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 77)*

ในเขตอีสานกลางการแลกเปลี่ยนก็คล้ายกับอีสานเหนือ ตัวอย่างบ้านสาวะถี ต.สาวะถี อ.เมือง จ.ขอนแก่น ผู้รู้ประวัติของหมู่บ้านดีเล่าว่า ตั้งแต่ตั้งหมู่บ้านเกิดภัยแล้ง 5 ครั้ง คือ ปี 2444 (ร.5) 2469/70 (ร.7) 2498 2515-2517 และ 2531 เมื่อเกิดภัยแล้งข้าวไม่พอกินก็ออกไปหาแลกข้าว บางทีไปถึงอุดรธานี เอาเกลือซึ่งต้มกันเองใส่เกวียนไปแลกข้าว เกลือ 1 กะต่า (หนักราว 15 กก.) ได้ข้าว 1 กะต่า (12 กก.) ภัยแล้งครั้งหนึ่งเอาพริกแห้ง ปลาร้า ไปแลกข้าว หากไปแลกแถบที่เป็นญาติกัน เช่น บ้านกุดขอนแก่น อ.ภูเวียง จะได้ข้าวมาก เอาพริกไปให้เขา 1 หมื่น (12 กก.) ญาติให้ข้าวมา 7-8 กระสอบ ต้องใช้เกวียนบรรทุกมา 2 เล่ม บางครั้งบ้านอื่นแล้ง บ้านสาวะถีข้าวดี เขาก็เอาของมาแลก เช่น บ้านดอนบม ซึ่งมีคนปั้นหม้อหลายครัวเรือน เอาหม้อดินเผามาแลกข้าวบ้านสาวะถี หม้อ 1 ใบ ก็ให้ข้าวเปลือกเขาไป 1 หม้อ บางบ้านเอาแย้มาแลก เขาให้แย้ 3-4 พวง (30-40 ตัว) ก็ให้ข้าวเปลือกเขาไป 1 กะต่า (12 กก.) ส้มกวาง 3-4 บ่อ ก็ให้ข้าวเปลือกไป 1 กะต่า เป็นต้น *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ชอบ ดีสวนโคก, 2536: 44-45)*

ในเขตอีสานใต้ก็มีการแลกเปลี่ยนเช่นเดียวกัน ในปีที่ภาวะฟ้าฝนผิดปกติ ตัวอย่าง บ้านห้วยขะยูง ต.ท่าคาด อ.วารินชำราบ จ.อุบลราชธานี

“เกิดฝนแล้งมาก ปี 2479 (นาเสียทั้งหมู่บ้าน) 2481-2482 (นาได้ครึ่งเสียครึ่ง) ปี 2489 (นาเสียทั้งหมู่บ้าน) ปีที่น้ำท่วมมาก ปี 2485 (นาได้ครึ่งเสียครึ่ง) ปี 2488 (นาเสียทั้งหมู่บ้าน) ปี 2492 (นาได้ครึ่งเสียครึ่ง) ในปีเหล่านี้ชาวห้วยขะยูงจะนำปลาซึ่งมีอยู่มากในห้วยขะยูงและแม่น้ำมูล ทำเป็นปลาเค็ม ปลาร้า ปลาส้ม หรือปลาสด บางทีก็มีพริก หมาก พลู อ้อย เอาใส่เกวียนไปแลกข้าว บางทีก็ไปกัน 5-6 เล่ม ต้องรอนแรมอยู่ 3-6 คืน จึงกลับหมู่บ้าน อัตราการแลกไม่แน่นอน ถ้าเป็นญาติกันหรือคนรู้จักกันก็ได้ข้าวมาก ในบางครั้งถ้าขาดแคลนมากๆ ถึงกับเอาผ้าฝ้ายไปแลกข้าวก็มี บางครั้งหมู่บ้านอื่นขาดแคลนปลา ก็เอาข้าวมาแลกปลากับชาวห้วยขะยูงก็มี แต่ในปีที่ฝนฟ้าปกติการแลกเปลี่ยนดังกล่าวไม่ค่อยมี *(ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 194-195)*

กล่าวโดยสรุป การแลกเปลี่ยนของชาวอีสานในยุคก่อนพืชพาณิชย์ ส่วนใหญ่เกิดขึ้นในปีที่ฝนฟ้าไม่ปกติ ซึ่งก็มิได้เกิดขึ้นพร้อมกันทุกหมู่บ้าน บ้านที่ยังมีข้าวเหลือก็เจือจานให้บ้านที่ขาดแคลนข้าว ส่วนบ้านที่ขาดข้าวก็มิใช่จะขาดทุกอย่าง แต่มีของอย่างอื่นที่มีติดมือไปแลก ซึ่งไม่มี

การกำหนดอัตราการแลกที่แน่นอน บ้านที่เป็นฝ่ายให้แลกมักจะให้มากกว่ามูลค่าของสิ่งที่ตนเองได้รับ ยิ่งเป็นคนรู้จัก เป็นญาติ เป็นเพื่อน หรือญาติของญาติ หรือเพื่อนของเพื่อน ก็ยิ่งได้มาก บ้านที่เคยให้บ้านอื่นบางครั้งก็เกิดฝนแล้ง ก็เป็นฝ่ายออกไปหาแลกบ้าง ระบบการแลกเปลี่ยนจึงเป็นศักยภาพทางเศรษฐกิจอย่างหนึ่งที่ทำให้การกระจายทรัพยากร ทำให้เกิดสมดุลทางทรัพยากร คือ กระจายทรัพยากรจากบ้านที่มีเหลือไปยังบ้านที่ขาดแคลน

4.3 การค้าขาย

การค้าขายในยุคก่อนพืชพาณิชย์เกิดขึ้นในภาคอีสาน เพราะสาเหตุ 3 ประการ คือ

ประการแรก เพราะชาวบ้านที่เป็นชายฉกรรจ์ต้องเสียเงินรัชชูปการ 4 บาท และเงินศึกษาพลี 2 บาทต่อปี ให้กับรัฐบาล จึงต้องหาเงินมาให้กับทางการที่ว่าการอำเภอ *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 166-167, 188)* แต่เดิมทางการเก็บภาษีเป็นส่วย คือ ชาวบ้านเสียภาษีเป็นผลผลิต เช่น ผลเร่ว ผ้าขาว ควาย[1] เป็นต้น ตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2448 ทางการเปลี่ยนจากการให้เสียเป็นส่วน มาเสียเป็นเงินแทน ชาวอีสานจึงต้องหาสินค้าไปขายเพื่อเปลี่ยนสินค้าเป็นเงิน จึงจะเสียเงินรัชชูปการได้

ประการที่สอง ชาวบ้านต้องการหาเงินไปจัดงานบวชพระให้ลูกชาย ซึ่งเป็นงานที่สำคัญมาก เป็นงานที่ได้กุศลยิ่ง ต้องใช้เงินมาก อย่างมากก็ต้องเข้ามาซื้อเครื่องบวช (ไตรจีวร) หรือกองบวชจากในเมือง *(ก่อ สวัสดิพาณิชย์, 2533: 154)*

ประการที่สาม อิทธิพลของระบบทุนนิยมที่เข้ามาพร้อมกับทางรถไฟสายแรกของประเทศไทย คือ สายกรุงเทพฯ – นครราชสีมา ซึ่งเปิดเมื่อ พ.ศ. 2443 แล้วต่อมาก็ขยายไปถึงบุรีรัมย์ พ.ศ. 2468 สุรินทร์ พ.ศ. 2469 ศรีสะเกษ พ.ศ. 2471 และอุบลราชธานี คือ ถึงสถานีปลายทางที่วารินชำราบ พ.ศ. 2473 ส่วนสายนครราชสีมา-หนองคายสร้างทางรถไฟเสร็จทีหลังสายอีสานใต้ กล่าวคือ เปิดเดินรถไฟถึงสถานีขอนแก่น พ.ศ. 2476 อุดรธานี พ.ศ. 2484 และถึงสถานีปลายทางที่หนองคาย พ.ศ. 2499 *(สงวน อั้นคง (2): 2529: 171, 176, 183-184)* ก่อนทางรถไฟมาถึงภาคอีสานมีสินค้าจากภาคอีสานส่งเข้ากรุงเทพฯ ปีละประมาณ 2,400 ตัน ปรากฏว่าเมื่อมีทางรถไฟมาถึงนครราชสีมา ปริมาณสินค้าได้เพิ่มขึ้นประมาณ 8 เท่าในปี 2444 และ 30 เท่าในปี 2461 ดังรายละเอียดในตาราง 4.2

---

[1] *รายละเอียดโปรดดู สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2543: 71-96 หรือ บุญรอด แก้วกันหา, 2518: 19-154 และ ธีรชัย บุญมาธรรม, 2528: 91, 92, 104*

ตาราง 4.2 น้ำหนักสินค้าที่ได้รับและส่งออกจากบริเวณลุ่มน้ำมูลโดยขบวนรถไฟ ช่วง พ.ศ. 2444-2461 (ตัน)

รายการ	ก่อนมีทางรถไฟ	2444	2445	2446	2448	2461
ส่งออก	2,400	18,872	28,983	27,994	28,580	73,937
รับ	n.a.	3,692	4,275	5,548	9,075	17,372
ดัชนีการส่งออกจากภาค	100	786	1,208	1,166	1,191	3,080

ที่มา : ชุมพล แนวจำปา, 2528: 131, 161

นอกจากรถไฟ-ทางรถไฟจะเป็นตัวกระตุ้นให้เกิดการค้าแล้ว คนจีนก็เป็นตัวกระตุ้นที่สำคัญ เพราะคนจีนส่วนใหญ่เข้ามาทำการค้า มีน้อยมากที่ทำการเกษตรกรรม ซึ่งจะมีก็ในช่วงแรกๆ ที่เข้ามา ในปี 2427 มีคนจีนในเมืองนครราชสีมาประมาณ 1,000 คน แต่พอมีทางรถไฟคนจีนก็เดินทางเข้ามาในภาคอีสานมากมาย ใน พ.ศ. 2462 ในมณฑลนครราชสีมามีคนจีน 4,175 คน มณฑลอุบลราชธานี 882 คน มณฑลอุดรธานี 654 คน และมณฑลร้อยเอ็ด 515 คน รวมทั้งภาคอีสานมีคนจีน 6,226 คน *(ชุมพล แนวจำปา, 2528: 164)* จะเห็นว่ามีการกระจายตัวอยู่ในมณฑลนครราชสีมาถึงร้อยละ 67 ที่เป็นเช่นนี้เพราะทางรถไฟมาถึงนครราชสีมาในปี 2443 แล้วก็หยุดสร้างไปประมาณ 20 ปีจึงสร้างต่อ เมืองที่ไม่มีทางรถไฟการขนส่งสินค้าทำได้ยาก ทางรถไฟจึงมีผลอย่างมากในพื้นที่ที่ไม่ห่างทางรถไฟ[1] ทั้งด้านการผลิตเพื่อขายและการค้า ส่วนที่ไกลออกไปยิ่งมากเท่าไรยิ่งมีผลกระทบน้อย เพราะต้องเสียค่าใช้จ่ายมากในการขนส่งมาถึงสถานีรถไฟ เช่น บ้านสาวะถี ต.สาวะถี อ.เมือง จ.ขอนแก่น มีทางรถไฟมาถึงขอนแก่นในปี 2476 มีคนเอาเกวียนบรรทุกข้าวมาขายที่โรงสีใกล้สถานีรถไฟ เกวียนเที่ยวหนึ่งบรรทุกข้าวได้ 24-36 ถัง ขายได้เงินประมาณ 3 บาท ถ้าไม่มีเกวียนต้องจ้างบรรทุกมา ค่าจ้างบรรทุก 1 บาท จากบ้านสาวะถีมาถึงโรงสีขอนแก่นระยะทางประมาณ 18 กม. หรือประมาณ 1 ใน 3 ของราคาข้าว ซึ่งถือว่าสูงมาก *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ชอบ ดีสวนโคก, 2536: 45)*

---

[1] *รายละเอียดเกี่ยวกับอิทธิพลของทางรถไฟต่อเศรษฐกิจอีสาน โปรดดู ชุมพล แนวจำปา, 2518 และ วิลาศ โพธิสาร, 2536*

อย่างไรก็ตาม ทั้งทางรถไฟและคนจีนเป็นตัวกระตุ้นที่สำคัญที่ทำให้เกิดการค้า มีสินค้าใหม่ๆ เข้ามาขาย ดังปรากฏในบัญชีแสดงจำนวนสินค้าต่างๆ ที่ได้บรรทุกรถไฟสายนครราชสีมา พ.ศ. 2446 เข้ามา มีผ้าจากโรงงาน เหล็กกล้าและเครื่องเหล็ก น้ำมันก๊าด ผลไม้ กระเทียมดอง เครื่องกระเบื้อง ด้ายป่านจากโรงงาน น้ำตาล ปลาเค็ม ไม้ขีดไฟ เครื่องศาสตราวุธ เป็นต้น *(ชุมพล แนวจำปา, 2528: 279-281)*

เมื่อคนจีนนำสินค้าเหล่านี้มาขาย คนไทยก็อยากลองใช้ เพราะเป็นของใหม่ ที่จริงสินค้าบางอย่างชาวอีสานก็ผลิตใช้เองอยู่แล้ว เช่น ผ้า แต่ผ้าจากโรงงานที่ส่งมามีสีสรรค์ลวดลายหลากหลายสวยงามกว่าผ้าฝ้ายที่ทำเองและย้อมคราม ราคาก็ถูก จึงลองซื้อมาใช้ ส่วนผลไม้ เช่น ส้มโอ กระเทียมดอง เป็นของแปลก ไม่มีในอีสานมาก่อน ก็ลองซื้อมาบริโภค เครื่องมือเหล็ก เช่น จอบ มีด ของอังกฤษและเยอรมัน ที่ส่งเข้ามาคุณภาพดีมาก ของที่ชาวบ้านทำเองสู้ไม่ได้ ผู้เขียนเคยได้ใช้สินค้าเหล่านี้ แม้ราคาจะสูงกว่าที่ชาวบ้านทำ แต่ความทนทานและความคมมากกว่าที่ชาวบ้านทำ จึงมีชาวบ้านหันมาใช้ของเหล่านี้มาก ความต้องการสินค้าเหล่านี้เป็นแรงกระตุ้นให้ชาวบ้านเริ่มหันมาผลิตมากขึ้น เพื่อเอาผลผลิตส่วนเกินมาขาย เพื่อนำเงินมาซื้อสินค้าเหล่านี้ มีทั้งข้าว ฝ้าย รังไหม เส้นไหม ผ้าไหม หมู หนังสัตว์ โดยเฉพาะหนังวัวควาย วัว ควาย ของป่า เช่น ชัน น้ำมันยาง ผลเร่ว ครั่ง ไม้ต่างๆ เป็นต้น *(ชุมพล แนวจำปา, 2528: 197, 204-212)*

เนื่องจากสภาพพื้นที่ของอีสานเขตต่างๆ แตกต่างกัน ทรัพยากรและระยะทางห่างจากนครราชสีมา (ซึ่งเป็นศูนย์กลางการค้าและคมนาคมก่อนยุคพืชพาณิชย์) แตกต่างกัน จึงแยกบรรยายการค้าช่วงดังกล่าวเป็น 3 เขต

1) การค้าในเขตอีสานเหนือ หรือลุ่มแม่น้ำสงคราม

เนื่องจากพื้นที่ลุ่มแม่น้ำสงครามห่างไกลจากนครราชสีมามาก ก่อนปี 2501 จึงไม่พบว่ามีชาวจีนเข้ามาตั้งร้านค้าใน 4 ชุมชนที่ผู้เขียนเคยเข้าไปศึกษา พ่อค้ามีแต่ชาวบ้านที่เป็นคนไทยลาว พาหนะที่ใช้สำหรับค้าขายใช้เรือกะแซง (ใช้ถ่อ, พาย) มากที่สุด รองลงมาใช้เกวียนและหาบ เงินตราที่ใช้มีทั้งเงินไทย เงินลาว เงินฝรั่งเศส และการแลกเปลี่ยนที่กล่าวไปแล้ว

กรณีบ้านท่าสะอาดใต้ ต.ท่าสะอาด อ.เซกา จ.หนองคาย สินค้าที่สำคัญที่สุดของชุมชนนี้คือ เกลือจากบ่อหัวแฮดที่กล่าวมาแล้ว เกลือจากบ่อนี้ถูกนำไปขาย ไปแลกเปลี่ยนทั้งลุ่มแม่น้ำสงครามและแม่น้ำโขง ไปไกลสุดถึงหลวงพระบางและจำปาศักดิ์ ผู้ค้ามี 2 ประเภท ประเภทแรกค้าเกลือและอย่างอื่นด้วย สินค้าอย่างอื่นก็มี ไม้ตะเคียน ไม้ยาง สีเสียด แก่นคูณ หวาย เข และชัน ประเภทที่สอง ค้าเฉพาะเกลือ ทั้งสองประเภทไม่มีคนจีน มีแต่คนไทยอีสาน ส่วนใหญ่มาจากนอกหมู่บ้าน เช่น ศรีสงคราม ไชยบุรี นครพนม มุกดาหาร ท่าอุเทน พาหนะใช้เรือกะแซงขนาดกว้าง

3-4 เมตร ยาว 20-40 เมตร ใช้แรงคนต่อข้างละ 3 คนขึ้นไป 2 ข้างก็ 6 คนขึ้นไป ต่อมาในปี 2495 จึงมีการจ้างเรือกลไฟจากเรือกะแซงขึ้นมาทีละ 4-5 ลำ จึงไม่ต้องจ้างคนถ่อ ส่วนขาล่องไม่ต้องจ้างเรือกลไฟ อาศัยแรงน้ำไหลและเจ้าของถ่อไปเอง เรือเหล่านี้ขึ้นมาซื้อเกลือปลายฤดูน้ำหลาก และต้องจอดรอจนน้ำลดจนถึงระดับที่ต่ำกว่าปากบ่อเกลือจึงจะเริ่มผลิตเกลือ (ประมาณเดือนกุมภาพันธ์-เมษายน) ใครไม่มีบ่อเกลือของตัวเองก็เช่าเป็นเกลือ 400 ถุง (1 ถุง ราว 6 กก.) ต่อ 1 ฤดูผลิต พอเดือนหกฝนตก รอจนระดับน้ำในแม่น้ำสงครามความสูงพอที่จะเดินเรือได้ จึงเริ่มล่องเรือออกไปขายเกลือ ในทศวรรษ 2490 มีผู้ผลิตเกลือ 150-200 ครัวเรือน มีเรือกะแซงมาซื้อเกลือประมาณ 20 ลำ ลำขนาดปานกลางบรรทุกได้ 300 หมื่น (3,600 กก.) ราคาเกลือ (ราคาขาย) เมื่อก่อน 60 ปีก่อน 100 หมื่น 6-8 บาท (กก.ละ 0.5-0.7 สต.) พ.ศ. 2495 ขึ้นเป็นกะทอ (12 กก.) ละ 30-50 สต. (กก.ละ 2.5-4.2 สต.)

อนึ่ง พ่อค้าเกลือที่เอาไปขายในพื้นที่ 2 ฟากแม่น้ำโขง[1] จะเสี่ยงอันตรายมาก หากเอาเกลือไปขายในฤดูน้ำหลาก เพราะน้ำเชี่ยวมาก พ่อค้าเกลือจึงต้องรอจนฤดูน้ำลด น้ำในแม่น้ำโขงไม่เชี่ยวจึงจะเอาเกลือออกขายหรือแลกได้ อัตราการแลกเกลือครึ่งหมื่น (ราว 6 กก.) แลกปลาร้า 1 ถ้วย

สำหรับการค้าไม้ตะเคียนซึ่งมีมากมายในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำสงคราม ชาวบ้านไม่ได้ขออนุญาตใคร ไม่ต้องติดสินบนใคร เจ้าหน้าที่ไม่ได้ว่าอะไร ใครอยากตัดตรงไหนก็ได้ ชาวบ้านจะเลือกตัดเฉพาะต้นที่มีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 60 ซม.ขึ้นไป ตัดลงมาแล้วทอนให้เหลือท่อนละประมาณ 9-10 เมตร แล้วต่อแพไม้ไผ่เอาไม้ตะเคียนผูกกับแพเพื่อมิให้ไม้จม เที่ยวหนึ่งไม่เกิน 2 แพ แพละ 4-5 ต้น มากกว่านี้จะล่องแพลำบาก เพราะลำน้ำคดเคี้ยวมาก ราคาไม้ตะเคียนที่เอาไปขายโรงเลื่อยแถวท่าอุเทน นครพนม ท่อนละ 50-60 บาท ถ้ายาวถึง 12 เมตร ท่อนละ 100 บาท (ทศวรรษ 2490) ล่องแพเที่ยวหนึ่งใช้คน 5-6 คน ใช้เวลา 15 วัน จากบ้านท่าสะอาดใต้ถึงท่าอุเทน ปีหนึ่งล่องเที่ยวเดียว พ่อค้าไม้เหล่านี้ทำนาเป็นอาชีพหลัก ตัดไม้ขาย เก็บชัน (กก.ละ 3 บาท) สีเสียด แก่นคูณ หวาย (มัดละ 5-8 บาท 1 มัด มี 10 เส้น ยาว 4 เมตร) เอาไปขายที่ปากน้ำไชยบุรี ท่าอุเทน นครพนม เป็นอาชีพเสริม *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2530: 164-179)*

---

[1]สมัยนั้น ไม่ว่าช่วงที่ฝรั่งเศสปกครองหรือหลังลาวได้รับเอกราชจากฝรั่งเศสแล้ว การค้าของพ่อค้าไทยในฝั่งลาวไม่เคยมีปัญหา ไม่ต้องขออนุญาตหรือเสียภาษี

กรณีบ้านปากอูน ต.ศรีสงคราม อ.ศรีสงคราม จ.นครพนม ต่างจากบ้านอื่น บ้านนี้มีที่นาน้อยมาก แต่อยู่ได้เพราะมีปลาอุดมสมบูรณ์ที่สุด มีทั้งปลาในแม่น้ำสงครามและแม่น้ำอูน ชาวบ้านเล่าว่าใช้แหยาว 11-12 ศอก ทอดแหทีเดียวได้ปลา 3-4 หมื่น (36-48 กก.) พอกินไปหลายวัน ชาวบ้านที่นี่ผลิตข้าวไม่พอกิน แต่ทำปลาร้าเอาไว้ขาย เอาไว้แลกข้าว แต่ละครัวเรือนทำปลาร้าไว้ประมาณ 5-6 ร้อยหมื่น (6-7.2 ตัน) จนไม่มีโอ่งจะใส่ ต้องเอาไม้ต่อเป็นกะบะสี่เหลี่ยมใส่ปลาร้าเอาไว้ใต้ถุนเรือน ชาวบ้านปากอูนจะนำปลาร้า ปลาสด ปลาย่าง ไปแลกข้าวเป็นหลัก และยังมีพ่อค้าจากลุ่มแม่น้ำชี เช่น พวกร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ หรือบ้านอื่นจากสกลนคร มาซื้อปลาร้า ปลาย่าง เอาไปขายแถบลุ่มแม่น้ำชี แสดงให้เห็นว่าลุ่มแม่น้ำสงครามมีปลาอุดมสมบูรณ์กว่าแม่น้ำชี ในช่วงสงครามโลกครั้งที่สองราคาปลาร้าที่บ้านปากอูนที่ขายให้พวกลุ่มแม่น้ำชีหมื่น (12 กก.) ละ 12-15 สต. (กก.ละประมาณ 1 สต.) บางคนซื้อปลาช่อนไปย่าง ปลาช่อนหมื่นละ 25-30 สต. (กก.ละ 2-2.5 สต.) พอได้ปลาเต็มเกวียนก็เดินทางข้ามภูพานกลับบ้านเพื่อเอาปลาร้า ปลาย่าง ไปขาย ไปแลก *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 164-179)*

2) การค้าในเขตอีสานกลางหรือลุ่มแม่น้ำชี

บริเวณลุ่มแม่น้ำชีได้รับอิทธิพลของทุนนิยมเร็วกว่าและมากกว่าลุ่มแม่น้ำสงคราม เพราะว่า (1) อยู่ใกล้นครราชสีมา ศูนย์กลางการค้าและคมนาคม (2) ทางรถไฟมาถึงก่อนลุ่มแม่น้ำสงคราม โดยมาถึงขอนแก่นตั้งแต่ พ.ศ. 2476 แต่มาถึงอุดรธานี พ.ศ. 2484

ผู้ประกอบการมี 2 กลุ่มใหญ่ๆ คือ พ่อค้าจีน พวกนี้ค้าข้าว ของป่า และของชำ เป็นหลัก บางคนออกเงินกู้ควบคู่ไปกับการค้าด้วย ส่วนพ่อค้าไทยอีสานค้าวัว ควาย หมู บางส่วนค้าข้าวและของป่าด้วย แต่เกือบทุกคนทำนาด้วย ในขณะที่พ่อค้าจีนค้าอย่างเดียว พ่อค้าจีนมีน้อยมากที่ทำนา (มีบ้าง กรณีที่แต่งงานกับคนไทยอีสาน แล้วทำนาควบคู่กันไปกับค้าขาย)

กรณีค้าข้าว หากเป็นคนไทยอีสานที่ไม่ได้เป็นพ่อค้า หลังฤดูเก็บเกี่ยวก็จะเอาข้าวของตนใส่เกวียนเอาไปขายโรงสีใกล้สถานีรถไฟ เช่น ที่บัวใหญ่ เมืองพล บ้านไผ่ ท่าพระ ขอนแก่น ไปเที่ยวหนึ่ง 8-10 เล่ม ที่ต้องไปพร้อมๆ กันหลายเล่มจะได้ช่วยเหลือกันเวลาเอาเกวียนข้ามแม่น้ำห้วย พอขายเสร็จก็ซื้อพวกเสื้อผ้าสวยๆ มาฝากภรรยา ซื้อสมุด ดินสอ มาฝากลูกๆ ซื้อมีด จอบ เสียม ผาล เอามาใช้ ไม่ได้เอามาขาย ปีหนึ่งเอาข้าวไปขาย 1-2 เที่ยว พวกนี้ไม่ใช่พ่อค้า ส่วนพ่อค้าจีนและพ่อค้าไทยอีสานจะซื้อเอาของจิปาถะจากตลาดในเมืองเอามาใส่ร้านของตนในหมู่บ้าน แล้วซื้อข้าว หนังควาย ของป่า เอาไปขายในเมือง แต่พ่อค้าจีนในหมู่บ้านหลายคนซื้อเอาของจิปาถะจากในเมืองไปแลกข้าวกับชาวนา เพราะชาวนาไม่ค่อยมีเงิน อนึ่ง ก่อนที่ทางรถไฟจะมาถึงขอนแก่นในปี 2476 พ่อค้าข้าวแถบลุ่มแม่น้ำชีได้ค้าข้าวมาก่อนตั้งแต่มีทางรถไฟมาถึง

นครราชสีมาได้ไม่นาน ศูนย์รับซื้อข้าวอยู่ที่บ้านโนนแดง กิ่ง อ.ฆ้องชัย จ.กาฬสินธุ์ ที่นี่มีฉางข้าว 6 ฉาง มีพ่อค้าไทยอีสานและพ่อค้าจีนฝ่ายละ 7 คน กว้านซื้อข้าวจากชาวนาแถบแม่น้ำชีเอามาใส่ฉาง พาหนะที่ใช้บรรทุกข้าวเดิมใช้เรือขอนบรรทุกได้ 1-2 พันบุง (12-24 ตัน) ต่อมาก็ใช้เรือฉลอมและเรือกะแซงบรรทุกได้ 4-5 พันบุง (48-60 ตัน) ล่องไปตามแม่น้ำชี ไปเข้าแม่น้ำมูลที่อุบลราชธานี แล้วแล่นทวนน้ำไปจนถึงท่าช้าง (อ.เฉลิมพระเกียรติ จ.นครราชสีมา) ซึ่งเป็นท่าขนถ่ายสินค้าที่สำคัญของแม่น้ำมูล แล้วขนด้วยเกวียนไปส่งที่ฉางใกล้สถานีรถไฟนครราชสีมา ราคาข้าวในทศวรรษ 2470 บุงละ 20-22 สต. (1.7-1.8 สต./กก.) พ่อค้าข้าวที่โนนแดงซื้อข้าวโดยใช้เครดิตกับชาวนา ขายข้าวแล้วก็เอาเงินมาชำระ ไม่ปรากฏว่ามีพ่อค้าคนใดโกงชาวบ้าน แต่การค้าข้าวที่นั่นได้เลิกไปเมื่อทางรถไฟมาถึงขอนแก่น ไม่มีใครใช้เรือขนข้าว

พ่อค้าข้าวรายใหญ่ที่สุดในลุ่มแม่น้ำชีมี 2 คน คือ เถ้าแก่โค้วยู่ฮะ ใช้เกวียนตระเวนรับซื้อข้าวแถบภูเขียว แก้งคร้อ คอนสวรรค์ เอามาใส่ฉางเก็บไว้ที่เมืองพล แล้วส่งไปทางรถไฟไปขายที่กรุงเทพฯ อีกคนคือ เถ้าแก่นกเทศ เป็นคนไทยอีสาน เป็นคนแรกที่สร้างโรงสีขนาดใหญ่ที่ท่าพระ จ.ขอนแก่น ประมาณปี 2487 และยังได้สร้างฉางอีกหลายแห่งรับซื้อข้าวเก็บไว้ การมีพ่อค้าใหญ่ 2 คนมารับซื้อข้าวจากชาวนา ทำให้ราคาข้าวแถบนี้สูงขึ้นจากถังละ 10 สต. เป็น 37.50 และ 50 สต. ตามลำดับ แต่ตอนหลังฉางข้าวของเถ้าแก่นกเทศริมแม่น้ำชีตรงที่มีบ้านหนองป่าปิ่งถูกวางเพลิง ต่อมาเถ้าแก่โค้วยู่ฮะและลูกชายได้ขยายกิจการฉางข้าวและโรงสีไปอีกหลายแห่ง ขยายกิจการไปค้าพืชไร่ อะหลั่ยรถยนต์ รถยนต์หลายยี่ห้อ และอสังหาริมทรัพย์ ว่ากันว่าตระกูลนี้เป็นตระกูลที่รวยที่สุดของขอนแก่น *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 167-177)*

กรณีนายฮ้อยค้าควาย

นายฮ้อยค้าควายของอีสาน เป็นผลกระทบโดยตรงมาจากการขยายพื้นที่ปลูกข้าวอย่างมากของภาคกลาง อันเป็นผลมาจากการเซ็นสัญญาเบาริ่งกับอังกฤษใน พ.ศ. 2398 พื้นที่ปลูกข้าวของไทยเพิ่มจาก 5.8 ล้านไร่ ในปี 2393 เป็น 9.2 ล้านไร่ ในปี 2448-52 *(ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2527: 53-54)* เมื่อภาคกลางปลูกข้าวมาก พื้นที่เลี้ยงควายจึงไม่ค่อยมี ควายไม่พอใช้ จึงหันมาซื้อควายจากภาคอีสานซึ่งมีเหลือใช้ จึงเกิดอาชีพนายฮ้อยขึ้น คนที่เป็นนายฮ้อยไม่จำเป็นต้องมีเงินมาก แต่มีเครดิต เป็นผู้นำที่กล้าหาญ มีวิชาป้องกันตัวจากโจรและภูติผีปีศาจ รู้จักเส้นทาง นายฮ้อยและเครือข่ายของนายฮ้อยซึ่งเป็นเพื่อนๆ หรือเด็กรุ่นน้อง จะออกเที่ยวซื้อควายจากหมู่บ้านของตนและใกล้เคียง เอามารวมกันเวลาเดินทาง ตัวนายฮ้อยก็จะมีควายจำนวนหนึ่ง ลูกน้องก็มีควายคนละประมาณ 10 ตัว ทุกคนซื้อควายด้วยเงินเชื่อ พอถึงวันเดินทางทุกคนก็ต้อนควายมาที่หมู่บ้านของนายฮ้อย แล้วออกเดินทาง เนื่องจากควายมีจำนวนหลายร้อยตัว มีนายฮ้อยคนเดียว ไม่อาจควบคุม

ขบวนได้ทั่วถึง จึงแบ่งควายและคนเป็นกลุ่ม เรียกว่า “พาข้าว” พาข้าวหนึ่งจะมีคน 9-12 คน มีหัวหน้าพาข้าว 1 คน คุมควาย 80-100 ตัว มีวัว 1 ตัว บรรทุกเสบียง หนึ่งขบวนจะประกอบด้วยพาข้าวประมาณ 7 พาข้าว มีหัวหน้าพาข้าว 7 คน มีควายประมาณ 700 ตัว มีนายฮ้อยดูแลและกำหนดเส้นทางเดิน แต่ละพาข้าวจะกินข้าวพร้อมกัน และคอยดูไม่ให้ควายแตกฝูงไปปนกับพาข้าวอื่น ทุกคนจะมีอาวุธ เช่น ปืนแก๊ป หน้าไม้ ดาบ เอาไว้ป้องกันโจร ทุกคนจะมีตะกรุดหรือพระเอาไว้คุ้มครอง ตลาดควายที่พวกเขาเอาไปขายที่ใหญ่ที่สุดอยู่ที่สระบุรีและลพบุรี (สนามแจง) รองลงไปก็มีอยุธยา สุพรรณบุรี อ่างทอง ชัยนาท สิงห์บุรี ถ้าขายไม่หมดก็ไปขายถึงนครสวรรค์ พิจิตร สมุทรสาคร สมุทรสงคราม สมุทรปราการ ราชบุรี ปราจีนบุรี นครนายก ฉะเชิงเทรา ชลบุรี เมื่อขายหมดก็นั่งรถไฟกลับ รวมเวลาเดินทางไปกลับและค้าควาย 1-2 เดือน เมื่อหักค่าใช้จ่ายแล้วจ่ายค่าควายคืนเจ้าของไปแล้วเหลือเป็นค่าเหนื่อยคนละ 10-50 บาท (ก่อน พ.ศ. 2490) อนึ่ง ราคาควายหากซื้อตัวละ 10 บาท ก็ไปขาย 15 บาท ถ้าซื้อตัวละ 12 บาท ก็ขายราว 20 บาท แต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ราคาควายสูงขึ้น ซื้อมาตัวละ 300 บาท ก็ขาย 400 บาท ซื้อ 700-800 บาท ก็ขาย 1,400-1,500 บาท (พ.ศ. 2492-2495) *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 186-194)*

อนึ่ง การค้าควายของนายฮ้อยอีสานกับภาคกลางมิใช่มีแต่ในเขตอีสานกลาง แต่มีทั้งในเขตอีสานใต้และอีสานเหนือ แม้จุดที่อยู่ไกลถึงชายขอบรัฐไทย ติดแม่น้ำโขง อย่างหมู่บ้านในจังหวัดมุกดาหาร หนองคาย ก็มีนายฮ้อยซื้อควายจากบริเวณนี้เอามาขายภาคกลางในยุคก่อนพืชพาณิชย์ เพราะสมัยนั้นมีควายมาก เช่น บ้านนากั้ง ต.นากั้ง อ.ปากคาด จ.หนองคาย มีควายครัวเรือนละ 20-200 ตัว ชาวบ้านเลี้ยงควายโดยปล่อยไว้ในป่าในฤดูฝน หลังเกี่ยวข้าวก็เอามาเลี้ยงในนา ในหมู่บ้านมีนายฮ้อย 3-4 คน หลังเกี่ยวข้าวก็ต้อนควายฝูงละ 20-30 ตัว เอามาขายภาคกลางโดยผ่านทางอำเภอปากช่อง *(พิมพ์ นาคำ, 2540)*

สำหรับช่องทางที่นายฮ้อยนิยมต้อนควายผ่านจากภาคอีสานมายังภาคกลางมี 7 ช่องทาง คือ (1) ปากช่อง (2) ด่านขุนทด (2 ช่องนี้อยู่ในเขตจังหวัดนครราชสีมา) (3) ช่องตะโก (อ.ตาพระยา จ.สระแก้ว) (4) ช่องเสม็ด (อ.บ้านกรวด จ.บุรีรัมย์) (5) ช่องตาเมือน (อ.พนมดงรัก จ.สุรินทร์) (6) ช่องจอม (อ.กาบเชิง จ.สุรินทร์) (7) ช่องกบินทร์ (อ.นาดี จ.ปราจีนบุรี – ถึง อ.วังน้ำเขียว จ.นครราชสีมา) นอกจากนี้ยังมีนายฮ้อยอีสานต้อนควายผ่านช่องน้ำหนาวน้ำดูกทางอำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น ผ่านไปทางเพชรบูรณ์ ระแหง ตาก ไปขายที่มะละแหม่ง ประเทศพม่า ส่วนควายที่ผ่านช่องจอม จ.สุรินทร์ นายฮ้อยบางคนก็เอาไปขายที่ศรีโสภณ ประเทศกัมพูชา *(ประนุช ทรัพย์สาร, 2525: 60-61; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ชอบ ดีสวนโคก, 2536: 77-79; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 190-192; ประสิทธิ์ คุณุรัตน์, 2530: 55-56)*

กรณีค้าหมู

เมื่อมีทางรถไฟมาถึงนครราชสีมา และมีคนจีนเข้ามามากขึ้น ความต้องการหมูก็เพิ่มขึ้น ทั้งจากเมืองนครราชสีมาและกรุงเทพฯ จึงมีพ่อค้าหมูซึ่งส่วนมากเป็นคนไทยอีสานกว้านซื้อหมูแถบลุ่มแม่น้ำชีเอาไปส่งที่นครราชสีมา วิธีนำหมูไปส่งส่วนมากใช้วิธีต้อนเป็นฝูง ฝูงหนึ่งประมาณ 50 ตัว ซึ่งวิธีนี้มีอุปสรรคอยู่สองประการ ประการแรกหมูเป็นสัตว์ขี้ร้อน พอถูกแดดมากๆ ก็เหนื่อย เดินไม่ไหว ต้องพัก ระยะทางจากขอนแก่นไปนครราชสีมาประมาณ 190 กม. แต่ใช้เวลาถึง 16-20 วัน ประการที่สอง ต้องคอยระวังนักเลงดีบริเวณบ้านม่วงใต้ ต.มะเฟือง อ.พุทไธสง จ.บุรีรัมย์ คอยดักทางเอาน้ำมันเสือโคร่งราดดักทางที่หมูจะผ่าน พอหมูได้กลิ่นเสือก็แตกหนีเข้าป่า ตามพบบ้างไม่พบบ้าง ก็ต้องจ้างคนแถวนั้นตามหมูตัวละ 1 บาท (ราคาหมูที่ซื้อมาตัวละ 5 บาท) อีกที่ซึ่งมักเจอนักเลงดีเสมอ คือ ตำบลจอหอ (ห่างจากตัวเมืองนครราชสีมามาทางเหนือราว 8 กม.) นักเลงที่นั่นจะแอบเอาแมวโยนเข้าไปในฝูงหมู หมูจะแตกหนีเข้าป่า พวกนักเลงก็แอบจับหมูที่หลงป่าเอาไปฆ่ากิน การขนส่งหมูวิธีที่สอง คือ ใส่เกวียน เกวียน 1 เล่ม บรรทุกหมูขนาด 90-100 กก. ได้ 2 ตัว ถ้าหมูขนาด 140 กก. ก็บรรทุกได้ตัวเดียว

เมื่อทางรถไฟขยายมาถึงลำปลายมาศ บุรีรัมย์ บัวใหญ่ เมืองพล บ้านไผ่ ขอนแก่น พ่อค้าหมูก็เลิกเอาไปส่งที่นครราชสีมา แต่เอาไปขายส่งให้พ่อค้าคนจีนตามสถานีเหล่านี้แทน พ่อค้าหมูที่เป็นคนไทยอีสานซื้อหมูมาตัวละ 4-6 บาท น้ำหนัก 50-60 กก. (กก.ละ 6.7-10 สต.) เวลาเอาไปขายให้คนจีนที่เมืองพลขายเป็นกิโลกรัมละ 16-17 สต. (พ.ศ. 2488-2493) *(ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 178-179; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 176)*

นอกจากหมูและข้าวแล้ว ยังมีสินค้าอื่นอีกหลายชนิดที่ชาวบ้านผลิตและมีการซื้อขายกันในช่วงทางรถไฟเข้ามายังพื้นที่ เช่น ไก่ เป็ด พ่อค้าซึ่งเป็นคนไทยอีสานจะหาบไก่ซึ่งใส่มาในเข่งหาบละ 20-30 ตัว ออกจากบ้านตั้งแต่ตี 4 เพื่อเอามาขายที่ตลาดเมืองพลในตอนเช้า ไก่เหล่านี้บางทีไปซื้อถึง อ.พยัคฆภูมิพิสัย จ.มหาสารคาม ซื้อมาตัวละ 6-7 สต. ขายตัวละ 15-17 สต. คนที่มาซื้อไก่ไม่ใช่คนจีน แต่เป็นคนไทยอีสาน นิยมเอาไปทำลาบ *(ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 179)*

3) การค้าในเขตอีสานใต้หรือลุ่มแม่น้ำมูล

กรณีบ้านห้วยขะยูง ต.ท่าลาด อ.วารินชำราบ จ.อุบลราชธานี เป็นกรณีที่แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของการคมนาคมต่อการค้า ชุมชนนี้ตั้งอยู่ตรงห้วยขะยูงไหลลงแม่น้ำมูล และทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-อุบลฯ มาหยุดชะงักตรงห้วยขะยูงเพื่อสร้างสะพาน สินค้าข้าวจากหมู่บ้านต่างๆ ริมห้วยขะยูง แม่น้ำมูล และแม่น้ำชี ต้องมาขึ้นรถไฟที่นี่ เมื่อสร้างสะพานข้ามห้วยขะยูงเสร็จ ชุมชนห้วยขะยูงก็กลายเป็นศูนย์กลางการค้าข้าว มีสถานีรถไฟ ฉางข้าว โรงสี และร้านค้า

เกิดขึ้นมากมาย มีเกวียนนำข้าวมาที่นี่ประมาณวันละ 200-500 เล่ม พอเข้าฤดูฝนเกวียนก็หมด แต่มีเรือบรรทุกข้าวมาขาย มีโรงสีใหญ่ที่สีข้าวได้วันละ 200 กระสอบ (ประมาณ 16,000 กก.) 2 โรง สีข้าวสารแล้วส่งขึ้นรถไฟไปขายกรุงเทพฯ มีกลุ่มพ่อค้าข้าวแย่งกันซื้อข้าวจากชาวนา ถึงขนาดเลี้ยงเหล้ากับผู้ที่เกี่ยวข้าวมาขายให้ ผลจากการค้าข้าวทำให้เกิดร้านค้าประมาณ 30 ร้าน ขายของชำ ตั้งแต่น้ำตาล เกลือ ไม้ขีดไฟ น้ำมันก๊าด ไต้ เสื้อโหล และเครื่องเหล็ก เป็นต้น เจ้าของร้านค้าเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นคนจีน *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2541: 51-52)*

กรณีบ้านม่วงใต้ ต.มะเฟือง อ.พุทไธสง จ.บุรีรัมย์ ต้มเหล้าเถื่อนขายแข่งกับเหล้าโรงของรัฐบาล เนื่องจากเกิดฝนแล้งในทศวรรษ 2480 ไม่สามารถเอาปลาร้าไปแลกข้าวได้ เพราะแถบนี้แล้งโดยทั่วหน้า ข้าวจึงแพงมาก มีขายตามร้านเจ๊ก ชาวบ้านจึงไปซื้อข้าวสารมา 1 กระสอบ ราคาแพงถึงกระสอบละ 120-150 บาท เอามาหมักทำเหล้าสาโทครั้งหนึ่งๆ 30-40 ไห หมัก 5 วัน เอามากลั่นทำเหล้า 40 ดีกรี 1 ไห กลั่นได้ 10 กว่าขวด ตอนแรกขายขวดละ 10 สต. บางหมู่บ้านซื้อเอาไปขายต่อขวดละ 15 สต. ต่อมาเมื่อขายดีก็เพิ่มราคาจนถึงขวดละ 1 บาท ในขณะที่เหล้ารัฐบาลขายขวดละ 5 บาท รสชาติสู้ของชาวบ้านไม่ได้ ชาวบ้านบอกว่าของรัฐบาลเหม็นแอลกอฮอล์ การต้มเหล้าเถื่อนขายทำเกือบทุกครัวเรือน ทำให้มีเงินหมุนเวียนเอาไปซื้อข้าวสารทีละ 2 กระสอบ เก็บไว้กิน 1 กระสอบ เอามาต้มเหล้าขาย 1 กระสอบ เนื่องจากมีเจ้าหน้าที่สรรพสามิตคอยมาสืบจับเหล้าเถื่อน ชาวบ้านจึงไปต้มเหล้านอกหมู่บ้าน ซึ่งปลอดภัยและฟืนก็หาง่าย ต่อมาราคาเหล้าเถื่อนเขยิบเป็นขวดละ 4 บาท ตามราคาเหล้าโรงของรัฐบาลที่ขึ้นเป็นขวดละ 9 บาท ข้าวสาร 1 กระสอบ ราคา 120 บาท ต้มเหล้าเถื่อนได้ 360 ขวด ขายขวดละ 4 บาท เป็นเงิน 1,440 บาท ได้กำไรงามมาก ถึงกระสอบละประมาณ 1 พันบาท การต้มเหล้าเถื่อนทำกันประมาณ 4 ทศวรรษ มาเลิกในราว พ.ศ. 2520 *(ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 179-180)*

กล่าวโดยสรุป อีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์ มีการแลกเปลี่ยนสิ่งของกันมานานแล้ว เมื่อขาดทรัพยากรบางอย่างที่จำเป็น การแลกเปลี่ยนมีมากขึ้นในปีที่ฝนฟ้าผิดปกติ การแลกเปลี่ยนดังกล่าวมิได้ตั้งบนพื้นฐานของการแสวงหากำไร ส่วนการค้ามี 2 ระดับ ระดับชาวนาเอาสินค้าของตนทั้งที่ผลิตได้หรือเก็บมาจากธรรมชาติ เอามาขายเปลี่ยนเป็นเงิน เอาเงินไปเสียรัชชูปการและศึกษาพลีให้รัฐ โดยชายฉกรรจ์เสียคนละ 4 บาท และ 2 บาท กับหาเงินเอาไว้บวชลูก และซื้อของบางอย่างที่เป็นของในเมืองหรือต่างประเทศ ซึ่งแปลกใหม่หรือมีคุณภาพดีกว่าที่ชุมชนผลิตได้ โดยมีคนจีนเป็นพ่อค้าหลัก ทั้งในชุมชนใหญ่ๆ และตามตลาดสถานีรถไฟ คนจีนเป็นเจ้าของร้านค้าทั่วไป เจ้าของโรงสี เจ้าของฉาง หลายคนเป็นทั้งพ่อค้าและนายทุนปล่อยเงินกู้ขูดรีดดอกเบี้ยจากชาวอีสาน

ถึงร้อยละ 20 ต่อเดือน หรือ 240 ต่อปี *(พรพิไล เลิศวิชา, 2532: 75-76)* ทำให้ชาวอีสานที่ใกล้ตลาดบางส่วนเริ่มเป็นหนี้เรื้อรังตั้งแต่นั้นมา (ปลายทศวรรษ 2490)

4.4 การได้มาซึ่งที่ดินและระบบกรรมสิทธิ์

การได้มาซึ่งที่ดินของเกษตรกรอีสานในยุคก่อนพืชพาณิชย์มี 3 วิธีใหญ่ๆ คือ การจับจอง การยกให้กัน การซื้อขายแลกเปลี่ยน

1) การจับจอง : เป็นวิธีเก่าแก่ที่สุด เกิดขึ้นตั้งแต่ตั้งชุมชน ในช่วงแรกๆ ของการก่อตั้งชุมชน การจับจองเป็นวิธีที่ใช้กันโดยทั่วไป วิธีการจับจองก็คล้ายคลึงกันทั้งในเขตอีสานเหนือ อีสานกลาง และอีสานใต้ กล่าวคือ ในยุคนั้นที่ดินมีมากมาย แต่มีสภาพเป็นป่าดง ไม่มีใครเป็นเจ้าของ ใครต้องการตรงไหนก็ทำเครื่องหมายเอาไว้ วิธีทำเครื่องหมายก็คล้ายกันทุกเขต คือ ขมวดแฝกหรือหญ้าคา หรือหญ้าอื่น ให้เป็นปม เพื่อบอกให้คนอื่นรู้ว่าตรงนี้มีเจ้าของแล้ว นอกจากนั้นยังใช้วิธีเอาหญ้าผูกมัดห้อยตามกิ่งไม้ให้เป็นแนว หรือใช้มีดบากต้นไม้ให้เป็นแนวแล้วเอาแฝกหรือหญ้าคา หรือหญ้าอื่น สักกำมือ เสียบไว้ตรงรอยบากให้เป็นแนวเขตที่ดิน บางคนก็ใช้ต้นไม้เป็นแนวเขต แล้วถางป่าที่ตามแนวต้นไม้ตามรูปที่ดินที่ต้องการจับจอง บางคนตัดต้นไม้ให้ล้มไปในแนวเดียวกัน (โดยต้นไม้ไม่ขาดจากกัน) เพื่อใช้แนวต้นไม้เป็นเขตที่ดินของตน *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2535: 20)* บางคนปักหลักแล้วเอาหญ้าผูกปลายหลักเพื่อเป็นแนวที่ดิน *(บาง เด่นพันธุ์, 2544)* บางคนก็ใช้แนวห้วยเป็นเขตที่ดิน การยกคันนาแล้วใช้คันนาเป็นแนวเขตที่ดินก็เป็นวิธีที่แพร่หลาย ในระยะต่อมามีการฝังหลักไม้แก่นตามแนวที่ดินของตน *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 63-69; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2530: 106-107; ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2529: 92-96; ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 124-125)* วิธีการดังกล่าวเป็นที่ยอมรับของคนในชุมชน ไม่มีการรุกที่ โกงที่กัน ถ้าใครขืนไปทำกินในที่ดินคนอื่นก็อยู่ไม่ได้ ดังปรากฏหลักฐานที่หลวงพ่อที มหาวิโร จ.สกลนคร เล่าให้ผู้เขียนฟังว่า

“จับจองที่ดิน บ่อได้เกี่ยวกับเจ้านาย อยากได้ที่ใดก็ไปจับ ดินบ่อมีโฉนด บ่อมีใบจับจอง ใช้บากต้นไม้ แล่วกะคนหนึ่ง เห็นแล้วก็โอที่ดินลุง ก. ลุง ข. เคารพกัน ที่ดินอื่นก็บ่ออด สมมุติหลวงตา (ผู้เล่า) ไปถาก ไปถางไว่นี้ ทำสวนแล้ว จะทำนานี้ ถ้ามีผู้อื่นจะไปเอา ผู้ใหญ่บ้านก็เตือนแล้ว อย่าไปแย่งกันเด้อ ถ้าไปแย่งบ้านนี้ก็บ่อต้องอยู่.... มันก็กลัวจะไม่ได้อยู่ มันก็ไม่แย่ง เอาที่ไหนผู้ใหญ่หาให้ผมด้วย ผู้ใหญ่บ้านก็ฟ่าวไปหาล่ะ เออเด้อที่นี่ เอามั้ยที่นี่ ก็เอาเลยล่ะ ไม่เชื่อก็ต้องไปอยู่ที่อื่น” *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ชอบ ดีสวนโคก, 2536: 65)*

จะเห็นว่าชุมชนในสมัยนั้นเข้มแข็ง มีกฎของชุมชนที่ใครละเมิดไม่ได้ จึงไม่พบว่าในยุคนั้นมีปัญหาพิพาทเรื่องที่ดิน

ปริมาณที่ดินที่จับจอง ในบางพื้นที่ เช่น บ้านดงขุมข้าว ต.พังขว้าง อ.เมือง จ.สกลนคร มีคนรุ่นแรกๆ บางส่วนจับที่ดินไว้มาก "แม่ใหญ่เปลี่ยนจับจองฝั่งหลักเขตที่ดินไว้ถึง 200 ไร่ พ่อใหญ่อุ่นจับจองไว้ 150 ไร่ แต่แม้จะจับจองไว้มากก็ไม่มีใครว่า คือ แม้จะใช้ที่ดินไม่หมด" บ้านสาวะถี ต.สาวะถี อ.เมือง จ.ขอนแก่น ครัวเรือนหนึ่งสมัยบุกเบิกจับจองไว้ประมาณ 20-40 ไร่ แต่บุกเบิกทำนาจริงๆ ประมาณ 10-15 ไร่เท่านั้น ที่เหลือยังมีสภาพเป็นป่าอยู่จนถึงสงครามโลกครั้งที่สอง แต่พื้นที่นาจะค่อยๆ เพิ่มขึ้น โดยบุกเบิกพื้นที่ป่าที่ตัวเองหรือพ่อแม่จับจองไว้ บ้านโสมน ต.ป่าโคก อ.ท่าตูม จ.สุรินทร์ คนรุ่นแรกๆจับจองครัวเรือนละ 30-50 ไร่ แต่ใช้ทำข้าวไร่จริงๆ เพียง 3 ไร่ ต่อมาปรับปรุงเป็นที่นาเพียง 5-10 ไร่ บ้านวังตะเข้ ต.วังตะเข้ อ.หนองบัวระเหว จ.ชัยภูมิ จับจองครัวเรือนละ 20-100 ไร่ แต่ใช้ทำข้าวไร่เพียง 1-2 ไร่ เมื่อเปลี่ยนข้าวไร่เป็นนาก็ทำเพียง 1-5 ไร่เท่านั้น ปัญหาการรุกที่หรือกรณีพิพาทเรื่องกรรมสิทธิ์ในที่ดินไม่มีในช่วงนั้น ทั้งๆ ที่ไม่มีเอกสารสิทธิ์ใดๆ *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ชอบ ดีสวนโคก, 2536: 38-39, 65-66)*

แต่หลายพื้นที่ในลุ่มแม่น้ำสงครามมักจะจับจองที่ตามจำนวนแรงงานในครัวเรือนขณะนั้น ถ้ามีแรงงานมากก็จับจองที่มาก ถ้ามีแรงงานน้อยก็จับจองที่น้อย ส่วนมากจะจับจองที่ใกล้ๆ กัน เพื่อความอุ่นใจ และเพื่อจะได้ช่วยเหลือกันเวลาอันตรายจากสัตว์ป่า โดยเฉพาะเสือ *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2530: 107)* นอกจากนั้นในบางพื้นที่ของลุ่มแม่น้ำสงคราม เช่น บ้านท่าสะอาดใต้ ต.ท่าสะอาด อ.เซกา จ.หนองคาย บ้านบัว ต.กุดบาก อ.กุดบาก จ.สกลนคร กรรมสิทธิ์ในที่ดินสมัยแรกๆ มี 2 แบบ แบบแรก เป็นกรรมสิทธิ์ถาวร ได้แก่ ที่ปลูกเรือน ที่นา ซึ่งต้องใช้ตลอด แบบที่สอง เป็นกรรมสิทธิ์ชั่วคราว ได้แก่ ที่ทำข้าวไร่ ทำไร่ ที่ดินแบบนี้แต่ก่อนใครทำก็เป็นของผู้นั้น แต่ถ้าทิ้งไปคนอื่นก็สามารถเข้าไปทำกินในที่ดินนั้นได้ ลักษณะกรรมสิทธิ์แบบชั่วคราวของบ้านบัวหมดไปราวๆ พ.ศ. 2509 ไม่มีใครไปใช้ที่ดินของคนอื่น แม้ว่าเจ้าของจะไม่ใช้ หากจะเข้าไปใช้ต้องได้รับความยินยอมจากเจ้าของเดิมก่อน *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 41; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2530: 107)*

2) การยกให้กัน : เนื่องจากยุคนั้นที่ดินมีมาก ถ้าถูกใจกัน รักใคร่ชอบพอ ก็ยกให้ฟรี เช่น บ้านห้วยขะยูง ต.ท่าลาด อ.วารินชำราบ จ.อุบลราชธานี แบ่งที่ดินให้เพื่อน เพราะอยากให้มาอยู่ด้วยกัน *(ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 124)* บ้านวังสวาบ ต.วังสวาบ อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น ก่อน พ.ศ. 2492 มีแต่วิธีจับจองและยกให้กัน ไม่มีการซื้อขายกันเลย แม้กระนั้นคนก็ไม่ค่อยอยากมาอยู่เพราะบ้านวังสวาบมีไข้ป่าชุกชุม *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2545: 31)* บ้านหนองโพธิ์ ต.สำนักตะคร้อ

อ.ด่านขุนทด จ.นครราชสีมา ที่ดินในยุคบุกเบิก (ทศวรรษ 2450-2470) ไม่ได้ซื้อขายกัน ให้กันฟรีๆ เพราะคนที่มาอยู่ก่อนซึ่งมีจำนวนน้อย ต้องการเพื่อน อีกทั้งที่ดินก็มีมากมาย *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2535: 25)* อนึ่งการยกที่ดินให้เป็นมรดกแก่ลูกหลานก็อยู่ในวิธีการที่ 2 เช่นเดียวกัน เป็นประเพณีของอีสานสมัยก่อนที่ดินจะเป็นของลูกสาว ส่วนลูกชายแต่งงานแล้วจะไปอยู่กับครอบครัวของพ่อตาแม่ยาย ต่อมาเมื่อแยกครัวออกมา พ่อตาแม่ยายแบ่งที่ดินให้ลูกสาว ซึ่งเป็นประเพณีที่ดี เพราะผู้หญิงเป็นเพศที่อ่อนแอ แข็งแรงน้อยกว่าผู้ชาย เขาจึงให้ไปบุกเบิกเอาใหม่ หากที่ดินที่ได้รับจากพ่อตาแม่ยาย (ซึ่งเป็นของลูกสาว) ไม่พอทำกิน เมื่อมีลูกหลายๆ คน และถ้าหากผู้ชายหย่ากับผู้หญิง ผู้หญิงก็ยังมีที่ดินทำกิน ซึ่งได้มาจากพ่อแม่ของตนอยู่ ประเพณีดังกล่าวเริ่มเปลี่ยนไปในราวปลายทศวรรษ 2470 ผู้ชายเริ่มมารับมรดกที่ดินจากพ่อแม่ของตน (แต่ก็มีผู้ชายจำนวนน้อยที่มารับมรดกที่ดินจากพ่อแม่) *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 34, 65-66)*

3) การซื้อขายแลกเปลี่ยน : วิธีนี้มีไม่มากในยุคแรกๆ ของการตั้งชุมชน แต่ค่อยๆ เพิ่มขึ้น เพราะที่ดินเริ่มน้อยลง เช่น บ้านวังสวาบ จ.ขอนแก่น ประมาณปี 2492 เริ่มมีการซื้อขายที่ดิน คนขายจะไปชี้แนวที่ป่าที่ตัวเองอ้างสิทธิเป็นเจ้าของ โดยไม่มีการวัดที่ ทั้งคนซื้อและคนขายไม่รู้ว่าจริงๆ มีที่ดินกี่ไร่ รู้แต่เขตทิศไหนจดอะไร ราคาที่ขายกัน แปลงหนึ่ง 20-30 ไร่ ราคา 2-4 บาท ต่อมาก็ค่อยๆ เพิ่มเป็นแปลงละ 100-200 บาท *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2545: 31)* บ้านดงขุมข้าว จ.สกลนคร ราคาที่นาในปี 2475 ไร่ละ 1.70 บาท ปี 2500 ไร่ละ 100 บาท แต่บ้านสาวะถี จ.ขอนแก่น ที่นาขายกันไร่ละ 300 บาท ในปี 2475 ปี 2500 ไร่ละ 1,200 บาท *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ชอบ ดีสวนโคก, 2536: 99)* บ้านเสม็ด ต.ประชัน อ.พลับพลาชัย จ.บุรีรัมย์ เริ่มขายที่ดินประมาณปี 2517/18 6 ไร่ 3,000 บาท อีกรายหนึ่งขาย 5 ไร่ 4,000 บาท บางคนเอาหมูพันธุ์ลาร์จไวท์ 1 ตัว แลกที่ดิน 2 ไร่ *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2535: 25)* บ้านท่าสะอาดใต้ จ.หนองคาย ราคาที่ดินที่ซื้อขายกันในปี 2507 ไร่ละ 21.43-37.14 บาท ตอนนั้นมี 300 ครัวเรือน พอปี 2529 มี 551 ครัวเรือน ราคาที่ดินไร่ละ 700-5,000 บาท บ้านท่าควาย ต.ท่าก้อน อ.อากาศอำนวย จ.สกลนคร ราคาที่ดินไร่ละ 50 บาท ในปี 2501/2 ปี 2518/19 ไร่ละ 5,000-6,000 บาท *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2530: 108)* บ้านทุ่งใหญ่ ต.เมือง อ.กันทรลักษณ์ จ.ศรีสะเกษ สมัยแรกๆ ตั้งชุมชนมีการเอาควาย 1 ตัว แลกกับที่ดิน 6 ไร่ *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2533: 65)*

เอกสารสิทธิ์

แต่เดิมชาวอีสานมิได้สนใจเอกสารสิทธิ์ เพราะมิได้มีปัญหาเรื่องการพิพาทที่ดินแบบภาคกลาง ซึ่งมีปัญหามากมายตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เพราะมีโฉนดหลายแบบเกินไป (มีทั้งโฉนดตราสารสำหรับบ้านเรือน โฉนดใหญ่สำหรับที่สวน ตราแดงนาคู่โค ตราจองสำหรับนาฟางลอยและที่ไร่) ต่อมา พ.ศ. 2429-2432 เมื่อกระทรวงเกษตรฯ ถูกยุบไปรวมกับกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ได้ออก “ใบเหยียบย่ำ” ให้มีอายุคราวละ 1 ปี มีปัญหามากในเรื่องที่ทับซ้อนกัน และเจ้าของที่ต้องเสียเวลา เสียค่าใช้จ่ายในการดำเนินการให้เจ้าหน้าที่ออกเอกสารสิทธิ์ ตั้งแต่ปี 2444 รัฐบาลจึงได้ตรา พรบ. ออกโฉนดที่ดิน ร.ศ. 120 เป็นโฉนดที่เลียนแบบออสเตรเลีย มีแผนที่ และเริ่มออกโฉนดในมณฑลกรุงเก่าเป็นครั้งแรก และขยายไปยังมณฑลอื่น *(ประสิทธิ์ แก้วสิงห์, 2417: 67, 67, 71)* จนขณะนี้เวลาผ่านไป 101 ปีแล้วยังออกได้ไม่ทั่วถึง

ในภาคอีสานเอกสารสิทธิ์ที่รัฐบาลเข้ามาออกให้ครั้งแรก คือ ใบเหยียบย่ำ หลังจากที่ออกในภาคกลางประมาณ 3-4 ทศวรรษ แต่ประชาชนก็ไม่นิยมไปให้ทางการออก เพราะต้องเสียค่าธรรมเนียมและเสียเวลา ต่อมาเมื่อรัฐบาลประกาศใช้ประมวลกฎหมายที่ดิน พ.ศ. 2497 ก็เริ่มออก สค.1 ในภาคอีสานก็เริ่มมีชาวบ้านไปให้นายอำเภอออกให้ในระยะเวลาใกล้เคียงกับในภาคกลาง ถึงตอนนี้ที่นาต่อครัวเรือนเริ่มมีน้อยลงและหายากกว่าแต่ก่อน ชาวอีสานจึงนิยมออก สค.1 มากขึ้น ประกอบกับเริ่มมีการกู้เงินจากนายทุน สค.1 กลายเป็นหลักทรัพย์ค้ำประกันการกู้เงินกับนายทุน สค.1 จึงมีประโยชน์ช่วยแก้สภาพคล่องของครัวเรือนมากกว่าประโยชน์ในเรื่องปกป้องในสิทธิถือครองที่ดิน ซึ่งไม่มีปัญหาในเวลานั้น ส่วนโฉนดยังไม่มีการออกให้กับชาวชนบทอีสานในขณะนั้น เพิ่งมาออกให้ในบางพื้นที่ในทศวรรษ 2520 เช่นเดียวกับ นส.3 และ นส.3 ก. เพิ่งเริ่มมาออกให้ชาวอีสานใน พ.ศ. 2518

4.5 การใช้ที่ดินและขนาดถือครอง

การใช้ที่ดินในยุคก่อนพืชพาณิชย์จะกล่าวโดยสรุปเป็น 2 ภาพ ภาพแรก เป็นภาพรวมของชุมชน พื้นที่ที่มีจำนวนมากที่สุดของชุมชนในยุคนั้น คือ พื้นที่ป่า มีตั้งแต่ร้อยละ 64.18 ถึง 94.57 ของพื้นที่ทั้งหมดของชุมชน ดังปรากฏในตาราง 4.4 (ไม่น่าเชื่อว่าในปัจจุบันชุมชนทั้ง 3 จะไม่เหลือป่าอยู่เลย เพราะเป็นชุมชนที่อยู่ชานเมือง โดยบ้านกอกห่างจากศาลากลางจังหวัดขอนแก่น 3 กม. บ้านโนนขมิ้นห่างจากศาลากลางจังหวัดอุดรธานี 6 กม. และบ้านดอนแต้วห่างจากศาลากลางจังหวัดนครราชสีมา 18 กม.) ในยุคนั้นเป็นพื้นที่นาร้อยละ 4.66-17.62 เป็นพื้นที่ไร่ไม่ถึงร้อยละ 1 เป็นที่อยู่อาศัยพอๆ กับพื้นที่ไร่

ตาราง 4.3 เปรียบเทียบการออกเอกสารสิทธิ์ในภาคกลางและภาคอีสาน ยุคก่อนพืชพาณิชย์

ชนิดของเอกสารสิทธิ์	ปีที่เริ่มออกใน	ปีที่เริ่มออกในชนบทอีสาน*		
	ภาคกลาง	อีสานเหนือ	อีสานกลาง	อีสานใต้
1. ใบเหยียบย่ำ	2439/2442	2469-2485	n.a.	2475-2479
2. โฉนด (แบบมีแผนที่)	2444	2529	***	2522**
3. สค.1	2497	2498-2506	2497-2500	2499-2500

ที่มา : ประสิทธิ์ แก้วสิงห์, 2517: 62, 67, 69; ศักดิ์ ไทยวัฒน์, 2511: 34; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2530: 108; ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 125; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ชอบ ดีสวนโคก, 2536: 38

* สำรวจเฉพาะหมู่บ้านที่อยู่ในกลุ่มตัวอย่างในอีสานเหนือ 4 หมู่บ้าน, อีสานกลาง หมู่บ้าน อีสานใต้ 4 หมู่บ้าน

** ไม่พบว่ามีการออกโฉนดทั้ง 4 หมู่บ้าน ในปีที่สำรวจ (2531) แต่พบที่บ้านตะแบก ต.สลักได อ.เมือง จ.สุรินทร์

*** หมู่บ้านโนนตะแบก ต.ตลาดแร้ง อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ เป็นหมู่บ้านที่สำรวจในปี 2528 ไม่มีโฉนด มีแต่ นส.3 ก. ซึ่งรัฐเพิ่งออกให้ในปี 2518 *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 240-241)*

ตาราง 4.4 สัดส่วนของการใช้ที่ดินของชุมชนยุคก่อนพืชพาณิชย์

ประเภทของการใช้ที่ดิน	อีสานเหนือ บ.โนนขมิ้น จ.อุดรธานี (2495/4 ครัวเรือน)		อีสานกลาง บ.กอก จ.ขอนแก่น (2465/25 ครัวเรือน)		อีสานใต้ บ.ดอนแต้ว จ.นครราชสีมา (2463/8 ครัวเรือน)	
	ไร่	ร้อยละ	ไร่	ร้อยละ	ไร่	ร้อยละ
1. พื้นที่ป่า	756.20	81.73	1,193.25	64.18	1,462.52	94.57
2. พื้นที่สาธารณะ	-	-	322.25	17.33	-	-
3. พื้นที่นา	163.00	17.62	312.50	16.81	72.00	4.66
4. พื้นที่ไร่	3.00	0.32	12.50	0.67	6.00	0.39
5. พื้นที่อาศัย	3.00	0.32	18.75	1.00	6.00	0.39
รวมทั้งหมู่บ้าน	925.20	100.00	1,859.25	100.00	1,546.52	100.0

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2535 (ก) : 16, 23

ในตาราง 4.5 จะแสดงเฉพาะพื้นที่ทำกิน (คือ นา ไร่ สวน) มีร้อยละ 11.40 (3 ชุมชนในอีสานใต้) อีสานกลางร้อยละ 20.02-57.75 อีสานเหนือร้อยละ 17.79-23.17 ของพื้นที่ทั้งหมดของชุมชนในปัจจุบัน ที่เหลือส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ป่าและพื้นที่สาธารณะ และเฉลี่ยทั้ง 11 ชุมชน ใช้พื้นที่ของชุมชนเพื่อทำกินร้อยละ 21.87 หรือเกินกว่า 1 ใน 5 เพียงเล็กน้อย จึงถือว่าต่ำมาก เพราะขณะนั้นประชากรน้อย คือ บ้านโนนขมิ้นมี 4 ครัวเรือน บ้านกอกมี 25 ครัวเรือน และบ้านดอนแต้วมี 8 ครัวเรือนเท่านั้น การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในยุคนี้จึงมีน้อย พื้นที่นาเพิ่มขึ้นจากเพิ่มขึ้นของประชากรซึ่งเพิ่มขึ้นน้อย กับเพิ่มขึ้นจากการเข้ามาของทางรถไฟมาถึงบ้านดอนแต้วในปี 2442 มีการทำนาและปลูกอ้อยทำน้ำตาลเพื่อขายด้วย บ้านกอกทางรถไฟมาถึงปี 2476 ก็มีผลทำให้การทำนาเพื่อขายเพิ่มขึ้น แต่บ้านโนนขมิ้นตั้งในปี 2495 หลังทางรถไฟมาถึงอุดรธานีในปี 2484 11 ปี

ตาราง 4.5 เปรียบเทียบการใช้ที่ดินทำกินในยุคก่อนพืชพาณิชย์ กับที่ดินทั้งหมดของชุมชน

เขต	พื้นที่ทำกินยุคก่อนพืชพาณิชย์		พื้นที่ทั้งหมด	
	ไร่	ร้อยละ	ไร่	ร้อยละ
อีสานเหนือ 3 ชุมชน	1,443	17.79	7,303.7	100
1 ชุมชน (บ.ดงขุมข้าว ปี 2478)	668	23.17	2,883	100
อีสานกลาง 3 ชุมชน	1,200	20.02	5,995	100
1 ชุมชน (บ.สาวะถี ปี 2482)	3,472	57.75	6,012	100
อีสานใต้ 3 ชุมชน	2,057	11.40	18,032	100
รวม 9 ชุมชน	4,700	15.00	31,530.7	100
รวม 11 ชุมชน	8,840	21.87	40,425.7	100

ที่มา : ดัดแปลงจาก สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2535: 59; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ชอบ ดีสวนโคก, 2536: 91.

ตามตาราง 4.6 จะเห็นได้ว่า ขนาดของที่ดินถือครองต่อครัวเรือนในยุคก่อนพืชพาณิชย์ 2 ชุมชนในเขตอีสานเหนือมีขนาดใกล้เคียงกันมาก คือ 15.53-16.70 ไร่ แต่ใช้ที่ดินแตกต่างกันมาก บ้านดงขุมข้าวมีที่นามาก แม้จะใกล้ชุมชนแต่เป็นที่ราบขนาดใหญ่มาก ในขณะที่บ้านบัวอยู่บนเชิงเขาภูพาน มีที่ซึ่งเป็นป่าเขาใช้ทำข้าวไร่ได้มาก ในขณะที่พื้นที่นามีน้อย จึงเป็นที่นาเพียงร้อยละ 36.3 ในขณะที่บ้านดงขุมข้าวเป็นที่นาถึงร้อยละ 89.8 เป็นที่ไร่ สวน สวนครัว เพียงร้อยละ 10.2

ในเขตอีสานกลางขนาดที่ดินถือครองต่อครัวเรือนละ 15.5-32 ไร่ ส่วนใหญ่เป็นนา คือ มีถึงร้อยละ 20 ถึง 97.6 ที่เหลือใช้ทำไร่ สวน สวนครัว ขนาดตั้งแต่ครึ่งไร่ถึง 6.2 ไร่

ในเขตอีสานใต้มี 1 ชุมชน แต่ขนาดถือครองต่อครัวเรือนในยุคนั้นแตกต่างกันมาก ตั้งแต่ 7-23 ไร่/ครัวเรือน ส่วนใหญ่คือ ร้อยละ 71.4-87.0 เป็นนา

โดยภาพรวมของขนาดที่ดินที่ถือครอง/ครัวเรือนของภาคอีสานเฉลี่ย 19.5 ไร่ โดยใช้ทำนา 15.9 ไร่ หรือร้อยละ 81.5 ใช้ทำไร่ สวน และสวนครัว 3.6 ไร่ หรือร้อยละ 18.5

ตาราง 4.6 ขนาดที่ดินถือครองในยุคก่อนพืชพาณิชย์/ครัวเรือน/ปี

เขต	พื้นที่	ลักษณะพื้นที่	หน่วย	ขนาดที่ดิน จำแนกตามการใช้/ครัวเรือน		
				รวม	นา	ไร่/สวน/สวนครัว
อีสานเหนือ	บ.ดงขุมข้าว จ.สกลนคร	ราบเชิงเขา	ไร่	16.7	15.0	1.7
			ร้อยละ	100	89.8	10.2
	บ.บัว จ.สกลนคร	เชิงเขา	ไร่	15.53	5.63	9.9
			ร้อยละ	100	36.3	63.7
อีสานกลาง	บ.สาวะถี จ.ขอนแก่น	ราบ	ไร่	15.5	12.5	3
			ร้อยละ	100	80.6	19.4
	บ.บ่อใหญ่ จ.ขอนแก่น	ราบ	ไร่	20.5-25	20	0.5-5
			ร้อยละ	100	80-97.6	2.4-20
	บ.วังตะเข้ จ.ชัยภูมิ	เชิงเขา	ไร่	31-32	30	1-2
			ร้อยละ	100	93.8-96.8	3.2-6.2
อีสานใต้	บ.ทุ่งใหญ่ จ.ศรีสะเกษ	ราบ	ไร่	7-23	5-20	2-3
			ร้อยละ	100	71.4-67.0	28.6-13
		เฉลี่ย	ไร่	19.5	15.9	3.6
			ร้อยละ	100	81.5	18.5

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ชอบ ดีสวนโคก, 2536: 91-92; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2533: 65; สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 47

4.6 กระบวนการเกิดชนชั้นในบางชุมชน

ในช่วงแรกของชุมชนทุกครัวเรือนมีฐานะทางเศรษฐกิจ สังคม ใกล้เคียงกันมาก ทุกครัวเรือนมีปัจจัยการผลิต คือ ที่ดินทำกินตามขนาดของแรงงานในครัวเรือน ทุกครัวเรือนเป็นทั้งผู้ผลิตเกือบทุกอย่างที่จำเป็นแก่การบริโภคอุปโภค แต่ในระยะต่อมาคนจนเริ่มปรากฏ แต่คนรวยยังไม่มี กลุ่มคนจนกลุ่มแรกๆ ของชุมชน คือ กลุ่มคนที่อพยพเข้ามาทีหลัง ดังนั้นจึงไม่มีที่ดินให้เหลือจับจองอีกต่อไป ต้องซื้อที่ดินหรือที่ป่าจากคนที่มาอยู่ก่อนและมีที่ดินมาก บางส่วนเป็นที่ป่าที่ยังบุกเบิกไม่หมด ก็ขายให้พวกที่อพยพมาอยู่ทีหลัง ซึ่งก็ซื้อได้ไม่มาก เพราะเงินสมัยนั้นหายาก กลุ่มคนเหล่านี้จึงมีที่ดินน้อย ไม่ค่อยพอกิน ต้องรับจ้างครัวเรือนที่มีที่ดินมาก บางคนเป็นลูกของคนที่มีที่ดินน้อย เมื่อเวลาหาคู่สมรสก็มักจะได้คนที่มีฐานะยากจนด้วยกัน ลูกคนที่มีที่ดินมากเขาไม่สนใจพ่อแม่ของเขาก็กีดกันด้วย คนจนจึงมักแต่งงานกับคนจนด้วยกัน ลูกของคนที่มีที่ดินมากก็มักแต่งงานกับลูกคนที่มีที่ดินมาก ลูกคนจนเมื่อแต่งงานกันพ่อแม่ก็ไม่สามารถจะแบ่งที่ดินที่ตนมีอยู่น้อยนิดให้ลูกแยกไปทำกินได้ ลูกๆ ที่แต่งงานไปแล้วจึงมักยังทำนาทำไร่ร่วมกับพ่อแม่ของตน คู่สมรสเหล่านี้ถือว่าไม่มีที่ดินทำกินเป็นของตัวเอง ต้องเช่านาเขาทำ เป็นกลุ่มที่เป็นแรงงานรับจ้างที่สำคัญในหมู่บ้าน ความแตกต่างทางชนชั้นจึงเริ่มเกิดขึ้นจากการครอบครองปัจจัยการผลิต คือ ที่ดิน ในชุมชนจึงเริ่มมีครัวเรือนที่มีที่ดินมาก ครัวเรือนที่มีที่ดินปานกลาง ครัวเรือนที่มีที่ดินน้อย และครัวเรือนที่ไม่มีที่ดิน 2 กลุ่มแรกเป็นครัวเรือนที่มาจากตระกูลที่มาตั้งรกรากเป็นกลุ่มแรกๆ กลุ่มที่ 3 เป็นพวกที่อพยพมาตั้งรกรากทีหลัง กลุ่มที่ 4 เป็นลูกของกลุ่มที่ 3 แต่โอกาสที่คนกลุ่มที่ 3 จะเขยิบฐานะขึ้นมาอยู่ในกลุ่มที่ 2 ก็มีหากขยันทำมาหากินและประหยัด ในทำนองเดียวกันคนกลุ่มที่ 1 และ 2 ที่บริหารจัดการเงินไม่ดี หากไปเป็นหนี้เป็นสิน เอาที่ดินไปจำนอง โอกาสที่ที่ดินจะหลุดกลายเป็นชาวนาไร้ที่ดินก็มีเช่นเดียวกัน *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 127-141, 163-180; ธวัช สุตามาร ส, 2532)*

ต่อมาคนรวยก็เกิดขึ้น คนรวยในที่นี้ไม่เพียงแต่มีที่ดินมาก แต่มีเงินมากด้วย การเกิดขึ้นของคนรวยของชุมชนทุกชุมชนที่ศึกษา พบว่าเกือบทุกคนได้ทำการค้า และทุกคนได้ออกเงินกู้ด้วย ดังตัวอย่างต่อไปนี้

กรณีนายฮ้อยบุญศรี (สวัสดิ์) ดวงพลจันทร์ เป็นคนรวยที่สุดในบ้านโพนงาม ต.โพนงาม อ.โกสุมพิสัย จ.มหาสารคาม ปู่ของท่านอพยพมาจากร้อยเอ็ด มาตั้งรกรากและก่อตั้งบ้านโพนงาม จึงมีที่ดินมากและเป็นที่ดินที่ดี พ่อของท่านเป็นนายฮ้อยค้าขายระหว่างนครราชสีมา บ้านโพนงาม และบริเวณลุ่มแม่น้ำก่ำ แม่น้ำสงคราม ต่อมาในราวปี 2468 ท่านได้ไปค้าขายกับพ่อของท่าน ได้เรียนรู้ระบบการค้าขายต่างๆ จนสามารถดำเนินการค้าได้เอง พาหนะในการบรรทุกสินค้าของ

ท่านใช้เกวียน สินค้าจากบ้านโพนงามและบริเวณใกล้เคียง คือ หมู ซื้อตัวละ 100 กก. บรรทุกเกวียนเดินทางประมาณครึ่งเดือน เอาไปขายที่นครราชสีมาตัวละ 8-12 บาท เที่ยวหนึ่งมีเกวียน 30 เล่ม ขากลับก็ซื้อสินค้าอุตสาหกรรมจำพวกสังกะสี ปูนซีเมนต์ น้ำมันก๊าด สีเสียด เอามาขายแถบบ้านโพนงามและลุ่มแม่น้ำก่ำ แม่น้ำสงคราม สินค้าเต็มเกวียนใช้เงิน 30-35 บาท สังกะสีซื้อหาบละ 7.50 บาท มาขาย 15 บาท ปูนซีเมนต์กระสอบละ 1 สลึง ขาย 50 สต. น้ำมันก๊าดปีบละ 1 สลึง มาขาย 50 สต. ได้กำไรดีมาก เมื่อขายสินค้าหมดขากลับก็ซื้อปลาย่าง (ปลาช่อน ปลาดุก) ซึ่งมีอุดมสมบูรณ์ จากหนองหานและลุ่มแม่น้ำสงครามดังที่กล่าวมาแล้ว ซื้อกิโลกรัมละ 10 สต. เอามาขายที่โพนงาม 25-30 สต. ท่านมีลูกจ้าง 20-30 คน ที่ไปกับขบวนเกวียนสินค้า คนหนึ่งได้ค่าจ้าง 1.50 บาทต่อ 1 เที่ยว 1 เที่ยวใช้เวลาประมาณครึ่งเดือน ปีหนึ่งจะไปค้าขายที่นครราชสีมาและลุ่มแม่น้ำก่ำ แม่น้ำสงคราม ปีละ 2-3 เที่ยว

ท่านยังค้าข้าวเปลือก ตอนนั้นทางรถไฟยังไม่ถึงขอนแก่น ท่านซื้อข้าวเปลือกจากขอนแก่น มหาสารคาม ใส่เรือบรรทุกข้าว แล้วจ้างเรือกลไฟลากไปขายให้โรงสีที่ศรีสะเกษเที่ยวละ 150-200 บาท ซื้อข้าวถังละไม่ถึงบาท ขาย 3.50 บาท ขากลับก็ตีเรือเปล่ากลับ เพราะแถบนั้นไม่มีสินค้าที่น่าสนใจ ต่อมาเมื่อทางรถไฟมาถึงขอนแก่นก็เลิกค้ากับศรีสะเกษและนครราชสีมา หันมาซื้อสินค้าจากขอนแก่นมาขายในหมู่บ้าน ต่อมาเมื่อทางรถไฟไปถึงอุดรธานีก็เลิกค้ากับพื้นที่ลุ่มแม่น้ำสงคราม เพราะคนแถบนั้นหันไปซื้อสินค้าจากนายฮ้อยจากอุดรธานีแทน การค้าของท่านลดลงเพราะเส้นทางรถไฟ ท่านเคยสมัครผู้แทนราษฎร ทำให้เงินที่สะสมไว้จากการค้าลดลงไปมาก ประกอบกับมีพ่อค้าตั้งร้านค้าในหมู่บ้านประมาณ 10 ร้าน มาเป็นคู่แข่ง การค้าจึงไม่ได้กำไรอย่างแต่ก่อน ท่านจึงเลิกค้าขายทางไกล ค้าขายเฉพาะในหมู่บ้าน กับอาศัยเงินที่เก็บไว้กับค่าเช่านาและดอกเบี้ยเงินกู้ *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 171-173)*

กรณีพ่อใหญ่บุญช่วย สุติมารส แห่งบ้านตระแบก ต.สลักได อ.เมือง จ.สุรินทร์ ท่านเป็นคนที่มีที่ดินมากที่สุดในหมู่บ้าน โดยเป็นที่ดินมรดกที่ท่านได้รับจากแม่ของท่าน 30 ไร่ มรดกข้างภรรยา 77 ไร่ และซื้อเพิ่มอีกประมาณ 160 ไร่ รวม 267 ไร่ ตระกูลท่านเคยเป็นผู้ปกครองของเมืองสุรินทร์ คือ พระพิชัย เป็นยกกระบัตรเมืองสุรินทร์ เป็นพี่ชายของคุณตาของท่าน มาจับจองที่ดินแถวนี้ไว้มากมาย สืบมาถึงรุ่นของท่านจึงยังมีที่ดินมรดกมาก

ทุนที่ท่านนำไปซื้อที่ดินเพิ่มขึ้นอีก 160 ไร่นั้นมาจากการทำนา ท่านจ้างลูกจ้างมาทำนาเป็นปี (ลูกจ้างไม่ได้กินอยู่กับเจ้าของนา) โดยจ่ายค่าจ้างให้คนละ 3 เกวียนเขมรสำหรับลูกจ้างชาย (216 ถัง, 1 ถัง = 10 กก.) ถ้าเป็นลูกจ้างหญิงจ่ายค่าจ้าง 2 เกวียนเขมร (144 ถัง) ลูกจ้างต้องทำทุก

อย่างตั้งแต่ไถเพื่อตกกล้า จนฟาดข้าวเสร็จ ก็แบ่งข้าวให้ ที่เหลือเป็นของเจ้าของนา ผู้เขียนได้ลองคำนวณสัดส่วนของลูกจ้างกับเจ้าของนาแล้ว ปรากฏดังตาราง 4.7

ตาราง 4.7 เปรียบเทียบค่าจ้างทำนากับผลผลิตข้าวจากนา 267 ไร่

หน่วย	ผลผลิตข้าว	ส่วนที่ลูกจ้างทำนาได้			ส่วนที่เป็นของ
	ทั้งหมด	ชายคนละ	หญิงคนละ	15 คน	เจ้าของนา
กิโลกรัม	88,911	2,160	1,440	27,360	61,551
ร้อยละ	100			30.77	69.23

คำนวณจากลูกจ้างชาย 8 คน หญิง 7 คน ผลผลิตไร่ละ 333 กก.

ที่มา : บุญช่วย สุติมารส, 2532: วิเชียร วงศ์บุญ

จะเห็นว่าส่วนที่ลูกจ้างได้รับเป็นสัดส่วนที่น้อยมาก เพียงร้อยละ 30.77 เท่านั้น แต่ส่วนที่เจ้าของนาได้รับมีถึงร้อยละ 69.23 ยิ่งกว่านั้นลูกจ้างส่วนใหญ่มีฐานะยากจน ไม่มีนาหรือมีน้อย ข้าวไม่พอกิน หรือไม่มี จึงต้องยืมข้าวจากเจ้าของนาก่อน ถ้ายืม 2 ถัง เวลาคืนต้องคืน 3 ถัง เป็นดอกเบี้ยเสีย 1 ถัง หรือร้อยละ 50 ต่อระยะเวลาไม่ถึงปี ถ้าไม่มีเงินใช้ก็มายืมเจ้าของนา คิดดอกเบี้ยร้อยละ 3 ต่อเดือน หรือร้อยละ 36 ต่อปี เมื่อได้ข้าวเปลือกจากการทำนา พ่อใหญ่บุญช่วยก็ใส่เกวียนนำไปขายที่ตลาดสถานีรถไฟสุรินทร์ ซึ่งห่างจากหมู่บ้าน 9 กิโลเมตร ชาวบ้านหลายคนเล่าให้ผู้เขียนฟังว่า พ่อใหญ่บุญช่วยรวยมาก ท่านเก็บเงินไว้ในลังไม้ (สมัยนั้นไม่มีธนาคาร) เก็บไว้หลายปี วันหนึ่งไปเอามาดูปรากฏว่าปลวกกินไปเกือบหมด

ความร่ำรวยของพ่อใหญ่บุญช่วยมาจากการขูดรีดแรงงานลูกจ้างทำนา มาจากดอกเบี้ยข้าวที่กู้ไปกินก่อน และดอกเบี้ยเงินกู้มหาโหด

ในหมู่บ้านตระแบกมีครัวเรือนที่มีที่ดินมากอีกหลายครัวเรือน เช่น พ่อมหาอยู่ สุนทรทัย มี 96 ไร่ แม่ใหญ่คมคาย สุติมารส 121 ไร่ ครูเกื้อ วงศ์บุญ 89 ไร่ ผู้ใหญ่บ้านธวัช สุติมารส 75 ไร่ เป็นต้น ในขณะที่มีคนอีก 24 ครัวเรือน จาก 77 ครัวเรือน (ร้อยละ 31.2) ไม่มีที่ดินทำกินเลย คนเหล่านี้ส่วนมากต้องมาเป็นลูกจ้างทำนาให้กับคนรวย และรับจ้างทั่วไป *(ธวัช สุติมารส, 2532; เกื้อ วงศ์บุญ, 2532; อยู่ สุนทรทัย, 2532)*

กรณีอดีตกำนันทาน กองสุข แห่งบ้านตระแสง ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์ เป็นกรณีที่คล้ายกับกรณีพ่อใหญ่บุญช่วย เป็นคนไทยเขมรและเป็นตระกูลที่มาก่อตั้งหมู่บ้านเหมือนกัน จึงเป็นตระกูลที่มีที่ดินมาก มีฐานะดีมาตั้งแต่แรก มีญาติพี่น้องมาก ท่านเป็นคนดีจึงได้รับเลือกเป็นผู้ใหญ่บ้านตั้งแต่ พ.ศ. 2493 จนถึง พ.ศ. 2518 ท่านเป็นคนหาที่สร้างวัดและสร้างโรงเรียน ปู่เป็นคนรุ่นแรกของหมู่บ้าน พ่อของท่านเป็นชาวนา ช่างทอง และเป็นผู้ใหญ่บ้าน ตัวท่านเองได้รับเลือกเป็นกำนันในปี 2516 ด้วย

นอกจากท่านจะมีพื้นฐานทางเศรษฐกิจ สังคม ดีมาก่อนแล้ว ท่านยังเป็นคนขยันและมีหัวทางค้าขาย ท่านได้ตั้งร้านค้าขึ้นในหมู่บ้าน ภรรยาของท่านเป็นคนจีน และป้าของท่านมีสามีเป็นคนจีน จึงได้มีส่วนทำให้การค้าของท่านสะดวกขึ้น สมัยหนุ่มๆ ท่านเคยเป็นนายฮ้อยค้าควาย ท่านร่ำรวยจากการขายข้าว ค้าหมู และค้าขายของชำ จนมีเงินไปซื้อที่ได้เพิ่มอีก 100 ไร่ ตอนหลังเมื่อท่านอายุมาก ประกอบกับภรรยาถึงแก่กรรม ท่านจึงเลิกค้าขาย แต่ยังมีรายได้จากการให้เช่านา ซึ่งทำมานานแล้ว การคิดค่าเช่านาของท่านก็เหมือนธรรมเนียมของที่นี่ที่ใช้กันมานาน คือ เจ้าของนาได้ 1 ส่วน ผู้เช่าได้ 2 ส่วน ผู้เช่าต้องลงทุนทุกอย่าง รวมทั้งหาควายมาไถ และพันธุ์ข้าวมาด้วย ค่าเช่านานี่หากปีใดแล้งทำไม่ได้ผลก็แล้วกันไป ไม่ต้องจ่ายค่าเช่า นอกจากนี้ท่านยังได้ออกเงินกู้และให้กู้ข้าวเปลือก ซึ่งก็ทำมานานแล้วเช่นกัน ถ้ากู้ไป 8 บาท เอาข้าวมาส่งคืน 1 เกวียนเขมร (72 ถัง) ท่านเอาข้าวบรรทุกเกวียนไปขายที่เมืองสุรินทร์ ห่างไป 12 กม. หรือตลาดสถานีรถไฟน้ำชี ห่างไป 6 กม. โดยขายไปเกวียนละ 18 บาท ได้กำไร ค่าแรง ค่าดอกเบี้ย เกวียนละ 10 บาท ถ้ากู้เป็นเงินและส่งเป็นเงินคิดดอกเบี้ยเท่าๆ คนอื่น คือ ร้อยละ 5-10 ต่อเดือน *(วิลาศ โพธิสาร และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 111;' ทาน กองสุข, 2544; หิม สายซอ, 2544)*

คนจนในหมู่บ้านซึ่งส่วนมากเป็นลูกหลานของกลุ่มคนที่อพยพมาตั้งรกรากทีหลัง พวกนี้จึงมีที่ดินน้อย ส่วนมากเช่านาหรือรับจ้างทั้งภายในหมู่บ้านและนอกหมู่บ้าน ส่วนมากเป็นงานนอกภาคเกษตร ลูกของคนรวยส่วนมากได้เรียนหนังสือสูง และไปทำงานนอกภาคเกษตร และแต่งงานกับคนที่เรียนสูง และทำงานนอกภาคเกษตรเช่นเดียวกัน ซึ่งจะกล่าวในบทข้างหน้า

กล่าวโดยสรุป ความแตกต่างระหว่างชนชั้นมีรากฐานมาจากการถือครองที่ดินที่แตกต่างกันมาก ระหว่างตระกูลที่มาตั้งรกรากก่อน กับตระกูลที่มาตั้งรกรากภายหลัง ต่อมาเมื่อมีการค้าคนที่มีนามากมักจะไปทำการค้า ออกเงินกู้ หรือให้กู้ข้าว ทำให้ยิ่งมีการสะสมทุนมากยิ่งขึ้น มากกว่าในยุคก่อนที่คนมีนามากสะสมเงินจากค่าเช่านา หรือผลผลิตส่วนเกินที่รีดจากลูกจ้างทำนา แต่เพียงอย่างสองอย่าง

4.7 รัฐกับการดึงผลประโยชน์จากชุมชนอีสาน : (เงินรัชชูปการ เงินศึกษาพลี การเกณฑ์แรงงาน การเกณฑ์ทหาร และกบฏโสภา)

เมื่อรัฐไทยยึดอาณาจักรล้านช้างเวียงจันทน์ได้ใน พ.ศ. 2322 ในสมัยกรุงธนบุรี นับแต่นั้นมาอำนาจของรัฐไทยก็ขยายเข้ามาทั่วอีสาน และข้ามแม่น้ำโขงไปจนจดอาณาเขตของอาณาจักรเวียดนาม อำนาจของรัฐไทยไม่เพียงแต่มีอำนาจแต่งตั้งถอดถอนเจ้าเมืองในภาคอีสานเท่านั้น แต่ยังเข้ามาเก็บภาษีที่เรียกว่า “ส่วย” อีกด้วย โดยส่วนกลางให้เจ้าเมืองเป็นผู้เก็บส่วยจากราษฎรที่เป็นชายฉกรรจ์ ทางส่วนกลางแบ่งส่วยให้กับเจ้าเมืองประมาณ 1 ใน 3 ถึง 2 ใน 3 ส่วยเป็นสิ่งของที่รัฐบาลกำหนดทั้งชนิดและปริมาณให้ไพร่ต้องส่ง เช่น ผลเร่ว ครั่ง คนละ 12 กก. ผ้าขาวคนละ 4-6 ผืน ป่านคนละ 30 กก. หากไม่มีสิ่งของที่กำหนดก็ส่งขี้ผึ้ง เส้นไหม งาช้าง ไม้สัก มาแทน หรือส่งเงินคนละ 2.40-8 บาท มาแทนแล้วแต่ชนิดของส่วย[1] ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 โปรดให้ยกเลิกการเก็บส่วยดังกล่าว แต่ให้จ่ายเป็นเงินแทนคนละ 4 บาท ตั้งแต่ พ.ศ. 2448 เป็นต้นมา ในสมัยรัชกาลที่ 6 เรียกว่า เงินรัชชูปการ แต่ชาวอีสานมักเรียกว่า เงินค่าหัว ต่อมาใน พ.ศ. 2475 หลังเปลี่ยนแปลงการปกครองรัฐบาลได้ลดเงินรัชชูปการจาก 4 บาท เหลือ 2 บาท จนถึงวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2482 จึงได้ยกเลิกเงินรัชชูปการ แล้วให้เก็บภาษีที่ดินเป็นภาษีบำรุงท้องที่แทน[2]

นอกจากเงินรัชชูปการแล้ว ในสมัยรัชกาลที่ 6 และ 7 มีการเก็บภาษีการศึกษาที่เรียกว่า “เงินศึกษาพลี” คนละ 2 บาท/ปี ตั้งแต่ พ.ศ. 2465 แต่ในสมัยรัชกาลที่ 7 รัฐบาลเห็นว่าการเก็บเงินศึกษาพลีคนละ 2 บาท ไม่ว่าคนจนคนรวยไม่เป็นธรรม ประกอบกับเศรษฐกิจของประเทศช่วงนั้นตกต่ำมาก รัฐบาลจึงตรา พรบ. ยกเลิกเงินศึกษาพลี เมื่อวันที่ 4 กรกฎาคม 2473 *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 239-241)*

ดังนั้น ในช่วง พ.ศ. 2465-2473 ชาวอีสานต้องเสียภาษีเป็นตัวเงินให้รัฐคนละ 6 บาท ก่อนหน้านั้นและช่วง พ.ศ. 2473-2475 เสียคนละ 4 บาท เฉพาะเงินรัชชูปการ และตั้งแต่ พ.ศ. 2475-2482 เสียเฉพาะรัชชูปการคนละ 2 บาท

---

[1] *รายละเอียดโปรดดูใน สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2543: 71-95*

[2] ระหว่างปี 2486-2488 รัฐบาลประกาศเก็บเงินช่วยชาติในยามคับขัน และเงินช่วยการประถมศึกษา คนละ 2 บาท เงินช่วยการประถมศึกษายกเลิก พ.ศ. 2494

คนประเภทใดที่ต้องเสียและไม่เสียเงินรัชชูปการ เงินศึกษาพลี : คนที่ต้องเสียเงินรัชชูปการเป็นชายอายุ 20 ปีขึ้นไป จนอายุ 60 ปี ยกเว้นมีลูก 3 คนมาเสียเงินรัชชูปการแทนแล้ว คนที่ได้รับยกเว้นมี พระภิกษุ ข้าราชการ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน ส่วนคนที่ต้องเสียเงินศึกษาพลีเป็นชายอายุ 18-60 ปี ส่วนคนที่ได้รับยกเว้นเงินศึกษาพลีมี พระภิกษุ สามเณร นักบวชของคริสต์ศาสนา และผู้สอนศาสนาอิสลาม ไม่เกิน 3 คน/1 สุเหร่า ทหาร ตำรวจ ผู้ที่หาเลี้ยงชีพไม่ได้ และผู้บริจาคเงินให้โรงเรียนไม่น้อยกว่าเงินศึกษาพลี/คน/ปี *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 240-241)*

การเก็บเงินรัชชูปการและเงินศึกษาพลีเก็บได้ทั่วถึงเพียงใด พบว่า เงินทั้งสองนี้เก็บได้ทั่วถึงทุกหมู่บ้าน แม้หมู่บ้านที่เป็นชนกลุ่มน้อย เช่น เผ่ากะเลิงเชิงเขาภูพาน ก็ต้องเสียเงินดังกล่าว โดยฝากผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันไปเสียที่อำเภอ เช่น บ้านโนนสังข์ศรี ต.คำชะอี อ.คำชะอี จ.มุกดาหาร *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ฉรงค์ อุปัญญ์, 2540: 26-27)* หรือชาวกูยซึ่งยากจนที่สุดในภาคอีสาน อย่างบ้านอาหวด ต.ดินแดง อ.เมือง จ.ศรีสะเกษ ก็ต้องเสียเงินรัชชูปการคนละ 4 บาท เช่นเดียวกับคนไทยลาวและไทยเขมร *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 237-243; ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 82-83; 92, 106, 119; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2530: 63-64, 75-76, 88-89, 99-100)*

ชาวอีสานมีความทุกข์ความเดือดร้อนอย่างไรกับการต้องเสียเงินรัชชูปการและเงินศึกษาพลี : อาจพิจารณาเป็น 3 ประเด็น ประเด็นแรก การหาเงิน 4-6 บาทมาเสียยากเย็นเพียงใด ประเด็นนี้ชัดเจนมากว่าเงิน 4-6 บาทสมัยนั้นหายากมาก เพราะสังคมอีสานในยุคนั้นเป็นสังคมที่เกือบไม่ต้องใช้เงิน เศรษฐกิจแบบพอเพียงหรือยังชีพดังที่ได้กล่าวมาแล้ว จึงไม่มีความจำเป็นต้องหาเงินมาใช้ในชีวิตประจำวัน พอรัฐต้องการเงิน 4-6 บาท จึงต้องเดือดร้อนหาเงิน จะไปยืมใครก็ไม่ค่อยจะมีใครมีเงิน จึงต้องถูกบังคับโดยปริยายให้เอาของมาขาย เช่น พ่อใหญ่บุญ สอนนำ อายุ 88 ปี (เมื่อ พ.ศ. 2527) ไม่มีเงิน ต้องหาบไก่ 16 ตัว จากบ้านมูลนาค ต.โพธิ์ชัย อ.มัญจาคีรี จ.ขอนแก่น เอาไปขายถึงตลาดเมืองนครราชสีมา ซึ่งห่างจากหมู่บ้านไปถึง 140 กม. ขายตัวละ 1 สลึง ได้เงินมา 4 บาท ระหว่างทางไป-กลับก็อาศัยพักแรมและกินข้าวตามหมู่บ้าน ชาวอีสานเป็นคนมีใจเอื้ออารี ไม่ว่าจะเป็นคนบ้านเดียวกันหรือคนต่างถิ่น ที่บ้านตาอุด ต.หนองไผ่ อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด มี 4-5 รายที่ไม่มีเงินเสีย ถึงขนาดต้องขายนาเพื่อเอาเงินไปเสีย *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 243)*

ประเด็นที่สอง เงิน 4-6 บาท ในสมัยนั้นมีค่าเพียงใด : คำตอบคือ มาก โดยเปรียบเทียบกับทองคำ ข้าว ไก่ ดังปรากฏในตาราง 4.8

ตาราง 4.8 ค่าของเงิน 4 บาท และ 6 บาท ที่รัฐเก็บจากประชาชน เปรียบเทียบกับสิ่งของอื่นๆ อย่างใดอย่างหนึ่งในช่วงประมาณ 2470-2482

ราคาสิ่งของ	เงิน 4 บาท ซื้อได้	เงิน 6 บาท ซื้อได้
1. ไก่ (ราคาที่ตลาดนครราชสีมา 1 สลึง/ตัว)	16 ตัว	24 ตัว
2. ทองคำ (หนัก 1 บาท = เงิน 18 บาท) (ตลาดขอนแก่น)	ทองหนัก .22 บาท	ทองหนัก 1/3 บาท
3. ข้าวเปลือก (เกวียนละ 9.20-20.80 บาท) (ราคาที่โรงสีขอนแก่น)	192-435 กก.	288-652 กก.
4. ราคาอาหาร 1 อิ่ม 5 สต.*/คน (ตลาดขอนแก่น)	80 คน	120 คน
5. แม่วัว (1 ตัว 3-4 บาท) (บ.สาวะถี จ.ขอนแก่น)	0.75-1 ตัว	1.5-2 ตัว
6. เสื้อ (15-20 สต./ตัว) (ตลาดขอนแก่น)	20-27 ตัว	30-40 ตัว

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ชอบ ดีสวนโคก, 2536: 46; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 243

เมื่อเปรียบเทียบกับผลผลิตของชาวนาอีสานในขณะนั้น เงินรัชชูปการ 4 บาท คิดเป็นร้อยละ 8.7-19.7 ของผลผลิตข้าวทั้งหมด เงินรัชชูปการรวมกับเงินศึกษาพลีเป็น 6 บาท คิดเป็นร้อยละ 13-29.6 ของผลผลิตข้าวทั้งหมดของครัวเรือน ซึ่งเป็นจำนวนไม่น้อยเลย ยังไม่รวมถึงความเหนื่อยยากจากการขนข้าวไปขายโรงสี ถ้าไม่มีเกวียนต้องจ้างคนมีเกวียนไปเที่ยวละ 1 บาท จากหมู่บ้านซึ่งห่างจากโรงสีราว 18 กม. เงิน 1 บาท ค่าขนส่งมีมูลค่าเท่ากับ 1 ใน 3 ของข้าวที่บรรทุกไปทีเดียว *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ชอบ ดีสวนโคก, 2536: 47)*

---

* ข้าวเหนียวกินจนอิ่ม กับลาบ 1 จาน

ตาราง 4.9 เปรียบเทียบมูลค่าของเงินรัชชูปการ เงินศึกษาพลี กับผลผลิตข้าว/ครัวเรือน

รายการ	จำนวน
ผลผลิต/ไร่	193.2 กก.
(อินแกรม)	
พื้นที่นา/ครัวเรือน	
(ซิมเมอร์แมน)	7 ไร่
(สุวิทย์)	15.9 ไร่
ผลผลิต/ครัวเรือน	
(อินแกรม)	1,352.4 กก.
(สุวิทย์)	3,071.8 กก.
ราคาข้าวเปลือก/1,000 กก. (1 เกวียน)	15 บาท
เงิน 4 บาท ซื้อข้าวได้ (กก.)	267 กก.
= ร้อยละของผลผลิต (อินแกรม)	19.7
(สุวิทย์)	8.7
เงิน 6 บาท ซื้อข้าวได้	400 กก.
= ร้อยละของผลผลิต (อินแกรม)	29.6
(สุวิทย์)	13.0

ที่มา : คำนวณจากตาราง 4.6, 4.8 และ Ingram, 1971: 50; ซิมเมอร์แมน, 2477: 32

ประเด็นที่สาม หากไม่มีเงินหรือไม่ยอมเสียค่ารัชชูปการและค่าศึกษาพลี ชาวบ้านจะถูกลงโทษอย่างไร ตามกฎหมายคนที่ไม่เสียเงินรัชชูปการจะถูกนำตัวไปทำงานโยธา 15 วัน ส่วนเงินศึกษาพลีหากไม่เสียจะถูกนายอำเภอยึดทรัพย์ขายทอดตลาด *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 241)*

ในความเป็นจริงแต่ละท้องที่ถูกลงโทษแตกต่างกันก็มี คล้ายกันก็มี งานเหล่านี้ชาวบ้านเรียก “งานอนาถา” มีตั้งแต่เอาตัวไปทำถนน ตั้งแต่ 7 วันไปจนถึง 1 เดือน ดายหญ้า ขุดตอ ทำความสะอาดบริเวณศาล เลื่อยไม้สร้างศาลใหม่ ตลอดจนปัดกวาดบ้านให้เจ้านายก็มี ในระหว่างทำงานอนาถาคนเหล่านั้นต้องเตรียมอาหารมาเอง ดังปรากฏในตาราง 4.10

ตาราง 4.10 การลงโทษคนที่ไม่เสียเงินรัชชูปการ

การลงโทษคนที่ไม่เสียเงินรัชชูปการ	อีสานเหนือ	อีสานกลาง	อีสานใต้
1. ขุดหินเอามาทำถนนคนละ 2-3 คิว/4-5 วัน		✓	
2. ตัดหญ้าหน้าศาล		✓	✓
3. ขุดตอหน้าศาล		✓	✓
4. ถางป่า สร้างถนน 7-10-15-30 วัน	✓	✓	✓
5. ดายหญ้า ขุดดิน ล้างส้วม 10 วัน	✓		
6. ปัดกวาดบ้านให้เจ้านาย 7 วัน	✓		
7. เลื่อยไม้ ขุดดิน สร้างศาลใหม่ 7-15 วัน			✓
8. ขุดสระน้ำในตัวเมือง 7 วัน			✓
9. ทำความสะอาดศาล			✓

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 241; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2530: 75, 89, 99; ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 82, 92-93, 106, 119

นอกจากการเก็บเงินรัชชูปการและเงินศึกษาพลีแล้ว รัฐยังได้เกณฑ์ชายฉกรรจ์จากชุมชนเอาไปทำงานสาธารณะ โดยไม่เกี่ยวกับการไม่เสียเงินดังกล่าวอีกด้วย แต่ทางการต้องการสร้างถนน สร้างสนามบิน แม้แต่สร้างเมืองหลวงใหม่ที่เพชรบูรณ์ ก็เกณฑ์ชายฉกรรจ์ไปทำโดยไม่จ่ายค่าแรง ค่าอาหาร ใครที่บ้านอยู่ใกล้สนามบินใด เช่น คนที่อยู่ในจังหวัดขอนแก่นถูกเกณฑ์ไปสร้างสนามบินขอนแก่น คนในเขตสุรินทร์ ศรีสะเกษ ก็ถูกเกณฑ์ไปสร้างสนามบินขุขันธ์ คนที่อยู่เขตสกลนครก็ไปสร้างสนามบินพระธาตุนาเวง ใครที่อยู่ในเขตท่าอุเทนก็ถูกเกณฑ์ไปสร้างถนนเลียบริมโขง สายท่าอุเทน-ไชยบุรี-บ้านแพง เป็นต้น แต่งานเกณฑ์ที่คนเดือดร้อนอย่างแสนสาหัส คือ การเกณฑ์คนไปสร้างถนนและเมืองเพชรบูรณ์ระหว่างสงครามมหาเอเชียบูรพา การเกณฑ์ที่เป็นไปอย่างกว้างขวาง แม้ไกลถึงบ้านห้วยขะยูง ต.ท่าลาด อ.วารินชำราบ จ.อุบลราชธานี ก็ยังถูกเกณฑ์ไปทำงานสร้างถนนและเมืองเพชรบูรณ์ ซึ่งอยู่ไกล (ห่างประมาณ 550 กม.) และมีไข้ป่าชุกชุมมาก เจ็บป่วยไม่มียารักษา ถ้าตายก็จับโยนทิ้ง คนที่ถูกเกณฑ์ไปส่วนใหญ่เป็นไข้ป่าตาย เช่น บ้านม่วงใต้ ต.มะเฟือง อ.พุทไธสง จ.บุรีรัมย์ ถูกเกณฑ์ไป 10 กว่าคน รอดตายกลับมาถึงหมู่บ้าน 2 คนมาตายที่บ้าน บ้านไพรขลา ต.ไพรขลา อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์ ถูกเกณฑ์ไป 10 คน รอดตายกลับมาเพียง 2 คน *(ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 94, 107, 119; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ชอบ ดีสวนโคก, 2536: 55)*

เนื่องจากคนที่ถูกเกณฑ์ไปทำงานที่เพชรบูรณ์รุ่นแรกตายมาก รุ่นต่อมาชาวบ้านจึงหลีกเลี่ยง หลบหนีกันมาก ไปอยู่ตามป่าเวลามีเจ้าหน้าที่ ไม่ว่าจะเป็นตำรวจ ข้าราชการฝ่ายปกครอง หรือคนที่แต่งชุดสีกากีซึ่งเป็นชุดข้าราชการ ชาวบ้านที่เป็นผู้ชายฉกรรจ์จะหวาดกลัว บางหมู่บ้านได้ยินเสียงหมาเห่าก็จะพากันหลบหนีเข้าป่า เพราะเกรงว่าจะถูกนำตัวไปเพชรบูรณ์ *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ชอบ ดีสวนโคก, 2536: 55-56; ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 82)*

การเกณฑ์ทหาร : เมื่อมีการยกเลิกการส่งส่วยและระบบไพร่และทาสใน พ.ศ. 2448 สมัยรัชกาลที่ 5 ชายฉกรรจ์ไทยก็ถูกเกณฑ์เป็นทหารเช่นเดียวกัน โดยการจับฉลาก (ใบดำ-ใบแดง) ไปรับใช้ชาติ ซึ่งแน่นอนแรงงานที่ดีที่สุดของชุมชนก็ถูกรัฐดึงไปใช้งานคนละ 2 ปี ในช่วงสงครามอินโดจีนระหว่างไทยกับฝรั่งเศสใน พ.ศ. 2483-2484 ชายฉกรรจ์อีสานถูกเกณฑ์ไปรบกับฝรั่งเศสในเขมรและลาว ในสงครามมหาเอเชียบูรพาระหว่าง พ.ศ. 2484-2488 ชายฉกรรจ์ถูกเกณฑ์ไปรบที่เชียงตุงกับอังกฤษและจีน ซึ่งส่วนใหญ่ต้องไปตายเพราะไข้ป่า เช่น กองพันหนึ่งซึ่งคนบ้านสาวะถีเป็นทหารในสังกัดมี 2,000 คนตอนขาไป รอดกลับมาหลังสงครามยุติลงเพียง 300 คน *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ชอบ ดีสวนโคก, 2536: 55; ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 107)*

กล่าวโดยสรุป รัฐในยุคนั้นให้บริการแก่ชาวบ้านในชนบทน้อยมาก ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการป้องกันหรือปราบปรามโจรผู้ร้าย[1] การรักษาพยาบาล แต่พยายามดึงเอาผลประโยชน์จากชาวบ้านทั้งเงินและแรงงาน

---

[1]มีหลายตัวอย่างที่แสดงให้เห็นความไม่มีน้ำยาของรัฐในเรื่องการคุ้มครองประชาชน เช่น บ้านไพรขลา มีโจรเข้าปล้น ก่อนปล้นโจรได้มีจดหมายมาบอกร้านค้าคนจีนล่วงหน้า เจ้าของร้านไปแจ้งความ สถานีตำรวจส่งตำรวจมา 3 นาย ตำรวจรอโจรอยู่ ไม่เห็นโจรมาจึงกินเหล้าเมา เที่ยงคืน โจร 8 คนก็เข้าปล้นและยังจับตำรวจและครูไปเป็นตัวประกันด้วย หลังจากการปล้นครั้งนี้เจ้าของร้านค้าต้องย้ายถิ่นไปอยู่ในตัวเมืองสตึก เหตุการณ์นี้เกิดในปี 2486 *(ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 108)* บ้านฝาง ต.โนนทอง อ.หนองเรือ จ.ขอนแก่น และบ้านบ่อใหญ่ อ.กระนวน จ.ขอนแก่น เคยเป็นบ้านโจรขโมยควายชาวบ้านมาฆ่ากินและเอามาขายเป็นเวลานาน *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2533: 24-36)*

กบฏโสภา พลตรี บ้านสาวะถี จ.ขอนแก่น พ.ศ. 2483

ตัวอย่างการต่อต้านการครอบงำและขูดรีดจากรัฐที่เห็นได้ชัดเจนที่สุดของภาคอีสานก่อนจะเข้าสู่ยุคพืชพาณิชย์ คือ กบฏหมอลำโสภา พลตรี แห่งบ้านสาวะถี ต.สาวะถี อ.เมือง จ.ขอนแก่น ซึ่งไม่พอใจการเก็บภาษีที่ดินของรัฐบาล โดยท่านให้เหตุผลว่า รัฐบาลไม่ได้มาทำอะไรให้ แต่เขาเองต้องหักร้างถางพง ขุดตอ ยกคันนา กว่าจะแปลงป่าให้เป็นนาเหนื่อยยากมาก ท่านต่อต้านอำนาจของกรมป่าไม้ที่ต้องขออนุญาตเวลาจะไปตัดไม้ ท่านเห็นว่าต้นไม้มันเกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ รัฐบาลไม่ได้ปลูก ทำไมจะต้องไปขออนุญาตด้วย เรื่องสุดท้ายท่านต่อต้านระบบโรงเรียนของรัฐบาลที่สอนหนังสือไทย “ลูกกูบ่อให้เข้าโฮงเฮียนภาษาไทย จะให้เฮียนภาษาธรรม เพราะภาษาไทยกินเด็ก ภาษาธรรมเฮียนเพื่อสั่งสอนคน” แต่เดิมมาชาวอีสานจะเรียนอักษรไทยน้อยตัวธรรม มีครูบา คือ พระที่มีความรู้ เคร่งศีลธรรม สอนให้คนมีศีลมีธรรมโดยไม่รับค่าจ้างค่าสอน แต่ครูที่หลวงส่งมามีค่าจ้าง ไม่สมควรเรียกว่าครู และท่านก็ไม่เคยเรียกข้าราชการเหล่านี้ว่าครู และไม่ยอมส่งลูกมาโรงเรียน ลูกศิษย์ท่านหลายคนก็ไม่ยอมส่งลูกมาโรงเรียน ไม่ยอมเสียภาษีที่ดิน จนมีเรื่องกับนายอำเภอ นายอำเภอจึงสั่งยึดที่ดินเอาไปขายเพื่อเอาเงินไปเสียภาษี

เนื่องจากท่านเป็นหมอลำที่เก่ง เป็นคนฉลาด จึงมี “แฟนเพลง” มากมายหลายตำบล ท่านได้แทรกเรื่องการกดขี่ของเจ้านาย การต่อต้านอำนาจรัฐ ไปในคำร้อง และที่สำคัญท่านได้จัดปราศรัยต่อต้านอำนาจรัฐใน 3 เรื่องที่กล่าวมาแล้ว จนทางการเห็นว่าขืนปล่อยไว้จะลุกลามต่อไปมาก จึงจับหมอลำโสภาและลูกศิษย์ ครั้งแรกจับไปขัง 11 คน ขังอยู่ 15 วัน ครั้งที่ 2 จับไป 20 คน ขังอยู่พักหนึ่งก็ปล่อยตัวมา แต่การลงโทษดังกล่าวมิได้ทำให้ท่านเกรงกลัว ท่านยังชอบคุยกับชาวบ้านเรื่องการกดขี่ของเจ้านายเหมือนเดิม และจัดปราศรัยใหญ่ในคืนวันที่ 16 ธันวาคม 2483 ที่บ้านสาวะถี มีชาวบ้านมาฟัง 200-300 คน มีคนจากพื้นที่ไกลๆ ถึง 40 กม. ยังมาฟัง พอปราศรัยโจมตีรัฐบาลได้พักเดียว ตำรวจ ครู และข้าราชการฝ่ายปกครอง ก็จับพ่อใหญ่โสภา ลูกศิษย์ และชาวบ้าน ไปขังถึง 116 คน พวกแกนนำถูกตั้งข้อหา “กบฏ” การสอบสวนกินเวลาประมาณ 2 เดือน ไม่มีการให้ประกันตัวระหว่างสอบสวน จึงมีผู้หญิงบางคนที่ถูกจับไปคลอดลูกในเรือนจำ ศาลพิพากษาให้จำคุกหมอลำโสภาและแกนนำตลอดชีวิต แต่ศาลกรุณาลดโทษให้เหลือจำคุก 16 ปี แต่พอจำคุกที่บางขวางเพียง 2 ปี ทางเรือนจำก็เอาหมอลำโสภาและพ่อใหญ่คุย ลูกศิษย์เอก ไปถ่วงน้ำที่คลองบางซื่อ แต่เมื่อดึงตัวกลับขึ้นมาทั้งสองยังมีชีวิตอยู่ ทางการจึงตัดสินใจปล่อยตัวนักโทษคดีนี้ที่ยังมีชีวิตอยู่ทั้งหมด (บางคนตายระหว่างคุมขังไปก่อนหน้านี้) ทางการนำตัวมาขังที่เรือนจำขอนแก่น แต่ก่อนปล่อยตัวท่านปวดฟัน ทางการให้เสมียนเอายามาฉีด หลังจากฉีดยา 1 วัน ท่านก็ตาย โดยไม่ทราบว่าตายเพราะแพ้ยาหรือถูกยาพิษ หมอลำโสภาตายเมื่ออายุ 60-61 ปี ชาวบ้านที่มี

ชีวิตร่วมสมัยได้เล่าถึงท่านด้วยความชื่นชมในความฉลาด ความกล้าหาญ และความสามารถในการทำนายอนาคต[1] ได้ถูกต้องแม่นยำ แต่หลายคนไม่ค่อยกล้าคุยเรื่องของท่าน เพราะกลัวตำรวจจับ ศิษย์เอกของท่านซึ่งติดคุกกับท่าน และเป็นคนหนึ่งที่เล่าเรื่องกบฏโสภาให้ผู้เขียนฟัง พูดถึงหมอลำโสภาด้วยความชื่นชมและเชื่อว่าท่านเป็น "ผู้วิเศษ" เป็น "ลูกพระยามั่นยืน" (เป็นอมตะ) ศิษย์เอกผู้นี้คือ พ่อใหญ่คุย แดงน้อย ซึ่งตายหลังจากสัมภาษณ์ไม่นาน เมื่ออายุ 104 ปี *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2536: 56-64)*

4.8 สรุป

แม้ว่าเศรษฐกิจอีสานในยุคก่อนพืชพาณิชย์จะพึ่งตนเองได้ มีความพอเพียงสูง มีความเป็นอิสระทางเศรษฐกิจ ไม่ต้องพึ่งรัฐและนายทุน แต่ก็มีการแลกเปลี่ยนสิ่งของระหว่างชุมชนหมู่บ้านในชนบทอยู่บ้าง เพราะเกิดภาวะฝนแล้งในบางปี ข้าวที่ผลิตได้ไม่พอบริโภค แต่บางชุมชนแม้ภาวะปกติก็มีการแลกเปลี่ยน เพราะในหมู่บ้านไม่มีช่างตีเหล็ก ไม่มีช่างปั้นหม้อ ไม่มีดินทำเกลือ ก็มีการนำสิ่งของไปแลกเครื่องมือเหล็ก หม้อไห และเกลือ นอกจากมีการแลกเปลี่ยนแล้ว ยังมีการผลิตให้มีส่วนเกินเพื่อเอาไปขาย หรือเอาของที่มีอยู่ในธรรมชาติเก็บเอาไปขายด้วย สาเหตุที่ทำเช่นนั้นก็เพราะชาวอีสานถูกรัฐบังคับทางอ้อมให้หาเงิน เนื่องจากรัฐเปลี่ยนวิธีเก็บส่วยมาเป็นเก็บเป็นเงิน ซึ่งมีทั้งเงินรัชชูปการจากชายฉกรรจ์คนละ 4 บาท และเงินศึกษาพลีคนละ 2 บาท การหาเงินมาซื้อกองบวชและการขยายตัวของทุนนิยมที่เข้ามาพร้อมทางรถไฟและคนจีน ก็ล้วนเป็นแรงขับให้ชาวอีสานต้องมีการผลิตส่วนเกินเอาไว้ขายด้วย

กรรมสิทธิ์ในที่ดินยุคนั้นเกิดจากการจับจองและเข้าไปทำประโยชน์ในที่ดินของเกษตรกร ซึ่งส่วนมากก็จับจองไว้มากกว่าการใช้ประโยชน์จริง แม้ไม่มีเอกสารสิทธิ์ใดๆ ก็ไม่มีปัญหาการรุกที่ เพราะทุกคนในชุมชนเคารพสิทธิซึ่งกันและกัน

---

[1] *โปรดดูคำพยากรณ์ของท่านได้ใน สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ชอบ ดีสวนโคก, 2536: ภาคผนวก ค. หน้า 183-187.*

ความแตกต่างระหว่างชนชั้นในบางชุมชน เกิดจากการถือครองที่ดินที่แตกต่างกันมาก ระหว่างครัวเรือนที่มาตั้งชุมชนกับครัวเรือนที่อพยพเข้ามารุ่นหลังๆ ลูกหลานของคนกลุ่มหลังบางครัวเรือนเริ่มไม่มีที่ดิน ต้องเช่า หรือไม่ก็รับจ้างคนที่มีที่ดินมาก เกิดการขูดรีดค่าเช่านา เจ้าของนาได้ 1 ใน 3 ผู้เช่าได้ 2 ใน 3 บางหมู่บ้านในเขตอีสานใต้ เจ้าของที่ดินจ้างลูกนาเหมาเป็นปี โดยได้ค่าจ้างเพียงร้อยละ 30.77 ของผลผลิต เจ้าของที่ดินได้ถึงร้อยละ 69.23 คนรวยหลายคนค้าขายไปด้วย แต่ทุกคนจะออกเงินกู้ โดยคิดดอกเบี้ยสูงถึงร้อยละ 60-120 ต่อปี หากกู้เป็นข้าวก็คิดดอกเบี้ยประมาณร้อยละ 50-100 ต่อปี

สำหรับความสัมพันธ์กับรัฐในยุคก่อนพืชพาณิชย์นั้น ในช่วงหนึ่งรัฐดึงเอาผลประโยชน์จากชุมชนหมู่บ้านในรูปของเงินรัชชูปการและศึกษาพลี เมื่อยกเลิกก็เก็บเป็นภาษีบำรุงท้องที่ (ภาษีที่ดิน) แทน และภาษีทางอ้อมต่างๆ นอกจากนั้นยังเกณฑ์แรงงานไปสร้างถนน สนามบิน เมือง ในช่วงสงครามมหาเอเชียบูรพา นอกจากนั้นก็มีการเกณฑ์ไปเป็นทหาร

การต่อต้านการครอบงำและดึงผลประโยชน์ของรัฐไทยเกิดขึ้นหลายครั้ง แต่ช่วงใกล้ๆ ตัวก็คือ กบฏโสภา พลตรี แห่งบ้านสาวะถี จ.ขอนแก่น ปี 2483 โสภาได้ใช้หมอลำต่อต้านรัฐทั้งในเรื่องภาษีที่ดิน กฎหมายป่าไม้ และระบบโรงเรียน มีชาวบ้านนิยมในตัวโสภามากขึ้นหลายตำบล รัฐจึงจับกลุ่มกบฏและผู้ฟังไปขังถึง 116 คน หัวหน้ากบฏและแกนนำถูกศาลจำคุก 16 ปี โสภาตายระหว่างจะถูกปล่อยตัวหลังจากถูกจำคุกได้ 2 ปี

บทที่ 5
สาเหตุของการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจพอเพียงไปสู่เศรษฐกิจการตลาด (เศรษฐกิจพึ่งพา)

ที่จริงยุคก่อนพืชพาณิชย์เศรษฐกิจอีสานก็มีการเปลี่ยนแปลงบ้างแล้ว จากการเข้ามาของทางรถไฟ ทำให้พื้นที่ใกล้สถานีรถไฟมีการผลิตเพื่อขายในระดับหนึ่ง แต่การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวไม่มากนักเมื่อเปรียบเทียบกับยุคพืชพาณิชย์ ในยุคก่อนพืชพาณิชย์ในพื้นที่ที่ห่างไกลจากสถานีรถไฟ เช่น กาฬสินธุ์ มุกดาหาร นครพนม หนองคาย อุดรธานี เลย ได้รับผลกระทบน้อย มีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจน้อยมากจากการเข้ามาของทางรถไฟ เพราะการคมนาคมระหว่างพื้นที่ดังกล่าวไม่สะดวก ค่าใช้จ่ายในการขนส่งแพงเกินไป ขนาดหมู่บ้านที่อยู่ห่างจากสถานีรถไฟขอนแก่นประมาณ 18 กม.เท่านั้น แต่ต้องเสียค่าจ้างเกวียนขนข้าวจากหมู่บ้านมาโรงสีใกล้สถานีรถไฟยังคิดค่าจ้างสูงถึง 1 ใน 3 ของข้าวที่บรรทุกมา *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ชอบ ดีสวนโคก, 2535: 45-46)*

แต่การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในยุคพืชพาณิชย์เป็นไปอย่างรวดเร็วและกว้างขวาง อีกทั้งมีผลกระทบต่อเศรษฐกิจชุมชนและชีวิตความเป็นอยู่ของชาวอีสานเป็นอย่างมากอย่างที่ไม่เคยมีมาก่อน

สาเหตุหรือปัจจัยของการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจพอเพียงไปสู่เศรษฐกิจการตลาด มีสาเหตุหลักๆ 3 ประการ คือ ประการแรก การเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของประชากร ประการที่สอง การรุกของทุนนิยม ประการที่สาม การขยายตัวของรัฐและนโยบายของรัฐ

5.1 การเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของประชากร

ในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่สองขึ้นไป อัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรอีสานมีไม่มากนัก ทั้งๆ ที่อัตราการเกิดมีมาก เนื่องจากไม่มีวิธีการคุมกำเนิด และแต่ละครัวเรือนก็ต้องการแรงงานมากด้วย แต่อัตราการตายสูง เพราะโรคระบาดคร่าชีวิตผู้คนเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะไข้ทรพิษ ดังที่กล่าวมาแล้วในบทก่อน โรคอหิวาตกโรค วัณโรค ไข้ป่า หรือมาเลเรีย

ไข้ป่าเป็นโรคที่เป็นกันมาก การรักษาด้วยหมอและยาพื้นบ้านหายบ้างตายบ้าง คนในอีสานใต้เป็นกันมาก เขาเชื่อกันว่าการดื่มสุราซึ่งชาวบ้านต้มกลั่นกันเองช่วยป้องกันโรคนี้ได้ในระดับหนึ่ง ในรายงานของซิมเมอร์แมนซึ่งสำรวจใน พ.ศ. 2473 ระบุว่า คนไทยสุขภาพแย่มาก ทั้ง

จากการติดเชื้อ อาหาร น้ำที่ไม่สะอาด ทำให้เป็นโรคบิด โรคพยาธิ และเชื้อไข้ป่าที่เกิดจากยุง ในท้องที่ซึ่งไข้จับสั่นแพร่หลายมาก พลเมืองเกือบทุกคนมีม้ามโต และผู้ที่ป่วยเรื้อรังมานานแล้วมักจะมีตับใหญ่ด้วย ในท้องที่ซึ่งคุดทะราดแพร่หลาย ราษฎรส่วนมากมีน้ำเหลืองไหลที่ข้อศอก ในเวลานี้ยังไม่มีผู้ใดคิดอ่านป้องกันโรคคุดทะราด การขาดวิธีป้องกันโรคต่างๆ กระทำให้อัตราตายในประเทศสยามยิ่งสูงขึ้น ราษฎรเป็นอันมากต้องเสียชีวิตเพราะป่วยเป็นโรคหลายอย่าง และ (บางคน) ป่วยยังไม่ทันจะหายดี โรคอย่างอื่นกลับกำเริบขึ้นอีก เหตุนี้จึงเห็นว่าถ้าจัดบำรุงการแพทย์ในท้องที่เพียงเล็กน้อยเพื่อปราบโรคบางอย่างที่แพร่หลายในท้องที่ต่างๆ อัตราตายจะลดลงมาก แม้ว่าในตำบลต่างๆ ใช้แต่ยาควินินและยาอื่นๆ เป็นจำนวนเล็กน้อย จำนวนพลเมืองในบางตำบลได้ทวีขึ้นเร็วกว่าแต่ก่อน.... ประเทศสยามขณะนั้นอัตราการเกิดสูงกว่าอัตราการตาย ร้อยละ 1.9 ต่อปี การที่จำนวนพลเมืองทวีขึ้นอย่างรวดเร็วนั้น เป็นเพราะราษฎรนิยมใช้ยาแผนปัจจุบันกันบ้าง *(ซิมเมอร์แมน, 2477: 230-234)*

การที่อัตราการตายในช่วงนั้นยังสูง เพราะจำนวนแพทย์และโรงพยาบาลขณะนั้นมีน้อย ในขณะนั้นมีเพียง 45 จังหวัด จาก 79 จังหวัด ที่มีแพทย์หลวงประจำ กับมีโรงพยาบาลของมิสชั่นนารีอีก 10 จังหวัด ตรวจรักษาคนไข้ประมาณปีละ 2 หมื่นคน สาเหตุที่มีแพทย์หลวงประจำไม่ครบทุกจังหวัด เพราะมีสถาบันการผลิตแพทย์อยู่เพียงแห่งเดียว คือ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย[1] ผลิตแพทย์ได้เพียงปีละ 20 คน ซิมเมอร์แมนระบุในรายงานว่า ถ้าอัตราการผลิตยังเป็นอย่างนี้จะต้องใช้เวลาถึง 400 ปี จึงจะผลิตแพทย์ได้เพียงพอ *(ซิมเมอร์แมน, 2477: 240)*

อธิบดีกรมสาธารณสุข รายงานว่า ในปี พ.ศ. 2486 จากคนตายทั้งหมดของประเทศไทย 297,053 คน เป็นคนที่ตายเพราะไข้มาลาเรีย 57,171 ราย (ร้อยละ 19.2) จากคนป่วยด้วยไข้มาลาเรีย 60 ราย มีตาย 1 คน ก็หมายความว่าทั้งประเทศมีคนติดเชื้อมาลาเรียถึงประมาณ 3 ล้านคน *(กระทรวงเกษตราธิการ, 2492: 8-9)* หรือประมาณร้อยละ 17.6 ของประชากรทั้งหมด

---

[1]แพทย์ปริญญารุ่นแรกจบในปี 2473 (ก่อนหน้านั้นเป็นแพทย์ประกาศนียบัตร) ในสมัยเรียนที่คณะแพทยศาสตร์ศิริราชและพยาบาล

ภาวะความเจ็บป่วยและล้มตายดังกล่าวมีผลต่อเศรษฐกิจอย่างน้อย 3 ประการ คือ ประการแรก ทำให้สุขภาพของแรงงานไทยต่ำ เพราะร่างกายไม่แข็งแรง และยังเป็นภาระให้คนอื่นต้องมาคอยดูแล ทำให้ต้องเสียแรงงานไปอีก โดยเฉพาะไข้มาลาเรียจะระบาดช่วงฤดูทำนาพอดี คือ กรกฎาคม-กันยายน กับช่วงพฤศจิกายน- มีนาคม ซึ่งถ้าคนในครัวเรือนป่วยจะมีผลเสียต่อการเตรียมดิน การดำนา และการเก็บเกี่ยว อย่างมาก ประการที่สอง ทำให้ค่าใช้จ่ายด้านการรักษาพยาบาลสูง แทนที่จะมีเงินเหลือไปปรับปรุงการผลิตหรืออื่นๆ ก็ต้องนำมารักษาคนในครัวเรือน ในปี 2473 ครัวเรือนอีสานหนึ่งๆ ต้องเสียค่ารักษาพยาบาลปีละ 1.60 บาท ในขณะที่เสียค่าจ้างแรงงานทำเกษตรเพียง 1.50 บาท/ปี *(ซิมเมอร์แมน, 2477: 58, 236)* แสดงให้เห็นว่าค่ารักษาพยาบาลมีสัดส่วนที่สูงมาก ประการที่สาม ทำให้เจำนวนประชาน้อย ในประการหลังนี้น่าจะมีผลดีต่อการใช้ทรัพยากรที่ดิน ป่าไม้ น้ำ ฯลฯ

ในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม รัฐบาลเล็งเห็นว่าประชากรไทยมีน้อย ใน พ.ศ. 2480 มีเพียง 11.46 ล้านคน *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2541: 233)* คงจะเป็นอุปสรรคในการเป็นมหาอำนาจ จึงมีนโยบายส่งเสริมให้ราษฎรมีลูกมากๆ ใครมีลูกมากจะมีรางวัล เช่น ขันน้ำพานรอง (เป็นขันเงิน) หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 รัฐบาลได้ขอความช่วยเหลือจากองค์การระหว่างประเทศ ทั้งในด้านการปรับปรุงการผลิตแพทย์เพิ่มและมีมาตรฐานสูง การรณรงค์ฉีดวัคซีนป้องกันโรคฝีดาษ และระดมฉีดยารักษาโรคคุดทะราด การส่งเจ้าหน้าที่ออกไปฉีด ดี.ดี.ที. ปราบยุงพาหะของเชื้อมาลาเรียทั่วประเทศ การเพิ่มโรงพยาบาลและสถานีอนามัยทั่วประเทศ[1] การเพิ่มบุคลากรทางการแพทย์ สิ่งเหล่านี้มีผลทำให้การระบาดของโรคระบาดมีน้อยลงมาก ตั้งแต่ พ.ศ. 2488 เป็นต้นมาไม่เคยมีโรคฝีดาษหรือไข้ทรพิษระบาดอีกเลย การระบาดของอหิวาต์ก็ไม่กว้างขวางรุนแรงอย่างแต่ก่อน เพราะระดมการฉีดวัคซีนป้องกันไว้ก่อนในเขตเสี่ยง นอกจากนี้ในแผนพัฒนาภาคอีสานฉบับแรก (2505) ยังได้กำหนดไว้อย่างชัดเจนในแผนดังกล่าวที่จะกำจัดโรคเรื้อน คุดทะราด ไข้จับสั่น (ไข้ป่า) วัณโรค และพยาธิลำไส้ โดยตั้งหน่วยควบคุมโรคเรื้อนจากที่มีอยู่แล้ว 10 จังหวัด เป็นครบทุกจังหวัด (15 จังหวัด) ขอความช่วยเหลือจาก USOM

---

[1]ใน พ.ศ. 2506 ภาคอีสานมีโรงพยาบาลทุกจังหวัดแล้ว บางจังหวัดมี 2-3 แห่ง ตอนนั้นภาคอีสานมี 15 จังหวัด มีโรงพยาบาล 19 โรง มีสถานีอนามัยชั้น 1 19 แห่ง มีสถานีอนามัยชั้นสอง 155 แห่ง มีสำนักงานผดุงครรภ์ 152 แห่ง มีประปา 13 แห่ง *(ธงเจิม ศังขวณิช, 2507: 15-16)*

ฉีด DDT กำจัดยุง ซึ่งทำอย่างต่อเนื่องมาตั้งแต่ปี 2494 เพื่อลดอัตราการตายจากไข้จับสั่น จาก 250 คน เหลือ 38.9 คน ในปี 2501 และเหลือ 10 คนต่อประชากร 1 แสนคน ในปี 2509 เป็นต้น สิ่งเหล่านี้เป็นผลทำให้อัตราการตายลดลง (โปรดดูรายละเอียดในภาคผนวก ตาราง 7) ทำให้อัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรอีสานเป็นไปอย่างรวดเร็ว[1] จาก 4.9 ล้านคน ในปี 2480 เป็น 8.99 ล้านคน ในปี 2503 12 ล้านคน ในปี 2513 และ 21 ล้านคน ในปัจจุบัน (2545)

ตาราง 5.1 ประชากรอีสาน เปรียบเทียบกับประชากรประเทศ พ.ศ. 2480-2542

พ.ศ.	ประชากรอีสาน			ประชากรไทย	
	คน	ความหนาแน่น คน/ตร.กม.	ร้อยละของประชากรไทย	คน	ความหนาแน่น คน/ตร.กม.
2453	2,532,529	15.0	31.1	8,131,247	15.8
2480	4,952,292	29.3	34.2	11,463,105	28.2
2490	6,210,281	36.8	35.6	17,442,689	34.0
2503	8,991,543	53.3	34.2	26,257,916	51.3
2513	12,025,140	71.2	35.0	34,397,374	67.0
2523	15,698,874	93.0	35.0	44,824,536	87.4
2533	19,037,000	112.7	34.9	54,532,000	106.3
2541	21,312,166	126.2	34.7	61,466,178	119.8
ความแตกต่าง ช่วง 51 ปี (2490-2541)	15,101,885 คน = เพิ่มขึ้นร้อยละ 243.5	89.4 = เพิ่มขึ้นร้อยละ 242.9		44,023,489 คน = เพิ่มขึ้นร้อยละ 252.4	85.8 = เพิ่มขึ้นร้อยละ 251.8

ที่มา : สำนักงานสถิติแห่งชาติ 2535: 5; 2542: 3, 2542 A6 และ พรทิพย์ คำพอ 2534: 4; Grawbowsky, 1993: table 3.

[1]ใน พ.ศ. 2480 อัตราการเกิด 35.2 อัตราการตาย 17.3 ต่างกัน 17.9 ต่อประชากร 1,000 คน ใน พ.ศ. 2490 อัตราการเกิด 23.6 อัตราการตาย 13.4 ต่างกัน 10.2 ใน พ.ศ. 2500 อัตราการเกิด 31.9 อัตราการตาย 9 ต่างกัน 22.9 ใน พ.ศ. 2510 อัตราการเกิด 35 อัตราการตาย 7.2 ต่างกัน 27.8 และใน พ.ศ. 2518 อัตราการเกิด 28.4 อัตราการตาย 5.9 ต่างกัน 22.5 ในช่วงเกือบ 40 ปี อัตราการตายลดลงจาก 17.3 เหลือ 5.9 ลดลงถึง 11.4 คน ส่วนอัตราการเกิดลดลง 6.8 ในช่วงเวลาเดียวกัน *(Wilson, 1983: 44-45)*

จากตาราง 5.1 ในภาพรวมของภาคอีสานจะเห็นได้ว่า ในช่วง 51 ปี จาก พ.ศ. 2490-2541 ประชากรอีสานเพิ่มขึ้นถึง 15.1 ล้านคน หรือร้อยละ 243.5 ความหนาแน่นของประชากรเพิ่มจาก 36.8 คนต่อ 1 ตารางกิโลเมตร เป็น 126.2 ตารางกิโลเมตร หรือเพิ่มขึ้น 89.4 คนต่อ 1 ตารางกิโลเมตร หรือเพิ่มขึ้นร้อยละ 242.9 หากเปรียบเทียบช่วง พ.ศ. 2480-2503 มีประชากรอีสานเพิ่มขึ้น 4.04 ล้านคนต่อ 23 ปี หรือปีละประมาณ 170,000 คน แต่ในช่วง พ.ศ. 2503-2541 ประชากรเพิ่มขึ้นถึง 12.32 ล้านคนต่อ 38 ปี หรือปีละประมาณ 320,000 คน

การเพิ่มขึ้นของประชากรอีสานอย่างรวดเร็ว จากเฉลี่ยปีละประมาณ 170,000 คน ในช่วงปี 2480-2503 เป็นปีละ 320,000 คน ในช่วงปี 2503-2541 มีผลกระทบอย่างมากต่อการใช้ที่ดินทำกิน ซึ่งจะกล่าวโดยละเอียดในบทที่ 6

ตาราง 5.2 การเพิ่มขึ้นของครัวเรือนในหมู่บ้านกลุ่มตัวอย่างในภาคอีสาน

บ้าน	พ.ศ.	ครัวเรือน	บ้าน	พ.ศ.	ครัวเรือน	บ้าน	พ.ศ.	ครัวเรือน	บ้าน	พ.ศ.	ครัวเรือน
สาวะถี[1]	2321	2	ดงขุมข้าว[2]	2430	1	ตระแสง[3]	2433	5	บัว	2453	10
	2483	224		2478	40		2485	150		2463	20
	2504	270		2507	80		2543	226		2478	75
								(346)			
	2531	452		2531	227					2542	556
อัตราการเพิ่มช่วงแรก (2321-2504) = 1.5			(2430-2507) = 1.0			(2433-2485) = 2.8			(2453-2478) = 4.3		
อัตราการเพิ่มช่วงหลัง (2504-2531) = 6.7			(2507-2531) = 8.2			(2485-2543) = 1.8 (3.4)			(2478-2542) = 7.5		

หมายเหตุ : อัตราการเพิ่มครัวเรือน/ปี กรณีบ้านตระแสง หากนับบ้านโชคติม (ซึ่งก่อนปี 2527 รวมกับบ้านตระแสง) จะมีครัวเรือนรวมกัน 346 ครัวเรือน อัตราการเพิ่ม = 3.4 ครัวเรือนต่อปี

ที่มา : [1]*สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ชอบ ดีสวนโคก, 2536: 89*

[2]*วิลาศ โพธิสาร และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: ก*

[3]*สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 45*

จากตาราง 5.2 ในระดับ Micro จะเห็นว่าครัวเรือนไม่ว่าจะเป็นในอีสานเหนือ เช่น บ้านบัว อ.กุดบาก จ.สกลนคร หรือบ้านดงขุมข้าว อ.เมือง จ.สกลนคร อัตราการเพิ่มของครัวเรือนในช่วงแรกจะต่ำกว่าในช่วงหลังมาก คือ บ้านบัวช่วงแรกเฉลี่ยเพิ่มปีละ 4.3 ครัวเรือน ช่วงหลังปีละ 7.5 ครัวเรือน บ้านดงขุมข้าวช่วงแรกเพิ่มปีละ 1 ครัวเรือน ช่วงหลังปีละ 8 ครัวเรือน ในอีสานกลาง คือ บ้านสาวะถี อ.เมือง จ.ขอนแก่น ช่วงแรกเพิ่มปีละ 1.5 ครัวเรือน ช่วงหลังปีละ 6.7 ครัวเรือน ในอีสานใต้ บ้านตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์ ช่วงแรกเพิ่มเฉลี่ยปีละ 2.8 ครัวเรือน ช่วงหลังปีละ 3.4 ครัวเรือน

5.2 การขยายตัวของทุนนิยม

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้เศรษฐกิจชุมชนอีสานเปลี่ยนจากเศรษฐกิจพอเพียงไปสู่เศรษฐกิจการตลาดก็คือ การขยายตัวของทุนนิยม (commercialization) การขยายตัวของทุนนิยมเกิดจากการเข้ามาของคนจีน คนเหล่านี้เกือบทั้งหมดเข้ามาทำการค้า บางส่วนเข้ามาทำโรงสี โรงเลื่อย โรงกลึง และกิจการเดินรถ ซึ่งเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญ เพราะเป็นตัวนำสินค้าจากชนบทสู่ตลาดในเมือง จำนวนคนจีนในประเทศไทยใน พ.ศ. 2365 (ร.2) มีประมาณเจ็ดแสนคน ใน พ.ศ. 2497 (ร.4) เพิ่มเป็น 1,500,000 คน และใน พ.ศ. 2444 เพิ่มเป็น 2,000,000 คน *(Grawbowsky, 1993: 23-24)*

ส่วนคนจีนในภาคอีสานใน พ.ศ. 2427 มีคนจีน 500 คน ในเมืองนครราชสีมา ต่อมาในปี 2462 คนจีนในภาคอีสานมี 6,226 คน *(ชุมพล แนวจำปา, 2528: 164)* ตัวเลขอีกตัวที่เป็นตัวชี้ว่ามีการค้ามากขึ้น คือ จำนวนผู้ประกอบอาชีพการค้า

ตาราง 5.3 จำนวนผู้ประกอบอาชีพการค้าและยอดรวมทุกอาชีพ

จังหวัด	พ.ศ. 2480				พ.ศ. 2490			
	การค้า		ยอดรวม		การค้า		ยอดรวม	
	คน	ร้อยละ	คน	ร้อยละ	คน	ร้อยละ	คน	ร้อยละ
ขอนแก่น	3,519	1.5	239,288	100	6,056	2	305,161	100
มหาสารคาม	1,133	0.4	271,895*	100	3,913	1.1	358,991	100
ชัยภูมิ	1,733	1.5	114,047	100	4,696[(1)]	3.1	151,534	100
ร้อยเอ็ด	1,700	0.8	211,266	100	7,427[(1)]	2.7	280,448	100
อุบลราชธานี	6,110	1.7	361,365	100	20,907[(1)]	4.6	458,750	100
รวม	14,195	1.2	1,197,861	100	42,999	2.7	1,554,884	100

ที่มา : กรมมหาดไทย, 24584: 96, 193-203, 259, 639-647, 669

กรมมหาดไทย, 2490 เล่ม 7

* ใน พ.ศ. 2480 จังหวัดกาฬสินธุ์รวมอยู่กับจังหวัดมหาสารคาม ตัวเลขจึงสูงมาก

[(1)]ตัวเลขนี้รวมอาชีพการค้า ข้าราชการ และผู้ใช้วิชาชีพ เช่น แพทย์ ทนายความ ซึ่งมีอยู่ราว 27-31% ของตัวเลขเต็มที่อยู่ในช่องการค้า

จากตาราง 5.3 จะเห็นว่า จำนวนผู้ประกอบอาชีพการค้าเพิ่มขึ้นมาก เพียง 10 ปีจังหวัดขอนแก่นเพิ่มขึ้น 2,537 คน (ร้อยละ 72) จังหวัดมหาสารคามเพิ่มถึง 2,780 คน (ร้อยละ 245) และภาพรวมใน 10 ปีเพิ่มขึ้น 3 เท่า

จากตาราง 5.4 จะเห็นว่าแรงงานที่อยู่ในสาขาอาชีพพาณิชยกรรม อุตสาหกรรม/หัตถกรรม และบริการ เพิ่มขึ้นอย่างมาก ระหว่างช่วง 2490 กับช่วง พ.ศ. 2515 เป็นต้นมา (ไม่มีตัวเลขระหว่างช่วง 2491-2514) ในขณะที่แรงงานสาขาเกษตรกรรมลดลง โดยเปรียบเทียบเป็นร้อยละ

ตาราง 5.4 จำนวนแรงงานในภาคอีสาน จำแนกตามสาขาอาชีพ (หน่วย : ร้อยละ)

สาขาอาชีพ	ปี									
	2490	2515	2517	2519	2523	2525	2527	2528	2530	2531
1. เกษตรกรรม	95.53	81.14	80.97	88.77	87.89	85.34	87.01	86.50	84.70	85.23
2. บริการ	1.66	6.89	8.79	4.18	5.09	6.29	6.38	6.22	6.60	6.06
3. พาณิชยกรรม	1.50	4.45	4.03	3.60	3.55	4.55	3.43	3.33	5.30	4.83
4. อุตสาหกรรม/หัตถกรรม	1.31	7.53	6.21	3.45	3.47	3.80	3.17	2.79	3.40	3.88
รวม	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

ที่มา : คำนวณจาก

1. กองทะเบียน กรมมหาดไทย, 2490 เล่ม 7

2. สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2515, ตารางที่ 7 ก, 7 ข.

3. สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2517, ตารางที่ 7ก, 7 ข.

4. สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2519: 153-154

5. สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2533: 225-226

6. สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2525: 225

7. สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2527: 225

8. สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2530: 35

9. สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2531: 300-301

อนึ่ง อาชีพการค้าที่เริ่มขยายตัวในทศวรรษ 2480-2490 มีอาชีพใหม่ๆ ที่อยู่ในอาชีพการค้า แต่เป็นร้านที่ขายของเฉพาะอย่าง ขอยกตัวอย่างจำนวนผู้ทำร้านค้าในจังหวัดขอนแก่น หมายความว่า จำนวนผู้ซื้อ ผู้ใช้บริการ ต้องมีมากพอสมควร ร้านค้าเหล่านี้จึงจะอยู่ได้ โดยขายของแต่เพียงประเภทเดียว แน่นอนจำนวนผู้ซื้อส่วนใหญ่เป็นเกษตรกร ซึ่งเป็นประชากรส่วนใหญ่ (แรงงานมากกว่าร้อยละ 95 เป็นเกษตรกร) ดังนั้น ครัวเรือนของเกษตรกรจึงต้องผลิตทั้งเพื่อกิน เพื่อใช้ในขณะเดียวกันก็นำผลผลิตที่เพิ่มมากขึ้นไปขายกับร้านค้าเหล่านี้ ซึ่งในปี 2480 มี 129 ร้าน ในจังหวัดขอนแก่น ที่รับซื้อข้าวเปลือก ยังไม่รวมโรงสีอีก 249 โรง *(กรมมหาดไทย, 2484: 198)* เกษตรกรบางส่วนก็นำไต้ ชัน น้ำมันยาง ไปขายร้านที่รับซื้อ-ขายไต้ ชัน น้ำมันยาง ซึ่งมี 27 ร้าน บางคนก็นำหนังสัตว์ เขาสัตว์ และของป่าอื่นๆ ไปขายร้านค้าที่รับซื้อของป่ามี 32 ร้าน พอได้เงินก็อาจจะเอาไปซื้อเสื้อผ้าจากร้านขายเสื้อผ้า ซึ่งมีมากที่สุดถึง 674 ร้าน บางคนอาจจะไปซื้อทองเอา

ไปฝากภรรยาจากร้านค้าเครื่องเงิน ทอง มุกด์ ซึ่งมี 11 ร้าน เป็นต้น เมื่อภรรยาได้สร้อยคอทองคำก็นิยมนำไปใส่อวดเพื่อนบ้าน แน่นอนภรรยาของเพื่อนบ้านต้องอยากสวยอยากงาม ก็อยากได้บ้าง ก็จะรบเร้าสามีให้ซื้อบ้าง ทองคำสมัยนั้นหนักบาทละ 18 บาท ซึ่งต้องขายข้าวประมาณ 2 เกวียน (2,000 กก.) ซึ่งต้องใช้พื้นที่ปลูกประมาณ 10 ไร่ จึงไม่ใช่เรื่องง่ายที่ผลผลิตข้าวเพียงปีเดียวของครัวเรือนโดยทั่วไปจะมีเหลือบริโภคถึง 2 เกวียน จึงต้องใช้เวลาสะสมเงิน 2-3 ปี กว่าจะมีเงินพอซื้อทองหนัก 1 บาท แต่ถ้าเขาขยายที่นาเป็น 20 ไร่ได้ ก็อาจขายข้าวได้เงินซื้อทองให้ภรรยาภายใน 1 ปี

กล่าวโดยสรุป พ่อค้าและสินค้าเป็นตัวกระตุ้นอย่างหนึ่งที่ทำให้เกษตรกรอีสานผลิตเพื่อขาย

ตาราง 5.5 จำนวนคนที่ทำร้านค้าในจังหวัดขอนแก่น พ.ศ. 2480

ประเภทร้านค้า	จำนวนคน	ประเภทร้านค้า	จำนวนคน
1. ร้านขายของเบ็ดเตล็ดต่างๆ ตั้งโต๊ะบิลเลียด ขายยาสูบ	1,241	11. ร้านขายฝิ่น	36
2. ร้านขายผ้าและเครื่องแต่งกาย	674	12. ร้านขายถ้วยชาม หม้อเถา	32
3. ร้านขายอาหาร	553	13. ร้านขายของป่า ของทะเล เขา หนัง กระดูกสัตว์	32
4. การเร่ขายเครื่องบริโภค	197	14. ร้านขายข้าวสาร	27
5. ร้านขายสัตว์และเนื้อสัตว์	181	15. ร้านขายน้ำมันยาง ไต้ ชัน	27
6. ร้านซื้อขายข้าวเปลือก	129	16. ร้านขายเครื่องดองเค็ม	22
7. ร้านขายผักต่างๆ	105	17. ร้านขายเงิน ทอง มุกด์	11
8. ร้านขายเครื่องดื่มต่างๆ (ไม่รวมสุราเบียร์)	77	18. การให้กู้เงิน ให้เช่า รับจำนำ	10
9. ร้านขายยารักษาโรค	50	19. การเป็นนายหน้า	7
10. ร้านขายสุรา เบียร์	44	20. ร้านขายรองเท้า	6
		21. ร้านขายรถจักรยาน	5
		22. ร้านขายหนังสือและเครื่องเขียน ฯลฯ	5

ที่มา : กรมมหาดไทย, 2484: 195-197

5.3 การขยายตัวของรัฐและนโยบายของรัฐ

รัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นรัฐบาลแรกที่วางแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ และนำแผนมาปฏิบัติ ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับแรก รัฐบาลให้ความสำคัญต่อการพัฒนาภาคอีสานมาก มีแผนพัฒนาปรากฏทั้งในแผนพัฒนาชาติ (2504) และแผนพัฒนาภาคอีสานโดยเฉพาะด้วย โดยเริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2505 แผนพัฒนาภาคอีสานฉบับแรกเน้นการสร้างโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจ คือ การคมนาคม (ใช้งบ 42%) เขื่อนและระบบชลประทาน การเกษตรอื่นๆ (39% ในจำนวนนี้เป็นด้านอุตสาหกรรมและพลังงาน 7%) พัฒนาท้องถิ่นและการสาธารณูปโภค (13%) การศึกษา (4%) การสาธารณสุข (2%) *(สภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ, 2504: 46)* ในที่นี้จะยกเฉพาะปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ ดังต่อไปนี้

5.3.1 ถนนและรถยนต์

ใน พ.ศ. 2503 ภาคอีสานมีทางหลวงแผ่นดินความยาวรวมกัน 4,690 กม. แต่มีสภาพเป็นถนนลูกรังและดินถึงร้อยละ 94.7 เป็นถนนคอนกรีตและลาดยางเพียง 250 กม. หรือร้อยละ 5.3 เท่านั้น (โปรดดูตาราง 5.5) การเดินทางไม่ว่าจะเป็นขนส่งสินค้าหรือเดินทางไปติดต่อกันจึงลำบากและเสียเวลามาก ดร.ซิมเมอร์แมนได้บันทึกใน พ.ศ. 2473 ไว้ว่า การเดินทางโดยรถยนต์บรรทุกจากนครราชสีมาไปขอนแก่น[1] ใช้เวลาถึง 2 วัน (ปัจจุบันใช้เวลา 2 ชม. สำหรับรถเก๋ง และ 3 ชม. สำหรับเดินทางด้วยรถโดยสารประจำทาง) ถ้าใช้เกวียนจะต้องใช้เวลาอย่างน้อย 10 วัน ดังนั้นการขนส่งสินค้าระหว่างนครราชสีมากับจังหวัดอื่นๆ จึงมีเฉพาะฤดูแล้งเท่านั้น ดร.ซิมเมอร์แมนสรุปว่า สาเหตุที่การค้าขายไม่เจริญเพราะการคมนาคมไม่สะดวก *(ซิมเมอร์แมน, 2473: 150-151, 285)*

การขนส่งในอีสานในช่วงก่อนใช้แผนพัฒนาฯ จึงใช้เกวียนเป็นหลัก และส่วนมากใช้ได้เฉพาะฤดูแล้ง ส่วนการขนส่งทางเรือก็ใช้เรือกะแซงเป็นหลัก แต่ก็ใช้ได้เฉพาะฤดูฝน และในพื้นที่ซึ่งอยู่ติดแม่น้ำสายใหญ่

เมื่อมีการสร้างถนนเพิ่มขึ้นตามแผนพัฒนาฯ ด้วยเหตุผลทางการเมือง คือ การปราบคอมมิวนิสต์ การแสดงให้ชาวบ้านเห็นว่ารัฐบาลเอาใจใส่ และเหตุผลทางเศรษฐกิจ คือ ลดต้นทุนการขนส่ง ถนนลาดยางและถนนลูกรังก็เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วถึง 2.6 เท่า ใน 31 ปีเฉพาะถนนลาดยางและคอนกรีตเพิ่มจาก 250 กม. เป็น 1,0335 กม. หรือ 42.3 เท่า สาเหตุที่ชาวอีสานเปลี่ยนวิธีการขนส่งจากการใช้เกวียนและเดินเท้าเป็นหลักมาใช้รถยนต์ เพราะ

---

[1]ระยะทางจากนครราชสีมาถึงขอนแก่น 186 กม.

ตาราง 5.6 ความยาวของทางหลวงแผ่นดินในภาคอีสาน

พ.ศ.	ถนนลาดยางและคอนกรีต		ถนนลูกรังและอื่นๆ		รวม	
	กม.	%	กม.	%	กม.	%
2503	250	5.3	4,400	94.7	4,690	100
2521	n.a.		n.a.		7,995	100
2534	10,585	87.9	1,458	12.1	12,043	100
31 ปี เพิ่มขึ้น	10,335	4,134	-2,982	-67.2	7,353	156.8
31 ปี เพิ่มขึ้น (เท่า)	42.3				2.6	
เฉลี่ยเพิ่มขึ้นปีละ	333	133.4	-96	-2.2	237	5.1

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ช่อ วายุภักตร์, 1995: 121

1) ประสิทธิภาพของรถยนต์เหนือกว่าเกวียนทุกคัน เกวียนบรรทุกของโดยเฉลี่ย 240-800 กก.ต่อเล่ม ความเร็วเฉลี่ย 2.5-3 กม.ต่อชั่วโมง ส่วนรถปิคอัพบรรทุกได้มากกว่าเกวียน 5 เท่า และวิ่งได้เร็วกว่าเกวียนประมาณ 30 เท่า รถบรรทุกหกล้อบรรทุกได้มากกว่าเกวียน 22 เท่า ส่วนรถบรรทุกสิบล้อบรรทุกได้มากกว่าเกวียน 28-111 เท่า ทำให้ค่าบรรทุกสินค้าถูกลงมาก จากเดิมค่าบรรทุกสินค้าสูงถึง 1 ใน 3 ของมูลค่าสินค้า (ระยะทาง 18 กม.) ใน พ.ศ. 2476 เหลือร้อยละ 1.9-3 ของมูลค่าสินค้าที่บรรทุก (ระยะทาง 2-5 กม.) ร้อยละ 1.1-4.9 (ระยะทาง 10-22 กม.) และร้อยละ 20 (ระยะทาง 47 กม.) ใน พ.ศ. 2544 *(บุญยงค์ เกศเทศ และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2545: 41; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ชอบ ดีสวนโคก, 2536: 45; ไชยยงค์ ชูชาติ และคณะ, 2507: 90, 94, 97)*

2) อาชีพของชาวอีสานในระยะหลังเปลี่ยนไปจากเดิมมาก จากเกษตรกรเกือบทั้งหมด ใน 3 ทศวรรษหลังแรงงานที่ทำอาชีพเกษตรอย่างเดียวลดลงเหลือเพียง 1 ใน 3 อีก 2 ใน 3 ทำอาชีพนอกเกษตรกับอาชีพผสม ซึ่งคน 2 ใน 3 เหล่านี้ส่วนใหญ่ต้องไปทำงานนอกชุมชน จึงต้องเดินทางออกจากชุมชนของตนมาก ความจำเป็นจะต้องใช้รถยนต์จึงมีสูง *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ช่อ วายุภักตร์, 1995: 264)*

ผลจากการเปลี่ยนแปลงอาชีพ การเพิ่มขึ้นของถนน จำนวนรถยนต์ และประสิทธิภาพที่สูงของยานยนต์ ทำให้มีการขนส่งผลผลิตทางการเกษตรจำนวนมหาศาลจากชุมชนหมู่บ้านอีสาน และทำให้ชาวอีสานเดินทางออกจากชุมชนมากขึ้น จากสมัยเมื่อ 50 ปีก่อนออกจากหมู่บ้านครัวเรือนละ 1-3 ครั้ง/ปี มาเป็น 106 ครั้ง/ปี สำหรับครัวเรือนที่ไม่มียานยนต์ 137 ครั้ง/ปี สำหรับครัวเรือนที่มีจักรยานยนต์ และ 219 ครั้ง สำหรับครัวเรือนที่มีรถยนต์สี่ล้อขึ้นไป

อนึ่ง ความจำเป็นในการเดินทางและขนส่งเพิ่มขึ้น ทำให้ปริมาณยานยนต์ในภาคอีสานเพิ่มขึ้น จาก 7,468 คัน ใน พ.ศ. 2503 เป็น 1,904,085 คัน ใน พ.ศ. 2536 หรือเพิ่มขึ้น 255 เท่า (โดยรถจักรยานยนต์เกือบทั้งหมดเป็นรถญี่ปุ่น ส่วนรถยนต์ร้อยละ 89.68 เป็นรถญี่ปุ่น) อัตราส่วนของประชากรอีสานต่อยานยนต์ได้ลดลงจาก 1,204 คนต่อยานยนต์ 1 คัน ใน พ.ศ. 2503 เป็น 11 คน ใน พ.ศ. 2536 หากคิดเฉพาะรถยนต์ก็ลดลงจาก 1,343 คนต่อ 1 คัน เป็น 37 คนต่อ 1 คัน ในช่วงเวลาเดียวกัน (33 ปี) (รายละเอียดโปรดดูตาราง 5.6)

ตาราง 5.7 เปรียบเทียบสัดส่วนของยานยนต์และรถยนต์ต่อประชากรอีสาน ช่วง พ.ศ. 2480-2536

พ.ศ.	ประชากร	ยานยนต์ (คัน)	สัดส่วนประชากรต่อยานยนต์ 1 คัน	รถยนต์ (คัน)	สัดส่วนประชากรต่อรถยนต์ 1 คัน
2480	4,917,796	464	10,599	453	10,856
2503	8,991,543	7,468	1,204	6,695	1,343
2513	12,025,140	67,655	178	31,861	377
2526	17,219,306	372,577	46	142,463	121
2533	19,622,100	1,169,017	17	342,732	57
2536	20,170,986	1,904,085	11	565,426	37

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ช่อ วายุภักตร์, 1995: 129

ตาราง 5.8 ปริมาณของอ่างเก็บน้ำและไฟฟ้าจากเขื่อนสำคัญบางเขื่อนในภาคอีสาน

ชื่อเขื่อน	สร้างเสร็จ พ.ศ.	ปริมาณอ่างเก็บน้ำ ล้าน ลบ.ม.	กำลังไฟฟ้า กิโลวัตต์	พลังงานไฟฟ้า ปีละล้านกิโลวัตต์	ที่ตั้งเขื่อน จังหวัด
1. เขื่อนอุบลรัตน์	2509	2,264	25,200	65	ขอนแก่น
2. เขื่อนสิรินธร	2514	1,966	63,000	90	อุบลราชธานี
3. เขื่อนจุฬาภรณ์	2515	188	40,000	140	ชัยภูมิ
4. เขื่อนน้ำพุง	2508	165	6,000	17	สกลนคร
5. เขื่อนห้วยกุ่ม	2523	22.8	1,300	3	ชัยภูมิ

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2541: 58

5.3.2 เขื่อนและระบบชลประทาน

สำหรับการสร้างเขื่อนในภาคอีสานมีผลกระทบต่อชนบทอีสานโดยตรง เพราะทำให้เกิดระบบชลประทาน คือ คลองส่งน้ำไปหล่อเลี้ยงพื้นที่การเกษตรทั้งในฤดูฝนและทำนาปรังในฤดูแล้ง เขื่อนส่วนใหญ่ให้ทั้งกระแสไฟฟ้าและประโยชน์ด้านการเกษตร ผลจากการสร้างเขื่อนต่อเกษตรกรโดยตรง คือ การเพิ่มพื้นที่ชลประทาน จากตาราง 5.8 จะเห็นว่าก่อนการใช้แผนพัฒนาฯ คือ ใน พ.ศ. 2500 ภาคอีสานมีพื้นที่ชลประทานเพียง 617,700 ไร่ จากการก่อสร้างอ่างเก็บน้ำที่มีก่อนหน้านั้น เช่น โครงการห้วยหลวง จังหวัดอุดรธานี สร้างเสร็จ พ.ศ. 2499 ได้พื้นที่ชลประทาน 40,000 ไร่ โครงการลำตะคอง จังหวัดนครราชสีมา เสร็จปี 2500 ได้พื้นที่ชลประทาน 1 แสนไร่ *(กรมชลประทาน, 2511: 5-6)* แต่เมื่อมีแผนพัฒนาฯ ก็เกิดโครงการขนาดใหญ่ซึ่งต้องอาศัยเงินกู้จากธนาคารโลก เช่น โครงการสร้างเขื่อนน้ำพองหรือเขื่อนอุบลรัตน์ ซึ่งในระยะแรกให้พื้นที่ชลประทาน 220,000 ไร่ โครงการลำปาวเมื่อเสร็จโครงการให้พื้นที่ชลประทาน 338,000 ไร่ เมื่อถึง พ.ศ. 2540 พื้นที่ชลประทานได้เพิ่มเป็น 5.1 ล้านไร่ หรือร้อยละ 16.02 ของพื้นที่ทำนา หรือเพิ่มขึ้นกว่า 7 เท่า ในขณะที่พื้นที่ทำนาในภาคอีสานเพิ่มขึ้นไม่ถึง 2 เท่า ในช่วง 40 ปี

แต่อย่างไรก็ตาม หากเปรียบเทียบกับภาคอื่นภาคอีสานยังด้อยกว่าทุกภาค กล่าวคือ ภาคเหนือมีพื้นที่ชลประทานถึงร้อยละ 63.60 ของพื้นที่ทำนา ภาคกลางร้อยละ 140.29 คือ พื้นที่ชลประทานมีมากกว่าพื้นที่ทำนาเสียอีก เช่นเดียวกับภาคใต้มีพื้นที่ชลประทานถึงร้อยละ 111.49 ทั้งๆ ที่ภาคอีสานมีพื้นที่ทำนาถึงร้อยละ 56.44 ของพื้นที่ทำนาทั้งประเทศ ในขณะที่ภาคเหนือ ภาคกลาง และภาคใต้ มีพื้นที่ทำนารวมกันเพียงร้อยละ 43.56 ของพื้นที่ทำนาทั้งประเทศ ดังปรากฏรายละเอียดในตาราง 5.9 และ 5.10

ตาราง 5.9 พื้นที่ชลประทานในภาคอีสาน เปรียบเทียบกับพื้นที่ทำนาปี

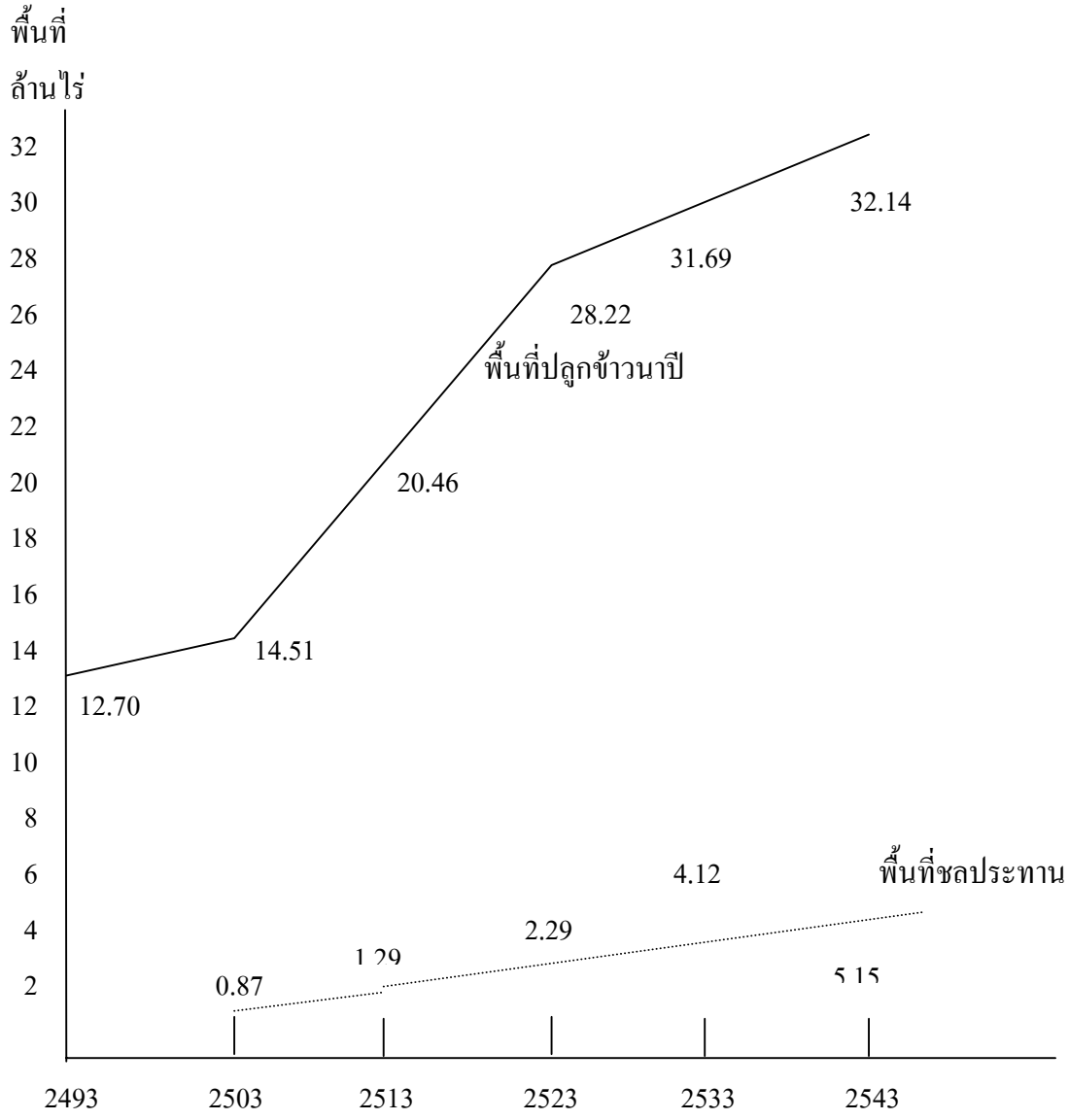
ปีเพาะปลูก	พื้นที่ทำนาปี (ไร่)	พื้นที่ชลประทานที่สร้างเสร็จแล้ว		อัตราการเพิ่มขึ้นของพื้นที่ชลประทาน/ปี
		ไร่	ร้อยละของ พท. ทำนาปี	
2500	11,487,000	617,700	5.38	-
2503	14,512,000	874,720	5.84	76,673
2513	20,460,000	1,290,000	6.30	41,528
2523	28,224,000	2,289,125	8.11	99,913
2525	26,607,000	2,741,160	10.30	226,018
2527	28,568,000	3,265,336	11.43	262,088
2529	28,754,175	3,746,218	13.03	240,441
2532	30,766,930	3,934,879	12.79	62,887
2533	31,639,413	4,122,601	13.03	187,722
2539	31,688,587	5,113,925	16.13	165,220
2540	32,144,320	5,149,071	16.02	35,146
ความแตกต่างช่วง 40 ปี (2500-2540)	20,657,320 เพิ่มขึ้นร้อยละ 179.83	4,531,371 เพิ่มขึ้นร้อยละ 734.42	10.64 เพิ่มขึ้นร้อยละ 197.77	
เพิ่มขึ้นโดยเฉลี่ย/ปี	516,433 ร้อยละ 4.50	113,284 ร้อยละ 18.36		

ที่มา : *กองเศรษฐกิจการเกษตร, 2503: 36, 152, 153; 2510: 174-175; 2519/20: 42*
สำนักเศรษฐกิจการเกษตร, 2526: 179; 2530/31: 201; 2532/33: 198; 2533/34: 18, 196; 2539/40: 18, 241; 2540/41: 18, 241

ตาราง 5.10 เปรียบเทียบพื้นที่ทำนากับพื้นที่ชลประทานของภาคอีสานกับภาคอื่นใน พ.ศ. 2510 และ 2540

	ภาคอีสาน	ภาคเหนือ	ภาคกลาง	ภาคใต้	ประเทศไทย
พื้นที่ทำนา (2510)	15,430,000	9,234,000	13,503,000	3,470,000	41,637,000
ร้อยละ	37.06	22.18	32.43	8.33	100.00
พื้นที่ชลประทาน (2510)	1,410,000	1,377,000	13,307,000	350,000	16,444,000
ร้อยละ	8.57	8.37	80.92	2.14	100.00
พื้นที่ชลประทานต่อพื้นที่ทำนาของภาค	9.14	14.91	98.55	10.09	39.49
พื้นที่ทำนา (2540)	32,144,320	12,363,686	9,683,472	2,766,554	56,958,032
ร้อยละ	56.44	21.71	17.00	4.85	100.00
พื้นที่ชลประทาน (2540)	5,149,071	7,862,717	13,584,168	3,083,882	29,679,838
ร้อยละ	17.35	26.49	45.77	10.39	100.00
พื้นที่ชลประทานต่อพื้นที่ทำนาของภาค	16.02	63.60	140.29	111.49	52.11

ที่มา : คำนวณจาก สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2510/12: 168; กองเศรษฐกิจการเกษตร, 2510: 174-175; สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2540/41: 18, 241

รูป 5.1 กราฟเปรียบเทียบพื้นที่ปลูกข้าวนาปี และพื้นที่ชลประทานในภาคอีสาน

5.3.3 ไฟฟ้า

ไฟฟ้าเป็นต้นกำเนิดของพลังงานที่สำคัญยิ่งในกิจการอุตสาหกรรม ไฟฟ้าแสงสว่างและเครื่องใช้ไฟฟ้า ซึ่งเป็นสิ่งอำนวยความสะดวกในชีวิตประจำวันของชาวอีสานในปัจจุบัน แต่เมื่อย้อนไปเมื่อ 5-6 ทศวรรษก่อน ประเทศไทยผลิตไฟฟ้าได้น้อยมาก กล่าวคือ ในช่วง พ.ศ. 2478-2481 มีแต่โรงไฟฟ้าดีเซลเท่านั้นที่ผลิตไฟฟ้า ไม่มีเขื่อนที่ผลิตไฟฟ้า ทั้งประเทศผลิตไฟฟ้าได้เพียง 30.260 เมกะวัตต์ ทั้งหมดผลิตจากโรงไฟฟ้า 31 โรง ใช้ในกรุงเทพฯ 26 เมกะวัตต์ หรือร้อยละ 85.9 ต่างจังหวัดผลิตได้เพียง 4.26 เมกะวัตต์ หรือร้อยละ 14.1 ต่อมาอีก 2 ทศวรรษ (พ.ศ. 2493) โรงไฟฟ้าเพิ่มเป็น 70 โรง แต่ยังผลิตไฟฟ้ารวมกันเพียง 32.334 เมกะวัตต์ ในจำนวนนี้ต่างจังหวัดผลิตได้ 7.334 เมกะวัตต์ หรือร้อยละ 22.7 *(ป๋วย อึ้งภากรณ์ และ สุภาพ ยศสุนทร, 2504: 87)*

ภาคอีสานในขณะนั้นยังมีไฟฟ้าใช้น้อยมาก มีเฉพาะไฟฟ้าจากโรงไฟฟ้าดีเซลในบางเขตเทศบาลและสุขาภิบาล และผลิตไฟฟ้าเฉพาะเวลากลางคืน เช่น ทั้งจังหวัดอุบลราชธานีมีเพียง 19 หมู่บ้าน (ทั้งหมดอยู่ในเขตเทศบาลและสุขาภิบาล) ที่มีไฟฟ้าใช้ ใน พ.ศ. 2500 ภาคอีสานมี 15 จังหวัด แต่มีเพียง 6 จังหวัดเท่านั้นที่มีไฟฟ้าใช้ ในบางเขตเทศบาลและสุขาภิบาล คือ ขอนแก่น กาฬสินธุ์ มหาสารคาม เลย สกลนคร และศรีสะเกษ ค่าไฟฟ้าขณะนั้นก็แพงมาก เพราะผลิตด้วยเครื่องดีเซล คือ ยูนิตละ 2-3 บาท[1] (ในขณะนั้นก๋วยเตี๋ยวผัดไทยจานละ 50 สต.) แต่ราคาไฟฟ้าในกรุงเทพฯ ยูนิตละ 65 สต. ถ้าใช้เกิน 50 ยูนิต คิดยูนิตละ 1 บาท ในขณะนั้นราคาไฟฟ้าในต่างประเทศยูนิตละ 20-25 สต. *(ป๋วย อึ้งภากรณ์ และ สุภาพ ยศสุนทร, 2504: 86-87; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2540: 15)* ดังนั้นคนชนบทอีสานเกือบทั้งหมดในยุคนั้นจึงใช้ไต้หรือกะบองเป็นสิ่งให้ความสว่างในยามค่ำคืน เครื่องใช้ไฟฟ้าต่างๆ ไม่ต้องพูดถึง

---

[1]ปัจจุบัน (พ.ศ. 2545) ค่าไฟฟ้ายูนิตละ 2.50 บาท สำหรับที่อยู่อาศัย ในจังหวัดขอนแก่นก๋วยเตี๋ยวผัดไทยที่ขอนแก่นปัจจุบันจานละ 15-20 บาท หมายความว่า ปัจจุบันก๋วยเตี๋ยวผัดไทย 1 จาน เท่ากับค่าไฟฟ้า 6-8 ยูนิต แต่เมื่อ 45 ปีก่อนค่าไฟฟ้า 1 ยูนิต ซื้อก๋วยเตี๋ยวผัดไทยได้ 4-6 จาน กลับตาลปัตรกันเลย คือ ไฟฟ้าลดลงอย่างน้อย 24 เท่า

ไฟฟ้ามาเพิ่มขึ้นเมื่อมีการสร้างเขื่อนภูมิพล ซึ่งสามารถผลิตไฟฟ้าได้ 490 เมกะวัตต์ ในระยะแรก เขื่อนภูมิพลสามารถจ่ายไฟฟ้าให้ทั้งภาคเหนือ ภาคกลาง และภาคอีสาน รวม 40 จังหวัด ต่อมาใน พ.ศ. 2509 เขื่อนอุบลรัตน์ (น้ำพอง) ก็สร้างเสร็จ ต่อมาใน พ.ศ. 2514 และ 2515 เขื่อนสิรินธรและเขื่อนจุฬาภรณ์ก็สร้างเสร็จ ผลิตไฟฟ้า 25.20, 63 และ 40 เมกะวัตต์ ตามลำดับ แต่การขยายไฟฟ้าไปสู่ชนบทมีปัญหางบประมาณขยายสายส่ง จนต่อมาใน พ.ศ. 2522 รัฐบาลญี่ปุ่นให้ไทยกู้เงินมาขยายสายส่งไฟฟ้าไปสู่ชนบท หมู่บ้านต่างๆ ในภาคอีสานจึงมีไฟฟ้าใช้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว พอถึงปี 2537 ภาคอีสานตอนนั้นมี 28,045 หมู่บ้าน แต่มีถึง 27,895 หมู่บ้าน หรือร้อยละ 99.5 ที่มีไฟฟ้าใช้ เหลือเพียง 150 หมู่บ้านที่ยังไม่มีไฟฟ้าใช้ มี 4 จังหวัด (นครพนม มหาสารคาม ร้อยเอ็ด และอำนาจเจริญ) ที่มีไฟฟ้าใช้ครบทุกหมู่บ้าน *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, (3) 2540: 15)*

ในปัจจุบันประเทศไทยผลิตไฟฟ้าได้ถึง 14,513 – 16,524 เมกะวัตต์ (ในจำนวนนี้เป็นไฟสำรองร้อยละ 28-43.7) *(สำนักงานคณะกรรมการนโยบายพลังงานแห่งชาติ; มติชน 3 มิถุนายน 2545)* มากกว่าในปี 2493 454-516 เท่า ในขณะที่จำนวนประชากรเพิ่มขึ้น 3.4 เท่าในช่วงเวลาเดียวกัน ราคาค่าไฟฟ้าต่อยูนิตถูกลงเหลือ 1 ใน 20 ถึง 1 ใน 30 ของปี 2500

การมีไฟฟ้าใช้ทำให้ชีวิตของชาวอีสานมีความสะดวกสบายเพิ่มขึ้นมาก แต่ขณะเดียวกันก็มีรายจ่ายเพิ่มขึ้นมากด้วย เพราะต้องซื้อต้องใช้ไฟฟ้าและจ่ายค่าไฟ กับต้องตามซื้อสินค้าที่เขาโฆษณาทางโทรทัศน์ ซึ่งจะกล่าวต่อไปในบทข้างหน้า การมีเครื่องใช้ไฟฟ้ากลายเป็นเกณฑ์วัดความมีหน้ามีตา หรือฐานะทางเศรษฐกิจสังคมอย่างหนึ่งในชุมชนอีสานด้วย *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2541: 56-57)*

5.3.4 การศึกษา

การศึกษามีส่วนอย่างสำคัญในการสร้างคุณภาพคนในชาติ รวมทั้งเกษตรกรอีสาน ระบบโรงเรียนของรัฐได้เกิดขึ้นอย่างเป็นทางการหลังมี พรบ.ประถมศึกษา พ.ศ. 2464 แต่การศึกษาใน 3 ทศวรรษแรกก็ไม่ได้ช่วยให้คนอ่านออกเขียนได้อย่างทั่วถึง ใน พ.ศ. 2490 คนไทยอ่านเขียนหนังสือไม่ได้ร้อยละ 46.3 *(ป๋วย อึ้งภากรณ์ และ สุภาพ ยศสุนทร, 2504: 14)* เพราะขาดครูทั้งปริมาณและคุณภาพ ครูส่วนใหญ่ไม่มีวุฒิครู เอาคนที่จบมัธยมปีที่ 3 และมัธยมปีที่ 6 มาเป็นครู ต่อมาใน พ.ศ. 2494 จึงมีการรับคนที่จบมัธยมปีที่ 6 หรือคนที่มีวุฒิครูมูลมาเรียนวิชาครู 3 ปี ที่โรงเรียนฝึกหัดครูอุบลราชธานีและนครราชสีมา แล้วได้วุฒิครู ป.ป.

ใน พ.ศ. 2497 รัฐบาลได้ตั้งศูนย์กลางอบรมการศึกษาผู้ใหญ่ จังหวัดอุบลราชธานี (ศ.อ.ศ.อ.) เพื่อฝึกหัดพัฒนากรออกไปพัฒนายกมาตรฐานความเป็นอยู่ของชาวชนบท ต่อมากระทรวงศึกษาธิการได้ยกภาระนี้ให้กับกรมพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย

ใน พ.ศ. 2499 รัฐบาลได้จัดตั้งโครงการฝึกหัดครูชนบท โดยความช่วยเหลือจาก UNESCO เพื่อผลิตครูให้ชนบท และให้ครูเป็นผู้นำในการพัฒนาชุมชน ประกอบกับรัฐบาลมีการขยายการศึกษาไว้ในแผนพัฒนาภาคอีสาน ฉบับที่ 1 (1 ปีหลังแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1 ใน พ.ศ. 2504) ทำให้จำนวนโรงเรียน ครู เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ภายใน 3 ทศวรรษจำนวนนักเรียนอีสานเพิ่มขึ้น 2.3 เท่า ใน พ.ศ. 2500 มีนักเรียนชั้นเตรียมอุดมศึกษาในภาคอีสานเพียง 572 คน หรือร้อยละ 3.32 ของนักเรียนเตรียมอุดมศึกษาทั้งประเทศ ภายใน 3 ทศวรรษมีนักเรียนมัธยมศึกษาในอีสานเพิ่มขึ้น 8 เท่า มีนักเรียนประถมศึกษาเรียนต่อชั้นมัธยมศึกษาร้อยละ 25.11 ต่อมารัฐบาลมีนโยบายขยายการศึกษาภาคบังคับจาก 6 ปี เป็น 9 ปี ทำให้นักเรียนประถมศึกษาเรียนต่อในชั้น ม.1 เพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 78.2-84.8 ของจำนวนนักเรียน ป.6 ทั้งหมด ภายในเวลาเพียง 4 ปี *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2540(3): 16; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2541: 70-73)*

ผลของการที่รัฐขยายการศึกษามีผลต่อเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานทั้งทางบวกและลบ ในนัยยะบวกก็คือ การที่คนรู้หนังสือมากขึ้น รู้วิธีการคำนวณที่ใช้ในชีวิตประจำวัน น่าจะทำให้ประสิทธิภาพในการผลิตสูงขึ้น รู้กลโกง เล่ห์เหลี่ยมของนายทุน-พ่อค้าคนกลางมากขึ้น การเอารัดเอาเปรียบของคนเหล่านี้ต่อเกษตรกรคงไม่ง่ายเหมือนแต่ก่อน แต่นัยยะด้านลบของการศึกษาคือ ครัวเรือนต้องมีรายจ่ายสูงขึ้น ทั้งเครื่องแบบนักเรียน หนังสือ อุปกรณ์การเรียน (จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน ใน 12 หมู่บ้าน พบว่า รายจ่ายด้านการศึกษาเฉลี่ย 4,017 บาท/ครัวเรือน/ปี หรือร้อยละ 5.7) นอกจากนั้นช่วงเวลาการใช้แรงงานเด็กของครัวเรือนช้าลง 3-6 ปี และเมื่อนักเรียนจบ ม.3 และ ม.6 ส่วนมากไม่ค่อยอยู่ในชุมชน แต่ทิ้งชุมชนไปทำงานในเมืองเป็นจำนวนมาก อนึ่ง ในการศึกษาเชิงคุณภาพ พบว่า นักเรียนที่จบ ม.3 แล้ว กลุ่มที่มีฐานะดีและเรียนดี ถ้าไม่เรียนต่อ ม.4 ก็มักจะไปหางานทำในเมืองเป็นส่วนใหญ่ แต่กลุ่มที่มีฐานะยากจนและเรียนไม่ค่อยดี มักจะทำงานอยู่ในชุมชน สรุปก็คือ คนที่ทิ้งชุมชนไปทำงานในเมืองเป็นคนที่มีการศึกษาสูงกว่าคนที่อยู่ในชุมชน แปลว่า รัฐและชุมชนผลิตคนที่มีคุณภาพดีเพื่อป้อนตลาดงานในเมืองหรือในภาคอื่น

5.3.5 นโยบายการผลิตเพื่อส่งออกของรัฐบาล

ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจภาคอีสานฉบับแรก กำหนดไว้เป็นนโยบายอย่างชัดเจนว่า “จะได้เร่งการปลูกพืชที่มีความต้องการของตลาดต่างประเทศก่อน” *(สภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ, 2504: 2)* และพืชที่ว่ามีกำหนดไว้ในแผนดังกล่าวด้วย ดังปรากฏในตาราง 5.11

ตาราง 5.11 พืชพาณิชย์ที่รัฐบาลกำหนดไว้ในแผนพัฒนาภาคอีสานฉบับแรก (2505-2509) ว่าต้องเพิ่มผลผลิต

ชนิดของพืช	ผลผลิตในปี 2502 (ตัน)		เป้าหมายการผลิต (ตัน)		
			ในปี 2505	2509	เพิ่มขึ้น
1. ข้าว	2,077,100	(27.83)	2,260,000	2,380,000	120,000
2. ข้าวโพด	112,300	(35.40)	320,000	400,000	80,000
3. ปอ	49,200	(98.40)	150,000	200,000	50,000
4. ถั่วต่างๆ (ถั่วเหลือง ถั่วลิสง และถั่วเขียว)	41,700	(21.70)	46,700	55,040	8,340
5. มันสำปะหลัง	39,900	(3.68)	46,280	56,260	9,980
6. งา	5,700	(34.96)	7,590	11,120	9,980
7. ละหุ่ง	10,000	(29.70)	13,440	19,690	6,250
8. อ้อย	1,213,400	(24.32)	1,326,250	1,492,480	166,230
9. ฝ้าย	20,800	(55.61)	27,680	40,560	12,880
10. ยาสูบ	22,300	(33.23)	25,870	31,440	5,570
11. นุ่น	99,000	(25.89)	131,770	193,310	61,540
รวม	3,691,500	(25.23)	4,355,580	4,879,900	524,320
ดรรชนีการผลิต	100		117.97	132.16	

ที่มา : สภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ, 2504: 15-17

พืช 11 ชนิดที่ปรากฏในแผนดังกล่าว มี 3 ชนิดที่ระบุไว้ในแผนดังกล่าวอีกหลายครั้ง คือ ข้าว ปอ ฝ้าย ข้าวโพด และละหุ่ง แล้วยังได้กล่าวถึงการที่รัฐบาลต้องสร้างเขื่อนเพื่อเก็บกักน้ำมาช่วยการเพาะปลูกให้ได้เนื้อที่ 250,000 ไร่ และเมื่อสร้างเขื่อนเสร็จยังจะได้ไฟฟ้าเอามาใช้แสงสว่าง โรงงานอุตสาหกรรม และปั๊มเครื่องสูบน้ำเพื่อเอามาใช้ในการเกษตรด้วย (การใช้ไฟฟ้าเพื่อสูบน้ำดังกล่าวกว่าจะเป็นจริงก็ตกปลายทศวรรษ 2520 หลังจากประกาศใช้แผนประมาณ 20 ปี)

ที่จริงแผนดังกล่าวเขียนไว้ค่อนข้างดี ในประเด็นของความสอดรับกันระหว่างการอนุรักษ์ต้นน้ำ การพลังงาน การเกษตร และอุตสาหกรรม เช่น ในแผนระบุว่าให้อนุรักษ์ป่าดงลานเอาไว้เพื่อเป็นต้นน้ำของเขื่อนอุบลรัตน์ เมื่อสร้างเขื่อนก็จะได้น้ำมาเพาะปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์ และโรงงานที่กำหนดไว้ในแผนก็เป็นโรงงานที่รับวัตถุดิบมาจากพืชที่ส่งเสริมให้ปลูก เช่น โรงงานทอผ้า ก็ให้นำฝ้ายและไหมมาใช้ทอ โรงงานทอกระสอบ เชือก ใช้ปอและป่าน โรงงานน้ำตาลนำอ้อยมาใช้เป็นวัตถุดิบ เป็นต้น และเพื่อให้การขนส่งวัตถุดิบและสินค้าที่ผลิตแล้วไปสู่ตลาดได้สะดวก ในแผนดังกล่าวจึงวางโครงการที่จะสร้างทางหลวงลาดยางยาวประมาณ 2 พันกิโลเมตรด้วย *(สภาพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ, 2504: 5, 11, 107, 109)*

จากแผนดังกล่าวมีส่วนสำคัญในการทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในภาคอีสาน โดยเฉพาะการปลูกพืชพาณิชย์ แม้จะไม่เป็นไปตามแผนทุกชนิดของพืชที่ระบุไว้ แต่หลายชนิดก็มีการปลูกมากกว่าที่ระบุไว้มาก เช่น ปอ เนื่องจากมีการตั้งโรงงานทอกระสอบที่จอหอ ต่อมาก็ตั้งที่สีคิ้ว จ.นครราชสีมา และอุดรธานี (อำเภอเมือง บ้านโนนขมิ้น) ทำให้มีตลาดรับซื้อปอที่แน่นอน ราคาปอที่มีการซื้อขายกันปีแรกๆ สูง ชาวอีสานได้เงินเป็นก้อน (เป็นหมื่นบาท) จากการขายผลผลิตที่เป็นพืชพาณิชย์อย่างทั่วถึงเป็นครั้งแรก *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 83-86)* การปลูกปอจึงขยายพื้นที่ออกไปอย่างรวดเร็ว ในปีเพาะปลูก 2509/10 มีการปลูกปอในภาคอีสานถึง 3.2 ล้านไร่* หรือเพิ่มขึ้นเป็น 65 เท่า ทั้งๆ ที่กำหนดไว้ในแผนเพียง 2 แสนตัน หรือประมาณ 8 แสนไร่เท่านั้น หรือมากเป็น 4 เท่าของที่กำหนดไว้ในแผน มันสำปะหลังกำหนดไว้ในแผนจะผลิต 56,260 ตัน (2509) แต่ผลิตจริง 162,840 ตัน แต่พืชพาณิชย์หลายชนิดก็ผลิตได้ต่ำกว่าที่กำหนดไว้ในแผน เช่น ฝ้ายจะผลิต 40,560 ตัน ในปี 2509 แต่ผลิตได้จริง 17,298 ตันเท่านั้น อ้อยโรงงานตั้งเป้าไว้ 1.4 ล้านตัน แต่ผลิตได้จริงเพียง 6 แสนตันเศษเท่านั้น *(สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2510: 58, 61, 83, 85)* เพราะมีปัจจัยหลายตัวที่มาทำให้เกษตรกรตัดสินใจผลิตหรือไม่ผลิตอะไร เพราะประเทศไทยเป็นประเทศทุนนิยม ไม่ใช่สังคมนิยม ที่จะสั่งให้แต่ละพื้นที่ปลูกอะไรเท่าใดได้

กล่าวโดยสรุป นโยบายส่งเสริมการผลิตเพื่อส่งออกมีผลอย่างแน่นอนต่อการขยายพื้นที่การปลูกพืชพาณิชย์ นโยบายดังกล่าวผ่านทางจากส่วนกลางไปยังจังหวัด อำเภอ ลงไปสู่กำนันผู้ใหญ่บ้าน เกษตรอำเภอ และเกษตรตำบล กับพวกพ่อค้ารับซื้อผลผลิตทางเกษตร ไปสู่เกษตรกรอีสาน

---

* เฉพาะปอแก้ว ยังไม่รวมปอกระเจาอีก 14,000 ไร่

5.3.6 นโยบายปราบคอมมิวนิสต์ของรัฐบาล

นับตั้งแต่มีการตั้งพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย ตั้งแต่วันที่ 1 ธันวาคม 2485 จากการประชุมสมัชชาครั้งที่ 1 ที่จังหวัดนครสวรรค์ เป็นต้นมา นโยบายหลักของพรรคคือ การเผยแพร่ลัทธิคอมมิวนิสต์ในหมู่กรรมกรและในเขตเมืองเป็นหลัก ตามแนวของคอมมิวนิสต์รัสเซีย แต่ก็ถูกปราบปรามจากทางการอย่างรุนแรง โดยทางการมักจะปราบเหมารวมทั้งพวกคอมมิวนิสต์พวกแบ่งแยกดินแดนในภาคอีสาน[1] และรวมไปถึงพวกที่ต่อต้านรัฐบาลที่ไม่ได้เป็น 2 พวกแรก การปราบปรามมีทั้งการจับเอาไปขังและการยิงทิ้ง ขณะเดียวกันหลังจากที่ฝ่ายคอมมิวนิสต์ของเหมาเจ๋อตุงยึดประเทศจีนได้สำเร็จในวันที่ 1 ตุลาคม 2492 ก็สนับสนุนฝ่ายเกาหลีเหนือ จนเกิดสงครามเกาหลี (2493-2496) และสนับสนุนฝ่ายเวียดนามให้ต่อสู้กับฝรั่งเศสจนได้ชัยชนะในสงครามเดียนเบียนฟู แล้วยังได้สนับสนุนพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย โดยทางฝ่ายจีนจัดการฝึกอบรมลัทธิ การทหาร การพยาบาล ให้กับคนของ พ.ค.ท. (พรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย) รุ่นละ 100 คน ติดต่อกันหลายปี ภายหลังได้ขยายโรงเรียนดังกล่าวเป็น 3 โรง และฝ่ายคอมมิวนิสต์เวียดนามได้ตั้งโรงเรียนดังกล่าวอบรมคนจาก พ.ค.ท. แล้วติดอาวุธส่งกลับมาปฏิบัติการในประเทศไทย

หลังการปฏิวัติครั้งที่ 2 ของ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ในวันที่ 20 ตุลาคม 2501 รัฐบาลไทยได้กวาดล้างคอมมิวนิสต์ในเมืองอย่างกว้างขวาง มีผู้ถูกจับกุม 108 คน แล้วได้ออกประกาศคณะปฏิวัติฉบับที่ 19 เมื่อวันที่ 31 ตุลาคม 2501 ประกาศยุบสหภาพแรงงานทั่วประเทศ 154 สภาพ ซึ่งรวมตัวกันเป็น 2 สหพันธ์ และ 1 สภา เพราะเชื่อว่าสหภาพเหล่านี้เป็นที่เผยแพร่ลัทธิคอมมิวนิสต์

---

[1]วันที่ 4 มีนาคม 2492 4 อดีตรัฐมนตรี คือ นายทองอินทร์ ภูริพัฒน์, นายจำลอง ดาวเรือง, นายถวิล อุดล และ ดร.ทองเปลว ชลภูมิ ถูกตำรวจยิงตายระหว่างย้ายที่คุมขังที่บางเขน ทั้ง 4 เป็นผู้ต้องหากบฏแบ่งแยกดินแดนภาคอีสาน 31 มีนาคม 2492 นายทวี ตะเวทิกุล ผู้นิยมคอมมิวนิสต์ถูกยิงตายที่สมุทรสงคราม นายเตียง คีรีขันธ์ ถูกยิงตายในวันที่ 12 ธันวาคม 2495 *(ประสิทธิ์ ไชยทองพันธ์, 2522: 280-289)*

การปราบปรามของรัฐบาลในเมือง ทำให้ฝ่ายคอมมิวนิสต์เปลี่ยนนโยบายไปขยายอิทธิพลในชนบท โดยเฉพาะในภาคอีสาน อย่างเงียบๆ หลังจากเหตุการณ์วันเสียงปืนแตกในวันที่ 7 สิงหาคม 2508 ซึ่งฝ่าย พ.ค.ท. โดยการนำของสหายหย่ง แซ่ตัน นำกำลังโจมตีตำรวจ ภายใต้การบังคับบัญชาของ พ.ต.อ.สงัด โรจนภิรมย์ ที่บ้านนาบัว ต.เรณู อ.ธาตุพนม จ.นครพนม ตั้งแต่นั้นมา การต่อสู้ด้วยอาวุธระหว่าง พ.ค.ท. และฝ่ายรัฐบาล ได้รุนแรงขึ้นเรื่อยๆ การโฆษณาปลุกระดมของ พ.ค.ท. ได้เพิ่มขึ้นอย่างกว้างขวาง ทำให้ฝ่าย พ.ค.ท. มีพื้นที่เพิ่มขึ้นมาก โดยเฉพาะในภาคอีสาน *(ประสิทธิ์ ไชยทองพันธ์, 2522: 295-326)* ดังปรากฏในรายงานของทางการว่า ใน พ.ศ. 2518 ประชากรในเขตแทรกซึมของผู้ก่อการร้ายในภาคอีสานมีถึงร้อยละ 52.5 ในขณะที่ภาคใต้ ภาคเหนือ และภาคกลาง มีร้อยละ 20.1, 18 และ 9.4 ตามลำดับ *(สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2520)* ทางสภาพัฒน์ฯ ได้วิเคราะห์ให้รัฐบาลเห็นว่า เขตแทรกซึมของ พ.ค.ท. ราษฎรมีฐานะยากจนกว่าเขตอื่น และยังได้รับงบประมาณน้อย ดังจะเห็นได้จากตาราง 5.11 ว่า ภาคอีสานซึ่งอยู่ในเขตแทรกซึมมากมีผลิตภัณฑ์ภาคเพียง 1,867.8 บาท/คน ขณะที่ภาคกลางซึ่งมีการแทรกซึมน้อยมีผลิตภัณฑ์ภาคถึง 5,673 บาท หรือเป็น 3 เท่าของภาคอีสาน พื้นที่ชลประทานก็มีเพียงร้อยละ 5 ขณะที่ภาคกลางมีถึงร้อยละ 47.5 ของพื้นที่เกษตร มิหนำซ้ำพื้นที่ชลประทานที่มีอยู่น้อยนิดก็ยังส่งน้ำได้เพียงร้อยละ 62.5 ขณะที่ภาคกลางส่งน้ำได้ถึงร้อยละ 83.1 งบประมาณที่รัฐบาลจ่ายไปพัฒนาเศรษฐกิจสังคมต่อหัวของภาคอีสานได้รับเพียง 1,519.5 บาท แต่ภาคกลางได้ 1,761.1 บาท ถ้าคิดเฉพาะกรุงเทพฯ น่าตกใจมาก เพราะได้รับถึง 3,815.1 บาท หรือเป็น 2.5 เท่าของภาคอีสาน ทางสภาพัฒน์ฯ จึงสรุปว่า “ฐานะแตกต่างกันทางเศรษฐกิจนี้ก็นับมีผลต่อภาวะความมั่นคงภายในด้วย” *(สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2520: 147)* ดังนั้น รัฐบาลจึงมีแผนพัฒนาเพื่อความมั่นคง คือ เพิ่มงบประมาณโครงการไปยังพื้นที่ยากจนมากขึ้นอย่างต่อเนื่อง เพื่อมิให้เกิดความเหลื่อมล้ำระหว่างภาคต่างๆ ระหว่างกลุ่มคนที่ฐานะแตกต่างกันมากเกินไป เพราะยิ่งแตกต่างมาก พ.ค.ท. ก็มีเหตุผลที่จะโจมตีรัฐบาลได้อย่างสมเหตุสมผลมากขึ้นว่า รัฐกอบโกยเอาผลประโยชน์จากคนที่ยากจน ภาคที่ยากจน ไปเลี้ยงคนรวย ภาคที่รวย ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่เป็นธรรมในสังคม จะทำให้ประชาชนไปอยู่กับฝ่าย พ.ค.ท. มากขึ้น

ตาราง 5.12 เปรียบเทียบประชากรในเขตแทรกซึมของผู้ก่อการร้าย ผลิตภัณฑ์รวมต่อประชากร พื้นที่ชลประทาน และรายจ่าย ตามแผนพัฒนาฉบับที่ 3 ต่อประชากร

ภาค	ร้อยละของประชากรในเขตแทรกซึม (2518)	ผลิตภัณฑ์รวมต่อประชากร (2515) (บาท)	ร้อยละของ พ.ท.ชลประทาน (2518)		รายจ่าย บาท/คน พัฒนาเศรษฐกิจ สังคม ตามแผนพัฒนาฉบับที่ 3 (2515-2519)
			(ก)	(ข)	
อีสาน	52.5	1,867.8	5.0	62.5	1,519.5
เหนือ	18.0	2,815.7	14.9	52.9	1,761.6
ใต้	20.1	4,477.3	15.0	66.7	1,982.9
กลาง	9.4	5,673.0[(1)]	47.5	83.1	1,761.1
กทม.	-	-	-	-	3,815.1

[(1)]ไม่รวมกรุงเทพฯ

(ก) ร้อยละของพื้นที่ชลประทานต่อพื้นที่การเกษตรของภาค

(ข) ร้อยละของพื้นที่ชลประทานที่ส่งน้ำได้ในฤดูฝน

ที่มา : ดัดแปลงจาก สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2520: 150-153

ผลของนโยบายต่อสู้กับ พ.ค.ท. ดังกล่าว ทำให้รัฐบาลเพิ่มงบประมาณทั้งด้านเศรษฐกิจและสังคมในพื้นที่ยากจนของภาคต่างๆ รวมทั้งภาคอีสานยิ่งขึ้น มีการสร้างถนนเพิ่มขึ้นมากมายในช่วงดังกล่าว ซึ่งกรมทางหลวงสร้างไม่ทัน เพราะมีงานมากอยู่แล้ว จึงให้ ร.พ.ช. และ กรป. กลาง เป็นผู้ก่อสร้าง เชื่อมระหว่างหมู่บ้านกับอำเภอเป็นเครือข่าย ถนนเหล่านี้มีประโยชน์อย่างสำคัญ 2 ประการ คือ ประการแรก ทำให้ทางการส่งหน่วยแพทย์เคลื่อนที่ไปดูแลรักษาพยาบาลประชาชนที่ห่างไกลเป็นครั้งคราว และยังมีเจ้าหน้าที่หน่วยปฏิบัติการจิตวิทยาไปโน้มน้าวให้ประชาชนมาอยู่ฝ่ายรัฐบาล หากหมู่บ้านใดต่อต้านก็ส่งทหารเข้ามาปราบปรามได้สะดวก หมู่บ้านใดที่ยังไม่เข้ากับ พ.ค.ท. ทหารก็ฝึกอบรมลูกเสือชาวบ้านและไทยอาสาป้องกันชาติเอาไว้เป็นหูเป็นตาให้กับฝ่ายรัฐบาล ประการที่สอง ถนนเหล่านี้เป็นประโยชน์ทางเศรษฐกิจ กล่าวคือ ทำให้การขนส่งผลผลิตทางการเกษตรออกมาสู่ตลาดได้สะดวก ค่าขนส่งถูกลง ขณะเดียวกันก็มีพ่อค้าเร่นำสินค้าสำเร็จรูปเข้าไปขายในหมู่บ้านได้สะดวกขึ้น

อย่างไรก็ตาม ถนนเหล่านี้หลายสายตัดผ่ากลางเขตป่า เขา ซึ่งมีป่าที่อุดมสมบูรณ์ ทำให้ราษฎรอพยพเข้าไปจับจองและทำกินในพื้นที่เหล่านี้ แล้วตั้งชุมชนในเขตป่า ซึ่งหลายพื้นที่เป็นป่าสงวนและป่าอุทยานแห่งชาติ ทำให้เกิดปัญหาในเวลาต่อมา[1] แต่ในตอนนั้นทางการทหารอยากได้แนวร่วมจากประชาชน จึงไปชักจูงให้ประชาชนเข้ามาอยู่ในพื้นที่ป่าเหล่านี้ ยิ่งประชาชนมาเข้ากับฝ่ายทหารมากเท่าไร พ.ค.ท. ก็ยิ่งเสียเปรียบในสงครามแย่งชิงประชาชนในช่วง พ.ศ. 2508-2526 ซึ่งเป็นที่ทราบกันดีว่าในที่สุดฝ่ายรัฐบาลเป็นฝ่ายชนะ

ศาสตราจารย์ ดร.อัมมาร สยามวาลา ได้กล่าวถึงยุคทองของความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ (พ.ศ. 2501-2516) ในบทความของท่าน เรื่อง “เศรษฐกิจไทย : 50 ปี ของการขยายตัว” ว่า การขยายตัวของพื้นที่และผลผลิตทางการเกษตรของไทยใน “ยุคทอง” ดังกล่าว เป็นผลมาจากปัจจัยหลายๆ อย่าง พอสรุปได้ 5 ปัจจัย คือ (1) อุปสรรคของการขยายพื้นที่เกษตรสู่พื้นที่ก่อนหน้านั้น คือ ไข้มาลาเรีย แต่อุปสรรคนี้ถูกขจัดออกไปจากการรณรงค์ฉีด ดี.ดี.ที. ในบ้านเรือนทั้งประเทศ รวมทั้งในบ้านเรือนในเขตป่าด้วย (2) การตัดถนนสู่พื้นที่ป่า ทำให้เกษตรกรขนผลผลิตออกมาสะดวก (3) การให้สัมปทานป่าไม้ ทำให้การบุกเบิกป่าเป็นที่ทำกินทำได้ง่าย (4) การเพิ่มขึ้นของประชากรอย่างรวดเร็ว ทำให้ต้องขยายพื้นที่ทำกิน (5) การใช้เทคโนโลยีการเกษตร โดยเฉพาะรถไถใหญ่ ทำให้การเตรียมดินปลูกพืชไม่มีอุปสรรคอีกต่อไป *(อัมมาร สยามวาลา, 2540: 52-56)* ข้อสรุปสำหรับภาพรวมของสาเหตุของการขยายตัวภาคเกษตรดังกล่าว สามารถนำมาใช้กับภาคอีสานได้เป็นอย่างดี ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

---

[1] เช่น ถนนสาย อ.ดงหลวง จ.มุกดาหาร – อ.เต่างอย จ.สกลนคร, สาย อ.เต่างอย – บ.สร้างค้อ อ.ภูพาน, สาย อ.เต่างอย – อ.เขาวง จ.กาฬสินธุ์, สาย อ.เขาวง – กิ่ง อ.นาภู – บ.สร้างค้อ เป็นต้น ถนนเหล่านี้ตัดผ่ากลางเทือกเขาภูพาน ซึ่งสมัยนั้นเป็นดง เป็นเขตที่ ผ.ก.ค. มีอำนาจอยู่ จนฝ่ายเจ้าหน้าที่ไม่กล้าแต่งเครื่องแบบเข้าไป

บทที่ 6
เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานยุคพืชพาณิชย์ (เศรษฐกิจพึ่งพา)
(พ.ศ. 2503-ปัจจุบัน)

ในบทนี้จะกล่าวถึงเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานยุคพืชพาณิชย์ ใน 4 หัวข้อใหญ่ คือ

(1) การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจในภาคอีสานช่วง 4 ทศวรรษของยุคพืชพาณิชย์

(2) การเปลี่ยนแปลงการผลิตในยุคพืชพาณิชย์ ซึ่งจะมีประเด็นหลักที่จะกล่าวถึง 4 ประเด็น คือ [1] การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินและการถือครอง [2] การเปลี่ยนแปลงการผลิตข้าว [3] พืชไร่ [4] การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการเกษตร [5] การเปลี่ยนแปลงการผลิตอื่นๆ ของชุมชน

(3) การเปลี่ยนแปลงการใช้แรงงาน

(4) ความสัมพันธ์ในการผลิต

โดยจะกล่าวตามลำดับดังต่อไปนี้

6.1 การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจในภาคอีสานช่วง 4 ทศวรรษของยุคพืชพาณิชย์

ยุคพืชพาณิชย์ของภาคอีสาน นับตั้งแต่ พ.ศ. 2503 เป็นต้นมา เพราะเป็นปีที่ภาคอีสานเริ่มปลูกพืชเพื่อขายอย่างจริงจังและกว้างขวางเป็นครั้งแรก[1] ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาจนถึงทุกวันนี้ โดยมีพืชพาณิชย์หมุนเวียนเปลี่ยนชนิดกันเข้ามา บางชนิดก็ติดอันดับยอดนิยมยาวนาน เช่น ข้าวโพด เลี้ยงสัตว์ อ้อยโรงงาน มันสำปะหลัง บางชนิดก็เข้ามาได้ราวทศวรรษเศษก็ลดความสำคัญลง เช่น ปอแก้ว

---

[1]ใน พ.ศ. 2503 ประเทศไทยปลูกปอแก้ว 870,000 ไร่ (เกือบทั้งหมดปลูกในภาคอีสาน) เพิ่มจากปีก่อนซึ่งปลูกเพียง 277,000 ไร่ ถึง 214.1% *(Wilson, 1983: 122)* จึงถือว่าปอแก้วเป็นพืชพาณิชย์ชนิดแรกของภาคอีสาน เป็นพืชพาณิชย์รุ่นบุกเบิก

ก่อนที่จะกล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานในยุคพืชพาณิชย์ จะขอกล่าวถึงโครงสร้างเศรษฐกิจของภาคอีสานที่เปลี่ยนไปในยุคนี้พอสังเขป เพื่อจะได้เห็นภาพรวมเศรษฐกิจของภาคอีสานในยุคนี้ว่า เศรษฐกิจหลักของภาคคือสาขาใด มีขนาดหรือสัดส่วนเท่าใดเมื่อเทียบกับเศรษฐกิจของประเทศ และแต่ละสาขามีขนาดเท่าใดเมื่อเปรียบเทียบกับภาพรวมเศรษฐกิจของทั้งภาคอีสาน ซึ่งพอสรุปได้ดังนี้

1) สัดส่วนของเศรษฐกิจภาคอีสาน เมื่อเปรียบเทียบกับของประเทศ

จากตาราง 6.1 จะเห็นว่าสัดส่วนของเศรษฐกิจอีสานมีขนาดเพียงร้อยละ 15.4 ของขนาดเศรษฐกิจของประเทศในปี 2514 มากกว่าภาคเหนือและภาคใต้เพียงเล็กน้อย แต่เล็กกว่าภาคกลางมาก คือ ประมาณ 1 : 3.7 ขนาดสัดส่วนของเศรษฐกิจภาคอีสานค่อยๆ ลดลงเมื่อเปรียบเทียบกับขนาดเศรษฐกิจของประเทศ โดยลดลงเหลือเพียงร้อยละ 11.1 ในปี 2537 และในช่วง 5 ปีหลัง (2537-2542) สัดส่วนค่อนข้างจะใกล้เคียงกันมาก ในขณะที่กรุงเทพฯ และปริมณฑล เติบโตอย่างน่าเกลียด คือ มีขนาดเศรษฐกิจถึงร้อยละ 47.9-52.3 ในช่วง 5 ปีหลัง

ตาราง 6.1 โครงสร้างการผลิตรวมรายภาค (ร้อยละ)

ภาค	2514	2519	2537	2539	2540	2541	2542
อีสาน	15.4	14.8	11.1	11.2	10.9	11.2	11.1
เหนือ	14.4	13.2	9.1	9.0	8.8	9.2	9.0
ใต้	13.0	12.2	8.8	8.7	8.7	9.4	9.0
ตะวันออก	*	*	9.8	11.4	12.8	13.5	13.8
ตะวันตก	*	*	4.2	4.1	4.0	4.1	4.1
กลาง	57.2	59.8	4.7	4.8	4.8	4.7	4.7
กทม. และปริมณฑล	*	*	52.3	50.8	50.0	47.9	48.3
รวมทั้งประเทศ	100	100	100	100	100	100	100

ที่มา : ปี 2514, 2519 จากสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2520: 100

** ตัวเลขปี 2514, 2519 ภาคตะวันออก ภาคตะวันตก กรุงเทพฯ และปริมณฑล รวมอยู่ในภาคกลาง*

ปี 2537-2542 จากสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2543: 4

2) สัดส่วนของภาคเกษตรลดลง ทั้งของภาคอีสานและของประเทศ

จากตาราง 6.2 จะเห็นได้อย่างชัดเจนว่า ผลิตภัณฑ์ภาคอีสาน (G.R.P. = Gross Regional Productions) ภาคเกษตรซึ่งน้อยกว่าภาคนอกเกษตร ได้ลดลงอย่างต่อเนื่องจากร้อยละ 48.78 ในปี 2518 เหลือเพียงร้อยละ 19.90 ในปี 2536 มากระเตื้องขึ้นเล็กน้อยในช่วงเศรษฐกิจตกต่ำเมื่อเกิดวิกฤติเศรษฐกิจฟองสบู่แตก เพราะภาคนอกเกษตรทรุดหนัก เมื่อเปรียบเทียบกับผลิตภัณฑ์มวลรวมในประเทศ (G.D.P. = Gross Domestic Productions) จะเห็นว่าเศรษฐกิจภาคเกษตรลดลงอย่างต่อเนื่องเช่นเดียวกัน (และมากระเตื้องขึ้นเล็กน้อยช่วงฟองสบู่แตก) แต่ของประเทศนั้นภาคเกษตรได้ลดขนาดลงมาก่อนภาคอีสานประมาณ 23 ปี คือ ในปี 2495 G.D.P. ภาคเกษตรเริ่มต่ำกว่าภาคนอกเกษตรแล้ว คือ เหลือร้อยละ 49 ในขณะที่ภาคอีสานภาคเกษตรลดเหลือร้อยละ 48.78 ใน พ.ศ. 2518 หรืออีกนัยหนึ่งภาคอีสานสามารถคงเศรษฐกิจภาคเกษตรได้นานที่สุดของประเทศ

3) สัดส่วนของผลิตภัณฑ์ภาคอีสาน (G.R.P.) สาขาต่างๆ ต่ำมาก เมื่อเปรียบเทียบกับผลิตภัณฑ์มวลรวมในประเทศ (G.D.P.) สาขาเดียวกัน

จากตาราง 6.3 จะเห็นว่า โครงสร้างการผลิตซึ่งสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ แบ่งไว้ 11 สาขานั้น 5 สาขาที่มีสัดส่วนสูงสุดของภาค คือ สาขาเกษตร (25.82) การค้า (16.61) บริการ (13.93) ที่อยู่อาศัย (13.66) และราชการ (12.38) ในปี 2518 ซึ่งเป็นสัดส่วนที่น้อยมากเมื่อเปรียบเทียบกับของประเทศ ทั้งๆ ที่ภาคอีสานมีประชากรและพื้นที่ถึง 1 ใน 3 ของประเทศ

ข้อสังเกตของการเปลี่ยนแปลงในตารางนี้ก็คือ มี 5 สาขาที่มีขนาดเพิ่มขึ้น เมื่อเปรียบเทียบระหว่างปี 2518 กับ 2541 ซึ่งห่างกัน 23 ปี โดยสาขาธนาคาร การประกันภัย เพิ่มมากที่สุดจากร้อยละ 4.35 เป็น 13.33 เพิ่มขึ้นร้อยละ 8.98 อันดับสอง คือ สาขาราชการ เพิ่มจากร้อยละ 12.38 เป็น 20.68 เพิ่มขึ้นร้อยละ 8.3 อันดับสามคือ สาขาที่อยู่อาศัย เพิ่มจากร้อยละ 13.66 เป็น 18.29 เพิ่มขึ้นร้อยละ 4.63 ส่วนสาขาไฟฟ้า ประปา และสาขาบริการ เพิ่มขึ้นเล็กน้อย คือ ร้อยละ 1.6 และ 0.67 ตามลำดับ ที่เหลืออีก 6 สาขาลดลง โดยเฉพาะสาขาเกษตร ซึ่งเป็นสาขาที่สำคัญที่สุดของภาคอีสานลดลงจากร้อยละ 25.82 เหลือ 20.11 แปลว่า กลุ่มทุนและกลุ่มผู้มีอำนาจรัฐเติบโตเร็วที่สุด แต่สาขาเกษตรซึ่งเป็นกระดูกสันหลังของชาติ นอกจากไม่โตแล้วยังจะลดลงอย่างมากด้วย

ตาราง 6.2 สัดส่วนของผลิตภัณฑ์ภาคเกษตรและนอกภาคเกษตรของประเทศไทยและภาคอีสาน (ราคาตลาด)

พ.ศ.	ผลิตภัณฑ์มวลรวมในประเทศ			ผลิตภัณฑ์ภาคอีสาน		
	ภาคเกษตร	นอกภาคเกษตร	รวม	ภาคเกษตร	นอกภาคเกษตร	รวม
2495	49	51	100			
2502	39.8	60.2	100			
2503	36.7	63.3	100			
2508	33.7	66.3	100			
2518	31.47	68.53	100	48.78	51.22	100
2523	25.38	74.62	100	43.25	56.75	100
2528	16.75	83.25	100	31.43	68.57	100
2531	16.61	83.38	100	31.91	68.09	100
2536	10.41	89.59	100	19.90	80.10	100
2539	11.12	88.88	100	19.96	80.04	100
2541	12.67	87.33	100	21.92	78.08	100
2543	11.4	88.60	100			

ที่มา : *1) ปี 2495 จาก ป๋วย อึ๊งภากรณ์ และ สุภาพ วิเศษสุรการ, 2504: 17*

2) ปี 2502 จาก สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ, 2503: 23

3) ปี 2503, 2508 จาก สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ, 2510: 39

4) ปี 2518-2527 จาก สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2528: 2-5

5) ปี 2528-2531 จาก สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2527-2531: 4-5

6) ปี 2536-2541 จาก สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2543: -2-

7) ปี 2543 จาก ปราณี ทินกร, 2545: 8

ตาราง 6.3 เปรียบเทียบผลิตภัณฑ์ภาคอีสาน (Gross Regional Products = G.R.P.) กับผลิตภัณฑ์มวลรวมในประเทศ (Gross Domestic Products = G.D.P.) ในสาขาเดียวกัน (ร้อยละของ G.D.P.)

สาขา	2518	2521	2525	2528	2531	2536	2539	2541
1. เกษตร	25.82	23.15	24.53	26.41	22.91	21.44	20.93	20.11
2. เหมืองแร่	8.75	5.20	12.88	8.80	7.83	4.90	6.23	4.66
3. หัตถกรรม/อุตสาหกรรม	7.71	7.73	5.04	5.06	4.19	4.49	5.02	4.85
4. การก่อสร้าง	2.08	1.58	1.58	1.87	1.63	1.29	1.23	1.38
5. ไฟฟ้า-ประปา	6.08	6.19	9.32	7.59	9.03	7.05	7.74	7.68
6. การคมนาคม	10.61	12.49	11.75	11.26	8.99	6.81	6.97	6.86
7. การค้า	16.61	14.01	12.52	13.76	8.91	14.40	14.43	14.07
8. การธนาคาร/การประกันภัย	4.35	5.33	7.65	8.69	7.52	6.63	7.70	13.33
9. ที่อยู่อาศัย	13.66	12.28	20.76	22.28	25.57	19.47	17.84	18.29
10. ราชการ	12.38	10.86	21.34	20.94	22.89	22.55	21.37	20.68
11. บริการ	13.93	14.08	11.83	12.74	11.97	13.90	13.83	14.60
G.R.P.	16.70	14.49	13.73	14.22	11.91	11.15	11.20	11.20
PERCAPITA	48.15	42.52	39.15	40.77	34.36	32.56	34.41	34.31

ที่มา : คำนวณจากตาราง 8 ในภาคผนวก

ตาราง 6.4 เปรียบเทียบสัดส่วนของผลิตภัณฑ์ภาคอีสาน (G.R.P.) สาขาต่างๆ ตั้งแต่ พ.ศ. 2518-2541 (ราคาตลาด) (ร้อยละของผลิตภัณฑ์ภาค)

สาขา	2518	2521	2525	2528	2531	2536	2539	2541
1. เกษตร	48.78	43.85	34.00	31.43	31.91	19.90	19.96	21.92
2. เหมืองแร่	0.71	0.76	2.87	2.44	2.05	0.62	0.73	0.73
3. หัตถกรรม/อุตสาหกรรม	9.90	9.81	7.90	7.88	8.88	11.33	12.08	12.27
4. การก่อสร้าง	5.39	5.92	5.83	7.36	7.71	8.03	7.79	4.48
5. ไฟฟ้า-ประปา	0.41	0.47	1.30	1.51	1.73	1.51	1.59	1.83
6. การคมนาคม	4.00	5.38	5.82	6.10	5.35	4.58	4.35	4.60
7. การค้า	18.20	19.17	16.00	15.09	11.91	21.63	19.06	19.08
8. การธนาคาร/การประกันภัย	1.27	1.95	1.77	2.17	2.72	4.35	4.92	6.02
9. ที่อยู่อาศัย	1.21	1.04	5.49	6.35	7.51	4.48	3.60	4.08
10. ราชการ	3.06	2.82	7.52	7.20	7.19	7.51	6.88	7.57
11. บริการ	7.22	8.82	11.49	12.60	13.04	16.02	15.23	17.42
รวม	100	100	100	100	100	100	100	100
ผลิตภัณฑ์ภาค (G.R.P.)	49,902	69,174	112,559	144,214	179,449	353,478	541,353	537,968

ที่มา : คำนวณจากตาราง 8 ในภาคผนวก

4) สัดส่วนของผลิตภัณฑ์ภาคสาขาต่างๆ ในภาคอีสาน มีทั้งเพิ่มและลดลง

จากตาราง 6.4 จะเห็นว่าผลิตภัณฑ์สาขาต่างๆ เมื่อเปรียบเทียบกับผลิตภัณฑ์ภาค (G.R.P.) จะเห็นว่าสาขาเกษตรซึ่งเคยมีสัดส่วนถึงร้อยละ 48.78 ในปี 2518 เหลือเพียงร้อยละ 19.90 ในปี 2536 ส่วนสาขาที่สำคัญอีก 3 สาขา คือ สาขาการค้าและสาขาหัตถกรรม-อุตสาหกรรมลดลงในช่วงกลางๆ แล้วมาเพิ่มขึ้นในช่วงหลัง สำหรับสาขาบริการเพิ่มขึ้นค่อนข้างสม่ำเสมอจากร้อยละ 7.22 ในปี 2518 มาเป็นร้อยละ 17.42[(1)] ในปี 2541

สาขาที่เคยเล็กมาก คือ สาขาการธนาคาร ประกันภัย จากร้อยละ 1.27 ในปี 2518 แต่ได้เติบโตอย่างรวดเร็วมาเป็นร้อยละ 6.02 ในปี 2541 ซึ่งถือว่าขยายตัวอย่างมาก คือ เป็น 4.7 เท่า จากปี 2518 เช่นเดียวกับสาขาไฟฟ้า ประปา ที่เดิมเล็กนิดเดียว คือ ร้อยละ 0.41 ในปี 2518 มาเป็น 1.83 ในปี 2541 ซึ่งถือว่าขยายตัวมาก คือ 4.46 เท่า สาขาที่อยู่อาศัยขยายตัวไม่น้อย จากเดิมร้อยละ 1.21 ในปี 2518 มาเป็น 4.08 ในปี 2541 หรือเพิ่มเป็น 3.37 เท่า

กล่าวโดยสรุป สาขาที่มีขนาดใหญ่ 3 สาขาแรก ในปี 2518 คือ สาขาเกษตร สาขาการค้า สาขาหัตถกรรม อุตสาหกรรม ตามลำดับ พอถึงปี 2541 2 สาขาแรกยังคงเป็นสาขาที่ใหญ่ที่สุดไว้ได้ (แต่สาขาการค้าตีตื้นมาเกือบเท่าเกษตร คือ ร้อยละ 21.92 กับ 19.08 ห่างกัน 2.84 ในขณะที่ปี 2518 ห่างกันมาก คือ ร้อยละ 48.78 กับ 18.20 ห่างกันถึง 30.58) ส่วนอันดับ 3 สาขาหัตถกรรม อุตสาหกรรม ตกอันดับจากที่ 3 เป็นที่ 4 สาขาบริการแซงขึ้นหน้ามาเป็นอันดับ 3 ทิ้งอันดับ 4 ถึงร้อยละ 5.15

5) จำนวนประชากรที่ประกอบอาชีพการเกษตรลดลง แต่ยังมีจำนวนมากที่สุด

แม้ว่าเศรษฐกิจภาคเกษตรจะมีขนาดลดลงอย่างต่อเนื่อง ทั้งภาพรวมระดับประเทศและภาคอีสาน ยิ่งเมื่อดูตัวเลขที่นักเศรษฐศาสตร์คำนวณเป็นตัวเงินและร้อยละแล้วยิ่งใจหาย เพราะภาคเกษตรของประเทศเหลือเพียงร้อยละ 12.67 ส่วนของภาคอีสานยังดีที่เหลือร้อยละ 21.92 แต่สิ่งที่นักเศรษฐศาสตร์ไม่ควรมองข้ามเป็นอย่างยิ่งก็คือ จำนวนประชากรที่ประกอบอาชีพการเกษตร ทั้งเต็มเวลาและไม่เต็มเวลาของภาคอีสานยังมีถึงร้อยละ 76.9 ในปี 2543 เกษตรกรอีสานเหล่านี้เป็นผู้ผลิตข้าวได้มากที่สุดของประเทศ คือ ผลิตข้าวนาปีได้ถึงร้อยละ 43.24 ของข้าวนาปีที่ผลิตได้ทั้งประเทศ (ปี 2541/42) ผลิตปอแก้วได้มากที่สุดในประเทศ ผลิตได้ถึงร้อยละ 96.87 (ปี

[(1)] 1 เปอร์เซ็นต์ที่เปลี่ยนไป มีค่าเท่ากับ 5,379 ล้านบาท (ปี 2541)

2541/42) ของปอแก้วที่ผลิตได้ทั้งหมดในประเทศ ผลิตมันสำปะหลังได้มากที่สุดของประเทศ คือ ร้อยละ 56.04 เลี้ยงวัวมากที่สุดของประเทศ (ร้อยละ 39.67) *(สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2543: 19, 35, 91, 118)* สินค้าเกษตรเหล่านี้ (และยังมีอีกหลายชนิด) เกษตรกรอีสานผลิตได้เหลือบริโภคในภาคแล้วยังเหลือขายภาคอื่นและต่างประเทศอีกด้วย

ตาราง 6.5 ประชากรที่ประกอบอาชีพการเกษตรและนอกเกษตร (ร้อยละ)

พื้นที่		2480	2490	2503	2515	2520	2527	2530	2543
ประเทศ	เกษตร	88.4	88.2	82.3	71.4	65.6	62.8	60.8	
	นอกเกษตร	11.6	11.8	17.7	28.6	34.4	37.2	39.2	
อีสาน	เกษตร	97.5	95.5	93.4	81.1	88.8	87.0	84.7	76.9
	นอกเกษตร	2.5	4.5	6.6	18.9	11.2	13.0	15.3	23.1

ที่มา : *1. ปี 2480 จาก กรมมหาดไทย, 2484: 1, 193, 259, 639, 669, 961*

2. ปี 2490 และ 2503 จาก พิชัย พงษ์แพทย์, 2513: 39

3. ปี 2510-30 จาก สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2535: 30

4. ปี 2543 จากการสุ่มสำรวจ 12 ชุมชน 10 จังหวัด 1,574 ครัวเรือน ของผู้วิจัย ตัวเลขร้อยละ 76.9 เป็นประชากรที่ทำการเกษตรอย่างเดียว ร้อยละ 51.6 ทำการเกษตรและนอกเกษตรในแรงงานคนเดียวกัน ร้อยละ 25.3

6.2 การเปลี่ยนแปลงการผลิตในยุคพืชพาณิชย์

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชนหมู่บ้านอีสานอย่างสำคัญ คือ การเปลี่ยนแปลงการผลิต การผลิตที่สำคัญที่สุดคือ การผลิตสินค้าเกษตร ซึ่งในตอนนี้จะกล่าวเป็น 5 เรื่อง คือ (1) เรื่อง การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดิน (2) การผลิตข้าว (3) การผลิตพืชไร่ (4) การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการเกษตรแผนใหม่ และ (5) การเปลี่ยนแปลงการผลิตปัจจัยสี่ ที่เหลืออีก 3 ปัจจัย และหัตถกรรม

6.2.1 การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินและการถือครองที่ดิน

ในที่นี้จะกล่าวถึงการใช้ที่ดินในภาพรวมระดับภาคพอสังเขป แล้วจะกล่าวถึงในระดับชุมชนหมู่บ้าน เพื่อจะได้เห็นภาพได้ชัดขึ้น

1) การเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่และการถือครองที่ดินระดับภาค

1.1) การใช้ที่ดิน

หากแบ่งพื้นที่ภาคอีสานเป็น 3 ประเภท คือ เนื้อที่ป่าไม้ เนื้อที่ถือครองทางการเกษตร และเนื้อที่ประเภทอื่นๆ ที่ไม่ได้เข้าประเภทที่ 1 และที่ 2 ใน พ.ศ. 2507 จะพบว่าเนื้อที่ป่าไม้มีมากที่สุด คือ ร้อยละ 39.91 เนื้อที่ถือครองทางการเกษตรมีเกิน 1 ใน 5 เพียงเล็กน้อย ที่เหลือเป็นประเภทอื่นๆ ใกล้เคียงกับเนื้อที่ป่าไม้ เวลาผ่านไป 31 ปี คือ ในปี 2538 เนื้อที่ป่าไม้เหลือเพียงร้อยละ 12.59 เท่านั้น แต่เนื้อที่ถือครองทางการเกษตรเพิ่มเป็นร้อยละ 54.83 ที่เหลืออีกเกือบ 1 ใน 3 เป็นพื้นที่ประเภทอื่นๆ

อัตราการลดลงของเนื้อที่ป่าไม้สูงมาก ในระยะเวลา 31 ปี เนื้อที่ป่าไม้หายไปถึง 41 ล้านไร่เศษ (96.87%) หรือหายไปเฉลี่ยปีละ 1.3 ล้านไร่เศษ ในขณะที่เนื้อที่ถือครองการเกษตรเพิ่มขึ้น 35 ล้านไร่เศษ (156.96%) หรือเพิ่มขึ้นเฉลี่ยปีละ 1.1 ล้านไร่เศษ ส่วนเนื้อที่ไม่ได้จำแนกหายไป 7 ล้านไร่เศษ (17.05%) หรือเฉลี่ยปีละ 2 แสนไร่เศษ (โปรดดูตาราง 6.6)

จะเห็นว่าการขยายตัวของการเกษตรต้องซื้อด้วยป่าไม้จำนวนมหาศาลในเวลาที่รวดเร็วมาก ซึ่งจะกล่าวโดยละเอียดในบทที่ว่าด้วยผลของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ

หากพิจารณาลงไปให้ละเอียดว่ามีการใช้ประโยชน์ในที่ดินถือครองทำการเกษตรของภาคอีสานอย่างไรอย่าง (โปรดดูตาราง 6.7) พบว่า ในช่วงก่อนยุคพืชพาณิชย์มีการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ในที่ดินดังกล่าวน้อยมาก สัดส่วนของที่นาปี 2493 กับปี 2503 ร้อยละ 64.10 และร้อยละ 61.82 ที่นาเพิ่มขึ้นเพียง 1 ล้านไร่เศษ ในช่วง 10 ปี หรือปีละ 1 แสนไร่เศษเท่านั้น ใช้ที่ดินทำไร่ สวนผัก ไม้ดอก (เกือบทั้งหมดเป็นพืชไร่) ร้อยละ 12.24 ในปี 2493 และร้อยละ 9.80 ในปี 2503 พื้นที่ลดลงถึง 3 แสนไร่ หรือร้อยละ 11.19 ในช่วง 10 ปี พื้นที่ไม้ยืนต้นก็ลดลง จากร้อยละ 4.02 ในปี 2493 เหลือ 1.39 ในปี 2503 หรือลดลงถึงกว่าครึ่งล้านไร่ในช่วงเดียวกัน ที่รกร้างว่างเปล่าและทุ่งหญ้าเลี้ยงสัตว์เพิ่มขึ้นเล็กน้อย

แต่พอเข้ายุคพืชพาณิชย์ สัดส่วนการใช้ที่ดินก็เปลี่ยนไปอย่างมาก โดยเฉพาะพืชไร่ (รวมสวนผัก ไม้ดอก) จากร้อยละ 9.80 ในปี 2503 มาเป็นร้อยละ 22.66 ของที่ดินถือครองทำการเกษตรทั้งหมดในปี 2538 และพื้นที่ได้เพิ่มจาก 2.4 ล้านไร่เศษ เป็น 13.1 ล้านไร่เศษ หรือเพิ่มขึ้นถึง 10.6 ล้านไร่เศษ ในเวลา 35 ปี หรือเพิ่มขึ้นร้อยละ 432.93 หรือเพิ่มถึงปีละ 3 แสนไร่เศษ หรือเพิ่มขึ้นร้อยละ 12.37/ปี การใช้ที่ดินเพื่อปลูกไม้ยืนต้น ไม้ผล ได้เพิ่มขึ้นจากร้อยละ 1.39 มาเป็น 4.11 ในช่วงเวลาเดียวกัน (35 ปี) หรือเพิ่มขึ้น 2 ล้านไร่เศษ หรือร้อยละ 203.35 หรือเพิ่มปีละ 58,064 ไร่

ตาราง 6.6 การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินของภาคอีสาน

พ.ศ.		การใช้ที่ดิน			
		เนื้อที่ป่าไม้	เนื้อที่ถือครองทางการเกษตร	เนื้อที่ไม่ได้จำแนก	เนื้อที่ทั้งหมด
2507	ไร่	42,461,000	22,516,000	41,455,018	106,391,000
	ร้อยละ	39.91	21.16	38.93	100
2514	ไร่	[1]	42,847,663	63,543,587	106,391,250
	ร้อยละ		40.28	59.72	100
2518	ไร่	25,930,000[2]	47,681,474	32,779,978	106,391,250
	ร้อยละ	24.37	44.82	30.81	100
2523	ไร่	[1]	50,092,989	56,298,261	106,391,250
	ร้อยละ		47.08	52.92	100
2528	ไร่	15,140,000	55,363,790	35,030,173	105,533,963
	ร้อยละ	14.35	52.46	33.19	100
2533	ไร่	14,168,770	56,713,712	34,651,481	105,533,963
	ร้อยละ	13.43	53.74	32.83	100
2538	ไร่	13,290,417	57,859,173	34,384,373	105,533,963
	ร้อยละ	12.59	54.83	32.58	100
ความแตกต่าง 2538-2507		-41,131,583	+35,343,173	-7,070,645	
	ร้อยละ	-96.87	+156.96	-17.05	
อัตราการเปลี่ยนแปลงต่อปี (ไร่)		-1,326,825	+1,140,102	-228,085	

หมายเหตุ : [1]สถิติป่าไม้ ปี 2514, 2523 กองเศรษฐกิจการเกษตรไม่ได้แยกออกจาก “เนื้อที่ไม่ได้จำแนก”

[2]สถิติป่าไม้ ปี 2518 นำมาจากสถิติป่าไม้ปี 2519 ซึ่งเป็นปีที่ใกล้เคียงที่สุด

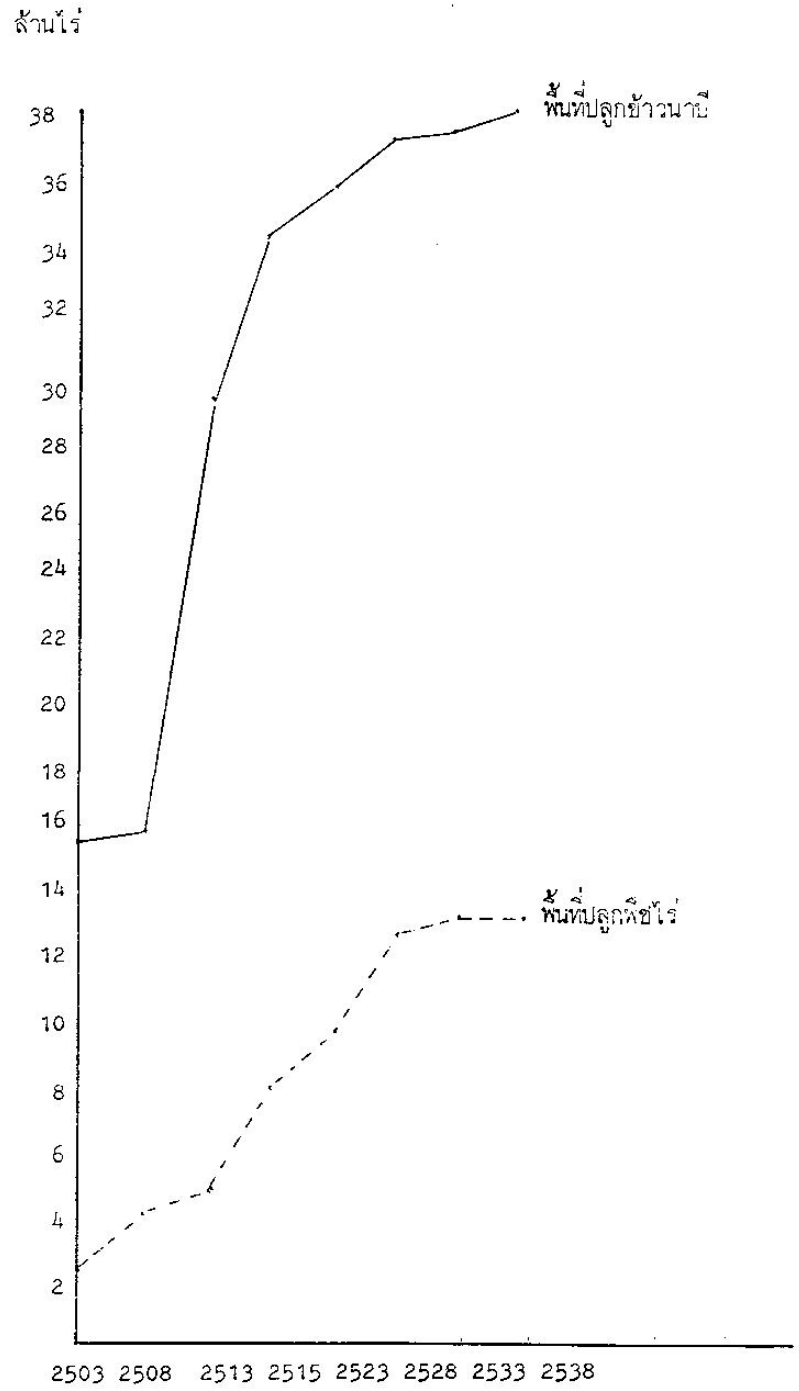
ที่มา : กองเศรษฐกิจการเกษตร, 2507: 177; สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2523/24: 160-161; 2529/30: 208-209; 2536/37: 208-209; 2541/42: 253

ตาราง 6.7 การเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ในที่ดินถือครองทำการเกษตรของภาคอีสาน จาก พ.ศ. 2493-2538

พ.ศ.	หน่วย	การใช้ประโยชน์						รวม
		ที่นา	พืชไร่ สวน ผัก ไม้ดอก	ไม้ยืนต้น	ที่รกร้างว่างเปล่า ทุ่งหญ้า	ที่อาศัย	เนื้อที่อื่นๆ	
2493	ไร่	14,509,934	2,768,602	913,586	2,509,758	-	1,934,289	22,636,169
	ร้อยละ	64.10	12.24	4.02	11.09	-	8.55	100
2498	ไร่	15,036,147	2,181,703	488,778	2,509,187	-	3,165,816	23,381,631
	ร้อยละ	64.32	9.32	2.10	10.74	-	13.52	100
2503	ไร่	15,522,483	2,460,413	350,511	2,534,212	-	4,238,461	25,106,080
	ร้อยละ	61.82	9.80	1.39	10.08	-	16.91	100
2508	ไร่	15,895,114	4,154,145	520,885	2,598,127	-	5,509,759	28,678,030
	ร้อยละ	55.44	14.47	1.81	9.07	-	19.21	100
2513	ไร่	29,224,562	4,865,139	475,420	2,384,933	-	3,522,891	40,472,945
	ร้อยละ	72.20	12.03	1.16	5.88	-	8.73	100
2518	ไร่	34,140,078	8,030,851	399,443	1,971,647	982,345	2,157,110	47,681,474
	ร้อยละ	71.60	16.84	0.84	4.13	2.06	4.53	100
2523[1]	ไร่	35,886,374	9,978,429	461,025	2,183,204	900,013	683,944	50,092,989
	ร้อยละ	71.65	19.92	0.92	4.35	1.80	1.36	100
2528	ไร่	37,208,781	12,633,296	796,791	2,820,106	1,130,318	774,498	55,363,790
	ร้อยละ	67.19	22.81	1.45	5.09	2.04	1.36	100
2533	ไร่	37,405,593	13,331,298	1,680,166	2,582,743	1,188,145	480,767	56,713,712
	ร้อยละ	65.95	23.50	2.96	4.55	2.10	0.94	100
2538	ไร่	37,903,738	13,112,525	2,382,741	2,668,681	1,328,517	462,971	57,859,173
	ร้อยละ	65.50	22.66	4.11	4.61	2.28	0.84	100
อัตราเพิ่ม 2493-2503								
	ไร่	1,012,549	-308,189	-563,075	24,454	-	2,304,172	2,469,911
10 ปีเพิ่ม	ร้อยละ	6.97	-11.19	-61.34	0.97	-	118.92	10.91
อัตราเพิ่ม/ปี	ไร่	101,255	-30,819	-56,308	2,445	-	230,417	246,991
อัตราเพิ่ม 2503-2538								
	ไร่	22,381,255	10,652,112	2,032,230	134,469	-	-3,775,490	32,753,093
35 ปี เพิ่ม	ร้อยละ	144.20	432.93	203.35	5.14	-	-88.96	130.45
อัตราเพิ่ม/ปี	ไร่	639,464	304,346	58,064	3,842	-	-107,871	935,803
อัตราเพิ่ม/ปี	ร้อยละ	4.12	12.37	5.81	0.15	-	-2.54	3.73

ที่มา : คำนวณจาก สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2522: 180; 2529/30: 208-209; 2536/37: 208-209; 2541/42: 250-251

[1]ตั้งแต่ พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตรแยกทุ่งหญ้าเลี้ยงสัตว์และที่รกร้างว่างเปล่าเป็นคนละช่อง แยกรายการพืชไร่กับสวนผักและไม้ดอกออก แต่ผู้วิจัยรวมกัน เพราะก่อนหน้านั้นสถิติ 2 กลุ่มนี้รวมกันอยู่

รูป 6.1 เปรียบเทียบการขยายตัวของพื้นที่ปลูกข้าวและพืชไร่ในภาคอีสาน ช่วง พ.ศ. 2503-2538

ที่มา : ตาราง 6.7

เฉลี่ยเพิ่มร้อยละ 5.81/ปี พื้นที่ปลูกข้าวแม้สัดส่วนจะไม่เปลี่ยนมากนัก คือ จากร้อยละ 61.82 เป็น 65.50 ใน 35 ปี แต่ที่นาได้เพิ่มขึ้นจาก 15.5 ล้านไร่ เป็น 37.9 ล้านไร่ เพิ่มขึ้น 22.3 ล้านไร่เศษ หรือร้อยละ 144.20 เฉลี่ยเพิ่มขึ้นถึงปีละ 6 แสนไร่เศษ หรือร้อยละ 4.12/ปี การใช้ที่ดินถือครองทำการเกษตรในภาพรวมเพิ่มขึ้น 32.7 ล้านไร่เศษ ในช่วง 35 ปี หรือเพิ่มขึ้นร้อยละ 130.45 เฉลี่ยปีละ 9 แสนไร่เศษ หรือร้อยละ 3.73/ปี

อนึ่ง ในยุคพืชพาณิชย์ช่วงที่เพิ่มเร็วที่สุด คือ ช่วง 10 ปี จากปี 2508-2518 ที่นาเพิ่มจาก 15.8 ล้านไร่เศษ เป็น 34.1 ล้านไร่เศษ เพิ่มขึ้นถึง 12.7 ล้านไร่เศษ หรือเฉลี่ยเพิ่มขึ้นถึงปีละ 1,275,503 ไร่ ส่วนพืชไร่เพิ่มขึ้นในอัตราเร็วมากในช่วง 15 ปี จาก พ.ศ. 2503-2518 เพิ่มจาก 2.4 ล้านไร่เศษ เป็น 8 ล้านไร่เศษ เพิ่มขึ้น 5,570,438 ไร่ หรือเฉลี่ยเพิ่มขึ้นถึง 371,362 ไร่/ปี

1.2) การถือครองที่ดินเพื่อการเกษตรเฉลี่ยต่อครัวเรือนลดลง และมีการเช่าที่ดินเพิ่มขึ้น

เนื่องจากประชากรเพิ่มขึ้นอย่างมาก แต่พื้นที่ภาคเท่าเดิม ที่ดินถือครองเพื่อการเกษตรเฉลี่ยต่อครัวเรือนจึงลดลง จากครัวเรือนละ 33.40 ไร่ ใน พ.ศ. 2496 เป็น 28.35, 28.04, 27.08, 26.61 และ 15.10 ไร่ ในปี 2518, 2523, 2528, 2533 และ 2543 ตามลำดับ ดังปรากฏในตาราง 6.8

ตาราง 6.8 พื้นที่ถือครอง พื้นที่จำนอง และพื้นที่เช่าที่ดินเพื่อเกษตรกรรมในภาคอีสาน ช่วง พ.ศ. 2518-2534

(หน่วย : ไร่; ร้อยละของทั้งประเทศ)

พ.ศ.	พื้นที่ถือครอง/ครัวเรือน		พื้นที่ที่เอาไปจำนอง/ขายฝาก		พื้นที่เช่าผู้อื่น	
	ไร่	%[(1)]	ไร่	%	ไร่	%
2496	33.40	-	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
2518	28.35	5.05	351,253	30.11	1,289,577	9.49
2523	28.04	-0.25	330,725	30.13	1,932,401	13.96
2528	27.08	-1.06	1,078,956	37.01	2,733,423	18.10
2533	26.61	-0.34	3,380,886	38.68	2,405,061	18.85
2534	26.43	-0.68	5,244,911	41.10	3,256,359	21.02
2543	15.10	-11.33	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.

[(1)]% ที่ลด เพิ่มจากปีก่อน (ไม่ได้แสดงในตาราง ยกเว้นปี 2534)

ที่มา : สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2534: 28, 34, 36; การสุ่มสำรวจ 12 ชุมชน จาก 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544

ในขณะเดียวกันเกษตรกรอีสานก็ต้องไปกู้เงินมาใช้ในการลงทุนทำการเกษตรและใช้ในครัวเรือนมากขึ้น เกษตรกรจึงต้องเอาที่ดินทำกินของตนไปจำนองมากขึ้น บางส่วนก็เอาไปขายฝากให้กับคนอื่นหรือญาติ เพื่อเอาเงินไปทำงานต่างประเทศก็มี จำนวนที่ดินประเภทนี้ได้เพิ่มขึ้นอย่างน่ากลัว จาก 351,253 ไร่ ในปี 2518 เป็น 5,244,916 ไร่ ในปี 2543 หรือเพิ่มขึ้นถึง 15 เท่า ในเวลา 16 ปี หากเทียบกับจำนวนทั้งหมดของที่ดินประเภทนี้ของทั้งประเทศก็เพิ่มจากร้อยละ 30.11 เป็นร้อยละ 41.10 ของที่ดินประเภทนี้ทั้งประเทศ

ยิ่งกว่านั้นเกษตรกรที่มีที่ดินน้อยไม่พอทำกิน ก็ต้องไปเช่าที่ดินเพิ่มขึ้น จากประมาณ 1.3 ล้านไร่ เป็น 3.26 ล้านไร่ หรือเพิ่มขึ้น 2.5 เท่า ในเวลา 16 ปี หรือเพิ่มจากร้อยละ 9.49 เป็นร้อยละ 21.02 ของที่ดินประเภทนี้ทั้งประเทศรวมกัน

2) การใช้ที่ดินและถือครองที่ดินระดับชุมชนหมู่บ้าน

ในรายงานการวิจัยเรื่อง พัฒนาการของการใช้ที่ดินในชุมชนชานเมืองหลักภาคอีสาน ของ สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ ได้ศึกษาชุมชนหมู่บ้านที่เคยเป็นหมู่บ้านชาวนา มีอาชีพทำนาเป็นหลักมาก่อน 2 หมู่บ้าน อีกหมู่บ้านเป็นหมู่บ้านทำนาและทำไร่ควบคู่กัน 2 หมู่บ้านแรกห่างจากศาลากลางจังหวัดเพียง 4 และ 6 กม. ความเจริญจึงขยายเข้ามาในหมู่บ้าน จำนวนครัวเรือนเพิ่มขึ้นมาก พื้นที่ป่าของหมู่บ้านหายไปหมด พื้นที่อาศัย พื้นที่นา เพิ่มขึ้น มีการใช้พื้นที่เพื่อสร้างโรงงาน สถานศึกษา บ้านจัดสรร และฟาร์มขนาดใหญ่ พื้นที่ไร่หายไปจาก 2 หมู่บ้านที่อยู่ใกล้เมือง

ในพื้นที่ศึกษา 11 หมู่บ้าน ที่ศึกษา 2 ช่วง คือ ช่วง พ.ศ. 2528-2531 และช่วง พ.ศ. 2542 ของผู้วิจัย 8 หมู่บ้านยังเป็นพื้นที่ชนบทอยู่ในปัจจุบัน อีก 3 หมู่บ้านปัจจุบันอยู่ในเขตเทศบาล ซึ่งเมื่อ 12-13 ปีก่อนหมู่บ้านหนึ่งยังเป็นเขตชนบท (บ้านท่าสะอาดใต้) มีเพียง 2 หมู่บ้านอยู่ในเขตสุขาภิบาล คือ บ้านปากอูน (จ.นครพนม) และบ้านห้วยขะยุง (จ.อุบลราชธานี) การศึกษาเมื่อปี 2528-2531 (โปรดดูตาราง 6.10) พบว่า ในเขตอีสานเหนือ 2 ใน 4 หมู่บ้าน การใช้ประโยชน์ในที่ดินเป็นที่นาเกือบครึ่งหนึ่งของพื้นที่เพาะปลูกทั้งหมด ที่เหลือใช้ทำไร่มากกว่าครึ่ง ใช้ทำสวนเล็กน้อย แต่ในช่วง พ.ศ. 2542 พื้นที่เกือบทั้งหมดใช้ทำนา มีเพียง 1 หมู่บ้านซึ่งปัจจุบันเป็นเขตเทศบาล คือ บ้านท่าสะอาดใต้ ใช้ทำนาร้อยละ 62.5 ทำไร่ร้อยละ 37.50

ตาราง 6.9 เปรียบเทียบการใช้พื้นที่ในยุคแรกและยุคหลัง

ประเภทของการใช้ที่ดิน		บ้านกอก จ.ขอนแก่น (ห่างจากศาลากลาง 3 กม.)			บ้านโนนขมิ้น จ.อุดรธานี (ห่างจากศาลากลาง 6 กม.)			บ้านดอนแต้ว จ.นครราชสีมา (ห่างจากศาลากลาง 18 กม.)		
		ยุคแรก (2465)	ยุคหลัง (2530)	เพิ่มขึ้น %	ยุคแรก (2495)	ยุคหลัง (2511)	เพิ่มขึ้น %	ยุคแรก (2463)	ยุคหลัง (2524)	เพิ่มขึ้น %
1. ที่นา	ไร่	312.50	921.75	194.96	163	656.35	302.67	72	605.25	740.62
	ร้อยละ	20.33	90.64		17.62	77.07		4.66	43.39	
2. ที่ไร่	ไร่	12.50	0		3	0		6	356.75	5,845.83
	ร้อยละ	0.81	0		0.32	0		0.39	25.58	
3. สวน	ไร่	[1]	2.24		[1]	33.83		[1]	367.50	
	ร้อยละ		0.22			3.97			26.35	
4. ที่อาศัย	ไร่	18.75	93.25	397.33	3	60.50	1,916.67	6	65.25	987.50
	ร้อยละ	1.22	9.17		0.32	7.10		0.39	4.68	
5. ที่ป่า	ไร่	1,193.25	0		756.20	101[2]	[2]	1,462.52	0	0
	ร้อยละ	77.64	0		81.73	11.86		94.57	0	
รวม	ไร่	1,537	1,016.95		925.20	851.68		1,546.52	1,394.75	
	ร้อยละ	100	100		100	100		100	100	

[1]ที่สวนรวมอยู่กับที่อยู่อาศัย [2]เป็นที่ว่างเปล่า ไม่ใช่ที่ป่า

ที่มา : ปรับปรุงจาก สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2535: 26, 28

ตาราง 6.10 เปรียบเทียบการใช้ที่ดินในชุมชนหมู่บ้านอีสาน

เขต		ช่วง พ.ศ. 2528-2531				ช่วง พ.ศ. 2542			
		นา	ไร่	สวน	รวม	นา	ไร่	สวน	รวม
อีสานเหนือ									
1. บ.ท่าควาย (สกลนคร)	ไร่					7,556	0	0	7,556
2529/2542 (ม.2)	%	74.17	24.52	1.32	100	100	0	0	
2. บ.ตาล (นครพนม)	ไร่					968	0	120[1]	1,088
2530/2542 (ม.2)	%	48.14	51.55	0.31	100	88.97	0	11.03	100
3. บ.ท่าสะอาดใต้ (หนองคาย)	ไร่					2,500	1,500	0	4,000
2529/2542	%	58.28	41.68	0.05	100	62.5	37.50	0	100
4. บ.ปากอูน (นครพนม)	ไร่					110	21	0	131
2530/2542 (ม.6)	%	41.11	55.05	3.84	100	83.97	16.03	0	100
รวม	ไร่					8,634	21	120	8,775
	%	59.84	39.19	0.97	100	98.39	0.24	1.37	100
อีสานกลาง									
1. บ.ท่าลาด (ยโสธร)	ไร่	965	28	66	1,039	1,450	50	0	1,500
2528/2542 (ม.2)	%	92.88	2.69	6.35	100	96.67	3.33	0	100
2. บ.โนนแดง (กาฬสินธุ์)	ไร่	3,365	120	10	3,495	1,047	0	0	1,047
2528/2542 (ม.2)	%	96.28	3.43	0.29	100	100	0	0	100
3. บ.ห้วยอึ่ง (ขอนแก่น)	ไร่	1,445	289	213	1,947	1,305	0	68	1,373
2528/2542 (ม.4)	%	74.48	14.84	10.94	100	95.05	0	4.95	100
รวม	ไร่	5,775	437	269	6,481	3,802	50	68	3,920
	%	89.11	6.78	4.15	100	96.99	1.28	1.73	100
อีสานใต้									
1. บ.อาหวด (ศรีสะเกษ)	ไร่	225.25	9.33	0.4	234.98	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
2531	%	95.86	3.97	0.17	100				
2. บ.ม่วงใต้ (บุรีรัมย์)	ไร่	1,607.25	516	28.96	2,152.23	2,350	0	100[2]	2,450
2531/2542 (ม.8)	%	74.68	23.98	1.35	100	95.92	0	4.02	100
3. บ.ไพรขลา (สุรินทร์)	ไร่	2,196	30	18.92	2,244.92	4,425	0	10[2]	4,435
2531/2542 (ม.1)	%	97.82	1.34	0.84	100	99.77	0	0.22	100
4. บ.ห้วยขะยุง (อุบลราชธานี)	ไร่	1,796.5	616	70.19	2,482.69	450	0	0	450
2531/2542 (ม.5)	%	72.36	24.81	2.83	100	100	0	0	100
รวม	ไร่	5,825	1,171.33	118.49	7,114.82	7,225	0	110	7,335
	%	81.87	16.46	1.67	100	98.50	0	1.50	100

ที่มา : ข้อมูลปี 2528 จาก ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2529: 245; ข้อมูลปี 2529/30 จาก สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2530: 243; ข้อมูลปี 2531 จาก ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 258; ข้อมูลปี 2542 จากกรมพัฒนาชุมชน กชช.2ค.

[1]พื้นที่ปลูกยางพารา

[2]พื้นที่ปลูกยูคาลิปตัส

ในอีสานกลาง ช่วง พ.ศ. 2528 พื้นที่เกือบทั้งหมดใช้ทำนา มีเพียงร้อยละ 6.78 ใช้ทำไร่ ร้อยละ 4.15 ใช้ทำสวน ในปี 2542 พื้นที่ทำนามากขึ้นไปอีก พื้นที่ทำไร่และสวนลดลงไปเกือบหมด บ้านโนนแดงที่ทำไร่ทำสวนหายไปเลย เพราะทำนาได้ดีมาก คือ ทำได้ปีละ 2 ครั้ง เนื่องจากมีคลองชลประทานผ่านหมู่บ้าน

ในเขตอีสานใต้ ในช่วง พ.ศ. 2531 ใช้พื้นที่ทำนากว่าร้อยละ 80 เป็นที่ทำไร่ร้อยละ 16.46 และทำสวนร้อยละ 1.67 แต่ใน พ.ศ. 2542 ที่ทำไร่หมดไปเลย พื้นที่เกือบทั้งหมดใช้ทำนา มีเพียงร้อยละ 1.5 เป็นที่สวน คือ ใช้ปลูกยูคาลิปตัส

ในงานวิจัยของ จริยา ชูสอน ในปี 2538 ที่หมู่บ้านหินแตก ต.นางาม อ.มัญจาคีรี จ.ขอนแก่น เพื่อเปรียบเทียบการใช้ที่ดินใน 4 ช่วง คือ ช่วงก่อนปลูกพืชพาณิชย์ (2496) ช่วงปลูกปอ (2510) ช่วงปลูกมันสำปะหลัง (2530) และช่วงปลูกอ้อย (2536) พบว่า พื้นที่นาเพิ่มจากร้อยละ 7.45 มาเป็น 20.48, 38.13 และ 37.02 ตามลำดับ ส่วนที่ไร่เพิ่มจาก 0 เป็นร้อยละ 19.35, 38.28 และ 58.45 ตามลำดับ ตรงกันข้ามกับที่บ้านลดลงจากร้อยละ 52.83 เหลือ 31.90, 16.21 และ 0 ตามลำดับ (โปรดดูรายละเอียดในตาราง 24 ในภาคผนวก) เห็นได้ชัดว่าการศึกษาไม่ว่าในระดับ Macro และ Micro ได้ผลสอดคล้องกัน คือ พื้นที่ป่าหายไปกลายเป็นพื้นที่ทำนาและทำไร่แทน

ขนาดของที่ดินทำกินใน 2 ช่วง ซึ่งห่างกันประมาณ 11-13 ปี (โปรดดูตาราง 6.11) จะเห็นว่าในภาพรวมเปรียบเทียบ 3 เขต พบว่า เขตอีสานเหนือเฉลี่ยที่ดินทำกินต่อครัวเรือนเพิ่มขึ้นจาก 11.78 เป็น 17.59 ไร่ แต่ในเขตอีสานกลางที่ดินทำกินลดลงจาก 12.91 เป็น 10.49 ไร่ และจาก 24.73 เป็น 18.2 ไร่ ตามลำดับ แต่หากพิจารณาโดยละเอียดจะเห็นว่า ใน 11 หมู่บ้าน มีเพียง 3 หมู่บ้านที่ที่ดินเพิ่มขึ้น อีก 8 หมู่บ้านที่ดินลดลงมาก และ 1 ใน 3 คือ บ้านท่าควาย (จ.สกลนคร) ที่ดินเพิ่มขึ้นมาก เพราะนำที่ดินน้ำท่วมมารวมในพื้นที่ทำกินด้วย ซึ่งในส่วนนี้เป็นที่ดินไม่ค่อยได้ใช้ทำกิน เพราะน้ำท่วมเป็นประจำ เป็นป่าบุ่งป่าทาม แต่ถูกชาวบ้านเข้าไปครอบครองเป็นที่ทำกิน เมื่อนำที่ดินส่วนนี้มารวม ทำให้ตัวเลขเฉลี่ยที่ดินทำกินของเขตอีสานเหนือมีเพิ่มขึ้น ผลการสำรวจล่าสุด ปี 2544 จาก 12 หมู่บ้าน ใน 3 เขต 10 จังหวัด พบว่า ขนาดที่ดินถือครอง 15.1 ไร่ต่อครัวเรือน โดยแยกเป็นพื้นที่มีเอกสารสิทธิ์ร้อยละ 77.6 (โฉนดร้อยละ 54.2, นส.3, นส.3ก. ร้อยละ 13.2, ส.ค.1 ร้อยละ 2.6 และ สปก.-401 ร้อยละ 7.6) ไม่มีเอกสารสิทธิ์ร้อยละ 22.4 ของพื้นที่ถือครองทั้งหมด (รายละเอียดโปรดดูในตาราง 18, 19 ในภาคผนวก)

ตาราง 6.11 เปรียบเทียบร้อยละของครัวเรือนที่ไม่มีที่ทำกิน เปรียบเทียบขนาดพื้นที่ทำกินเฉลี่ยต่อครัวเรือนในชุมชนหมู่บ้าน 3 เขต (ไร่)

เขต/พื้นที่	ช่วง พ.ศ. 2529-2531		ช่วง พ.ศ. 2542-2543	
	ครัวเรือนที่ไม่มีที่ทำกิน	ขนาดที่ทำกิน/ครัวเรือน	ครัวเรือนที่ไม่มีที่ทำกิน	ขนาดที่ทำกิน/ครัวเรือน
อีสานเหนือ				
1. บ.ท่าควาย (สกลนคร)	9.76	14.83	32.21	28.51
2. บ.ตาล (นครพนม)	22.00	10.23	17.59	10.07
3. บ.ท่าสะอาดใต้ (หนองคาย)	23.53	19.13	27.00	17.02
4. บ.ปากอูน (นครพนม)	64.38	2.66	n.a.	1
เฉลี่ย	30.15	11.78	28.11	17.59
อีสานกลาง				
1. บ.ท่าลาด (ยโสธร)	35.33	6.33	13.28	11.72
2. บ.โนนแดง (กาฬสินธุ์)	15.74	17.74	9.80	13.57
3. บ.ห้วยอึ่ง (ขอนแก่น)	17.73	13.80	n.a.	8.08
เฉลี่ย	22.71	12.91	11.90	10.49
อีสานใต้				
1. บ.อาหวด (ศรีสะเกษ)	20.69	8.10	25.50	9.59
2. บ.ม่วงใต้ (บุรีรัมย์)	7.89	28.32	7.14	17.38
3. บ.ไพรขลา (สุรินทร์)	0	33.01	0	25.64
4. บ.ห้วยขะยุง (อุบลราชธานี)	11.25	31.03	71.01	6.52
เฉลี่ย	8.30	24.73	16.70	18.03
เฉลี่ย 3 เขต			18.20	15.10

ที่มา : ปี 2529 จาก ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2529: 249; ข้อมูลปี 2529/30 จาก สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2530: 243, 246; ข้อมูลปี 2531 จาก ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 257; ข้อมูลปี 2542 จาก กรมพัฒนาชุมชน กชช.2ค. ยกเว้นบ้านท่าสะอาดใต้ บ้านโนนแดง และบ้านอาหวด; ปี 2543 และเฉลี่ย 3 เขต จากการสำรวจ 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัด 2544

ในประเด็นของครัวเรือนที่ไม่มีที่ทำกิน ซึ่งเป็นดัชนีชี้วัดถึงศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชน โดยเฉพาะชุมชนหมู่บ้านอีสานใน 9 หมู่บ้านที่มีตัวเลข ครัวเรือนที่ไม่มีที่ทำกินทั้ง 2 ช่วงเวลา มี 3 หมู่บ้านที่ตัวเลขลดลง แปลว่า ศักยภาพน่าจะดีขึ้น เพราะมีครัวเรือนที่มีที่ทำกินเพิ่มขึ้น 1 หมู่บ้านลดลงเพียงเล็กน้อย คือ บ้านม่วงใต้ จ.บุรีรัมย์ (แต่บ้านนี้ขนาดที่ดินทำกินครัวเรือนลดลงมาก) อีก 5 หมู่บ้านครัวเรือนไม่มีที่ทำกินเพิ่มขึ้น หลายหมู่บ้านตัวเลขเพิ่มขึ้นอย่างน่ากลัว เช่น บ้านท่าควาย (จ.สกลนคร) ครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินทำกินเพิ่มจากร้อยละ 9.7 เป็น 32.21 บ้านไพรขลาไม่เปลี่ยนแปลง บ้านห้วยขะยุงจากร้อยละ 11.25 เป็น 71.01 กล่าวโดยสรุป ในเขตอีสานเหนือครัวเรือนไม่มีที่ทำกินลดลงเล็กน้อยจากร้อยละ 30.15 เหลือ 28.11 ในอีสานกลางลดลงมากกว่า จากร้อยละ 22.71 เหลือ 11.90 แต่ในอีสานใต้เพิ่มจากร้อยละ 8.30 เป็น 16.70 ส่วนผลจากการสำรวจล่าสุดปี 2544 12 หมู่บ้าน 3 เขต 10 จังหวัด มีครัวเรือนร้อยละ 18.2 ไม่มีที่ทำกิน

หากพิจารณาการเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดินในระยะเวลายาวๆ เป็นช่วงชีวิตคน จะเห็นการเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดินที่ชัดเจน โดยพิจารณาจากกรณีศึกษานี้จะเห็นได้ชัดว่า ที่ดินถือครองในคน 3 รุ่น พบว่ามีความแตกต่างอย่างชัดเจน บ้านตระแสง จ.สุรินทร์ ที่นาของคนรุ่นอายุ 70-80 ปี เฉลี่ยมี 46 ไร่ อายุ 50-60 ปี มี 29.5 ไร่ อายุ 30-40 ปี มี 7 ไร่ บ้านบัว จ.สกลนคร คนรุ่นพ่อแม่ของคนอายุ 60 ปี มีที่ถือครอง 15.3 ไร่ คนรุ่นอายุ 60 ปีขึ้นไป 22.1 ไร่ คนรุ่นต่ำกว่า 60 ปี เหลือ 9 ไร่ ส่วนบ้านโนนม่วงที่นาถือครองปี 2493 เฉลี่ย 25.4 ไร่/ครัวเรือน ปี 2513 เหลือ 15 ไร่ ปี 2533 เหลือ 11.9 ไร่ และปี 2543 เหลือเพียง 10.6 ไร่ ดังปรากฏในตาราง 6.12 กล่าวโดยสรุป จำนวนที่ดินถือครองก็ดี ที่นาถือครองก็ดี ของคนรุ่นหลังจะลดลงเพราะการเพิ่มขึ้นของประชากร และเมื่อที่ดินทำกินน้อยลงก็เป็นแรงผลักดันให้ต้องปรับเปลี่ยนวิธีการผลิต บางส่วนถึงกับต้องเปลี่ยนอาชีพ

ตาราง 6.12 การเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดินเฉลี่ยต่อครัวเรือน (ไร่) ของสามหมู่บ้านกลุ่มตัวอย่าง

บ้านตระแสง จ.สุรินทร์		บ้านโนนม่วง จ.ร้อยเอ็ด		บ้านบัว จ.สกลนคร	
อายุผู้ถือครองที่นา	จำนวนที่นา	พ.ศ.	จำนวนที่นา	อายุผู้ถือครองที่ดิน	จำนวนที่ดิน
70-80 ปี	46.0	2493	25.4	รุ่นพ่อแม่ของคนอายุ 60 ปี	15.3
50-60 ปี	29.6	2513	15.0	รุ่นอายุ 60 ปีขึ้นไป	22.1
30-40 ปี	7.0	2533	11.9	รุ่นอายุไม่ถึง 60 ปี	9.0
		2543	10.6		

ที่มา : วิลาศ โพธิสาร และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 57; ธัญญรัตน์ อติชาติ และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 55; สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 44

6.2.2 การผลิตข้าว

(1) การเปลี่ยนแปลงพื้นที่ปลูกข้าว

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในยุคพืชพาณิชย์ที่เกี่ยวกับข้าวประการแรกคือ การเพิ่มขึ้นของพื้นที่ปลูกข้าวของภาคอีสาน จาก พ.ศ. 2480 ภาคอีสานปลูกข้าว 6.2 ล้านไร่ หรือร้อยละ 29.53 ของพื้นที่ปลูกข้าวทั้งประเทศ เป็นที่สองรองจากภาคกลางซึ่งปลูกข้าว 9.8 ล้านไร่[(1)] (ร้อยละ 46.62) ต่อมาใน พ.ศ. 2494 ภาคอีสานก็ปลูกข้าวมากที่สุดในประเทศ คือ 14.8 ล้านไร่ (ร้อยละ 39.66) ขณะที่ภาคกลางตกลงมาเหลือ 13.2 ล้านไร่[(1)] *(กรมการข้าว, 2506: 1-3)* และตั้งแต่ปีเพาะปลูก 2533/34 เป็นต้นมาภาคอีสานก็มีพื้นที่ปลูกข้าวมากกว่าครึ่งของพื้นที่ปลูกข้าวทั้งประเทศ (โปรดดูตาราง 6.14) อนึ่ง พื้นที่ปลูกข้าวของภาคอีสานเมื่อเปรียบเทียบกับพื้นที่ของภาคได้เพิ่มจากร้อยละ 12.02 ใน พ.ศ. 2480 เป็นร้อยละ 30.46 ในปีเพาะปลูก 2540/41 การเพิ่มขึ้นของพื้นที่ปลูกข้าวของภาคอีสานในช่วง พ.ศ. 2480-2503 เพิ่มจาก 6.2 ล้านไร่ เป็น 14.5 ล้านไร่ ในเวลา 23 ปี หรือเพิ่มขึ้น 8.3 ล้านไร่ หรือเพิ่มขึ้นเฉลี่ยปีละ 360,529 ไร่ ในยุคพืชพาณิชย์ (2503-2540) พื้นที่ปลูกข้าวภาคอีสานเพิ่มจาก 14.5 ล้านไร่ เป็น 32.1 ล้านไร่ หรือเพิ่มขึ้น 17.6 ล้านไร่ (121.4%) ในเวลา 36 ปี หรือเพิ่มขึ้นเฉลี่ยปีละ 488,888 ไร่ แสดงให้เห็นว่าในยุคพืชพาณิชย์อัตราการเพิ่มขึ้นของพื้นที่ปลูกข้าวภาคอีสานเร็วมาก

[(1)]ตัวเลขนี้ปรับปรุงแล้วจากข้อมูลของกรมการข้าว (2506: 2-3) ซึ่งระบุว่า ภาคกลางมีพื้นที่ปลูกข้าว 11.8 ล้านไร่ เหตุที่ตัวเลขของกรมการข้าวสูง เพราะขณะนั้น กองสถิติการเกษตร เอาจังหวัดในภาคเหนือของปัจจุบัน คือ กำแพงเพชร ตาก นครสวรรค์ พิจิตร พิษณุโลก เพชรบูรณ์ สุโขทัย อุตรดิตถ์ และอุทัยธานี รวม 9 จังหวัด ไปรวมไว้ในภาคกลาง พื้นที่ปลูกข้าวของ 9 จังหวัดนี้ 1.9 ล้านไร่ ตัวเลขพื้นที่ปลูกข้าวที่กองเศรษฐกิจการเกษตรมาแก้ไขใหม่ให้ตรงกับพื้นที่การแบ่งภาคในปัจจุบัน ในสถิติการเกษตรประเทศ ตีพิมพ์ 2515 แต่ย้อนหลังไปถึงปี 2499 ตัวเลขก่อนปี 2499 ผู้ใช้ต้องระวังอย่างยิ่งว่าใช้ภาคกลางและภาคเหนือในความหมายใด เพราะจังหวัดที่แตกต่างกันถึง 9 จังหวัด ทำให้ตัวเลขต่างกันมาก อนึ่งตัวเลขพื้นที่ปลูกข้าวในสถิติที่กล่าวถึงผลผลิตข้าว และตาราง 6.13, 6.14 จะน้อยกว่า “ที่นา” (Paddy land) ในตาราง 6.7 ในสถิติการใช้ที่ดินถือครองทางการเกษตร ซึ่งสำนักงานสถิติการเกษตรเป็นผู้จัดทำเช่นเดียวกัน

หากเปรียบเทียบพื้นที่นาของภาคอีสานกับประชากรอีสาน จะพบว่าในปี 2493 ประชากรอีสานมี 6,753,000 คน พื้นที่นามี 12,695,000 ไร่ คิดเป็นอัตราส่วนประชากร 1 คนต่อพื้นที่นา 1.88 ไร่ ทั้งประชากรและพื้นที่นาเพิ่มขึ้น แต่พื้นที่นามีอัตราการเพิ่มในช่วงหลังช้าลง กล่าวคือ ช่วงแรกปี 2503-2523 พื้นที่นาเพิ่มขึ้นปีละ 685,600 ไร่ (4.72%) แต่ในช่วงหลัง คือ ปี 2523-2540 พื้นที่นาเพิ่มขึ้นเพียงปีละ 230,607 ไร่ (0.82%) ที่เพิ่มช้าเพราะพื้นที่ที่เหมาะกับการทำนามีน้อยลงเรื่อยๆ ในขณะที่อัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรใน 20 ปีแรก ประชากรเพิ่มขึ้นเฉลี่ยปีละ 339,366 คน (3.81%) แต่ช่วงหลังลดลงเหลือเพิ่มขึ้นเฉลี่ยปีละ 317,469 คน (2.02%) เพราะมีการคุมกำเนิดกันมาก ประกอบกับการทำมาหากินที่ต้องออกไปทำในต่างถิ่นมากขึ้น แต่อัตราการเพิ่มขึ้น/ปีของประชากร 2 ช่วงไม่ต่างกันมาก ในขณะที่อัตราการเพิ่มขึ้นของที่นา 2 ช่วงแตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัด

ตาราง 6.13 อัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรและพื้นที่นาของภาคอีสาน

ช่วงปี	ประชากร (คน)		พื้นที่นา (ไร่)		สัดส่วนประชากรต่อพื้นที่นา
2503	8,911,543		14,512,000		1 : 1.63
2523	15,698,874		28,224,000		1 : 1.80
20 ปี เพิ่มขึ้น	6,787,331	(76.20%)	13,712,000	(94.47%)	
เพิ่มขึ้น/ปี	339,366	(3.81%)	685,600	(4.72%)	
2523	15,698,874		28,224,000		1 : 1.80
2540	21,095,841		32,144,320		1 : 1.52
17 ปี เพิ่มขึ้น	5,396,967	(34.40%)	3,920,320	(13.89%)	
เพิ่มขึ้น/ปี	317,469	(2.02%)	230,607	(0.82%)	

ที่มา : คำนวณจากตาราง 6.5

อนึ่ง หากพิจารณาจากดัชนี (โปรดดูตาราง 6.15) โดยสมมุติให้ปี 2503 เป็น 100 จะเห็นได้ชัดเจนว่า ดัชนีพื้นที่ทำนาช่วง 2505-2523 เพิ่มขึ้นเร็ว จาก 100 เป็น 194 (เฉลี่ย 4.7/ปี) ขณะที่ดัชนีประชากรเพิ่มขึ้นช้ากว่า จาก 100 เป็น 175 (เฉลี่ย 3.75/ปี) แต่ในช่วงหลัง คือ 2523 เป็นต้นมา ดัชนีประชากรเพิ่มขึ้นเร็วกว่าดัชนีพื้นที่นา คือ ดัชนีประชากรเพิ่มขึ้น 60 หรือเฉลี่ย 3.53/ปี แต่ดัชนีพื้นที่ทำนาเพิ่มขึ้น 28 หรือเฉลี่ย 1.65/ปี ที่เป็นเช่นนี้เพราะการขยายตัวของพื้นที่นาในระยะนี้ทำได้น้อย เนื่องจากพื้นที่ทำนามีจำกัด

การเพิ่มขึ้นของพื้นที่ปลูกข้าวมิใช่เฉพาะแต่พื้นที่นาปีเท่านั้น แต่รวมไปถึงพื้นที่นาปรังด้วย ซึ่งในยุคก่อนพืชพาณิชย์ระบบชลประทานมีน้อยมาก โดยในปี 2500 มีพื้นที่ชลประทานที่สร้างเสร็จในภาคอีสานเพียง 617,700 ไร่ หรือร้อยละ 5.38 ของพื้นที่นาทั้งหมดของภาคเท่านั้น (โปรดดูตาราง 5.8) และพื้นที่ชลประทานที่สร้างเสร็จก็ไม่สามารถใช้ได้เต็มพื้นที่ คือ ใช้ได้เพียงร้อยละ 62.5 ของพื้นที่ชลประทานเท่านั้น *(สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2520: 153)*

ภายหลังเมื่อรัฐบาลสร้างเขื่อนอุบลรัตน์เสร็จใน พ.ศ. 2509 และมีโครงการชลประทานหนองหวายเพื่อส่งน้ำไปยังพื้นที่เพาะปลูกในจังหวัดขอนแก่น มหาสารคาม ต่อมาก็ได้มีโครงการชลประทานสร้างเสร็จอีกหลายโครงการ ทำให้พื้นที่ชลประทานเพิ่มขึ้น จนใน พ.ศ. 2540 พื้นที่ชลประทานของภาคอีสานเพิ่มเป็น 5.1 ล้านไร่ หรือร้อยละ 16.02 ของพื้นที่นาทั้งหมด ทำให้นาปีในส่วนที่ใกล้คลองชลประทานได้ประโยชน์เวลาขาดแคลนน้ำ และที่สำคัญคือ ทำให้เกิดการทำนาปรัง ซึ่งจะทำหลังจากเก็บเกี่ยวนาปีไปแล้ว เป็นการใช้พื้นที่นาถึง 2 ครั้งใน 1 ปี

แต่อย่างไรก็ตาม แม้พื้นที่ชลประทานของภาคอีสานจะเพิ่มขึ้นจาก 6 แสนไร่เศษ ในปี 2500 เป็น 5.1 ล้านไร่ ในปี 2540 (โปรดดูตาราง 5.8) แต่พื้นที่ทำนาปรังก็มิได้เพิ่มขึ้นเท่ากับพื้นที่ชลประทาน เพราะไม่มีน้ำมากพอที่จะส่งให้เต็มพื้นที่ เช่น ในปีเพาะปลูก 2523 มีพื้นที่ชลประทานที่สร้างเสร็จแล้ว 2.3 ล้านไร่ แต่มีการทำนาปรังในปีนั้นเพียง 148,000 ไร่ หรือร้อยละ 6 ของพื้นที่ชลประทานเท่านั้น ในปี 2529 พื้นที่ชลประทานภาคอีสานมี 3.7 ล้านไร่ แต่มีการทำนาปรังในปีนั้นเพียง 214,000 ไร่ หรือร้อยละ 5.8 เท่านั้น กล่าวโดยสรุป การทำนาปรังในภาคอีสานยังมีอยู่น้อยเมื่อเปรียบเทียบกับพื้นที่ชลประทานที่มีอยู่ แสดงให้เห็นว่าการใช้ประโยชน์จากโครงการชลประทานที่แท้จริงในภาคอีสานยังมีอยู่น้อย ซึ่งมักจะต่างจากตอนที่คิดโครงการ และศึกษาผลตอบแทน ข้าราชการมักจะศึกษาให้ผลของโครงการออกมาว่าผลตอบแทนสูงมาก เป็นโครงการที่คุ้มค่า รัฐบาลจึงควรก่อสร้างโครงการเหล่านั้น สิ่งนี้ก็คือความล้มเหลวอย่างหนึ่งของระบบ

ตาราง 6.14 พื้นที่ปลูกข้าวนาปี ปีเพาะปลูก 2480-2532

ปีเพาะปลูก	ภาคอีสาน			ประเทศไทย	
	ไร่	ร้อยละของพื้นที่ภาค	ร้อยละของพื้นที่ปลูกข้าวทั้งประเทศ	ไร่	ร้อยละของพื้นที่ปลูกทั้งประเทศ
2480	6,219,843	12.02	29.53	21,062,369	6.57
2493/94	12,695,000	12.03	32.99	38,507,000	12.01
2495/96	11,762,000			39,645,000	
2497/98	12,193,000			34,732,000	
2499/2500	15,567,000			37,648,000	
2501/02	13,267,000			36,329,000	
2503/04	14,512,000	13.75	39.14	37,107,000	11.57
2505/06	17,820,000			41,618,000	
2507/08	15,470,000			40,872,000	
2509/10	19,477,000			46,096,000	
2511/12	17,860,000			45,173,000	
2513/14	20,460,000	19.39	44.75	46,840,000	14.61
2515/16	12,241,000			45,931,000	
2517/18	20,683,000			49,889,000	
2519/20	23,760,000			53,595,000	
2521/22	27,821,000			58,410,000	
2523/24	28,224,000	26.74	49.61	56,882,000	17.74
2525/26	26,607,000			56,171,000	
2527/28	28,568,000			57,915,000	
2529/30	28,754,175			57,943,122	
2531/32	29,186,975			59,371,689	
2533/34	31,639,413	29.99	54.36	58,204,666	18.14
2535/36	31,707,356			56,294,561	
2537/38	31,040,327			56,373,172	
2539/40	31,688,587			57,291,083	
2540/41	32,144,320	30.46	56.43	56,958,032	17.76

ที่มา : *กรมการข้าว, 2508: 1-2*
กองเศรษฐกิจการเกษตร, 2503: 38, 39; 2509: 47, 85; 2519: 41, 42
สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2521-22: 64; 2523-24: 13, 20, 74; 2528-29: 22; 2532-33: 18; 2533-34: 18; 2539-40: 18; 2540-41: 18

ตาราง 6.15 อัตราส่วนของประชากรอีสาน 1 คนต่อพื้นที่ทำนา

ปี	ดัชนี ประชากร	(ก) ประชากรอีสาน	ดัชนี พื้นที่ทำนา	(ข) พื้นที่ทำนา(ไร่)	(ค) อัตราส่วนประชากรต่อพื้นที่นา (ข)/(ก)
2490[1]	69	6,210,218		n.a.	n.a.
2493[2]	75	6,753,000	87	12,695,000	1.88
2503[1]	100	8,991,543	100	14,512,000	1.63
2505[3]	107	9,607,785	123	17,820,000	1.85
2513[1]	134	12,025,140	141	20,460,000	1.74
2518[4]	162	14,606,000	172	24,991,000	1.71
2523[1]	175	15,698,874	194	28,224,000	1.80
2530[1]	207	18,622,000	179	25,950,000	1.39
2531[1]	212	19,056,908	201	29,186,975	1.53
2532[5]	218	19,576,000	212	30,766,930	1.57
2540[6]	235	21,095,841	222	32,144,320	1.52

ที่มา : [1]*พรทิพย์ คำพอ. 2533: 2. สถิติประชากรปี 2490 อ้างจาก* ***สถิติพยากรณ์รายปี*** *ของ กองประมวลสถิติพยากรณ์สถิติปี 2503, 2513, 2523 อ้างจาก สำมะโนประชากร พ.ศ. 2503, 2513 และ 2523 ของ สำนักงานสถิติแห่งชาติ สถิติปี พ.ศ. 2530 อ้างจาก* ***การคาดประมาณประชากรของประเทศไทย พ.ศ. 2523-2558*** *ของสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ 2529 สถิติปี 2531 อ้างจาก กองทะเบียนราษฎร กรมการปกครอง.*

[2]*กองเศรษฐกิจการเกษตร. 2497: 129 อ้างอิงจาก สำรวจสำมะโนเกษตรของสภาเศรษฐกิจแห่งชาติ ปี พ.ศ. 2493*

[3]*สถิติประชากรปี พ.ศ. 2505 คำนวณโดยใช้ข้อมูลของสำนักงานสถิติแห่งชาติ.* ***สมุดสถิติรายปีประเทศไทย USSW 30 2515-6.*** *หน้า 43 อัตราการเพิ่มประชากรอีสานในช่วงปี พ.ศ. 2503-2513 3.37% ปี*

[4]*สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2519-2523: 52*

[5]*สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2533: 4*

[6]*สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2540/41: 90*

ราชการไทย ที่ใช้เงินงบประมาณไม่คุ้มค่าอย่างยิ่ง เงินก่อสร้างเหล่านี้หลายโครงการต้องกู้มาจากต่างประเทศ

อนึ่ง เมื่อเปรียบเทียบพื้นที่นาปรังของภาคอีสานกับภาคอื่น (โปรดดูตาราง 6.16) จะเห็นว่าภาคอีสานมีการทำนาปรังน้อยมาก บางปีน้อยกว่าภาคใต้เสียอีก เช่น ปี 2517, 2520, 2537 เป็นต้น หากเปรียบเทียบกับภาคกลางแล้วต่างกันราวกับฟ้ากับดิน เพราะภาคกลางทำนาปรังถึงร้อยละ 53.15-84.24 ของพื้นที่ทำนาปรังทั้งประเทศ พื้นที่ทำนาปรังของภาคกลางและภาคเหนือบางจังหวัดเพียงจังหวัดเดียวก็มากกว่าพื้นที่ทำนาปรังของภาคอีสานทั้งหมด เช่น พิจิตร 594,769 ไร่ สุพรรณบุรี 838,762 ไร่ นครสวรรค์ 617,034 ไร่ พิษณุโลก 677,625 ไร่ ในปีเพาะปลูก 2540/41 ซึ่งในปีนั้นภาคอีสานทำนาปรังรวมกันเพียง 501,633 ไร่ *(สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2540/41: 14, 16)* ที่ภาคกลางและภาคเหนือตอนล่างทำนาปรังมาก เพราะพื้นที่ดังกล่าวมีระบบชลประทานที่ดีที่สุดของประเทศ (และมีอ่างเก็บน้ำที่มีน้ำอยู่จริงๆ มากพอจะส่งมายังพื้นที่เพาะปลูกในฤดูแล้ง)

การทำนาปรังส่วนใหญ่ผลิตเพื่อขาย ดังนั้น หากวัดจากพื้นที่การทำนาปรังของแต่ละภาค จะเห็นได้ว่าการผลิตข้าวเพื่อขายของภาคอีสานมีน้อย เมื่อเปรียบเทียบกับภาคกลางและภาคเหนือ

(2) การเปลี่ยนแปลงผลผลิตข้าว

ในหัวข้อ (1) ได้กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ปลูกข้าวไปแล้ว ในหัวข้อ (2) จะได้กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงผลผลิตข้าวของภาคอีสานในภาพรวม (โปรดดูตาราง 6.17) จะเห็นว่าช่วง 1 ทศวรรษก่อนยุคพืชพาณิชย์ (ก่อน พ.ศ. 2503) ภาคอีสานผลิตข้าวได้เพียงร้อยละ 27.22 ทั้งๆ ที่มีประชากรร้อยละ 36.10 (พ.ศ. 2493 ภาคอีสานมีประชากร 6,753,000 คน ประชากรไทยมี 18,699,000 คน) *(ไชยยงค์ ชูชาติ และ โสภิณ ทองปาน, 2503: 49)* ภาคกลางผลิตข้าวได้มากเป็นอันดับ 1 คือ ผลิตได้ถึงร้อยละ 42.71 (ภาคกลางมีประชากรร้อยละ 40.54) แต่ภาคอีสานผลิตข้าวเปลือกได้เพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง จนถึงปีเพาะปลูก 2513/14 ก็ผลิตได้มากกว่าทุกภาค พอถึงปีเพาะปลูก 2533/34 ก็ผลิตได้เกินกว่าครึ่งหนึ่งของข้าวนาปีที่ผลิตได้ทั้งประเทศ แต่ในปีเพาะปลูก 2541/42 ผลผลิตของภาคอีสานลดลงเหลือร้อยละ 43.26 แต่ก็ยังผลิตได้มากที่สุด ในขณะที่ภาคเหนือแซงภาคกลางมาอยู่ในอันดับ 2 ภาคกลางตกไปเป็นอันดับ 3 ผลิตได้ไม่ถึง 1 ใน 4 ของข้าวนาปีที่ผลิตได้ทั้งประเทศ

ตารางที่ 6.16 เปรียบเทียบพื้นที่ทำนาปรังและผลผลิตต่อไร่ของภาคอีสานกับภาคอื่น

ปีเพาะปลูก		ภาคอีสาน		ภาคเหนือ		ภาคกลาง		ภาคใต้		ประเทศไทย	
		ไร่	%	ไร่	%	ไร่	%	ไร่	%	ไร่	%
2517	พื้นที่	48,000	2.32	209,000	10.11	1,742,000	84.24	69,000	3.34	2,068,000	100
	ผลผลิต	458		440		459		362		454	
2520	พื้นที่	48,000	1.61	292,000	9.80	2,453,000	82.34	186,000	6.24	2,979,000	100
	ผลผลิต	375		486		545		473		532	
2523	พื้นที่	148,000	4.59	352,000	10.91	2,652,000	82.18	75,000	2.32	3,227,000	100
	ผลผลิต	420		558		630		429		608	
2526	พื้นที่	219,000	5.53	416,000	10.50	3,168,000	79.94	160,000	4.03	3,963,000	100
	ผลผลิต	378		512		560		412		539	
2529	พื้นที่	214,000	5.37	437,000	10.97	3,144,000	78.90	190,000	4.76	3,985,000	100
	ผลผลิต	411		571		612		402		586	
2532	พื้นที่	484,644	9.14	1,048,029	19.76	3,552,732	66.97	220,337	4.13	5,305,742	100
	ผลผลิต	500		643		672		467		642	

ตารางที่ 6.16 เปรียบเทียบพื้นที่ทำนาปรังและผลผลิตต่อไร่ของภาคอีสานกับภาคอื่น (ต่อ)

ปีเพาะปลูก		ภาคอีสาน		ภาคเหนือ		ภาคกลาง		ภาคใต้		ประเทศไทย	
		ไร่	%	ไร่	%	ไร่	%	ไร่	%	ไร่	%
2534	พื้นที่	502,058	13.55	665,114	17.95	2,432,956	65.67	105,353	2.84	3,705,481	100
	ผลผลิต	466		702		650		448		628	
2537	พื้นที่	93,699	3.02	543,685	17.55	2,323,518	75.00	137,289	4.43	3,098,191	100
	ผลผลิต	360		672		673		403		652	
2540	พื้นที่	401,394	6.24	2,074,991	32.24	3,782,316	58.77	177,895	2.75	6,436,596	100
	ผลผลิต	485		724		748		483		717	
2541	พื้นที่	501,633	6.94	2,745,518	37.47	3,843,303	53.15	140,710	1.94	7,231,164	100
	ผลผลิต	442		671		717		487		677	

หน่วย : พื้นที่ = ไร่; ผลผลิต = กก./ไร่

ที่มา : สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2521/22: 18-19; 2523/24: 14-15; 2525/26: 16-17; 2529/30: 16-17; 2532/33: 14-15; 2533/34: 14-15; 2536/37: 14-15; 2540/41: 14, 15

ตาราง 6.17 ผลผลิตข้าวเปลือกนาปีของภาคอีสานและภาคอื่น

(หน่วย : 1,000 ตัน, ผลผลิตเฉลี่ยต่อไร่ = กก.)

พ.ศ.	อีสาน		ภาคเหนือ		ภาคกลาง		ภาคใต้		ประเทศไทย	
	ผลผลิต	ผลผลิต/ไร่	ผลผลิต	ผลผลิต/ไร่	ผลผลิต	ผลผลิต/ไร่	ผลผลิต	ผลผลิต/ไร่	ผลผลิต	ผลผลิต/ไร่
2493/94[1]	1,846	159	1,440	282	2,896	208	600	218	6,781	205
ร้อยละ	27.22		21.24		42.71		8.85		100	
2498/99[1]	2,149	162	1,764	267	2,750	224	670	259	7,334	218
ร้อยละ	29.30		24.06		37.50		9.14		100	
2503/04	2,775	191	2,450	346	3,476	277	774	275	9,475	256
ร้อยละ	29.29		25.86		36.69		8.17		100	
2508/09	2,734	178	3,210	368	4,141	305	893	267	10,978	268
ร้อยละ	24.90		29.24		37.73		8.13		100	
2513/14	4,920	240	4,070	408	3,720	285	860	256	13,570	290
ร้อยละ	36.26		29.99		27.41		6.34		100	
2518/19	5,321	213	4,125	354	3,664	278	982	285	14,092	265
ร้อยละ	37.76		29.27		26.00		6.97		100	
2523/24	5,748	187	4,663	347	3,872	333	1,122	278	15,405	263
ร้อยละ	37.31		30.27		25.13		7.28		100	
2528/29	7,392	259	5,101	391	4,504	364	933	260	17,930	312
ร้อยละ	41.23		28.45		25.12		5.20		100	

ตาราง 6.17 ผลผลิตข้าวเปลือกนาปีของภาคอีสานและภาคอื่น (ต่อ)

(หน่วย : 1,000 ตัน, ผลผลิตเฉลี่ยต่อไร่ = กก.)

พ.ศ.	อีสาน		ภาคเหนือ		ภาคกลาง		ภาคใต้		ประเทศไทย	
	ผลผลิต	ผลผลิต/ไร่	ผลผลิต	ผลผลิต/ไร่	ผลผลิต	ผลผลิต/ไร่	ผลผลิต	ผลผลิต/ไร่	ผลผลิต	ผลผลิต/ไร่
2533/34	7,745	263	4,030	366	2,400	298	727	264	14,902	290
ร้อยละ	51.97		27.04		16.10		4.88		100	
2538/39	8,435	281	4,587	453	3,790	460	915	337	17,727	347
ร้อยละ	47.58		25.88		21.38		5.16		100	
2541/42	8,073	278	5,106	421	4,628	493	856	338	18,663	352
ร้อยละ	43.26		27.36		24.80		4.59		100	
ผลผลิตเพิ่มช่วง	929	32	1,010	64	580	69	174	57	2,694	51
2493-2503										
เพิ่มร้อยละ	50.33	20.13	70.14	22.70	20.03	33.17	29	26.15	39.73	24.88
เพิ่มปี (ร้อยละ)	5.03	2.01	7.01	2.27	2.00	3.32	2.9	2.62	3.97	2.49
ผลผลิตเพิ่มช่วง	5,298	87	2,656	75	1,152	216	82	63	9,188	96
2503-2541										
เพิ่มร้อยละ	190.92	45.55	108.41	21.68	33.14	77.98	10.59	22.90	96.97	37.5
เพิ่มปี (ร้อยละ)	5.02	1.20	2.85	0.57	0.87	2.05	0.28	0.60	2.55	0.99

ที่มา : ปรับปรุงจาก กรมการข้าว, 2506: 1-5, 7, 13, 17, 24, 25, 27, 36, 39, 40 (ต้องคำนวณใหม่ปี 2493/94, 2498/99 เพราะพื้นที่ภาคเหนือพื้นที่น้อยกว่าปัจจุบัน เนื่องจากเอาพื้นที่ภาคเหนือตอนล่างไปรวมกับภาคกลาง 9 จังหวัด ต้องลดตามตารางนี้แก้ไขพื้นที่ให้ตรงกับการแบ่งในปัจจุบันแล้ว)

ปี 2503/04 – 2541/42 จาก สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2515/16: 48-49; 2521/22: 18-19; 2525/26: 27; 2536/37: 19; 2540/41: 19; 2541/42: 19

หากเปรียบเทียบช่วงก่อนยุคพืชพาณิชย์ 10 ปี ผลผลิตเพิ่มขึ้น 929,000 ตัน หรือเพิ่มขึ้นร้อยละ 50.33 (ร้อยละ 5.03/ปี) ในช่วง พ.ศ. 2503-2541 38 ปี ผลิตข้าวเพิ่มจาก 2.7 ล้านตันเศษ เป็น 8 ล้านตันเศษ หรือเพิ่มขึ้น 5.2 ล้านตันเศษ เพิ่มขึ้นร้อยละ 190.92 แต่เมื่อหาค่าเฉลี่ยแล้วอัตราการเพิ่ม/ปีใกล้เคียงกับก่อนยุคพืชพาณิชย์ คือ ร้อยละ 5.02/ปี ถึงอย่างไรก็ตาม ภาคอื่นๆ อัตราการเพิ่มของผลผลิตข้าวก็เพิ่มขึ้นในอัตราที่ลดลงมากกว่าภาคอีสาน เช่น ภาคเหนือลดจากร้อยละ 7.01/ปี เหลือ 2.85/ปี ภาคกลางลดจากร้อยละ 2/ปี เหลือ 0.87/ปี ของประเทศ ลดจากร้อยละ 3.97/ปี เหลือ 2.55/ปี

หากพิจารณาในประเด็นผลผลิตต่อไร่ของข้าวเปลือก (เฉพาะนาปี) จะเห็นว่าในปี 2493/94 ภาคอีสานผลิตได้ต่ำสุด คือ 159 กก./ไร่ ขณะที่ภาคเหนือ 282 กก. ภาคกลาง 208 กก. ภาคใต้ 218 กก. และเฉลี่ยทั้งประเทศ 205 กก. ภาคอีสานต่ำกว่าภาคเหนือถึง 123 กก. และต่ำกว่าเกณฑ์เฉลี่ยของประเทศ 46 กก. (22.4%) แต่อย่างไรก็ตาม ผลผลิตข้าวต่อไร่ของภาคอีสานก็เพิ่มขึ้นจากปี 2503 191 กก./ไร่ เป็น 278 กก./ไร่ ในปี 2541/42 หรือเพิ่มขึ้นถึง 87 กก. (45.5%) ขณะที่ภาคเหนือจาก 346 กก. เป็น 421 กก. เพิ่มขึ้น 75 กก. ภาคใต้เพิ่มขึ้น 63 กก. แต่ภาคกลางเพิ่มขึ้นถึง 216 กก. เพราะระบบชลประทานของภาคกลางดีที่สุดในประเทศ แต่ถ้านำไปเปรียบเทียบกับประเทศที่ผลิตข้าวมากๆ ในเอเชีย จะเห็นว่าผลผลิตข้าวเปลือกของไทยแม้นำข้าวนาปรังมารวมกับข้าวนาปีแล้ว ก็ยังต่ำกว่าประเทศเหล่านั้นอยู่มาก (ดังปรากฏในตาราง 6.18) แปลว่าประสิทธิภาพในการผลิตของภาคอีสานยังต่ำอยู่มาก เมื่อเปรียบเทียบกับชาวนาประเทศจีน ซึ่งมีฐานะทางเศรษฐกิจต่ำกว่าชาวนาในภาคอีสาน แต่ผลผลิตข้าวของชาวนาจีนมากเป็น 3.6 เท่าของชาวนาอีสาน หรือเปรียบเทียบกับพม่าเพื่อนบ้านติดกัน ซึ่งชาวนามีฐานะยากจนและประสบปัญหาการสู้รบระหว่างรัฐบาลกับชนกลุ่มน้อย และระหว่างชนกลุ่มน้อยด้วยกัน ก็ยังผลิตได้มากเป็น 1.8 เท่าของชาวนาอีสาน

สาเหตุที่ผลผลิตข้าวภาคอีสานไม่มากเท่าที่ควร เพราะ

[1] สภาพดินส่วนใหญ่เป็นทรายเก็บน้ำไม่อยู่ ถ้าฝนตกน้อยน้ำจะไม่ขัง ซึ่งจะทำให้ข้าวไม่เจริญเติบโต เพราะข้าวจะนำอาหารในดินมาใช้ได้ก็ต่อเมื่อมีน้ำขัง น้ำจะช่วยละลายสารอาหารในดินไปหล่อเลี้ยงต้นข้าว *(สัมภาษณ์ รศ.ดร.แสวง รวยสูงเงิน คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 14 มิ.ย. 2534)*

ตาราง 6.18 เปรียบเทียบผลผลิตข้าวเปลือกของภาคอีสานและที่อื่นๆ ปี 2540/41

ประเทศ	ผลผลิต/ไร่ (กก.)
ไทย (นารวม)	381
ภาคอีสาน นาปี	280
ภาคอีสาน นาปรัง	485
เกาหลีใต้	1,087
ญี่ปุ่น	1,027
จีน	1,013
อินโดนีเซีย	730
เวียดนาม	602
ฟิลิปปินส์	469
อินเดีย	466
พม่า	498
เอเชีย	627

ที่มา : สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2540/41: 11, 15

[2] สภาพดินเค็ม ซึ่งจากการสำรวจใน พ.ศ. 2518-2519 พบดินเค็มถึง 17.8 ล้านไร่[(1)] หรือ 16.9% ของพื้นที่ภาค กระจายอยู่ถึง 14 จังหวัด (14 จังหวัดขณะนั้น คือ 16 จังหวัดในปัจจุบัน เพราะขณะนั้นอำนาจเจริญรวมกับอุบลราชธานี และหนองบัวลำภูรวมอยู่กับอุดรธานี) และพื้นที่ดินเค็มมีแนวโน้มจะเพิ่มเป็น 37.2 ล้านไร่ หรือร้อยละ 34.96 ของพื้นที่ภาค *(ประสิทธิ์ คุณรัตน์, 2530: 270-271)* สภาพดินเค็มดังกล่าวทำให้พืชต่างๆ ที่ปลูกในภาคอีสานมีปัญหา รวมไปถึงข้าวด้วย

[(1)]พื้นที่ดินเค็มมากมีประมาณ 1.5 ล้านไร่ เค็มปานกลาง 3.7 ล้านไร่ และเค็มน้อย 12.6 ล้านไร่ จังหวัดที่มีพื้นที่ดินเค็มมาก 5 จังหวัดแรก คือ นครราชสีมา (475,204 ไร่), มหาสารคาม (168,010 ไร่), นครพนม (160,103 ไร่), สกลนคร (127,276 ไร่), ขอนแก่น (91,170 ไร่) *(โสภณ ชมชาญ, 2533: 60-61)*

[3] สภาพฝนทิ้งช่วงมักเกิดขึ้นบ่อยๆ ทำให้น้ำที่ขังอยู่แห้งไปหมด ในรอบ 25 ปีมีฝนทิ้งช่วง 30-45 ครั้ง ตั้งแต่จังหวัดเลยลงมาทางชัยภูมิ นครราชสีมา ถึงศรีสะเกษ ฝนทิ้งช่วงบ่อยที่สุด คือ ช่วงสัปดาห์ที่ 2 ของเดือนมิถุนายน ถึงสัปดาห์แรกของเดือนสิงหาคม ซึ่งเป็นช่วงที่ข้าวต้องการน้ำมาก *(ประสิทธิ์ คุณรัตน์, 2530: 207-209)*

[4] รัฐสร้างระบบชลประทานในภาคอีสานน้อย เมื่อเปรียบเทียบกับพื้นที่ทำนาของภาค ใน พ.ศ. 2500 มีเพียงร้อยละ 5.38 ของพื้นที่ทำนาที่เป็นพื้นที่ชลประทาน 25 ปีผ่านไปพื้นที่ชลประทานเพิ่มเป็นร้อยละ 10.30 และร้อยละ 16.02 ในปี 2540 ในขณะที่ภาคเหนือมีพื้นที่ชลประทานร้อยละ 63.60 ภาคใต้ร้อยละ 111.49 และภาคกลางร้อยละ 140.29[(1)] ดังได้แสดงให้เห็นแล้วในบทที่ 5 (ตาราง 5.9)

ประเด็นสำคัญที่ควรพิจารณาต่อไปก็คือ ผลผลิตข้าวที่เกษตรกรอีสานผลิตได้เพียงพอกับการบริโภคหรือไม่ จากการคำนวณโดยดูจากปริมาณข้าวที่ชาวอีสานบริโภคต่อคนต่อปีเท่ากับ 30 ถัง (300 กก.) *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 69)* คูณด้วยจำนวนประชากรในปีนั้นๆ เปรียบเทียบกับข้าวที่ผลิตได้ พบว่า ในช่วงทศวรรษแรกจากปี 2493-2503 ข้าวที่ผลิตได้ในปี 2493 และ 2498 (ซึ่งเป็นปีที่สุ่มมาศึกษาทุกช่วง 5 ปี) ไม่พอกับการบริโภค ขาดไปร้อยละ 6.42-9.75 จึงชดเชยด้วยการปลูกข้าวไร่ ซึ่งไม่ปรากฏในสถิติของทางการ ตั้งแต่ปี 2503 เป็นต้นมาข้าวที่ผลิตได้มากกว่าข้าวที่บริโภคทุกช่วงปีที่สุ่มมาศึกษา ยกเว้นปี 2508 และ 2518 โดยปี 2508 ผลิตได้น้อยกว่าการบริโภคร้อยละ 12.34 ซึ่งต้องอาศัยข้าวที่เหลือจากปีก่อน ซึ่งปกติเกษตรกรจะเก็บไว้ไม่ขายจนกว่าจะแน่ใจว่าข้าวปีต่อไปจะได้ผลแน่นอนจึงจะขายข้าวเก่า กับปี 2518 ผลิตได้น้อยกว่าการบริโภคเพียงเล็กน้อย คือ ร้อยละ 1.83 ปีที่เหลือผลิตได้เกินกว่าบริโภคร้อยละ 2.79 ไปจนถึง 30.99 แต่โดยเฉลี่ยจะผลิตได้เกินกว่าบริโภคราวร้อยละ 20-25 ดังรายละเอียดในตาราง 6.20

อนึ่ง การบริโภคข้าวที่เพิ่มขึ้นและประชากรอีสานที่เพิ่มขึ้นโดยเฉลี่ยในช่วง พ.ศ. 2503-2541 ร้อยละ 3.61/ปี ต่ำกว่าอัตราการผลิตข้าวที่เพิ่มขึ้นในช่วงเวลาเดียวกัน คือ การผลิตเพิ่มขึ้นเฉลี่ยร้อยละ 5.02/ปี

[(1)]พื้นที่ชลประทานของภาคกลางและภาคใต้มีมากกว่าพื้นที่ทำนา

ตาราง 6.19 ผลผลิตข้าวเปลือกต่อไร่ในพื้นที่ศึกษาและบางพื้นที่ (กก./ไร่, กก./คน)

ปีเพาะปลูก 2528-2531				ปีเพาะปลูก 2542-2543			
เขต/พื้นที่		ผลผลิต/ไร่	ผลผลิต/คน	เขต/พื้นที่		ผลผลิต/ไร่	ผลผลิต/คน
อีสานเหนือ				**อีสานเหนือ**			
1. บ.ท่าควาย (สกลนคร)	2529	162	300	บ.ท่าควาย (สกลนคร)	2542	140	n.a.
2. บ.ตาล (นครพนม)	2530	229	241	บ.ตาล (นครพนม)	2542	400	728
3. บ.ปากอูน (นครพนม)	2530	114	17	บ.ปากอูน (นครพนม)	2542	390	76
4. บ.ท่าสะอาดใต้ (หนองคาย)	2529	198	357	บ.ท่าสะอาดใต้ (หนองคาย)	2543	339	180
เฉลี่ย 4 หมู่บ้าน		186	230				
อีสานกลาง				**อีสานกลาง**			
1. บ.ท่าลาด (ยโสธร)	2528	169	175	บ.ท่าลาด (ยโสธร)	2542	300	657
2. บ.โนนแดง (กาฬสินธุ์)	2528	339	962	บ.โนนแดง (กาฬสินธุ์)	2543	565	547
3. บ.ห้วยอึ่ง (ขอนแก่น)	2528	26[1]	50	บ.ห้วยอึ่ง (ขอนแก่น)	2542	500	735
4. บ.โนนเปลือย (ชัยภูมิ)	2529	352	669	บ.โนนเปลือย (ชัยภูมิ)	2543[2]	169	282
5. บ.วังสวาบ (ขอนแก่น)	2534	400	n.a.	บ.วังสวาบ (ขอนแก่น)	2543	505	466
6. 24 หมู่บ้านลุ่มแม่น้ำชี	2528	195	687	3 หมู่บ้านลุ่มแม่น้ำชี	2542	478	398
				บ.ท่าแก (ชัยภูมิ)	2543[1]	65	n.a.
				บ.โนนม่วง (ร้อยเอ็ด)	2543	290	445
อีสานใต้				**อีสานใต้**			
1. บ.อาหวด (ศรีสะเกษ)	2531	210	171	บ.อาหวด (ศรีสะเกษ)	2543	368	391
2. บ.ม่วงใต้ (บุรีรัมย์)	2531	200	213	บ.ม่วงใต้ (บุรีรัมย์)	2542	380	1,518
3. บ.ไพรขลา (สุรินทร์)	2531	218	942	บ.ไพรขลา (สุรินทร์)	2542	400	2,180
4. บ.ห้วยขะยุง (อุบลฯ)	2531	286	830	บ.ห้วยขะยุง (อุบลฯ)	2542	300	462
เฉลี่ย 4 หมู่บ้าน		245	623	บ.ตระแสง (สุรินทร์)	2543[1]	232	512
				บ.กาเจาะ (สุรินทร์)	2543	518	n.a.
				บ.โคกเจริญ (บุรีรัมย์)	2543	460	n.a.
				12 หมู่บ้านกรณีศึกษา	2543	263	460

[1]ปีที่น้ำท่วมข้าวเสียหายมาก โดยเฉพาะบ้านท่าแกกับบ้านห้วยอึ่ง

ที่มา : ปี 2528 จาก ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2529: 261; ปี 2529-2530 จาก สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2530: 253, 254; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 81; ปี 2531 จาก ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 265, 266; ปี 2542 จาก กรมพัฒนาชุมชน กชช.2ค.; ปี 2543 จากการสำรวจของผู้วิจัย 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัด (สำรวจปี 2544 แต่ข้อมูลเป็นของปี 2543)

ตาราง 6.20 เปรียบเทียบข้าวที่ผลิตได้[1] การบริโภค และผลผลิตข้าวที่เหลือจากการบริโภคของภาคอีสาน

พ.ศ.	ประชากรอีสาน	ข้าวที่ผลิตได้	ข้าวที่บริโภค[2]		ข้าวที่เหลือจากการบริโภค	
		ตัน	ตัน	ร้อยละ	ตัน	ร้อยละ
2493	6,753,000	1,846,000	2,025,900	109.75	-179,900	-9.75
2498	7,623,000	2,149,000	2,286,900	106.42	-137,900	-6.42
2503	8,991,543	2,775,000	2,697,463	97.21	77,537	2.79
2508	10,237,752	2,734,000	3,071,326	112.34	-337,326	-12.34
2513	12,025,140	4,920,000	3,607,542	73.32	1,312,458	26.68
2518	18,060,945	5,321,000	5,418,284	98.17	-97,284	-1.83
2523	15,698,874	5,748,000	4,709,662	81.94	1,038,338	18.06
2528	17,003,370	7,392,000	5,101,011	69.01	2,290,989	30.99
2533	19,037,000	7,745,000	5,711,100	73.74	2,033,900	26.26
2538	20,663,191	8,435,000	6,198,957	73.49	2,236,043	26.51
2541	21,312,166	8,073,000	6,393,650	79.20	1,679,350	20.80
ช่วง 2493-2503 เพิ่ม	2,238,543	929,000	671,563		-102,263	
เพิ่มร้อยละ	33.15	50.33	33.16		-56.90	
เพิ่มร้อยละ/ปี	3.32	5.03	3.32		-5.69	
ช่วง 2503-2541 เพิ่ม	12,320,623	5,298,000	3,696,187		1,601,813	
เพิ่มร้อยละ	137.03	190.92	137.05		2,080.28	
เพิ่มร้อยละ/ปี	3.61	5.02	3.61		54.7	

เครื่องหมาย – หมายถึง ข้าวที่ผลิตได้ไม่พอกับการบริโภค

ที่มา : คำนวณจากตาราง 5.1, สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2530: 81; 2540: 3 และ 6.17; ไชยยงค์ ชูชาติ และ โสภิณ ทองปาน, 2503: 49

---

[1]ยังไม่รวมข้าวนาปรัง ซึ่งสถิติภาคอีสานเริ่มมีตั้งแต่ปี 2518 ซึ่งผลผลิตประมาณปีละ 225,000 ตัน หรือร้อยละ 4-5 ของผลผลิตข้าวทั้งหมดของภาคอีสาน

[2]คำนวณจากข้าวที่คนอีสานบริโภคเฉลี่ย/คน/ปี = 30 ถัง (300 กก.) จาก *สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 69*

แต่อย่างไรก็ตาม ภาพจริงในหมู่บ้านแต่ละแห่งมีความแตกต่างไปจากภาพรวม บางหมู่บ้านก็ผลิตข้าวได้เหลือบริโภคเป็นประจำ ยกเว้นบางปีน้ำท่วม ข้าวที่ผลิตได้ก็ไม่พอ เช่น บ้านท่าแก อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ ปี 2543 น้ำท่วมนาเกือบหมด บ้านห้วยอึ่ง อ.ชนบท จ.ขอนแก่น น้ำท่วมในปี 2528 เสียหายเกือบหมดเช่นกัน บางหมู่บ้านที่นาน้อย เช่น บ้านปากอูน อ.ศรีสงคราม จ.นครพนม มีที่นาน้อยมาก เพียง 131 ไร่ ผลิตข้าวไม่พอกินตั้งแต่ช่วงแรกของการตั้งหมู่บ้านจนปัจจุบัน

จากการพิจารณาตาราง 6.21 จะเห็นว่าในเขตอีสานเหนือในลุ่มแม่น้ำสงคราม มีปัญหาจากน้ำท่วมเป็นประจำในพื้นที่นาบางส่วน เพราะแม่น้ำสงครามคดเคี้ยวมาก การไหลช้า ผลผลิตข้าวที่ได้จึงมักไม่พอกับการบริโภค โดยในช่วง พ.ศ. 2529-2530 2 ใน 4 หมู่บ้านผลิตข้าวได้ไม่พอกับการบริโภค 1 หมู่บ้านผลิตได้พอดีบริโภค ไม่เหลือเอาไว้ทำพันธุ์เลย อีก 1 หมู่บ้านผลิตได้เกินกว่าการบริโภค ต่อมาในช่วง 2542-2543 3 ใน 4 หมู่บ้านผลิตได้ไม่พอกับการบริโภค มีเพียงหมู่บ้านเดียวผลิตได้เกินกว่าการบริโภค

ในเขตอีสานกลางในภาพรวมดีกว่าเขตอีสานเหนือมาก คือ 24 หมู่บ้านเฉลี่ยแล้วผลิตได้เกินกว่าการบริโภคถึง 387 กก./คน หรือร้อยละ 56.33 ของปริมาณการผลิต แต่มี 1 หมู่บ้านที่น้ำท่วม (บ.ห้วยอึ่ง) ผลิตได้ไม่พอ อีกหมู่บ้านที่สุ่มตัวอย่างที่ยโสธรก็ผลิตได้ไม่พอบริโภค ต่อมาในช่วง พ.ศ. 2542-2543 ส่วนใหญ่ก็ผลิตได้เกินกว่าการบริโภค ยกเว้นบ้านโนนเปลือยซึ่งผลิตได้ไม่พอ เพราะน้ำท่วมในปี 2543

ในเขตอีสานใต้ในภาพรวมของปี 2531 ผลิตข้าวได้เกินกว่าการบริโภค แต่เมื่อดูทีละหมู่บ้าน พบว่า 2 ใน 4 ผลิตได้ไม่พอ ต่อมาในช่วง 2542-2543 การผลิตดีขึ้นมาก ทุกหมู่บ้านที่ศึกษาผลิตได้เกินกว่าการบริโภคร้อยละ 23.27-86.24

สรุปว่า ในภาพรวมในเขตอีสานกลางและอีสานใต้ผลิตข้าวได้เพียงพอและเหลือจากการบริโภคประมาณ 1 ใน 4 ถึงครึ่งหนึ่งของปริมาณที่บริโภค แต่ในเขตอีสานเหนือในลุ่มแม่น้ำสงครามค่อนข้างจะมีปัญหาผลิตได้ไม่ค่อยพอบริโภค จึงต้องหารายได้ทางอื่นมาจุนเจือ เพื่อให้ครอบครัวอยู่รอด หากในพื้นที่ติดภูเขา เช่น จังหวัดเลย หนองบัวลำภู มีการทำข้าวไร่มาเสริมการทำนาด้วย

ตาราง 6.21 เปรียบเทียบผลผลิตข้าว ปริมาณการบริโภค และที่เหลือจากบริโภค
(หน่วย : ร้อยละของผลผลิต/คน)

เขต/พื้นที่		ปีเพาะปลูก 2528-2531				ปีเพาะปลูก 2542-2543		
		ผลผลิต/คน	บริโภค	เหลือจากการบริโภค		ผลผลิต/คน	เหลือจากการบริโภค	
		กก.	กก.	กก.	ร้อยละ	กก.	กก.	ร้อยละ
อีสานเหนือ								
1. บ.ท่าควาย (สกลนคร)	2529	300	300	0	0	140	-160	-114.29
2. บ.ตาล (นครพนม)	2530	241	300	-59	-24.48	728	428	58.79
3. บ.ปากอูน[1] (นครพนม)	2530	17	300	-283	-1,664.7	76	-224	-294.74
4. บ.ท่าสะอาดใต้ (หนองคาย)	2529	357	300	57	15.97	180	-120	-66.67
เฉลี่ย 4 หมู่บ้าน		230	300	-70	-30.43	281	-19	-6.76
อีสานกลาง								
1. บ.ท่าลาด (ยโสธร)	2528	175	300	-125	-71.43	657	357	54.34
2. บ.โนนแดง (กาฬสินธุ์)	2528	962	300	662	68.81	547	247	45.16
3. บ.ห้วยอึ่ง (ขอนแก่น)	2528	50[2]	300	-250	-500	735	435	59.18
4. ย.โนนเปลือย (ชัยภูมิ)	2529	669	300	369	51.16	28.2[2]	-18	-6.38
5. 24 หมู่บ้านลุ่มน้ำชี	2528	687	300	387	56.33	398[3]	98	24.62
อีสานใต้								
1. บ.อาหวด (ศรีสะเกษ)	2531	171	300	-129	-75.44	391	91	23.27
2. บ.ม่วงใต้ (บุรีรัมย์)	2531	213	300	-87	-40.85	1,518	1,218	80.24
3. บ.ไพรขลา (สุรินทร์)	2531	942	300	642	68.15	2,180	1,880	86.24
4. บ.ห้วยขะยุง	2531	830	300	530	63.86	462	162	35.06
เฉลี่ย 4 หมู่บ้าน	2531	623	300	323	34.99			
ภาพรวมของภาคอีสาน						460[4]	160	34.78

เครื่องหมาย – หมายความว่า ข้าวที่ผลิตได้ไม่พอกับการบริโภค

[1]หมู่บ้านนี้มีที่นาน้อยมาก เพียง 131 ไร่ ในปี 2542

[2]ผลผลิตต่ำมาก เพราะเกิดน้ำท่วม

[3]เฉลี่ยจาก 3 หมู่บ้านที่เคยเก็บข้อมูลในช่วงปี 2528-29 คือ บ้านแก่งโกสุม 2 หมู่, บ้านดอนน้อย

[4]12 หมู่บ้าน จากการสำรวจ 10 จังหวัด (1,574 ครัวเรือน) ในปี 2544 (ข้อมูลปี 2543)

ที่มา : คำนวณจากตาราง 6.19

6.2.3 การขยายตัวของพืชพาณิชย์

พอเข้ายุคพืชพาณิชย์ใน พ.ศ. 2503 การขยายตัวของพืชพาณิชย์ โดยเฉพาะพืชไร่ เป็นไปอย่างรวดเร็วช่วงแรก คือ พ.ศ. 2503-2518 ช่วง 15 ปีนี้พื้นที่ปลูกพืชไร่ (รวมพืชผัก ไม้ดอก) เพิ่มจาก 2.46 ล้านไร่ เป็น 8.03 ล้านไร่ หรือเพิ่มขึ้นถึง 5.57 ล้านไร่ หรือเฉลี่ยเพิ่มขึ้นปีละ 371,000 ไร่ ถ้าดูภาพระยะยาว 35 ปี จากปี 2503-2538 พืชไร่เพิ่มขึ้น 10.66 ล้านไร่ หรือเฉลี่ยปีละ 304,571 ไร่

ตาราง 6.22 การขยายตัวของพืชไร่ เปรียบเทียบข้าว ช่วง พ.ศ. 2503-2538

พ.ศ.	พื้นที่ปลูกพืชไร่			พื้นที่ปลูกข้าว[1]			รวม	
	ล้านไร่	%	ดัชนี	ล้านไร่	%	ดัชนี	ล้านไร่	%
2503	2.46	13.68	100	15.52	86.32	100	17.98	100
2508	4.15	20.71	169	15.89	79.29	102	20.04	100
2513	4.86	14.26	198	29.22	85.74	188	34.08	100
2518	8.03	19.04	326	34.14	80.96	220	42.17	100
2523	9.97	21.74	405	35.88	78.26	231	45.85	100
2528	12.63	25.35	513	37.20	74.65	240	49.83	100
2533	13.33	26.28	542	37.40	73.72	241	50.73	100
2538	13.12	25.71	533	37.90	74.28	244	51.02	100
เพิ่มสูงสุดช่วง	2503-18			2508-18				
	5.57		226	18.25		118		
เฉลี่ยเพิ่มปีละ	0.371			1.825				

ที่มา : ปรับปรุงจากตาราง 6.7

[1]พื้นที่ปลูกข้าวของภาคอีสานในตารางนี้และตาราง 6.7 จะสูงกว่าตารางอื่น เพราะสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตรจัดตามลักษณะการใช้ที่ดิน ไม่ใช่ดูจากการปลูกข้าวจริงๆ พื้นที่ใน 2 ตารางนี้จึงสูงกว่าพื้นที่ทำนาจริงอยู่ 37 : 32 ล้านไร่ หรือ 15.6% พื้นที่ปลูกในตาราง 6.22 จึงมิได้ใช้ปลูกข้าวทั้งหมดทุกปี แต่ทางการจัดเป็นพื้นที่ประเภทนา

หากสมมุติให้พื้นที่ปลูกพืชไร่ใน พ.ศ. 2503 มีค่าดัชนี = 100 ในช่วง 15 ปีแรกดัชนีเพิ่มจาก 100 เป็น 326 หรือเพิ่มขึ้น 226 (เฉลี่ย 15.06/ปี) ตลอดช่วง 35 ปี จากปี 2503-2538 ดัชนีเพิ่มขึ้นจาก 100 เป็น 533 หรือเพิ่มขึ้น 433 หรือเฉลี่ยปีละ 12.37

ในขณะที่พื้นที่ปลูกข้าวเพิ่มอย่างรวดเร็วในช่วง 10 ปี จากปี 2508-2518 คือ เพิ่มจาก 15.89-34.14 ล้านไร่ เพิ่มขึ้น 18.25 ล้านไร่ หรือเฉลี่ยปีละ 1.825 ล้านไร่ หากมองในระยะยาว 35 ปี เพิ่มขึ้น 22.38 ล้านไร่ หรือเฉลี่ยเพิ่มขึ้นปีละ 639,429 ไร่

ในการศึกษาการใช้พื้นที่ของผู้วิจัยและคณะ เมื่อปี 2534-2535[1] ระดับชุมชน 3 เขต 9 หมู่บ้าน เขตอีสานเหนือ อีสานกลาง และอีสานใต้ เขตละ 3 หมู่บ้าน พบว่า ก่อนปลูกพืชพาณิชย์ใน 3 เขตใช้พื้นที่ทำกินของหมู่บ้านเพียงร้อยละ 11.40-19.76 (โปรดดูตาราง 6.23) ของพื้นที่ทำกินทั้งหมดในปีที่ศึกษา หรือเฉลี่ยเพียงร้อยละ 15 เท่านั้น ทั้งๆ ที่ในยุคก่อนพืชพาณิชย์เป็นช่วงที่มีระยะเวลายาวนานมาก (อายุของหมู่บ้านนับถึงปีที่ศึกษา 9 หมู่บ้าน รวมกันได้ 1,022 ปี หรือเฉลี่ย 113 ปี หักช่วงพืชพาณิชย์ออก 32 ปี (2503-2535) เป็นช่วงยุคก่อนพืชพาณิชย์ 81 ปี หรือร้อยละ 71.68 ของอายุหมู่บ้าน นับถึงปี 2535)

แต่พอเข้ายุคพืชพาณิชย์เพียง 32 ปี ใช้พื้นที่ทำกินถึงร้อยละ 85 ของพื้นที่ทำกินทั้งหมดของ 9 ชุมชน ในปี 2535 หมายความว่า ในช่วงเวลาเพียง 32 ปี หรือร้อยละ 28.32 ของเวลาทั้งหมดของหมู่บ้าน พื้นที่ทำกินได้เกิดขึ้นในยุคพืชพาณิชย์ถึงร้อยละ 85 (โปรดดูตาราง 6.23)

ตาราง 6.23 เปรียบเทียบการใช้พื้นที่ทำกินใน 3 เขตของภาคอีสาน ในชุมชนที่ศึกษา

เขต	ยุคก่อนพืชพาณิชย์		ยุคพืชพาณิชย์		รวม	
	ไร่	ร้อยละ	ไร่	ร้อยละ	ไร่	ร้อยละ
1. อีสานเหนือ	1,443	19.76	5,860.7	80.24	7,303.7	100
2. อีสานกลาง	1,200	20.02	4,795	79.98	5,995	100
3. อีสานใต้	2,057	11.40	15,975	88.60	18,032	100
รวม	4,700	15.00	26,630.7	85.00	31,330.7	100

ที่มา : ปรับปรุงจาก สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2535: 59

[1] *โปรดดูรายละเอียดใน สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2535: บทที่ 3-4 หน้า 6-64*

เพื่อให้เห็นภาพที่ชัดเจนขึ้น จึงขอเสนอภาพของพืชพาณิชย์ที่สำคัญของภาคอีสาน ตามลำดับการเข้ามาดังต่อไปนี้พอสังเขป

ที่จริงก่อนใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจฯ ภาคอีสานได้เริ่มปลูกพืชเศรษฐกิจหลายชนิดแล้ว เพียงแต่ปลูกไม่มากเหมือนช่วงที่มีการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจฯ เป็นต้นมา เช่น รัฐบาลได้ส่งเจ้าหน้าที่มาส่งเสริมให้มีการปลูกยาสูบพันธุ์เวอร์จิเนียในภาคอีสานตั้งแต่ พ.ศ. 2485 ราว พ.ศ. 2487 รัฐบาลได้ตั้งโรงบ่มใบยาสูบขึ้น 13 แห่ง ในจังหวัดขอนแก่น มหาสารคาม จังหวัดละ 1 แห่ง หนองคาย 2 แห่ง นครพนม 9 แห่ง แต่ไม่ค่อยได้ผลนัก เพราะการบริหารแบบราชการ ประกอบกับการบ่มใบยาเป็นงานที่ประณีตมากในเรื่องการควบคุมคุณภาพและปริมาณ[1] *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2541: 109)*

ฝ้ายเป็นพืชเศรษฐกิจตัวแรกของอีสาน เริ่มมีการปลูกขายที่จังหวัดเลยประมาณปี พ.ศ. 2478 โดยเอามาส่งถึงจังหวัดขอนแก่น แต่ก็ไม่แพร่หลายมาก เพราะฝ้ายเป็นพืชที่มีศัตรูพืชมาก ต้องใช้ยาปราบศัตรูพืชฉีดหลายครั้ง ทำให้เกษตรกรเจ็บป่วยมากที่สุด ในขณะที่ราคารับซื้อไม่แน่นอน บางปีเกษตรกรก็ขาดทุน พื้นที่ปลูกฝ้ายในปีเพาะปลูก 2493/94 ของภาคอีสาน 136,700 ไร่ ปริมาณพื้นที่ปลูกฝ้ายขึ้นๆ ลงๆ ไม่มาก และสูงสุดในปีเพาะปลูก 2515/16 265,143 ไร่ หลังจากนั้นก็ลดลงมาเรื่อยๆ จนเหลือเพียง 34,593 ไร่ ในปีเพาะปลูก 2541/42 หรือร้อยละ 25.30 ของพื้นที่ปลูกฝ้ายเมื่อ 48 ปีก่อน หรือร้อยละ 18.55 ของพื้นที่ปลูกฝ้ายทั้งประเทศ (โปรดดูรายละเอียดในตาราง 10 ในภาคผนวก) จังหวัดที่ปลูกฝ้ายมากที่สุดของภาคอีสานตั้งแต่แรกจนถึงปัจจุบัน คือ

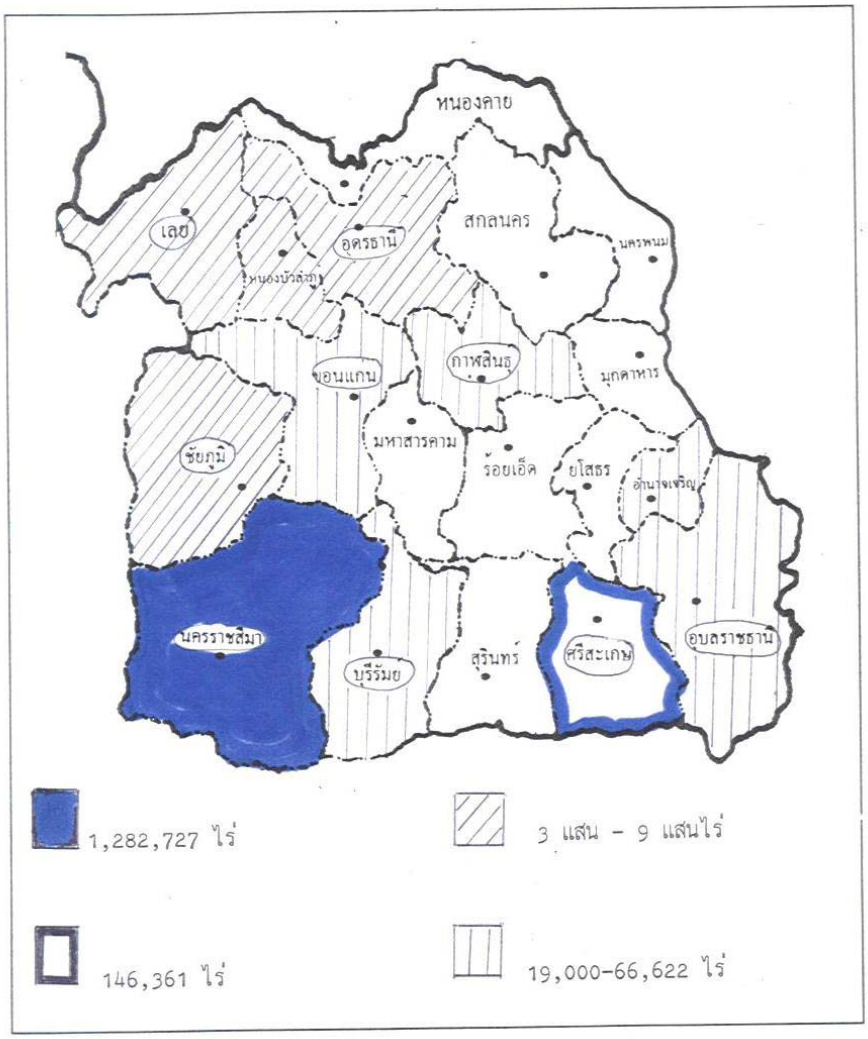
---

[1]การขยายตัวของพื้นที่ปลูกยาสูบดังกล่าวมีน้อยมาก เพราะมีการกำหนดโควต้าการรับซื้อโดยโรงงานยาสูบ กระทรวงการคลัง การปลูกยาสูบในภาคอีสานยังมีอยู่ แต่เป็นการปลูกเพื่อบริโภคในครัวเรือน และเอาไปแลกสิ่งของ บางส่วนก็ขาย แต่จำนวนน้อยจนสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตรไม่ได้ทำสถิติเป็นรายภาค มีแต่สถิติพื้นที่ปลูกยาสูบของประเทศว่า ในรอบ 40 ปี ปลูกมากที่สุดในปี 2522/23 314,900 ไร่ หลังจากนั้นก็ค่อยๆ ลดลง เหลือประมาณ 1 แสนไร่ ในปี 2540/41 ปลูกทั้งประเทศ 122,000 ไร่เท่านั้น *(สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2523/24: 68; 2532/33: 96; 2540/41: 114)* ส่วนตัวเลขพื้นที่ปลูกยาสูบพื้นเมือง รวมทั้งพันธุ์เวอร์จิเนีย สูงสุดในปี 2509 ปลูกทั้งประเทศ 538,000 ไร่ ภาคอีสานปลูกยาสูบทั้ง 2 ประเภทสูงสุดในปี 2502 141,000 ไร่ *(สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2510: 102)*

จังหวัดเลย โดยปลูกร้อยละ 42.44 ของพื้นที่ปลูกฝ้ายทั้งหมดของภาคอีสาน ในปี 2541/42 *(สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2541/42: 86)* ที่เหลือปลูกกระจัดกระจายอีก 8 จังหวัด ตั้งแต่ 183 ไร่ (มุกดาหาร) ถึง 6,376 ไร่ (นครราชสีมา) (เนื่องจากประเทศไทยผลิตฝ้ายและเส้นใยไม่พอใช้ ไทยจึงสั่งเส้นใยเข้าประเทศปีละกว่า 2 หมื่นล้านบาท) *(สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2540/41: 4)*

ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ เข้ามาในภาคอีสานครั้งแรกที่ อ.ปากช่อง จ.นครราชสีมา ประมาณ พ.ศ. 2496 แล้วค่อยๆ ขยายตัวไป 2 ทิศทาง คือ ไปทางทิศตะวันออก ได้แก่ บุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ และอุบลราชธานี ในพื้นที่ติดชายแดนไทย-กัมพูชา ซึ่งเป็นที่ดอนไม่ค่อยเหมาะในการทำนา อีกทิศทางขยายไปทางเหนือของนครราชสีมา คือ ชัยภูมิ อุดรธานี เลย การขยายตัวของข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ช่วง 2493-2500 มีไม่มากนัก ปลูกเพียงปีละ 8 หมื่นถึง 2 แสนไร่ แต่พอปี 2501/02 ก็เพิ่มเป็นกว่า 3 แสนไร่ ปี 2503/04 เป็นกว่า 5 แสนไร่ ปี 2515/16 เพิ่มเป็น 1.27 ล้านไร่ สูงสุด 2529/30 เพิ่มเป็น 3.28 ล้านไร่ หลังจากนั้นพื้นที่เพาะปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ของอีสานจะอยู่ระหว่าง 2-3 ล้านไร่ ประมาณร้อยละ 25-28 ของพื้นที่ปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ของประเทศ (โปรดดูรายละเอียดในตาราง 11 ในภาคผนวก) ในปี 2541/42 ภาคอีสานปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ 2.5 ล้านไร่ ให้ผลผลิตเฉลี่ยไร่ละ 472 กก. (ผลผลิตเฉลี่ยทั้งประเทศ 535 กก./ไร่) 11 จังหวัดของภาคที่ยังปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ โดย 5 จังหวัด ที่ปลูกมากที่สุดในปี 2541/42 คือ นครราชสีมา (1,109,857 ไร่) เลย (686,255 ไร่) ชัยภูมิ (301,791 ไร่) ศรีสะเกษ (134,029 ไร่) และหนองบัวลำภู (113,564 ไร่) *(สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2541/42: 27-29)*

ปอแก้ว เป็นพืชเศรษฐกิจที่สร้างความเจ็บปวดให้กับชาวอีสานจำนวนไม่น้อย เพราะราคาที่ขึ้นๆ ลงๆ มาก ปอแก้วเริ่มปลูกครั้งแรกราวปี 2481-82 ที่บ้านโพนงาม ต.แพง อ.โกสุมพิสัย จ.มหาสารคาม เข้าใจว่าชาวบ้านโพนงามที่ไปทำงานเป็นลูกจ้างในแปลงสาธิตของศูนย์เกษตรภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ต.ท่าพระ อ.เมือง จ.ขอนแก่น เอาพันธุ์จากศูนย์ฯ มาทดลองและขยายพื้นที่ปลูกในหมู่บ้าน แต่ก็ปลูกกันน้อย จนปี 2500 เมื่อรัฐบาลตั้งโรงงานทอกระสอบขึ้นที่ ต.จอหอ อ.เมือง จ.นครราชสีมา และต่อมาได้ตั้งขึ้นอีกหลายโรงในภาคอีสาน ปอจึงกลายเป็นพืชเศรษฐกิจที่แท้จริงตัวแรกของภาคอีสาน ในปีเพาะปลูก 2493/94 อีสานปลูกปอเพียง 3 หมื่นไร่ ปีเพาะปลูก 2501/02 เพิ่มเป็น 126,000 ไร่ พอปีเพาะปลูก 2503/04 849,300 ไร่ เพิ่มขึ้น 6.7 เท่า และสูงสุดในปีเพาะปลูก 2509/10 3.2 ล้านไร่ หรือประมาณ 100 เท่าของปีเพาะปลูก 2493/94 หลังจากนั้นปอก็ลดลงจนเหลือเพียง 1 แสนไร่เศษ ในปีเพาะปลูก 2541/42 (โปรดดูรายละเอียดในตาราง 12 ในภาคผนวก) จังหวัดที่เคยปลูกปอแก้วสูงสุดในปี 2521/22 คือ อุดรธานี (รวมหนองบัวลำภู) ปลูก 256,076 ไร่ ก็ลดเหลือ 5,853 ไร่ ในปี 2541/42 ขอนแก่นเคยปลูก 241,937 ไร่ ก็เหลือ

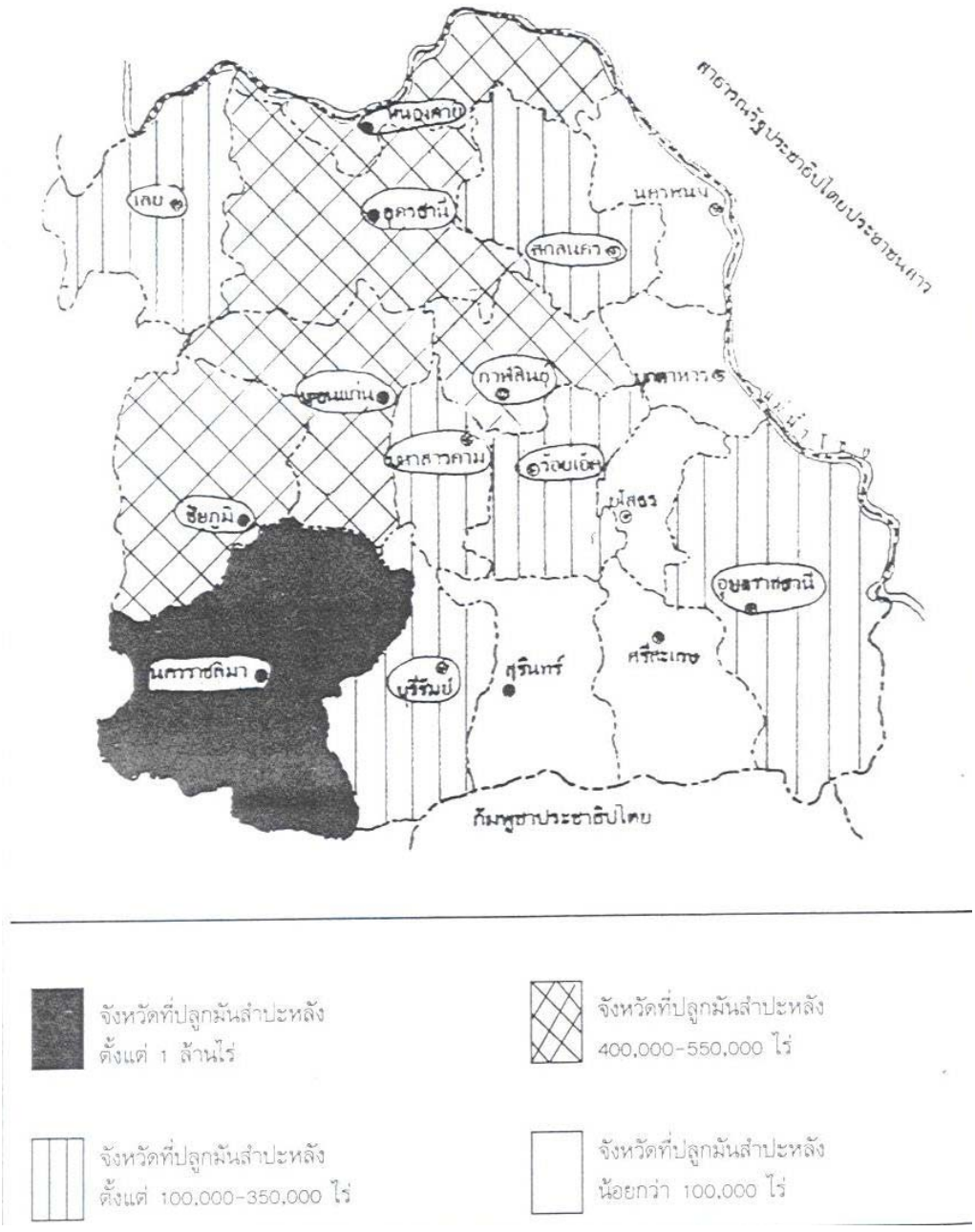
แผนที่ 6.1 พื้นที่ปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์สูงสุด ปี 2529/30 (3.28 ล้านไร่)

ที่มา : สร้างจากข้อมูลของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2532/33: 24-26

13,035 ไร่ ชัยภูมิเคยปลูก 237,056 ไร่ ก็เหลือ 21,383 ไร่ ในช่วงเวลาเดียวกัน *(สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2523/24: 62; 2541/42: 92)*

สาเหตุที่ปอปลูกกันน้อยลง เพราะ (1) ราคาปอบางปีตกต่ำมาก คือ ตกเหลือ กก. ละ 25 สต. บางปีขึ้นไป 5 บาท (ต่างกัน 20 เท่า) ปี 2528 ขึ้นไปถึง 11 บาท (ต่างกัน 44 เท่า) เกษตรกรคนหนึ่งแห่งบ้านชีวังแคน อ.มัญจาคีรี จ.ขอนแก่น เล่าให้ฟังว่า ตอนปลูก (พ.ศ. 2502) เขา หวังว่าจะได้เงินหลายหมื่น เพราะทุ่มปลูกสุดตัว พอลอกปอล้างปอตากแห้งเสร็จก็เอาตัวอย่างปอไปถามราคาเถ้าแก่ที่ตลาด อ.ชนบท เขาตีราคาให้ กก.ละ 1.25 บาท พอเหมารถบรรทุกปอถึงโกดังเถ้าแก่เขากดราคาเหลือ 80 สต. โดยบอกว่าตัวอย่างที่นำมาถามราคามีคุณภาพดีกว่าที่เอามาขาย ผู้เล่าโกรธมากที่ถูกกดราคาจึงไม่ยอมขาย จ้างรถขนปอต่อไปอีก 12 กม. ไปขายที่ตลาด อ.บ้านไผ่ เถ้าแก่ที่บ้านไผ่เห็นว่าเย็นมากแล้วจึงฉวยโอกาสกดราคาลงไปอีก เหลือ กก.ละ 50 สต. ผู้เล่าจำใจต้องขายด้วยความช้ำใจ เพราะถ้าขนกลับก็ต้องเสียค่าจ้างขนกลับอีก และไม่รู้จะเอาไปขายที่ไหน และเลิกปลูกปอตั้งแต่นั้นมา แม้ภายหลังปอจะราคาขึ้นมาถึง 5 บาท 11 บาท ก็ตาม มีบางชุมชนที่ปลูกปอกันมาก ราคาปอก็ตกจาก กก.ละ 2.50 บาท เหลือ 50 สต. ทำให้หลายคนที่เอาปอแช่ไว้ในน้ำทิ้งปอไปเลย เพราะเห็นว่าขาดทุนแน่ๆ อยู่แล้ว บางชุมชน เช่น แถบลุ่มแม่น้ำสงคราม เอาปอใส่เกวียนมาขายที่ อ.วานรนิวาส ถูกพ่อค้ากดราคามาก แค้นใจไม่ยอมขาย เอาปอลงจากเกวียนเผาปอทิ้งหมดเลย *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2530: 157; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 83-84)* (2) เลิกผลิตปอเพราะกระบวนการผลิตยุ่งยากมาก มีถึง 11 ขั้นตอน น่าเบื่อ เช่น การลอกปอต้องสัมผัสกับน้ำเน่าตลอดเวลา (3) ผลผลิตปอลดลงเรื่อยๆ ผลผลิตที่เคยสูงถึง 400 กก.ต่อไร่ เหลือ 200 กก./ไร่ (4) บางหมู่บ้านเริ่มขาดแคลนที่ปลูกข้าว จึงเอาที่มาปลูกข้าว (5) มันสำปะหลังเป็นพืชตัวใหม่ที่น่าสนใจกว่า เพราะปลูกง่าย ดินไม่ดีก็ปลูกได้ ดูแลง่าย หากราคาไม่ดีเก็บไว้ในดินได้หลายเดือน ราคาดีเมื่อไรขุดมาขายได้ทันที ต่างจากปอ กว่าจะตัดปอ กว่าจะแช่ ล้าง ตาก มัด เสียเวลาเป็นเดือน ราคาอาจจะตกลงมากๆ ก็ได้ชั่วเวลา 1 เดือน *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2541: 99-101)*

มันสำปะหลัง แม้จะเริ่มเข้ามาตั้งแต่ปี 2495 ที่บ้านสวนหม่อน ต.สวนหม่อน อ.มัญจาคีรี จ.ขอนแก่น แต่เป็นการปลูกเพื่อบริโภคในครัวเรือนเล็กๆ น้อยๆ เท่านั้น มาเริ่มปลูกอย่างจริงจังในปีเพาะปลูก 2515/16 โดยทั้งภาคอีสานปลูกกันถึง 427,873 ไร่ พอปีเพาะปลูก 2517/18 ก็เพิ่มเป็น 1.2 ล้านไร่ จนปีเพาะปลูก 2532/33 ปลูกกันถึง 6.3 ล้านไร่ หลังจากนั้นก็ลดลงเล็กน้อย แต่ก็ยังอยู่ในระดับ 3.9-5.9 ล้านไร่ มันสำปะหลังจึงยังเป็นพืชที่ครองพื้นที่มากที่สุดรองจากข้าวติดต่อกัน 20 ปี จากปีเพาะปลูก 2521/22 เป็นต้นมา โดยครองพื้นที่ประมาณร้อยละ 60 ของพื้นที่ปลูกมันสำปะหลังทั้งประเทศ โดยพื้นที่ปลูกมากที่สุดในปี 2542 5 จังหวัด คือ นครราชสีมา (1.6 ล้านไร่)

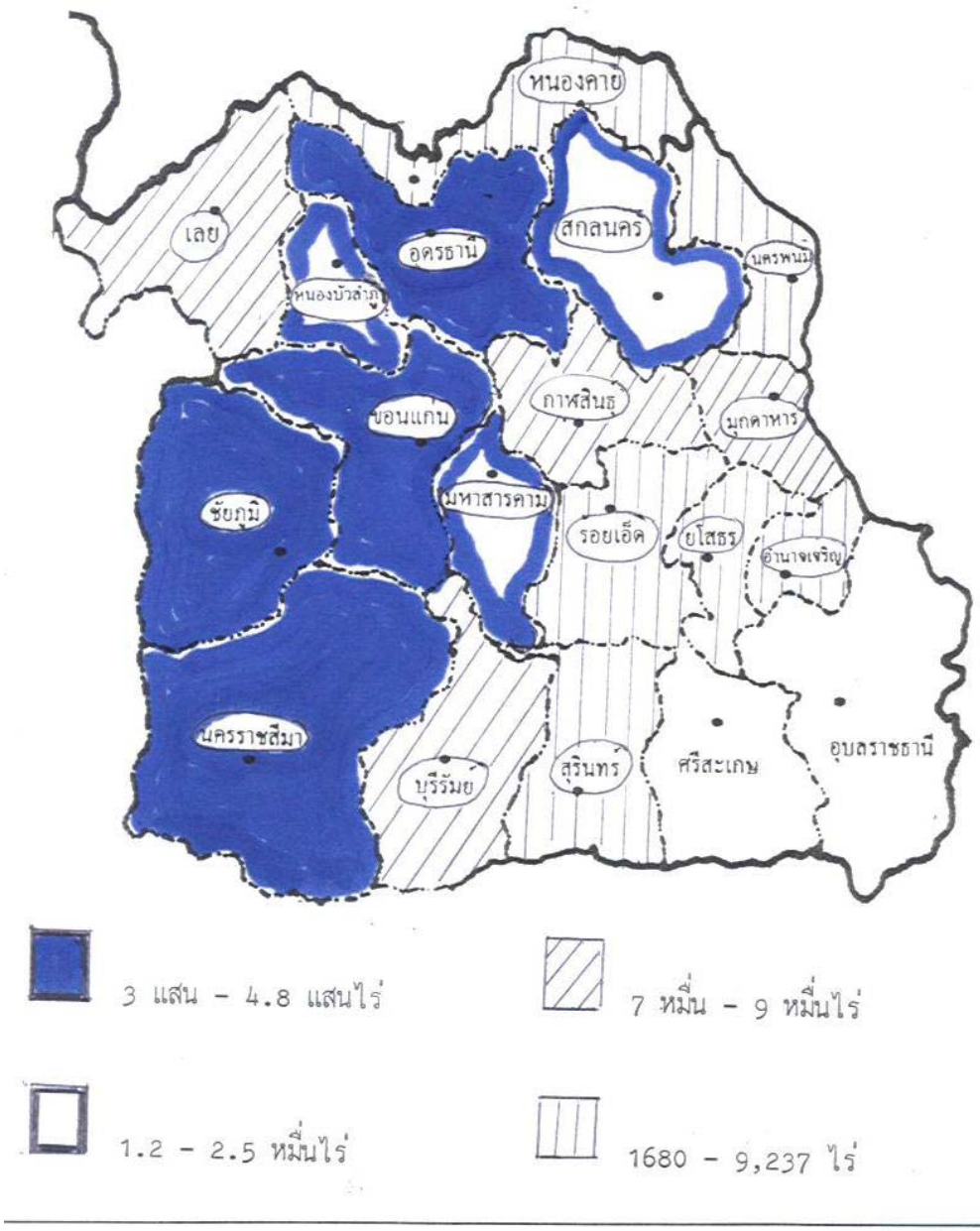
แผนที่ 6.2 พื้นที่ปลูกมันสำปะหลังในภาคอีสาน พ.ศ. 2531

ที่มา : สร้างจากข้อมูลของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2530/31: 38, 40

ชัยภูมิ (458,313 ไร่) กาฬสินธุ์ (313,455 ไร่) ขอนแก่น (275,118 ไร่) บุรีรัมย์ (196,560 ไร่) *(สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2541/42: 36)* (รายละเอียดโปรดดูตาราง 13 ในภาคผนวก)

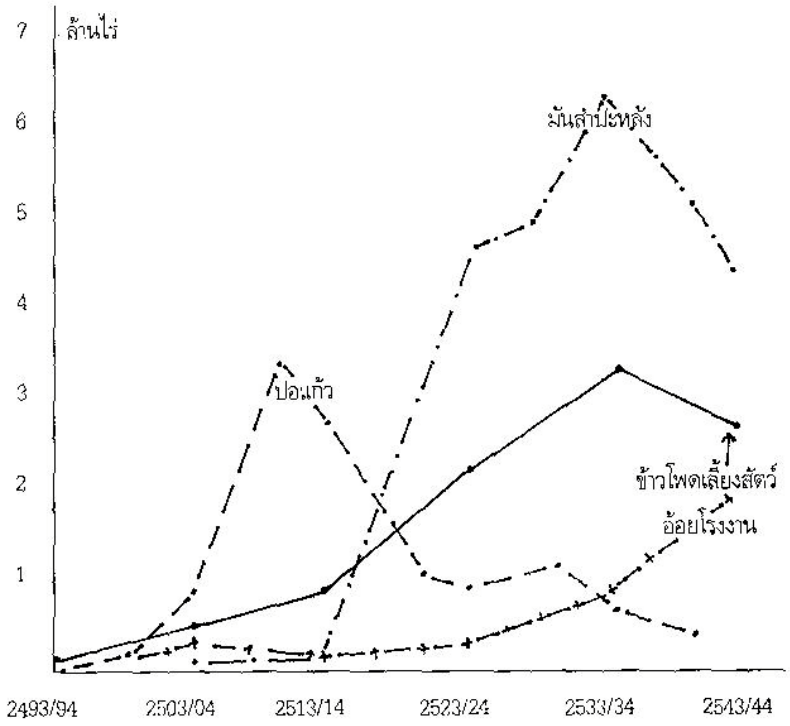
อนึ่ง ผลผลิตมันสำปะหลังสดต่อไร่ช่วง 2 ทศวรรษเพิ่มขึ้นเล็กน้อย เพราะเกษตรกรเริ่มใส่ปุ๋ยเคมี โดยผลผลิตเฉลี่ย 4 ปี (2517-2520) 2,042 กก./ไร่ 4 ปีต่อมา (2529-2532) 2,137 กก./ไร่ และ 4 ปีหลัง (2539-2542) 2,215 กก./ไร่ *(คำนวณจาก สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2521/22: 28-29; 2531/32: 30-31; 2541/42: 34-35)*

อ้อยโรงงาน เป็นพืชเศรษฐกิจเก่าแก่อีกชนิดหนึ่งของภาคอีสาน โดยเข้ามาพร้อมกับโรงงานน้ำตาล ซึ่งมาตั้งที่ อ.กุมภวาปี จ.อุดรธานี ตั้งแต่ทศวรรษ 2480 แต่การขยายตัวช้ามากในยุคแรกๆ เพราะมีโรงงานที่นี่แห่งเดียว ต่อมาเมื่อมีการสร้างโรงงานน้ำตาลที่บุรีรัมย์ ขอนแก่น (อ.น้ำพอง และ อ.หนองเรือ) ชัยภูมิ มุกดาหาร การปลูกอ้อยจึงขยายตัวอย่างรวดเร็ว นับถึงปี 2529 ภาคอีสานมีโรงงานน้ำตาล 6 โรง พอปี 2537 เพิ่มเป็น 8 โรง ใน 5 จังหวัดดังกล่าว และนครราชสีมา ที่ อ.แก้งสนามนาง ซึ่งเป็นโรงงานน้ำตาลที่ใหญ่ที่สุดในประเทศไทย พื้นที่ปลูกอ้อยของอีสานในปี 2517 มีเพียง 3 จังหวัด คือ อุดรธานี (132,404 ไร่) บุรีรัมย์ (6,000 ไร่) นครพนม (3,350 ไร่) ปี 2541/42 มีจังหวัดที่ปลูกอ้อยเพิ่มเป็น 17 จังหวัด พื้นที่ปลูกอ้อยรวมกัน 2 ล้านไร่เศษ หรือร้อยละ 36 ของพื้นที่ปลูกอ้อยทั้งประเทศ (รายละเอียดโปรดดูตาราง 14 ในภาคผนวก) 5 จังหวัดที่ปลูกอ้อยมากที่สุด คือ อุดรธานี (476,507 ไร่) ชัยภูมิ (450,005 ไร่) นครราชสีมา (409,047 ไร่) ขอนแก่น (340,741 ไร่) และเลย (91,782 ไร่) *(สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2541/42: 44)* อนึ่ง ผลผลิตอ้อยต่อไร่ของภาคอีสานก็ได้เพิ่มขึ้นจากช่วง 2 ทศวรรษก่อนมาก โดยผลผลิตเฉลี่ย 4 ปี (2519/20 – 2522/23) 5,106 กก./ไร่ 4 ปีต่อมา (2529/30 – 2532/33) เพิ่มเป็น 7,994 กก. 4 ปีล่าสุด (2,538/39 – 2541/42) เพิ่มเป็น 9,016 กก./ไร่ ซึ่งเป็นผลจากการใส่ปุ๋ยเคมีเช่นเดียวกับมันสำปะหลัง *(สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2523/24: 23-24; 2532/33: 36-37; 2541/42: 42-43)*

แผนที่ 6.3 พื้นที่ปลูกอ้อยโรงงาน ปี 2541/42

ที่มา : สร้างจากข้อมูลของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2541/42: 44

รูป 6.2 กราฟแสดงพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจที่สำคัญของภาคอีสาน ช่วงปี 2493-2540

6.2.4 การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการเกษตร

1) มีการใช้เทคโนโลยีการเกษตรมากขึ้น

การเข้ามาของพืชเศรษฐกิจได้เกิดขึ้นในระยะเวลาเดียวกับที่เทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่เข้ามาในภาคอีสาน บางชนิด เช่น

รถแทรคเตอร์ หรือ **รถไถใหญ่** เกิดจากคนอีสานที่ไปทำงานในภาคกลาง เห็นเกษตรกรในภาคกลางใช้รถไถใหญ่[1] บุกเบิกที่ทำไร่ข้าวโพดได้รวดเร็วมาก ก็ไปบอกให้เจ้าของรถดังกล่าวมารับจ้างไถในภาคอีสาน รถไถใหญ่นับว่ามีบทบาทในการไถบุกเบิกเพื่อทำไร่ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ในพื้นที่อีสานใต้และด้านตะวันตกของอีสานที่ติดกับจังหวัดเพชรบูรณ์ และยังไถบุกเบิกที่ดินในทุ่งกุลา ซึ่งหลายแห่งมีปัญหาหญ้าขโมงซึ่งรากลึกมาก และมีหนูไปทำรังอยู่ใต้ดิน รถไถดังกล่าวช่วยกำจัดอุปสรรคดังกล่าวได้เป็นอย่างดี รถไถใหญ่ไถได้วันละ 15-20 ไร่ สามารถไถพื้นที่ซึ่งมีตอไม้ได้ด้วย ทำให้การบุกเบิกที่ใหม่เป็นไปอย่างรวดเร็ว รายหนึ่งเดิมทำได้แค่ 5-10 ไร่/ครัวเรือน ก็ไม่มีข้อจำกัด รายหนึ่งร้อยกว่าไร่ก็มี ค่าจ้างไถ 100-120 บาท/ไร่

รถไถเดินตาม เข้ามาแทนที่ควาย เพราะประสิทธิภาพสูงกว่าควาย ควาย 1 ตัว ไถได้ 1-2 ไร่/วัน แต่รถไถเดินตามไถได้วันละ 4-6 ไร่ แล้วยังสามารถดัดแปลงเป็นรถบรรทุกของได้คล่องตัวกว่าเกวียน บางคนเอาไปรับจ้างไถได้เงินวันละ 400-600 บาท หักค่าน้ำมันเพียง 40 บาท (2528) อีกทั้งไม่ต้องเปลืองแรงงานไปเลี้ยง ไม่ต้องกลัวถูกขโมยลักเหมือนควาย *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 74)* รถไถเดินตามเข้ามาอีสานในปลายทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา พร้อมๆ กับเครื่องนวดข้าว

ในทศวรรษ 2530 **ยาฆ่าหญ้า**ก็เข้ามาช่วยลดแรงงานการดายหญ้าของเกษตรกรอีสานได้อย่างมาก และการดายหญ้าเป็นต้นทุนสูงสุด คือ ร้อยละ 43 ของต้นทุนการทำไร่มันสำปะหลัง *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 91)*

---

[1]ภาคกลางปลูกพืชพาณิชย์ประเภทพืชไร่ก่อนภาคอีสานประมาณ 10 ปีเศษ เช่น ปี 2500 ภาคกลางปลูกมันสำปะหลัง 224,000 ไร่ ภาคอีสานปลูกเพียง 4,300 ไร่ กว่าจะปลูกถึง 1 แสนไร่ ก็ตกปี 2513/14 ข้าวโพด ปี 2507 ภาคกลางปลูก 3.11 ล้านไร่ ภาคอีสานปลูกเพียง 253,000 ไร่ ต่างกัน 12.3 เท่า

สำหรับ**ปุ๋ยเคมี** ในช่วงแรกเข้ามาใกล้ๆ กับการนำข้าวพันธุ์เกษตรที่เจ้าหน้าที่เกษตรแนะนำให้ใช้ เพราะข้าวดังกล่าวจะได้ผลดีก็ต่อเมื่อใช้ควบคู่กับปุ๋ยเคมี ในลุ่มแม่น้ำมูลและลุ่มแม่น้ำชีรับเข้ามาในช่วงทศวรรษ 2510 – ทศวรรษ 2520 ส่วนลุ่มแม่น้ำสงครามรับช้ากว่า 2 ลุ่มแม่น้ำ ราว 1 ทศวรรษ

ส่วน**ยาปราบศัตรูพืช**จำพวกโพริดอล ยาฆ่าปู ฆ่าแมลงต่างๆ ในลุ่มแม่น้ำชีรับเข้ามาก่อนบริเวณอื่น คือ ในกลางทศวรรษ 2500 ลุ่มแม่น้ำมูลรับเข้ามาหลังจากลุ่มแม่น้ำชีราวๆ 5 ปี ส่วนลุ่มแม่น้ำสงครามรับหลังลุ่มแม่น้ำมูลราว 5 ปี สาเหตุที่ต้องใช้ยาเหล่านี้เพราะมีศัตรูพืชจำพวกแมลง หนู มากกว่าแต่ก่อน เนื่องจากป่าถูกทำลายเอาที่ดินมาทำกิน สัตว์ไม่มีอาหารและที่อยู่ก็เข้ามาแบ่งกินพืชที่คนปลูกจนเสียหายมาก ใช้วิธีปราบแบบโบราณไม่ได้ผล *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2541: 96)*

ส่วน**เครื่องสูบน้ำ**เป็นเทคโนโลยีที่เข้ามาตั้งแต่ก่อน พ.ศ. 2500 แต่เพิ่มขึ้นอย่างช้าๆ ในช่วง 30 ปี จาก พ.ศ. 2506-2538 เพิ่มขึ้นราว 10 เท่า แต่ก็ยังน้อยเมื่อเปรียบเทียบกับครัวเรือนเกษตรกรทั้งหมด ปี 2506 มีเกษตรกรอีสานใช้เครื่องสูบน้ำเพียงร้อยละ 1.3 ปี 2538 เพิ่มเป็นร้อยละ 13.64

จากตาราง 6.24 และ 6.25 จะเห็นว่าเทคโนโลยีการเกษตรที่ราคาไม่สูง เกษตรกรอีสานจะนิยมใช้มาก โดยเฉพาะเครื่องพ่นยาปราบศัตรูพืชมีจำนวนมากกว่าครัวเรือนเกษตรกรเสียอีก หมายความว่า ในบางครัวเรือนมีมากกว่า 1 เครื่อง เกษตรกรนิยมใช้เพราะทุ่นแรงในการปราบวัชพืช ไม่ต้องใช้จอบดายอย่างแต่ก่อน แต่ใช้วิธีพ่นยาปราบศัตรูพืชประเภทพาราควอตวัชพืชจะตายหมด รองลงมาคือ เครื่องสูบน้ำกับรถไถเดินตาม ซึ่งในปี 2521 มีใช้รถไถเดินตามเพียงร้อยละ 0.8 ปัจจุบันจากการสำรวจของผู้วิจัยใน 12 ชุมชน 3 ลุ่มแม่น้ำ พบว่ามีใช้กันถึงร้อยละ 38.6 เครื่องสูบน้ำก็เพิ่มจากร้อยละ 2.7 เป็นร้อยละ 21.2 ในช่วงเวลาเดียวกัน ส่วนเครื่องจักรกลที่แพงเกษตรกรจะใช้น้อย เช่น รถแทรคเตอร์ ในปี 2521 มีเพียงร้อยละ 0.1 ปี 2538 ก็ยังมีน้อย เพียงร้อยละ 0.8

รถเกี่ยวข้าวและมีเครื่องนวดในตัว เป็นเทคโนโลยีใหม่ที่เพิ่งเข้ามาในภาคอีสานได้ 3-4 ปี ชาวบ้านนิยมมาก เพราะค่าเกี่ยวถูกกว่าจ้างคน คือ จ้างรถเกี่ยวไร่ละ 450 บาท แต่จ้างคนเกี่ยวจะคิดเป็นรายวันๆ ละ 120 บาท หากเกี่ยวข้าว 6 ไร่จะต้องจ้างคน 10 คน 2 วัน เป็นเงิน 2,400 บาท หรือไร่ละ 400 บาท ซึ่งดูเหมือนจะถูกกว่ารถไถ แต่การจ้างคนเกี่ยวจะต้องเสียค่ากับข้าวเลี้ยงคนที่มาเกี่ยวอีกประมาณ 1,000 บาท (ต่อ 2 วัน) และต้องมาจ้างรถนวดข้าวอีก 650 บาท รวมข้าว 6 ไร่ต้องจ่ายค่าคนเกี่ยว ค่านวด ค่าอาหาร 4,050 บาท หรือไร่ละ 675 บาท เพราะเหตุนี้ชาวบ้านจึงนิยม

จ้างรถเกี่ยวมากขึ้นอย่างรวดเร็ว แม้ว่าวันหนึ่งรถเกี่ยวจะเกี่ยวข้าวได้ 30-40 ไร่ แต่รถเกี่ยวมีราคาแพง คันละ 1.6 ล้านบาท จึงมีเกษตรกรอีสานน้อยมากที่เป็นเจ้าของรถเกี่ยว รถเกี่ยวที่มารับจ้างส่วนมากมาจากภาคกลาง เช่น อำเภอไทรน้อย จังหวัดนนทบุรี อำเภอบางเลน จังหวัดนครปฐม ซึ่งประกอบรถเกี่ยวขึ้นมาเอง และรับจ้างเกี่ยวในภาคกลางมาก่อนเมื่อ 14 ปีที่แล้ว ปัจจุบันค่าเกี่ยวและนวดเสร็จในภาคกลางเฉลี่ยไร่ละ 250 บาท *(ฉลอ เพชรใจบุญ, 2543; วสันต์ โจวซิ้ม, 2543; มีศิลป์ พิมพ์พระบุ, 2543; ราตรี โยคะสิงห์, 2543 และ บุญแผ้ว (แปะ) แสงแป้น, 2544)*

กล่าวโดยสรุป อัตราการเพิ่มขึ้นของการใช้เทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่ได้เพิ่มขึ้น เวลาเพียง 19 ปี จากปี 2521-2540 มีการใช้เครื่องพ่นยาเพิ่มขึ้นเป็น 99.2 เท่า รถไถเดินตาม 21.9 เท่า รถแทรคเตอร์ 10.6 เท่า เครื่องสูบน้ำ 8.9 เท่า และเครื่องนวดข้าว 6.3 เท่า

สรุปสาเหตุสำคัญของการปรับเปลี่ยนเทคโนโลยีการผลิตแบบโบราณที่ไม่ใช้สารเคมี ใช้แรงงานคน สัตว์ มาใช้ปุ๋ยเคมี ยาปราบศัตรูพืช ก็เพื่อเพิ่มผลผลิตต่อไร่ให้มากขึ้น ส่วนการใช้เครื่องจักรกลก็เพราะประสิทธิภาพที่สูงกว่าใช้ควาย และยังสามารถไถพื้นที่ดอนซึ่งเป็นที่บุกเบิกใหม่ (ส่วนมากเป็นที่ทำไร่) และเพื่อทดแทนควายที่ลดลงมาก เนื่องจากมีปัญหาขาดแคลนที่เลี้ยงควาย เนื่องจากพื้นที่ป่าทำเลหมดไป หรือเหลือน้อยมาก เพราะถูกแปรสภาพเป็นที่ไร่ปลูกพืชเศรษฐกิจ และในระยะหลังยังขาดแคลนคนเลี้ยงควายด้วย เพราะลูกหลานที่เคยเลี้ยงควายถูกภาคอุตสาหกรรมและบริการแย่งตัวไปเกือบหมด อัตราส่วนจำนวนควาย 1 ตัวต่อประชากรอีสานลดลงจาก 1 ต่อ 3.05 ในปี 2503 เป็น 1 ต่อ 4.43 ในปี 2518 และ 1 ต่อ 6.87 ในปี 2538 (โปรดดูตาราง 15 และ 16 ในภาคผนวก) จำนวนครัวเรือนที่มีควายยิ่งลดลงมาก จากร้อยละ 47-74.7 ของครัวเรือนทั้งหมดใน พ.ศ. 2528-2531 *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2530: 250; ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 262)* เหลือเพียงร้อยละ 13.30 ใน พ.ศ. 2543 ที่เหลือถ้าหากครัวเรือนใดทำการเกษตรก็ต้องใช้รถไถเดินตามหรือรถไถใหญ่ จำนวนควายอีสานที่ลดลง 2.5 ล้านตัว จาก 4.448 ล้านตัวในปี 2527 เหลือ 1.911 ล้านตัว ในปี 2540 เท่ากับลดหลักทรัพย์และแหล่งผลิตปุ๋ยคอกที่สำคัญของภาคอีสานไปอย่างน่าเสียดาย

ตาราง 6.24 ครัวเรือนที่ใช้เทคโนโลยีการเกษตรในภาคอีสาน
(ในวงเล็บ คือ ร้อยละของครัวเรือนเกษตรกรอีสานทั้งหมด)

พ.ศ.	รถแทรคเตอร์	รถไถเดินตาม	เครื่องสูบน้ำ	เครื่องพ่นยาชนิดใช้แรงคนปั้ม	เครื่องนวดข้าว
2496	n.a.	n.a.	(0.05)	n.a.	n.a.
2506	n.a.	n.a.	15,303	n.a.	3,323
			(1.3)	(0.7)	(0.3)
2521	2,152	13,196	45,352	38,285	1,216
	(0.1)	(0.8)	(2.7)	(2.3)	(0.07)
2530	6,336	52,770	119,051	358,856	3,176
	(0.3)	(2.5)	(5.7)	(17.1)	(0.2)
2534	9,958	97,788	179,012	970,023	4,346
	(0.5)	(4.5)	(8.2)	(44.4)	(0.2)
2538	17,418	202,769	310,160	2,602,406	6,365
	(0.8)	(8.9)	(13.6)	(114.5)	(0.3)
2540	22,776	288,578	402,106	3,796,480	7,646
อัตราเพิ่ม 2540 ÷2521	10.6	21.9	8.9	99.2	6.3

ที่มา : กองเศรษฐกิจการเกษตร, 2496: 108; สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2506: 35; สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2528/29: 127; 2532/33: 119; 2537/38: 125; 2540/41: 141

ตาราง 6.25 การใช้เทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่ของเกษตรกรอีสาน
(ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมด)

ชนิดของเทคโนโลยี	พื้นที่ (พ.ศ.)				
	ลุ่มน้ำสงคราม (2529/30)	ลุ่มน้ำชี (2527/28)	ลุ่มน้ำมูล (2530/31)	3 ลุ่มน้ำอีสาน (2543)	ภาคอีสาน (2542)
1. ปุ๋ยเคมี	43.8	77.8	91.3	70.6	99.3
2. ยาปราบศัตรูพืช	26.1	86.0	78.7	70.6	62.4
3. เครื่องจักรกลเกษตร		71.4			
-รถไถเดินตาม	18.4	n.a.	5.3	38.6	n.a.
-รถไถใหญ่	n.a.	n.a.	2.0	0	n.a.
-รถอีแต๋น	n.a.	n.a	n.a.	5.2	5.5
-รถอีแต๊ก	n.a.	n.a.	n.a.	1.0	n.a.
-รถเกี่ยว-นวด	n.a.	n.a.	n.a.	0.3	n.a.
-เครื่องนวดข้าว	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
-เครื่องสูบน้ำ	19.9	n.a.	10.6	21.2	n.a.
4. ข้าวพันธุ์ส่งเสริม	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	83.7

ที่มา : *ลุ่มน้ำสงคราม* *สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2530: 281-282*
ลุ่มน้ำชี *สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 366-368, 373*
ลุ่มน้ำมูล *ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 294-295*
3 ลุ่มน้ำอีสาน *จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 ชุมชน 10 จังหวัด ระหว่าง 2 พ.ค. –11 ต.ค. 2544*
ภาคอีสาน *จาก กรมพัฒนาชุมชน กชช.2 ค. 2542*

2) เกษตรกรละทิ้งพันธุ์ข้าวโบราณหันมาใช้พันธุ์เกษตรส่งเสริม

อันที่จริงการเปลี่ยนสายพันธุ์ข้าวของเกษตรกรอีสานมีมานานแล้ว เพื่อคัดเลือกให้ได้สายพันธุ์ที่ดีที่สุด และเพื่อกระจายแรงงาน เหตุผลที่เกษตรกรทิ้งพันธุ์เก่ามาใช้พันธุ์ใหม่ เพราะพันธุ์ใหม่ดีกว่า คือ (1) เมล็ดยาว (2) ทนทานต่อโรค (3) น้ำหนักดี (4) ราคาดี (5) หุงแล้วอ่อนนุ่มดี (6) ปลูกง่ายบำรุงง่าย (7) นวดง่าย (8) ไม่ล้มง่ายแม้จะสุกเต็มที่ (9) มีผู้นิยมปลูกกันมาก *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 99-100)*

เนื่องจากข้าวพันธุ์เกษตรส่งเสริมเป็นข้าวที่ให้ผลผลิตสูงต่อไร่กว่าข้าวพันธุ์โบราณ และเป็นที่ต้องการของตลาดมากกว่า เกษตรกรคนหนึ่งซึ่งเป็นทั้งเจ้าของโรงสีและพ่อค้าข้าว เขากล่าวว่า “ข้าวพวงหางหมู รวงมันสั้น ได้ข้าวไม่มาก เม็ดมันไม่ยาว ตลาดไม่ต้องการ.... ข้าวขาวใหญ่ก็เม็ดน้อยคือกัน ตลาดไม่ต้องการ ข้าวพันธ์มหาเป็นข้าวดอ เป็นข้าว 3 เดือน เกี่ยวไม่ทันก็เสีย แต่ก่อนมันอดมันอยาก บางทีก็ต้องใช้ข้าวดอเอาไว้กิน เพราะข้าวที่เก็บไว้ไม่คุ้มกิน กว่าจะถึงเดือนอ้าย ข้าวขี้ตมขาวทิ้งไป เพราะเม็ดป้อมไม่ดีเหมือนสันป่าตอง *(กองแพง จ่าทัน, 2528)* เกษตรกรอีสานจึงหันไปใช้พันธุ์ส่งเสริมแทน และทิ้งพันธุ์โบราณไปอย่างรวดเร็ว ใน พ.ศ. 2528 เกษตรกรลุ่มแม่น้ำชี 24 หมู่บ้าน ร้อยละ 46.55 ใช้ข้าวพันธุ์เกษตรส่งเสริม แต่พอถึงปี 2543 เกษตรกรอีสานทุกครัวเรือนของกลุ่มตัวอย่าง 10 จังหวัด ใช้ข้าวพันธุ์เกษตรส่งเสริม จำนวนพันธุ์ข้าวที่เกษตรกรอีสานแต่ละครัวเรือนใช้แต่เดิมมีหลายชนิด ซึ่งมีผลดีต่อเกษตรกรหลายอย่าง ทั้งในเรื่องของการกระจายแรงงานเวลาเกี่ยวข้าว และเรื่องการป้องกันโรคระบาดข้าว เมื่อเกษตรกรหันมาใช้ข้าวพันธุ์ส่งเสริมเพียง 1-2 พันธุ์ จึงมีความเสี่ยงต่อการเสียหายเวลาเกิดโรคระบาดข้าว และต้องจ้างแรงงานเป็นจำนวนมากมาเกี่ยวข้าว ซึ่งปัญหาหลังนี้ค่อยทุเลาลง เพราะมีรถเกี่ยวข้าวมารับจ้างได้ 3-4 ปีแล้ว อนึ่ง การใช้ข้าวพันธ์ส่งเสริมทำให้เกษตรกรถูกบีบทางอ้อมให้ใช้ปุ๋ยเคมีด้วย เพราะข้าวเหล่านี้จะไม่ได้ผลถ้าไม่ใส่ปุ๋ยเคมี ทำให้เกษตรกรต้องเสียเงินเป็นจำนวนมากในแต่ละปี คือ ปีละประมาณ 3,484 บาทต่อครัวเรือน หรือร้อยละ 5 ของรายจ่ายทั้งหมด หากนับรายจ่ายด้านการผลิตเฉพาะการใช้ปุ๋ยเคมีและยาปราบศัตรูพืชอยู่ในอันดับสาม (21.2%) รองมาจากค่าจ้างแรงงาน (30.4%) และค่าชำระเงินกู้เพื่อการผลิต (29.3%) *(จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 ชุมชน 10 จังหวัด 2 พ.ค. – 11 ต.ค. 2544)*

จากตาราง 6.26 จะเห็นว่า เมื่อ 6 ทศวรรษเศษ แต่ละหมู่บ้านมีสายพันธุ์ข้าว โดยเฉพาะในอีสานกลาง จะเห็นได้ชัดเจน จาก 3 หมู่บ้าน ช่วง พ.ศ. 2475-2520 มีสายพันธุ์ข้าวถึง 17-22 สายพันธุ์ พอมาช่วง พ.ศ. 2521-2527 ลดฮวบลงเหลือ 4-5 สายพันธุ์ ในการศึกษา 24 หมู่บ้านในอีสานกลางของผู้วิจัย พบว่า ช่วง พ.ศ. 2475 มีถึง 46 สายพันธุ์ ช่วง พ.ศ. 2500 ลดเหลือ 28 สายพันธุ์ และ พ.ศ. 2526 เหลือเพียง 15 สายพันธุ์ สายพันธุ์ที่ใช้สมัยหลังส่วนมากจะเป็นพันธุ์ กข. (พันธุ์ส่ง

เสริม) และพันธุ์โบราณอยู่ด้วย โดยชื่อสายพันธุ์จะซ้ำๆ กันทั้งๆ ที่หมู่บ้านก็อยู่ห่างกันมากข้ามจังหวัด

ตาราง 6.26 จำนวนสายพันธุ์ข้าวที่ใช้ในภาคอีสาน ระหว่าง พ.ศ. 2475-2530

พื้นที่		จำนวนสายพันธุ์ข้าวในแต่ละหมู่บ้าน ใน พ.ศ.		
อีสานใต้		พ.ศ. 2475	พ.ศ. 2500	พ.ศ. 2530
บ้านอาหวด	(ศรีสะเกษ)	4	5	4
บ้านม่วงใต้	(บุรีรัมย์)	10	5	6
บ้านไพรขลา	(สุรินทร์)	13	7	6
บ้านห้วยขะยุง		2	5	5
อีสานกลาง		ช่วง พ.ศ. 2475-2520		ช่วง พ.ศ. 2521-2527
บ้านท่าลาด	(ร้อยเอ็ด)	22		5
บ้านโนนแดง	(กาฬสินธุ์)	17		5
บ้านห้วยอึ่ง	(ขอนแก่น)	20		4
อีสานกลาง		พ.ศ. 2475	พ.ศ. 2500	พ.ศ. 2526
(24 หมู่บ้าน 5 จังหวัด)		46	28	15

ที่มา : อีสานใต้ : ชอบ ดีสวน โคก และคณะ, 2532: 128-130

อีสานกลาง : ชอบ ดีสวน โคก และคณะ, 2529: 119-120

อีสานกลาง (24 หมู่บ้าน) : สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 97-99

แต่ในปัจจุบันสายพันธุ์โบราณหายไปเกือบหมด แต่ละหมู่บ้าน ไม่ว่าจะอยู่ในอีสานเหนือ อีสานกลาง หรืออีสานใต้ ก็จะใช้สายพันธุ์คล้ายๆ กัน คือ กข.6 เกือบทุกหมู่บ้าน 11 ใน 12 หมู่บ้านจะใช้หอมมะลิ 6 ใน 12 หมู่บ้านใช้สันป่าตอง (โปรดดูตาราง 6.27) หมู่บ้านหนึ่งอาจจะใช้ 1 สายพันธุ์ ไปจนถึง 7 สายพันธุ์ก็มี โดยแบบแผนการปลูกจะมี 2 แบบ (Pattern) คือ แบบแผนแรก ครัวเรือนหนึ่งจะปลูกข้าวสายพันธุ์ใดสายพันธุ์หนึ่งเท่านั้น แบบแผนที่สองครัวเรือนหนึ่งปลูก 2-3 สายพันธุ์ ในหมู่บ้านเดียวกันอาจมีทั้งสองแบบ เช่น บ้านท่าแก (ชัยภูมิ) บ้านโนนเปลือย (ชัยภูมิ) บ้านดอนน้อย (มหาสารคาม) แต่บางบ้าน เช่น บ้านบัว (สกลนคร) บ้านกาเจาะ (สุรินทร์) ครัวเรือนหนึ่งจะปลูกเพียงหนึ่งสายพันธุ์เท่านั้น และมีบางหมู่บ้านทั้งหมู่บ้านปลูกสายพันธุ์เดียวกันหมด เช่น บ้านอาหวด (ศรีสะเกษ) ซึ่งครัวเรือนที่ปลูกสายพันธุ์เดียวจะเสี่ยงมากหากเกิดโรคระบาดข้าว

ตาราง 6.27 จำนวนครัวเรือนและสายพันธุ์ข้าวที่ใช้ในภาคอีสานในปัจจุบัน (2543)

พื้นที่		สายพันธุ์	ร้อยละของครัวเรือนที่ปลูกข้าว[1]
บ.อาหวด	(ศรีสะเกษ)	หอมมะลิ	100
บ.ตระแสง	(สุรินทร์)	1. หอมมะลิ	99.2
		2. กข.10	0.8
บ.โคกเจริญ	(บุรีรัมย์)	หอมมะลิ	100
บ.โนนม่วง	(ร้อยเอ็ด)	1. กข.6	33.3
		2. หอมมะลิ	78.2
		3. สันป่าตอง	20.7
บ.กาเจาะ	(สุรินทร์)	1. หอมมะลิ	94.4
		2. กข.6	2.8
		3. สันป่าตอง	2.8
บ.โนนแดง	(กาฬสินธุ์)	1. กข.6	93.1
		2. หอมมะลิ	41.7
		3. เหลือง	50.0
		4. ชัยนาท	75.0
		5. สุพรรณ 90	5.6
		6. ปทุมธานี	2.8
		7. สันป่าตอง	1.4
บ.ท่าแก	(ชัยภูมิ)	1. หอมมะลิ	11.9
		2. ชัยนาท	39.9
		3. กข.6	24.5
		4. สุพรรณ 90	18.9
		5. สันป่าตอง	21.0
		6. เหลือง	68.5
		7. เจ้าลอย	7.7

ตาราง 6.27 จำนวนครัวเรือนและสายพันธุ์ข้าวที่ใช้ในภาคอีสานในปัจจุบัน (2543) (ต่อ)

พื้นที่		สายพันธุ์	ร้อยละของครัวเรือนที่ปลูกข้าว[1]
บ.วังสวาบ	(ขอนแก่น)	1. กข.6	56.8
		2. กข.8	7.4
		3. กข.10	1.2
		4. หอมมะลิ	6.2
		5. สันป่าตอง	30.9
บ.บัว	(สกลนคร)	1. กข.6	94.1
		2. กข.8	4.1
		3. กข.10	1.8
บ.ท่าสะอาดใต้	(หนองคาย)	1. กข.6	74.3
		2. หอมมะลิ	22.9
		3. ชัยนาท	2.9
บ.ดอนน้อย	(มหาสารคาม)	1. กข.6	84.9
		2. หอมมะลิ	32.9
		3. สันป่าตอง	4.1
		4. ชัยนาท	1.4
บ.โนนเปลือย	(ชัยภูมิ)	1. เหลือง	70.5
		2. เจ้าลอย	11.2
		3. หอมมะลิ	11.6
		4. กข.6	2.2
		5. ชัยนาท	8.0

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 ชุมชน 10 จังหวัด ระหว่าง 2 พ.ค. – 11 ต.ค. 2544

[1]บางครัวเรือนปลูกมากกว่า 1 สายพันธุ์ ตัวเลขรวมจึงเกิน 100%

ตาราง 6.28 แบบแผนการปลูกข้าว (Pattern) ในภาคอีสานในปัจจุบัน (2543)

แบบแผนการปลูก	ตัวอย่างพื้นที่	ชนิดสายพันธุ์	จำนวนครัวเรือนที่ปลูก[(1)]
ก. ครัวเรือนหนึ่งปลูกข้าว 1 สายพันธุ์	บ้านบัว (สกลนคร)	1. กข.6	94.1
		2. กข.8	4.1
		3. กข.10	1.8
	บ้านกาเจาะ (สุรินทร์)	1. กข.6	2.8
		2. หอมมะลิ	94.4
		3. สันป่าตอง	2.8
ข. ครัวเรือนหนึ่งปลูกมากกว่า 1 สายพันธุ์ (บางครัวเรือนปลูกสายพันธุ์เดียว)	บ้านท่าแก (ชัยภูมิ)	1. หอมมะลิ (อย่างเดียว)	6.3
		2. ชัยนาท (อย่างเดียว)	12.6
		3. กข.6 + เหลือง + สุพรรณ 90	18.9
		4. กข.6 + หอมมะลิ + ชัยนาท	4.9
		5. เหลือง + ชัยนาท + สันป่าตอง	21.0
		6. หอมมะลิ + เหลือง + ชัยนาท	0.7
		7. กข. 6 + เหลือง + ชัยนาท	0.7
		8. เหลือง (อย่างเดียว)	27.3
		9. เจ้าลอย (อย่างเดียว)	7.7
	บ้านดอนน้อย (มหาสารคาม)	1. กข.6 (อย่างเดียว)	63.0
		2. หอมมะลิ (อย่างเดียว)	5.5
		3. สันป่าตอง (อย่างเดียว)	1.4
		4. กข.6 + หอมมะลิ	27.4
		5. กข.6 + สันป่าตอง	1.4
		6. กข.6 + สันป่าตอง + ชัยนาท	1.4

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 ชุมชน 10 จังหวัด ระหว่าง 2 พ.ค. – 11 ต.ค. 2544

[(1)]หมายถึง : ร้อยละของครัวเรือนที่ปลูกข้าวทั้งหมดในแต่ละหมู่บ้าน

6.2.5 การเปลี่ยนแปลงเรื่องการปลูกพืชไร่แบบเก่าและพืชผักสวนครัว

ในยุคก่อนพืชพาณิชย์เศรษฐกิจเป็นแบบพอเพียง ทุกครัวเรือนจะปลูกพืชไร่และพืชผักสวนครัวประเภทฝ้าย ยาสูบ พริก มะเขือ ฟักทอง แตงโม แตงไทย แตงกวา ข้าวโพด ฯลฯ เอาไว้บริโภคไว้ใช้ในครัวเรือน เหลือก็เอาไปแลกของบ้าง ให้ญาติพี่น้องบ้าง ดังได้กล่าวมาแล้ว พอเข้ายุคพืชพาณิชย์ได้ไม่นาน การปลูกพืชไร่และพืชผักสวนครัวก็ลดลงไปอย่างมาก เพราะไม่ค่อยมีเวลา เวลาถูกใช้ไปกับการปลูกพืชพาณิชย์และทำนา อีกทั้งพื้นที่ดอนที่เคยปลูกพืชดังกล่าวก็ถูกพืชพาณิชย์แย่งไปอีก *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 56, 242)*

กล่าวโดยสรุป เมื่อเข้าสู่ยุคพืชพาณิชย์เกษตรกรอีสานถูกพืชดังกล่าวแย่งทั้งเวลา (time) และพื้นที่ (space) เอาไปเกือบทั้งหมด

6.2.6 การเปลี่ยนแปลงการผลิตอื่นๆ ของชุมชน

1) การหาอาหารจากธรรมชาติ

การหาอาหารจากธรรมชาติยังคงมีอยู่ แต่ลดลงมากในชุมชนส่วนใหญ่ของภาคอีสาน แต่ในหลายพื้นที่ที่ใกล้ป่า ใกล้ภูเขา อาหารธรรมชาติที่เป็นผักป่า เห็ด หน่อไม้ ยังเป็นแหล่งอาหารที่สำคัญยิ่งของหมู่บ้าน ซึ่งถือว่าเป็นศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนอีสานในปัจจุบัน จะได้กล่าวโดยละเอียดในบทที่ 8 ยกเว้นปลาและสัตว์น้ำอื่นลดลงอย่างมาก ดังจะเห็นได้จากพื้นที่ลุ่มแม่น้ำสงคราม ซึ่งเป็นพื้นที่มีปลาที่อุดมสมบูรณ์ที่สุดในภาคอีสาน ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 3 แต่ในยุคพืชพาณิชย์ปลาก็กลายเป็นสัตว์พาณิชย์ไปด้วย มีการจับปลาไม่เฉพาะเอามาบริโภค แต่ส่วนใหญ่เอาไปขาย และผู้ซื้อก็มิใช่มีแต่คนในพื้นที่อีกต่อไป แต่มาจากที่ไกลๆ เช่น จากตลาดสดเมืองอุดรธานี ซึ่งห่างจากหมู่บ้านริมแม่น้ำสงครามประมาณ 140 กม. ก็เอารถปิคอัพ มีตู้น้ำแข็งแช่ปลาบรรทุกมาด้วย เพื่อรับซื้อปลาถึงหมู่บ้านต่างๆ ในลุ่มแม่น้ำสงคราม โดยรับซื้อไม่จำกัดจำนวน ในราคาสูง จึงมีชาวบ้านหาปลาด้วยเครื่องมือที่พัฒนาการจับให้มีประสิทธิภาพสูงกว่าแต่ก่อนมาก คือ ตาข่ายหรือมอง มีทั้งขนาดห่างจนมาถึงถี่มาก จับแม้กระทั่งปลาเล็กปลาน้อย ทำให้ปลาโตไม่ทันที่จะออกลูกแผ่หลานก็ถูกจับไปขายแล้ว ปลาจึงลดลงอย่างรวดเร็ว จากสถิติของประมงจังหวัดนครพนมระบุว่า ปริมาณสัตว์น้ำที่จับได้ทั้งจังหวัด 2,233,570 กก. พอปี 2529 จับได้เพียง 296,510 กก. หรือร้อยละ 13.3 ของที่จับได้เมื่อ 19 ปีก่อนหน้านั้น นอกจากนั้นชนิดของปลาและสัตว์น้ำหลายชนิดก็ลดลง ปลาหลายชนิดชาวบ้านจับไม่ได้มาหลายปีแล้ว

อย่างไรก็ตาม วิธีการหาปลาก็เปลี่ยนแปลงไป (1) แต่เดิมไม่ว่าชาวบ้านจะออกไปหาปลากลางวันหรือกลางคืนของฤดูไหนก็ได้ปลาเหมือนกัน เมื่อปลาลดน้อยลง ชาวบ้านสังเกตว่าช่วงฤดูฝนปลาจะมากตอนกลางคืนก็จะออกหาปลาตอนกลางคืน ช่วงฤดูแล้งปลาจะมีมากตอนกลางวันก็จะออกหาปลาในตอนกลางวัน (2) เครื่องมือหาปลาเพิ่มขึ้นทั้งชนิด ปริมาณ และคุณภาพในการจับปลาให้ได้มากๆ (3) ปลาหลายชนิดที่คนในลุ่มแม่น้ำสงครามไม่เคยบริโภค ก็หันมาบริโภค เช่น ปลาบึก ปลาแมว ปลาตะเพียนแดง ปลายี่สก ปลาตะเพียนทอง

สรุปสาเหตุที่ปลาในลุ่มแม่น้ำสงครามปริมาณลดลง เพราะ

(1) ประชากรเพิ่มขึ้นมาก เช่น บ้านปากอูน ปี 2436 มี 2 ครัวเรือน พอปี 2529 มี 438 ครัวเรือน (เพิ่มขึ้นเป็น 219 เท่า) บ้านตาล ปี 2453 มี 3 ครัวเรือน ปี 2529 มี 174 ครัวเรือน (เพิ่มเป็น 58 เท่า) บ้านท่าควาย ปี 2440 มี 3 ครัวเรือน ปี 2529 มี 156 ครัวเรือน (เพิ่มเป็น 52 เท่า) บ้านท่าสะอาดใต้ เมื่อปี 2465 มี 2 ครัวเรือน ปี 2529 มี 551 ครัวเรือน (เพิ่มเป็น 184 เท่า) การที่ประชากรเพิ่มขึ้นอย่างมาก การบริโภคปลาก็มากตามไปด้วย

(2) เครื่องมือจับปลามีทั้งปริมาณและคุณภาพในการจับปลามากขึ้น

(3) มีการจับปลาเพื่อขายมากขึ้น ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว หากจับเพื่อบริโภคในครัวเรือนปลาจะไม่ลดลงเร็วขนาดนี้ ปีหนึ่งทำปลาร้าไว้ 5-6 ไห ก็พอกินไปทั้งปี

(4) เจ้าหน้าที่บ้านเมืองแต่เดิมเคร่งครัดในการดูแลสงวนพันธุ์ปลา ซึ่งทางการจะควบคุมโดยห้ามใช้เครื่องมือบางอย่าง เช่น ห้ามใช้อวนลากในฤดูปลาวางไข่ ห้ามใช้ตาข่าย แห อวน ที่มีตาถี่เกินไป ห้ามจับปลาในเขตที่สงวนไว้ขยายพันธุ์ปลาในบางเดือน แต่ในระยะหลังเจ้าหน้าที่ไม่เคร่งครัด ตำรวจบางคนก็เข้าไปจับปลาในเขตที่ทางการสงวนไว้ขยายพันธุ์ปลา ชาวบ้านเห็นตำรวจทำได้ก็เอาอย่างบ้าง

(5) การสร้างถนน รพช. มีส่วนทำให้ปลาลดลง กล่าวคือ ทำให้มีพ่อค้าปลาจากทางไกลถึงตลาดอุดรธานี ตลาดสกลนคร เอารถปิคอัพมาซื้อปลาถึงริมแม่น้ำสงคราม อีกประการหนึ่งถนนทำให้การใช้เรือในการเดินทางลดลง ทำให้การขึงตาข่ายดักปลาและเฝือกกั้นปลาเปลี่ยนจากขึงตามแม่น้ำ มาขึงขวางแม่น้ำ ทำให้วงจรชีวิตของปลามีปัญหาไม่อาจขึ้นลงหากินและวางไข่ได้สะดวกเหมือนเมื่อก่อน ทำให้ปลาในแม่น้ำสงครามและสาขาลดลง *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2530: 133-139)*

2) เครื่องนุ่งห่ม

ดังได้กล่าวแล้วในบทที่ 3 ว่า ในยุคก่อนพืชพาณิชย์ทุกครัวเรือนในชนบทอีสานต้องทอผ้าใช้เอง แต่เมื่อเข้าสู่ยุคพืชพาณิชย์ การทอผ้า การปลูกฝ้าย และปลูกหม่อนเลี้ยงไหม ลดลงเรื่อยๆ

โดยกิจกรรม 2 อย่างหลังลด เลิก มากกว่าการทอผ้า ซึ่งการทอผ้าลดลงช้าเพราะแม้การปลูกฝ้ายจะลดลงอย่างรวดเร็ว การทอผ้าก็ยังคงทำกันต่อมาโดยใช้วัสดุอื่น เช่น ด้ายโทเร หรือด้ายฝ้ายจากโรงงานแทน สาเหตุที่การปลูกฝ้ายและปลูกหม่อนลดลง เพราะ

(1) พื้นที่ปลูกฝ้ายและหม่อนถูกพืชพาณิชย์ โดยเฉพาะปอ ข้าวโพด มันสำปะหลัง แย่งไป พืชพาณิชย์ปลูกขายได้เงินเร็ว มีแรงจูงใจมากกว่า

(2) ชาวอีสานเมื่อหันไปปลูกพืชพาณิชย์อย่างจริงจัง ไม่มีเวลาว่างเหมือนแต่ก่อน การทอผ้าเป็นงานประณีต มีขั้นตอนมากมาย ดังที่กล่าวมาแล้ว ยิ่งการเลี้ยงไหมเป็นงานหนักมาก เพราะต้องหาใบหม่อนให้ตัวไหมกินตลอดเวลาที่ตัวไหมยังไม่ชักใย เป็นงานที่ขัดกับการปลูกพืชพาณิชย์ จึงต้องเลือกว่าจะปลูกพืชพาณิชย์หรือปลูกหม่อนเลี้ยงไหม ทอผ้าไหม ซึ่งงานหลังไม่ทำก็ได้ เพราะผ้าไหมไม่ใช่ของจำเป็น ใช้ผ้าฝ้าย ผ้าโทเร ฯลฯ จากโรงงานแทนก็ได้ แต่ไม่ปลูกพืชพาณิชย์ก็ไม่มีเงินใช้

(3) ในช่วงที่เริ่มปลูกพืชพาณิชย์ มีการตั้งโรงงานทอผ้ามากมายในเมืองไทย ผ้าจึงราคาถูก อีกทั้งมีลวดลาย สีสัน มีทั้งเสื้อผ้าสำเร็จรูปและผ้าผืน แบบใหม่ๆ มากกว่าที่ชาวบ้านทอใช้เอง ความจำเป็นที่จะปลูกฝ้าย ปลูกหม่อนเลี้ยงไหม ทอผ้าใช้เอง จึงไม่มีเหมือนแต่ก่อน *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 55-56)*

จากการสำรวจในปี 2528 ของผู้เขียน ใน 24 หมู่บ้านลุ่มแม่น้ำชี พบว่ามีครัวเรือนเพียงร้อยละ 3.63 ที่ยังทอผ้าฝ้าย ร้อยละ 21.62 ทอผ้าไหม ร้อยละ 10.66 ทอผ้าโทเร และมีร้อยละ 57.27 [(1)] ทอผ้า (ไม่ระบุประเภท) *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 337)*

อนึ่ง งานหัตถกรรมอื่นในปี 2528 ยังมีครัวเรือนถึงร้อยละ 66 ที่ยังทอเสื่อ และร้อยละ 42.22 ที่ยังจักสาน ซึ่งส่วนใหญ่เอาไว้ใช้ในครัวเรือนของตน จากการสำรวจ 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัด ในปี 2544 พบว่า ครัวเรือนมีรายได้โดยเฉลี่ยจากงานหัตถกรรมในครัวเรือนเฉลี่ยเดือนละ 106 บาท หรือร้อยละ 1.8 ของรายได้ทั้งหมด

[(1)]ครัวเรือนหนึ่งสามารถตอบได้หลายประเภท

3) ที่อยู่อาศัย

ในยุคก่อนพืชพาณิชย์วัสดุก่อสร้างที่อยู่อาศัย ตลอดจนยุ้งข้าว คอกสัตว์ เถียงนา ล้วนแต่อาศัยวัสดุธรรมชาติที่หาได้จากป่าใกล้หมู่บ้าน แต่เมื่อเข้ายุคพืชพาณิชย์ได้ไม่นานป่าก็ถูกทำลายไปมากมาย ส่งผลให้วัสดุที่ชาวบ้านได้ฟรีๆ จากธรรมชาติเริ่มขาดแคลน แม้จะเอามาสร้างเรือนซึ่งเป็นปัจจัยสี่ก็เริ่มขาดแคลน ต้องซื้อจากตลาด ซึ่งราคาก็แพง จึงต้องหาวัสดุอื่นทดแทน เช่น ใช้เสาคอนกรีต จากการสำรวจของผู้เขียน ใน 4 ชุมชนลุ่มแม่น้ำสงคราม ในปี 2529-2530 พบว่า ครัวเรือนร้อยละ 86.27 ใช้เสาเรือนทำจากไม้ ร้อยละ 8.63 ใช้ทั้งเสาไม้และเสาคอนกรีต ร้อยละ 5.10 ใช้เสาคอนกรีต *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2530: 242)*

จากการสำรวจ 12 หมู่บ้านใน 10 จังหวัดของภาคอีสาน ของผู้เขียน ในปี 2544 เรือนที่ทำด้วยไม้มีร้อยละ 52 เป็นเรือนครึ่งตึกครึ่งไม้ร้อยละ 36 เป็นเรือนตึก (คอนกรีต/ก่ออิฐถือปูน) ร้อยละ 10.6 เป็นกระท่อมร้อยละ 1.3 เรือนสังกะสีร้อยละ 0.1 ตัวเลขเหล่านี้แสดงให้เห็นว่า การใช้วัสดุธรรมชาติ คือ ไม้ ลดลงมากจากเมื่อ 40 ปีก่อน อันเป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงการผลิตจากเดิมมาเป็นการผลิตเพื่อขาย (พืชไร่)

6.3 การเปลี่ยนแปลงการใช้แรงงาน

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญที่เกิดขึ้นเมื่อเข้าสู่ยุคพืชพาณิชย์ คือ การเปลี่ยนแปลงการใช้แรงงาน 4 ประการ คือ (1) มีการใช้แรงงานในพื้นที่เข้มข้นขึ้น (2) มีการแลกเปลี่ยนแรงงานและการลงแขก การช่วยเหลือกันน้อยลง (3) มีการขายแรงงานต่างถิ่นมากขึ้น (4) มีการใช้แรงงานนอกภาคเกษตรกรรมมากขึ้น

6.3.1 มีการใช้แรงงานในพื้นที่เข้มข้นขึ้น

สาเหตุที่ใช้แรงงานในพื้นที่เข้มข้นขึ้นกว่ายุคก่อนพืชพาณิชย์ ก็เพราะ

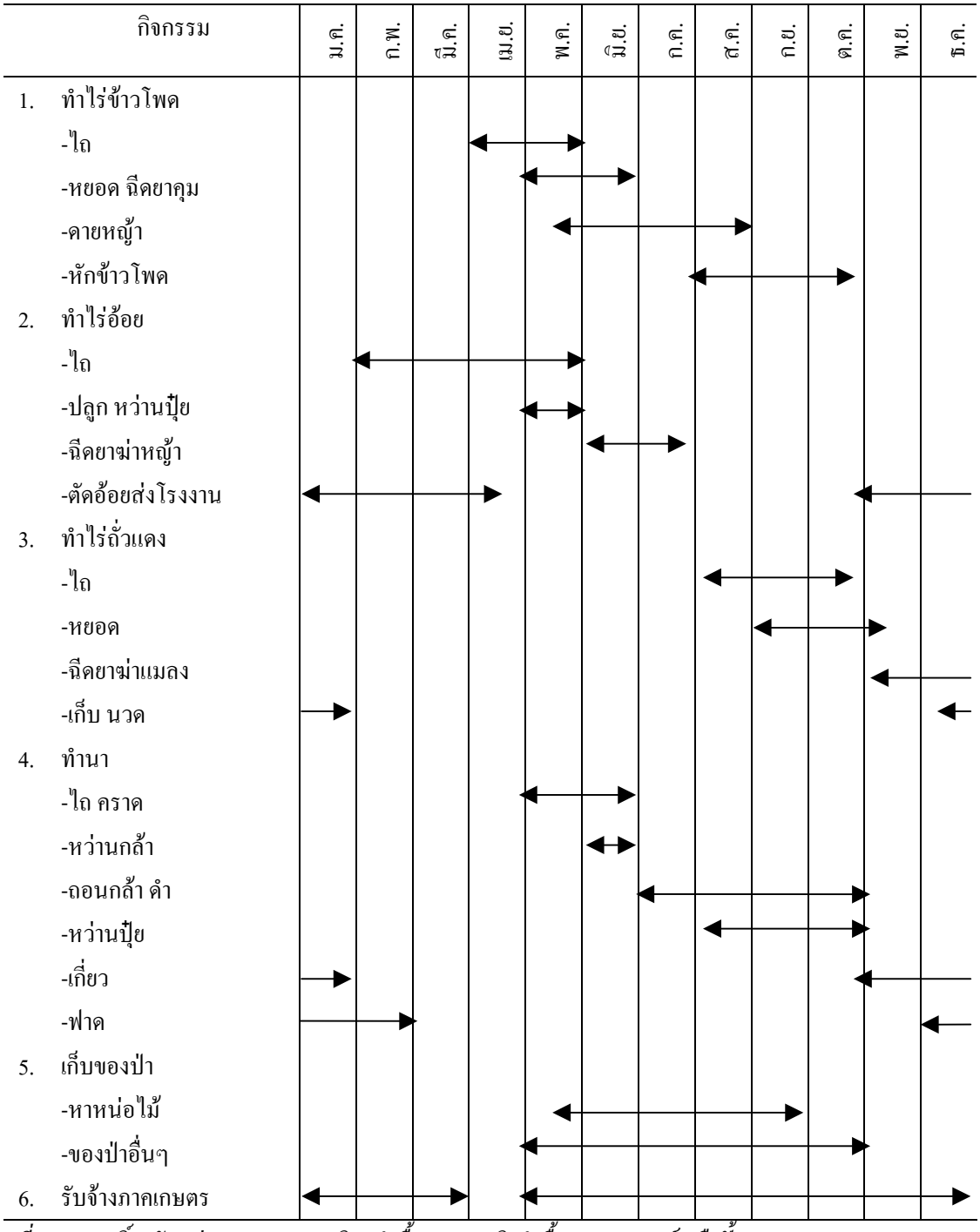
(1) มีชนิดของ**งานหลัก**เพิ่มขึ้น จากเดิมทำเพียงทำนาให้พอกิน เวลาที่เหลือก็ออกไปเก็บผัก หักฟืน ตำข้าว หาบน้ำ ปลูกหม่อน เลี้ยงไหม ทอผ้า ทอเสื่อ มีเวลาว่างก็ออกไปล่าสัตว์ หาปลา แต่ทั้งหมดก็เพื่อบริโภคในครัวเรือน ไม่ต้องผลิตส่วนเกินมาก เมื่อเข้ายุคพืชพาณิชย์งานหลักที่มาตีคู่กับการทำนาก็คือ การ**ทำไร่** ซึ่งต้องใช้เวลาและแรงงานมากกว่าการทำนาเสียอีก เพราะต้องดายหญ้า 1-2 ครั้ง ในขณะที่ทำนาไม่ต้องดายหญ้า การดายหญ้าเป็นขั้นตอนในการทำไร่ที่ใช้แรงงานมากที่สุด ถ้าต้องจ้างคนดายหญ้า ค่าดายหญ้าสูงถึงร้อยละ 29.62 และ 42.73 ของการทำไร่ปอและทำไร่มันสำปะหลัง ตามลำดับ *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 86, 91)*

(2) มีพื้นที่ที่ต้องลงแรงมากขึ้น แต่เดิมทำนาก็ทำเพื่อให้พอกิน เมื่อทำเพื่อขายด้วยก็เพิ่มพื้นที่ จากตัวเลขที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ในตาราง 6.21 ในเขตอีสานกลาง (24 หมู่บ้านที่ศึกษา) มีผลผลิตเหลือจากการบริโภคร้อยละ 24.62 ในเขตอีสานใต้ผลผลิตเหลือจากการบริโภคถึงร้อยละ 23.27-86.24 และทั้ง 12 หมู่บ้าน จาก 10 จังหวัดที่ศึกษา พบว่า ผลิตข้าวเหลือบริโภคร้อยละ 34.78 หรือมากกว่า 1 ใน 3 ซึ่งแน่นอนตัวเลขที่เพิ่มขึ้นนี้มาจากการขยายพื้นที่นามากกว่ามาจากการใส่ปุ๋ยเคมีเพิ่มขึ้น ส่วนพื้นที่ทำไร่แต่เดิมทำเพียงเล็กน้อย 1-2 งานต่อครัวเรือน เพื่อปลูกผักสวนครัว จำพวกพริก มะเขือ บวบ ฟักทอง แตงกวา ฯลฯ ปลูกฝ้ายเอาไว้ทอผ้า และยาสูบเอาไว้สูบเอง แต่เมื่อเข้ายุคพืชพาณิชย์ก็ปลูกพืชพาณิชย์อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ปอ ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ มันสำปะหลัง อ้อยโรงงาน เฉลี่ยแล้วครัวเรือนละ 14.4 ไร่ หรือเพิ่มขึ้นจากเดิมเป็น 29-58 เท่า *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 85-86)*

จากการสำรวจเดือนที่มีกิจกรรมการผลิตมากที่สุด พบว่า 3 เดือนแรก คือ เดือนมิถุนายน พฤษภาคม และกรกฎาคม ตามลำดับ ส่วนเดือนที่มีกิจกรรมการผลิตน้อยที่สุด 3 เดือนแรก คือ เดือนเมษายน มีนาคม และกุมภาพันธ์ ตามลำดับ แต่ก็มีครัวเรือนที่ตอบว่าน้อยที่สุดเพียงร้อยละ 10.5-16.0 ของครัวเรือนทั้งหมด และเมื่อถามว่าเดือนใดไม่มีกิจกรรมการผลิต มีเพียงร้อยละ 15.5 (ซึ่งเป็นตัวเลขสูงสุด) ที่เลือกตอบเดือนเมษายน เดือนที่เหลือมีผู้ตอบว่าไม่มีกิจกรรม มีน้อยมาก คือ ร้อยละ 0-2.8 หมายความว่า ครัวเรือนอีสานในชนบทปัจจุบันเกือบทั้งหมดที่ยังอยู่ในพื้นที่มีงานการผลิตตลอดปี แต่ที่หนักที่สุดคือ เดือนพฤษภาคม-กรกฎาคม ซึ่งเป็นช่วงไถและดำนา แม้แต่เดือนเมษายนซึ่งเป็นเดือนที่มีกิจกรรมน้อยที่สุด เพราะเป็นช่วงเทศกาลสงกรานต์ ก็ยังมีกิจกรรมการผลิตมากกว่าร้อยละ 80 (รายละเอียดโปรดดูตาราง 17 ในภาคผนวก)

จากตารางการทำงานในกรณีบ้านวังสวาบ จ.ขอนแก่น ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่มีอาชีพหลักอยู่ที่การปลูกอ้อย ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ถั่วแดง (รวมร้อยละ 71.4 ของพื้นที่) และทำนาร้อยละ 22.4 ของพื้นที่ *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2545: 98)* จึงมีงานทำเต็มที่ตลอดทั้งปี นอกจากนี้ยังมีงานเก็บของป่ามาบริโภคในครัวเรือน บางครัวเรือนเก็บหน่อไม้มาขายให้นายทุนในหมู่บ้านทำหน่อไม้ปีบอัดขายอีกด้วย แต่ในกรณีบ้านโนนม่วง จ.ร้อยเอ็ด การใช้แรงงานจะต่างกัน บ้านโนนม่วงมีอาชีพหลักทำนา ขณะเดียวกันมี 103 ครัวเรือน จาก 118 ครัวเรือน หรือร้อยละ 87.29 ที่มีอาชีพทำเตาขายด้วย เมื่อว่างจากการทำนาก็ทำเตาขาย

ตาราง 6.29 ปฏิทินการทำงานของชาววังสวาบในปัจจุบัน

ที่มา : สฤษดิ์ ขวัญแจ่ม, 2544, 2545; ริน คำตื้อ, 2544; ลิ คำตื้อ, 2544; เสาร์ เสือฝั้น, 2544

ตาราง 6.30 กิจกรรมการประกอบอาชีพในรอบปีของชาวบ้านโนนม่วง

กิจกรรม	ระยะเวลาการทำงาน											
	ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เม.ย.	พ.ค.	มิ.ย.	ก.ค.	ส.ค.	ก.ย.	ต.ค.	พ.ย.	ธ.ค.
1. ทำนาปลูกข้าว	เก็บเกี่ยว				ปลูก				ดูแล	ใส่ปุ๋ย	เก็บเกี่ยว	
2. ทำเตา	เตรียมดิน		ทำเตา		ทำเตา			ทำเตา				
3. ซ่อมแซม จัดเตรียม เครื่องมือที่ใช้ในการทำนา												

ที่มา : ประเสริฐ ปักศรี, เลื่อน เนตตาวงค์ (2543)

6.3.2 การแลกเปลี่ยนแรงงาน การลงแขก และการช่วยเหลือกันน้อยลง การจ้างมากขึ้น

สังคมอีสานในยุคก่อนพืชพาณิชย์ กิจกรรมใดที่ต้องใช้แรงงานคนมากๆ ไม่ว่างานส่วนตัว หรืองานส่วนรวม ก็จะใช้วิธีลงแขกกันเสมอ แต่เมื่อเข้ายุคพืชพาณิชย์งานส่วนรวม (เช่น สร้างกุฎิ ศาลา สะพาน ถนน) ส่วนใหญ่ยังใช้ลงแขก (ซ่อยแฮง) กันอยู่ แต่งานส่วนตัว[(1)] ได้เปลี่ยนมาเป็นการจ้างกันแทนเกือบทั้งหมด สาเหตุที่เปลี่ยนจากการลงแขกมาเป็นการจ้าง (โดยเริ่มจ้างอย่างจริงจังตั้งแต่เริ่มปลูกปอในต้นทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา) พอสรุปได้ดังนี้

1) ครัวเรือนส่วนใหญ่ต่างก็ทำไร่ปอหรือพืชพาณิชย์ ซึ่งเป็นงานจุกจิก ใช้เวลามาก (มีถึง 11 ขั้นตอน) เวลาที่จะไปลงแขกช่วยคนอื่นไม่ค่อยมี

2) แม้บางครัวเรือนจะไม่ได้ปลูกปอ เพราะไม่มีที่ มีเวลาเหลือพอจะไปช่วยคนอื่นได้ แต่ครัวเรือนส่วนใหญ่ไม่กล้าวานครัวเรือนที่ไม่ได้ปลูกปอ เพราะพวกเขาจะไม่มีโอกาสไปช่วยครัวเรือนที่ไม่ได้ปลูกปอเลย จึงใช้วิธีจ้างคนเหล่านี้แทน โดยเฉพาะในช่วงที่เริ่มเกี่ยวข้าวจะตรงกับช่วงลอกปอพอดี แรงงานจะขาดมาก

[(1)]เช่น งานดำนา เกี่ยวข้าว ฟาดข้าว ขนข้าว ดายไร่ ปลูกเรือน เป็นต้น

3) งานที่ต้องใช้เวลาทำติดต่อกันหลายวัน เช่น การดายหญ้าในไร่ การตัดปอ การลอกปอ การลงแขกไม่น่าจะมีประสิทธิภาพ เพราะเจ้าของจะเร่งรัดหรือเข้มงวดการทำงานไม่ได้ ต้องตามใจแขก อีกทั้งต้องเลี้ยงดูอาหาร ขนม เหล้า ถ้าจ้างประสิทธิภาพจะสูงกว่า บางทีค่าเลี้ยงดูแขกอาจพอๆ กับจ้าง

4) การปลูกพืชพาณิชย์เป็นกิจกรรมที่ต่างกับการทำนา ทำนาเพื่อยังชีพเป็นหลัก แต่การปลูกพืชพาณิชย์ทำเพื่อเงินเท่านั้น ชาวบ้านคิดว่าไม่ควรวานคนอื่นมาช่วยทำงานหาเงินเข้ากระเป๋าตัวเอง ถ้าทำแบบนั้นเป็นเรื่องน่าเกลียด *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 184-185)*

5) ตั้งแต่มีโครงการ ก.ส.ช. (การสร้างงานในชนบท) ของรัฐบาล มีการจ้างคนในหมู่บ้านไปขุดดินทำถนน ฯลฯ มีผลทำให้มีการจ้างกันมากขึ้น แม้แต่งานส่วนรวม เช่น สร้างกุฎิ ศาลา สะพาน ซึ่งแต่ก่อนไม่ต้องจ้างมีแต่ลงแขกช่วยกันทำ ก็มีการจ้างกันเป็นส่วนใหญ่

6) สภาวะเศรษฐกิจในยุคพืชพาณิชย์เป็นสังคมเงินตรา มีการใช้เงินเกือบทุกกิจกรรมในครัวเรือน ความจำเป็นในเรื่องหาเงินของทุกครัวเรือน ทำให้คนส่วนใหญ่ยินดีที่จะรับค่าจ้างมากกว่าใช้วิธีการลงแขกแบบเก่า *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 105-106)*

การเปลี่ยนแปลงในเรื่องการลงแขก เป็นดัชนีชี้ให้เห็นถึงอิทธิพลของทุนนิยมที่เข้ามาพร้อมกับพืชพาณิชย์ ยังผลให้มีการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตทั้งทางเศรษฐกิจและสังคมของชาวอีสานอย่างลึกซึ้ง สังคมที่เคยอยู่กันเหมือนพี่น้อง มีอะไรก็ช่วยเหลือกัน ได้อะไรมาก็แบ่งปันกัน เปลี่ยนมาเป็นสังคมที่ถือเงินตราเป็นเรื่องสำคัญ ความเป็นพี่เป็นน้องค่อยๆ จางลง ความเป็นนายจ้างลูกจ้าง ความเป็นเจ้าหนี้ลูกหนี้ ค่อยๆ เข้ามาแทนที่

การจ้างแรงงานเกษตรในหมู่บ้านอีสานปัจจุบัน ดังปรากฏในตาราง 6.31 ซึ่งจะเห็นว่ามีครัวเรือนร้อยละ 57.4 ของครัวเรือนทั้งหมดมีการจ้างแรงงานเกษตร จำนวนวันที่จ้างแรงงานเกษตร (1 คน) /ครัวเรือน/ปี คือ 45 วัน หรือร้อยละ 17.2 ของวันทำงานเกษตรทั้งหมด/ครัวเรือน/ปี เป็นจำนวนวันที่ใช้แรงงานในครัวเรือน (1.43 คน) 216 วัน หรือร้อยละ 82.8 การจ้างงานไม่ใช่จ้างตลอดฤดูกาล แต่จ้างเป็นบางงาน คิดเฉลี่ยค่าจ้างแรงงานเกษตรปีละ 4,993 บาทต่อครัวเรือน หรือร้อยละ 30.44 ของรายจ่ายด้านการผลิต ครัวเรือนส่วนใหญ่ คือ ร้อยละ 86.2 ของครัวเรือนที่มีการจ้างแรงงานทั้งหมดจ้างคนในหมู่บ้านเดียวกัน ตัวเลขนี้แสดงว่าแรงงานเกษตรส่วนใหญ่เป็นแรงงานในครัวเรือน แต่บางกิจกรรมบางช่วงแรงงานในครัวเรือนไม่พอ ซึ่งต่างจากแต่ก่อนที่ไม่พอ เพราะมีแรงงานในชุมชนส่วนหนึ่งไปทำงานต่างถิ่นแล้วไม่กลับมาในฤดูเพาะปลูก จะกลับมาเฉพาะช่วงเทศกาล คนที่มารับจ้างเป็นคนที่ไม่ได้ออกไปทำงานต่างถิ่น แต่บางช่วงว่างงานในฟาร์มของตนไปรับจ้างคนในหมู่บ้านเดียวกันที่เขาต้องการแรงงานครั้งละมากๆ เช่น ตอนเกี่ยว

ตาราง 6.31 การจ้างแรงงานเกษตรในภาคอีสาน
(ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมด)

	รายการ	ร้อยละ	ร้อยละ[1]
1.	ครัวเรือนที่ไม่มีการจ้างแรงงานเกษตร (ใช้เฉพาะแรงงานในครัวเรือนตัวเอง)	42.6	11.46
2.	ครัวเรือนที่มีการจ้างแรงงานเกษตร (และใช้แรงงานครัวเรือนตัวเอง)	57.4	88.54
3.	จำนวนที่มีการจ้าง[3]/ครัวเรือนเกษตร		
	3.1 4 คนลงมา	23.63	20.67
	3.2 5-10 คน	38.30	33.50
	3.3 11-15 คน	8.40	7.35
	3.4 16-20 คน	10.30	9.01
	3.5 21 คนขึ้นไป (เฉลี่ย 2.4 คน/ครัวเรือน)	19.37	16.94
4.	แรงงานมาจาก		
	4.1 ในหมู่บ้าน	49.5	(86.2)[2]
	4.2 นอกหมู่บ้าน	4.0	(7.0)
	4.3 ทั้งในและนอกหมู่บ้าน	3.7	(6.5)
	4.4 อื่นๆ	0.3	(0.3)
5.	จำนวนวันที่จ้างแรงงาน/ครัวเรือนเกษตร (1 คน 45 วัน/ปี)	17.2	
6.	จำนวนวันที่ใช้แรงงานในครัวเรือนเกษตร (1.43 คน 216 วัน/ปี)	82.8	

[1]ร้อยละของครัวเรือนที่มีรายได้จากการเพาะปลูก (N = 1,021)
ครัวเรือนที่มีรายได้ (ที่เป็นตัวเงิน) จากการเพาะปลูก มี 1,021 ครัวเรือน หรือร้อยละ 64.9 ของครัวเรือนทั้งหมด

[2]ในวงเล็บคือร้อยละของครัวเรือนที่มีการจ้างแรงงานเกษตร N = 904 ข้อ 4.1-4.5

[3]N = 893 ครัวเรือน คนที่ถูกจ้างมี 2,142 คน

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่ ใน 10 จังหวัดภาคอีสาน 2544

ข้าว หรือตอนดายไร่ คนที่เป็นลูกจ้างวันนี้ พรุ่งนี้ก็อาจเป็นนายจ้าง เป็นเรื่องธรรมดา เพราะแรงงานในครัวเรือนของตนก็ไม่พอเหมือนกัน

6.3.3 มีแรงงานออกจากหมู่บ้านไปทำงานต่างถิ่นมากขึ้น

ในยุคก่อนพืชพาณิชย์มีแรงงานหนุ่มอีสานบางส่วนออกจากหมู่บ้านไปรับจ้างทำนาในภาคกลาง ตั้งแต่เริ่มต้นฤดูทำนาจนเก็บเกี่ยวเสร็จ ได้ค่าแรงแล้วจึงกลับ แต่จำนวนไม่มาก กับมีพวกนายฮ้อยนำควายไปขายภาคกลางหลังฤดูเกี่ยวข้าว ใช้เวลา 2-3 เดือนก็กลับ

แต่ในยุคพืชพาณิชย์มีแรงงานไปขายแรงงานต่างถิ่นมากขึ้น สาเหตุที่ไปเพราะหลังฤดูเก็บเกี่ยวแล้วไม่ค่อยมีงานทำ ประกอบกับการคมนาคมสะดวกขึ้น และนิสัยชอบผจญภัย เมื่อมีบางคนไปแล้วกลับมามีเงินมีทองใช้ แต่งตัวดี ก็มีคนรุ่นเดียวกันและรุ่นน้องตามไป คนเหล่านี้ส่วนใหญ่ไม่ได้มีปัญหาเรื่องไม่มีที่ดินหรือมีที่ดินไม่พอทำกิน แต่อยู่ในหมู่บ้านไม่ค่อยมีอะไรทำ ไม่มีเงินใช้มากกว่า

จากตาราง 6.32 จะเห็นว่าจำนวนคนต่อครัวเรือนชนบทอีสาน โดยเฉลี่ย 4.51 คน เป็นคนในวัยแรงงาน (อายุ 11 ปี และไม่ได้เรียนหนังสือ ถึงอายุ 60 ปี) เฉลี่ย 269 คน หรือร้อยละ 58.76 จำนวนครัวเรือนที่ไปทำงานต่างถิ่นร้อยละ 45.1 ของครัวเรือนทั้งหมด ก็เกือบครึ่งหนึ่งของครัวเรือนทั้งหมดก็ถือว่าไม่น้อยเลย ไปทำงานต่างถิ่นเฉลี่ยครัวเรือนละ 0.79 คน หรือร้อยละ 29.81 ของคนวัยแรงงานทั้งหมดของครัวเรือน แต่ถ้าคิดเฉลี่ยเฉพาะครัวเรือนที่ไปทำงานต่างถิ่น แรงงานที่ไปเฉลี่ยไปครัวเรือนละ 1.76 คน และคิดเป็นร้อยละ 66.4 ของแรงงานทั้งหมดในครัวเรือนประเภทที่ไปทำงานต่างถิ่น ซึ่งเป็นตัวเลขที่สูงจนน่าตกใจ อันนี้เป็นเหตุผลที่สำคัญที่ทำให้เกิดการขาดแรงงานจนต้องจ้างกันในหมู่บ้านถึงร้อยละ 88.54 ของครัวเรือนที่ทำการเพาะปลูก

เมื่อพิจารณาเป็นรายหมู่บ้านก็จะเห็นความแตกต่างกันค่อนข้างมาก กล่าวคือ ครัวเรือนที่ไปทำงานต่างถิ่นบางหมู่บ้านมีมากเหลือเกิน เช่น บ้านท่าสะอาดใต้ จ.หนองคาย ไปถึงร้อยละ 65.1 บ้านอาหวด จ.ศรีสะเกษ มีถึงร้อยละ 56.4 และบ้านโนนม่วง จ.ร้อยเอ็ด มีถึงร้อยละ 51.70 ของครัวเรือนทั้งหมด หมู่บ้านเหล่านี้ทำนาเป็นอาชีพหลัก หรือทำไร่ด้วย แต่บ้านโนนม่วงนอกจากทำนาแล้ว ครัวเรือนร้อยละ 87.29 ยังทำเตาดินเผาขาย คนที่ทำเป็นคนวัยกลางคนขึ้นไป คนหนุ่มสาวมีน้อยมากที่มาทำเตา ส่วนมากไปหางานทำต่างถิ่น

เรื่องแรงงานอีสานไปทำงานต่างถิ่นมากเป็นประเด็นสำคัญมาก จะได้กล่าวถึงในแง่ของศักยภาพของการปรับตัวอีกทีในบทที่ 8

ตาราง 6.32 ร้อยละของครัวเรือนชนบทอีสานที่มีสมาชิกไปทำงานต่างถิ่น
(ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมด)

เขต	พื้นที่	อาชีพหลักในหมู่บ้าน	คน/ครัวเรือน	แรงงาน/ครัวเรือน	%	ร้อยละ	เฉลี่ย (2)	เฉลี่ย (1)
อีสานเหนือ	1. บ้านท่าสะอาดใต้ อ.เซกา จ.หนองคาย	ทำนา ทำไร่	5.07	3.03	44.55	65.1	1.35	2.08
	2. บ้านบัว อ.กุดบาก จ.สกลนคร	ทำไร่ ทำนา	4.39	2.75	20.00	35.5	0.55	1.56
อีสานกลาง	1. บ้านโนนม่วง อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด	ทำนา ปั้นเผา	4.26	2.69	38.29	51.70	1.03	2.00
	2. บ้านโนนแดง กิ่ง อ.ฆ้องชัย จ.กาฬสินธุ์	ทำนา (นาปี นาปรัง)	4.84	2.54	33.46	42.70	0.85	2.00
	3. บ้านดอนน้อย อ.โกสุมพิสัย จ.มหาสารคาม	ทำนา ปลูกผัก	4.31	2.49	22.89	32.43	0.57	1.75
	4. บ้านวังสวาบ อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น	ทำไร่อ้อย ไร่ข้าวโพด ทำนา	4.36	2.80	17.86	31.11	0.50	1.62
	5. บ้านท่าแก อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ	ทำนา ปลูกผัก	4.38	2.90	24.14	41.40	0.70	1.69
	6. บ้านโนนเปลือย อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ	ทำนา ทำไร่	4.42	2.43	31.69	49.8	0.77	1.53
อีสานใต้	1. บ้านโคกเจริญ อ.พลับพลาชัย จ.บุรีรัมย์	ทำนา ปลูกผัก	4.00	2.43	26.34	39.3	0.64	1.63
	2. บ้านตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์	ทำนา	4.53	2.34	32.10	43.1	0.78	1.81
	3. บ้านกาเจาะ อ.ศีขรภูมิ จ.สุรินทร์	ทำนา ปลูกผัก	4.69	2.76	31.16	48.6	0.86	1.77
	4. บ้านอาหวด อ.ไพรบึง จ.ศรีสะเกษ	ทำนา	4.96	3.25	28.00	56.4	0.91	1.62
	เฉลี่ย		4.51	2.65	29.81	45.1	0.79	1.76

(1) แรงงานที่ไปทำงานต่างถิ่นเฉลี่ยต่อครัวเรือน (เฉลี่ยเฉพาะครัวเรือนที่ไป)

(2) แรงงานที่ไปทำงานต่างถิ่นเฉลี่ยต่อครัวเรือน (เฉลี่ยจากครัวเรือนทั้งหมู่บ้าน)

% คือ สัดส่วนของแรงงานที่ไปทำงานต่างถิ่น เปรียบเทียบกับประชากรวัยแรงงานทั้งหมู่บ้าน (คำนวณโดยใช้จำนวนแรงงานที่ไปทำงานเฉลี่ยต่อครัวเรือนใน (2) x 100 หารด้วยจำนวนประชากรวัยแรงงานต่อครัวเรือน)

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544

ข้อสังเกตก็คือ หมู่บ้านที่ไปทำงานต่างถิ่นน้อย คือ บ้านวังสวาบ จ.ขอนแก่น (ไปทำงานต่างถิ่นร้อยละ 31.11 ของครัวเรือนทั้งหมด) บ้านดอนน้อย จ.มหาสารคาม ร้อยละ 32.42 บ้านโคกเจริญ จ.บุรีรัมย์ ร้อยละ 39.3 บ้านท่าแก จ.ชัยภูมิ ร้อยละ 41.40 4 หมู่บ้านนี้มีกิจกรรมทางเศรษฐกิจมาก หมู่บ้านแรกมีพืชไร่ 3 ชนิดที่ต้องทำ และยังทำนาด้วย 3 หมู่บ้านหลังปลูกผักขายทำรายได้สูงมากกว่าทำนาเสียอีก การที่มีงานในพื้นที่มากจึงทำให้มีแรงงานไปทำงานต่างถิ่นน้อย แต่สำหรับบ้านบัว จ.สกลนคร เหตุผลที่แรงงานในครัวเรือนไปทำงานต่างถิ่นไม่มาก น่าจะเป็นเพราะมีการทำไร่มันสำปะหลังมาก นอกเหนือไปจากทำนาซึ่งไม่มากนัก และครัวเรือนบางส่วนยังเก็บของป่ามาบริโภค (ครัวเรือนบางส่วนลักลอบตัดไม้บนภูเขามาขาย)

หากพิจารณาโดยเปรียบเทียบจำนวนแรงงานที่ไปทำงานต่างถิ่น เปรียบเทียบกับประชากรวัยแรงงาน พบว่า บ้านที่ปลูกผัก คือ บ้านดอนน้อย บ้านท่าแก บ้านโคกเจริญ มีแรงงานเพียงร้อยละ 22.89, 24.14 และ 26.34 ตามลำดับ ที่ไปทำงานต่างถิ่น บ้านวังสวาบไม่ได้ปลูกผัก แต่มีพืชไร่หลายชนิดต้องทำ ก็มีแรงงานไปทำงานต่างถิ่นเพียงร้อยละ 17.86 ซึ่งต่ำกว่าหมู่บ้านทั้งหมด 12 หมู่บ้านที่ศึกษา แล้วยังสอดคล้องกับการพิจารณาเป็นร้อยละของครัวเรือนดังที่กล่าวข้างต้น

ยกเว้นบ้านกาเจาะเพียงบ้านเดียวที่ไม่สอดคล้องกับข้อสรุปที่ว่า หมู่บ้านที่มีกิจกรรมทางเศรษฐกิจมากจะไปขายแรงงานต่างถิ่นน้อย แต่บ้านกาเจาะเป็นหมู่บ้านที่ปลูกผักมาก แต่จำนวนแรงงาน (ร้อยละ 31.16 ของคนวัยแรงงานทั้งหมด) และครัวเรือนถึงร้อยละ 48.6 พากันไปทำงานต่างถิ่น ซึ่งเป็นเปอร์เซ็นต์ที่สูงเกินกว่ารายเฉลี่ยของ 12 หมู่บ้าน

6.4 ความสัมพันธ์ในการผลิต

6.4.1 เป้าหมายการผลิต

เป็นที่ประจักษ์ว่า การผลิตในยุคพืชพาณิชย์เป้าหมายหลักของการทำนาก็คือ การผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือน เป้าหมายรองคือ เหลือจากการบริโภคก็ขาย เปลี่ยนข้าวเปลือกเป็นเงินตรา ผลผลิตข้าวที่เหลือจากการบริโภคมีประมาณ 1 ใน 3 ของผลผลิตทั้งหมด ส่วนการปลูกพืชไร่เกือบทุกชนิดเป้าหมายการผลิตชัดเจนว่าผลิตเพื่อขายเท่านั้น ส่วนการเลี้ยงสัตว์ ถ้าเป็นสัตว์เล็ก เช่น ไก่ เป็ด ปลา ส่วนมากเลี้ยงไว้บริโภคในครัวเรือน เหลือก็ขาย

6.4.2 การค้าขายแลกเปลี่ยน

การแลกเปลี่ยนที่มีอยู่มากในยุคก่อนพืชพาณิชย์ เมื่อเข้ายุคพืชพาณิชย์ก็ค่อยๆ ลดลง และหมู่บ้านส่วนใหญ่ก็เลิกไปในปัจจุบัน เนื่องจากปัญหาการขาดแคลนสินค้าบางอย่างที่ตนเองเคยขาดแคลน เช่น ข้าว เกลือ ฝ้าย ฯลฯ หมดไป ด้วยระบบการคมนาคมขนส่งที่สะดวกกว่าแต่ก่อนมาก กับระบบการค้าในชุมชนกับเมืองในปัจจุบันที่คล่องตัวกว่าในยุคก่อนพืชพาณิชย์มาก คนในหมู่บ้านหากต้องการสินค้าอะไร ส่วนใหญ่ก็สามารถหาซื้อได้ในชุมชนจากร้านค้าเอกชน บางหมู่บ้านมีร้านค้าชุมชน (ศูนย์สาธิตการตลาด) และทุกชุมชนจะมีพ่อค้าเร่นำสินค้าจำพวกเสื้อผ้าและของกินของใช้สาระพัดมาขายเกือบทุกสัปดาห์

สำหรับการค้าซึ่งมีมาก่อนยุคพืชพาณิชย์แล้ว ทั้งรูปแบบของร้านค้า พ่อค้าเร่ และการค้าผลผลิตของเกษตรกร กับนายทุน แต่ยุคพืชพาณิชย์ปริมาณการค้าเพิ่มขึ้นกว่ายุคก่อนพืชพาณิชย์อย่างมาก กล่าวคือ ในยุคก่อนพืชพาณิชย์ชาวบ้านจะนำข้าวใส่เกวียนไปขายโรงสีในเมืองเพียงปีละ 1-2 ครั้งเท่านั้น และปริมาณที่ขายแต่ละครั้งก็น้อยเมื่อเปรียบเทียบกับผลผลิตทั้งหมด เพราะเกวียน 1 เล่ม บรรทุกข้าวได้ประมาณ 240-360 กก.เท่านั้น หากไม่มีเกวียนของตนเอง จ้างเกวียนบรรทุกข้าวไป ค่าบรรทุกประมาณ 1 ใน 3 ของมูลค่าข้าวที่บรรทุกไป แต่ในยุคพืชพาณิชย์ชาวอีสานเข้าเมืองโดยเฉลี่ย 124 ครั้งต่อครัวเรือนต่อปี *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ช่อ วายุภักตร์, 1995: 214)* แต่ละครั้งที่เข้าเมืองหากต้องการนำสินค้า เช่น ข้าวเปลือกไปขาย ก็สามารถเอาไปได้ทีละ 1-2 กระสอบ เสียค่าระวางบรรทุกข้าวกระสอบละประมาณ 10 บาท (มากหรือน้อยกว่านี้ขึ้นกับระยะทาง) ซึ่งตกประมาณร้อยละ 3 ของมูลค่าข้าวเท่านั้น แต่ถ้าจะเอาสินค้าที่น้ำหนักมากจำนวนขายครั้งละมากๆ ก็จ้างรถบรรทุก 6 ล้อ 10 ล้อ ถ้าบรรทุกปานกลางครั้งละ 1-3 ตัน ก็จ้างรถอีแต๋นหรือรถปิคอัพซึ่งมีทุกหมู่บ้าน จากการสำรวจล่าสุดของผู้เขียนจาก 12 หมู่บ้าน ใน 10 จังหวัด ปี 2544 พบว่า ในครัวเรือนชนบทอีสานมีรถยนต์ร้อยละ 11.8 (ส่วนใหญ่เป็นรถปิคอัพ) รถอีแต๋นร้อยละ 5.2 และรถอีแต๊กร้อยละ 1 ของครัวเรือนทั้งหมด สิ่งเหล่านี้ทำให้การขายผลผลิตของเกษตรกรอีสานสะดวกกว่าแต่ก่อนมาก

จะเห็นว่าการคมนาคมที่สะดวกรวดเร็วขึ้น ทำให้การค้าในหมู่บ้านเปลี่ยนแปลงไปมาก ต่อไปนี้จะยกตัวอย่างการค้า 3 รูปแบบหลักๆ ที่มีอยู่ในภาคอีสานในยุคพืชพาณิชย์ พอสังเขป

1) ร้านค้าในหมู่บ้าน

ในทุกหมู่บ้านจะมีร้านค้าของชาวบ้านทำหน้าที่ขายสินค้าประเภทของชำ หรือของกินของใช้ในชีวิตประจำวัน ซึ่งส่วนใหญ่ซื้อมาจากตลาดในเมืองเอามาขายให้กับชาวบ้าน โดยส่วนใหญ่เจ้าของร้านจะออกไปทุกวันตอนตี 2 โดยใช้รถสองแถวโดยสารประจำหมู่บ้าน ซึ่งบรรทุก

บรรดาแม่ค้าจากในหมู่บ้านออกไปซื้อของจากตลาดสดในตัวเมือง พอซื้อของเสร็จก็กลับรถโดยสารคันเดิม กลับมาถึงหมู่บ้านตอนตี 5 กว่าจะจัดของเสร็จก็ตี 5 ครึ่ง ชาวบ้านก็จะมาซื้อของสดเอาไปทำกับข้าว เวลาการทำงานของเจ้าของร้านค้าจะคล้ายๆ กัน แม้จะอยู่คนละจังหวัด (สกลนคร สุรินทร์ ขอนแก่น) เหตุที่ต้องไปซื้อสินค้าทุกวันก็เพื่อให้ได้ของสด เพราะพวกผักและเนื้อสัตว์เสียง่าย แม้จะมีตู้แช่แล้ว แต่ผัก เนื้อ เวลาวางขายต้องเอาไว้ที่แผงข้างนอกตู้แช่ ซึ่งจะแช่เฉพาะนมกล่อง เครื่องดื่ม และเครื่องดื่มชูกำลัง สำหรับสินค้าประเภทของใช้หรือของแห้งประมาณ 3 วัน ถึง 15 วัน ก็ไปซื้อครั้งหนึ่ง โดยสินค้าบางส่วนมีร้านค้าส่งจากในเมืองเอารถเที่ยวตระเวนส่งตามร้านต่างๆ ของหมู่บ้าน เช่น ยาสระผม ผงซักฟอก กระดาษชำระ น้ำปลา ฯลฯ แต่สินค้าบางอย่างจำพวกผักหลายชนิด ชาวบ้านบางคนปลูกก็เอามาขายส่งให้เจ้าของร้าน ซึ่งสะดวกสำหรับผู้ผลิตไม่ต้องใส่หาบเร่ขายให้เสียเวลา ร้านของ นางสุพัฒน์ บ.ตระแสง ก็มีผัก 9 ชนิดที่เป็นสินค้าที่ผลิตในหมู่บ้าน (เกือบครึ่งหนึ่งของผักที่นางสุพัฒน์วางขาย)

เจ้าของร้านค้าเหล่านี้เป็นใคร? คำตอบก็คือ เป็นคนในหมู่บ้านนั่นเอง จากร้านค้าจำนวน 39 ร้าน ใน 4 หมู่บ้านที่สุ่มสำรวจ ปรากฏว่าเป็นคนไทยทั้งหมด ไม่มีคนจีนเลย ส่วนใหญ่ทำการค้าอย่างเดียว ไม่ได้ทำนาทำไร่ แม้ส่วนมากจะมีที่ดินทำกิน แต่ก็ให้คนอื่นเช่า คนที่ทำเกษตรด้วยก็ใช้วิธีจ้างคนมาทำเป็นงานๆ ไป บางรายสามีเป็นเจ้าของรถสองแถวโดยสารด้วย เช่น สามีของนางสมหมาย กุดวงศ์แก้ว บ้านบัว จ.สกลนคร สามีมีรถไถใหญ่รับจ้างไถนาไถไร่ด้วย ส่วนนางสมหมายมีนา 15 ไร่ จ้างคนทำนาเป็นงานๆ ไป และยังมีไร่มันสำปะหลังอีก 20 ไร่ ก็จ้างคนมาช่วยเป็นงานๆ ไปเช่นกัน เจ้าของร้านค้าส่วนใหญ่เป็นคนมีฐานะดี หรือปานกลางค่อนข้างดีของหมู่บ้าน ทุนทำการค้าส่วนใหญ่สะสมมาจากการทำนาทำไร่ ไม่มีรายใดเลยที่กู้มาจากธนาคารเพื่อเปิดร้านค้าของตน

การเปลี่ยนแปลงในเรื่องการค้าของร้านค้าเหล่านี้สรุปได้ดังนี้

(1) การขนส่งสินค้าสะดวกรวดเร็วกว่าเดิมมาก ทำให้มีสินค้าของสดจากที่ไกลๆ มาขายในร้านค้าของหมู่บ้าน เช่น มะเขือเทศ มะเขือ พริกหยวก ที่ขายในร้านค้าของนางสุพัฒน์ บ้านตระแสง เป็นสินค้าที่วางขายที่ตลาดโคราช มีพ่อค้าจากสุรินทร์ไปซื้อมาขาย แล้วนางสุพัฒน์ก็ไปซื้อมาจากตลาดสดสุรินทร์อีกที หรือผักกาดขาวที่วางขายในร้านค้าในหมู่บ้านของจังหวัดขอนแก่นผู้ปลูกคือชาวเขาในจังหวัดตาก มีพ่อค้าจากจังหวัดตากขายให้พ่อค้าส่งตลาดหน้าสถานีรถไฟ จ.ขอนแก่น ซึ่งจ้างรถปิคอัพบรรทุกจากจังหวัดตากมาขอนแก่น แล้วมีพ่อค้าแม่ค้าผักจากตลาดบางลำพู ขอนแก่น รับซื้อเอาไปวางขาย แล้วมีแม่ค้าจากร้านค้าในหมู่บ้านรับซื้อเอาไปขายให้ผู้บริโภคเป็นทอดสุดท้าย

ตาราง 6.33 สินค้าที่ขายในร้านค้าในหมู่บ้านอีสานปัจจุบัน

รายการสินค้าสด			รายการสินค้าสำเร็จรูปจากตลาด		
(ร้าน นางสุพัฒน์ ช่อมะลิ บ.ตระแสง จ.สุรินทร์)			**ก. สินค้าร้านนางสุพัฒน์ ช่อมะลิ**		
1. กะหล่ำดอก	13. ขมิ้นสด*	25. แฟง*	1. น้ำมันพืช	13. ซุปคนอร์	25. ถั่วเหลืองแห้ง
2. ฟักทอง	14. พริก*	26. ข้าวสารเหนียว	2. ซอสพริก	14. ขนมผิง	26. กะปิ
3. มะเขือ	15. หมาก	27. เปลือกไม้	3. ซีอิ้ว	15. ลูกอม	27. สบู่ล้างจาน
4. หัวไชเท้า	16. กระชาย*	28. ข้าวก่ำ	4. เต้าเจี้ยว	16. เวเฟอร์	28. สบู่
5. ผักกาดขาว	17. หอมแดง	29. ปลาทูเค็ม	5. พริกไทยป่น	17. เค๊ก	29. ผงซักฟอก
6. มะเขือเทศ	18. แตงกวา	30. กับข้าวสำเร็จ	6. มาม่า	18. ถั่วเคลือบ	30. สก๊อตไบรต์
7. พริกหยวก	19. ชะอม	รูปประมาณ	7. นมกระป๋อง	19. นางเล็ด	31. ยาเส้น
8. ฟัก	20. เห็ดฟาง*	4-5 อย่าง	8. ปลากระป๋อง	20. ขนมปังปอนด์	32. ไม้ขีด
9. มะนาว	21. คื่นฉ่าย	(นางสุพัฒน์	9. เส้นหมี่ขาว	21. กล้วยฉาบ	33. กระดาษมวน
10. ถั่วนั่ง*	22. พลู*	ทำเอง)	10. ผงชูรส	22. เยลลี่	บุหรี่
11. ข่า*	23. ปลาร้า	31. ก๋วยเตี๋ยวหมู	11. น้ำมันหอย	23. แซนด์วิช	34. น้ำตาลปีบ
12. ตะไคร้*	24. ไข่เป็ด		12. ผักกาดดอง	24. ถั่วดำแห้ง	35. สมุนไพรแก้
					ผิดสำแดง
					ฯลฯ
* เป็นสินค้าที่ปลูกในบ้านตระแสง ชาวบ้านนำมาขายให้ นางสุพัฒน์			**ข. สินค้าร้าน นายกล้าหาญ กุดวงศ์แก้ว บ.บัว สกลนคร**		
			1. ปุ๋ยเคมี	6. ลูกปืนแก๊ป	11. สายไฟเครื่อง
			2. เหล้า	7. น้ำมันเครื่อง	แบตเตอรี่
			3. เบียร์ตราช้าง	8. ยาสระผม	12. ยาฆ่าแมลงวัน
			4. ตะปู	9. สบู่	13. ยาปราบศัตรู
			5. เชือกไนล่อน	10. ยาหลายชนิด	พืช
					14. ไข่
					15. น้ำตาลทราย
					ฯลฯ

ที่มา : สุพัฒน์ ช่อมะลิ, 2544; กล้าหาญ กุดวงศ์แก้ว, 2543

(2) ชนิดของสินค้าที่วางขายในหมู่บ้านเพิ่มขึ้นอย่างมาก ทั้งของสดและสินค้าสำเร็จรูป แต่เดิมของสดจะมีน้อย เพราะการขนส่งไม่ดี ของเสียหายได้ง่าย ส่วนสินค้าสำเร็จรูปมีมาก เพราะการผลิตที่หลากหลายเพิ่มขึ้น ซึ่งสินค้าเหล่านี้เมื่อก่อนไม่เคยมีการผลิตในประเทศไทย เช่น น้ำยาล้างจาน สก๊อตไบรต์ ผงชูรส ผงซักฟอก บะหมี่สำเร็จรูป ฯลฯ สินค้าเหล่านี้แพร่จากในเมืองออกไปสู่ชนบทอย่างรวดเร็ว เพราะการขนส่งที่สะดวก ประกอบกับอิทธิพลของการโฆษณาทางโทรทัศน์

(3) ปัญหาการค้าที่เกิดขึ้นในระยะ 5 ปีหลังคล้ายๆกัน คือ มีพ่อค้าเร่เอาสินค้าเข้ามาขาย มีทั้งแบบตลาดนัด และใช้จักรยานยนต์ รถปิคอัพ เข้ามาเร่ขาย ประกอบกับมีร้านค้าในหมู่บ้านมากขึ้น เช่น ปี 2520 บ้านบัวมีร้านค้า 3 ร้าน ปัจจุบัน (2543) มี 22 ร้าน ทำให้ยอดขายต่อวันตกลงมาก กำไรก็ได้น้อยลง ปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำทั่วประเทศตั้งแต่เดือนกรกฎาคม 2540 เป็นต้นมา ก็น่าจะมีส่วนทำให้ยอดขายตก เพราะชาวบ้านรายได้ลดลง นางสมหมาย เจ้าของร้านค้าหนึ่งของบ้านบัว ขายมา 23 ปี เมื่อก่อนเคยขายเนื้อได้วันละ 15-20 กก. ปัจจุบันเหลือ 1-2 กก.เท่านั้น นายกล้าหาญ ซึ่งตั้งร้านมา 35 ปี เล่าว่า เมื่อก่อนขายได้วันละ 2,500-2,800 บาท ปัจจุบันเหลือวันละ 1,100-1,200 บาทเท่านั้น *(กล้าหาญ กุดวงศ์แก้ว, 2543; สมหมาย กุดวงศ์แก้ว, 2543; สุพัฒน์ ช่อมะลิ, 2544; สุพรรณ เดชนรสิงห์, 2544)*

2) พ่อค้าเร่

พ่อค้าเร่มี 2 ประเภท ประเภทแรก ใช้รถปิคอัพ หรือรถบรรทุกหกล้อ บรรทุกสินค้า ส่วนมากจะเป็นเสื้อผ้าสำเร็จรูป ซึ่งส่วนใหญ่ซื้อมาจากตลาดโบ๊เบ๊ในกรุงเทพฯ กับจำพวกของใช้ในครัวเรือน ส่วนมากเป็นเครื่องพลาสติก เช่น ถังน้ำ ตะกร้าใส่ผ้าเปื้อน ฝาชี ขันน้ำ ถังขยะ เครื่องถ้วยชาม เครื่องครัว ฯลฯ เอามาตั้งเต้นท์ขายที่ศาลาวัดหรือลานของหมู่บ้าน บางหมู่บ้านมีเวลาที่แน่นอน เช่น บ้านตระแสง จ.สุรินทร์ จะมาขายทุกวันที่ 4, 14 และ 24 เดือนละ 3 ครั้ง โดยนัดกันมาคราวละ 5-10 เจ้า แต่หลายหมู่บ้านเวลาที่เข้ามาขายไม่แน่นอน ถ้าเป็นช่วงหลังเกี่ยวข้าวอาจจะเข้ามาบ่อย สัปดาห์ละประมาณ 3 ครั้ง ถ้าช่วงอื่นก็เข้ามาประมาณสัปดาห์ละ 1 ครั้ง หรือ 15 วันต่อครั้ง แล้วแต่ว่าหมู่บ้านนั้นใหญ่หรือเล็ก ถ้าหมู่บ้านใหญ่จะมีพ่อค้าเร่ประเภทนี้เข้ามามาก ถ้าเป็นหมู่บ้านใหญ่และอยู่ห่างไกลตัวเมืองมากๆ ยิ่งเข้ามามากยิ่งขึ้น

ประเภทที่ 2 เป็นพ่อค้าเร่ที่นำสินค้ามาเร่ขายในหมู่บ้านโดยไม่ตั้งเต้นท์ แต่รถจะเคลื่อนไปช้าๆ บางคันอาจจะมีไมโครโฟนประกาศว่าขายอะไร มีตั้งแต่ขายโอ่งน้ำ ซึ่งมักจะเข้ามาช่วงก่อนฤดูฝนเล็กน้อย หรือต้นฤดูฝน บางรายก็เอาไม้กวาด เสื่อกก เสื่อผือ มาขาย โดยมีลูกน้องมาด้วย 8-10 คน แบกเสื่อหรือไม้กวาดซอกแซกไปตามเรือนต่างๆ พอได้เวลาที่นัดกันไว้ก็กลับมาขึ้น

รถปิคอัพเร่ไปขายบ้านอื่นต่อ สินค้าเหล่านี้บางทีไม่ได้ผลิตในหมู่บ้านของพ่อค้าเร่ เช่น ไม้กวาดทางมะพร้าว ที่พ่อค้าเร่จากเมืองพล จ.ขอนแก่น เอามาขายที่อำเภอบ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ ผลิตที่จังหวัดอุบลราชธานี พ่อค้าเร่ดังกล่าวไปเหมามา 10 อัน ราคา 150-170 บาท เอามาเร่ขายอันละ 20 บาท แต่พ่อค้าเร่ที่มีผลกระทบมากต่อร้านค้าที่ขายอาหารทั้งอาหารสำเร็จรูปและอาหารสด คือ พ่อค้าเร่ที่ใช้จักรยานยนต์ อาหารที่ใส่จักรยานยนต์มีทั้งกับข้าว ขนม และเครื่องดื่ม สามารถรับประทานได้เลยไม่ต้องเอาไปปรุงอีก เช่น ไก่ย่าง ปลาทูนึ่ง แกงนานาชนิด ปลาท่องโก๋ สังขยา เครื่องดื่มยี่ห้อไม่ดัง หลายรายขายกับข้าวสด เช่น หมู เครื่องใน ปลาสด ด้วย ของสำเร็จรูปจะใส่ถุงพลาสติกไว้เสร็จพร้อมที่จะหยิบขายได้ทันที รถจักรยานยนต์คันหนึ่งๆ มีของดังกล่าวประมาณ 10-20 ชนิด แขวนไว้ทั้งด้านหน้า ด้านหลัง ดูพะรุงพะรังมาก แต่บริการดีมาก คือ มาถึงหัวบันไดบ้านตั้งแต่ตี 5 เศษ ถึง 7 โมงเช้าเศษ บางหมู่บ้านพ่อค้ากับข้าวดังกล่าวจะมา 2 รอบ คือ รอบเช้ากับรอบเย็น ประมาณ 4-5 โมงเย็น เช่น บ้านโนนเปลือย อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ พ่อค้ากับข้าวเหล่านี้ทำให้แม่บ้านสะดวกมากในเรื่องการหากับข้าว แต่ก็เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้รายจ่ายด้านอาหารสูงขึ้น พ่อค้ากับข้าวเหล่านี้เป็นคนบ้านอื่นที่อยู่ใกล้อำเภอหรือจังหวัด ไปรับกับข้าวจากร้านเจ้าประจำในเมือง ซึ่งใส่ถุงพลาสติกไว้เรียบร้อยแล้ว เอามาขายได้ทันที มีกำไรดีจนไม่ต้องทำไร่ทำนา แต่ขายกับข้าวทั้งปี

3) การขายผลผลิตทางการเกษตร และพ่อค้าคนกลาง

การผลิตพืชพาณิชย์ของเกษตรกรต้องอาศัยพ่อค้าคนกลางเป็นผู้รับซื้อผลผลิต และจัดการนำส่งสู่ตลาด พ่อค้าพืชไร่จึงเป็นกลไกสำคัญยิ่งในเศรษฐกิจชนบทอีสาน พืชพาณิชย์ที่สำคัญในภาคอีสานมีหลายชนิด แต่ในที่นี้จะยกตัวอย่างที่สำคัญคือ ปอแก้ว มันสำปะหลัง และอ้อยโรงงาน

กรณีของปอแก้วและมันสำปะหลัง คล้ายคลึงกันหลายอย่าง จะกล่าวไปพร้อมกัน กล่าวคือ ผู้รับซื้อส่วนมากเป็นคนกลุ่มเดียวกัน คือ มีอยู่ 2 กลุ่มใหญ่

(1) พ่อค้าท้องถิ่น

(2) พ่อค้าใหญ่ของอำเภอหรือจังหวัด

กลุ่มแรก พ่อค้าท้องถิ่น เป็นผู้รวบรวมผลผลิต (local assemblers) จากเกษตรกรเอาไปขายให้พ่อค้าใหญ่หรือพ่อค้ากรุงเทพฯ มีทุนน้อยกว่าพ่อค้าใหญ่ มีการศึกษาร้อยละ 95 เพียงประถมศึกษา แต่พ่อค้าใหญ่มีทุนมาก มีโกดังใหญ่และรถบรรทุกของตนเอง สำนักงานติดถนนหลัก มีการศึกษาประถมศึกษาร้อยละ 58 ที่เหลือสูงกว่าชั้นประถมศึกษา ที่แตกต่างกันมากก็คือ พ่อค้า

ท้องถิ่นร้อยละ 40 ทำการเกษตรด้วย ร้อยละ 25 ค้าขายอย่างอื่นด้วย มีเพียงร้อยละ 35 ที่ค้าขายพืชไร่อย่างเดียว ในขณะที่พ่อค้าใหญ่ถึงร้อยละ 79.22 ค้าพืชไร่อย่างเดียว[1]

วิถีการตลาดของปอแก้วมี 4 วิถี หรือ 4 ช่องทาง คือ

(1) พ่อค้าท้องถิ่นรับซื้อปอแก้ว (ปอฟอก) จากเกษตรกร แล้วขายให้พ่อค้าใหญ่ พ่อค้าใหญ่ขายโรงงานทอกระสอบในภาคอีสาน

(2) พ่อค้าท้องถิ่นรับซื้อปอแก้วจากเกษตรกร แล้วขายให้พ่อค้าใหญ่ พ่อค้าใหญ่ขายให้พ่อค้ากรุงเทพฯ

(3) พ่อค้าใหญ่ซื้อปอแก้วโดยตรงจากเกษตรกร แล้วขายให้โรงงานทอกระสอบในภาคอีสาน

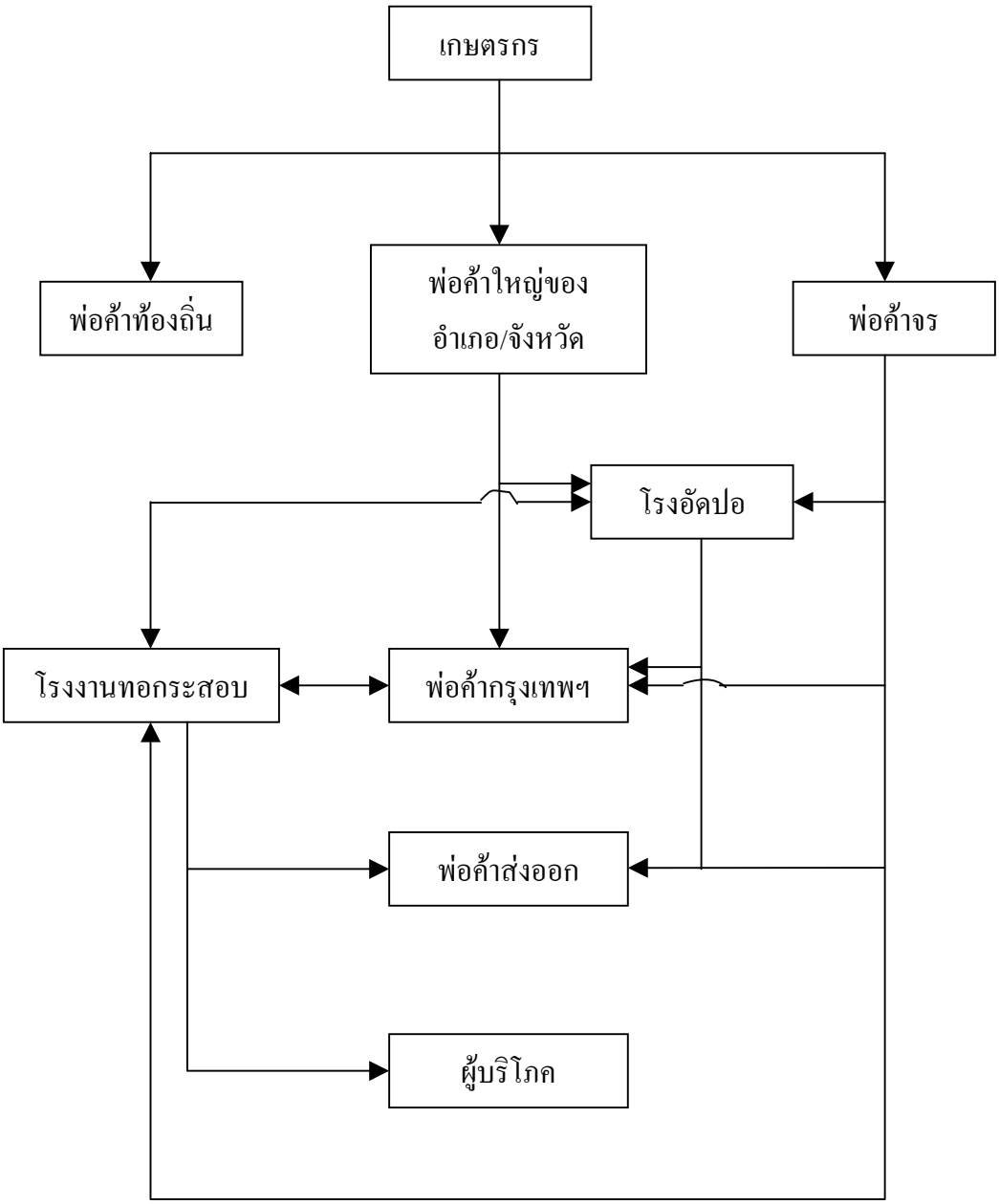
(4) พ่อค้าใหญ่ซื้อปอแก้วจากเกษตรกร แล้วขายให้พ่อค้ากรุงเทพฯ (โปรดดูแผนภูมิ 6.1) *(ทองโรจน์ อ่อนจันทร์ และ จรัญ ไทยานนท์, 2521: 34, 38, 43)*

อนึ่ง หากมองจากตัวเกษตรกร การวิจัยของ ไชยยงค์ ชูชาติ และคณะ พบว่า เกษตรกรขายปอแก้วให้พ่อค้าใหญ่ 1 ใน 3 ขายให้พ่อค้าท้องถิ่นใกล้เคียงกัน คือ ร้อยละ 31.7 ขายให้โรงงานอัดปอร้อยละ 27.2 เพียงร้อยละ 7.7 ขายให้โรงงานทอกระสอบหรือตัวแทน *(ไชยยงค์ ชูชาติ และคณะ, 2507: 59)*

การซื้อปอแก้ว พ่อค้าจะสุ่มตรวจคุณภาพปอแก้วซึ่งเกษตรกรมัดไว้ โดยการเอามือล้วงเข้าไปในมัดเพื่อสัมผัสดูว่ามีความชื้นมากน้อยเพียงใด บางทีก็ฟังเสียง เวลาโยนมัดปอลงจากรถบรรทุกสี่ล้อหรือหกล้อ (สมัยแรกใช้เกวียนเป็นส่วนมาก) ถ้ามีเสียงทึบ เสียงดัง แสดงว่ามีความชื้นมาก หรืออาจมีไม้ปนมา ก็จะผ่าดูข้างใน ถ้าพบว่าชื้นหรือมีสิ่งเจือปนอื่น เช่น ทราย ไม้ หิน ก็จะตัดราคาลง พ่อค้าบางคนพอชั่งดูถ้าเห็นว่าหนักผิดสังเกต ก็จะผ่ามัดปอดูข้างใน *(ไชยยงค์ ชูชาติ และคณะ, 2507: 83)*

---

[1]งานวิจัยของ ไชยยงค์ ชูชาติ และคณะ (2507: 79) พบว่า พ่อค้าปอค้าปออย่างเดียวมีเพียงร้อยละ 27.4 ค้าขายเบ็ดเตล็ดร้อยละ 36.7 ค้าของป่าร้อยละ 18.8 ค้าข้าวสารร้อยละ 13.8 ค้ารถยนต์ร้อยละ 3.3

แผนภูมิ 6.1 แสดงถึงวิถีการตลาดต่างๆ ของปอในภาคอีสาน

ที่มา : ทองโรจน์ อ่อนจันทร์ และ จรัญ ไทยานนท์, 2521: 27

ผลกระโยชน์จากการขายปอ จากงานวิจัยของ *ไชยยงค์ ชูชาติ และคณะ (2507: 69-70, 71)* พบว่า เกษตรกรจังหวัดชัยภูมิที่ขายปอฟอกในปี 2503 เมื่อหักต้นทุนทั้งหมด รวมทั้งค่าขนส่งแล้ว ได้กำไรตันละ 1,573 บาท หรือร้อยละ 49.46 ของราคาที่ขายได้ เกษตรกรจังหวัดอุบลราชธานีได้กำไรตันละ 1,754 บาท หรือร้อยละ 47.40 เกษตรกรจังหวัดขอนแก่นได้กำไรตันละ 1,143 บาท หรือร้อยละ 33.62[1] การปลูกปอแก้วครั้งนั้นนับว่ามีผลต่อเกษตรกรมาก เพราะเป็นพืชตัวแรกที่ทำกำไรให้พวกเขาเป็นกอบเป็นกำ หรือร้อยละ 73.9 ของรายได้ของเกษตรกรที่ปลูกปอแก้ว ที่เหลือมาจากการขายสัตว์ พืชอื่น และรายได้ทางอื่น ซึ่งมีเพียงร้อยละ 26.1 เท่านั้น เพราะเหตุนี้ทำให้เกษตรกรอีสานพากันปลูกปอแก้วกันทั้งภาค แต่อย่างไรก็ตาม การปลูกปอแก้วต้องลงทุนมาก เกษตรกรมีทุนไม่พอ จึงต้องไปกู้นายทุน ซึ่งส่วนใหญ่คือพ่อค้าปอ คิดดอกเบี้ยสูงถึงเฉลี่ยร้อยละ 126.23 ต่อปี อันจะเป็นปัญหาต่อเกษตรกรมากในเวลาต่อมา การที่เกษตรกรได้กำไรมากจากการปลูกปอในช่วงนั้น ทำให้มีการปลูกปอเพิ่มมากขึ้นหลายเท่าในเวลาต่อมา ส่งผลให้ปอราคาตกและเกษตรกรขาดทุนเป็นจำนวนมาก

สำหรับกำไรของพ่อค้าคนกลางดังกล่าว จากการวิจัยของ *ไชยยงค์ ชูชาติ และคณะ (2507: 90)* ที่สำรวจในปี 2504 พบว่า พ่อค้าปอแก้วชัยภูมิ อุบลราชธานี และขอนแก่น ได้กำไร กก.ละ 17 สต. (ร้อยละ[2] 4.50); 9 สต. (ร้อยละ 2.15) และ 28 สต. (ร้อยละ 6.86) ตามลำดับ แต่ต่อมาอีก 16 ปี ตัวเลขกำไรเพิ่มขึ้นมาก จากการวิจัยของ *ทองโรจน์ อ่อนจันทร์ และ จรัญ ไทยานนท์ (2521: 77)* ซึ่งวิจัยในปี 2520 พบว่า พ่อค้าปอแก้วท้องถิ่นมีกำไร 4.27 บาท/ปอ 100 กก. (หรือ กก.ละ 4 สต.) พ่อค้าใหญ่มีกำไร 19.07 บาท (หรือ กก.ละ 19 สต.) พ่อค้า 2 ช่วงมีกำไรรวมกัน 23.34 บาท/100 กก. (หรือ กก. ละ 23 สต.) หรือ**ร้อยละ 44.83** ของราคาที่พ่อค้าใหญ่ขายได้ (หักต้นทุนออกแล้ว 28.72 บาท/100 กก. หรือ กก.ละ 28.72 สต. หรือต้นทุนการตลาดร้อยละ 55.17 ของราคาที่พ่อค้าใหญ่ขายได้) จะเห็นได้ว่าพ่อค้าใหญ่จะได้กำไรมากหลังหักต้นทุนการตลาดแล้ว หากสมมุติให้กำไรของพ่อค้าทั้งสองช่วง = 100 พ่อค้าท้องถิ่นได้รับส่วนแบ่งกำไรร้อยละ 18.29 พ่อค้าใหญ่ได้กำไรถึงร้อยละ 81.71 ข้อสรุปตรงนี้ก็คือ ยิ่งมีทุนมากก็ยิ่งกำไรมากยิ่งขึ้น

---

[1] ผู้วิจัย (ไชยยงค์ ชูชาติ และคณะ) ไม่ได้หักค่าขนส่งออกจากกำไร ตัวเลขในงานดังกล่าวจึงสูงกว่านี้ แต่ตัวเลขที่ผู้อ่านเห็นอยู่นี้ ผู้เขียนได้ปรับปรุงใหม่แล้ว โดยหักค่าขนส่งออกไปก่อน

[2] ร้อยละของราคาที่พ่อค้าขายได้

สำหรับการซื้อขายมันสำปะหลัง ผู้รับซื้อก็คือพ่อค้าคนกลางกลุ่มเดียวกันกับที่ซื้อปอแก้ว การซื้อก็มีทั่วไป ซื้อถึงไร่ หรือเกษตรกรเอามาขายที่สำนักงานของพ่อค้า แต่พฤติกรรมของพ่อค้าจะต่างกัน กล่าวคือ พ่อค้าท้องถิ่นร้อยละ 61.88 รับซื้อถึงไร่มันสำปะหลัง ที่เหลืออีกร้อยละ 38.12 ซื้ออยู่ที่สำนักงานของพ่อค้า แต่พ่อค้าใหญ่ร้อยละ 65.39 รับซื้อที่สำนักงานของตน มีเพียงร้อยละ 30.19 ที่มาซื้อถึงไร่มันฯ และร้อยละ 4.42 ซื้อจากสำนักงานพ่อค้าอื่น

เกษตรกรบางรายขายเหมาไร่ เพราะไม่มีเงินจ้างคนขุด หรือไม่อยากลงทุนขุด พ่อค้าจะลองขุดมันดูหัวแล้วตีราคา ถ้าตกลงก็ขายแล้วเป็นภาระของพ่อค้าจะหาคนมาขุดมันและขนไปเอง *(ทองโรจน์ อ่อนจันทร์ และ จรัญ ไทยานนท์, 2521: 46)*

สรุปสัดส่วนของผู้ซื้อมันฯ ร้อยละ 75.33 ผ่านมือพ่อค้าใหญ่ อีกร้อยละ 24.67 ของมันฯ ที่เกษตรกรอีสานผลิตได้ผ่านมือพ่อค้าท้องถิ่น

อนึ่ง การจ่ายเงินเมื่อซื้อมัน พ่อค้าท้องถิ่นร้อยละ 76.25 จ่ายเป็นเงินสด ที่เหลือจ่ายเป็นเงินสดบางส่วน (ร้อยละ 15) และเงินเชื่อทั้งหมด (ร้อยละ 8.75) แต่พ่อค้าใหญ่มีเงินทุนหมุนเวียนมากกว่า จึงจ่ายเป็นเงินสดถึงร้อยละ 96.95

ส่วนราคาที่พ่อค้ารับซื้อ มีการกำหนดเป็นทอดๆ จากพ่อค้ากรุงเทพฯ เป็นผู้แจ้งราคาให้พ่อค้าใหญ่ถึงร้อยละ 92.21 ของแหล่งข้อมูลทั้งหมด ส่วนพ่อค้าท้องถิ่นร้อยละ 85.00 ได้รับการแจ้งราคาจากพ่อค้าใหญ่ ได้รับแจ้งจากพ่อค้ากรุงเทพฯ เพียงร้อยละ 15 *(ทองโรจน์ อ่อนจันทร์ และ จรัญ ไทยานนท์, 2521: 50-51)*

สำหรับวิถีการตลาดของมันสำปะหลัง อาจสรุปได้ 4 ช่องทาง คือ

(1) เกษตรกรขายให้พ่อค้าท้องถิ่นเป็นมันสด พ่อค้าท้องถิ่นเอาไปขายให้พ่อค้าท้องถิ่นที่รับซื้อเอาไปทำมันเส้น แล้วเอาไปขายให้พ่อค้าใหญ่ พ่อค้าใหญ่ขายมันเส้นและมันเม็ดให้พ่อค้ากรุงเทพฯ รวม 4 ขั้นตอน

(2) เกษตรกรขายมันสดให้พ่อค้าท้องถิ่น พ่อค้าท้องถิ่นขายต่อให้พ่อค้าใหญ่เอามาทำเป็นมันเส้นหรือไม่ก็มันเม็ด แล้วขายส่งให้พ่อค้ากรุงเทพฯ รวม 3 ขั้นตอน (พ่อค้าคนกลาง 3 คน) ตามช่องทางที่ 2 นี้พ่อค้าท้องถิ่นบางส่วนอาจทำมันสดให้เป็นมันเส้น แล้วจึงขายต่อให้พ่อค้าใหญ่ก็มี

(3) เกษตรกรขายให้พ่อค้าใหญ่ ซึ่งซื้อเอามาทำเป็นมันเส้นหรือไม่ก็มันเม็ด แล้วขายให้พ่อค้ากรุงเทพฯ

(4) เกษตรกรขายให้โรงงานแป้งมันเลยทีเดียว ผลิตแล้วส่งพ่อค้ากรุงเทพฯ ก็มี ส่งพ่อค้าในภาคอีสานก็มี

จะเห็นว่าเกษตรกรมีช่องทางเลือกไม่เท่ากัน หากพื้นที่ใดมีทั้งโรงแป้งมัน โรงทำมันเม็ด พ่อค้าท้องถิ่นและพ่อค้าใหญ่ก็จะมีโอกาสเลือกได้มากกว่าที่จะขายใครที่ให้ราคาดี แต่ถ้าอยู่ในพื้น

ทีที่มีเฉพาะพ่อค้าท้องถิ่นเท่านั้น ก็ไม่มีทางเลือก ยิ่งถ้ามีพ่อค้าท้องถิ่นรายเดียวหรือน้อยราย ยิ่งมีทางเลือกน้อย จะจ้างรถบรรทุกเอาไปขายพ่อค้าท้องถิ่นอื่น หรือพ่อค้าใหญ่ซึ่งอยู่ไกลมาก ก็อาจไม่คุ้มค่าขนส่งก็ได้ จำต้องขายให้กับพ่อค้าท้องถิ่นในราคาต่ำ ยิ่งเกษตรกรที่กู้เงินพ่อค้าท้องถิ่นมาก็มีข้อผูกมัดกันตั้งแต่กู้ว่าต้องขายให้กับพ่อค้าท้องถิ่นรายนั้นอย่างไม่มีทางเลือก แม้จะได้ราคาต่ำกว่าราคาที่คนอื่นให้ ก็จำต้องขาย

อนึ่ง ผลกำไรที่พ่อค้าท้องถิ่นได้รับหลังจากหักต้นทุนแล้ว จะมีส่วนต่างระหว่างราคาที่เขาจ่ายให้เกษตรกรกับพ่อค้าใหญ่ หรือผู้รับซื้ออื่น 5.58 บาท แยกเป็นต้นทุนการตลาด 4.15 บาท/มันเส้น 100 กก. เป็นกำไร 1.43 บาท/มันเส้น 100 กก. ส่วนพ่อค้าใหญ่จะได้ส่วนต่าง 19.48 บาท/มันเส้น 100 กก. แบ่งเป็นต้นทุนการตลาด 14.78 บาท เป็นกำไร 3.70 บาท รวมพ่อค้า 2 ช่วงได้กำไร 5.13 บาท หรือร้อยละ 20.47 เป็นต้นทุนการตลาดร้อยละ 79.53 จากราคาที่พ่อค้าใหญ่ขายได้ จะเห็นว่าได้กำไรไม่น้อย ถ้าสมมุติให้กำไรร้อยละ 20.47 บาท เป็น 100 พ่อค้าท้องถิ่นจะได้เพียงร้อยละ 27.88 ส่วนพ่อค้าใหญ่จะได้ถึงร้อยละ 72.12 ซึ่งก็คล้ายกับการค้าปอ *(ทองโรจน์ อ่อนจันทร์ และ จรัญ ไทยานนท์, 2521: 29-31, 80)*

อ้อยโรงงาน : อ้อยโรงงานเป็นพืชพาณิชย์ชนิดเดียวที่มีการประกาศราคารับซื้อล่วงหน้า และมีระบบโควต้าการรับซื้อที่แน่นอนจากโรงงาน ที่น่าสนใจมากก็คือ ทางโรงงานมีการปล่อยเงินให้หัวหน้าโควต้ากู้เอาไปปล่อยให้ลูกไร่ต่อ ทำให้ลูกไร่มีเงินทุนในการทำไร่อ้อย ซึ่งต้องใช้เงินลงทุนมาก เงินที่ทางโรงงานน้ำตาลปล่อยออกมาให้หัวหน้าโควต้าแต่ละคนกู้ ประมาณร้อยละ 10-20 ของค่าอ้อยที่ทางโรงงานรับซื้อ หรือไม่ก็ประมาณตันละ 100 บาท เช่น นายสิงหาญ เจียมภูเขียว หัวหน้าโควต้าอ้อยคนหนึ่งของบ้านวังสวาบ อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น มีลูกไร่ 25 คน (เดิมปี 2528 มี 20 คน) ได้โควต้าจากโรงงานภูเขียว 2,400 ตัน ได้เงินกู้จากโรงงานปีละ 150,000 บาท โดยเสียดอกเบี้ยให้โรงงานร้อยละ 9/ปี ปี 2543/44 ได้โควต้าเพิ่มเป็น 3,200 ตัน ได้เงินกู้จากโรงงาน 200,000 บาท นายสิงหาญเอามาให้ลูกไร่กู้ต่อคิดดอกเบี้ยจากลูกไร่ 18%/ปี นายสิงหาญจึงได้กำไรจากดอกเบี้ยร้อยละ 9/ปี แต่รายของ นายเสาร์ เสือฝั้น มีลูกไร่ 16 คน ได้เงินกู้จากโรงงานน้ำตาลภูเขียว 1 แสนบาท ดอกเบี้ย 9%/ปี เขาเอามาปล่อยให้ลูกไร่กู้ต่อ คิดดอกเบี้ยจากลูกไร่ 20%/ปี

การปล่อยกู้ หรือให้เงินมาลงทุนก่อน ไม่มีกฎเกณฑ์ที่แน่นอน การบริหารจัดการเงินดังกล่าวขึ้นกับหัวหน้าโควต้าแต่ละคน ซึ่งส่วนมากก็ปล่อยเงินให้ลูกไร่ของตนมากกว่าเงินที่ได้รับจากโรงงานน้ำตาล โดยใช้เงินส่วนตัวของตนให้กู้ไปก่อน เช่น กรณีของนายเสาร์ ลูกไร่ 16 คน มีอ้อยรวมกัน 2,481 ตัน เป็นเงินค่าอ้อยประมาณ 1.36 ล้านบาท ได้รับเงินกู้จากโรงงาน 280,000

บาท แต่เงินที่ลูกไร่มากู้จากนายเสาร์มีถึง 891,678 บาท หรือร้อยละ 65.6 ของมูลค่าอ้อยทั้งหมด ยังเหลืออีก 468,322 บาท หรือร้อยละ 34.4 ที่ลูกไร่จะได้ค่าอ้อยหลังหักหนี้กันแล้ว พร้อมบวกดอกเบี้ยอีกร้อยละ 20 ลูกไร่จะได้เมื่อขายอ้อยทั้งหมดให้โรงงาน โรงงานก็จ่ายค่าอ้อยให้กับหัวหน้าโควต้า โดยหักเงินกู้และดอกเบี้ยออกก่อน หัวหน้าโควต้าก็นำเงินค่าอ้อยที่เหลือทั้งหมดเอามาให้ลูกไร่ของตน หลังจากหักเงินกู้และดอกเบี้ยออกหมดแล้ว ระบบนี้ลูกไร่ไม่อาจเบี้ยวหัวหน้าโควต้าได้ เพราะอ้อยของลูกไร่ ลูกไร่จะต้องเอาไปขายในนามของหัวหน้าโควต้าเท่านั้น และโรงงานจะจ่ายให้เฉพาะหัวหน้าโควต้าเท่านั้น ลูกไร่จะขายหรือรับเงินจากโรงงานเองไม่ได้ การชั่งน้ำหนักอ้อย การคิดค่าความหวาน และเงินค่าอ้อยของลูกไร่แต่ละคน ทางโรงงานจะใช้เครื่องคอมพิวเตอร์บันทึกทำระบบบัญชี ทำให้ตรวจเช็คกันได้ง่าย ทั้งฝ่ายโรงงาน หัวหน้าโควต้า และลูกไร่ (ข้อมูลที่ผู้เขียนได้มาก็เอามาจากสลิปแผ่นยาวที่โรงงาน print ให้หัวหน้าโควต้าเก็บไว้เป็นหลักฐาน ไม่ต้องยุ่งยากมาทำบัญชีขาย) หัวหน้าโควต้าแต่ละคนจะมีบัญชีของตนว่าลูกไร่แต่ละคนใครเบิกเงินไปแล้วเท่าไร เหลือเท่าไร เช่น กรณีของนายเสาร์ ลูกไร่แต่ละคนเบิกไปมากน้อยแตกต่างกันมาก คนที่เบิกมากที่สุดเหลือเงินค่าอ้อยหลังจากหักเงินกู้แล้วเพียง 2,848 บาท หรือร้อยละ 8.55 ของเงินค่าอ้อยทั้งหมดของเขา คนที่เหลือเงินค่าอ้อยหลังหักเงินกู้มากที่สุด คือ ร้อยละ 58.19 ของเงินค่าอ้อยทั้งหมดของเขา แต่ถ้าดูจำนวนเงิน (ไม่ดูร้อยละ) รายที่เหลือเงินมากที่สุดเหลือ 100,770 บาท (ร้อยละ 49.16 ของเงินค่าอ้อย) อนึ่ง ลูกไร่ 16 คน เฉลี่ยคนหนึ่งจะขายอ้อยได้เป็นเงิน 85,283 บาท รายที่ขายอ้อยมากที่สุดจะได้เงิน 204,998 บาท (รายนี้ปลูกอ้อย 33 ไร่) ส่วนรายที่ปลูกอ้อยและขายอ้อยน้อยที่สุด 24,441 บาท

กล่าวโดยสรุป การขายอ้อยของชาวไร่อ้อยจะมีตลาดที่แน่นอน คือ โรงงานน้ำตาล ที่หัวหน้าโควต้าของตนสังกัด เมื่อตัดอ้อยเสร็จก็มัด แล้วขนขึ้นรถบรรทุก 6 ล้อ หรือ 10 ล้อ ขนเอาไปส่งโรงงาน รถบรรทุกดังกล่าวส่วนมากหัวหน้าโควต้ามีเอาไว้รับจ้าง และจ้างรถบรรทุกในหมู่บ้านหรือพื้นที่ใกล้เคียง เอาไปส่งโรงงานที่หัวหน้าโควต้าสังกัด ซึ่งก็คือ โรงงานน้ำตาลที่ใกล้ที่สุด กรณีของบ้านวังสวาบโรงงานน้ำตาลภูเขียวห่างจากหมู่บ้าน 60 กม. *(สิงหาญ เจียมภูเขียว, 2545; สมบูรณ์ ขวัญแจ่ม, 2545; เสาร์ เสือฝั้น, 2544, 2545)*

6.5 สรุป

1) โครงสร้างทางเศรษฐกิจในยุคพืชพาณิชย์ : สัดส่วนของเศรษฐกิจอีสานค่อยๆ ลดลงจากร้อยละ 15.4 ของขนาดเศรษฐกิจของประเทศในปี 2514 เหลือเพียงร้อยละ 11.1 ในปี 2537 แต่ค่อนข้างจะคงที่ในช่วงหลังวิกฤตเศรษฐกิจฟองสบู่แตกในปี 2540 สัดส่วนของเศรษฐกิจภาคเกษตรของภาคอีสานลดลงจากร้อยละ 48.78 ในปี 2518 เหลือร้อยละ 21.92 ในปี 2541 แต่อย่างไรก็ตาม การลดลงดังกล่าวของภาคอีสานช้ากว่าทุกภาค ช้ากว่าของประเทศ 23 ปี สัดส่วนของผลิตภัณฑ์ภาคอีสาน (G.R.P.) สาขาต่างๆ ส่วนใหญ่ลดลงเมื่อเปรียบเทียบกับผลิตภัณฑ์มวลรวมของประเทศ (G.D.P.) สาขาเดียวกัน สาขาเกษตรลดจากร้อยละ 25.82 ในปี 2518 เหลือร้อยละ 20.11 ในปี 2541 สาขาการค้าลดจากร้อยละ 16.61 เหลือ 14.07 ในช่วงเดียวกัน แต่สาขาธนาคาร/ประกันภัยกลับเพิ่มขึ้น จากร้อยละ 4.35 เป็น 13.33 สาขาราชการเพิ่มจากร้อยละ 12.38 เป็น 20.68 ในช่วงเดียวกัน แสดงให้เห็นว่าเศรษฐกิจภาครัฐและภาคธนาคารในภาคอีสานโตขึ้น แต่ภาคเกษตรและภาคการค้าลดลง เมื่อเปรียบเทียบกับภาพรวมของประเทศ

2) การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินและการถือครอง : พื้นที่ป่าไม้อีสานลดลงจากร้อยละ 39.91 ในปี 2507 เหลือ 12.59 ในปี 2538 ส่วนพื้นที่ถือครองทางการเกษตรเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 21.16 เป็น 54.83 ของพื้นที่ภาคในช่วงเดียวกัน เฉพาะพื้นที่ที่ทางการจัดว่าเป็นพื้นที่นาเพิ่มจาก 15.5 ล้านไร่ เป็น 37.9 ล้านไร่ เพิ่มขึ้น 22.3 ล้านไร่ หรือเพิ่มขึ้นร้อยละ 144 เฉลี่ยเพิ่มขึ้นปีละ 6 แสนไร่ ช่วงที่พื้นที่นาเพิ่มขึ้นเร็วที่สุด คือ ช่วงปี 2508-2518 เพิ่มขึ้น 12.7 ล้านไร่ หรือเฉลี่ยเพิ่มขึ้นปีละ 1.275 ล้านไร่ ส่วนพื้นที่พืชไร่เพิ่มขึ้นเร็วที่สุดช่วงปี 2503-2518 เพิ่มขึ้น 5.57 ล้านไร่ หรือเฉลี่ยปีละ 371,362 ไร่ การถือครองที่ดินเพื่อการเกษตรลดลงจาก 33.40 ไร่/ครัวเรือน ในปี 2496 เหลือเพียง 15.10 ไร่ ในปี 2543 ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาระดับ Micro ในหมู่บ้าน พบว่า การถือครองที่ดิน/ครัวเรือนลดลงทุกช่วงอายุ

3) การเปลี่ยนแปลงการผลิตข้าว : ปริมาณการผลิตข้าวของภาคอีสานได้เพิ่มจากร้อยละ 27.22 (ปี 2493/94) ในช่วงก่อนยุคพืชพาณิชย์ ซึ่งรองจากภาคกลางมาเป็นที่ 1 ของประเทศ ในปี 2513/14 เป็นต้นมา โดยปีนั้นผลิตข้าวได้ร้อยละ 36.26 ของปริมาณข้าวนาปีทั้งประเทศ และบางปีผลิตข้าวนาปีได้เกินครึ่งของข้าวที่ผลิตได้ในประเทศ แต่ผลผลิตข้าวไร่ต่อไร่ของภาคอีสานยังต่ำที่สุดในประเทศ แม้จะเพิ่มขึ้นมากแล้วก็ตาม จาก 159 กก./ไร่ ในปี 2493/94 ขณะที่ผลผลิตเฉลี่ยของประเทศในปีนั้น 205 กก. มาเป็น 278 กก. ในปี 2541/42 ในขณะที่ผลผลิตเฉลี่ยของประเทศ 352 กก. อนึ่ง การผลิตข้าวในยุคก่อนพืชพาณิชย์ในภาพรวมของอีสานต่ำกว่าความต้องการบริโภคประมาณร้อยละ 6.42-9.75 แต่ก็ไม่เป็นปัญหา เพราะได้รับการทดแทนจากการปลูกข้าวไร่ แต่ใน

ยุคพืชพาณิชย์ตั้งแต่ปี 2503 ผลิตได้เหลือบริโภคเกือบทุกปี (ยกเว้นปี 2508 และ 2518) ในช่วงปี 2503-2541 ภาคอีสานผลิตข้าวได้เพิ่มขึ้นเฉลี่ยร้อยละ 5.02 ต่อปี ในขณะที่ประชากรเพิ่มขึ้นเฉลี่ยร้อยละ 3.61/ปี ซึ่งแปลว่าความมั่นคงในเรื่องอาหารของภาคอีสานดีมาก

4) การเปลี่ยนแปลงการผลิตพืชพาณิชย์ : การศึกษาการใช้พื้นที่เพื่อปลูกพืชพาณิชย์สอดคล้องกันทั้งในระดับ Macro ที่กล่าวไปแล้ว และในระดับ Micro ที่พบว่า ร้อยละ 15 ของที่ดินทั้งหมดของชุมชนในปัจจุบันถูกใช้ในยุคก่อนพืชพาณิชย์ มีถึงร้อยละ 85 ที่ใช้ในยุคพืชพาณิชย์ โดย**ฝ้าย**เป็นพืชพาณิชย์ชนิดแรก เริ่มปลูกเพื่อขายตั้งแต่ปี 2478 มาเพิ่มขึ้นสูงสุดในปี 2515/16 มีพื้นที่ปลูก 265,143 ไร่ แล้วจากนั้นก็ลดลง เพราะมีปัญหามากจากศัตรูพืช เกษตรกรต้องฉีดยาปราบศัตรูฝ้ายมาก จนเกษตรกรสู้ไม่ไหว **ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์** เริ่มนิยมปลูกตั้งแต่ปี 2501/02 3 แสนกว่าไร่ และบูมในปี 2529/30 3.28 ล้านไร่ **ปอ** เริ่มนิยมปลูกตั้งแต่ปี 2503/04 ปลูก 8 แสนไร่เศษ และถึงจุดสูงสุดปี 2509/10 3.2 ล้านไร่ หลังจากนั้นก็เริ่มตกต่ำ เพราะราคาปอที่ขึ้นลงต่างกันมาก เกษตรกรพากันเป็นหนี้สินมาก ปัจจุบันทั้งภาคปลูกปอเพียง 1 แสนไร่เศษ **มันสำปะหลัง** เริ่มบูมในปี 2515/16 ปลูก 4 แสนไร่เศษ แล้วมาถึงจุดสูงสุดในปี 2532/33 ปลูกกันถึง 6.3 ล้านไร่ แม้ช่วงหลังจะลดลงบ้าง แต่ก็ยังปลูกมากอยู่ระหว่าง 4-5 ล้านไร่ เพราะเป็นพืชที่ปลูกง่าย ดูแลง่าย ปลูกได้แม้ดินไม่ค่อยดี เมื่ออายุครบปีจะถอนขายเมื่อใดก็ได้เงินเมื่อนั้น อันต่างจากปอซึ่งมีขั้นตอนการผลิตที่ยุ่งยากถึง 11 ขั้นตอน **อ้อยโรงงาน** เริ่มปลูกตั้งแต่ทศวรรษ 2480 เพราะมีโรงงานน้ำตาลโรงแรกในภาคอีสานมาตั้งที่ อ.กุมภวาปี จ.อุดรธานี แต่การขยายตัวช้า เพราะขึ้นกับจำนวนโรงงาน ซึ่งจนถึงปี 2529 จึงมีโรงงานน้ำตาล 6 โรง พื้นที่ปลูกอ้อยจึงมีประมาณ 5 แสนไร่ ปี 2537 มีโรงงานน้ำตาล 8 โรง พื้นที่ปลูกอ้อยเพิ่มเป็น 2 ล้านไร่ และยังไม่มีท่าทีว่าจะลด ผลผลิตอ้อยก็เพิ่มขึ้นจาก 5.1 ตัน/ไร่ ในปี 2529/30 เป็น 9 ตัน/ไร่ ในปี 2538-2540 เพราะมีการใช้ปุ๋ยเคมีมาก

5) การเปลี่ยนแปลงการใช้เทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่ : มีการใช้รถไถใหญ่ (แทรคเตอร์) เพิ่มขึ้น 10.6 เท่า ในช่วงปี 2521-2540 เพราะประสิทธิภาพการบุกเบิกที่ดินใหม่ และการไถที่ดินดอนได้ไม่จำกัด ในขณะที่เดิมใช้จอบขุดพื้นดิน ครัวเรือนหนึ่งทำไร่ได้เพียง 5-10 ไร่ รถไถเดินตามใช้เพิ่มขึ้น 21.9 เท่าในช่วงเดียวกัน รถนี้เข้ามาแทนควาย เพราะไถได้เร็วกว่าควายราว 5 เท่า และควายยังมีปัญหาเรื่องที่เลี้ยงควายซึ่งหายาก ปัญหาเด็กเลี้ยงควายก็หายาก เพราะพากันออกไปหางานทำต่างถิ่น เครื่องพ่นยาปราบวัชพืชเพิ่มขึ้น 99.2 เท่า เพราะประหยัดแรงงานและเงิน ที่เดิมต้องจ้างมาดายวัชพืช ต้นทุนการดายหญ้าสูงถึงร้อยละ 43 ของต้นทุนการทำไร่ทั้งหมด เครื่องสูบน้ำเพิ่มขึ้น 8.9 เท่า เครื่องนวดข้าวเพิ่มขึ้น 6.3 เท่า มีการใช้ยาฆ่าแมลง เพราะแมลงเพิ่มขึ้นมากจากการที่แมลงไม่มีอาหารตามธรรมชาติ เพราะป่าถูกทำลาย จึงมากินพืชผลของเกษตรกรแทน

ปุ๋ยเคมีมีการใช้กันถึงร้อยละ 99.3 ของครัวเรือนที่เพาะปลูก ส่วนพันธุ์ข้าวเกษตรกรส่วนใหญ่ได้ละทิ้งสายพันธุ์พื้นเมือง หันมาใช้พันธุ์ส่งเสริมถึงร้อยละ 83.7 เพราะให้ผลผลิตสูงกว่า และเป็นที่ต้องการของตลาด แต่ก็ทำให้เกษตรกรต้องใช้ปุ๋ยเคมีมากขึ้นด้วย เพราะถ้าไม่ใช้ปุ๋ยเคมีข้าวดังกล่าวจะไม่งามเลย

6) การเปลี่ยนแปลงการใช้แรงงาน : ในยุคพืชพาณิชย์มีการเปลี่ยนแปลงการใช้แรงงานหลักๆ 4 ประการ คือ (1) มีการใช้แรงงานในพื้นที่เข้มข้นกว่าเดิม เพราะต้องทำนาทั้งเพื่อบริโภคและเพื่อขาย และครัวเรือนส่วนใหญ่ยังต้องปลูกพืชพาณิชย์ (พืชไร่) เอาไว้ขายอีกด้วย (2) มีการแลกเปลี่ยนแรงงานและการลงแขกน้อยลง เพราะครัวเรือนส่วนใหญ่ยุ่งอยู่กับการผลิตเพื่อขายของตน ไม่มีเวลาไปช่วยคนอื่น อีกทั้งรู้สึกละอายแก่ใจที่จะวานคนอื่นมาลงแขกที่เกี่ยวกับพืชพาณิชย์ที่เห็นชัดๆ ว่าผลิตเพื่อเงิน ต่างจากการทำนาผลิตเพื่อบริโภคก่อน นอกจากนั้นการจ้างแรงงานมีประสิทธิภาพดีกว่าการลงแขก (3) มีการขายแรงงานในต่างถิ่นมากขึ้น ครัวเรือนร้อยละ 45.1 มีสมาชิกไปทำงานต่างถิ่น โดยเฉลี่ยครัวเรือนละ 0.79 คน (ร้อยละ 29.81) หากคิดเฉลี่ยเฉพาะครัวเรือนที่ไปทำงานต่างถิ่นมีแรงงานไปทำงานต่างถิ่นครัวเรือนละ 1.76 คน หรือร้อยละ 66.4 ของแรงงานทั้งหมดในครัวเรือนประเภทนี้

7) ความสัมพันธ์ทางการผลิต : เปลี่ยนไปอย่างชัดเจน คือ เป้าหมายการผลิต ข้าวผลิตเพื่อกินเป็นหลัก เหลือก็ขาย แต่พืชไร่ผลิตเพื่อขายทั้งหมด ส่วนสัตว์เลี้ยงถ้าตัวเล็กจำพวกเป็ด ไก่ เพื่อกินเป็นหลัก แต่วัว ควาย เลี้ยงเพื่อขายเป็นหลัก จำนวนผู้เลี้ยงลดลงมาก การแลกเปลี่ยนเกือบจะหมดไป การค้าขายเปลี่ยนไป ร้านค้าในหมู่บ้านมีมากขึ้น แต่ยอดขายและกำไรลดลง เพราะมีทั้งคู่แข่งที่เป็นร้านค้าด้วยกัน และพ่อค้าเร่ซึ่งมีทั้งประเภทใช้รถบรรทุกหกล้อ รถปิคอัพ รถจักรยานยนต์ 2 พวกแรกมักมาตั้งเต้นท์ขายแบบตลาดนัด ส่วนจักรยานยนต์มักนำกับข้าวสำเร็จรูปและกับข้าวสดมาขายช่วงเช้าและเย็น การขายผลผลิตส่วนมากผ่านพ่อค้าท้องถิ่นและพ่อค้าใหญ่ระดับอำเภอ/จังหวัด ซึ่งราคาถูกกำหนดมาเป็นทอดๆ จากกรุงเทพฯ ส่วนอ้อยโรงงานขายให้โรงงานน้ำตาลตามระบบโควต้าเท่านั้น ราคากำหนดโดยคณะกรรมการไตรภาคี และความหวานของอ้อย

บทที่ 7
ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงจากระบบเศรษฐกิจพอเพียง มาเป็นระบบเศรษฐกิจการตลาด (เศรษฐกิจพึ่งพา)

การเปลี่ยนแปลงจากระบบเศรษฐกิจพอเพียงมาเป็นระบบเศรษฐกิจการตลาด หรือระบบเศรษฐกิจพึ่งพา ได้ส่งผลกระทบต่อสังคมอีสานอย่างใหญ่หลวง แต่ในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะผลกระทบที่สำคัญที่มีต่อชุมชนและคนอีสาน ทั้งด้านบวกและลบ

7.1 ความสะดวกสบายในชีวิตประจำวันและสุขอนามัยดีขึ้น

ผลกระทบทางบวกที่เด่นที่สุดคือ ชีวิตประจำวันสะดวกสบายขึ้นกว่าในยุคก่อนพืชพาณิชย์มาก คนชนบทอีสานในยุคก่อนพืชพาณิชย์ไม่มีน้ำประปาใช้ แรงงานทุกครัวเรือน 1-2 คน ต้องเสียเวลาไปหาบน้ำเอามาบริโภคทุกวัน เสื้อผ้าและเรือนไม่ค่อยสะอาด เพราะไม่ค่อยมีน้ำ สภาพดังกล่าวค่อยๆ หมดไป จากโครงการประปาชนบท มีทั้งกรมอนามัย รพช. กรมทรัพยากรธรณี และกรมโยธาธิการ ออกไปเจาะน้ำบาดาลและสร้างระบบประปาให้ชาวบ้านอีสาน ทำให้ความยุ่งยากเรื่องน้ำใช้ในครัวเรือนของครัวเรือนส่วนหนึ่งหมดไป[1] ในฤดูร้อนอากาศในภาคอีสานร้อนมาก การไม่มีไฟฟ้าใช้ทำให้ไม่อาจใช้พัดลม ตู้เย็น หม้อหุงข้าวไฟฟ้า โทรทัศน์ หลังโครงการเงินกู้เพื่อขยายไฟฟ้าในชนบทปี 2522 การขยายไฟฟ้าเป็นไปอย่างรวดเร็ว จนปัจจุบันเกือบทุกครัวเรือนในภาคอีสานมีไฟฟ้าใช้แล้ว การมีไฟฟ้าใช้ไม่เพียงทำให้ชาวชนบทอีสานไม่ต้องร้อนเหมือนแต่ก่อน ไม่ต้องยุ่งยากเวลาจะทำอาหาร เท่านั้น แต่การมีโทรทัศน์ดู ทำให้ชาวอีสานได้รับรู้ข้อมูลข่าวสารทั้งทางเศรษฐกิจ การเมือง จากในและต่างประเทศ ซึ่งทำให้เขารู้ความเคลื่อนไหวของราคาสินค้าเกษตร รู้เรื่องการเมือง รู้ถึงสิทธิต่างๆ มากขึ้น ทำให้โลกทัศน์ด้านเศรษฐกิจ การเมือง สังคม ของชาวอีสานกว้างขึ้น กล่าวโดยสรุป เครื่องอำนวยความสะดวกดังปรากฏในตาราง 7.2 เป็นที่ยอมรับว่า ทำให้คุณภาพชีวิตส่วนหนึ่งของชาวอีสานดีขึ้น

---

[1] ในปี 2540 ครัวเรือนเกษตรกรอีสานร้อยละ 58.9 มีน้ำประปาหรือน้ำบาดาลที่ต่อท่อมาใช้ในเรือน *(สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2541: 11)*

ตาราง 7.1 แหล่งการรับรู้ข่าวสารของครัวเรือนอีสานในปัจจุบัน

แหล่งข้อมูลข่าวสาร	ร้อยละ
1. โทรทัศน์	88.9
2. วิทยุ	46.8
3. บุคคล	31.8
4. หนังสือพิมพ์	16.1
5. หอกระจายข่าว	13.5
6. หนังสือ	0.4

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัด ในภาคอีสาน 2544

ตาราง 7.2 การเปลี่ยนแปลงจำนวนครัวเรือนอีสานที่ใช้สิ่งอำนวยความสะดวกในบ้าน ช่วง พ.ศ. 2528-2543 (ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมด)

สิ่งอำนวยความสะดวก	พ.ศ.					
ในบ้าน	2528	2530	2540	2541	2542	2543
1. ไฟฟ้าแสงสว่าง	25.9-100	90.8	n.a.	n.a.	95.0	97.9
2. วิทยุ-เทป	3.7-31.0	36.4	86.7	69.6	60.6	56.9
3. โทรทัศน์	6.9-20.7	36.0	86.7	88.9	83.3	84.9
4. พัดลม	7.5-51.7	53.7	80.0	91.6	n.a.	88.1
5. หม้อหุงข้าวไฟฟ้า	17.2	18.8	56.7	66.7	n.a.	74.3
6. เตารีดไฟฟ้า	11.1-24.1	30.9	n.a.	64.7	n.a.	58.4
7. ตู้เย็น	0	16.5	30.0	55.8	n.a.	53.4
8. เครื่องเล่นวิดีทัศน์	0	0	13.3	10.3	n.a.	n.a.
9. โทรศัพท์	0	0	0	n.a.	5.9	3.2
10. เครื่องคอมพิวเตอร์	0	0	0	0.7	n.a.	n.a.
11. เครื่องปรับอากาศ	0	0	0	1.7	n.a.	n.a.
12. รถจักรยานยนต์	n.a.	n.a.	53.3	59.5	n.a.	62.6
13. รถยนต์	n.a.	n.a.	3.3	11.8	n.a.	11.8
14. เตาแก๊ส	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	53.1
15. เตาไฟฟ้า	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	11.1
16. จักรยาน	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	64.0

ที่มา : [(1)]ข้อมูลปี 2528-2540, 2543 เป็นข้อมูลที่สุ่มสำรวจจากหมู่บ้านชนบทอีสาน ไม่มีชุมชนเมือง (สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 385; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2530: 287; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ฉรงค์ อุปัญญ์, 2540: 278 ปี 2543 จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 ชุมชน ใน 10 จังหวัด

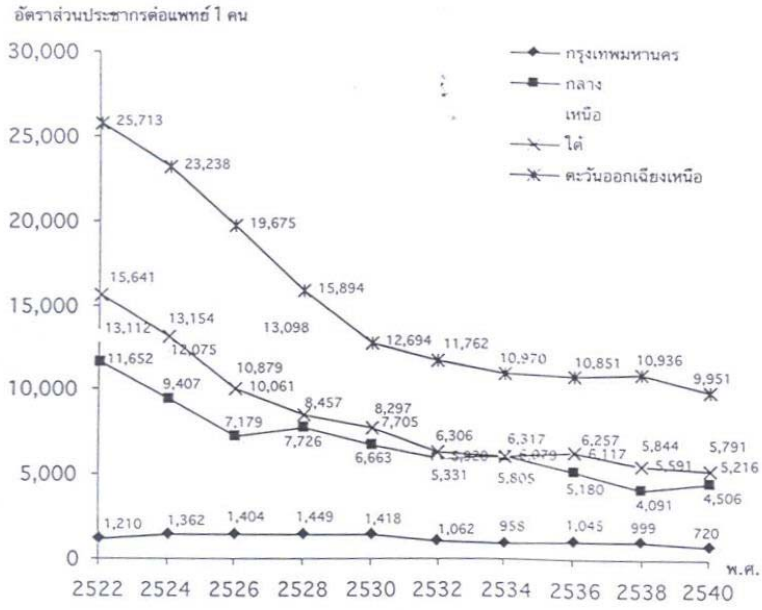
[(2)]ปี 2541, 2542 สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2541: 138; 2542: 96, 118, 120

ในด้านสุขอนามัย การเพิ่มขึ้นของบุคลากรทางการแพทย์และสาธารณสุขต่อประชากรตั้งแต่แพทย์ ทันตแพทย์ เภสัชกร พยาบาล เจ้าหน้าที่สาธารณสุข มาจนถึง อสม. ผสส. เช่น ใน พ.ศ. 2522 แพทย์ 1 คน ดูแลประชากรอีสาน 25,713 คน แต่ปี 2540 ลดเหลือ 9,951 คน (รูป 7.1) ปี 2522 ทันตแพทย์ 1 คนต่อประชากรอีสาน 280,655 คน ปี 2540 ลดเหลือ 45,622 คน เป็นต้น (รายละเอียดโปรดดูตาราง 15, 16 ในภาคผนวก) การเพิ่มขึ้นของโรงพยาบาลและสถานีอนามัยล้วนแต่มีผลให้สุขภาพของชาวอีสานดีขึ้น เช่น จำนวนคนที่เป็นโรคบาดทะยัก คอตีบ ไอกรน ลดลงอย่างมาก ส่วนโปลิโอไม่ปรากฏตั้งแต่ปี 2540 (ดังในรูป 7.3 และตาราง 7.3) จำนวนผู้ป่วยและผู้ตายจากไข้มาลาเรียก็ลดลงมากเช่นเดียวกัน โรคทางเดินอาหารก็ลดลงมาก อันเป็นผลจากการรณรงค์ให้สร้างส้วมซึม ในปี 2528-2531 ครัวเรือนในชนบทลุ่มแม่น้ำสงคราม ลุ่มแม่น้ำชี และลุ่มแม่น้ำมูล ร้อยละ 53.03, 53.59 และ 56.82 ตามลำดับ มีส้วมซึมใช้ พอปี 2537 จำนวนครัวเรือนที่มีส้วมซึมและส้วมชักโครกเพิ่มเป็นร้อยละ 92.7 *(สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2537: 117; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2530: 296; ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2529: 238; 2532: 308)* ปัจจัยเหล่านี้ทำให้อายุขัยเฉลี่ยของคนไทยและคนอีสานเพิ่มขึ้น โดยคนไทยก่อนสงครามโลกครั้งที่สอง ชายอายุขัยเฉลี่ยเพียง 36.73 ปี ก็เพิ่มเป็น 69.4 ปี ในปี 2538-2543 หญิงเพิ่มจาก 43.30 ปี เป็น 74.1 ปี ในช่วงเดียวกัน[1]

แต่อย่างไรก็ตาม การกระจายบุคลากรทางการแพทย์ไม่ค่อยดีนัก กล่าวคือ มีการกระจุกตัวมากที่กรุงเทพฯ มากเกินไป ส่วนภาคอีสานมีบุคลากรดังกล่าวต่อประชากรน้อยที่สุด เช่น ในปี 2522 แพทย์กรุงเทพฯ ต่อประชากรมากกว่าแพทย์ในภาคอีสานถึง 21 เท่า ในปี 2540 ลดลงเหลือ 14 เท่า ทันตแพทย์กรุงเทพฯ ต่อประชากรในปี 2522 มากกว่าทันตแพทย์ในภาคอีสานถึง 40 เท่า แต่ปี 2540 ลดลงเหลือ 13 เท่า หมายความว่า ถ้าแพทย์และทันตแพทย์ในภาคอีสาน หากจะดูแลสุขภาพของประชากรให้เหมือนกับแพทย์ ทันตแพทย์ ในกรุงเทพฯ จะต้องเพิ่มแพทย์และทันตแพทย์ในภาคอีสานอีก 14 และ 13 เท่า ตามลำดับ สิ่งนี้คือความไม่เท่าเทียมกันของคนไทยในการได้รับบริการจากรัฐ (โปรดดูรูป 7.1, 7.2 และตาราง 20, 21 ในภาคผนวก)

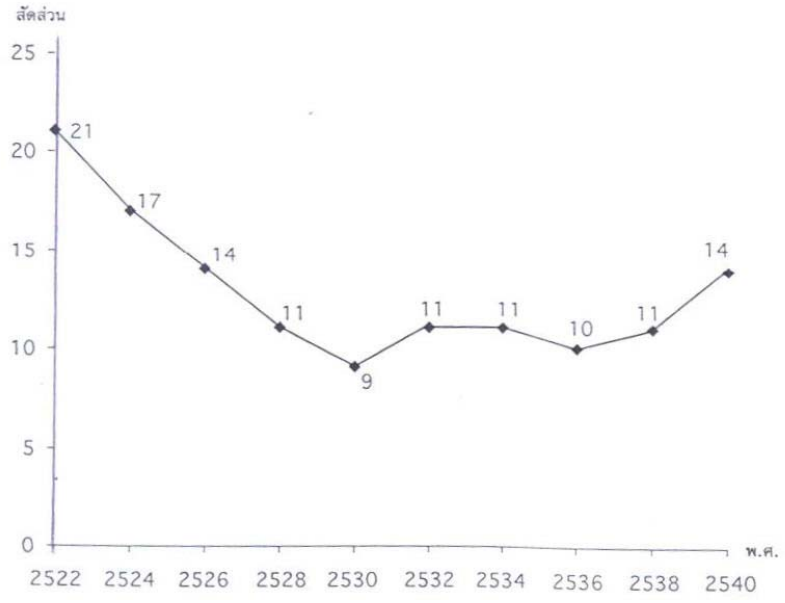
---

[1]ปี 2480 ชายไทยอายุเฉลี่ย 36.73 ปี หญิงไทย 43.30 ปี, ปี 2490 ชาย 48.50 ปี หญิง 51.38 ปี, 2507-25087 ชาย 55.23 ปี หญิง 61.82 ปี, 2517-2519 ชาย 58 ปี หญิง 63.8 ปี, 2528-2529 ชาย 63.8 ปี หญิง 68.9 ปี, 2538-2543 ชาย 69.4 ปี หญิง 74.1 ปี และคาดว่าปี 2543-2548 ชาย 70.2 ปี หญิง 74.7 ปี *(กรมส่งเสริมสาธารณสุข, 2514: 75; สุวิทย์ วิบุลผลประเสริฐ (บ.ก.), 2542: 111)*

รูป 7.1 อัตราส่วนประชากรต่อแพทย์ จำแนกตามภาค พ.ศ. 2522 - พ.ศ. 2540

ที่มา : รายงานทรัพยากรสาธารณสุข สำนักนโยบายและแผนสาธารณสุข

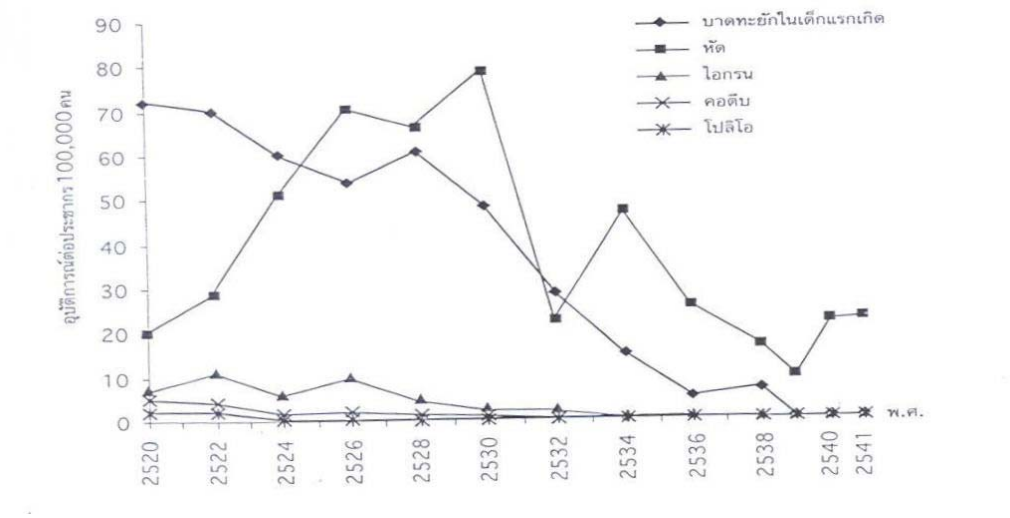
รูป 7.2 สัดส่วนประชากรต่อแพทย์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เทียบกับกรุงเทพมหานคร พ.ศ. 2522 – พ.ศ. 2540

ที่มา : รายงานทรัพยากรสาธารณสุข สำนักนโยบายและแผนสาธารณสุข

ตาราง 7.3 อุบัติการณ์การป่วยด้วยโรคติดต่อที่ป้องกันได้ด้วยวัคซีนที่สำคัญ ประเทศไทย พ.ศ. 2520 – พ.ศ. 2541

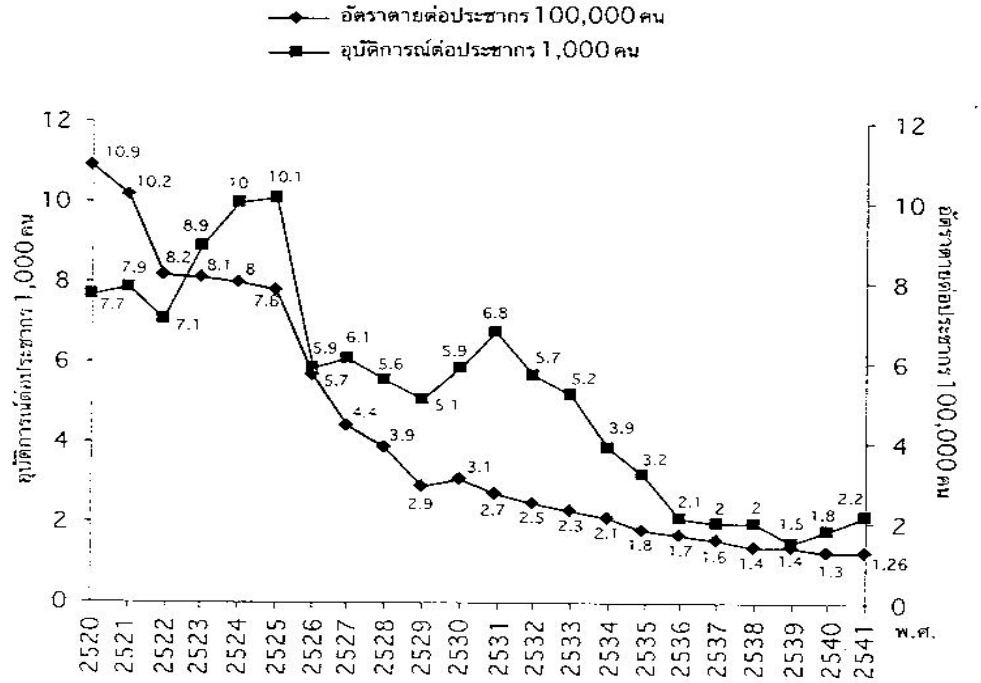
อุบัติการณ์โรคที่ป้องกันได้ด้วยวัคซีนต่อประชากร 100,000 คน					
พ.ศ.	หัด	บาดทะยักในเด็กแรกเกิด	คอตีบ	ไอกรน	โปลิโอ
2520	20.2	72.1	5.2	7.2	2.1
2522	28.9	70.0	4.4	11.2	2.3
2524	51.1	59.8	1.6	6.2	0.5
2526	70.2	53.6	2.1	9.8	0.3
2528	66.2	60.4	1.4	4.8	0.1
2530	78.3	47.9	1.0	2.7	0.04
2532	22.5	28.1	0.1	2.2	0.03
2534	46.9	14.5	0.09	0.5	0.009
2536	25.2	4.7	0.04	0.6	0.015
2538	16.4	6.4	0.03	0.2	0.003
2539	9.5	0.05	0.08	0.13	0.03
2540	22.03	0.04	0.06	0.17	0.00
2541	22.39	0.03	0.08	0.16	0.00

ที่มา : กองระบาดวิทยา กระทรวงสาธารณสุข อ้างใน สุวิทย์ วิบุลผลประเสริฐ (บ.ก.), 2542: 113

รูป 7.3 อุบัติการณ์การป่วยด้วยโรคติดต่อที่ป้องกันได้ด้วยวัคซีนที่สำคัญ ประเทศไทย พ.ศ. 2520 – พ.ศ. 2541

ที่มา : กองระบาดวิทยา กระทรวงสาธารณสุข

รูป 7.4 อุบัติการณ์และอัตราตายจากไข้มาลาเรีย ประเทศไทย ปี 2520 – ปี 2541

ที่มา : กรมควบคุมโรคติดต่อ กระทรวงสาธารณสุข

7.2 รายจ่ายของเกษตรกรเพิ่มขึ้น รายได้ก็เพิ่มขึ้นแต่ไม่ค่อยแน่นอน

สาเหตุที่รายจ่ายรวมของเกษตรกรเพิ่มขึ้นก็มีมาจากหลายสาเหตุ

สาเหตุที่สำคัญอันหนึ่งมาจากการคมนาคมระหว่างชุมชนกับเมืองสะดวกรวดเร็วขึ้น ทำให้ชาวบ้านเดินทางเข้าเมืองถี่ขึ้นเพื่อเอาผลผลิตมาขายในเมือง พอขายได้เงินมาก็ไม่มีใครกลับบ้านตัวเปล่า ก็มักจะซื้อสินค้ามาจากตลาดในเมืองเอามาบริโภคในครัวเรือนของตนด้วย บางคนมีอาชีพเดินรถระหว่างหมู่บ้าน ขากลับหมู่บ้านก็ซื้อสินค้ามาให้ภรรยาขายจนเปิดเป็นร้านค้าในหมู่บ้าน เช่น ที่บ้านบัว จ.สกลนคร บ้านตระแสง จ.สุรินทร์ ร้านค้าในชุมชนได้เกิดขึ้นมากมายในช่วงที่เริ่มมีถนนลูกรังเชื่อมระหว่างหมู่บ้านกับเมือง นอกจากนี้ยังมีรถปิคอัพของพ่อค้าเร่จากต่างถิ่นได้นำสินค้าเข้ามาเปิดเป็นตลาดนัดขายในชุมชนเดือนละ 1-2 ครั้ง เช่น บ้านตระแสง บ้านโนนเปลือย (จ.ชัยภูมิ) บ้านวังสวาบ (จ.ขอนแก่น) บางหมู่บ้านที่มีประชากรมาก มีพ่อค้าเร่นำสินค้าใส่รถปิคอัพมาขายเกือบทุกสัปดาห์ เช่น บ้านบัว สินค้าเหล่านี้ราคาถูกกว่าร้านค้าในหมู่บ้าน ชาวบ้านจึงพากันไปซื้อจากพ่อค้าเร่จนมีผลกระทบต่อร้านค้าในชุมชน นอกจากนั้นยังมีพ่อค้าเร่ใช้รถจักรยานยนต์บรรทุกกับข้าวสำเร็จรูป ขนม ใส่ถุงพลาสติกถุงละ 5-10 บาท เอาไปขายในหมู่บ้านในตอนเย็นๆก็เป็นตัวดึงเงินจากกระเป๋าของชาวบ้านได้มาก เพราะสะดวกดี ราคาไม่แพง อาจจะถูกกว่าซื้อของสดมาทำเองด้วย รายจ่ายด้านอาหารจึงเพิ่มมากขึ้นกว่าแต่ก่อน ซึ่งชาวบ้านส่วนใหญ่ไม่ค่อยได้จ่ายเงินค่าอาหารสด เพราะหาอยู่หากินจากแหล่งน้ำและป่ารอบๆชุมชน แต่การที่ชาวบ้านเอาที่ดินที่เคยเป็นป่ามาปลูกพืชเศรษฐกิจ เท่ากับทำลายแหล่งอาหารที่ตนเองเคยได้มาฟรีโดยไม่ได้ตั้งใจ เมื่อป่ารอบๆหมู่บ้านถูกทำลาย แหล่งน้ำตื้นเขินเพราะเอาปอไปแช่ ตลอดจนสัตว์น้ำที่ลดลงไปเพราะการใช้สารเคมีที่มากขึ้น ก็ล้วนแต่เป็นมูลเหตุให้ชาวบ้านจ่ายเงินค่าอาหารเพิ่มขึ้น *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข 2529: 243-2445; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ 2530: 190-193)*

เสื้อผ้าซึ่งในอดีตก่อนมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1 ชาวบ้านอีสานยังใช้ผ้าทอมืออยู่มาก แต่เมื่อการคมนาคมสะดวก เข้าเมืองบ่อย ก็หันไปซื้อจากเมืองซึ่งราคาไม่แพง ประกอบกับการปลูกฝ้ายลดลงเพราะเอาที่ไปปลูกปอ ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ มันสำปะหลัง เพื่อขาย ยิ่งผลักดันให้ชาวอีสานหันไปซื้อเสื้อผ้าจากเมืองมากขึ้น สินค้าหลักของพ่อค้าเร่ที่กล่าวมาแล้วข้างต้นก็คือเสื้อผ้าสำเร็จรูปนั่นเอง

วัสดุก่อสร้างแต่เดิมก็หาได้จากป่าเป็นหลัก ไม่ว่าจะเป็นเสา ฝา พื้น แม้กระทั่งหลังคาก็ใช้แฝก หญ้าคา และไม้ (แป้นไม้) *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ฉรงค์ อุปัญญ์ 2538: 55-70; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ฉรงค์ อุปัญญ์ 2540: 96-104)* เมื่อป่าถูกทำลายเพราะการขยายที่ทำกินดังที่ได้กล่าวมาแล้ว แหล่งผลิตวัสดุก่อสร้างโดยธรรมชาติลดลงจนหมดสภาพป่า เหลือต้นไม้ในไร่นาไม่กี่ต้น สมุนไพรซึ่งเอามา

จากป่าเช่นเดียวกันก็หมดไปด้วย ชาวบ้านต้องหันไปพึ่งแพทย์ในเมืองและยาจากตลาด กล่าวโดยสรุป อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค ชาวบ้านต้องซื้อ จะไม่ให้รายจ่ายของเกษตรกรอีสานเพิ่มขึ้นมากได้อย่างไรในเมื่อสิ่งเหล่านี้เป็นปัจจัยสี่ซึ่งจำเป็นต่อการดำรงชีวิต และเมื่อก่อนชาวบ้านได้มาเกือบจะฟรีเลย

การเลียนแบบการบริโภคแบบคนเมืองของเกษตรกรอีสาน ก็เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้รายจ่ายของเกษตรกรอีสานเพิ่มขึ้นอย่างมากจากสมัยก่อน โดยเริ่มจากวิทยุทรานซิสเตอร์ตามด้วยโทรทัศน์และเครื่องใช้ไฟฟ้าอื่นๆตลอดจนสิ่งอำนวยความสะดวกในชีวิตประจำวัน เมื่อมีคนซื้อโทรทัศน์ในหมู่บ้านตอนแรกก็แห่กันไปดู ซึ่งก็ไม่สะดวกเท่ามีของตนเอง หากพอมีเงินซื้อก็รีบซื้อเป็นเรื่องของศักดิ์ศรีด้วย โทรทัศน์เป็นตัวสร้าง demand ให้กับชาวบ้านมากขึ้นด้วย เพราะมีการโฆษณาสินค้าที่ใช้ในชีวิตประจำวันและสินค้าที่เป็นปัจจัยในการผลิต เช่น รถไถเดินตาม ย่าฆ่าหญ้า ตลอดจนสินค้าฟุ่มเฟือย เช่น ขนมเด็กที่ไม่ค่อยมีคุณค่าทางอาหาร

ข้อสังเกตจากตาราง 7.4 จะเห็นว่า (1) ค่าใช้จ่ายจากการบริโภคสูงมาก คือ ร้อยละ 76.6 ของค่าใช้จ่ายทั้งหมด ส่วนค่าใช้จ่ายเพื่อการผลิตมีเพียงร้อยละ 23.4 ซึ่งหากมองในแง่ดีก็คือเกษตรกรจ่ายเพียงไม่ถึง 1 ใน 4 แต่มีรายรับเอามาจ่ายด้านที่ไม่ใช่การผลิตอีก 3 ใน 4 ซึ่งที่จริงไม่ใช่เช่นนั้น เพราะต้องพิจารณาจากรายได้ด้วย รายได้ของครัวเรือนทั้งหมดไม่ได้มาจากผลผลิตทางการเกษตรเพียงด้านเดียว แต่มาจากนอกเกษตรเสียมากกว่า (คือร้อยละ 60) ซึ่งจะกล่าวต่อไปข้างหน้า (2) รายจ่ายด้านพาหนะสูงมากถึงร้อยละ 5.2 มากกว่าเสื้อผ้า ยารักษาโรค และพอๆกับค่าเล่าเรียน ค่าพาหนะในที่นี้ไม่เพียงแต่ค่าโดยสารรถสองแถวเข้าเมือง แต่รวมค่าน้ำมันรถจักรยานยนต์ ค่าซื้อรถยนต์-รถจักรยานยนต์ด้วย ตัวเลขรายจ่ายค่าพาหนะจะสัมพันธ์กับปริมาณการเดินทางเข้าเมือง ซึ่งในอดีตเมื่อ 50 ปีขึ้นไปชาวอีสานเดินทางเข้าเมืองเพียงปีละ 1-3 ครั้ง/ครัวเรือน เมื่อการคมนาคมดีขึ้นการเดินทางเข้าเมืองก็มากขึ้น เป็น 124 ครั้ง/ครัวเรือน/ปี (ปี 2538) *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ช่อ วายุภักตร์ 1995 : 214)*

จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน จาก 12 ชุมชน ใน 10 จังหวัด ได้ตัวเลขเฉลี่ยการเดินทางของชาวอีสานเข้าตัวจังหวัดเฉลี่ยคนละ 20.6 ครั้งต่อปี และเดินทางไปห้างสรรพสินค้าขนาดใหญ่เฉลี่ยคนละ 6.4 ครั้งต่อปี ซึ่งล้วนแต่เป็นสิ่งยืนยันว่ารายจ่ายของเกษตรกรอีสานสมัยหลังได้เพิ่มขึ้นจากคนสมัยก่อนมาก เมื่อรายจ่ายเพิ่มขึ้นแม้รายได้จะเพิ่มขึ้นด้วย รายได้จากการเกษตรที่เพิ่มขึ้นก็ไม่พอกับรายจ่าย จึงผลักดันในเกษตรกรต้องกู้ยืมเป็นหนี้เป็นสิน และต้องขวนขวายหารายได้จากด้านอื่น รวมทั้งปรับเปลี่ยนการผลิตของตนให้มีประสิทธิภาพสูงขึ้นเพื่อเพิ่มพูนรายจ่าย

ตาราง 7.4 รายจ่ายเฉลี่ยต่อครัวเรือนต่อปีของชาวชนบทอีสาน พ.ศ.2543

รายจ่าย	บาท	ร้อยละ
1. รายจ่ายด้านบริโภค	53,577	76.6
1.1 อาหาร	18,498	26.4
1.2 เสื้อผ้า	1,685	2.4
1.3 ยารักษาโรค	2,729	3.9
1.4 ที่อยู่อาศัย	4,403	6.3
1.5 ค่าพาหนะ	3,616	5.2
1.6 ค่าเล่าเรียน	4,017	5.7
1.7 ของใช้ในบ้าน	2,901	4.1
1.8 ชำระหนี้	9,180	13.1
1.9 ค่าน้ำ	413	0.6
1.10 ค่าไฟ	1,634	2.3
1.11 ค่าเหล้า-บุหรี่	1,754	2.5
1.12 ค่าการพนัน	1,124	1.6
1.13 ค่า “ภาษีสังคม”	1,623	2.3
2. รายจ่ายด้านการผลิต	16,402	23.4
2.1 ค่าเช่าที่ดิน	691	1.0
2.2 ค่าพันธุ์พืช/พันธุ์สัตว์	1,087	1.6
2.3 ค่าปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง	3,484	5.0
2.4 ค่าซื้อเครื่องมือเครื่องจักร	768	1.1
2.5 ค่าเช่าเครื่องมือเครื่องจักร	366	0.5
2.6 ค่าชำระหนี้เพื่อการผลิต	4,806	6.9
2.7 ค่าซ่อมเครื่องมือเครื่องจักร	829	1.2
2.8 ค่าเชื้อเพลิงเครื่องจักร	2,326	3.3
2.9 ค่าจ้างแรงงาน	4,993	7.1
2.10 อื่นๆ	229	0.3
รวมทั้งสิ้น	69,979	100.0
เฉลี่ยต่อเดือน	5,832	

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 ชุมชน 10 จังหวัดในภาคอีสาน ระหว่าง 2 พ.ค.-11 ต.ค. 2544

จากการสำรวจด้านรายได้ ตามตาราง 7.5 จะเห็นว่ารายได้จากภาคเกษตรมีเพียงร้อยละ 39.7 ที่เหลืออีกร้อยละ 60.3 เป็นรายได้จากนอกภาคเกษตร หากไม่มีรายได้นอกภาคเกษตรแล้ว เกษตรกรอีสานอยู่ไม่ได้อย่างแน่นอน

หากพิจารณาตาราง 7.4 และ 7.5 อย่างผิวเผิน จะเห็นว่าควรจะดีใจเพราะรายได้ในภาพรวมของครัวเรือนที่สำรวจ 12 ชุมชน สูงกว่ารายจ่าย คือ รายจ่ายเฉลี่ยเดือนละ 5,832 บาท ส่วนรายได้เฉลี่ยเดือนละ 6,053 บาท/ครัวเรือน รายได้เฉลี่ยสูงกว่าเดือนละ 221 บาท แต่เมื่อพิจารณาเป็นรายชุมชนจะพบว่ามีถึง 5 ชุมชนที่รายจ่ายสูงกว่ารายรับ ในชุมชนที่มีรายได้เฉลี่ยสูงกว่ารายจ่ายก็มิได้หมายความว่าทุกครัวเรือนเป็นเช่นนี้ แต่มีหลายครัวเรือนที่มีรายจ่ายสูงกว่ารายรับ

ถ้ามองย้อนอดีตไปเพียง 1 ทศวรรษ ก็พบว่าชุมชนที่มีรายจ่ายเฉลี่ยต่อครัวเรือนชนบทอีสานสูงกว่ารายได้มีจำนวนมากกว่าชุมชนที่มีรายได้สูงกว่ารายจ่าย เช่น การศึกษาในอีสานกลางของ สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ ในปี 2527-28 24 ชุมชน พบว่า รายจ่ายสูงกว่ารายได้ถึงร้อยละ 36.1 ต่อมาในปี 2528-29 การศึกษาในลุ่มแม่น้ำชีหรืออีสานของ ชอบ ดีสวนโคก และคณะ ก็ได้คำตอบเดียวกัน คือ มี 2 ชุมชนที่รายจ่ายเฉลี่ยสูงกว่ารายได้ มี 1 ชุมชนรายรับสูงกว่ารายจ่าย และในภาพรวมรายจ่ายสูงกว่ารายได้ถึงร้อยละ 41.5 ของรายได้ ในการศึกษาในอีสานใต้หรือลุ่มแม่น้ำมูลของ ชอบ ดีสวนโคก และคณะ ในปี 2530-31 (ผลงานตีพิมพ์ 2532) พบว่า 2 ชุมชนมีรายได้สูงกว่ารายจ่าย แต่อีก 2 ชุมชนได้ผลตรงกันข้าม แต่ในภาพรวมรายจ่ายสูงกว่ารายได้ร้อยละ 14.7

ในอีสานเหนือการศึกษาของ สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ ในปี 2529-30 ใน 4 ชุมชน พบว่า 3 ชุมชนรายได้สูงกว่ารายจ่าย อีก 1 ชุมชนรายจ่ายสูงกว่ารายได้ ในภาพรวมรายได้สูงกว่ารายจ่ายร้อยละ 8.5

เมื่อเปรียบเทียบชุมชนที่เคยศึกษาเมื่อ 1 ทศวรรษเศษ แล้วมาศึกษาซ้ำใน พ.ศ.2543-44 เช่น บ้านอาหวดเมื่อปี 2530-31 รายจ่ายสูงกว่ารายได้มากถึงร้อยละ 215.2 พอปี 2543-44 ก็ยังรายจ่ายสูงกว่ารายรับอยู่ คือ ร้อยละ 52.4 แต่บ้านโนนแดงเดิม (2528-29) ติดลบ (รายจ่ายสูงกว่ารายได้ถึงร้อยละ 98.5) แต่พอมาปี 2543-44 กลับตรงกันข้าม คือ รายได้สูงกว่ารายจ่ายร้อยละ 7.7 บ้านท่าสะอาดใต้ปี 2529-30 ติดลบร้อยละ 10.3 แต่มาปี 2543-44 กลับเป็นบวกร้อยละ 7 (โปรดดูตาราง 7.7)

กล่าวโดยสรุป ชุมชนอีสานช่วง 1 ทศวรรษเศษ ในอีสานกลางและอีสานใต้ในภาพรวมรายได้น้อยกว่ารายจ่าย ส่วนอีสานเหนือรายได้มากกว่ารายจ่าย แต่ในปัจจุบันสภาพดีขึ้นเล็กน้อย ในอีสานใต้และกลาง คือ มี 6 ชุมชนใน 10 ชุมชนที่รายได้สูงกว่ารายจ่าย ส่วนในอีสานเหนือยังดีเหมือนเดิม คือ ทั้ง 2 ชุมชนที่ศึกษารายได้สูงกว่ารายจ่าย

ตาราง 7.5 รายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือนต่อเดือนของชาวชนบทอีสาน พ.ศ.2543

แหล่งรายได้	บาท	ร้อยละ
1. รายได้ภาคเกษตร	2,401	39.7
1.1 การเพาะปลูก	1,870	30.9
1.2 การเลี้ยงสัตว์	139	2.3
1.3 การประมง	34	0.6
1.4 การเก็บของป่า	13	0.2
1.5 อื่นๆ (รวมรับจ้างภาคเกษตร)	345	5.7
2. รายได้นอกภาคเกษตร	3,652	60.3
2.1 รับจ้างทั่วไป	912	15.1
2.2 รับจ้างในโรงงาน (ส่วนมากเป็นโรงงานใน กทม.)	256	4.2
2.3 หัตถกรรมในครัวเรือน	106	1.8
2.4 ค่าเช่า	31	0.5
2.5 ค้าขาย	553	9.1
2.6 ทำราชการ รัฐวิสาหกิจ บริษัท	883	14.6
2.7 อื่นๆ (ส่วนมากเป็นเงินที่สมาชิกที่ไปทำงานต่างถิ่นโดยไม่ระบุงาน ส่งกลับ)	909	15.0
รวมทั้งสิ้น	6,053	100.0
(ต่อปี = 72,636)		

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 ชุมชน 10 จังหวัดในภาคอีสาน ระหว่าง 2 พ.ค.-11 ต.ค. 2544

ตารางที่ 7.6 เปรียบเทียบรายได้ รายจ่าย เฉลี่ยต่อครัวเรือนต่อเดือน พ.ศ. 2543

(บาท : ในวงเล็บ คือ ร้อยละ)

หมู่บ้าน	จังหวัด	รายได้			รายจ่าย			ดุล	
		เกษตร	นอกเกษตร	รวม	การผลิต	บริโภค	รวม	บาท	ร้อยละ[a]
1. โคกเจริญ	บุรีรัมย์	2,420	2,048	4,468	1,201	1,978	3,179	+1,289	+28.8
		(54.2)	(45.8)	(100)	(37.8)	(62.2)	(100)		
2. ตระแสง	สุรินทร์	2,094	5,524	7,618	1,568	5,411	6,979	+639	+8.4
		(27.5)	(72.5)	(100)	(22.5)	(77.5)	(100)		
3. กาเจาะ	สุรินทร์	3,966	3,391	7,357	2,776	7,367	10,143	-2,786	-37.9
		(53.9)	(46.1)	(100)	(27.4)	(72.6)	(100)		
4. อาหวด	ศรีสะเกษ	1,348	1,595	2,943	1,548	2,936	4,484	-1,541	-52.4
		(45.8)	(54.2)	(100)	(34.5)	(65.5)	(100)		
5. โนนม่วง	ร้อยเอ็ด	990	5,698	6,688	1,603	4,541	6,144	+544	+8.1
		(14.8)	(89.2)	(100)	(26.1)	(73.9)	(100)		
6. โนนแดง	กาฬสินธุ์	4,910	3,444	8,354	2,644	5,069	7,713	+641	+7.7
		(58.8)	(41.2)	(100)	(34.3)	(65.7)	(100)		
7. ดอนน้อย	มหาสารคาม	2,573	3,847	6,420	2,203	4,574	6,777	-357	+5.6
		(40.1)	(59.9)	(100)	(32.5)	(67.5)	(100)		
8. โนนเปลือย	ชัยภูมิ	1,809	4,906	6,715	1,497	4,971	6,468	+247	+3.7
		(26.9)	(73.1)	(100)	(23.1)	(76.9)	(100)		

ตาราง 7.6 เปรียบเทียบรายได้ รายจ่าย เฉลี่ยต่อครัวเรือนต่อเดือน พ.ศ. 2543

(บาท : ในวงเล็บ คือ ร้อยละ)

หมู่บ้าน	จังหวัด	รายได้			รายจ่าย			ดุล	
		เกษตร	นอกเกษตร	รวม	การผลิต	บริโภค	รวม	บาท	ร้อยละ[a]
9. ท่าแก	ชัยภูมิ	4,497	2,681	7,178	2,406	5,453	7,859	-681	-9.5
		(62.6)	(37.4)	(100)	(30.6)	(69.4)	(100)		
10. วังสวาบ	ขอนแก่น	4,938	1,624	6,562	2,649	4,013	6,662	-100	-1.5
		(75.2)	(24.8)	(100)	(39.8)	(60.2)	(100)		
11. บัว	สกลนคร	839	2,158	2,997	388	1,615	2,003	+994	+33.2
		(28.0)	(72.0)	(100)	(19.3)	(80.7)	(100)		
12. ท่าสะอาด	หนองคาย	755	5,682	6,437	846	5,140	5,986	+451	+7.0
		(11.7)	(88.3)	(100)	(14.1)	(85.9)	(100)		
เฉลี่ย		2,401	3,652	6,053	1,367	4,465	5,832	+221	+3.7
		(39.7)	(60.3)	(100)	(23.4)	(76.6)	(100)		

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 ชุมชน 10 จังหวัดในภาคอีสาน ระหว่าง 2 พ.ค. – 11 ต.ค. 2544

+ คือ รายได้สูงกว่ารายจ่าย - คือ รายจ่ายสูงกว่ารายได้

[a] ร้อยละของรายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือนในแต่ละชุมชน

ตาราง 7.7 รายได้ รายจ่าย เฉลี่ยต่อปีของครัวเรือนชนบทอีสาน ช่วง พ.ศ. 2528-2543

พื้นที่ (พ.ศ.)		รายได้			รายจ่าย			ดุล %
		รายได้รวม (บาท)	รายได้นอกเกษตร (บาท)	%	รายจ่ายรวม (บาท)	รายจ่ายนอกเกษตร (บาท)	%	
อีสานใต้ (2532)		22,144.15	7,637.21	34.5	25,401.03	19,743.64	77.7	-14.7
1. บ้านอาหวด	(ศรีสะเกษ)	4,702.83	1,237.10	26.3	14,821.41	12,297.79	83.0	-215.2
2. บ้านม่วงใต้	(บุรีรัมย์)	14,809.49	10,735.39	72.3	13,806.22	11,814.78	85.6	+6.8
3. บ้านไพรขลา	(สุรินทร์)	24,600.93	9,430.38	38.3	26,113.51	17,526.12	67.1	-6.1
4. บ้านห้วยขะยุง	(อุบลราชธานี)	45,846.29	18,018.29	39.3	39,645.96	31,860.09	80.4	+13.5
อีสานกลาง (2529)		19,232.38	10,183.00	52.9	27,217.76	23,651.22	86.9	-41.5
1. บ้านท่าลาด	(ร้อยเอ็ด)	14,686.42	11,684.86	79.6	12,759.49	11,767.04	92.2	+13.1
2. บ้านโนนแดง	(กาฬสินธุ์)	19,329.91	3,554.40	18.4	38,364.77	31,813.01	82.9	-98.5
3. บ้านห้วยอึ่ง	(ขอนแก่น)	24,383.39	21,906.09	89.8	28,460.20	26,070.53	91.6	-16.7
อีสานกลาง (2528)	(24 หมู่บ้าน)	18,998.07	7,573.87	39.9	23,569.10	15,066.25	63.92	-36.1

ตาราง 7.7 รายได้ รายจ่าย เฉลี่ยต่อปีของครัวเรือนชนบทอีสาน ช่วง พ.ศ. 2528-2543 (ต่อ)

พื้นที่ (พ.ศ.)		รายได้			รายจ่าย			ดุล %
		รายได้รวม (บาท)	รายได้นอกเกษตร (บาท)	%	รายจ่ายรวม (บาท)	รายจ่ายนอกเกษตร (บาท)	%	
อีสานเหนือ (2530)		48,984.00	26,390.00	53.9	44,806.00	32,035.00	71.5	+8.5
1. บ้านท่าควาย	(สกลนคร)	37,487.00	26,086.00	69.6	29,046.00	19,330.00	66.6	+22.5
2. บ้านตาล	(นครพนม)	61,246.00	22,301.00	36.6	53,214.00	33,510.00	63.00	+13.1
3. บ้านปากอูน	(นครพนม)	59,965.00	29,424.00	56.4	55,403.00	44,352.00	80.1	+7.6
4. บ้านท่าสะอาดใต้	(หนองคาย)	41,939.00	27,745.00	66.2	46,259.00	33,050.00	71.5	-10.3
อีสาน (2543)		72,636.00	43,824.00	60.3	69,984.00	53,580.00	76.6	+3.7

ที่มา : อีสานใต้ ชอบ คีสวนโคก และคณะ 2532: 267-273

อีสานกลาง (2529) ชอบ คีสวนโคก และคณะ 2529: 272, 282, 284-287

อีสานกลาง (2528) สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ 2528: 333-335, 342-344

อีสานเหนือ (2530) สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ 2530: 255-262

อีสาน (2543) ตาราง 7.6

เมื่อพิจารณาถึงรายจ่ายทั้ง 2 ช่วงที่ศึกษา พบข้อสรุปที่น่าสนใจว่ารายจ่ายนอกภาคเกษตรสูงกว่ารายจ่ายภาคเกษตรมาก คือ รายจ่ายนอกภาคเกษตรของอีสานใต้ (2532) ร้อยละ 77.7 ของรายจ่ายทั้งหมด อีสานกลาง (2528) ร้อยละ 63.92 (2529) 86.9 อีสานเหนือร้อยละ 71.5 ส่วนใหญ่ปัจจุบัน (สำรวจปี 2544 แต่เป็นรายได้รายจ่ายของปี 2543) พบว่ารายจ่ายนอกภาคเกษตรเฉลี่ยร้อยละ 76.6

ตาราง 7.8 เปรียบเทียบรายได้ภาคเกษตรกับรายจ่ายทั้งหมดของครัวเรือนต่อปี

เขต (พ.ศ.)		รายได้ภาคเกษตร (บาท)	รายจ่ายทั้งหมด (บาท)	รายได้ภาคเกษตรคิดเป็นร้อยละของรายจ่ายทั้งหมด
อีสานใต้	(2532)	14,506.9	25,401.03	57.1
อีสานกลาง	(2528)	11,424.2	23,569.10	48.5
อีสานกลาง	(2529)	9,049.38	27,217.76	33.2
อีสานเหนือ	(2530)	22,594.0	44,806.0	50.4
อีสาน	(2543)	28,812.0	69,984.0	41.2

ที่มา : ตาราง 7.7

ปัญหาสำคัญในเรื่องรายได้รายจ่ายก็คือ คนส่วนใหญ่ในชนบทอีสานมีอาชีพหลัก คือ การเกษตร รายได้จากการเกษตรโดยเฉลี่ยของครัวเรือนเพียงพอกับค่าใช้จ่ายทั้งหมดของครัวเรือนหรือไม่? เมื่อวิเคราะห์ตัวเลขโดยละเอียดแล้ว (โปรดดูตาราง 7.8) จะพบว่าเมื่อ 13-17 ปีที่แล้วกับปัจจุบันคล้ายคลึงกัน กล่าวคือ รายได้ภาคเกษตรมีเพียงร้อยละ 33.2-57.1 ของรายจ่ายทั้งหมด ส่วนปัจจุบันรายได้ภาคเกษตรก็มีเพียงร้อยละ 41.2 ของรายจ่ายทั้งหมด จึงได้ข้อสรุปว่ารายได้ภาคเกษตรไม่เพียงพอกับรายจ่ายทั้งหมดของครัวเรือนแน่ ยังขาดอีกร้อยละ 58.8 ซึ่งเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ที่แรงงานในครัวเรือนต้องไปทำอาชีพนอกเกษตรเอามาสู่ครัวเรือน หรือปรับปรุงการเกษตรของตน ซึ่งจะกล่าวถึงเรื่องนี้อีกครั้งในเรื่องของการปรับเปลี่ยนอาชีพในบทที่ 8

ในประเด็นที่ว่ารายได้ของเกษตรกรอีสานเพิ่มขึ้นแต่ไม่ค่อยแน่นอน สาเหตุที่รายได้ไม่ค่อยแน่นอน เพราะรายได้ของเกษตรกรขึ้นกับราคาสินค้าเกษตรที่เขาขายได้ แต่ราคาของสินค้าเกษตรจะไม่แน่นอนขึ้นกับ (1) ราคาของสินค้าชนิดเดียวกันในต่างประเทศ ซึ่งถ้าราคาต่ำจะทำให้ราคาสินค้าภายในประเทศต่ำด้วย ราคาสินค้าต่างประเทศก็ขึ้นกับปริมาณสินค้าในต่างประเทศ ซึ่งก็ขึ้นกับฟ้าฝนและราคาก่อนหน้านั้น (2) ปริมาณสินค้าที่ผลิตได้ในประเทศในปีนั้น ซึ่งก็ขึ้นกับ

ดินฟ้าอากาศ และราคาสินค้าที่เกษตรกรขายได้ในปีที่ผ่านมา ถ้าราคาสูงก็จะทำให้เกษตรกรปลูกพืชนั้นๆ มากในปีต่อๆ มาด้วย (3) ขึ้นกับระบบพ่อค้าคนกลาง หากรวมหัวกันกดราคาสินค้านั้นก็ราคาตกด้วย ปัจจัยทั้ง 3 ข้อเป็นปัจจัยที่เกษตรกรอีสานควบคุมไม่ได้แม้แต่ปัจจัยเดียว ความเป็นจริงที่เกิดในพื้นที่ก็คือ ราคาสินค้าเกษตรขึ้นๆ ลงๆ ตลอดมา ยกตัวอย่างราคาปอฟอกรับซื้อที่บ้านโนนเปลือย อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ ปลายปี 2527-ต้นปี 2528 9.50-11 บาท/กก. พอเดือนสิงหาคมตกเหลือ 5 บาท พอเดือนกันยายนขึ้นมาเป็น 6 บาท ต่อมาในเดือนตุลาคม-ธันวาคมตกเหลือ 4.20-4.40 บาท ในขณะที่ต้นทุนปอฟอกเฉลี่ย 4.39 บาท/กก. *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 86-89)* จะเห็นว่าในระยะเวลา 1 ปี ราคาปอฟอกสูงสุดกับต่ำสุดแตกต่างกันถึง 6.8 บาท/กก. หรือ 162%

อีกตัวอย่างก็คือ มันสำปะหลัง ราคามันสดที่รับซื้อที่บ้านโนนเปลือย ปี 2525 ต้นเดือนพฤศจิกายน 57 สต./กก. พอต้นเดือนธันวาคมขึ้นไปถึง 92 สต. พอต้นเดือนมกราคมก็ตกมาเหลือ 80 สต. จะเห็นว่าราคาสูงสุดต่ำสุดต่างกันถึง 35 สต. หรือร้อยละ 61.4 ซึ่งความแตกต่างของราคาทั้งปอและมันสำปะหลังมีผลกระทบต่อรายได้ของเกษตรกรอย่างมาก *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 93)*

7.3 ทำให้เกษตรกรอีสานมีหนี้สินเพิ่มขึ้น

ในหมู่บ้านที่มีแต่อาชีพทำนาหรือทำนาเป็นหลัก สาเหตุสำคัญของการเป็นหนี้เกิดจากสภาพดินจืด เพราะทำนาติดต่อมานาน จำเป็นต้องใช้ปุ๋ยเคมี เมื่อไม่มีเงินก็ไปกู้เงินนายทุน ดอกเบี้ยร้อยละ 120/ปี มาซื้อ หรือซื้อเชื่อปุ๋ยเคมีมาก่อน ซึ่งก็คิดดอกเบี้ยพอๆกัน ถ้าปีใดฝนแล้ง หนี้ก็ทับถมทวีคูณ จนเสียนาไปก็มี *(พิทยา ว่องกุล 2531: 46-47)* แต่หมู่บ้านที่ทำไร่เป็นหลัก ต้องยืมเงินนายทุนมาลงทุนปลูกพืชพาณิชย์ หนี้ส่วนใหญ่มักจะเริ่มจากการปลูกปอ กล่าวโดยรวม เพราะเกษตรกรต้องลงทุนเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะในส่วนที่เป็นเทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่ เช่น รถไถใหญ่ รถไถเดินตาม ปุ๋ยเคมี ยาปราบศัตรูพืช เครื่องสูบน้ำ เครื่องพ่นยา น้ำมันที่ใช้กับเครื่องจักรกล ตลอดจนต้องจ้างแรงงานเพิ่มขึ้น ซึ่งเกษตรกรต้องซื้อหรือจ้างทั้งสิ้น จำเป็นต้องใช้เงินทุนมาก เมื่อเกษตรกรส่วนใหญ่ไม่มีเงินทุนพอก็จำเป็นต้องกู้จากนายทุนเป็นหลักในช่วงแรกๆต่อมาก็กู้ ธกส. หรือสหกรณ์ แล้วแต่สภาพของหมู่บ้านและลักษณะของครัวเรือน ถ้าหมู่บ้านที่อยู่ในเขตป่าสงวนที่ดินไม่มีเอกสิทธิ์ก็ไม่สามารถกู้จาก ธกส. ได้ บางบ้านอยู่นอกเขตป่าสงวน แต่เกษตรกรผู้นั้นไม่มีเอกสารสิทธิ์ก็กู้จาก ธกส. ไม่ได้เหมือนกัน จำเป็นต้องกู้จากนายทุนซึ่งดอกเบี้ยสูงมาก ร้อยละ 5-10-15 ต่อเดือน หากผลผลิตได้มากและปีนั้นเกษตรกรขายได้ราคาสูง ก็มีเงินเหลือพอเอาไปใช้

หนี้นายทุน แต่ถ้าปีใดราคาผลผลิตตก หรือฝนแล้ง หรือน้ำท่วมจนพืชผลเสียหาย หนี้สินปีนั้นก็ใช้ไม่หมดหรือไม่ได้ใช้ ก็ต้องเอาดอกเบี้ยทบต้นเอาไปใช้ในปีหน้า หลายๆปีเข้าก็ต้องขายที่ดินให้นายทุน

ผลการวิจัยชี้ว่า หมู่บ้านที่เกษตรกรปลูกพืชพาณิชย์เป็นหลักจะเป็นหนี้มากกว่าหมู่บ้านที่เกษตรกรทำนาเป็นหลัก 0.6-6 เท่า แต่อย่างไรก็ตามเกษตรกรที่ใช้เทคโนโลยีสูง ซึ่งส่วนมากเป็นเกษตรกรประเภทปลูกพืชพาณิชย์ ก็มีรายได้มากกว่าเกษตรกรที่ไม่ค่อยใช้เทคโนโลยีและปลูกข้าวเป็นหลักประมาณ 2-3 เท่า และรายได้ร้อยละ 70-85 ของรายได้ทั้งหมดของเกษตรกรที่ใช้เทคโนโลยีสูงมาจากการเกษตร *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ 2533: 164-165)* แต่การใช้เทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่เป็นสิ่งที่เกษตรกรหลีกเลี่ยงได้ยาก เพราะเทคโนโลยีดังกล่าวทำให้งานเสร็จเร็วหรือไม่ก็ทำให้ได้ผลผลิตสูงขึ้น แต่ราคาของเทคโนโลยีมักจะเพิ่มขึ้น ในขณะที่ราคาผลผลิตไม่ค่อยแน่ เกษตรกรไม่สามารถกำหนดได้ แม้แต่คาดคะเนก็ไม่ค่อยถูก การกู้เงินมาลงทุนเพาะปลูกหลายท้องที่เกี่ยวพันไปถึงการขายผลผลิตด้วย กล่าวคือ เกษตรกรหากกู้นายทุนคนใดมักจะมีข้อผูกพันต้องไปขายผลผลิตให้นายทุนผู้นั้นด้วย เพื่อจะได้หักหนี้กันไปเลย และก็ถือเป็นบุญเป็นคุณที่นายทุนผู้นั้นให้กู้ ทำให้เขามีทุนทำการเพาะปลูกและใช้จ่ายในครัวเรือน แท้จริงแล้วนายทุนเหล่านี้ได้ผลประโยชน์ทั้งขึ้นทั้งล่อง กล่าวคือ ได้ดอกเบี้ยจากเกษตรกร และยังได้กำไรจากการซื้อขายผลผลิตจากเกษตรกร บางรายได้กำไรจากการโกงตาชั่งด้วย

อนึ่ง การกู้ไม่เพียงแต่กู้เงินเท่านั้น บางชุมชน เช่น ในเขตจังหวัดสุรินทร์และศรีสะเกษมีการกู้ข้าวกันด้วย และมีการคิดดอกเบี้ยเป็นข้าวในอัตรากู้ 2 ถัง ใช้หนี้ 3 ถัง ซึ่งเท่ากับดอกเบี้ยสูงถึงร้อยละ 50 ต่อ 6-8 เดือนโดยประมาณ แต่ถ้ากู้ไปเพียงเดือนเดียวก็ต้องส่งหนี้ในอัตรานี้เหมือนกัน

นอกจากกู้ข้าวแล้วยังมีการกู้ปุ๋ยเคมีจากนายทุนนอกหมู่บ้านด้วย เช่น กู้ปุ๋ยเคมี 1 กระสอบ เวลาใช้คืนต้องใช้ข้าวเปลือก 15 ถัง ราคาข้าวเปลือกช่วงนั้น (2531) ถังละ 35 บาท จะเป็น 525 บาท ขณะที่ปุ๋ยกระสอบละ 250 บาท เท่ากับชาวนาต้องจ่ายดอกเบี้ยให้นายทุน 275 บาท หรือร้อยละ 110 *(ไพฑูรย์ มีกุศล และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2533: 51-52, 72-73; ชอบ คีสวนโคก และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2533: 114-124; บัญชร แก้วส่อง และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2533: 88-102)*

จากการสำรวจของกองเศรษฐกิจการเกษตรและสำนักงานสถิติแห่งชาติ พบว่า ใน พ.ศ.2496 เกษตรกรอีสานเป็นหนี้ร้อยละ 15.77 เฉลี่ยครัวเรือนละ 91 บาท ปี 2531 เพิ่มเป็นร้อยละ 34.71 และครัวเรือนละ 2,419 บาท พอถึงปี 2543 เพิ่มเป็นร้อยละ 70.8 และเฉลี่ยเป็นหนี้ครัวเรือนละ 34,195 บาท จะเห็นว่าครัวเรือนที่เป็นหนี้เพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง (โปรดดูตาราง 7.9) หากนับ

จากปี 2506/07 มาถึง 2543 รวม 37 ปี ครัวเรือนเกษตรกรอีสานเป็นหนี้เพิ่มขึ้นเป็น 24.5[1] เท่าของปี 2506/07

เรื่องหนี้ของเกษตรกรอีสานพอสรุปได้ดังนี้

1) จำนวนครัวเรือนที่เป็นหนี้ และยอดหนี้ต่อครัวเรือนสูงขึ้นอย่างต่อเนื่อง ดังได้กล่าวมาแล้ว

2) หนี้ที่เกิดขึ้นแก่ครัวเรือนเกษตรกรอีสานเห็นได้ชัดว่าเกิดจากการผลิตพืชพาณิชย์ สัดส่วนที่กู้เพื่อการผลิตทางเกษตรสูงกว่าการกู้เพื่อกิจการอื่นๆ (โปรดดูตาราง 22 ในภาคผนวก)

3) อัตราดอกเบี้ยเงินกู้ ในช่วงที่ไม่มี ธกส. และสหกรณ์ ดอกเบี้ยเงินกู้จะสูงมาก หลังจากตั้ง ธกส. (2509) ได้ประมาณ 6-17 ปี หมู่บ้านอีสานส่วนมากก็ได้เข้าไปกู้ ธกส. แหล่งเงินกู้ส่วนใหญ่ของเกษตรกรอีสาน คือ ธกส. ไม่ว่าจะดูจากจำนวนครัวเรือนที่กู้ หรือดูจากจำนวนเงินที่กู้ รองลงมาถ้าดูจากจำนวนครัวเรือน คือ กู้จากญาติ กลุ่มออมทรัพย์ และสหกรณ์ ซึ่ง 3 แหล่งนี้ใกล้เคียงกัน แต่ถ้าดูจากจำนวนเงินที่กู้ กู้จากสหกรณ์มากกว่าอีก 2 แหล่งมาก ส่วนนายทุนมีการกู้น้อย เพราะดอกเบี้ยแม้จะลดลงก็ยังสูงอยู่ในปัจจุบัน คือ โดยทั่วไปนายทุนในหมู่บ้านจะคิดดอกเบี้ยร้อยละ 60 ต่อปี แต่นายทุนที่เป็นหัวหน้าโควต้าอ้อยจะคิดถูกกว่า คือ ร้อยละ 18-20 ต่อปี เพราะเขาได้เงินมาจากโรงงานน้ำตาล ซึ่งคิดดอกเบี้ยจากหัวหน้าโควต้าร้อยละ 9 ต่อปี การตั้งสหกรณ์ของเกษตรกรหลายแห่งส่งผลให้ดอกเบี้ยเงินกู้จากนายทุนลดลง เช่น สหกรณ์เครดิตยูเนี่ยนตระแสง ซึ่งคิดดอกเบี้ยร้อยละ 15-24 ต่อปี ทำให้ดอกเบี้ยที่นายทุนเคยคิดร้อยละ 120-180 ลดเหลือร้อยละ 60/ปี การมีกองทุนหมู่บ้านละ 1 ล้านบาทของรัฐบาล พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ซึ่งชาวบ้านที่เป็นสมาชิกกองทุนกำหนดดอกเบี้ยเหลือร้อยละ 6 ต่อปี ยิ่งมีผลดีอย่างยิ่งต่อชาวบ้านในแง่ทางเลือกของแหล่งกู้เงินมีมากขึ้น และทำให้ดอกเบี้ยที่นายทุนเคยคิดสูงต้องลดลง (โปรดดูตาราง 23 ในภาคผนวก และตาราง 7.13)

4) ครัวเรือนและหมู่บ้านที่ใช้เทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่มาก (ส่วนมากปลูกพืชไร่เป็นหลัก) จะมีหนี้สินมากกว่าครัวเรือนที่ใช้เทคโนโลยีการเกษตรน้อย (ส่วนมากทำนาเป็นหลัก) (ดังปรากฏในตาราง 7.12)

---

[1]หากเปรียบเทียบกับราคาทองคำ หนี้ปี 2506/07 1,398 บาท เท่ากับทองหนัก 3.5 บาท หนี้ปี 2543 34,195 บาท เท่ากับทองหนักประมาณ 5.7 บาท

ตาราง 7.9 เปรียบเทียบหนี้สินของครัวเรือนเกษตรกรอีสาน

พ.ศ.	หนี้สิน/ครัวเรือน (บาท)		ร้อยละของครัวเรือนที่เป็นหนี้	หมายเหตุ
2496	1,514		7.87	สหกรณ์
	300	เฉลี่ยเฉพาะ	0.05	รัฐบาล
	178	ครัวเรือน	0.38	เจ้าของที่ดิน
	322	ที่กู้ตาม	19.39	ญาติพี่น้อง
	410	ประเภท	1.92	พ่อค้าในท้องถิ่น
	538	ต่างๆ	0.52	พ่อค้านอกท้องถิ่น
	405		0.56	นายทุนเงินกู้
	150		0.05	อื่นๆ
	91		15.77	เฉลี่ยจากครัวเรือนทั้งหมด
2506/07	1,398			
2514/15	488			
2517/18	1,996			
2519/20	1598			
2531	2,419		34.71	
2536	n.a.		45.9	
2541	30,842		60.86	
2543	34,195 (48,185)		70.8	

ที่มา : กองเศรษฐกิจการเกษตร 2496: 112-115, 246; ธนาคารทหารไทย จำกัด 2524: 3; สำนักงาน สถิติแห่งชาติ 2531: 120; สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2535: 43; สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2541: 118-120; ปี 2543 จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 ชุมชน 10 จังหวัดในภาคอีสาน 2544

ตัวเลขในวงเล็บ คือ หนี้เฉลี่ยเฉพาะครัวเรือนที่เป็นหนี้

ตาราง 7.10 หนี้สินของครัวเรือนชนบทอีสานในปัจจุบัน

รายการ	ครัวเรือน	ร้อยละ
ครัวเรือนที่ไม่มีหนี้	459	29.2
ครัวเรือนที่มีหนี้	1,115	70.8
รวม	1,574	100

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 ชุมชน 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544

ตาราง 7.11 วัตถุประสงค์ของการกู้ของครัวเรือนชนบทอีสานในปัจจุบัน

วัตถุประสงค์ของการกู้	ร้อยละ (1)	ร้อยละ (2)
1. เพื่อการผลิต	31.8	44.9
2. เพื่อการบริโภค	18.6	26.1
3. เพื่อการบริโภคและการผลิต	14.8	20.9
4. เพื่อการศึกษาของบุตร	1.7	2.4
5. เพื่อชำระหนี้สิน	0.9	1.3
6. อื่นๆ	3.2	4.5
รวม	100	100

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 ชุมชน 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544

(1) ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมด (2) ร้อยละของครัวเรือนที่กู้

ตาราง 7.12 เปรียบเทียบหนี้ใหม่ของหมู่บ้านที่เทคโนโลยีการเกษตรต่างกัน

สภาพเทคโนโลยี	ร้อยละของครัวเรือนที่เป็นหนี้ใหม่ต่อครัวเรือนทั้งหมด
หมู่บ้านเทคโนโลยีการเกษตรก้าวหน้า	
บ.ทุ่งใหญ่ จ.ศรีสะเกษ (ทำไร่เป็นหลัก)	78.9
บ.วังตะเข้ จ.ชัยภูมิ (ทำไร่เป็นหลัก)	83.7
หมู่บ้านเทคโนโลยีการเกษตรดั้งเดิม	
บ.โสมน จ.สุรินทร์ (ทำนาเป็นหลัก)	31.3
บ.บ่อใหญ่ จ.ขอนแก่น (ทำนาเป็นหลัก)	23.5

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2533: 146

ตาราง 7.13 แหล่งเงินกู้ของครัวเรือนชนบทอีสานในปัจจุบัน

แหล่งเงินกู้	ครัวเรือนที่กู้	ร้อยละ (1)	เฉลี่ยเงินกู้/ครัวเรือน (2)	(3)	(4)	เงินกู้รวมตามแหล่ง	ร้อยละ (5)
1. พ่อค้า นายทุน	85	7.6	2,698	1,915	35,460	3,014,139	5.6
2. ญาติ	177	15.8	3,837	2,723	24,213	4,285,699	8.0
3. ธนาคารเอกชน	16	1.4	100.1	711	69,906	1,118,499	2.1
4. สหกรณ์	151	13.5	8,592	6,097	63,556	9,597,019	17.8
5. ธนาคารของรัฐ	727	65.1	27,522	19,531	42,287	30,742,399	57.1
6. กลุ่มออมทรัพย์	165	14.8	1,601	1,136	10,837	1,788,024	3.3
7. มิยาซาวา	40	3.6	829	588	23,147	925,899	1.7
8. อื่นๆ	144	12.9	2,104	1,493	16,323	2,350,525	4.4
รวม	1,117	100	48,185	34,195		53,822,023	100

(1) ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมดที่กู้

(2) เฉลี่ยจากครัวเรือนทั้งหมดที่กู้ (N = 1,117)

(3) เฉลี่ยจากครัวเรือนทั้งหมด (N = 1,574)

(4) เฉลี่ยเฉพาะสถาบันที่กู้

(5) ร้อยละของเงินที่กู้แต่ละสถาบัน

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 ชุมชน 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544

5) การกู้เงินในระยะหลังของเกษตรกร แม้วัตถุประสงค์หลักในการกู้ คือ นำไปใช้ในการผลิต รองลงมาเพื่อการบริโภค อันดับสามคือ เอาไปใช้เพื่อการผลิตและบริโภคพอๆ กัน (ดังปรากฏในตาราง 7.11)

7.4 ทำให้ช่องว่างของรายได้ระหว่างคนกลุ่มต่างๆเพิ่มขึ้น (การกระจายรายได้ลดลง)

ประเด็นแรกความแตกต่างระหว่างคนไทยภาคต่างๆและคนในเมืองกับคนชนบท ขอยกงานของ ดร.ธวัชชัย ยงกิตติกุล เรื่อง "การกระจายรายได้" โดยเปรียบเทียบรายได้ปี 2505-06 กับปี 2511-12 ได้ข้อสรุปว่า (1) ในปี 2511-12 ภาคอีสานมีความแตกต่างระหว่างรายได้ของคนในเมืองกับคนในชนบทมากที่สุด คือ 27,722 ต่อ 9,175 บาทต่อครัวเรือน หรือ 3.02 : 1 (2) ครัวเรือนในเมืองภาคต่างๆรายได้ใกล้เคียงกัน แต่ครัวเรือนในชนบททุกภาคแตกต่างกันมาก (3) ครัวเรือนในภาคอีสานยากจนที่สุด (4) เมื่อเปรียบเทียบ 2 ช่วง พบว่ารายได้ของครัวเรือนที่อยู่ในเมืองและในชนบทมีความเหลื่อมล้ำมากขึ้น ขณะที่รายได้ของครัวเรือนในเมืองภาคต่างๆมีความแตกต่างน้อยลง (5) ครัวเรือนที่ยากจนมาก (รายได้ต่ำกว่า 1 พันบาท/ครัวเรือน/ปี) ของภาคอีสานมีมากที่สุดทั้ง 2 ช่วง และจำนวนคนกลุ่มนี้เพิ่มขึ้นจากร้อยละ 41.44 เป็นร้อยละ 53.38 ของคนจนทั้งประเทศ (รายละเอียดโปรดดูตาราง 7.14) (6) หากไม่แยกภาคพบว่ากลุ่มครัวเรือนที่มีรายได้ต่ำสุด 20% ซึ่งอยู่ในเมืองมีสัดส่วนของรายได้เพิ่มขึ้นจากร้อยละ 3.5 เป็น 6.5 ของรายได้ทั้งหมด ในขณะที่ครัวเรือนในชนบทในกลุ่มที่มีรายได้ต่ำสุด 20% กลับมีสัดส่วนของรายได้ลดลงจากร้อยละ 6.0 เป็น 5.5 ส่วนกลุ่มครัวเรือนที่มีรายได้สูงสุดในชนบท 5% แรกมีรายได้ไม่เปลี่ยนแปลง คือ ร้อยละ 22 เหมือนกันทั้ง 2 ช่วง *(ธวัชชัย ยงกิตติกุล, ม.ป.ป.: 154-184)*

ประเด็นที่สอง ความแตกต่างระหว่างเกษตรกรกับคนอาชีพอื่นมากขึ้น ขอยกตัวอย่าง งานวิจัยของ สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ (2535) ซึ่งศึกษาในหมู่บ้านชานเมือง 3 จังหวัดของภาคอีสาน พบความแตกต่างของรายได้ระหว่างอาชีพการเกษตร นอกการเกษตร และอาชีพผสม เป็นอย่างมาก กล่าวคือ บ้านกอกรายได้ของครัวเรือนอาชีพการเกษตรต่อรายได้ของครัวเรือนอาชีพนอกการเกษตร = 1 : 7.84 แปลว่ารายได้ของครัวเรือนอาชีพนอกการเกษตร 1 ครัวเรือน เท่ากับอาชีพการเกษตรเกือบ 8 ครัวเรือน บ้านดอนแต้วแต่ละกลุ่มไม่ต่างกันนัก ส่วนบ้านโนนขมิ้นต่างกันมาก ระหว่างอาชีพการเกษตรกับอาชีพผสม (เกษตร+นอกเกษตร) 1 : 8.93 หากเอาทั้ง 3 หมู่บ้านมาเฉลี่ยกัน พบว่าสัดส่วนของรายได้ครัวเรือนอาชีพการเกษตรต่อนอกการเกษตรต่อผสม = 1 : 3.23 : 3.41 *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2535: 32-33)*

ตาราง 7.14 ร้อยละของครัวเรือนที่มีรายได้ต่ำกว่าหนึ่งพันบาท จำแนกตามภาคต่างๆในปี พ.ศ.2505-06 และ พ.ศ.2511-12 (รายได้คิดเฉพาะที่เป็นตัวเงิน)

	ในเมือง		ชนบท		รวม	
	2505-06	2511-12	2505-06	2511-12	2505-06	2511-12
กรุงเทพ-ธนบุรี	1.40	0.29	-	0.26	1.40	0.55
ภาคกลาง	1.17	0.10	13.23	9.90	14.40	10.10
ภาคตะวันออก	0.36		4.39		4.70	
ภาคเหนือ	2.20	0.29	24.04	23.22	26.24	35.51
ภาคอีสาน	1.19	0.17	41.44	53.38	42.63	53.55
ภาคใต้	0.67	0.22	9.92	12.08	10.59	12.30
ทั้งประเทศ	6.99	1.16	93.01	98.84	100.00	100.00

ที่มา : ธวัชชัย ยงกิตติกุล ม.ป.ป.: 182

ตาราง 7.15 เปรียบเทียบรายได้ของครัวเรือนอีสาน 3 อาชีพ/ปี

อาชีพ	บ้านกอก (ขอนแก่น)		บ้านดอนแต้ว (นครราชสีมา)		บ้านโนนขมิ้น (อุดรธานี)		เฉลี่ย		มากกว่าอาชีพการเกษตร(%)
	บาท	สัดส่วน	บาท	สัดส่วน	บาท	สัดส่วน	บาท	สัดส่วน	
การเกษตร	12,000	1.00	32,964	1.00	11,024	1.00	18,663	1.00	-
นอกการเกษตร	94,089	7.84	41,154	1.25	45,372	4.12	60,205	3.23	223
ผสม	56,400	4.70	35,965	1.09	98,400	8.93	63,588	3.41	241
เฉลี่ย	54,163	4.51	38,965	1.18	51,599	4.68	47,485	2.54	151

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ 2535: 32-33

ประเด็นที่สาม จำนวนคนจนมากขึ้น ขอยกตัวอย่าง ในงานของ ดร.เมธี ครองแก้ว ได้แสดงให้เห็นว่า จำนวนประชากรที่อยู่ต่ำกว่าระดับขีดความยากจนของภาคอีสานมีมากกว่าทุกภาคทุกช่วงเวลา และจำนวนได้เพิ่มขึ้นจากร้อยละ 44.9 เป็นร้อยละ 55 ในปี 2518/19 และปี 2535 จำนวนคนจนได้เพิ่มจาก 6.7 ล้าน เป็น 8.2 ล้าน ในปี 2518/19 และปี 2531 ดังปรากฏในตาราง 7.16 คิดเป็นร้อยละ 52.34 และ 58.99 ของบ้านจนทั้งประเทศ

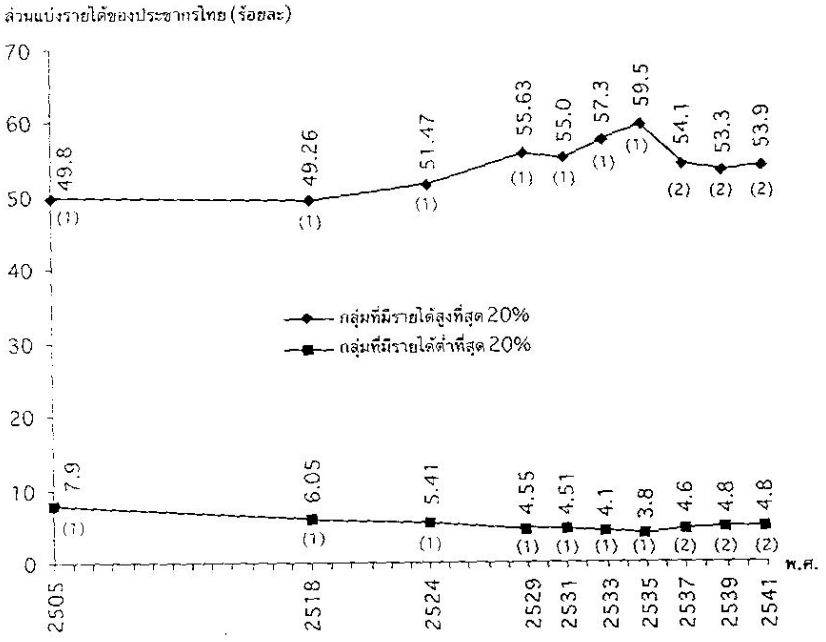
ประเด็นสุดท้าย ช่องว่างระหว่างคนรวยกับคนจนห่างออกไปทุกที ตามรูป 7.5 จะเห็นว่าในปี 2505 ประชากรกลุ่มที่มีรายได้สูงสุด 20% มีรายได้รวมกันถึงร้อยละ 49.8 ของรายได้ของประชากรทั้งหมด ในขณะที่ประชากรกลุ่มที่มีรายได้ต่ำสุด 20% มีรายได้เพียงร้อยละ 7.9 ซึ่งต่างกัน 6.3 เท่า ปี 2524 กลุ่มที่มีรายได้สูงสุดมีรายได้เพิ่มเป็นร้อยละ 51.47 ขณะที่กลุ่มที่มีรายได้ต่ำสุดลดลงเหลือร้อยละ 5.41 ต่างกันเป็น 9.51 เท่า ปี 2535 กลุ่มที่มีรายได้สูงสุดมีรายได้ถึงร้อยละ 59.5 ขณะที่กลุ่มที่มีรายได้ต่ำสุดมีรายได้เพียงร้อยละ 3.8 ต่างกันถึง 15.66 เท่า หลังวิกฤติเศรษฐกิจฟองสบู่แตก (ปี 2541) กลุ่มที่มีรายได้สูงสุดมีรายได้ลดลงมาเล็กน้อย เหลือร้อยละ 53.9 ส่วนกลุ่มที่มีรายได้ต่ำสุดมีรายได้ร้อยละ 4.8 แต่ความแตกต่างก็ยังมากอยู่ คือ 11.23 เท่า หมายความว่า คนกลุ่มที่มีรายได้ต่ำสุดทำงาน 11.23 เดือน มีรายได้เท่ากับคนกลุ่มที่มีรายได้สูงสุดเพียงเดือนเดียว ดังนี้คือ ความล้มเหลวที่สำคัญของระบบทุนนิยมที่ไทยรับเข้ามา 1 ศตวรรษเศษ

ในภาคอีสานความแตกต่างระหว่างกลุ่มที่มีรายได้สูงสุด 20% กับคนที่มีรายได้ต่ำสุด 20% ก็เป็นไปในทำนองเดียวกันกับแนวโน้มของประเทศ คือ ในปี 2533 กลุ่มแรกมีรายได้ถึงร้อยละ 52.9 ส่วนกลุ่มต่ำสุดมีรายได้เพียงร้อยละ 5.9 ซึ่งต่างกันเป็น 9 เท่า ต่อมาในปี 2535 เพียง 2 ปี กลุ่มแรกก็มีรายได้เพิ่มเป็นร้อยละ 56 กลุ่มต่ำสุดลดลงเหลือ 5.4 ต่างกันเป็น 10.4 เท่า ดังปรากฏรายละเอียดในตาราง 7.17 แล้ว

ตาราง 7.16 สัดส่วนของประชากรที่อยู่ต่ำกว่าระดับขีดความยากจน

	2518/19	2524	2529	2531	2533	2535
ร้อยละของประชากรที่มีรายได้ต่ำกว่าระดับ						
ขีดความยากจน						
ภาคอีสาน	44.9	35.9	48.2	67.1	62.0	55.0
ภาคเหนือ	33.2	21.5	25.5	49.9	40.3	39.2
ภาคใต้	30.7	20.4	27.2	48.7	42.5	31.9
ภาคกลาง	13.0	13.6	15.6	40.7	34.0	23.2
กรุงเทพฯ	7.8	3.9	3.5	14.7	8.3	5.0
เฉลี่ยทั้งประเทศ	30.0	23.0	29.5	48.8	43.2	36.5
จำนวนประชากรที่มีรายได้ต่ำกว่าระดับ						
ขีดความยากจน (ล้านคน)						
ภาคอีสาน	6.7	5.9	8.9	8.2	n.a.	n.a.
ทั้งประเทศ	12.8	11.0	15.6	13.9	n.a.	n.a.
เส้นความยากจน (บาท						
เมือง	2,916	5,151	5,834	10,382	11,700	12,764
ชนบท	1,981	3,454	3,823	6,868	7,416	8,366

ที่มา : เมธี ครองแก้ว 2540: 146

รูป 7.5 ส่วนแบ่งรายได้ของประชากรไทย แยกเป็น 5 กลุ่มตามระดับรายได้

ที่มา : *(1) พ.ศ. 2505-2535 ได้จาก สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ และสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย*

(2) พ.ศ. 2537-2541 ได้จากการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน ของ สำนักงานสถิติแห่งชาติ ประมวลผลโดย กองประเมินผลการพัฒนา สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

อ้างใน สุวิทย์ วิบุลผลประเสริฐ (บ.ก.) 2540: 27

ตาราง 7.17 ส่วนแบ่งรายได้ของประชากรอีสานและกรุงเทพฯ แบ่งตามกลุ่ม 5 กลุ่ม กลุ่มละ 20% ของจำนวนประชากร (ร้อยละของรายได้ทั้งหมด)

กลุ่มประชากรอีสาน	ปี 2533			ปี 2535		
	เมือง	ชนบท	เฉลี่ย	เมือง	ชนบท	เฉลี่ย
กลุ่มที่มีรายได้สูงสุด (20%)	55.9	48.8	52.9	56.9	51.4	56.0
กลุ่มที่มีรายได้อันดับ 2 (20%)	20.9	20.1	19.1	21.3	19.5	18.2
กลุ่มที่มีรายได้อันดับ 3 (20%)	11.9	14.0	13.0	11.6	13.3	12.0
กลุ่มที่มีรายได้อันดับ 4 (20%)	7.5	10.4	9.2	6.7	9.7	8.5
กลุ่มที่มีรายได้ต่ำสุด (20%)	3.9	6.6	5.9	3.5	6.2	5.4
ประชากรกรุงเทพฯ						
กลุ่มที่มีรายได้สูงสุด (20%)			49.1			52.1
กลุ่มที่มีรายได้อันดับ 2 (20%)			21.0			19.7
กลุ่มที่มีรายได้อันดับ 3 (20%)			14.3			13.5
กลุ่มที่มีรายได้อันดับ 4 (20%)			10.1			9.4
กลุ่มที่มีรายได้ต่ำสุด (20%)			5.5			5.3

ที่มา : เมธี ครองแก้ว, 2540: 150-151

7.5 เกิดชนชั้นในบางหมู่บ้าน[1]

ก่อนเข้ายุคพืชพาณิชย์ บางหมู่บ้านก็มีคนรวยคนจนอยู่แล้วในหมู่บ้าน อันเกิดจากการครอบครองปัจจัยการผลิตที่แตกต่างกัน คือ ที่ดิน ตระกูลที่มาตั้งหมู่บ้านหรือกลุ่มคนที่มาตั้งรกรากเป็นกลุ่มแรกเป็นกลุ่มที่ได้เปรียบ พวกนี้จับจองที่ดีๆ ไปหมด กลุ่มคนที่อพยพมาทีหลังจึงได้ที่ไม่ค่อยดี หรือได้ที่ดินน้อย

[1]ใน 12 หมู่บ้านที่ศึกษา มี 4 หมู่บ้าน (บ.ตระแสง, บ.โนนเปลือย, บ.โนนม่วง และ บ.ท่าสะอาดใต้) ที่มีชนชั้นคนรวยคนจนอย่างเห็นได้ชัด

เมื่อเข้าสู่ยุคพืชพาณิชย์ ความแตกต่างระหว่างคนรวยคนจนยิ่งมากขึ้น เพราะคนรวยมีทุนมากกว่า จึงสามารถปลูกพืชพาณิชย์ได้มากกว่า ยิ่งกว่านั้นมักจะปลูกพืชพาณิชย์ก่อนคนอื่น จึงขายได้กำไรมาก ส่วนคนจนที่ดินก็มีน้อย ทุนก็มีน้อย เมื่อต้องไปกู้เงินคนอื่นที่รวยกว่ามาลงทุน พอขายพืชพาณิชย์ได้ก็ต้องแบ่งผลผลิตส่วนเกินเอาไปใช้หนี้ที่กู้มา รวมทั้งดอกเบี้ยที่สูงมาก กำไรจากการทำพืชพาณิชย์จึงมีน้อยมาก ถ้าปีใดพืชพาณิชย์ปลูกกันมาก ราคาตก ก็อาจจะขาดทุน ในขณะที่คนรวยนอกจากทำนาทำไร่แล้ว ยังมักจะออกเงินกู้ ทำการค้า บางรายก็เดินรถด้วย การสะสมจึงมากขึ้นเรื่อยๆ และมีความคล่องตัวทางการเงินสูงกว่า เพราะเอากำไรของกิจการหนึ่งมาช่วยให้อีกกิจการหนึ่งมีสภาพคล่องได้

ต่อไปนี้จะเป็นกรณีศึกษาสามนายทุนจาก 2 หมู่บ้าน 2 คนแรกเป็นคนไทยอีสาน คนสุดท้ายเป็นคนไทยเชื้อสายจีนปนเขมร

(1) กรณีนายจินดา

นายจินดา (นามสมมุติ) อายุ 73 ปี เป็นลูกชายคนโตของนายชาด ซึ่งเป็นคหบดีเก่าแก่ และผู้นำอย่างไม่เป็นทางการของหมู่บ้านมาหลายสิบปีแล้ว นายจินดาเป็นนักเรียนรุ่นแรกของโรงเรียนบ้านโนนเปลือย เมื่อผ่านการบวชเรียนและคัดเลือกทหารแล้วก็แต่งงานในปี 2494 กับสาวตระกูลดิเรกศิลป์ซึ่งเป็นตระกูลที่มีฐานะดีตระกูลหนึ่ง คนจากตระกูลนี้ต่อมาได้เป็นผู้ใหญ่บ้านคนหนึ่งของโนนเปลือย เขาอยู่กับพ่อตาได้ 9 ปีก็แยกเรือนออกมา นายจินดาเป็นคนหนักเอาเบาสู้ ซึ่งเป็นลักษณะที่ได้มาจากพ่อของเขา ก่อนที่จะตั้งตัวจนเป็นคนรวยอันดับหนึ่งของหมู่บ้าน เคยรับจ้างขุดดินไร่ละ 50 บาท (ขุดตอปรับพื้นที่ซึ่งเป็นป่ารกให้ทำไร่ได้) เคยรับจ้างเลื่อยไม้ขายร้านค้าในเมืองชัยภูมิ สมัยนั้นต้นไม้ใหญ่ๆมีมากมายใกล้ๆหมู่บ้านไม่ต้องขออนุญาตจากทางการ ตัดจนไม้ใหญ่ๆไม่มีจะให้ตัด (มีแต่ในดงไกลมากไม่คุ้มค่าขนส่ง) จึงเลิกเลื่อยไม้ขาย ในราวปี 2501 หรือ 2502 เกิดฝนแล้งมากได้ลงไปหางานปักษ์ใต้กับน้องชาย และเพื่อนๆอีกหลายคน ทำงานอยู่ราว 5 เดือนเก็บเงินได้จำนวนหนึ่งซื้อสร้อยทองคำหนัก 1 บาท ราคา 450 บาท มาฝากภรรยาและเหลือเงินสดกลับมาบ้าน 5 บาท เคยรับจ้างขุดดินหลุม (1 ลูกบาศก์เมตร) ละ 2.50 บาท

นายจินดาเป็นคนกล้าได้กล้าเสีย และมีความคิดริเริ่มใหม่ๆต่างจากชาวบ้านโดยทั่วไป กล่าวคือในช่วงปี 2494-2505 เขาได้ลักลอบต้มเหล้าเถื่อนเพราะเห็นว่าเหล้าโรงราคาแพงเกินไป เขาทำขายขวดละ 1.50 บาท ถ้ากลั่นแล้วขวดละ 2-2.50 บาท เหล้าเถื่อนของเขาขายดีมากเพราะชาวบ้านเวลาลงแขกไม่ว่าจะเป็นดำนา เกี่ยวข้าว ฟาดข้าว ยกเรือน เลื่อยไม้ หรือมีงาน แม้กระทั่งเล่นโบกก็ต้องมีการเลี้ยงเหล้ากันเป็นประเพณี การต้มเหล้าเถื่อนของเขาได้กำไรดีและไม่ต้องใช้ทุนหรือเวลามาก หมักเหล้าทิ้งไว้ไปทำงานอะไรก็ได้ ถึงเวลาก็มาดูว่าเหล้าใช้ได้หรือยัง ลูกค้าของ

เขามีทั้งในหมู่บ้านและหมู่บ้านใกล้เคียง เขามาเลิกต้มเหล้าเถื่อนเมื่อทำธุรกิจการค้ามาก ไม่มีเวลามาดูแลกิจการเหล้าเถื่อน

ในปี 2500 เขาเป็นคนแรกในหมู่บ้านที่ออกเงินให้กู้ โดยคิดดอกเบี้ยร้อยละ 10/เดือน และทำสืบเนื่องกันมาจนทุกวันนี้ เป็นนายทุนเงินกู้รายใหญ่ที่สุดในหมู่บ้าน ผู้กู้ราวร้อยละ 70 ของผู้กู้ทั้งหมดในหมู่บ้านมากู้จากเขา ถ้าคนสนิทกันก็คิดดอกเบี้ย 5-8% ต่อเดือน ถ้าคนอื่นๆคิดดอกเบี้ย 10% ต่อเดือน

ในปี 2504* เขาเป็นคนกลุ่มแรกของหมู่บ้านที่นำปอมาปลูกในหมู่บ้าน ปีแรกเขาปลูก 7 ไร่ มีคนปลูกกันไม่กี่คน พอเห็นเขารวยจากการปลูกปอชาวบ้านก็เริ่มปลูกตาม ปลูกติดต่อกันมาจนทุกวันนี้

ในปี 2505 เขาเริ่มทำการค้าขายซื้อหมูนำไปขายเจ๊กในตลาดขณะเดียวกันก็ซื้อนกแก้วจากในดงไปส่งตลาดชัยภูมิด้วย การค้านกแก้วเลิกไปเพราะไม่ค่อยมีนกแก้ว หลังค้าได้ไม่นาน

ในราวปี 2510 เขาเริ่มค้าขายของชำ โดยให้ภรรยาเป็นกำลังสำคัญทางด้านนี้ กิจการนี้เลิกไปเมื่อภรรยาป่วย (และต่อมาก็ถึงแก่กรรมในปี 2524)

ในปี 2516** เขาเป็นคนกลุ่มแรกในหมู่บ้านที่นำมันสำปะหลังเข้ามาปลูกโดยไปเอาพันธุ์มาจาก อ.ด่านขุนทด นครราชสีมา นับแต่นั้นมา บ้านโนนตะแบกก็ปลูกมันสืบต่อมาจนทุกวันนี้

ในปี 2518 เขาเริ่มกิจการค้ามัน ในปีแรกเขาซื้อมันสด กก.ละ 25-30 สต. มาทำมันตากแห้งขาย กก.ละ .90-1.10 บาท กิจการได้ขยายขึ้นเรื่อยๆในปี 2519 เขาได้กู้เงินจากธนาคารพาณิชย์มาใช้เป็นทุนหมุนเวียนเป็นครั้งแรก ทำให้กิจการค้ามัน เขาขยายตัวอย่างรวดเร็ว เขารับซื้อ-ขายปอด้วย เพื่อให้การรับซื้อเป็นไปอย่างกว้างขวางเขามีเอเยนต์รับซื้อ 3 แห่ง มีที่บ้านปากค่ายช่องแมว (ซึ่งอยู่คนละฝั่งแม่น้ำชี ห่างจากโนนตะแบกราว 2 กม.) บ้านหนองทุ่ม (ห่างจากโนนตะแบกราว 20 กม.) บ้านวังกำแพง (ห่างจากโนนตะแบกราว 40 กม.) แต่ละแห่งมีเอเยนต์ 1-3 คน เอเยนต์เหล่านี้เป็นคนในหมู่บ้านนั้นๆ ซึ่งทำให้การซื้อขายสะดวก เพราะเป็นคนบ้านเดียวกันทุกรายจะได้รับ

---

* นายกอง น้องชายของนายจินดา เล่าว่า เริ่มปลูกปอครั้งแรกประมาณปี 2500

** นายกองเล่าว่า ปีที่ปลูกมันครั้งแรกปี 2505 แต่ปลูกแล้วไม่มีคนรับซื้อ จึงเลิก และมาปลูกใหม่ปี 2515

เงินสำรองจากนายจินดาคนละหลายหมื่น บางคนเขาก็ออกเงินซื้อรถให้ไปใช้ก่อน แต่อย่างไรก็ตามการเพิ่มจุดรับซื้อดังกล่าวไม่ค่อยได้ผลเพราะเอเยนต์บางคนเอาเงินที่เขาลงทุนให้ไปใช้ในกิจการอื่น ไม่ได้เอาไปซื้อปอและมัน ทำให้ต้องค่อยๆลดและเลิกเอเยนต์ไปในที่สุด ในปี 2523 แต่เงินเขาก็ไม่สูญเปล่า เพราะเขาเป็นคนรอบคอบเสมอเวลาจ่ายเงินให้เอเยนต์เขาจะทำหลักฐานการกู้เงินเอาไว้ เมื่อไม่มีเงินใช้คืนเขาก็ยึดที่นา มีรายหนึ่งนำเงินเขาไป 30,000 บาท ต้องยกนา 14 ไร่ให้เขาและมีอยู่ 2 คนที่เป็นจำเลยในคดีแพ่งเพราะไม่มีเงินมาใช้หนี้เขา

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วแต่ต้นว่านายจินดา เป็นคนที่มีความคิดริเริ่มและกล้าได้กล้าเสีย อันเป็นลักษณะของพ่อค้าหรือนายทุนที่ประสบความสำเร็จ ในปี 2517* เขาได้ซื้อรถไถเดินตามมาใช้ในกิจการทำไร่ ทำนา เป็นกลุ่มแรกๆที่นำเทคโนโลยีมาใช้ในการเกษตร

ในปี 2520 และ 2521 เขาได้ลงทุนซื้อรถบรรทุก 6 ล้อ ขนาดกลางมาใช้ 2 คัน เพื่อใช้ในกิจการค้าปอ-มัน แทนที่จะใช้เกวียนแบบที่มีคนใช้กันแต่ก่อน ซึ่งช้าและบรรทุกได้น้อยเขาเองก็เคยขายปอ-มันให้นายทุนใหญ่ชัยภูมิ ซึ่งจะขนสินค้าไปเอง แต่วิธีเก่าไม่สะดวก ไม่มีอิสระ พอเขามีรถเองกิจการก็ก้าวหน้าไปรวดเร็ว ในปี 2527 เขากับน้องชายซื้อรถสีมันและรถตักมัน 2 คัน ราคา 190,000 บาท นับว่าเป็นการใช้เทคโนโลยีที่ทันสมัยมาก เครื่องสีมันและรถตักมันทำให้ประหยัดค่าคนงานไปได้ราวๆ60% และยังทำงานได้มากกว่าคนหลายสิบเท่าเขาจึงขยายลานมันออกไปอีก 1 แห่ง โดยร่วมทุนกับนายกองน้องชาย ในปี 2527 และ 2528 ได้สร้างฉางเก็บปอ-มันอีก 2 ฉาง นายจินดา จึงเป็นนายทุนเงินกู้และพ่อค้า “ของป่า” **(มัน,ปอ) ที่ใหญ่ที่สุดของโนนเปลือย ในช่วงดังกล่าวจนถึงปี 2538 นายจินดาได้ตั้งฟาร์มเลี้ยงไก่เนื้อเป็นคนที่ 3 ของหมู่บ้าน ไล่เลี่ยกับ 2 รายแรก ปัจจุบันมีบ้านโนนเปลือยมี 6 รายที่ตั้งฟาร์มเลี้ยงไก่แบบนายจินดา ฟาร์มของนายจินดาเป็นฟาร์มขนาดใหญ่อยู่ทางตะวันตกของหมู่บ้าน ข้างล่างมีบ่อปลาเลี้ยงปลาดุกด้วย ไก่เนื้อที่ว่า 1 โรง มีไก่ ราว 3,500 ตัว 3โรง 10,500 ตัว เลี้ยง 45 วัน ก็จับส่งบริษัทสหฟาร์ม รับซื้อเอาไก่ไปฆ่าและแพ็คกิ้งส่งนอก บริษัทสหฟาร์ม ตั้งอยู่ที่ จ.ลพบุรี (อ.ชัยบาดาล) บริษัทดังกล่าวเป็นผู้จัดลูกไก่ อาหารและยามาให้ผู้เลี้ยงก่อนแล้วหักบัญชีกันทีหลัง

---

* นายทีเล่าว่า เขาเป็นคนแรกที่ซื้อรถไถเดินตาม คนในหมู่บ้านก็ยอมรับ แต่ พ.ศ. ที่นายทีระบุว่าซื้อรถไถเดินตามคันแรกปี 2519

** เป็นภาษาชาวบ้านโนนตะแบก หมายถึง ปอและมันเท่านั้น

นอกจากเขาจะเอาดีทางออกเงินกู้และค้าของป่าแล้ว เขายังสะสมหลักทรัพย์ที่นับวันจะมีราคาสูงขึ้นนั่นคือที่ดิน เริ่มตั้งแต่ปี 2504 ซื้อที่ป่า 70 ไร่ ราคา 2,000 บาท อีกแปลงหนึ่ง 16 ไร่ ราคา 16,000 บาท ซึ่งเป็นที่นา ประมาณปี 2510 เขายึดที่นามาแปลงหนึ่ง 11 ไร่ เพราะเจ้าของนากู้เงินเขาไป 5,000 บาท ดอกเบี้ยเพิ่มพูนถึง 16,000 บาท ไม่สามารถจะใช้คืนได้จึงยกที่นาให้นายจินดาเพื่อล้างหนี้ ในปีเดียวกันก็ซื้อที่ป่า 7 ไร่ ราคา 700 บาทเท่านั้น พวกที่ป่านี้เขาต้องจ้างคนไปขุดถางจึงจะสามารถเพาะปลูกได้ ที่ 7 ไร่ จ้างหมดเงิน 1,200 บาท ปี 2511 เขาซื้อที่ดินอีก 13 ไร่ เป็นเงิน 30,000 บาท ปี 2512 ซื้อที่ปลูกบ้านให้ลูกสาวคนโต 2 งาน รวมราคาบ้านที่ปลูกให้ด้วยเป็นเงิน 65,000 บาท ในปี 2518-2519 เขายึดที่นา 14 ไร่ จากเอเยนต์ของเขาซึ่งนำเงินของเขาไปลงทุน 30,000 บาท แล้ว หาคืนไม่ทัน รวมเขามีที่ดินทั้งที่นา ที่ไร่ ที่ปลูกบ้าน 131.5 ไร่ อันนี้ยังไม่รวมที่ดินอีกส่วนหนึ่งที่เป็นมรดก การที่เขามีที่ดินมากทำให้เขามีหลักทรัพย์ในการค้ำประกันเวลากู้เงินจากธนาคารได้มากกว่าใครๆในหมู่บ้าน ธนาคารในตัวเมืองชัยภูมิรู้จักเขาดี ถือว่าเขาเป็นลูกค้าชั้นดี เขาได้ใช้ความได้เปรียบข้อนี้กู้เงินมาทำธุรกิจค้าปอ-มัน และออกเงินกู้ ซึ่งกิจการอันหลังทำกำไรให้เขามาก เพราะเขาเสียดอกให้ธนาคารเพียง 17-19% ต่อปี แต่เขาได้ดอกจากชาวบ้าน 60-120% ต่อปี

อนึ่ง นายจินดา นอกจากจะเป็นคนฉลาดแล้วยังเป็นคนขยันและรอบคอบในธุรกิจที่เกี่ยวกับเงินๆทองๆของเขาเสมอ และเขาได้นำธุรกิจอันหลังไปสัมพันธ์กับธุรกิจค้าปอ-มัน กล่าวคือในการกู้เงินถ้าเป็นผู้กู้รายย่อยไม่เกินพันไม่ต้องทำสัญญาเงินกู้ แต่เขาจะมีสมุดบัญชีลงรายการไว้ ผู้กู้จะต้องลงลายมือไว้เวลากู้เงิน ถ้าเป็นพันบาทขึ้นไปก็ให้ทำสัญญาเงินกู้ไว้ด้วย ถ้าเกินกว่า 2,000 บาท ก็มักจะต้องมี นส.3 ค้ำประกัน คนที่กู้จะต้องขายปอ และมันให้เขาทุกราย ในราคาที่เขากำหนด ซึ่งราคานี้จะต่ำกว่าราคาที่บ้านเขว้าหรือที่ชัยภูมิทุกครั้งไป เช่น ราคาหัวมันสดที่บ้านเขว้า กก.ละ 40 สต. เขาจะซื้อ 36 สต. ซึ่งชาวบ้านส่วนมากไม่ทราบราคาที่บ้านเขว้าหรือชัยภูมิ ส่วนราคาในหมู่บ้านเขาเป็นผู้ซื้อรายใหญ่ที่สุด เขาจึงกำหนดเอง รายที่ใหญ่อีกรายหนึ่งก็เป็นน้องชายของเขาเอง และเนื่องจากเข้าหุ้นกันในกิจการค้ามัน ไม่ว่าใครจะซื้อก็ได้ราคาเท่ากัน ที่เหลือเป็นรายย่อย รวมกันไม่ถึง 20% 80% ของปริมาณมันรับซื้อโดย 2 พี่น้อง จินดา-กอง ถ้าหากชาวบ้านทราบราคาที่ชัยภูมิว่าราคาสูงกว่าโนนตะแบก มาต่อว่าเขาว่าซื้อถูกเขาก็จะบอกว่าเขาต้องคิดราคาถูกลงหน่อย เพราะต้องคิดค่าขนส่ง (โนนตะแบกห่างจากตัวเมืองชัยภูมิ 25 กม. ห่างจากบ้านเขว้า 12 กม.) ถ้าหากลูกหนี้เงินกู้เอาปอ-มันไปขายให้คนอื่น เขาจะขึ้นดอกเบี้ยทันที เช่น นายก กู้เขาไปคิดดอกเบี้ยตอนกู้ 5% ต่อเดือนก็คิดเป็น 10% ต่อเดือน ถ้าคิด 7-8% ต่อเดือน ตอนกู้ก็คิดใหม่เป็น 15% ต่อเดือน ฉะนั้นลูกหนี้จึงไม่มีทางเลือกจึงต้องขายสินค้าให้นายจินดา แต่อย่างไรก็ตามเขาจะ

ไม่กดราคามากนัก เพราะถ้ากดมากชาวบ้านก็จะบรรทุกรถอีต๊กไปขายที่ อ.บ้านเขว้า หรือชัยภูมิก็ได้ เพราะการคมนาคมสะดวกกว่าเมื่อก่อนมาก

ในธุรกิจเงินกู้นั้น นายจินดาจะคิดดอกเบี้ยทบต้นทุกเดือน ถ้าผู้กู้ไม่ส่งดอกทุกเดือน ซึ่งการคิดดอกทบต้นทุกเดือน จะทำให้เงินต้นและดอกเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว เช่น นาย ข. กู้เงินนายจินดา 1,000 บาท ใน 1 ปี ถ้าไม่ส่งดอกทุกเดือน ดอกจะเป็นเงินถึง 2,135 บาท รวมเงินต้นอีก 1,000 บาท เป็น 3,135 บาท (ปัดเศษ สต.ทิ้ง) ซึ่งถ้าหากคิดดอกเบี้ยไม่ทบต้น เงินต้น 1,000 บาท ดอก 120% ต่อปี (10% ต่อเดือน) เขาจะเสียดอกเพียง 1,200 บาท ซึ่งต่ำกว่าการคิดดอกทบต้นถึง 935 บาท อันนี้ดอก 10% ต่อเดือน หรือ 120% ต่อปี นั้น จริงๆแล้วคือ 213.5% ต่อปี

ถ้าหากมองในสายตาของคนนอกหรือนักวิชาการจะเห็นว่านายจินดาขูดรีดจากชาวบ้านมากเกินไป เป็นคน “หน้าเลือด” แต่ในสายตาของนายจินดาและครอบครัว ซึ่งผู้เขียนสนทนากับพวกเขาหลายครั้ง เขากลับรู้สึกว่าเขาเสียอีกที่ช่วยเหลือชาวบ้านในเวลาเกิดตกทุกข์ได้ยาก เช่น ลูกเมีย หรือหัวหน้าครอบครัวเจ็บป่วยไม่มีเงินติดบ้านเลย หรือมีไม่พอและจำเป็นต้องนำส่งโรงพยาบาล เฉพาะค่าเหมารถไปก็ 200 บาท ค่ายาค่ากินอยู่ต่างๆอีก รวมแล้วก็เรือนพัน จะหยิบยืมญาติๆก็ไม่มีใครมี ก็ต้องบากหน้าไปหานายจินดา ไม่ว่ากลางคืนกลางวัน หรือวันเสาร์ วันอาทิตย์ เขาสามารถนำเงินมาให้คนที่ไปยืมได้เสมอ บางคนยากจนข้าวไม่มีจะกินก็บากหน้ามาหานายจินดา ซึ่งก็จะได้เงินกลับไป ในสายตาของชาวบ้านเห็นว่านายจินดาเป็นคนดี แม้จะบ่นว่าคิดดอกเบี้ยแพงไป แต่ถ้าเขาไม่ช่วยก็ไม่รู้ว่าใครจะช่วยเขาได้ นายจินดาเป็นที่พึ่งได้ เวลาเขาเดือดร้อน นอกจากนี้เวลาถึงกำหนดต้องส่งเงินเขา ยังไม่ได้ขายผลผลิตก็ขอผลัดได้ (แต่คิดดอกเบี้ยเพิ่มขึ้นตามเวลาที่เพิ่ม) เวลามีงาน เช่น ทอดกฐิน ทอดผ้าป่า งานบุญต่างๆนายจินดาก็มักทำบุญมากกว่าคนอื่นเสมอ ชาวบ้านจึงให้ความเคารพนับถือ เรียกเขาว่า “พ่อจินดา” หรือ “พ่อใหญ่จินดา”

นายจินดาไม่มีลูกชายมีแต่ลูกสาว 3 คน คนโตแต่งงานกับคนโนนแดง ซึ่งมีฐานดี เรียกสินสอด 30,000 บาท (คนทั่วไปในหมู่บ้านสินสอดประมาณ 5,000 บาท) นายจินดาสร้างบ้านให้ลูกสาวคนโต 70,000 บาท ลูกสาวคนที่ 2, 3 ก็แต่งงานกับคนที่มีฐานะดีทั้ง 2 คน มีบ้านที่พ่อสร้างให้หลังโตๆคนละหลัง อยู่ใกล้กับพ่อ นายจินดาได้ให้ลูกเขยช่วยดูแลกิจการบางอย่างด้วย *(จินดา จ่าทัน 2528, 2544; กอง จ่าทัน 2528, 2544)*

กล่าวโดยสรุป การสะสมทุนของนายจินดา ในระยะแรกมาจากการตัดไม้เถื่อน เลื่อยไม้ขาย ต่อมาก็ต้มเหล้าเถื่อนขายติดต่อกัน 11 ปี จึงมีทุนมาก กลายเป็นนายทุนเงินกู้ที่ใหญ่ที่สุดของบ้านโนนเปลือย และบ้านใกล้เคียง นายจินดาทำทั้งเงินทุนเงินกู้ ค้าหมู ค้าปอและมัน ทำฟาร์ม

เลี้ยงไก่ขนาดใหญ่ สะสมที่ดินได้ 130 ไร่เศษ และทำการเกษตรด้วย เขาเคยเป็นผู้ใหญ่บ้านในช่วงปี 2530-2531

(2) กรณีนายอินถา

นายอินถา (นามสมมุติ) ปัจจุบัน อายุ 66 ปี เกิดในตระกูลใหญ่ตระกูลหนึ่งของโนนเปลือย แต่งงานเมื่ออายุ 23 ปี (2503) เป็นคนขยันมาก ประหยัด พูดจริง ทำจริง เหล้าบุหรี่ไม่แตะต้อง ภรรยาเป็นคนพูดน้อยและตระหนี่ ความซื่อสัตย์ของคนทั้งสองทำให้ได้รับความเชื่อถือของคนทั่วไปในหมู่บ้าน ที่จริงตอนแต่งงานเขาก็มิได้มีฐานะร่ำรวยแต่ประการใด ค่าสินสอดภรรยาของเขา 1,500 บาท พ่อให้เงินไปตั้งตัว 100 บาท ได้เงินผูกแขนจากฝ่ายหญิง 1 บาท เขาอยู่กับพ่อตา 2 ปี จึงแยกเรือนออกมาในปี 2505 อาชีพหลักและดั้งเดิมสืบมาจนทุกวันนี้คือ การทำนา และต่อมาก็ทำไร่ปอ 15 ไร่ เมื่องานในไร่ในนาเสร็จก็ทำงานนอกภาคเกษตรกรรม เขาเริ่มจับงานตัดเย็บเสื้อผ้าโดยเรียนจากอาจารย์พัน พรมแดง จนสามารถตัดเย็บกางเกงขาก๊วย กางเกงหูรูด และเสื้อฝีมือหยาบๆได้เสื้อกางเกงเหล่านี้เป็นที่นิยมของชาวบ้านสำหรับใส่ทำงานในขณะนั้น เมื่อเย็บได้จำนวนหนึ่งก็พากันไปกับเพื่อน 5-8 คน หาบบ้างสะพายบ้าง เอาเสื้อผ้าที่เขาตัดเย็บเองไปขายยังหมู่บ้านต่างๆตามลำแม่น้ำชี ประมาณ 15-20 หมู่บ้าน ไปคราวหนึ่งประมาณ 1 สัปดาห์ เขาคิดกำไรเพียงตัวละ 1 บาท เมื่อถามว่าทำไมไม่คิดแพงกว่านี้ เขาบอกว่าถ้าคิดแพงกว่านี้เกิดความไม่สบายใจกลัวจะเป็นบาปเพราะการขูดรีด เมื่อขายหมดขากลับก็ซื้อสีเสียด หนังกวาง หนังฟาน หนังวัวแดง ซึ่งเป็นสัตว์ป่าที่ชุกชุมแถบนี้ในยุคนั้น และซื้อพลู (ที่เอามากินกับหมาก) พลูนี้ซื้อมา 10,000 ใบ 10 บาท มาขาย 15 บาท สินค้าเหล่านี้นำมาขายให้เจ๊กกี ที่บ้านหลุบโพธิ์ซึ่งอยู่ห่างจากโนนเปลือยมาทางตัวเมืองชัยภูมิ 7 กม. เที่ยวหนึ่งได้กำไร 50-70 บาท การพักแรมส่วนมากพักบ้านเพื่อน หรือเพื่อนของเพื่อน การกินก็กินกันแบบประหยัด

ในปี 2510 เขาหันมาใช้เทคโนโลยีแทนการหาบและสะพายเสื้อผ้าไปขาย โดยใช้เรือหางยาว เจ้าของเรือก็เป็นเพื่อนที่เคยไปค้าขายกับเขานานมาแล้ว เมื่อไปถึงจุดที่ใกล้หมู่บ้านก็จอดเรือแล้วหาบไปขายอีกต่อหนึ่ง ซึ่งวิธีนี้ทำให้ขนสินค้าได้มาก รวดเร็ว ทำให้ตลาดกว้างขวางกว่าเดิม กำไรที่ได้จากการค้าส่วนหนึ่งนำมาจ้างคนดายไร่ (ค่าแรงวันละ 12-15 บาท ในสมัยนั้น) ในปีนั้นเขาได้เริ่มค้านกแก้วด้วย โดยซื้อจากในดงตัวละ 35 บาท เอามาขายที่หลุบโพธิ์ตัวละ 50-55 บาท ในช่วงนี้เขาเลื่อยไม้ขายด้วย

ในปี 2512 พ่อตายกที่ดินให้อีก 5 ไร่ รวมกับที่ดินที่พ่อให้มาแต่แรก 15 ไร่ เป็น 20 ไร่ และในปีนั้นเองเขาได้ปลูกบ้านใหม่หนึ่งหลัง ใช้เงินเพียง 10,000 บาท เพราะไม้ส่วนใหญ่ไปตัดมาจากป่า ขอแรงเพื่อนๆช่วยลากเข้าหมู่บ้าน บ้านหลังนี้ปลูกบนที่ดิน 2 งาน ซึ่งเขาซื้อมา 6,000 บาท

กิจการค้า (ร้านค้า) นั้นเขาเริ่มจับงานนี้มาตั้งแต่ปี 2510 โดยขายของชำ ให้ภรรยาทำเป็นหลักมาจนลูกสาวโตก็เป็นแรงงานหลักในการค้าขาย ซึ่งกิจการไปได้ดีมาก มีการทำกับข้าวขายเช้า-เย็น ขายดีมาก เพราะขายถูกและรสชาติดี จึงมีลูกค้ามาอุดหนุนมากกว่าร้านอื่นๆ

ในปี 2513 ซื้อที่ป่า (ที่บ้านหนองยาง) 12 ไร่ 1,500 บาท ลงทุนบุกเบิกให้ใช้การได้อีก 600 บาท (บางครั้งก็ขอแรงญาติพี่น้องมาช่วย) ที่ไร่นี้ขายผลผลิตได้ 4,000 บาท/ปี ในตอนนั้น ซื้อวัวและเกวียนราคา 4,200 บาท

ปี 2514 ได้นำเงิน 1,500 บาทไปลงทุนบุกเบิกที่ไร่ของพ่อตา 10 ไร่ ขายผลผลิตได้เงิน 7,000 บาท/ปี นำเงินก้อนนี้ไปจ้างคนเลื่อยไม้ เอาไม้มาขายในปีนี้ได้เลิกเย็บผ้าขาย

ปี 2515 เลิกค้าขายแบบใช้เรือมาค้าขายกับบ้านอย่างเดียว และเริ่มรับซื้อปอจากชาวบ้าน ปีแรกซื้อ กก.ละ 2 บาท ขาย 2.10 บาท การค้าปอครั้งนี้ เจ๊กกีแห่งบ้านหลุบโพธิ์แนะนำ และให้เงินเป็นทุน 3,000 บาท การค้าปอทำให้เขาร่ำรวยเร็วกว่าเดิมมาก ปี 2516 ได้ทำกำไรจากการค้าปอ 30,000 บาท มาสร้างบ้านหลังใหม่ซึ่งอยู่มาจนทุกวันนี้ (หลังเก่ารื้อมาสมทบกับหลังใหม่)

ปี 2516 นี้ได้ที่ดิน 10 ไร่ จากพ่อตาอีก ผลผลิตปีนี้ทำเงิน 35,000 บาท (ขายปอ กก.ละ 3.50 บาท) ไม่รวมกำไรจากการค้าปอ

นายอินถา เป็นคนกล้าได้กล้าเสีย เช่นเดียวกับนายจินดา ในปี 2517 เขาได้ตัดสินใจลงทุนทำโรงสี (รับสีข้าว) ซึ่งเป็นกิจการที่ทำรายได้ให้เขามากติดต่อกันมาจนทุกวันนี้ โรงสีนี้เขาซื้อจากนายมานพ คหบดี ของโนนตะแบก (ปัจจุบันย้ายไปหลุบโพธิ์แล้ว) แต่เงินไม่พอเขาจึงขายที่ดิน 1 แปลง 7,000 บาท ขายสร้อยคอทองคำของภรรยา 1 เส้น 3 บาท ได้เงิน 4,000 บาท รวมจ่ายเป็นค่าโรงสี 45,000 บาท และต้องสร้างโรงเรือนอีก 15,000 บาท เมื่อเขาทำโรงสีก็มีรำจากโรงสี เขาได้นำมาเลี้ยงหมูจึงเป็นอาชีพใหม่ของเขา เขาได้ทำกิจการเลี้ยงหมูใหญ่ที่สุดของหมู่บ้าน ต้องมาสร้างคอกหมูขนาดใหญ่นอกหมู่บ้าน กิจการเลี้ยงหมูเพิ่งมาซบเซาในปี 2527 เพราะราคาตกมากอย่างไม่เคยมีมาก่อน (ลูกหมูอายุ 1 เดือนก่อนหน้านี้ตัวละ 500-600 บาท ตั้งแต่ปี 2527 – กลางปี 2528 เหลือตัวละ 100 บาท ราคาหมูเป็นตัวโตก็ราคาตกเช่นเดียวกัน

ปี 2518 เขาเริ่มปลูกมันสำปะหลังเป็นครั้งแรก เพราะปอไม่ค่อยงอก ปีนั้นมันสดราคา กก.ละ 45 สต. เขาปลูก 10 ไร่ ขายได้เงิน 25,000 บาท

ปี 2519 เขาได้ลงทุนซื้อรถบรรทุกเล็ก 4 ล้อ ราคา 140,000 บาท (ราคาผ่อนส่ง) เพื่อนำมาใช้ในกิจการค้าและโรงสี ในปีนี้เองเขาเห็นว่ามันราคาดีเขาก็เริ่มทำกิจการลานมัน ลงทุนทำลานมัน 10,000 บาท ซื้อเครื่องสีมัน 17,000 บาท แต่มาเกิดอุบัติเหตุรถโดยสารชนรถบรรทุกของเขาทำให้เขากับพรรคพวกอีก 3 คนบาดเจ็บ ปี 2520 จึงขายรถคันแรก แล้วไปซื้อรถบรรทุก 6 ล้อ อีก

คันราคา 180,000 บาท (ผ่อนส่ง) ปี 2521 เขาได้กู้เงินจาก ธกส. 5,000 บาท มาหมุนเวียนในธุรกิจของเขาเป็นครั้งแรก

ในระหว่างปี 2522-2524 เขาซื้อที่ดิน 2 แปลง แปลงหนึ่งเป็นที่บ้าน 1 ไร่ 11,000 บาท อีกแปลงเป็นที่นา 21 ไร่ เป็นเงิน 60,000 บาท

ปี 2526 ปลูกบ้านเป็นเรือนหอให้ลูกชายเป็นเงิน 150,000 บาท และซื้อนาจากพี่สาว 1 แปลง ไม่ทราบจำนวนราคา 13,000 บาท และซื้อโรงสีอีก 1 โรง จากน้องชาย ราคา 100,000 บาท มาตั้ง ทำให้เขาเป็นคนเดียวในหมู่บ้านที่มีโรงสี 2 โรง

ปี 2527 เศรษฐกิจไม่ดี ราคามันตกต่ำมาก จาก กก.ละ 80-90 สต. เหลือ 36-40 สต. และการค้าไม่ค่อยดี โรงสีก็ไม่ค่อยมีงานทำ เพราะชาวนาได้ข้าวน้อย (ฝนแล้ง) ปีนี้เขาขาดทุนเป็นครั้งแรกในชีวิต เป็นเงิน 60,000 บาท

ปี 2528 เขาซื้อที่ดิน 2 ไร่ ราคา 30,000 บาท เอามาทำฟาร์มเลี้ยงหมู และลงทุนสร้างคอกหมูหมดเงินไปอีก 8,000 บาท เลี้ยงหมู 21 ตัว แต่ราคาหมูตกดังได้กล่าวมาแล้ว ในเดือนพฤศจิกายน เขาขายโรงสีไป 1 โรง เพราะดูแลไม่ไหว ข้าวที่จะสีก็น้อย

อนึ่ง นายอินถา ได้ทำธุรกิจกู้เงินเช่นเดียวกับนายจินดา ในอัตราดอกเบี้ยเดียวกัน แต่ปริมาณเงินที่ปล่อยน้อยกว่านายจินดา

นายอินถา มีลูกชาย 1 คน ปัจจุบันค้าข้าว ค้าของชำและทำปั๊มน้ำมัน นอกจากนี้ยังทำไร่อ้อย อยู่บ้านโนนเปลือย ลูกสาว 2 คน คนหนึ่งค้าขายที่กล่าวมาแล้ว อีกคนไม่ชอบค้าขาย ทำแต่นากับไร่ แต่งงานแล้วทั้ง 3 คน โดยบุตรชายแต่งงานกับสาวบ้านยางนาดี เคยไปอยู่กับพ่อตาที่ยางนาดี (ห่างไปราว 4-5 กม.) ลูกสาวคนโตแต่งงานกับคนปากค่ายช่องแมว ลูกสาวคนเล็กแต่งงานกับลูกชายของอดีตผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งมีฐานะดี อดีตผู้ใหญ่บ้านเป็นน้องภรรยาของนายจินดา นายทุนใหญ่ที่กล่าวมาแล้ว *(อินถา อาจโนนเปลือย 2528, 2544)*

กล่าวโดยสรุป นายอินถาสะสมทุนมาจากการค้าเร่เสื้อผ้าที่เขาตัดเองไปตามหมู่บ้านในดงขากลับก็นำของป่าออกมาขาย ต่อมาจึงมีทุนมาทำการค้าปอ ค้ามัน ทำโรงสีถึง 2 โรง เลี้ยงหมู่รายใหญ่ที่สุดในหมู่บ้าน และที่มีการขูดรีดชาวบ้านไม่ต่างจากนายทุนคนอื่นๆ คือ เป็นนายทุนเงินกู้ แม้จะไม่ปล่อยมากเท่านายจินดา พอมาถึงชั้นลูกก็สืบกิจการค้าและทำปั้มน้ำมัน ซึ่งกิจการไปได้ดี เพราะมีถนนสายนครสวรรค์-ชัยภูมิตัดผ่านหมู่บ้านโนนเปลือยในปี 2531

(3) กรณี นายเตี๊ยะ (นามสมมุติ)

นายเตี๊ยะ อายุ 70 ปี พ่อเป็นคนจีน แม่เป็นเขมร เกิดที่บ้านนาบัว ต.นาบัว อ.เมือง จ.สุรินทร์ ย้ายจากบ้านนาบัวมาทำการค้าและทำเหล้าสาโทขาย 3 ขวด 10 บาท ที่บ้านตระแสง ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์ ตั้งแต่ พ.ศ. 2493 ตอนนั้นอายุ 18 ปี โดยได้รับทุนจากพ่อแม่ เขาเป็นคนที่รับเทคโนโลยีใหม่เร็วกว่าชาวบ้านโดยทั่วไป เขาเป็นคนแรกที่ซื้อจักรยานมาใช้ ซึ่งมีประโยชน์ต่อการค้าขายของเขา เพราะสมัยนั้นไม่มีรถจักรยานยนต์และรถโดยสาร จึงใช้จักรยานบรรทุกสินค้าจากในเมืองมาขายในหมู่บ้าน ปี 2496 เขาเป็นคนแรกของหมู่บ้านที่มีวิทยุ (ใช้ถ่านไฟฉาย 78 ก้อน) ปี 2499 เขาได้ตั้งโรงสีโรงแรกในบ้านตระแสง เป็นโรงสีขนาด 5 แรงม้า ใช้เครื่องดีเซล เขาคิดค่าสีหาบละ 1 บาท สีเฉลี่ยวันละ 10 หาบ ในช่วงที่มีเทศกาลประเพณี เช่น วันสารท เข้าพรรษา ออกพรรษา สงกรานต์ จะมีชาวบ้านเอาข้าวมาสีมากมาย แม้หมู่บ้านที่ห่างไปตั้ง 5 กม. เช่น บ้านคอโค บ้านดงมัน บ้านอังกรวง ก็หาบข้าวมาสีกับเขา นอกจากได้ค่าสีแล้วเขายังได้รำเอาไปขายอีก (รำขณะนั้นขายกระสอบละ 3 บาท) ต่อมาเขาได้ตั้งโรงสีแห่งที่ 2 ขึ้น เป็นเครื่องขนาด 16 แรงม้า และบริการมาจนถึงปี 2533

กำไรจากการค้าและโรงสีทำให้เขามีเงินมาซื้อที่ปลูกบ้าน 1 ไร่ ราคา 3,000 บาท ในปี 2505 เขาได้ซื้อที่นา 16 ไร่ ราคา 5,000 บาท ซื้อควาย 4 ตัว เขาไม่ได้ทำนาเอง แต่ให้ชาวบ้านเช่านาไปทำ ผลผลิตได้ 10 เกวียนเขมร (1 เกวียนเขมร มี 36 ถัง ถังละ 20 กก.) แบ่งให้ผู้เช่านา 4 เกวียน นายเตี๊ยะได้ 6 เกวียน เขาเป็นคนแรกที่ซื้อปุ๋ยเคมีมาใส่นาข้าว ในปี 2505 และซื้อรถไถเดินตามเป็นคนแรกด้วย เป็นรถคูโบต้า 7 แรงม้า ตั้งแต่ปี 2506

อนึ่ง ในปี 2500 เขาเคยเป็นนายฮ้อยซื้อควายจากบ้านตระแสงและหมู่บ้านใกล้เคียง 20 ตัว ตัวละประมาณ 2,000 บาท ต้อนกับเพื่อนอีก 1 คน ไปขายที่ฉะเชิงเทรา ตัวละ 2,500 บาท แต่ไม่ค่อยมีกำไร ทำเที่ยวเดียวก็เลิก

ในช่วงที่เขาทำการค้าอยู่นั้น เขายังตัดเย็บเสื้อผ้า ส่วนมากตัดกางเกงหูรูดขายชาวบ้านและยังจ้างชาวบ้านมาทำไร่ปอของเขาด้วย เงินสะสมจากการค้าและขายปอหลายหมื่นบาท เขาได้นำไปซื้อรถยนต์ 4 ล้อ เพื่อมาทำเป็นรถโดยสารวิ่งรับคนในตำบลตระแสงและตำบลคอโคกับตัวเมืองสุรินทร์ ตั้งแต่ พ.ศ. 2498 เที่ยวหนึ่งถ้าบรรทุกเต็มที่ได้ 15 คน ผู้โดยสารบางวันก็ 5 คน บางวันก็เต็มคันรถ ค่าโดยสารคนละ 1 บาท ถ้าข้าวเปลือกคิดค่าระวาง 3 บาท/กระสอบป่าน วันหนึ่งวิ่ง 1 เที่ยว บางวันก็ 2 เที่ยว กิจการเดินรถโดยสารในระยะแรกๆ ดีมาก เขาจึงซื้อรถยนต์ 4 ล้ออีก 2 คัน ใหญ่กว่าคันแรก บรรทุกคนโดยสารเต็มที่ได้ถึง 40 คน แต่มีปัญหาคนขับชอบดื่มสุราและขับออกนอกเส้นทางบ่อยๆ เขาจึงขาย เหลือไว้เพียงคันเดียว

ในปี 2516 เขาเป็นคนแรกของหมู่บ้านที่ซื้อรถจักรยานยนต์และเครื่องรับโทรทัศน์ (ยี่ห้อชาร์ป-ขาวดำ)

อาชีพที่สำคัญอีกอาชีพหนึ่งของนายเตี๊ยะคือ ออกเงินกู้ โดยคิดดอกเบี้ยกับชาวบ้านร้อยละ 10-15 ต่อเดือน นอกจากนี้เขายังตั้งโรงงานทำอิฐเผาอิฐ และขายวัสดุก่อสร้าง

นายเตี๊ยะได้รับเลือกเป็นผู้ใหญ่บ้านในปี 2519 เขาดำรงตำแหน่งมาจนถึงปี 2533 (ช่วงปี 2527-2533 เขาเป็นกำนันด้วย) ในช่วงที่เขาเป็นผู้ใหญ่บ้านเขาเป็นคนพาชาวบ้านมาให้ทหารฝึกไทยอาสาป้องกันชาติ (ท.ส.ป.ช.) จัดกิจกรรมลูกเสือชาวบ้าน 3 ครั้ง ตั้งธนาคารข้าว จัดหาที่ดินก่อสร้างสถานีอนามัยตำบลตระแสง ผลักดันให้เกิดกลุ่มเกษตรกรตำบลตระแสง (ตั้งปี 2528) และเป็นผู้วิ่งเต้นกับ ส.ส.พูลสวัสดิ์ มูลศาสตร์สาทร จนได้งบประมาณ 1 แสนบาท มาขุดลอกหนองทม

กล่าวโดยสรุป นายเตี๊ยะได้ทุนเริ่มต้นทำการค้าจากพ่อของเขาซึ่งเป็นคนจีน เขาได้สะสมทุนให้มากขึ้นจากการทำการค้า ทำเหล้าเถื่อน โรงสี กิจการเดินรถ โรงงานทำอิฐ และที่เหมือนๆ กับนายทุน 2 คนที่กล่าวมาแล้วคือ การขูดรีดชาวบ้านด้วยการออกเงินกู้ สิ่งที่ต่างจากนายทุน 2 คนแรก คือ นายเตี๊ยะให้เช่านาด้วย และคิดค่าเช่านาขูดรีดมาก คือ แบ่งผลผลิตถึงร้อยละ 60 ซึ่งเป็นค่าเช่านาที่สูงมากกว่าท้องที่อื่นๆ ในภาคอีสาน แต่อย่างไรก็ตาม เมื่อเขาสมัครเป็นผู้ใหญ่บ้านและกำนันเขาก็ได้รับเลือก เพราะอิทธิพลทางการเงินของเขา *(เตี๊ยะ ธนะวัฒน์, 2543; ทาน กองสุข, 2544; เริ่ม สานุสันต์, 2543)* นายเตี๊ยะมีลูกหลายคน ทุกคนไปประกอบอาชีพการค้าที่อื่น

จาก 3 กรณีที่กล่าวมาแล้ว จะเห็นว่าเกษตรกรถูกนายทุนในหมู่บ้าน (ซึ่งเชื่อมโยงกับนายทุนนอกหมู่บ้าน) ขูดรีดจากการคิดดอกเบี้ยเงินกู้ที่สูงมากถึงร้อยละ 120-180 ต่อปี เกษตรกรที่มีทุนน้อยจำเป็นต้องกู้เงินจากคนเหล่านี้มาลงทุนทำการเกษตร เพราะมีความหวังว่าเมื่อขายผลผลิตแล้วเอาไปใช้หนี้นายทุนเหล่านั้นคงจะมีกำไรเหลือเอาไปซื้อสิ่งที่เขาจำเป็นต้องใช้ และลงทุนในปีต่อไป แต่ในความเป็นจริงผลผลิตส่วนเกินของเขาถูกนายทุนดังกล่าวแบ่งเอาไปเสียมาก และยังขายผลผลิตไม่ค่อยได้ราคา เพราะถูกพ่อค้าคนกลางซึ่งบางทีก็เป็นคนกลุ่มเดียวกับนายทุนเงินกู้กดราคา จึงมีเงินเหลือไม่มากหลังจากชำระเงินกู้พร้อมดอกเบี้ย ดังนั้น เกษตรกรส่วนใหญ่จึงต้องกู้เอามาลงทุนในปีต่อไปอีก บางทียังต้องแบ่งเงินกู้ดังกล่าวมาใช้ในการบริโภคด้วย ดังตัวเลขที่กล่าวมาแล้ว เกษตรกรส่วนใหญ่จึงยังยากจน ยังเป็นหนี้สินอย่างต่อเนื่องยาวนาน

หากมองในภาพรวม หมู่บ้านอีสานส่วนมากในยุคพืชพาณิชย์ผลิตข้าวได้เหลือกิน ดังตัวอย่างเช่น หมู่บ้านโนนเปลือย ต.ตลาดแร้ง อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่มีการแบ่งชนชั้นระหว่างคนรวยกับคนจนอย่างเห็นได้ชัด หมู่บ้านนี้ในภาพรวมผลิตข้าวได้พอกินและเหลือจาก

บริโภคถึงร้อยละ 55.2 แต่ปรากฏว่ามีครัวเรือนถึงร้อยละ 41.5 ที่ต้องซื้อข้าวกิน เฉลี่ยจำนวนเดือนที่ต้องซื้อข้าวกินถึง 7.1 เดือนต่อปี ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะมีครัวเรือนถึงร้อยละ 23.5 ไม่มีที่ทำกิน และมีครัวเรือนถึงร้อยละ 46.6 ที่มีที่ทำกินเพียง 1-10 ไร่ ซึ่งก็ถือว่าน้อย (ดังปรากฏในตาราง 7.18-7.21) นี่คือปัญหาของการกระจุกตัวของทรัพยากร ซึ่งในที่นี้คือที่ดินอันเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญที่สุดของเกษตรกรไม่ได้กระจายอย่างทั่วถึง ดังนั้นจึงมีครัวเรือนที่มีที่ดินน้อยและไม่มีที่ดินเกือบครึ่งของครัวเรือนทั้งหมดที่ต้องซื้อข้าวกิน

ตาราง 7.18 เปรียบเทียบผลผลิตข้าว การบริโภคของหมู่บ้านโนนเปลือย

รายการ	กก.	ร้อยละ
ผลผลิตข้าว/ปี	962,438	100
ปริมาณข้าวที่บริโภค/คน/ปี	300	
ปริมาณข้าวที่บริโภคทั้งหมู่บ้าน (1,438 คน)	431,400	44.8
ปริมาณข้าวที่เหลือจากการบริโภค	531,038	55.2
ปริมาณข้าวที่เหลือจากบริโภค/คน/ปี	369	

ที่มา : คำนวณโดยอาศัยข้อมูลจาก สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 27, 69, 78

ตาราง 7.19 เปรียบเทียบครัวเรือนที่ทำนาได้ข้าวพอกินและไม่พอกินของหมู่บ้านโนนเปลือย

ประเภท	ครัวเรือน	ร้อยละ
ครัวเรือนที่ทำนาได้ข้าวพอกิน	172	58.5
ครัวเรือนที่ต้องซื้อข้าวกิน	122	41.5
รวม	294	100

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 78

ตาราง 7.20 ระยะเวลาที่ชาวบ้านโนนเปลือยต้องซื้อข้าวกินใน 1 ปี

ระยะเวลา (เดือน)	จำนวนครัวเรือน	ร้อยละของครัวเรือนที่ซื้อข้าวกิน	ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมดของหมู่บ้าน
1-3	23	18.9	7.8
4-6	25	20.5	8.5
7-9	74	60.6	25.2
รวม	122	100	41.5
เฉลี่ยระยะเวลาที่ชาวบ้านต้องซื้อข้าวกิน 7.1 เดือน/ปี			

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 79

ตาราง 7.21 ขนาดที่นาทำกินของบ้านโนนเปลือย

ขนาดที่นา	ครัวเรือน	ร้อยละ
0	69	23.5
1-10	137	46.6
11-20	55	18.7
21-30	18	6.1
31-40	9	3.1
41-50	3	1.0
51 ขึ้นไป	3	1.0
รวม	294	100
เฉลี่ย/ครัวเรือน	9.3 ไร่	

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 78

หากมองอีสานในภาพที่กว้างขึ้น คือ เปรียบเทียบ 3 ชุมชนที่เป็นกลุ่มตัวอย่าง ซึ่งมีข้อมูล 2 ช่วง ห่างกัน 12-15 ปี เพื่อดูความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ก็พบว่า จำนวนผู้ที่ไม่มีที่ดินทำกิน 2 ใน 3 เพิ่มจำนวนขึ้น บ้านท่าสะอาดใต้เพิ่มจากร้อยละ 23.53 เป็นร้อยละ 27 บ้านอาหวดเพิ่มจากร้อยละ 20.69 เป็นร้อยละ 25.5 ส่วนผู้ที่มีที่ดินทำกินน้อย คือ .01 ถึง 11 ไร่ 2 ใน 3 เพิ่มจำนวนครัวเรือนขึ้น คือ บ้านท่าสะอาดใต้เพิ่มจากร้อยละ 2.99 เป็นร้อยละ 30.2 (เพิ่ม 10 กว่าเท่า) บ้านโนนแดงเพิ่มจากร้อยละ 26.40 เป็นร้อยละ 48.8 แต่บ้านอาหวดลดลงจากร้อยละ 62.07 เป็นร้อยละ 54.5 หากเอากลุ่มที่มีที่ดินทำกินน้อยมารวมกับกลุ่มที่ไม่มีที่ดินทำกินเลย จะพบว่าบ้านท่าสะอาดใต้เพิ่มจำนวนครัวเรือนจากร้อยละ 26 เป็นร้อยละ 57.2 บ้านโนนแดงเพิ่มจากร้อยละ 42.14 เป็นร้อยละ 58.6 แต่บ้านอาหวดลดลงเล็กน้อย คือ ร้อยละ 82.76 เหลือร้อยละ 80 แต่อย่างไรก็ตาม จำนวนครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินทำกินกับผู้มีที่ดินทำกินน้อย เมื่อรวมกันแล้วก็น่าตกใจ เพราะจำนวนสูงมาก 2 หมู่บ้านสูงเกือบร้อยละ 60 อีก 1 หมู่บ้านสูงถึงร้อยละ 80 ในปัจจุบัน และเมื่อมองภาพรวมทั้งภาค (โปรดดูตาราง 25 ในภาคผนวก) ก็พบว่าครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินทำกินมีร้อยละ 18.2 ครัวเรือนที่มีที่ดินน้อย (0.1-11 ไร่) มีถึงร้อยละ 41.9 คน 2 กลุ่มนี้รวมแล้วมีจำนวนถึงร้อยละ 60.1 เป็นกลุ่มที่ยากจน มีที่ดินไม่พอทำกิน แต่ในขณะเดียวกันผลผลิตข้าวต่อคน/ปี (ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ตาราง 6.19 บทที่ 6) 460 กก. คนอีสานบริโภคข้าวปีละ 300 กก./คน จึงมีข้าวเหลือบริโภคถึง 160 กก./คน หรือร้อยละ 34.8 ของผลผลิตข้าว ในภาพรวมศักยภาพการผลิตข้าวของภาคอีสานจึงสูงเกินพอ แต่หากพิจารณาการถือครองที่ทำกิน พบว่ายังไม่มีการกระจายที่ดี มีการกระจุกตัวในกลุ่มคนรวยมากเกินไป คน 2 กลุ่มล่างซึ่งมีถึงร้อยละ 60.1 ของประชากรทั้งหมด จึงยังยากจนหรือขาดแคลนข้าวอยู่ เพราะข้าวที่เป็นส่วนเกิน 160 กก. ไปอยู่กับคนกลุ่มที่มีที่ดินมากกว่า ความแตกต่างในเรื่องการถือครองที่ดินทำกินระหว่าง 2 กลุ่มล่างกับกลุ่มที่เหลือ จะทำให้ความแตกต่างทางเศรษฐกิจและสังคมในหมู่บ้านยังคงมีต่อไป

อนึ่ง ในหมู่บ้านที่ศึกษา 12 หมู่บ้าน มีถึง 3 หมู่บ้านที่เฉลี่ยแล้วมีครัวเรือนที่ไม่มีที่ทำกินถึงร้อยละ 25 ขึ้นไปของครัวเรือนทั้งหมด มี 1 หมู่บ้านที่เฉลี่ยแล้วมีครัวเรือน 1 ใน 5 ที่ไม่มีที่ทำกิน อีก 8 หมู่บ้านมีครัวเรือนที่ไม่มีที่ทำกินร้อยละ 8.3-17.7

กล่าวโดยสรุป ความแตกต่างทางชนชั้นในภาคอีสานมีมาก่อนเข้ายุคพืชพาณิชย์ เมื่อเข้ายุคพืชพาณิชย์ยิ่งมีมากขึ้น สาเหตุสำคัญคือ ความแตกต่างในเรื่องการถือครองที่ดินทำกิน ทำให้กลุ่มที่ไม่มีที่ดินทำกินและกลุ่มที่มีที่ดินทำกินน้อยยังยากจนขาดแคลน การปลูกพืชพาณิชย์ซึ่งต้องใช้ทุนมากกว่าการปลูกข้าวเพียงอย่างเดียว ทำให้คนที่มีทุนน้อยยิ่งเป็นหนี้มากขึ้น ทั้งจำนวนครัวเรือนที่เป็นหนี้และจำนวนหนี้/ครัวเรือน ส่วนครัวเรือนที่มีที่ดินมากมีทุนมากได้นำทุนของตน

ตาราง 7.22 เปรียบเทียบขนาดที่ดินทำกินต่อครัวเรือนในชุมชนหมู่บ้านอีสาน 2 ช่วงเวลา (2528/29/31 กับ 2543) (หน่วย : ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมดแต่ละหมู่บ้าน)

ขนาดพื้นที่ทำกิน (ไร่)	เขต-พื้นที่						
	อีสานเหนือ บ.ท่าสะอาดใต้ (หนองคาย)		อีสานกลาง บ.โนนแดง (กาฬสินธุ์)		อีสานใต้ บ.อาหวด (ศรีสะเกษ)		อีสาน 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัด 2543
	2529	2543	2528	2543	2531	2543	
0	23.53	27.0	15.74	9.8	20.69	25.5	18.2
.01-11	2.99	30.2	26.40	48.8	62.07	54.5	41.9
11.01-25	22.39	23.8	30.45	29.3	13.79	14.5	24.5
25.01-40	10.45	12.1	17.77	9.8	3.45	3.6	10.7
มากกว่า 40	40.64	6.9	9.64	2.4	0	1.8	4.7
รวม	100	100	100	100	100	100	100

ที่มา : ปี 2528 จาก ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2529: 248; ปี 2529 จาก สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2530: 246; ปี 2531 จาก ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 260; ปี 2543 จากการสำรวจ 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544

ตาราง 7.23 จำนวนครัวเรือนที่มีที่ดินทำกินน้อย (11 ไร่ลงมา) และไม่มีเลย

อีสานเหนือ บ.ท่าสะอาดใต้ (หนองคาย)		อีสานกลาง บ.โนนแดง (กาฬสินธุ์)		อีสานใต้ บ.อาหวด (ศรีสะเกษ)	
2529	2543	2528	2543	2531	2543
26.0	57.2	42.14	58.6	82.76	80

ที่มา : ตาราง 7.21

ส่วนหนึ่งมาให้คนอื่นกู้ในอัตราดอกเบี้ยที่สูงมาก (ร้อยละ 120-180 ต่อปี) ทำให้ยิ่งมีการสะสมทุนมากขึ้น อีกประการหนึ่งนายทุนที่ออกเงินกู้เหล่านี้ทุกรายประกอบการหลายอย่าง มีช่องทางจะสะสมทุนมากกว่าคนกลุ่มอื่นมาก และยังมีความคล่องตัวในการโยกย้ายเงินทุนจากกิจกรรมอย่างหนึ่งที่มีสภาพคล่องทางการเงินเกินไปสู่กิจการอื่นที่ขาดสภาพคล่องได้ โดยไม่ต้องเสียดอกเบี้ย เพราะเป็นเจ้าของเดียวกัน

7.6 ทำให้พื้นที่ป่าไม้ลดลงอย่างรวดเร็ว

ผลเสียอย่างร้ายแรงของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ จากการนำพืชพาณิชย์เข้ามาปลูกอย่างขนานใหญ่ ตั้งแต่ พ.ศ. 2503 เป็นต้นมา คือ การสูญเสียป่าไม้ซึ่งมีคุณค่าไม่เพียงแต่ให้กำเนิดต้นน้ำลำธาร ดึงความชื้น ลดการกัดเซาะหน้าดิน เท่านั้น แต่เป็นแหล่งอาหารที่สำคัญยิ่งของชาวอีสานมาแต่โบราณ พื้นที่ป่าที่ถูกทำลายช่วงแรกใช้สำหรับทำนา ข้าวไร่ เป็นหลัก ปี 2504 ภาคอีสานมีพื้นที่ป่าร้อยละ 41.99 ของพื้นที่ภาค แต่เมื่อมีการขยายตัวของพืชพาณิชย์ เพียง 37 ปีพื้นที่ป่าของภาคอีสานหายไปถึง 49,920 ตารางกิโลเมตร หรือ 31.2 ล้านไร่ ซึ่งเป็นที่ๆ มีขนาด 32 เท่าของพื้นที่กรุงเทพมหานคร หรือเท่ากับ 1.5 เท่าของประเทศฮอลแลนด์ หรือเกือบครึ่งหนึ่งของพื้นที่ภาคกลาง ปัจจุบันพื้นที่ป่าอีสานจึงเหลือเพียงร้อยละ 12.43 ของพื้นที่ภาค ซึ่งต่ำที่สุดในประเทศ โดยมีจังหวัดที่มีป่าไม้เหลือไม่ถึงร้อยละ 10 ของพื้นที่จังหวัดมีถึง 10 จังหวัด จาก 19 จังหวัด คือ มหาสารคาม เหลือร้อยละ 0.64 ร้อยเอ็ด ร้อยละ 2.28 สุรินทร์ ร้อยละ 3.39 บุรีรัมย์ ร้อยละ 5.11 หนองคาย ร้อยละ 6.52 ขอนแก่น ร้อยละ 7.49 หนองบัวลำภู ร้อยละ 7.74 ศรีสะเกษ ร้อยละ 8.17 กาฬสินธุ์ ร้อยละ 8.56 และยโสธร ร้อยละ 9.08 *(สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2540/41: 251)*

ช่วงที่พื้นที่ป่าไม้อีสานลดลงเร็วที่สุด คือ ช่วงปี 2516-19 ลดลงปีละ 6.67% ช่วงปี 2519-21 ลดลงปีละ 9.48% (ปีละ 3.2 ล้านไร่) ช่วงปี 2521-25 ลดลงปีละ 4.68% รวมช่วงปี 2516-25 ป่าไม้อีสานลดลงถึงปีละ 1.4 ล้านไร่ ซึ่งสูงกว่าช่วงอื่นมาก ช่วงอื่นลดลงเฉลี่ยปีละ 0.39 ถึง 2.67% และสูงกว่าทุกภาค และสูงกว่าเกณฑ์เฉลี่ยของประเทศในช่วงเดียวกัน อัตราการลดลงโดยเฉลี่ย (37 ปี) ของพื้นที่ป่าไม้อีสานปีละ 843,243 ไร่

แต่อย่างไรก็ตาม การลดลงของพื้นที่ป่าไม้อีสานมิใช่เกิดจากการปลูกพืชพาณิชย์อย่างเดียว แต่มาจากหลายสาเหตุ เพื่อให้ความเป็นธรรมแก่เกษตรกรผู้ปลูกพืชพาณิชย์ จึงขอสรุปสาเหตุของการลดลงของพื้นที่ป่าไม้อีสานไว้ ดังนี้

ตาราง 7.24 พื้นที่ป่าไม้จาก พ.ศ. 2495-2541

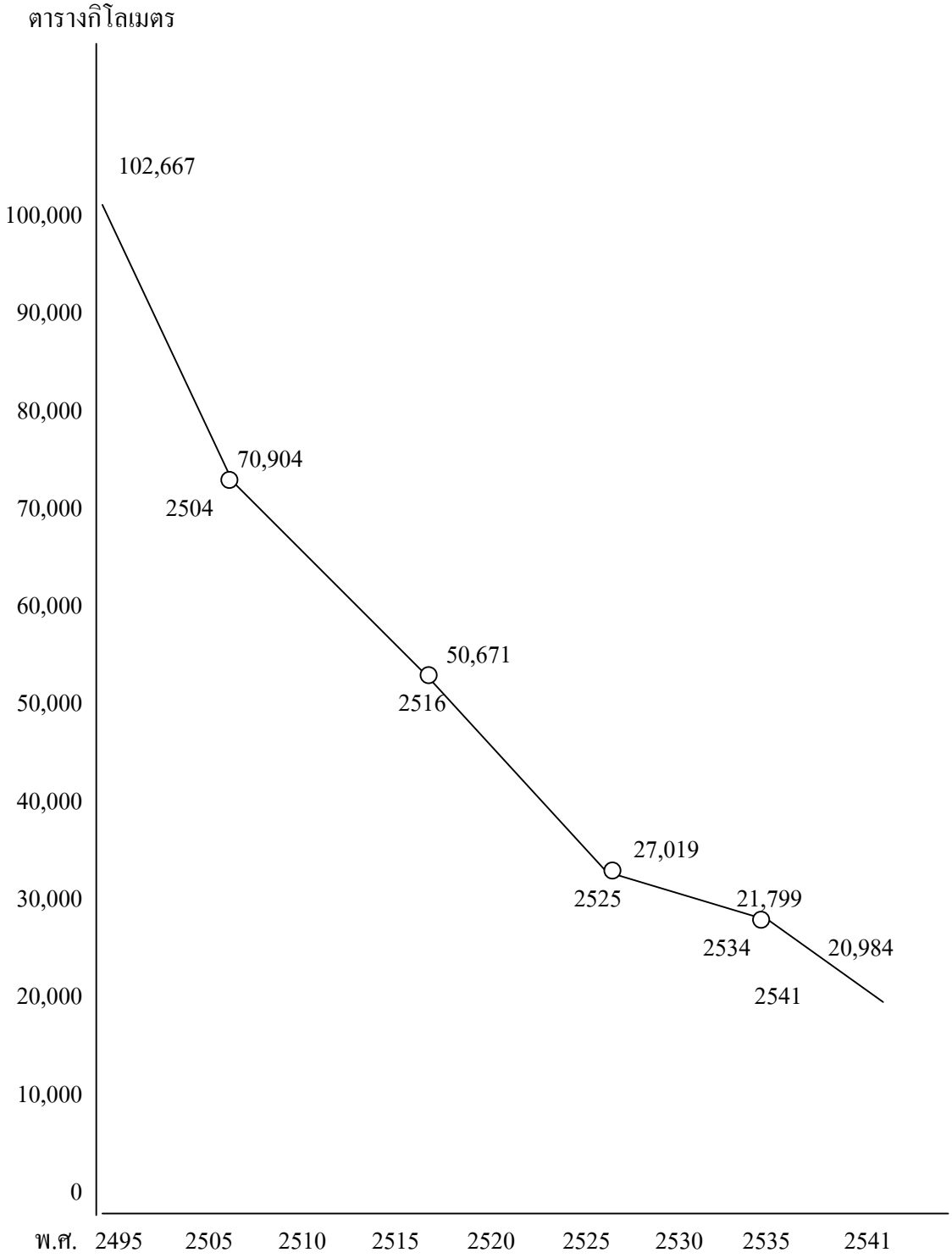
(หน่วย : ตารางกิโลเมตร และร้อยละของพื้นที่ภาค

พ.ศ.	ภาค				ทั่วประเทศ
	อีสาน	เหนือ	กลาง	ใต้	
2495	102,667	105,871	53,752	37,814	300,104
	60.80	62.41	51.73	53.73	58.49
2504	70,904	116,275	56,823	29,626	273,628
	41.99	68.54	54.69	41.89	53.33
2516	50,671	113,595	36,006	18,434	221,707
	30.01	66.95	37.54	26.07	43.21
2519	41,494	102,327	34,457	20,139	198,417
	24.57	60.32	33.16	28.48	38.67
2521	31,221	94,937	31,463	17,603	175,224
	18.49	55.96	30.28	24.89	34.15
2525	27,019	87,756	26,516	16,442	156,600
	16.00	51.73	25.52	23.25	30.52
2528	24,192	84,126	17,228	15,485	149,053
	14.35	49.59	16.58	21.90	29.05
2531	23,693	80,402	n.a.	14,630	143,803
	14.03	47.39		20.56	28.03
2538	21,264	73,885	23,878	12,456	131,485
	12.60	43.57	22.99	17.60	25.63
2541	20,984	73,057	23,554	12,125	129,722
	12.43	43.08	22.68	17.15	25.29

หมายเหตุ : ภาคกลางในที่นี้รวมภาคตะวันออกและภาคตะวันตกไปด้วย พื้นที่ภาคอีสาน 168,854.34 กม.^{2} ภาคเหนือ 169,644.29 กม.^{2} ภาคกลาง 103,901.2 กม.^{2} ภาคใต้ 70,715.19 กม.^{2} พื้นที่ประเทศไทย 513,115.02 กม.^{2}

n.a. = ไม่มีข้อมูล (not available)

ที่มา : ตัวเลข พ.ศ. 2495 จาก สติ ไชยเพ็ชร, ม.ป.ป.: 10 ตัวเลขที่เหลือจากกรมป่าไม้

รูป 7.6 การลดลงของพื้นที่ป่าไม้ภาคอีสาน ตั้งแต่ พ.ศ. 2495-2541

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ คารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2541: 201

1) การให้สัมปทานทำไม้

การให้สัมปทานทำไม้ของรัฐมีความสัมพันธ์กับการขยายตัวของพื้นที่ทำไร่หรือปลูกพืชพาณิชย์เป็นอย่างมาก กล่าวคือ เมื่อนายทุนตัดไม้ออกไปแล้วก็มิได้ปลูกป่าตามเงื่อนไขของสัมปทาน หรือปลูกป่าแบบทิ้งๆ ขว้างๆ ต้นไม้ที่ปลูกก็ตายหมด เพราะไฟป่าและการปล่อยปละละเลย ชาวบ้านเห็นที่เตียนก็เข้าไปยึดเป็นที่ทำกินเพราะสะดวกกว่าบุกเข้าไปตัดในดงที่มีต้นไม้หนาทึบ และยังเสี่ยงต่อการถูกเจ้าหน้าที่ป่าไม้จับอีกด้วย นอกจากนี้ถนนที่พวกสัมปทานสร้างเพื่อลำเลียงไม้ออกมา ก็ทำให้ชาวบ้านสามารถลำเลียงผลผลิตออกมาจากพื้นที่ปลูกได้ ซึ่งหากไม่มีถนนเหล่านี้การขนส่งผลผลิตจะลำบากมากจนอาจไม่คุ้มกับค่าขนส่ง

พื้นที่ป่าไม้อีสานที่ให้สัมปทานตั้งแต่ปี 2511-2530 มีพื้นที่รวมกันถึง 38.6 ล้านไร่ อายุสัมปทานละ 30 ปี เฉลี่ยให้สัมปทานละ 156,260 ไร่ พื้นที่สัมปทานมีขนาดใหญ่มาก คิดเป็นพื้นที่ร้อยละ 35.6 ของพื้นที่ภาคอีสาน หรือ 3 เท่าของพื้นที่ป่าไม้อีสานที่เหลือในปี 2534 ช่วงที่ให้สัมปทานป่าอีสานมากที่สุด คือ ปี 2515-17 (27 ล้านไร่) ซึ่งสอดคล้องกับช่วงที่ป่าไม้อีสานลดลงมากที่สุดด้วย คือ ช่วง 2516-2521 ป่าไม้อีสานลดลงถึง 12.16 ล้านไร่ *(เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง (บ.ก.), 2534: 178-180; เลิศ จันทนภาพ และคณะ, 1991: 83)*

อนึ่ง พื้นที่ซึ่งเคยเป็นป่าและถูกชาวบ้านเข้าไปยึดเป็นที่ทำกิน ล้วนแต่เคยเป็นพื้นที่ซึ่งรัฐบาลให้สัมปทานมาแล้ว *(เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง (บ.ก.), 2534: 178-180)*

2) การขยายพื้นที่เพาะปลูก

เกษตรกรอีสานวัย 50-60 ปีขึ้นไป ส่วนมากจะจำเหตุการณ์ตอนพืชพาณิชย์เข้ามาใหม่ๆ ได้ดีว่าผลมันเป็นอย่างไร จนพูดกันติดปากว่า “ปอมาป่าแตก” “มันมาป่าแปน”[1] ปี 2493 พื้นที่ปลูกพืชไร่ของภาคอีสานรวมกันมีเพียง 503,500 ไร่ แต่พอถึงปี 2538 พื้นที่ปลูกพืชไร่ของภาคอีสานก็เพิ่มเป็น 13.12 ล้านไร่ หรือเพิ่มขึ้นถึง 26 เท่า (ดังปรากฏในตาราง 6.22) หากนับเฉพาะช่วง 2503-2538 เพิ่มขึ้น 5.3 เท่า

แต่อย่างไรก็ตาม อย่าลืมว่าการเพิ่มขึ้นของพื้นที่เพาะปลูกไม่ใช่มีเฉพาะพืชไร่เท่านั้น พื้นที่ทำนาก็เพิ่มขึ้นด้วย และเพิ่มขึ้นจาก 15.52 ล้านไร่ เป็น 37.90 ล้านไร่ ในระหว่างปี 2503-2538 หรือเพิ่มขึ้นเป็น 2.4 เท่าในเวลา 35 ปี อัตราการเพิ่มน้อยกว่าพืชไร่ แต่พื้นที่โดยรวมของพื้นที่นามากกว่าพื้นที่พืชไร่ 1.9 เท่า (1 : 2.9) แต่พื้นที่ทำไร่เกือบทั้งหมดเข้ามาแทนที่ป่าที่ดง ส่วนมากเป็นที่ดอน ในขณะที่พื้นที่นาที่ขยายเพิ่มขึ้น ส่วนมากเป็นที่ราบลุ่ม และค่อยๆ ขยายออกจากที่นาเดิม

---

[1]แปน ภาษาอีสาน แปลว่า ราบ, เรียบ

3) การสร้างโครงสร้างพื้นฐานของรัฐ

การสร้างเขื่อน อ่างเก็บน้ำ เป็นจำนวนมาก มีส่วนทำให้ป่าไม้ลดลง เพราะพื้นที่น้ำท่วมเหนือเขื่อนและอ่างเก็บน้ำ ทั้งส่วนที่เป็นป่าและส่วนที่เป็นที่ทำกินหายไป พื้นที่เก็บกักน้ำของ 9 เขื่อนในภาคอีสานรวมกันประมาณ 800,000 ไร่ มีพื้นที่ป่าถูกน้ำท่วมเท่าที่ทราบตัวเลข 6 เขื่อน ประมาณ 240,000 ไร่ การที่พื้นที่ทำกินถูกน้ำท่วมก็มีส่วนทำลายป่าทางอ้อม เพราะทางการจะอพยพราษฎรที่ถูกน้ำท่วมมาอยู่ที่ใหม่ ซึ่งส่วนมากดินไม่ดี บางส่วนมีหินโผล่ ชาวบ้านส่วนหนึ่งจะอยู่ไม่ได้ จึงอพยพเข้าไปหาที่ใหม่ในป่า การก่อสร้างถนนเชื่อมเป็นตาข่ายในภาคอีสาน ทำให้ราษฎรเดินทางไปหาที่ทำกินในพื้นที่ป่าได้ง่าย เช่น เกษตรกรจาก จ.อุบลราชธานี ไปตั้งรกรากในพื้นที่ป่าของอำเภอวังสะพุง จ.เลย ซึ่งห่างจากบ้านเดิมถึง 450 กม. *(วีระ ภาคอุทัย และ คุ้มพงษ์ ภูมิภูเขียว, 2534: 12)*

4) นโยบายปราบคอมมิวนิสต์ของรัฐบาล

การสร้างถนนหลายสายในภาคอีสาน ได้ตัดผ่ากลางป่าต้นน้ำในเทือกเขาภูพาน เพื่อส่งกำลังไปปราบคอมมิวนิสต์ และยังส่งเสริมให้ราษฎรเข้าไปทำกินในพื้นที่ 2 ฟากถนนดังกล่าว เพื่อจะได้ลด “พื้นที่สีแดง” ลง เพราะเมื่อราษฎรเข้าไปขยายพื้นที่ทำกิน ป่าก็ค่อยๆ หมดไป ผ.ก.ค. ก็ไม่ค่อยมีที่ซ่อน และฝ่ายรัฐบาลยังได้ข้อมูลการเคลื่อนไหวของ ผ.ก.ค. จากราษฎรบางส่วนในพื้นที่เหล่านี้ด้วย ตัวอย่างของพื้นที่ป่าที่ฝ่ายรัฐสนับสนุนให้ราษฎรเข้าไปบุกเบิกทำกิน คือ ป่าดงใหญ่ อ.ปะคำ จ.บุรีรัมย์ ป่าภูเพ็ก-ภูล้อมข้าว อ.เขาวง จ.กาฬสินธุ์ ป่าเก่ากลอย-นากลาง อ.นากลาง จ.อุดรธานี พื้นที่ทั้งสามล้วนแต่เป็นป่าสงวนแห่งชาติ *(มงคล ด่านธานินทร์ และคณะ, 2535: 106; บุญอ้อม ทัพย์รุนา, 2533: 24; วีระ ภาคอุทัย และ คุ้มพงษ์ ภูมิภูเขียว, 2534: 11-12; บรรพต ศรีจันทร์นิตย์, 2535: 43; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2541: 130-140)*

7.7 สรุปผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงจากระบบเศรษฐกิจพอเพียงมาเป็นระบบเศรษฐกิจพอเพียงมาเป็นระบบเศรษฐกิจการตลาด

1) ความสะดวกสบายในชีวิตประจำวันและสุขภาพอนามัยดีขึ้น : เป็นผลจากการขยายไฟฟ้าสู่ชนบท และการสร้างถนน ปัจจุบันครัวเรือนชนบทอีสานร้อยละ 97.9 มีไฟฟ้าใช้ ร้อยละ 84.9 มีโทรทัศน์ ร้อยละ 88.1 มีพัดลม ร้อยละ 53.4 มีตู้เย็น ร้อยละ 74.3 มีหม้อหุงข้าวไฟฟ้า ร้อยละ 62.6 และ 11.8 มีรถจักรยานยนต์และรถยนต์ ตามลำดับ สุขภาพอนามัยดีขึ้นเพราะการเพิ่มบุคลากรทางการแพทย์และสาธารณสุข กับเพิ่มสถานพยาบาล ทำให้โรคโปลิโอและไข้ทรพิษ

หมดไปจากประเทศไทย โรคบาดทะยักในเด็กแรกเกิด คอตีบ เกือบจะหมดไป ไข้มาลาเรียลดจากร้อยละ 17 จากเมื่อ 50 ปีที่แล้ว เหลือร้อยละ 0.22 ในปัจจุบัน

2) รายจ่ายของเกษตรกรเพิ่ม รายได้ก็เพิ่ม แต่ไม่ค่อยแน่นอน เพราะราคาผลผลิตขึ้นๆ ลงๆ ขึ้นกับราคาของสินค้าในต่างประเทศ ขึ้นกับดินฟ้าอากาศ ปริมาณที่ผลิตในประเทศ เหตุที่รายจ่ายเพิ่มขึ้นเพราะการปลูกพืชพาณิชย์และขยายที่ทำนาได้ทำลายป่าซึ่งเป็นแหล่งผลิตอาหารตามธรรมชาติ แหล่งวัสดุก่อสร้าง เชื้อเพลิง และยารักษาโรค ประกอบกับการคมนาคมสะดวกมาก ทำให้ชาวชนบทเดินทางมาตลาดสะดวกขึ้น พ่อค้าแร่ก็เข้าหมู่บ้านถี่มากขึ้น การโฆษณาทางสื่อมวลชนก็เป็นตัวกระตุ้นให้เกิดการบริโภคมากขึ้น รายได้จากการเกษตรแม้จะสูงเป็น 1.8 เท่าของรายจ่ายการเกษตร แต่ก็เพียงร้อยละ 41.2 ของรายจ่ายทั้งหมดของครัวเรือน จึงต้องให้แรงงานบางส่วนของครัวเรือนไปทำอาชีพนอกเกษตร

3) เกษตรกรเป็นหนี้มากขึ้น โดยเพิ่มจากร้อยละ 15.77 ของครัวเรือนทั้งหมดในปี 2496 เป็นร้อยละ 70.8 ในปัจจุบัน (2543) เพราะต้องลงทุนมากขึ้น ทั้งการใช้เทคโนโลยีที่ประหยัดเวลา เช่น รถไถเดินตาม ยาปราบศัตรูพืช รถอีแต๋น และเทคโนโลยีเพื่อเพิ่มผลผลิตต่อไร่ เช่น ปุ๋ยเคมี ซึ่งถ้าไม่ใช้ข้าวพันธุ์ส่งเสริมที่ปลูกจะได้ผลผลิตต่ำมาก นอกจากนั้นการปลูกพืชพาณิชย์ก็ต้องลงทุนมากกว่าการทำนามาก เกษตรกรส่วนใหญ่ต้องกู้นายทุน ซึ่งคิดดอกเบี้ยสูงถึงร้อยละ 60-180 ต่อปี ถ้าปีใดผลผลิตราคาตกหนี้สินก็พอกพูนเป็นดินพอกหางหมู แต่ในระยะหลังการขูดรีดจากนายทุนลดลงเมื่อเกษตรกรไปกู้จาก ธ.ก.ส. สหกรณ์ และกลุ่มออมทรัพย์

4) ทำให้ช่องว่างของรายได้ของคนกลุ่มต่างๆ สูงขึ้น คนอีสานในเมืองมีรายได้มากกว่าคนชนบทในอัตรา 3.02 ต่อ 1 คนอีสานที่ทำอาชีพเกษตร : นอกเกษตร : อาชีพผสม มีรายได้ต่างกันมาก คือ อัตราส่วน 1 : 3.23 : 3.41 ตามลำดับ คนจนในภาคอีสานมีจำนวนเพิ่มจาก 6.7 ล้านคนในปี 2518/19 เป็น 8.2 ล้านคนในปี 2531 ซึ่งมากกว่าภาคอื่นๆ ช่องว่างของรายได้ระหว่างคนที่มีรายได้สูง 20% แรก กับคนที่มีรายได้ต่ำ 20% สุดท้าย ต่างกัน 9-10.4 เท่า

5) ทำให้เกิดชนชั้นในบางหมู่บ้าน อันเนื่องมาจากการครอบครองที่ดินที่แตกต่างกันมาก ระหว่างกลุ่มที่มาตั้งหมู่บ้านกับกลุ่มที่มาตั้งรกรากทีหลัง ซึ่งมีที่ดินน้อย ลูกหลานของคนกลุ่มหลังบางส่วนไม่มีที่ดิน ต้องกู้ข้าวจากคนรวยมากิน เสียดอกเบี้ย 50-100% ต่อปี การลงทุนและค่าใช้จ่ายด้านการบริโภคก็กู้จากคนรวย ซึ่งคิดดอกเบี้ยสูงถึง 60-180% ต่อปี คนรวยมักมีอาชีพหลายอย่าง ทั้งการเกษตร ค้าขาย ออกเงินกู้ และให้กู้ข้าว

6) เกิดการทำลายทรัพยากรธรรมชาติอย่างมโหฬาร โดยเฉพาะป่าไม้อีสาน ซึ่งในปี 2504 มีอยู่ร้อยละ 41.99 ของพื้นที่ภาค ก็เหลือเพียงร้อยละ 12.43 ในเวลา 37 ปีต่อมา และมีอยู่ถึง 10 จังหวัด จาก 19 จังหวัดที่มีพื้นที่ป่าเหลือไม่ถึงร้อยละ 10 ของพื้นที่จังหวัด แต่อย่างไรก็ตาม การขยายพื้นที่เกษตรมิใช่สาเหตุเดียวของการทำลายป่า การที่รัฐให้สัมปทานป่าไม้ถึง 38.6 ล้านไร่ (ร้อยละ 36.6 ของพื้นที่ภาค) ในช่วงปี 2511-2530 ก็เป็นสาเหตุสำคัญของการทำลายป่า ส่วนสาเหตุรองๆ ลงไปก็มีเรื่องการขยายโครงสร้างพื้นฐานของรัฐ ได้แก่ การสร้างเขื่อน อ่างเก็บน้ำ ถนน นโยบายปราบคอมมิวนิสต์ก็มีส่วนทำลายป่าไปมากเช่นกัน

สรุปได้ว่า การเปลี่ยนแปลงจากระบบเศรษฐกิจพอเพียงมาเป็นระบบเศรษฐกิจการตลาดก่อให้เกิดผลกระทบที่สำคัญ 6 ประการ โดยเป็นผลกระทบทางลบ 5 ประการ ผลกระทบทางบวกประการเดียว

บทที่ 8
ศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสานในปัจจุบัน

หลังจากเข้ายุคพืชพาณิชย์ แม้จะเกิดผลกระทบในทางลบหลายประการดังที่กล่าวมาแล้วในบทก่อน แต่ภาคอีสานก็ยังมีศักยภาพเศรษฐกิจอยู่มาก อย่างน้อย 3 ประการ คือ (1) ทรัพยากรธรรมชาติ (2) ความสามารถในการปรับตัว ปรับเปลี่ยนอาชีพ/การผลิต และความอดทน อดออม (3) ความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน (4) วัฒนธรรมอีสานที่เอื้อต่อศักยภาพทางเศรษฐกิจ

8.1 ทรัพยากรธรรมชาติ

ทรัพยากรที่ภาคอีสานมีศักยภาพมากกว่าภาคอื่น คือ ขนาดของที่ดินที่มากที่สุด แม้คุณภาพของที่ดินจะสู้ภาคอื่นไม่ได้ แต่การมีที่ดินมากก็ยังมีโอกาสพัฒนาดินให้มีคุณภาพสูงขึ้นได้ แต่ถ้าไม่มีที่ดินแบบสิงคโปร์ สิงคโปร์ต้องลงทุนมหาศาลเอาเรือดูดทรายจากใต้ทะเลสากลเอามาถมเพื่อจะได้มีที่ดินปลูกสร้างอาคารให้คนอาศัยและทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจต่างๆ

พื้นที่ปลูกข้าวของภาคอีสานมีถึง 31.420 ล้านไร่[1] หากเฉลี่ยให้ทุกครัวเรือนในภาคอีสาน (2.589 ล้านครัวเรือน) จะได้พื้นที่เกษตรครัวเรือนละ 12.14 ไร่ หากทำนาได้ทั้งหมดได้ผลผลิต 278 กก./ไร่ จะได้ข้าวครัวเรือนละ 3,374 กก. ครัวเรือนหนึ่งเฉลี่ย 4.1 คน บริโภคข้าวเฉลี่ยคนละ 300 กก. หรือ 1,230 กก./ครัวเรือน ก็จะยังมีข้าวเหลือถึง 2,144 กก. หรือร้อยละ 63.54 หากนำประชากรอีสาน 21 ล้านคน มาคำนวณ จะต้องใช้ข้าวบริโภคปีละ 6,300 ล้าน กก. ข้าวที่ผลิตได้ 8,073 ล้าน กก. จึงเหลือข้าวจากการบริโภค 1,773 ล้าน กก. หรือร้อยละ 21.92 ของข้าวที่ผลิตได้ทั้งหมด (ยังไม่รวมข้าวนาปรังอีกราว 2 แสนตัน/ปี) (โปรดดูตาราง 26 ในภาคผนวก)

ในพื้นที่วิจัย 12 หมู่บ้านที่กระจายกันอยู่ 10 จังหวัด พบว่า มีที่ดินทำกินเฉลี่ย 15.1 ไร่/ครัวเรือน หากทำนาจะได้ข้าว 3,971 กก. ประชากรเฉลี่ย 4.51 คน/ครัวเรือน บริโภคข้าว 1,353 กก./ครัวเรือน หักข้าวเก็บเอาไว้ทำพันธุ์ 2% หรือ 27 กก. รวมกับข้าวที่บริโภคเป็น 1,380 กก. ก็จะเหลือข้าวอีก 2,591 กก. หรือร้อยละ 65.2 ของข้าวที่ผลิตได้ (โปรดดูตาราง 26 ในภาคผนวก)

---

[1] พื้นที่ปลูกข้าวจะน้อยกว่าพื้นที่นา ซึ่งมีอยู่ 37 ล้านไร่ ตามการแบ่งประเภทการใช้ที่ดินของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร จึงมีพื้นที่นาไม่ได้ปลูกข้าวอยู่ประมาณ 5 ล้านไร่เศษ

พื้นที่ทำกินเฉลี่ย 15.1 ไร่ หากนำมาปลูกข้าวเฉพาะบริโภคและทำพันธุ์เท่านั้น ข้าว 1,380 กก. จะใช้พื้นที่ปลูก 5.2 ไร่/ครัวเรือน (34.4%) จะยังเหลือพื้นที่ปลูกพืช เลี้ยงสัตว์ หรือทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจอื่นๆ อีก 9.9 ไร่[1] (65.6%) นี่คือศักยภาพในเรื่องที่ดินของภาคอีสานที่สามารถจะนำไปพัฒนาให้มีศักยภาพสูงขึ้นได้อีกมาก

ทรัพยากรธรรมชาติที่เกื้อหนุนชาวอีสานมาตลอด แม้ปัจจุบันจะลดลงไปมาก คือ พื้นที่ป่ารอบๆ หมู่บ้าน (ปัจจุบันหมู่บ้านอีสานมีพื้นที่สาธารณะเหลือประมาณ 16.38 ไร่/หมู่บ้าน : *สมคิด พรมจุ้ย, 2545: 4-8*) แต่ชาวบ้านก็ได้อาศัยผลผลิตของป่าเหล่านี้เป็นประโยชน์ในการดำรงชีวิต[2] คือ

1) อาหาร

2) ฟืน ถ่าน

3) สมุนไพร

4) ทำเครื่องเรือน เครื่องมือ เครื่องใช้ คอกสัตว์ ฯลฯ

ในหมู่บ้านที่มีป่าชุมชน ชาวบ้านยังจะได้ประโยชน์จากป่าเหล่านี้มาก เช่น บ้านบัว ต.กุดบาก อ.กุดบาก จ.สกลนคร มีป่าชุมชน 3 ชนิด คือ ป่าดอนปู่ตา 12.5 ไร่ ป่าช้า 122 ไร่ ป่าวัดป่า 65.8 ไร่ และยังมีปู่ภูพาน (ป่าโคก) ซึ่งเป็นป่าสงวนอีก ในฤดูฝนชาวบ้านจะเก็บหน่อหวาย หน่อไม้ จากป่าโคก เห็ดจากป่าปู่ตา ผักติ้วจากป่าวัด ผักหวานจากป่าช้า สัปดาห์ละ 4-6 ครั้ง ครั้งหนึ่งเอามาทำอาหารได้ 3-4 คาบ ในฤดูแล้งก็ออกไปเก็บลูกหวายในป่าโคก ผักเม็กและผักกูดจากป่าปู่ตา ผักคะ สะเดา จากป่าช้า สัปดาห์ละ 6-7 ครั้ง ครั้งหนึ่งทำอาหารได้ 1-2 คาบ บางครัวเรือนเก็บหน่อหวาย หน่อไม้ ผักหนาม ผักหวาน เอาไปขายสัปดาห์ละ 2 ครั้งในฤดูฝน 1 ครั้งในฤดูแล้ง ส่วนไม้ฟืนส่วนมากจะเก็บไม้เต็ง ไม้บาก ไม้ยาง ไม้สะแกที่แห้ง สัปดาห์ละ 3-4 ครั้ง นอกจากนี้บางครัวเรือนก็เก็บเครือก๋อฮอ กะพี้ด่อน คูณ ฯลฯ เอาไปเป็นสมุนไพรรักษาโรค ไม้แดง ไม้จิก ไม้

---

[1] พื้นที่ 9.9 ไร่/ครัวเรือน ที่เหลือคงไม่เอาไปปลูกข้าวทั้งหมด เพราะข้าวราคาถูก พื้นที่ 9.9 ไร่ จะได้ข้าว 2,604 กก. หรือ 13,020 บาท ถ้าปลูกอ้อยโรงงานจะได้เงินประมาณ 5-6 หมื่นบาท ถ้าปลูกผักจะได้เงิน 3-4 แสนบาท (ทุกพืชยังไม่ได้หักต้นทุน)

[2] รายละเอียดของพืชธรรมชาติที่ชาวชนบทอีสานนำมาจากป่าเพื่อใช้ประโยชน์ด้านต่างๆ ปรากฏในตาราง 27, 28, 29 ในภาคผนวก

ประดู่ ไม้บุก ไม้ไผ่ ไม้ติ้ว ไม้ขี้เหล็ก หวาย ไม้สัก ไม้ยาง เอาไปทำเครื่องเรือน เครื่องมือ เครื่องใช้ เครื่องมือหาปลา ทำคอกสัตว์ ฯลฯ

นอกจากพืชแล้ว ยังมีสัตว์ เช่น จั๊กจั่น แมงกุดจี่ แมงคาม แมงตับเต่า กิ้งก่า แย้ หนู เม่น หมูป่า ฯลฯ ที่ชาวบ้านจับเอามาเป็นอาหารตั้งแต่ตั้งหมู่บ้านมาจนถึงปัจจุบัน แม้จำนวนจะลดลงมาก แต่ก็ยังมีให้จับได้ตามฤดูกาล *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2535: 85-86, 102-104; วิไล กุดวงศ์แก้ว, 2544)*

ทรัพยากรธรรมชาติดังกล่าวคงจะเป็นประโยชน์น้อยมาก ถ้าชาวอีสานไม่มีภูมิปัญญาหรือความรู้ที่ถ่ายทอดกันมาว่า พืชสัตว์ชนิดใดกินได้ กินไม่ได้ ครั้งหนึ่งผู้เขียนได้เข้าไปเก็บข้อมูลโครงการศักยภาพชุมชนที่บ้านโสกแจ้ง ต.เสมา อ.สูงเนิน จ.นครราชสีมา เมื่อวันที่ 8 พฤษภาคม 2532 ผู้เขียนได้สัมภาษณ์ชาวบ้าน 5-6 คน ที่นั่งล้อมวงคุยกัน ผู้เขียนถามถึงพืชที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติในเขตบ้านโสกแจ้งที่ชาวบ้านเก็บเอามาเป็นอาหาร ชาวบ้านก็ช่วยกันบอกให้ผู้เขียนจดได้ถึง 135 ชนิด ดังปรากฏในตาราง 8.1 ซึ่งมากอย่างไม่น่าเชื่อ หมู่บ้านนี้ไม่มีป่าชุมชนอย่างที่บ้านบัวหรือบ้านอื่นอีก 8 บ้านที่มีป่าชุมชน ซึ่งผู้เขียนเคยเข้าไปศึกษา แต่ก็ยังมีพืชธรรมชาติที่เป็นอาหารมากถึงขนาดนี้ สิ่งที่สำคัญยิ่งคือ ความรู้ที่ชาวบ้านมีว่าพืชใดกินได้ กินส่วนใด และพืชดังกล่าวมีอยู่บริเวณไหน จะเก็บได้ในฤดูใด

นอกจากพืชธรรมชาติแล้ว ยังมีเห็ดที่ชาวบ้านโสกแจ้งเก็บจากป่าอีก 30 ชนิด เอามาทำอาหาร ชาวบ้านได้บอกผู้เขียนว่า วิธีสังเกตเห็ดใดกินได้ กินไม่ได้ ให้ดูแมลง ถ้าแมลงกินได้คนก็กินได้ ในเขตตำบลเสมายังไม่มีใครกินเห็ดแล้วตายเลย เพราะความรู้เหล่านี้ถูกถ่ายทอดจากพ่อแม่ไปยังลูก จากพี่ไปยังน้อง ในเวลาไปเก็บพืชธรรมชาติ เก็บเห็ด พ่อแม่ก็สอนลูก พี่ก็สอนน้องไปด้วย เป็นการเรียนรู้เพื่อชีวิตจริงๆ คือ เอาไปใช้ในการดำรงชีวิต ซึ่งเป็นความรู้ที่ต่างจากเรียนในห้องเรียน หลายสิ่งหลายอย่างเรียนรู้ไปแล้วไม่เคยได้นำไปใช้เลย

อีกตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงศักยภาพของเศรษฐกิจชุมชนที่เกิดจากทรัพยากรธรรมชาติ และการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างชาญฉลาดของชาวบ้านอีสาน คือ **ป่าดงใหญ่** เป็นป่าชุมชนที่ใหญ่ที่สุดของภาคอีสาน อยู่ในตำบลสร้างถ่อน้อย อ.หัวตะพาน จ.อำนาจเจริญ มีพื้นที่ป่าชุมชนรวมกันถึง 24,735 ไร่ พื้นที่ดังกล่าวเคยถูกชาวบ้านบุกรุกเอาไปทำไร่ปอ ช่วงปี 2500-2505 ต่อมาเมื่อปอราคาตกชาวบ้านก็เลิกทำไร่ปอ ป่าก็ฟื้นตัวขึ้นมาใหม่ ในปี 2522 รัฐบาลได้ประกาศเป็นป่าสงวนแห่งชาติ แต่ป่าดงใหญ่อยู่ได้มิใช่เพราะเจ้าหน้าที่กรมป่าไม้ แต่เกิดจากผู้นำชาวบ้าน กำนันสุด ศิริคุณ และกำนันทองคำ สายสะอาด กำนันคนต่อมา และชาวบ้านตำบลสร้างถ่อน้อย ช่วยกันรักษา เพราะเห็นชาวบ้านตำบลอื่น อำเภออื่น เดินทางมาเป็นสิบๆ กิโลเมตร

ตาราง 8.1 พืชธรรมชาติในเขตบ้านโสกแจ้ง จ.นครราชสีมา ที่ชาวบ้านเก็บมาเป็นอาหาร

ชื่อ		ชื่อ		ชื่อ		ชื่อ	
1. สะเดา (กะเดา)	AD	35. บักส้มเวอ	B	70. ติ้วน้อย	A	104. สาคูใหญ่	C
2. ขี้หลึก	AD	36. ส้มพอดี	A	71. ผักตูบหมูบ	A	105. ผักลืมผัว	A
3. ตำลึง	A	37. บักขาม	AB	72. กะเตียว	D	106. ผักไส้ปลาค้อ	A
4. ขิก	D	38. บักขามเทศ	B	(กะเจียว)		107. ดูกอึ่งน้อย	A
5. มะระป่า	AB	39. บักมี่ (ขนุน)	B	73. ผักแผว	A	108. ดูกอึ่งใหญ่	A
6. ผักแข้ง	B	40. บักไฟ (มะไฟ)	B	74. ต้นพง	E	109. ข้าวเม่า	AB
7. ติ้วใหญ่	A	41. ไผ่ป่า	E	75. แคป่า	BD	110. ลิ้นฟ้า	AB
8. โดน (กะโดน)	A	42. ไผ่รวก	E	76. ผักก่าม (กุ่ม)	AD	111. แปบปลาซิว	B
9. กอก (มะกอก)	AB	43. โจด	E	77. ก่ามน้ำ	AD	112. แปบธรรมดา	B
10. ผักหวาน	AB	44. ผักอีลอก	AE	78. มันดำ	C	113. อีทึก (มะรุมป่า)	A
11. ผักสาป(อินูน)	AB	45. ผักอีบุก	AE	79. มันลาย	C	114. มะรุม	AB
12. กะซาย (กะชาย)	C	46. ผักก้านตง	A	80. มันเสา (แหล่)	C	115. กะท่อน	B
13. กะเสด (กระถิน)	A	47. ผักขม (หม)	A	81. มันเบี้ย	C	(กะท้อน)	
14. ข่า	C	48. ผักไฮไก่	AE	82. กลอย	C	116. หูเสือ	A
15. ขิง	C	49. ผักแฮ้วคอย	A	83. อีเอ็น	A	117. จมูกปลาไหล	A
16. ขี้มิ้น (ขมิ้น)	C	50. ผักกาดนา	A	84. ดัง	A	118. ผักโคก	A
17. ขี้มิ้นแห้ว	C	51. บักโก (ตะโก)	B	85. ลิ้นแลน	A	119. ตาลเสี้ยน	B
18. มะเขือหื่น	B	52. หมากพอง	B	86. ส่องฟ้า	A	120. ผักคาด	A
19. มะเขือเผาะ	B	53. หมากเล็บแมว	B	87. ตำลึงทอง	A	121. ผักแว่น	A
20. หญ้านาง	A	54. หมากพรม	B	88. ตาลหม้อ	B	122. ผักกูดก่อง	A
21. ผักปั้ง	AE	55. หมากเบน	B	89. ตาลไฟ	B	123. ไข่ผำ	E
22. กะเสดน้ำ	AE	56. ผักเชี้ยน	AE	90. ลาน	B	124. หวาย	AB
23. ผักหนอก	A	57. หว่านไฟ	C	91. ม่วงป่า	B	125. เผือก	C
24. ผักพิพวย	A	58. ผักอีเลิด (ชะพลู)	A	92. ตูม	AB	126. แก้ง	D
25. ผักโตวา (ชวา)	A	59. ขะนิง	B	93. บวบป่า	AB	127. ลม	A
26. ผักปอด (เผ็ด)	E	60. หมากจันทร์	B	94. ผักชีโคก	AB	128. ขามป้อม	B
27. ผักหลอด	ERC	61. บักเกลือ	B	95. ขามแป้ง	C	129. ส้มมอ (สมอ)	B
(ดอกแหล)		62. ผักอีตู่ไทย	A	96. แห้ว	C	130. เทา	E
28. แหนหางกะรอก	AE	63. ผักอีตู่ (แมงลัก)	A	97. ผักก้านตง	A	131. กะจับ	B
29. แหนหางค่าง	AE	64. หมากสีดา	B	98. อือทือ	A	132. กะนองม้า	A
30. บัวสาย	E	65. บักทัน (พุทรา)	B	99. ผักปังน้อย	A	133. บอน	E
31. บัวก้าน	B	66. ต้นสัง	AD	100. ผักปังใหญ่	A	134. ผักไหม	E
32. บัวโป่ง (หลวง)	BC	67. บักฟิต (มะขวิด)	B	101. หมากแป้งขม	B	135. หมากเดือ	B
33. บัวแป้	C	68. ยอป่า	AB	102. มันแกวสะเพา	C		
34. ผักฮุนไฮ่	A	69. ส้มป่อย	A	103. สาคูน้อย	C		

A = กินยอด, ใบ B = กินผล C = กินหัว D = กินดอก E = กินต้น

ที่มา : ควง อินสูงเนิน, 2532; สมาน โมสูงเนิน และคณะ, 2532

ตาราง 8.2 เห็ดที่ขึ้นในเขตบ้านโสกแจ้ง จ.นครราชสีมา ที่ชาวบ้านเก็บมาเป็นอาหาร

ชื่อเห็ด	ชื่อเห็ด	ชื่อเห็ด
1. เห็ดละโงก	11. เห็ดเพ็ก	21. เห็ดดินลาบ
2. เห็ดไค	12. เห็ดขี้งัว	22. เห็ดปลวกน้อย
3. เห็ดน้ำหมาก	13. เห็ดกะทิดอกหญ้า	23. เห็ดเลือด
4. เห็ดถ่าน	14. เห็ดตะปู้	24. เห็ดตาบ
5. เห็ดหน้างัว	15. เห็ดบานค่ำ	25. เห็ดหน่าแหล่
6. เห็ดเผาะ	16. เห็ดละหุ่ง	26. เห็ดขอน (กะด้าง)
7. เห็ดฮวก	17. เห็ดเฟียง	27. เห็ดขอนขาว
8. เห็ดไผ่	18. เห็ดบักง้าว	28. เห็ดหน้าขาว
9. เห็ดตอ	19. เห็ดหูหนู	29. เห็ดมันปู
10. เห็ดตีนแรด (แทด)	20. เห็ดฟาง	30. เห็ดละโงกเหลือง

ที่มา : ดวง อินสูงเนิน, 2532; สมาน โมสูงเนิน และคณะ, 2532

เพื่อมาเอาฟืน เก็บเห็ด และผักป่า จากป่าดงใหญ่ เพราะป่าบ้านเขาถูกทำลายไปหมดแล้ว ถ้าหากชาวตำบลสร้างถ่อน้อยไม่ช่วยกันรักษา ก็จะไม่มีเห็ด ผักป่า หรือแม้แต่ฟืน ได้ใช้กันอีกต่อไป แต่อย่างไรก็ตาม ความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านตำบลสร้างถ่อน้อยกับชาวตำบลอื่นก็เกิดขึ้น เพราะชาวตำบลอื่นเข้ามาเอาฟืนแล้วยังแอบตัดกิ่งไม้ ต้นไม้ ทิ้งไว้ให้แห้งก็มาเก็บเอาไปทำฟืน สภาตำบลสร้างถ่อน้อยจึงลงมติไม่ให้คนนอกตำบลเข้ามาเก็บฟืนอีกต่อไป ชาวบ้านตำบลอื่นก็เดินขบวนไปร้องต่อนายอำเภอหัวตะพาน นายอำเภอหัวตะพานกับทางป่าไม้อำเภอ ป่าไม้จังหวัด และป่าไม้เขต เห็นด้วยกับมติของสภาตำบลสร้างถ่อน้อย เพราะเป็นคนดูแลรักษาป่านี้มาแต่ต้น แต่บ้านอื่นไม่ช่วยรักษา อนึ่ง สภาตำบลสร้างถ่อน้อยได้จัดตั้งกลุ่มอาสาสมัครพิทักษ์ป่าเป็นชาวบ้าน 12 หมู่บ้านของตำบล มาช่วยกันลาดตระเวนดูแลป้องกันไฟป่าและการลักลอบตัดต้นไม้ ป่าดงใหญ่จึงอยู่มาจนทุกวันนี้ เหตุผลสำคัญที่ชาวบ้านตำบลสร้างถ่อน้อยช่วยกันปกปักรักษาป่านี้ ก็เพราะเขาได้ประโยชน์จากป่าทั้งเรื่องแหล่งอาหาร (ผักป่า เห็ด แมลง) แหล่งเชื้อเพลิง แม้กระทั่งตัดเอามาสร้างบ้านสำหรับคนที่ออกเรือนใหม่ แต่ต้องได้รับการอนุมัติจากคณะกรรมการรักษาป่า ซึ่งจะอนุมัติให้ตามความจำเป็นเท่านั้น ใครลักลอบตัดจะถูกคณะกรรมการรักษาป่าปรับต้นละ 1-2 พันบาท ป่าจึงอยู่มาได้ ซึ่งตรงกันข้ามกับป่าสงวนแห่งชาติ ชาวบ้านไม่รู้สึกว่าเป็นเจ้าของ เป็นป่า

ของรัฐ จะใช้ประโยชน์อะไรก็ไม่ได้ ผิดกฎหมาย เขาจึงไม่รักไม่หวงแหน จากการสำรวจ 12 หมู่บ้าน ต.สร้างถ่อน้อย 1,041 ครัวเรือน ของป่าไม้เขตอุบลราชธานี พบว่า ครัวเรือนร้อยละ 17.29 เก็บฟืนจากป่าดงใหญ่ ร้อยละ 29.11 เอาไม้มาทำถ่าน และร้อยละ 29.57 ใช้ประโยชน์ทั้งฟืนและถ่านจากป่าดงใหญ่ ปริมาณการใช้ฟืนเฉลี่ยครัวเรือนละ 4.85 ลูกบาศก์เมตร/ปี และใช้ถ่าน 1.47 ลูกบาศก์เมตร/ครัวเรือน/ปี มีครัวเรือนเพียงร้อยละ 4.03 ที่ไม่ได้ใช้ฟืน ถ่าน จากป่าดงใหญ่ อีกร้อยละ 95.97 ได้ใช้ประโยชน์ด้านเชื้อเพลิงจากป่าดงใหญ่ *(นเรศ ไชยยงยศ, 2535: 2, 21, 28-34)* สิ่งนี้คือประโยชน์มหาศาลที่ได้จากทรัพยากรธรรมชาติที่ผลิตซ้ำตัวของมันเองได้ เพราะชาวตำบลสร้างถ่อน้อยรู้จักใช้อย่างฉลาด ทำให้สามารถใช้ประโยชน์ได้อย่างยั่งยืนจนทุกวันนี้

หมู่บ้านที่อยู่ในกลุ่มตัวอย่างของโครงการนี้ที่มีป่าอยู่ใกล้ มี 2 หมู่บ้าน คือ บ้านบัว จ.สกลนคร และบ้านวังสวาบ จ.ขอนแก่น 2 หมู่บ้านนี้ได้ใช้ประโยชน์จากป่ามาก ทั้งในเรื่องของเชื้อเพลิง ไม้ที่เอามาเป็นวัสดุก่อสร้าง ทำเครื่องมือ เครื่องใช้ในครัวเรือน และที่สำคัญคือ เป็นอาหาร เช่น บ้านวังสวาบ มีพืช 46 ชนิดที่ชาวบ้านเก็บมาเป็นอาหารเป็นประจำ มีเห็ด 9 ชนิด และแมลงอีก 21 ชนิด ที่ชาวบ้านเก็บมาเป็นอาหารเป็นประจำ (ดังปรากฏในตาราง 27 ในตารางผนวก) จากการสำรวจของโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน 12 หมู่บ้าน ซึ่งกระจายอยู่ 10 จังหวัด จะเห็นได้ว่าเชื้อเพลิงที่ใช้หุงต้มหลักในชนบทอีสานในปัจจุบันยังเป็นฟืนถึงร้อยละ 90.7 เป็นถ่านร้อยละ 80 เป็นไฟฟ้าร้อยละ 56.4 และแก๊ส 53.7 ซึ่งฟืนและถ่านเป็นเชื้อเพลิงที่ธรรมชาติมอบให้โดยชาวบ้านไม่ต้องเสียเงินซื้อ ต่างจากแก๊สและไฟฟ้า ซึ่งแม้ว่าจะสะดวกและสะอาดกว่า แต่ก็ต้องซื้อหา แต่เสียดายที่นักเศรษฐศาสตร์กระแสหลักไม่สนใจตัวเลขทรัพยากรธรรมชาติประเภทฟืน ซึ่งถ้ารู้จักใช้จะไม่มีวันหมด เพราะปลูกได้ สนใจแต่พลังงานที่ลงทุนมากๆ เป็นหมื่นล้านบาท เช่น โรงไฟฟ้าถ่านหิน หินกรูด บ่อนอก โรงไฟฟ้าพลังแก๊สธรรมชาติ เป็นต้น ผู้เขียนได้คำนวณค่าของเชื้อเพลิงที่ชาวบ้านวังสวาบประหยัดได้โดยไม่ต้องจ่ายเป็นค่าแก๊สและค่าไฟฟ้าในการหุงต้ม โดยเปรียบเทียบกับค่าของถ่านหุงต้มที่ขายในตลาดขอนแก่น (ถุงละ 6 กก./40 บาท) ถ้าเขาใช้ถ่านจะตกวันละ 13.33 บาท หรือ 4,865 บาท/ปี/ครัวเรือน ทั้งชุมชนเป็นเงิน 890,295 บาท/ปี นี่คือเงินที่ชาวบ้านไม่ต้องจ่าย เพราะเก็บฟืนจากไม้ล้มไม้ตายจากป่าเขาติดหมู่บ้านวังสวาบ จ.ขอนแก่น

ตาราง 8.3 การใช้เชื้อเพลิงหุงต้มในชนบทอีสานปัจจุบัน

ชนิดของเชื้อเพลิงที่ใช้หุงต้ม	ร้อยละ
1. ฟืน	90.7
2. ถ่าน	80.0
3. แก๊ส	53.7
4. ไฟฟ้า	56.4

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 ชุมชน 10 จังหวัด ในภาคอีสาน, 2544

สำหรับแหล่งทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นอาหารที่ชาวชนบทอีสานปัจจุบันเก็บหามาได้ สูงสุด คือ ปลา ร้อยละ 43.5 ของครัวเรือนทั้งหมด รองลงมาคือ เห็ด ร้อยละ 34.8 ผักป่า ร้อยละ 28.1 หน่อไม้ ร้อยละ 22.6 กุ้ง ร้อยละ 10.9 ที่เหลือไม่ถึงร้อยละ 10 หากมองในภาพรวมยังมีครัวเรือนที่หาอาหารจากธรรมชาติถึงร้อยละ 58.7 ไม่หาร้อยละ 41.3 แต่แน่นอนที่สุดที่ช่วยคนในชุมชนได้มากพอสมควร โดยเฉพาะคนจนที่ไม่ค่อยมีเงินไปซื้อกับข้าว ผู้เขียนได้ลองคำนวณมูลค่าอาหารจากธรรมชาติของบ้านวังสวาบ ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่มีป่าเขาอยู่ติดชุมชน คิดอย่างต่ำที่สุด 1 ใน 3 มื้อเป็นอาหารที่ชาวบ้านไม่ต้องจ่ายค่ากับข้าว เพราะหาได้จากธรรมชาติ ตีเป็นเงิน 30 บาท/ครัวเรือน ปีหนึ่งจะเป็นเงินถึง 10,950 บาท/ครัวเรือน หรือประมาณ 2,003,850 บาทต่อปีต่อ 1 ชุมชนบ้านวังสวาบ สิ่งนี้เป็นเงินไม่น้อยเลยที่ธรรมชาติผลิตให้กับชุมชน โดยชุมชนไม่ต้องลงทุนอะไร นอกจากเดินไปเก็บมา คุณค่าของอาหารเหล่านี้ไม่เพียงแต่ช่วยให้ชาวบ้านจ่ายเงินค่าอาหารน้อยลง ลดการพึ่งพาตลาด แต่ยังได้บริโภคอาหารที่ไม่มีสารพิษ ซึ่งต่างจากคนในเมืองหรือคนที่ซื้อผักมาบริโภค มักจะเป็นผักที่ผ่านการฉีดยาฆ่าแมลงมาอย่างโชกโชน ซึ่งจะเป็นอันตรายในระยะยาวแก่ผู้บริโภค

ตาราง 8.4 อาหารที่ชาวชนบทอีสานปัจจุบันได้จากธรรมชาติ

ชื่ออาหาร	ร้อยละ
1. เห็ด	34.8
2. ผักป่า	28.1
3. หน่อไม้	22.6
4. ปลา	43.5
5. กุ้ง	10.9
6. ไข่มดแดง	5.6
7. สัตว์อื่นๆ	2.5
รวมครัวเรือนที่หาอาหารธรรมชาติ	58.7
รวมครัวเรือนที่ไม่หาอาหารธรรมชาติ	41.3

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544

8.2 ความสามารถของเกษตรกรอีสานในการปรับตัว ปรับเปลี่ยนอาชีพ การผลิต และความอดทน อดออม

8.2.1 ความอดทน อดออม

เมื่อมาพิจารณาที่ทรัพยากรมนุษย์ เป็นที่ยอมรับกันว่าชาวอีสานเป็นแรงงานที่มีความขยันอดทน จนเป็นที่ยอมรับของนายจ้าง ผู้เขียนเคยสัมภาษณ์คนที่มีอาชีพหาแรงงานไปป้อนโรงงานอุตสาหกรรมในภาคกลาง เขาเป็นคนภาคเหนือ แรงงานที่จัดหาส่วนใหญ่จึงเอาจากคนภาคเหนือทำอยู่ 3-4 ปี ก็ต้องเลิกกิจการไป เพราะผู้ประกอบการบอกให้เขาหาคนอีสานไปให้ เพราะคนอีสานขยันอดทนมากกว่าคนภาคอื่น สภาพที่พักที่นายจ้างให้มักไม่ค่อยสะดวกสบาย น้ำไหลบ้างไม่ไหลบ้าง แรงงานอีสานก็ไม่บ่น แต่แรงงานจากภาคอื่นจะบ่นมากกับนายจ้าง นายจ้างจึงมองว่าแรงงานภาคอื่นเรื่องมาก ไม่อดทน จึงมักจะชอบแรงงานที่เป็นคนอีสาน คนอีสานจึงหางานภาคอื่นได้ไม่ยาก ผู้จัดหาแรงงานไม่ใช่คนภาคอีสาน ไม่มีเครือข่ายทางภาคอีสาน ก็หาแรงงานจากภาคอีสานไม่ได้ เพราะคนอีสานไม่ยอมไปทำงานด้วย กลัวจะถูกหลอก เขาจึงต้องเลิกกิจการไปทำอาชีพขับรถตู้ให้เช่า

ที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งคือ แรงงานหญิงของอีสานเป็นที่ต้องการของนายจ้างมากกว่าแรงงานชาย เพราะมีความขยันอดทนมากกว่าแรงงานชาย ตรงต่อเวลา ซื่อสัตย์ มีระเบียบวินัย เชื่อฟังนายจ้างมากกว่าแรงงานชาย แต่เป็นที่ยอมรับของนายจ้างว่า แรงงานชายอีสานโดยทั่วไปเรียนรู้งานได้เร็วกว่าแรงงานหญิงอีสาน *(สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2535: 83-84)* แต่โดยเฉลี่ยแล้วแรงงานหญิงได้ค่าแรงต่ำกว่าแรงงานชายร้อยละ 38 และแรงงานที่ทำอยู่ในสถานประกอบการในภาคอีสานเองจ่ายค่าแรงต่ำกว่าค่าแรงขั้นต่ำถึงร้อยละ 43.8 ของแรงงานทั้งหมด แต่แรงงานส่วนใหญ่ก็ยังทำงานกับนายจ้างด้วยความอดทน

ศักยภาพทางเศรษฐกิจของเกษตรกรอีสานประการสำคัญอีกประการหนึ่ง คือ มีการออมสูงมาก ดังจะเห็นได้จากตาราง 8.6 ชาวชนบทอีสานมีการออมในรูปแบบต่างๆ หลายวิธี ทั้งในรูปของการเก็บเป็นเงิน ซื้อทอง ที่ดิน และการเก็บไว้ในรูปผลผลิต มีครัวเรือนร้อยละ 72.5 ที่ออมในรูปของข้าว ถ้าตีเป็นเงินแล้วสูงถึง 9,688 บาท/ครัวเรือน หรือร้อยละ 33.9 ของการออมทั้งหมด ที่ออมในรูปของการซื้อที่ดิน มีครัวเรือนเพียงร้อยละ 2.9 ถ้าตีเป็นเงินเท่ากับร้อยละ 11.8 ของการออมทั้งหมด ที่ออมในรูปของการซื้อทอง มีร้อยละ 5 ตีเป็นเงินมีมูลค่าร้อยละ 2.1 ส่วนที่ออมเป็นเงินคิดเป็นร้อยละ 52.2 ของมูลค่าการออมทั้งหมด ที่เหลือร้อยละ 47.8 ออมในรูปของข้าว ที่ดิน และทอง รวมการออมทั้งหมดจาก 1,574 ครัวเรือน เป็นเงิน 44,974,576 บาท หรือเฉลี่ยครัวเรือนละ 28,577 บาท เมื่อเปรียบเทียบกับเงินกู้โดยเฉลี่ยซึ่งมีอยู่ครัวเรือนละ 34,195 บาทแล้ว การออมตกร้อยละ 83.6 ของหนี้ เปรียบเทียบกับรายได้ 72,636 บาท/ครัวเรือน/ปี การออมเท่ากับร้อยละ 39.3 เปรียบเทียบกับรายจ่ายเท่ากับร้อยละ 53.4 แต่ถ้าเอารายได้เป็นตัวตั้งตัวเลขจะปรากฏดังตาราง 8.4 จะเห็นว่าแม้ชาวอีสานจะมีรายได้ต่ำสุดของประเทศ แต่ศักยภาพทางเศรษฐกิจในครัวเรือนอยู่ในระดับมั่นคงพอสมควร เพราะรายได้สูงกว่ารายจ่าย รายจ่ายมีร้อยละ 73.8 ของรายได้ เงินกู้ก็เท่ากับร้อยละ 47.1 ของรายได้ เมื่อเอามูลค่าของการออมไปเปรียบเทียบหรือลบออกจากเงินกู้แล้ว ก็จะเหลือเป็นหนี้เพียง 5,618 บาท หรือเพียงร้อยละ 7.7 ของรายได้เท่านั้น

ตาราง 8.5 เปรียบเทียบการออม รายได้ รายจ่าย เงินกู้ ของชาวชนบทอีสานต่อครัวเรือน/ปี 2543

รายการ	บาท	ร้อยละของรายได้
1. การออม	28,577	39.3
2. รายได้	72,636	100
3. รายจ่าย	53,577	73.8
4. เงินกู้	34,195	47.1

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544

ตาราง 8.6 การออมของครัวเรือนชนบทอีสาน ปี 2543

ลักษณะของการออม	ครัวเรือนที่ออม		มูลค่าการออม		เฉลี่ย/ครัวเรือน	
	ครัวเรือน	ร้อยละ	บาท	ร้อยละ	(1) บาท	(2) บาท
1. ผลผลิตข้าวในยุ้ง	1,141	72.5	15,248,723	33.9	13,364	9,688
2. ซื้อที่ดิน	46	2.9	5,293,000	11.8	115,065	3,363
3. ซื้อทอง	79	5.0	936,750	2.1	11,858	595
4. ฝากกลุ่มออมทรัพย์	453	28.8	1,965,465	4.4	4,339	1,249
5. ฝากธนาคารของรัฐ (ธ.ก.ส. เป็นส่วนใหญ่)	342	21.7	4,404,140	98	12,878	2,798
6. ฝากธนาคารพาณิชย์ (เอกชน)	155	9.8	7,372,167	16.4	47,562	4,684
7. ให้บุคคลกู้ยืม	88	5.6	3,905,940	8.7	44,386	2,482
8. ฝากสหกรณ์ออมทรัพย์	77	4.9	2,379,515	5.3	30,903	1,512
9. ฝากสหกรณ์การเกษตร	40	2.5	493,346	1.1	12,334	313
10. ซื้อพันธบัตร	2	0.1	25,960	0.1	12,980	16
11. อื่นๆ	161	10.2	2,954,570	6.6	18,351	1,877
รวม			44,979,516			
เฉลี่ย						28,577

(1) เฉลี่ย/ครัวเรือน ตามกลุ่มวิธีการออม (2) เฉลี่ยจากครัวเรือนทั้งหมด (1,574 ครัวเรือน)

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544

8.2.2 ความสามารถในการปรับเปลี่ยนอาชีพของเกษตรกรอีสาน

1) การปรับเปลี่ยนอาชีพของเกษตรกรอีสานในภาพรวม

การที่ที่ทำกินไม่พอทำกิน หรือมีรายได้น้อยไม่พอกับรายจ่าย ทำให้เกษตรกรอีสานต้องหาทางหารายได้เสริม หัวหน้าครัวเรือนอาจจะไปทำเอง หรือให้สมาชิกบางคนในครัวเรือนออกไป แต่จะมีครัวเรือนจำนวนหนึ่งไม่มีที่ทำกินเลย พวกนี้ต้องไปทำอาชีพนอกเกษตรเต็มตัว อาชีพของชาวอีสานในระยะหลังจึงเปลี่ยนไปจากเดิมมาก พอจะจัดได้เป็น 3 กลุ่ม คือ

(1) อาชีพเกษตรกรรม ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว รวมทั้งรับจ้างในไร่นา

(2) อาชีพนอกเกษตร ได้แก่ อาชีพที่ไม่ใช่การเกษตร ส่วนมากเป็นงานอุตสาหกรรม เช่น ทำงานในโรงงานทุกชนิด งานบริการ เช่น ขับรถแท็กซี่ งานแม่บ้าน งานขายของตามห้างร้าน เด็กปั๊ม งานซ่อมรถยนต์ รถจักรยานยนต์ ช่างเฟอร์นิเจอร์ ช่างก่อสร้าง ค้าขาย ตลอดจนการทำขนมเอาไปขายในเมือง รับราชการ งานรัฐวิสาหกิจ เป็นต้น

(3) อาชีพผสม ได้แก่ แรงงานที่ยังคงทำนาทำไร่อยู่ เมื่อว่างจากงานดังกล่าวก็ไปทำงานนอกเกษตร

อาชีพของชาวชนบทอีสานแต่ก่อนส่วนใหญ่จะเป็นกลุ่มแรก แต่เมื่อรายจ่ายเพิ่มขึ้นรายได้ซึ่งทั้งหมดมาจากการเกษตรไม่พอเพียง ก็เริ่มไปหารายได้เสริมจากนอกเกษตร อาชีพนอกเกษตรและอาชีพผสมจะค่อยๆ เพิ่มขึ้นตามเวลาที่เปลี่ยนไป โดยผู้วิจัยได้เปรียบเทียบในคน 3 รุ่น คือ รุ่นปู่-ย่า รุ่นพ่อ-แม่ และรุ่นลูก จะเห็นการเปลี่ยนแปลงได้อย่างชัดเจนว่า คนรุ่นปู่-ย่า ร้อยละ 78.8-98.3 ทำอาชีพเกษตร ไม่มีใครทำอาชีพนอกเกษตรเลย แต่มีร้อยละ 1.7-21.2 ที่ทำอาชีพผสม โดยบ้านบัวทำอาชีพผสมน้อยที่สุด อาจเป็นเพราะบ้านบัวอยู่ห่างไกลจากแหล่งงานนอกเกษตรมาก เพราะอยู่ด้านเหนือของภูพาน และห่างไกลจากเส้นทางคมนาคมหลักมาก แต่บ้านโนนม่วงเวลาคนรุ่นหนุ่มเมื่อ 50 ปีที่แล้วไปหางานทำ ก็สามารถเดินเท้าระยะทางประมาณ 60 กม. ไปขึ้นรถไฟที่สถานีอุทุมพรพิสัยได้ จากนี้สามารถไปตัดอ้อยให้กับนายทุนเจ้าของโรงงานน้ำตาลในจังหวัดชลบุรี ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อ 40-50 ปีที่แล้ว พอถึงคนรุ่นพ่อ-แม่จะเห็นได้ชัดเจนว่าทำอาชีพเกษตรลดลงเหลือร้อยละ 20-66.7 ทำอาชีพนอกเกษตรเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 3.3-10.7 ทำอาชีพผสมมากถึงร้อยละ 26.6-76.7 เมื่อมาถึงรุ่นลูก 2 หมู่บ้านแรกเหลือทำอาชีพเกษตรเพียงร้อยละ 2.9-3.4 แต่บ้านบัวยังเหลือร้อยละ 37 ทำอาชีพผสมในระดับรองลงมา คือ ร้อยละ 11.8-29.7 แต่ทำอาชีพนอกเกษตรถึงร้อยละ 33.3 ถึง 85.3 โดยเฉพาะ 2 หมู่บ้านแรกใกล้เคียงกัน คือ ร้อยละ 84.7 และ 85.3

ตาราง 8.7 เปรียบเทียบจำนวนคน 3 รุ่น ใน 3 อาชีพ (หน่วย : ร้อยละ)

รุ่นและพื้นที่	อาชีพ			
	เกษตร	นอกเกษตร	ผสม	รวม
บ้านตระแสง (สุรินทร์)				
รุ่นปู่-ย่า	93.1	0	6.9	100
รุ่นพ่อ-แม่	20.0	3.3	76.7	100
รุ่นลูก	2.9	85.3	11.8	100
บ้านโนนม่วง (ร้อยเอ็ด)				
รุ่นปู่-ย่า	78.8	0	21.2	100
รุ่นพ่อ-แม่	30.0	10.0	60.0	100
รุ่นลูก	3.4	84.7	11.9	100
บ้านบัว (สกลนคร)				
รุ่นปู่-ย่า	98.3	0	1.7	100
รุ่นพ่อ-แม่	66.7	6.7	26.6	100
รุ่นลูก	37.0	33.3	29.7	100

ที่มา : วิลาศ โพธิสาร และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 92
ธัญญรัตน์ อติชาติ และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 100
สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 84

ตาราง 8.8 จำนวนแรงงานของชาวชนบทอีสานในปัจจุบัน จำแนกตามอาชีพ

อาชีพ	จำนวนคน	ร้อยละ	จำนวนแรงงานเฉลี่ย/ครัวเรือน
เกษตรกรรม	2,207	51.6	1.4
นอกเกษตร	989	23.1	0.6
ผสม	1,079	25.3	0.7
รวม	4,275	100	2.7

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544

จากตาราง 8.8 จะเห็นว่า แรงงานในชนบทอีสานปัจจุบันที่ยังไม่แยกครัวเรือนออกไป แต่ละครัวเรือนจะมีทั้งเหมือนและแตกต่างกัน ที่ยังทำเกษตรทั้งครัวเรือนก็มี ไปทำนอกเกษตรทั้งหมดเลยก็มี และทำทั้งเกษตรและนอกเกษตร (ผสม) ก็มี แต่ถ้านับในภาพรวมจากแรงงานทั้งหมด แรงงานที่ทำเกษตรอย่างเดียวยังมากที่สุด แต่จำนวนก็เกินครึ่งเพียงนิดเดียว คือ มีจำนวนร้อยละ 51.6 ไปทำงานนอกเกษตร (ซึ่งส่วนใหญ่อยู่นอกพื้นที่) ร้อยละ 23.1 และยังไปๆ มาๆ ระหว่างเกษตรและนอกเกษตรมีประมาณ 1 ใน 4

ถ้าดูจากตาราง 8.7 จะเห็นแนวโน้มในอนาคต จำนวนแรงงานที่ทำเกษตรแท้ๆ จะลดลงอย่างแน่นอน เพราะข้อมูลจาก 3 หมู่บ้านลดลงอย่างชัดเจนทั้ง 3 หมู่บ้านในชั่ว 3 รุ่น ส่วนอาชีพนอกเกษตรเพิ่มขึ้นอย่างชัดเจนทั้ง 3 หมู่บ้าน สำหรับอาชีพผสม 2 ใน 3 หมู่บ้านเพิ่มขึ้นในช่วงที่ 2 แต่ช่วงที่ 3 ลดลง แต่อีก 1 หมู่บ้านเพิ่มขึ้นในช่วงที่ 2 และ 3

สาเหตุสำคัญที่สุดที่แรงงานในชนบทอีสานออกไปทำงานนอกเกษตร ก็เพราะงานเกษตรในแต่ละปีมีเวลาทำเพียงเฉลี่ย 151 วัน/ปี (41.4% ของเวลา/ปี) เวลาที่เหลือไม่มีงานทำในชนบท และถ้าเข้าเมืองไปค่าแรงก็สูงกว่าค่าจ้างในชนบท และหางานง่าย แรงงานอีสานที่ไปทำงานนอกเกษตรเฉลี่ยมีงานทำปีละ 208 วัน *(จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัดในภาคอีสาน)*

ความแตกต่างระหว่างรายได้ภาคเกษตรกับนอกภาคเกษตร เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้เกษตรกรทิ้งภาคเกษตรไป ในระดับประเทศ “รายได้ของประชากรในภาคเกษตรแตกต่างจากรายได้ของประชากรนอกภาคเกษตรมากขึ้น จาก 6 เท่าในช่วงแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 3 เป็นประมาณ 12 เท่าในแผนพัฒนาฯ ที่ 7” *(ยงยุทธ แฉล้มวงษ์ และ รามอน ซี เซวิลลา, 2540: 267)*

จากการวิจัยของ *สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ (2535: 43)* (ดังได้กล่าวมาแล้วในตาราง 7.14) พบว่า ถ้าให้รายได้จากครัวเรือนที่ทำเกษตรมีรายได้เท่ากับ 1 ครัวเรือนที่ทำอาชีพนอกเกษตรจะมีรายได้เฉลี่ย 3.22 และครัวเรือนที่มีอาชีพผสมจะมีรายได้เฉลี่ย 3.40 นี่คือแรงจูงใจที่สำคัญให้เกษตรกรทิ้งชนบทไปหางานทำในเมือง

นอกจากเรื่องเวลาว่างในชนบทหลังฤดูเก็บเกี่ยวไม่มีงานทำแล้ว ปัจจัยอีกประการหนึ่งที่ทำให้แรงงานชนบทไปทำงานนอกเกษตรก็คือ รายได้โดยเฉลี่ยจากภาคเกษตรไม่พอยังชีพ จากตาราง 8.9 จะเห็นว่ารายได้เฉลี่ย/ครัวเรือน/ปีของครัวเรือนชนบทอีสานที่มาจากการเกษตร (รวมทั้งรับจ้างภาคเกษตร) มีรายได้เพียง 28,812 บาท หรือร้อยละ 39.7 ของรายได้ทั้งหมด หรือเท่ากับร้อยละ 41.2 ของรายจ่ายทั้งหมดของครัวเรือน (69,979 บาท) ดังนั้น รายได้จึงขาดไปอีก 41,167 บาท หรือร้อยละ 58.8 จึงจะพอดีกับรายจ่าย ชาวชนบทอีสานจึงต้องไปหางานนอกภาคเกษตรทำ ซึ่งจากตารางดังกล่าวจะเห็นว่ารายได้ของครัวเรือนมาจากนอกภาคเกษตรถึง 43,824 บาท/ปี หรือ

ตาราง 8.9 เปรียบเทียบรายได้กับรายจ่ายของครัวเรือนชนบทอีสานในปัจจุบัน (ต่อครัวเรือน/ปี)

ที่มาของรายได้	บาท	ร้อยละ	ร้อยละของรายจ่าย	ที่มาของรายจ่าย	บาท	ร้อยละ
1. การเกษตร	28,812	39.7	41.2	1. การผลิต	16,402	23.4
2. นอกเกษตร	43,824	60.3	62.6	2. การบริโภค	53,577	76.6
รวม	72,636	100	103.8	รวม	69,979	100

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544

ตาราง 8.10 เงินที่แรงงานอีสานซึ่งไปทำงานต่างถิ่นส่งกลับต่อเดือน

รายการ	บาท (ร้อยละ)
1. จำนวนเงินที่แรงงานส่งกลับทั้งหมด (710 ครัวเรือน)	1,874,492
2. ร้อยละของเงินที่ส่งกลับเมื่อเปรียบเทียบกับรายรับทั้งหมด (1,574 ครัวเรือน)	(19.7)
3. ร้อยละของเงินที่ส่งกลับเมื่อเปรียบเทียบกับรายรับนอกภาคเกษตร (1,574 ครัวเรือน)	(32.6)
4. จำนวนเงินที่แรงงานส่งกลับ/ครัวเรือน (เฉลี่ยจาก 710 ครัวเรือน)	2,640
5. รายได้เฉลี่ย/ครัวเรือน (เฉลี่ย 1,574 ครัวเรือน)	6,053
6. ร้อยละของเงินที่แรงงานส่งกลับ เปรียบเทียบกับรายได้เฉลี่ยของทุกครัวเรือน	(43.6)
7. รายได้ภาคนอกเกษตรเฉลี่ย/ครัวเรือน (เฉลี่ย 1,574 ครัวเรือน)	3,652
8. ร้อยละของเงินที่แรงงานส่งกลับ เปรียบเทียบกัยรายได้เฉลี่ยนอกเกษตร	(72.3)
9. จำนวนที่แรงงานส่งกลับเฉลี่ย/คน	1,487
10. จำนวนเงินที่แรงงานชายส่งกลับ/คน	1,611
11. จำนวนเงินที่แรงงานหญิงส่งกลับ/คน	1,336
12. ร้อยละของแรงงานชายที่ส่งเงินกลับ	(95.1)
13. ร้อยละของแรงงานหญิงที่ส่งเงินกลับ	(96.6)

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544

ร้อยละ 60.3 ของรายได้ทั้งหมด เมื่อรวมรายได้จากเกษตรและนอกภาคเกษตรแล้วเป็น 72,636 บาท ซึ่งสูงกว่ารายจ่ายทั้งหมดอยู่ 2,657 บาท หรือร้อยละ 3.8 จากตัวเลขดังกล่าวจะเห็นว่า รายได้จากการเกษตรอย่างเดียวมองในภาพรวมของชนบทอีสานแล้วอยู่ไม่ได้ อนึ่ง รายได้จากการเกษตรสูงกว่ารายจ่ายการผลิตอยู่ 12,410 บาท แต่ส่วนเกินหรือกำไรหรือค่าแรงนี้ไม่เพียงพอกับค่าใช้จ่ายด้านการบริโภค

จากตาราง 8.10 จำนวนครัวเรือนที่มีแรงงานไปทำงานต่างถิ่นมี 710 ครัวเรือน หรือร้อยละ 45.1 จำนวนเงินที่ส่งกลับของคนกลุ่มนี้มีถึงเดือนละ 1.8 ล้านบาทเศษ คิดเป็นร้อยละ 19.7 ของรายได้ทั้งหมดของทุกครัวเรือนรวมกัน (รวมครัวเรือนที่ไม่มีแรงงานไปทำงานต่างถิ่นด้วย) หรือร้อยละ 32.6 ของรายได้นอกภาคเกษตร หากเปรียบเทียบระหว่างเงินที่ส่งกลับ/ครัวเรือน กับรายได้เฉลี่ยของครัวเรือน/เดือน พบว่า รายได้ที่ส่งกลับสูงถึงร้อยละ 43.6 ถ้าเปรียบเทียบกับรายได้นอกภาคเกษตรเฉลี่ย/ครัวเรือน รายได้ที่ส่งกลับสูงถึงร้อยละ 72.3 แรงงานชายและหญิงส่งเงินกลับใกล้เคียงกันมาก คือ แรงงานชายร้อยละ 95.1 หญิงร้อยละ 96.6 ของแรงงานหญิงที่ไปทำงานต่างถิ่นทั้งหมด ซึ่งเป็นตัวเลขที่สูงมาก และเป็นดัชนีบ่งบอกถึงศักยภาพของแรงงานอีสานในการหารายได้มาเสริมครัวเรือน โดยการดึงเอารายได้จากต่างถิ่นเข้ามาสู่ท้องถิ่นของตน เป็นรายได้ส่วนเกินที่ใช้จ่ายแล้วยังมีเหลือส่งเข้าหมู่บ้าน แม้ว่าค่าแรงที่ได้จะไม่ค่อยสูงนัก แต่สูงกว่ารายได้ในท้องถิ่น

กล่าวโดยสรุป แรงงานจากชนบทอีสานเข้าไปทำงานในภาคอื่นเป็นจำนวนมาก เกือบครึ่งหนึ่งของแรงงานทั้งหมด (48.4%) ก็เพราะ

1) ในชนบทอีสานไม่มีงานให้ทำตลอดปี

2) รายได้ภาคนอกเกษตรสูงกว่าภาคเกษตรมาก

3) รายได้ภาคเกษตรไม่พอกับรายจ่ายทั้งหมดของครัวเรือน

การที่แรงงานจากชนบทอีสานไปทำงานต่างภาค นักวิชาการส่วนหนึ่งมองว่า ทำให้ชนบทอีสานอ่อนแอ ซึ่งก็มีส่วนถูก แต่ถ้าหากจะมองโลกในแง่ดี ก็ต้องถือว่าแรงงานอีสานเหล่านี้ทำให้ชนบทอีสานมีรายได้ดำรงชีพอยู่ได้ เพราะรายได้จากภาคนอกเกษตรมีมากถึงร้อยละ 62.6 ของรายจ่ายทั้งหมด จึงน่าจะขอบคุณแรงงานอีสานเหล่านี้ที่จากอีสานไปหาเงินมาให้ครัวเรือนของเขา ชุมชนของเขาดำรงอยู่ต่อไป

แรงงานเหล่านี้เกือบทั้งหมดยังมีบ้าน ที่ดิน อยู่ในภาคอีสาน สักวันหนึ่งเมื่อเขาอายุมากแล้ว ส่วนใหญ่ (70%) จะกลับมาอยู่ในชนบทอีสาน มีส่วนน้อยที่ไม่กลับมา เพราะไปได้ภรรยาหรือสามีเป็นคนภาคอื่นที่มีฐานะดีกว่า ซึ่งต่างจากแรงงานเกษตรของอังกฤษในสมัยปฏิวัติอุตสาห

กรรม ที่ขายที่ดิน บ้านเรือน แล้วอพยพไปอยู่ในเมืองอุตสาหกรรม[1] ซึ่งพวกนี้ไม่กลับมาเลย เพราะชนบทไม่มีอะไรเหลือสำหรับเขาอีกแล้ว *(จากการสัมภาษณ์คนอีสานที่เข้ามาทำงานกรุงเทพฯ 20 ราย เป็นคนขับแท็กซี่ คนขายผลไม้รถเข็น พ่อค้ากับข้าว คนงานโรงงานทอผ้า และพนักงาน รปภ. ในระหว่างปี 2544-2545 ของผู้เขียน; ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2536: 2, 3, 6; ยงยุทธ แฉล้มวงษ์ และ รามอน ซี เซวิลลา, 2540: 268)*

2) การปรับเปลี่ยนการผลิตของเกษตรกรอีสานในกลุ่มที่ยังทำการเกษตรเป็นหลักอยู่ในปัจจุบัน

(1) เกษตรกรที่ทำนาเป็นหลัก

แรงงานในชนบทอีสานหากแบ่งเป็น 3 กลุ่ม คือ แรงงานที่ทำการเกษตร นอกเกษตร และผสม กลุ่มแรกเป็นกลุ่มใหญ่ที่สุด คือ ร้อยละ 51.6 ของแรงงานทั้งหมดของครัวเรือนชนบทอีสานในปัจจุบัน กลุ่มนี้ทำเกษตรอย่างเดียว ไม่ทำนอกเกษตร และไม่ใช้ลูกผสม (คือ ไปทำเกษตรเป็นบางเดือน และนอกเกษตรเป็นบางเดือน) สำหรับกลุ่มที่ทำอาชีพเกษตรอย่างเดียวกลุ่มที่ใหญ่ที่สุด คือ กลุ่มที่ทำนา แต่วิธีการทำนาของพวกเขาก็ต่างจากรุ่นพ่อแม่ ต่างจากเมื่อ 2-3 ทศวรรษก่อนมาก คือ ใช้เทคโนโลยีการผลิตสมัยใหม่มากกว่าแต่ก่อนมาก ดังได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 6 เพื่อประหยัดแรงงาน ประหยัดเวลา และเพิ่มผลผลิตต่อไร่ให้สูงขึ้น การปรับเปลี่ยนล่าสุดที่เกิดขึ้นในปี 2540 ถึงปัจจุบันก็คือ การที่ชาวนาในภาคอีสานได้หันไปใช้การหว่านแทนการดำอย่างกว้างขวาง (เช่นเดียวกับการทำนาในภาคเหนือตอนล่าง)

สาเหตุที่ชาวนาในภาคอีสานในปัจจุบันหันไปหว่านมากกว่าแต่ก่อน ก็เพราะภาวะฝนแล้งฝนทิ้งช่วง พื้นที่ทำนาในภาคอีสานอยู่ในเขตชลประทานเพียงร้อยละ 16.02 (พ.ศ. 2540 – ตาราง 5.8) ที่เหลืออีกร้อยละ 83.98 อยู่นอกเขตชลประทาน ต้องอาศัยน้ำฝนเพียงอย่างเดียว จึงอยู่ในภาวะเสี่ยงมากกว่าภาคอื่นๆ ซึ่งมีพื้นที่ชลประทานมากกว่า การทำนาหว่านมีต้นทุนต่ำกว่าการดำมาก โดยเฉพาะต้นทุนการดำนาสูงมากเมื่อเทียบกับการหว่าน (โปรดดูตาราง 8.11) แล้วเป็น 15 เท่าของนาหว่าน หากฝนแล้งนาที่ดำไว้ข้าวตายหมด เงินที่ลงทุนเฉพาะค่าดำนาอย่างเดียวไร่ละ 506.25 บาท หรือ 8 ไร่ 4,050 บาท ก็สูญไปหมดเลย แต่ถ้านาหว่านเสียไปเงินก็เสียไปเฉพาะพันธุ์ข้าว 44 กก.ข้าว 222 บาท กับค่าหว่านเพียง 270 บาท ซึ่งส่วนมากเจ้าของก็หว่านเอง จึงไม่สูญเสีย

---

[1]ใน พ.ศ. 2293 (ก่อนการปฏิวัติอุตสาหกรรม ประชากรอังกฤษ 15% อาศัยอยู่ในเมือง) แต่ใน พ.ศ. 2423 (หลังปฏิวัติอุตสาหกรรม 1 ศตวรรษ) เพิ่มเป็น 80% *(ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2536: 7)*

มากเหมือนนาดำ สาเหตุที่ทำนาหว่านมากกว่าจากสาเหตุที่กล่าวมาแล้ว ยังมีสาเหตุเรื่องแรงงานที่เริ่มขาดแคลน เพราะแรงงานหนุ่มสาวเป็นจำนวนมากไปทำงานนอกหมู่บ้านไกลๆ ถึงกรุงเทพฯ หรือภาคอื่นๆ นับแรงงานนอกเกษตรทั้งหมดมีถึงร้อยละ 23.1 พวกนี้ไม่กลับมาช่วยทำเกษตร มีแรงงานที่ไปทำงานนอกเกษตรแล้วกลับมาช่วยภาคเกษตร (พวกอาชีพผสม) ร้อยละ 25.4 ของแรงงานทั้งหมด เมื่อขาดแรงงานก็ต้องจ้างดำ อยากจะให้ดำนาทันฟ้าฝน ซึ่งถ้าแรงงานในหมู่บ้านขาด ค่าจ้างก็แพง ปกติ 100 บาท ก็จะขึ้นไปถึง 150 บาท/วัน (ปี 2543-2544)

ตาราง 8.11 ต้นทุนค่าแรงการดำและการหว่าน นา 8 ไร่ ในภาคอีสาน

	ต้นทุนการดำนา	ต้นทุนการหว่าน
แรงงานที่ใช้ (คน)	2	2
เวลาที่ใช้ (วัน)	15	1
ค่าแรง/วัน (2 คน)	270	270
รวมค่าแรง 8 ไร่ (บาท)	4,050	270
อัตราส่วน	15	1
ค่าแรง/ไร่ (บาท)	506.25	33.75

ที่มา : คำนวณจาก อภัย เบิกบาน, 2544; ทองสูน รัตนาธิวัฒน์, 2544

จากการสำรวจในปี 2544 ถามถึงการจ้างงานเกษตรในปี 2543 พบว่า มีการจ้างแรงงานเกษตรถึงร้อยละ 57.4 ของครัวเรือนทั้งหมด หรือร้อยละ 88.5 ของครัวเรือนที่มีรายได้จากการเพาะปลูก การจ้างส่วนใหญ่จ้างครัวเรือนละ 5-10 คน และส่วนใหญ่เป็นการจ้างแรงงานในหมู่บ้าน แรงงานจ้างคิดเป็นร้อยละ 17.2 แต่อีกร้อยละ 82.8 เป็นแรงงานในครัวเรือน

แต่อย่างไรก็ตาม การทำนาหว่านก็เสี่ยงพอสมควร เพราะเมื่อหว่านไปแล้ว หากวันรุ่งขึ้นหรือภายใน 3 วันฝนตกลงมา หญ้าที่ถูกไถก่อนหว่านก็จะแตกหน่อขึ้นมาแย่งอาหารจากต้นข้าว ทำให้ได้ผลผลิตน้อย นอกจากนั้นยังขึ้นกับปริมาณฝน หากเลย 3 วันไปแล้วฝนตกดี ผลผลิตจะได้เท่ากับนาดำ หรือบางทีอาจจะได้มากกว่านาดำก็มี เช่น ชาวนารายหนึ่งเคยทำนาดำ 8 ไร่ ได้ข้าว 20 กระสอบ พอทำนาหว่านได้ 25 กระสอบ แต่ถ้าฝนไม่ดีผลผลิตจะตกต่ำลงไปตั้งครึ่ง เช่น ชาวนารายหนึ่งทำนาหว่าน 15 ไร่ ปีนั้นฝนไม่ดีได้ข้าวเพียง 50 กระสอบ แต่ปี 2543 ทำแบบเดียวกัน แต่ฝนดี ได้ข้าว 100 กระสอบ นาแปลงนี้เคยทำนาดำมาก่อน ได้ข้าว 115 กระสอบ แต่เมื่อทำนาหว่าน

ประหยัดแรงงานได้อย่างมาก ผลผลิตก็พอๆ กัน จึงทำนาหว่านมาตลอดได้ 5 ปีแล้ว และจะไม่กลับไปทำนาดำอีก เพราะสบายกว่ากันมาก *(ทองสูน รัตนาธิวัฒน์, 2544; อภัย เบิกบาน, 2544; อรชร ศรีวิเศษ, 2543)*

กล่าวโดยสรุป ชาวนาอีสานในปัจจุบันมีการปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตให้มีประสิทธิภาพสูงกว่าแต่ก่อนมาก โดยการนำเทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่มาใช้ ชาวนาบางส่วนได้ใช้วิธีหว่านแทนดำนาเพื่อลดต้นทุน หากจะเสียหายเพราะฝนแล้งก็ไม่เสียหายเท่านาดำ

(2) เกษตรกรที่หันไปปลูกพืชพาณิชย์ที่ทำรายได้ต่อไร่สูง

มีพืช 2 ชนิดที่เกษตรกรอีสานหันไปปลูกกันมากในระยะหลัง เพราะทำรายได้ต่อไร่สูงกว่าการปลูกข้าว ปลูกปอ หรือปลูกมัน ก็คือ การปลูกผักกับอ้อยโรงงาน

(2.1) ผัก

สาเหตุที่เกษตรกรอีสานในระยะหลังหันมาปลูกผักมากขึ้น เพราะ

ก) ผักทำรายได้และกำไรต่อไร่สูงกว่าพืชชนิดอื่น จากตาราง 8.13 จะเห็นว่ากระเทียมหัวทำรายได้/ไร่ถึง 21,441 บาท หรือเป็น 13.7 เท่าของข้าว หอมแดง (หัว) ทำรายได้ 24,000 บาท/ไร่ หรือเป็น 15.4 เท่าของข้าว

ตาราง 8.12 เปรียบเทียบรายได้ ต้นทุน กำไร ต่อไร่ของพืชผักและพืชชนิดอื่น (2541/42)

	ผัก		ข้าวนาปี				
	กระเทียม (หัว)	หอมแดง (หัว)	อีสาน	ไทย	ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์	มันสำปะหลัง	ปอแก้ว
ราคา/กก. (บาท)	24.56	15	5.61	5.76	3.69	1.26	5.19
ผลผลิต/ไร่ (กก.)	873	1,600	278	387	535	2,388	257
รายได้/ไร่ (บาท)	21,441	24,000	1,560	2,229	1,974	3,009	1,334
อัตราส่วนรายได้ (ข้าว = 1)	13.7	15.4	1		1.3	1.9	0.9
ระยะเวลาตั้งแต่ปลูกถึงเก็บเกี่ยว (เดือน)	3.5	3	4-6	4-6	4	12	6-8
ต้นทุน/ไร่ (บาท)	5,440	5,440	1,630	1,562	1,897	2,074	1,647
กำไร/ไร่ (บาท)	16,001	18,560	-70	667	77	935	-313
กำไร/ไร่ (ร้อยละ)	294	341	-4.3	42.7	4.1	45.1	-19

ที่มา : หอมแดง ข้าวนาปี (อีสาน) และกระเทียม โปรดดูตาราง 31-33 ในภาคผนวก
ข้าวนาปี (ไทย) ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ มันสำปะหลัง และปอแก้ว คำนวณจากสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2541/42: 1, 19, 26, 35, 90, 100, 136, 139

เมื่อหักต้นทุนแล้ว แม้กระเทียมและหอมแดงต้นทุนจะสูงกว่าข้าวมาก แต่ก็ยังเหลือกำไรถึงไร่ละ 16,001 บาทสำหรับกระเทียม และ 18,560 บาทสำหรับหอมแดง[1] ในขณะที่ข้าวนาปีบางปีขาดทุนด้วยซ้ำไป เช่น ราคาข้าวปี 2541/42 ชาวนาอีสานขาดทุนถึงไร่ละ 70 บาท แต่ชาวนาภาคอื่นพอมีกำไร เพราะผลผลิตต่อไร่สูงกว่าภาคอีสานมาก

ข) ผักใช้เวลาปลูกสั้นกว่าข้าวและพืชอื่นๆ อีกหลายชนิด ทำให้ได้เงินใช้เร็ว หากกู้เงินมาลงทุนก็ไม่ต้องเสียดอกเบี้ยนาน ในขณะที่ข้าวต้องใช้เวลา 4-6 เดือน มันสำปะหลัง 12 เดือน ปอแก้ว 6-8 เดือน แต่หอมแดงใช้เวลาเพียง 75 วัน กระเทียม (หัว) 3.5 เดือน ผักกวางตุ้ง 40 วัน ถ้าปลูกผักบุ้งจีนใช้เวลาเพียง 25 วัน ก็ตัดขายได้ หอมแบ่ง 30-45 วัน ก็ถอนขายได้ เนื่องจากเป็นพืชอายุสั้น ปีหนึ่งจึงปลูกได้หลายรอบ จึงมีเงินเข้าครัวเรือนตลอดทั้งปี คนที่ปลูกผักขายจะขายผักได้วันละ 80-200 บาท แล้วแต่ปริมาณที่ปลูก (1-3 ไร่/ครัวเรือน)

ค) ผักเป็นพืชอาหารที่ผู้ปลูกเอามาทำอาหารได้ตลอดเวลา เป็นการประหยัดค่ากับข้าวได้มาก แต่ปลูกปอ มันสำปะหลัง ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ พืชจำพวกนี้เอามาเป็นอาหารไม่ได้ต้องขายอย่างเดียวเท่านั้น

อนึ่ง หมู่บ้านหนึ่งจะปลูกผักประมาณ 10-17 ชนิดในแต่ละปี[2] หมู่บ้านนั้นจึงมีผักหลากหลายที่จะใช้บริโภคในชุมชน ในแต่ละครัวเรือนจะปลูก 2-3 ชนิดเพื่อขาย และปลูกอีก 5-10 ชนิดเพื่อบริโภคอย่างเดียว การที่ปลูกผักเพื่อขายหลายชนิดทำให้ไม่ค่อยมีปัญหาเรื่องราคาตกเพราะผักล้นตลาด เพราะมีผักออกพร้อมกันหลายชนิด ถ้าหากบางชนิดราคาตกก็มีอีกหลายชนิดที่ราคาไม่ตก นอกจากนี้ผักแต่ละชนิดเก็บออกขายไม่พร้อมกัน จึงเป็นการกระจายความเสี่ยง ไม่เหมือนข้าวที่จะเก็บเกี่ยวใกล้เคียงกันมากทั้งภาคอีสาน

---

[1]โปรดดูรายละเอียดกำไรต้นทุนของหอมแดง หอมแบ่ง ข้าว ในตาราง 31-33 ในภาคผนวก

[2]โปรดดูชนิดของผักได้ในตาราง 34 ในภาคผนวก

อันที่จริง การปลูกผักขายซึ่งแต่ก่อนจะมีเฉพาะชุมชนที่อยู่ใกล้เมือง เช่น บ้านเหล่านกชุม อ.เมือง จ.ขอนแก่น แต่ในระยะหลังการคมนาคมสะดวกรวดเร็วขึ้น มีหมู่บ้านที่อยู่ห่างไกลก็ปลูกขายเป็นรายได้หลักของครัวเรือนด้วย เช่น บ้านท่าแก[1] ต.ลุ่มลำชี อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ ปลูกผักประเภทหอม กระเทียม พริก ข้าวโพด คือ 220 ครัวเรือน จากครัวเรือนทั้งหมด 253 ครัวเรือน คิดเป็นร้อยละ 87 ของครัวเรือนทั้งหมด โดยปลูกกันเกือบทั้งปี เกษตรกรที่นี่แก้ปัญหาการตลาดได้เป็นอย่างดี โดยการซื้อรถปิคอัพเป็นของตัวเอง แล้วนำผักของตนเอาไปขายส่งที่ตลาดโคราช ตลาดไทที่รังสิต ตลาดชัยภูมิ และตลาดที่ อ.จตุรัส หากผักของตนไม่เต็มรถก็ซื้อผักของเพื่อนบ้านเอาไปเสริม ปัจจุบันหมู่บ้านนี้มีรถปิคอัพ (ซึ่งส่วนมากเอาไว้ส่งผักขาย) ถึง 38 คัน คนเหล่านี้เป็นทั้งเกษตรกรและพ่อค้าขายส่งผักด้วย ส่วนมากไต่เต้ามาจากเอาผักบรรทุกจักรยานยนต์ส่งตลาดในจังหวัดชัยภูมิมาก่อนหลายปีกว่าจะซื้อรถปิคอัพได้ บ้านท่าแกอยู่ติดแม่น้ำชี จึงสามารถสูบน้ำจากแม่น้ำชีมารดผักได้ตลอดปี บ้านท่าแกห่างจากตัวอำเภอบ้านเขว้า 12 กม. ห่างจากตัวจังหวัด 30 กม. *(สมาน วงศ์จันทึก, 2543)* บ้านนี้ปี 2543 น้ำท่วมนาเสียหายเกือบร้อยเปอร์เซ็นต์ แต่เพราะมีการปลูกผักเป็นรายได้หลักมานานจึงไม่ล้มละลาย พอน้ำลดก็ปลูกผักต่อไปได้ไม่ต้องรอนานเพื่อทำนาแก้ตัวเหมือนหมู่บ้านอื่นๆ บ้านท่าแกมีรายได้จากการเกษตรถึงร้อยละ 62.6 ของรายได้ทั้งหมด ในจำนวนนี้หากคิดเฉพาะรายได้จากการเพาะปลูก (ปลูกผักและข้าว) มีถึงร้อยละ 52.6 ซึ่งสูงกว่าเกณฑ์เฉลี่ยของภาคอีสานที่คำนวณจากการสุ่มมา 1,574 ครัวเรือน 12 ชุมชน มีรายได้จากการเกษตรร้อยละ 39.7 หากคิดเฉพาะการเพาะปลูกก็มีเพียงร้อยละ 30.9 ของรายได้ทั้งหมด ดังปรากฏในตาราง 8.13

---

[1]ใน 12 หมู่บ้านที่เป็นกลุ่มตัวอย่างที่ศึกษา มี 4 หมู่บ้านที่ปลูกผักขาย คือ บ้านท่าแก จ.ชัยภูมิ ห่างจาก อ.บ้านเขว้า 12 กม. เริ่มปลูกขายเมื่อ พ.ศ. 2515 บ้านดอนน้อย จ.มหาสารคาม ห่างจาก อ.โกสุมพิสัย 19 กม. เริ่มปลูกขาย พ.ศ. 2515 บ้านกาเจาะ จ.สุรินทร์ ห่างจาก อ.ศีขรภูมิ 8 กม. เริ่มปลูกขาย 2506 และบ้านโคกเจริญ จ.บุรีรัมย์ ห่างจาก อ.ประโคนชัย 15 กม. เริ่มปลูกขาย 2534

ตาราง 8.13 รายได้ของครัวเรือนอีสานจากภาคเกษตร (หน่วยของรายได้ : ร้อยละของรายได้ทั้งหมดของครัวเรือน) พ.ศ. 2543

พื้นที่		รายได้ภาคเกษตร	จำนวนครัวเรือนที่มีรายได้หลักจากการปลูกผัก	คิดเฉพาะรายได้จากการเพาะปลูก
1. บ้านท่าแก	(ชัยภูมิ)*	62.6	55.9	52.6
2. บ้านกาเจาะ	(สุรินทร์)*	53.9	12.5	49.8
3. บ้านดอนน้อย	(มหาสารคาม)*	40.1	45.9	35.2
4. บ้านโคกเจริญ	(บุรีรัมย์)*	54.2	4.9	51.8
5. บ้านตระแสง	(สุรินทร์)	27.5	2.4	21.2
6. บ้านอาหวด	(ศรีสะเกษ)	48.5	1.8	32.7
7. บ้านโนนม่วง	(ร้อยเอ็ด)	14.8	1.4	11.9
8. บ้านโนนแดง	(กาฬสินธุ์)	58.8	0	54.2
9. บ้านโนนเปลือย	(ชัยภูมิ)	26.9	0	14.7
10. บ้านวังสวาบ	(ขอนแก่น)	75.2	0	57.0
11. บ้านบัว	(สกลนคร)	28.0	0	12.9
12. บ้านท่าสะอาด	(หนองคาย)	11.7	0	5.5
เฉลี่ย 12 ชุมชน		39.7	9.9	30.9

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัด ระหว่างวันที่ 2 พ.ค. – 11 ต.ค. 2544

* = หมู่บ้านที่ปลูกผักขายเป็นรายได้หลัก

จากตาราง 8.13 จะเห็นว่า มีเพียง 4 ชุมชน จาก 12 ชุมชน ที่มีการปลูกผักเป็นรายได้หลักตั้งแต่ร้อยละ 4.9 ขึ้นไป (ของครัวเรือนทั้งหมด) แม้จำนวนครัวเรือนที่ปลูกผักเป็นรายได้หลักจะไม่มาก แต่มีรายได้มาก ทำให้รายได้จากการเพาะปลูกมีถึงร้อยละ 35.2-52.6 อีก 8 ชุมชนที่เหลือปลูกผักน้อยมาก จนไม่อาจเป็นรายได้หลัก ใน 8 ชุมชนที่เหลือมี 2 ชุมชนที่ไม่ได้ปลูกผักขาย แต่มีรายได้จากการเพาะปลูกมาก คือ บ้านโนนแดง (กาฬสินธุ์) มีรายได้จากการเพาะปลูกถึงร้อยละ 54.2 เพราะหมู่บ้านนี้มีระบบชลประทานที่ดีมาก (โครงการลำปาว) มีการทำนาปรังเกือบทุกครัวเรือน มีครัวเรือนมีข้าวนาปรังได้ขายถึงร้อยละ 90.2 ส่วนบ้านวังสวาบมีรายได้จากการเพาะปลูกมากถึงร้อยละ 57 เพราะบ้านนี้ปลูกอ้อยและข้าวโพดมาก

อนึ่ง มีแนวโน้มที่น่าสนใจเกี่ยวกับการปลูกผัก คือ การใช้ “ปุ๋ยชีวภาพ” และ “สมุนไพรขับไล่แมลง” เพื่อลดต้นทุนการใช้สารเคมี และยังทำให้ผู้บริโภคและผู้ใช้สารดังกล่าวปลอดภัย 2 ใน 4 หมู่บ้านที่ปลูกผักขายได้เริ่มใช้สารดังกล่าวมา 2-3 ปีแล้ว คือ บ้านกาเจาะ จ.สุรินทร์ และบ้านดอนน้อย จ.มหาสารคาม เกษตรกรที่เคยใช้ยาฆ่าแมลงเคยเสียค่ายาปีละ 1,500 บาท เมื่อหันมาใช้สมุนไพรขับไล่แมลงที่เขาทำขึ้นเอง ทำให้ไม่ต้องใช้ยาฆ่าแมลงมากเหมือนเดิม เหลือเพียง 500 บาท/ปี ส่วนคนที่เคยใช้ปุ๋ยเคมีปลูกผัก ต้องเสียค่าปุ๋ยเคมีปีละ 2,000 บาท บางคนก็เลิกใช้ปุ๋ยเคมีมาใช้ปุ๋ยชีวภาพทั้งหมด ซึ่งทำขึ้นเอง เสียแค่ค่ากากน้ำตาล กก.ละ 8 บาท 4 กก. วัสดุที่เหลือไม่ต้องซื้อ เพราะหาได้ในท้องถิ่น ทำให้ประหยัดต้นทุนไปได้มาก และดินก็ไม่แน่นเหมือนกับการใช้ปุ๋ยเคมีด้วย สูตรปุ๋ยชีวภาพและสมุนไพรขับไล่แมลง[1] ชาวบ้านบอกต่อกันมา ทดลองแล้วใช้ได้ผลดี เป็นการใช้ภูมิปัญญาเพื่อลดต้นทุน และทำให้สุขภาพทั้งผู้ใช้และผู้บริโภคดีขึ้นด้วย

การปลูกผักเพื่อขายและบริโภคในครัวเรือนน่าจะมีอนาคตที่ดี เพราะเหตุผลที่กล่าวมาแล้ว และยังมีครัวเรือนที่ปลูกผักสวนครัวน้อยอยู่ คือ 112,511 ครัวเรือน หรือร้อยละ 4.3 ของครัวเรือนที่ทำการเพาะปลูกทั้งหมดในภาคอีสาน 2,688,172 ครัวเรือน พื้นที่ปลูกผักเฉลี่ย 1.9 ไร่/ครัวเรือน ในปี 2542 *(กรมพัฒนาชุมชน กชช.2ค., 2542)*

(2.2) อ้อยโรงงาน : กรณีบ้านวังสวาบ จ.ขอนแก่น

แต่เดิมในพื้นที่ลุ่มชาวบ้านจะปลูกข้าว ในปัจจุบันก็ยังปลูกข้าวอยู่ แต่หลังเก็บเกี่ยวข้าวก็จะปลูกถั่วเหลืองเป็นรายได้เสริม และทำให้ดินดี แต่บางครัวเรือนลดพื้นที่ทำนาลง เพราะผลตอบแทนต่อไร่ของข้าวต่ำกว่าอ้อยมาก คือ ขายอ้อยเฉลี่ยไร่ละ 6,370 บาท แต่ขายข้าวไร่ละ 2,323 บาทเท่านั้น หักต้นทุนแล้วทำนาได้กำไร (ไม่นับค่าแรงงานเจ้าของ) 793 บาทต่อไร่ ในขณะที่ทำไร่อ้อยได้กำไรไร่ละ 3,014 บาท สูงกว่าการทำนาถึงไร่ละ 2,221 บาท สมมุติว่ามีที่ดิน 10 ไร่ ถ้าทำนาจะได้ข้าวขายเป็นเงิน 23,230 บาท ได้กำไรรวม 7,930 บาท แต่ถ้าทำไร่อ้อย 10 ไร่ ขายอ้อยได้เงิน 63,700 บาท ได้กำไร 30,140 บาท อัตรารายได้อ้อยต่อข้าวเท่ากับ 63,700 ต่อ 23,230 หรือ 2.7 ต่อ 1 หมายความว่า ถ้าใช้พื้นที่ 1 ไร่ เอามาปลูกอ้อยจะได้เงิน 2.7 เท่าของปลูกข้าว ในทางกลับกันต้องใช้ที่ปลูกข้าว 2.7 ไร่ จึงจะได้ข้าวมูลค่าเท่ากับอ้อย 1 ไร่ ชาววังสวาบ 1 คน รับประทานข้าว 300

---

[1]โปรดดูตัวอย่างสูตรสมุนไพรขับไล่แมลงและปุ๋ยชีวภาพได้ในตาราง 35, 36 ในภาคผนวก

กก. (30 ถังข้าวเปลือก) ครัวเรือนหนึ่งมี 4.36 คน 1 ครัวเรือนต้องใช้ข้าว 1,308 กก. ซึ่งจะได้ที่ดินเพียง 2.25 ไร่ (1 ไร่ ให้ผลผลิต 580.7 กก.) ก็จะได้ผลผลิตพอกินได้ทั้งครัวเรือนตลอดปี แต่ในบ้านวังสวาบหลายคนเลิกปลูกข้าวไปเลย เอาพื้นที่นั้นปลูกอ้อยทั้งหมด เช่น ครัวเรือนของ นายบุญโฮม สิทธิการ เขาบอกว่าเอาเงินที่ได้จากอ้อยไปซื้อข้าวกินจะได้ข้าวมากกว่า ซึ่งเมื่อผู้วิจัยคำนวณดังที่ได้กล่าวมาแล้วก็เห็นว่าเป็นความคิดที่ฉลาด เพราะอ้อยราคาสูง และรู้ราคาล่วงหน้าได้คร่าวๆ ที่สำคัญมากคือ ปลูกอ้อย 1 ปี คุ้มไปอย่างน้อย 4 ปี โดยไม่ต้องปลูกใหม่ บางราย เช่น นายบุญโฮม ปลูก 7 ปี จึงรื้อตออ้อยปลูกใหม่ รายที่ปลูกนานที่สุด 8 ปี จึงจะรื้อและปลูกใหม่ แต่รายที่เก็บอ้อยไว้นานๆ ต้องดูแลใส่ปุ๋ยเป็นอย่างดี เช่น รายของนายบุญโฮมใส่ไร่ละ 125 กก. ในขณะที่คนอื่นมักจะใส่ไร่ละ 1 กระสอบ (50 กก.) อันที่จริงข้าว 1,308 กก. คิดเป็นเงิน 5,232 บาท ซึ่งน้อยกว่ามูลค่าผลผลิตอ้อย 1 ไร่เสียอีก อ้อย 1 ไร่ 9.8 ตัน จะขายอ้อยได้ 6,370 บาท แทนที่จะเอาพื้นที่ 2.25 ไร่ที่จะปลูกข้าวได้พอกิน 1 ครัวเรือน ไปปลูกอ้อยเพียง 1 ไร่ แล้วเอาอ้อยไปขายได้เงิน 6,370 บาท เอาไปซื้อข้าวเปลือกได้ 1,592.5 กก. เลี้ยงคนได้ 5.3 คน กล่าวโดยสรุป ทำไร่อ้อย 1 ไร่* เอาเงินขายอ้อยไปซื้อข้าวเลี้ยงคนได้ 1 ครัวเรือน แล้วยังมีข้าวเหลืออีก

ตาราง 8.14 เปรียบเทียบต้นทุน รายได้ กำไร ของการทำนาและทำไร่อ้อย บ้านวังสวาบ

(หน่วย : บาท)

รายการ	ทำนา	อัตราส่วน	ทำไร่อ้อย	อัตราส่วน	อัตราส่วน ข้าว : อ้อย
1. ต้นทุนต่อไร่	1,530	100	3,356	100	1 : 2.2
2. มูลค่าผลผลิตต่อไร่	2,323	152	6,370	190	1 : 2.7
3. กำไรต่อไร่	793	52	3,014	90	1 : 3.8

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2545: ตาราง 6.5, 6.8 และ สมพงษ์ พุทธสุทธิ์, 2544; ราคาอ้อยเฉลี่ย 650 บาท/ตัน ราคาข้าว 4 บาท/กก.

---

* แต่ถ้าหักต้นทุนการทำไร่อ้อยออก จะต้องทำไร่อ้อย 1.7 ไร่ จึงจะมีกำไรพอซื้อข้าวเลี้ยงคน/ครัวเรือน

จากตัวเลขตาราง 8.14 อัตราส่วนของต้นทุนการทำนา 100 บาท จะขายข้าวได้ 152 บาท ได้กำไร 52 บาท ส่วนอ้อยลงทุน 100 บาท ขายอ้อยได้ 190 บาท ได้กำไร 90 บาท ซึ่งสูงกว่าข้าวอย่างมาก

สำหรับอัตราส่วนข้าวต่ออ้อยจะเห็นว่าข้าวลงทุนต่ำกว่า คือ 1 : 2.2 แต่ผลตอบแทนอ้อยก็สูงกว่า คือ 1 : 2.7 และกำไรอ้อยจึงสูงกว่ามาก คือ 1 : 3.8

จากตัวเลขเหล่านี้ย่อมเป็นเครื่องยืนยันถึงความคิดของชาวบ้านว่า ทำไมเขาจึงเปลี่ยนพื้นที่นาเป็นอ้อย หรือพื้นที่ข้าวโพดเป็นอ้อย ในปี 2543/44 ครัวเรือนร้อยละ 52.6 ปลูกอ้อย พอปี 2544/43 เพิ่มเป็นร้อยละ 87.4 ของครัวเรือนทั้งหมด

(3) เกษตรกรกลุ่มที่หันไปเลี้ยงสัตว์เพื่อขายเพิ่มขึ้น

ในปัจจุบันเกษตรกรที่ทำการเพาะปลูก ขณะเดียวกันก็มักจะเลี้ยงสัตว์ไปด้วย ส่วนใหญ่เลี้ยงเพื่อบริโภคเป็นหลัก ถ้าเหลือก็ขาย สัตว์ที่ครัวเรือนส่วนใหญ่เลี้ยง คือ ไก่ รองลงมาคือ เป็ด ปลา วัว ควาย และหมู ตามลำดับ ดังปรากฏในตาราง 8.15

ตาราง 8.15 สัตว์เลี้ยงของชาวชนบทอีสานในปัจจุบัน (2543)

ชนิดของสัตว์เลี้ยง	ร้อยละของครัวเรือน	จำนวนสัตว์ที่เลี้ยง/ครัวเรือน	
	ทั้งหมด	เฉลี่ยทุกครัวเรือน	เฉลี่ยเฉพาะครัวเรือนที่เลี้ยง
1. ไก่[(1)]	70.8	1.29	1.82
2. เป็ด	25.1	1.85	7.37
3. หมู[(2)]	11.9	0.44	3.67
4. วัว[(3)]	16.3	0.57	3.51
5. ควาย[(4)]	13.3	0.39	2.90
6. ปลา (บ่อ)	24.3	0.35	1.51

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544

[(1)]ในข้อมูล กชช.2 ค. ปี 2542 มีครัวเรือนชนบทอีสานเลี้ยงไก่ เป็ด เพื่อขาย 12%

[(2)]ในข้อมูล กชช.2 ค. ปี 2542 มีครัวเรือนชนบทอีสานที่เลี้ยงหมูเพื่อขาย 5.24%

[(3)]ในข้อมูล กชช.2 ค. ปี 2542 มีครัวเรือนชนบทอีสานที่เลี้ยงวัวเพื่อขาย 8.3%

[(4)]ในข้อมูล กชช.2 ค. ปี 2542 มีครัวเรือนชนบทอีสานที่เลี้ยงควายเพื่อขาย 5.9%

ตาราง 8.16 วัตถุประสงค์ของการเลี้ยงสัตว์บางชนิดในปัจจุบัน (2543)

วัตถุประสงค์ของการเลี้ยง	ปลา ร้อยละของครัวเรือนที่เลี้ยง	ควาย ร้อยละของครัวเรือนที่เลี้ยง
1. บริโภค	83.2	2.9
2. ขาย	8.0	63.1
3. บริโภคและขาย	8.8	0.5
4. ให้เช่า	0	0.5
5. ใช้งาน	0	29.2
6. ทั้งขายและใช้งาน	0	3.8
รวม	100	100

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544

จากตาราง 8.15 และ 8.16 จะเห็นว่า จำนวนสัตว์ที่เลี้ยงต่อครัวเรือนไม่มาก ที่มากที่สุดคือเป็ด เฉลี่ยเลี้ยงกันเพียงครัวเรือนละ 7.37 ตัว ไก่ก็เลี้ยงกันโดยเฉลี่ยไม่ถึง 2 ตัว/ครัวเรือน จึงเป็นการเลี้ยงเพื่อบริโภคเป็นหลัก ส่วนหมูเลี้ยงเอาไว้ขาย หรือใช้เวลามีงานมีการ ส่วนปลาส่วนใหญ่เลี้ยงไว้บริโภค (83.2%) สำหรับควายเลี้ยงกันเพียงร้อยละ 13.3 ของครัวเรือนทั้งหมด และส่วนใหญ่เลี้ยงไว้ขาย มีร้อยละ 63.1 ของครัวเรือนที่เลี้ยงควายทั้งหมดที่เลี้ยงไว้ขาย มีเพียงร้อยละ 29.2 เท่านั้นที่เลี้ยงไว้ใช้งาน

สัตว์ที่ชาวชนบทอีสานเลี้ยงเพื่อขาย ที่น่าสนใจคือ ไก่เนื้อ และวัว

(3.1) การเลี้ยงไก่เนื้อ : กรณีบ้านโนนเปลือย ต.ตลาดแร้ง อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ เริ่มเลี้ยงเมื่อปี 2537 ปัจจุบันมี 6 รายที่เลี้ยงไก่เนื้อ เป็นการเลี้ยงแบบฟาร์มตามระบบการเลี้ยงสมัยใหม่ที่บริษัทกำหนดเพื่อให้ได้มาตรฐาน เพราะไก่เหล่านี้เลี้ยงเพื่อทำเป็นไก่แช่แข็งส่งต่างประเทศ ต้องไม่มีสารเคมีตกค้าง ไม่มีเชื้อโรค มีขนาดตามที่บริษัทต้องการ เมื่อเลี้ยงได้ขนาดจะขายให้บริษัทตามราคาที่ตกลงกันไว้ก่อน คือ 27.50 บาท/กก.

โรงเลี้ยงไก่เดิมอยู่ติดหมู่บ้าน แต่มีกลิ่นรบกวน จึงย้ายออกไปไกลประมาณ 1-1.5 กม. แต่ละรายจะเลี้ยง 2-3 โรง 1 โรงมีไก่ 3,500 ตัว ขนาดมาตรฐานกว้าง 12 เมตร ยาว 40 เมตร ถ้ามี 2 โรงก็จะมีบ่อเลี้ยง บ่อขนาด 20 x 30 เมตร ลึก 2 เมตร 4 บ่อ การเลี้ยงปลาจึงเป็นผลพลอยได้จากการเลี้ยงไก่ เพราะปลากินเศษอาหารและมูลไก่ ลูกไก่ที่เลี้ยงต้องซื้อจากบริษัทสหฟาร์ม ตัวละ 7-9

บาท เป็นพันธุ์ซัลมอนสีขาวทั้งหมด อาหารไก่ก็ต้องซื้อจากบริษัท ซึ่งมี 3 เบอร์ เบอร์ 1 180 บาท/ถุง ใช้เลี้ยง 21 วันแรก เบอร์ 2 170 บาท/ถุง ใช้เลี้ยง 17 วันต่อมา เบอร์ 3 160 บาท/ถุง ใช้เลี้ยง 7 วันสุดท้าย ไก่ 2 โรง 7,000 ตัว ใช้อาหาร 760 ถุง ก่อนจับไก่ส่งบริษัท 10-15 วัน งดให้ยาทุกชนิด เพื่อไม่ให้สารเคมีตกค้างในตัวไก่ ก่อนจับไก่ 6 ชั่วโมง งดให้อาหารไก่ นอกจากนี้ต้องมีสัตวแพทย์อำเภอมาตรวจรับรองก่อนจับด้วย (เดิมใช้สัตวแพทย์ของบริษัท)

เมื่อครบ 45 วันก็จับไก่ใส่กล่องพลาสติก กล่องละ 7-8 ตัว ใส่รถบรรทุกสิบล้อส่งไปโรงฆ่าและแพคกิ้งที่ อ.ชัยบาดาล จ.ลพบุรี ไก่ที่ส่งขายตัวหนึ่งหนักประมาณ 2 กก.[1] หลังจากส่งมอบไก่แล้ว 20 วัน บริษัทก็โอนเงินเข้าบัญชีธนาคารให้เจ้าของไก่ โดยหักค่าลูกไก่ อาหารไก่ และยาไก่ แล้ว เมื่อหักค่าใช้จ่ายทั้งหมด รวมค่าแรงลูกจ้าง ค่าน้ำ ค่าไฟ แล้ว ไก่ 1 งวด 7,000 ตัว จะมีกำไร 4-5 หมื่นบาท/งวด (45 วัน)

ปีหนึ่งจะเลี้ยงได้ 5 งวด จะมีการพักโรงเลี้ยงเพื่อทำความสะอาดและฆ่าเชื้อโรค 2 สัปดาห์ ก่อนนำไก่รุ่นต่อไปเข้ามาเลี้ยง เพื่อป้องกันโรคระบาด เพราะถ้าเกิดผู้เลี้ยงจะขาดทุนเป็นแสนต่องวด ความสะอาดจึงเป็นเรื่องที่บริษัทและเกษตรกรเข้มงวดมาก ต้องกวาดขี้ไก่และแกลบที่รองขี้ไก่เอาไปขายให้เกษตรกรที่ต้องการไปใส่นาข้าว ทิ้งไว้ 15 วัน จึงฆ่าเชื้อโรค 2 ครั้ง ด้วยคลอรีนผสมน้ำ โซดาไฟผสมน้ำ แล้วจึงเอาแกลบใหม่จากโรงสีมาลงพื้น (ราคาคันรถละ 1 พันบาท) แล้วฉีดยาอวิแซคฆ่าแมลง และฟอร์มาลีนฆ่าเชื้อโรคต่างๆ ทิ้งไว้ 12 ชั่วโมง จึงเอาไก่รุ่นใหม่เข้ามาเลี้ยงได้

การเลี้ยงไก่เนื้อส่งนอกดังกล่าวไปได้ดีมาก โดยเฉพาะในช่วง 3 ปีที่ผ่านมาราคาดี เกษตรกรพอใจ สาเหตุหนึ่งเพราะยุโรปเกิดโรควัวบ้าระบาด หันมาสั่งไก่เนื้อจากไทยเข้าไปแทน ปีหนึ่งไทยจึงขายไก่แช่แข็งออกต่างประเทศประมาณ 3 หมื่นล้านบาท

แต่อย่างไรก็ตาม การเลี้ยงไก่ดังกล่าวก็เป็นอาชีพที่มิใช่เกษตรทั่วไปจะเลี้ยงได้ เพราะต้องมีที่ดินห่างจากหมู่บ้าน 1-2 กม. 2-3 ไร่ แต่รถยนต์เข้าไปได้ ต้องมีทุนมากพอสมควร (1-2 แสนบาท) ในการสร้างโรงเลี้ยง เดินท่อน้ำ ขุดบ่อน้ำ พัดลมใหญ่ ค่าจ้างคนงานอย่างน้อย 2 คน/2 โรงเลี้ยง ในบ้านโนนเปลือยจึงมีผู้เลี้ยง 6 ราย แต่บ้านใกล้เคียงออกไป 5 กม. (บ้านยางนาดี) มีคนเลี้ยง

---

[1]ในฤดูร้อนไก่ไม่ค่อยกินอาหาร น้ำหนักเฉลี่ย 1.8 กก./ตัว ฤดูฝนน้ำหนักเฉลี่ย 1.9 กก./ตัว ฤดูหนาว 2 กก./ตัว

ไก่เนื้อ 9 ราย บางรายเลี้ยงเป็นหมื่นตัว และที่เขื่อนลำปะทาวบนเขาภูเขียว มีการเลี้ยงไก่เนื้อมากกว่าที่อำเภอบ้านเขว้าเสียอีก *(แก้ว จำทัน, 2544; สิทธิ์ ธัญภูมิ, 2544; สิงห์ทอง บุญเทียม, 2544; จูม บุญเทียม, 2544)*

(3.2) การเลี้ยงวัวเนื้อ : การเลี้ยงวัวเคยฮือฮามาพักหนึ่งเมื่อประมาณ 10 ปีที่แล้ว จนเกิด "กรณีวัวพลาสติก" ที่สั่งเข้ามาจากออสเตรเลียในราคาถูก แต่เอามาหลอกขายเกษตรกรในราคาแพง วัวดังกล่าวเป็นวัวที่ทางออสเตรเลียคัดทิ้งเพื่อส่งโรงฆ่าสัตว์ เมื่อเกษตรกรไทยซื้อมาจึงไม่ค่อยออกลูก พากันขาดทุนเป็นหนี้หลายหมื่นบาทหลายพันราย

วัวที่ชาวอีสานเลี้ยงเพื่อขายในปัจจุบันส่วนมากเป็นวัวพันธุ์ผสมระหว่างพันธุ์พื้นเมืองกับฮินดูบราซิล เลี้ยงง่ายกว่าพันธุ์ต่างประเทศแท้ๆ ให้กินฟางหญ้าแบบวัวพื้นเมือง ใน 12 หมู่บ้านที่ศึกษา มี 1 หมู่บ้านที่เคยเป็นหมู่บ้านที่ยากจนที่สุดในภาคอีสาน คือ บ้านอาหวด ต.ดินแดง อ.ไพรบึง จ.ศรีสะเกษ ซึ่งเริ่มเลี้ยงวัวเมื่อปี 2534 มีเลี้ยงกัน 15 ครัวเรือน ตามคำแนะนำของเกษตรอำเภอและปศุสัตว์อำเภอ บางคนอยากเลี้ยงวัวแต่ไม่มีทุน ก็ไปรับจ้างเลี้ยงวัว ซึ่งเป็นธรรมเนียมของหมู่บ้าน ผู้เลี้ยงจะได้ลูกวัว 1 ใน 2 ตัวเสมอ

ปัจจุบันมีครัวเรือนราวร้อยละ 70 ที่เลี้ยงวัว 5 รายที่มีวัวมากที่สุดมีวัว 8-13 ตัว ส่วนกลุ่มที่รับจ้างเลี้ยงวัวมีประมาณ 10 ราย การเลี้ยงวัวในฤดูฝนจะเลี้ยงไว้ในคอก ส่วนฤดูแล้งจะปล่อยให้วัวกินฟางที่เหลือในนา

เนื่องจากมีการเลี้ยงวัวมาก ฟางข้าวที่มีอยู่จึงไม่พอให้วัวกิน พวก 10 รายแรกที่มีวัวมากที่สุดต้องซื้อฟางมาเก็บไว้ให้วัวกิน เช่น มีวัว 5 ตัว ต้องซื้อฟาง 4 รถอีแต๋นจากหมู่บ้านใกล้เคียง ค่าฟางและค่าจ้างขนฟาง 150 บาท/เที่ยว 4 เที่ยว 600 บาท ใช้เลี้ยงวัว 5 ตัวได้ 2 เดือน ราคาวัวปัจจุบัน ถ้าตัวเล็กตัวละ 4 พันกว่าบาท ตัวใหญ่สมบูรณ์ตัวละหมื่นกว่าบาท วัวจึงเป็นทางออกที่ดีสำหรับหมู่บ้านที่ทำนา มีพื้นที่นามากๆ วัวเป็นหลักทรัพย์และเป็นการออมที่น่าสนใจมาก เพราะวัวตัวเมีย 1 ตัว จะให้ลูกเฉลี่ยปีละตัว และมีตลาดภายในประเทศที่รองรับได้อย่างไม่มีขีดจำกัด จึงเป็นอาชีพที่ให้ผลตอบแทนที่ดี *(คิด คำพงษ์, 2544; เสนาะ ภาษี, 2544)*

(4) กลุ่มที่หันไปทำเกษตรผสมผสาน

กลุ่มที่น่าสนใจที่สุดคือ กลุ่มที่หันไปทำเกษตรผสมผสาน หรือเกษตรยั่งยืน แม้จะเป็นกลุ่มเล็กแต่ก็สำคัญ เพราะแนวความคิดของกลุ่มนี้มุ่งไปที่การผลิตเพื่อการบริโภคเป็นหลัก เพื่อให้มีการพึ่งตัวเองมากที่สุด และพยายามซื้อให้น้อยที่สุด เป็นระบบเศรษฐกิจพอเพียงมากกว่ากลุ่ม

ใดๆ การทำเกษตรผสมผสานกระจายอยู่ในหลายพื้นที่ แต่ละพื้นที่และบุคคลมีทั้งเหมือนและแตกต่างกัน จะขอยกมาเป็นตัวอย่างพอสังเขป ดังนี้

(4.1) กรณีพ่อมหาอยู่ สุนทรชัย[1]

พ่อมหาอยู่ สุนทรชัย (82 ปี) เป็นต้นตำหรับของเกษตรผสมผสาน เป็นแบบอย่างของเกษตรผสมผสานในภาคอีสาน มีเกษตรกรมาดูงานในฟาร์มของท่านมากมาย แล้วนำไปดัดแปลงทำในแบบของตนเองจนประสบความสำเร็จ พ่อมหาอยู่จึงเป็นครูของเกษตรผสมผสาน

พ่อมหาอยู่เกิดในปี 2463 ที่บ้านตะแบก ต.สลักได อ.เมือง จ.สุรินทร์ เรียนจบ ป.4 จาก ร.ร.สุรวิทยาคม ออกมาช่วยพ่อแม่ทำนาอยู่พักหนึ่งก็ไปบวชเรียนที่วัดจุมพลสุทธาวาสในเมืองสุรินทร์ ต่อมาย้ายไปเรียนที่สำนักวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษดิ์ กรุงเทพฯ จนสอบได้นักธรรมเอกและเปรียญธรรม 3 ประโยค ในปี 2486 ท่านผิดหวังจากการสอบตกเปรียญธรรม ประโยค 4 ประกอบกับได้กลับมาเยี่ยมโยมพ่อโยมแม่ซึ่งชราภาพแล้ว ได้มองเห็นความลำบากตรากตรำของท่าน จึงเกิดความสงสาร จึงตัดสินใจลาสิกขาออกมาช่วยพ่อแม่ทำนา ปี 2490 แต่งงานกับแม่สุมาลี ท่านมีบุตร 5 คน

การเกษตรแบบผสมผสานของท่านเริ่มต้นจากการมองเห็นปัญหาว่า ในภาคอีสานมีปัญหาขาดน้ำ นอกฤดูฝนจึงทำการเกษตรไม่ได้ ชาวนาอีสานจึงมีรายได้จากการขายข้าวเพียงอย่างเดียว แต่ต้องซื้อสาระพัดอย่าง ท่านเห็นว่าหัวใจของการทำเกษตรต้องมีน้ำ ท่านเคยเห็นชาวสวนแถบฝั่งธนบุรี นนทบุรี ขุดร่องเก็บน้ำเอาไว้ใช้ทั้งปี ท่านจึงขุดนาของท่านเป็นคลองขนาดเล็ก และเป็นบ่อเลี่ยงปลา ขุดไปเรื่อยๆ ด้วยมือของท่านและภรรยา ด้วยความมุ่งมั่นว่าสิ่งที่ท่านทำถูกต้อง ทำให้ท่านขุดบ่อปลาได้ถึง 13 บ่อ ในพื้นที่ 44 ไร่ อีก 52 ไร่ทำนา รวมที่ดินของครอบครัวท่านมี 96 ไร่

หลักการเกษตรผสมผสานของท่านมี 4 ประการ

(1) จะต้องมีอาชีพหลัก คือ ปลูกข้าวไว้กิน และมีอาชีพรองเพื่อเสริมการทำนา คือ การทำสวนไม้ยืนต้นและไม้ล้มลุก การเลี้ยงสัตว์บกและสัตว์น้ำ

(2) จะต้องมีความรู้ทางธุรกิจในการซื้อขาย และจัดการฟาร์มของตน

(3) จะต้องมีการออม ลดการซื้ออาหารให้มากที่สุด

---

[1] *รายละเอียดโปรดหาอ่านได้ใน อยู่ สุนทรชัย, 2540; สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ, 2537; คมสัน หุตะแพทย์ และคณะ (บ.ก.), 2544; สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ, 2538*

(4) การปลูกพืชและการเลี้ยงสัตว์ต้องเกื้อกูลกันให้มากที่สุด และนี่คือการพึ่งตนเองทางการเกษตร

เพื่อให้เห็นว่าการปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์เกื้อกูลกันเองอย่างไร เกื้อกูลซึ่งกันและกันอย่างไร ยกตัวอย่างดังนี้

บ่อปลาในนาข้าวขนาดใหญ่มี 5 บ่อ เอาไว้เลี้ยงปลาเป็นอาหารหลัก เหลือก็ขาย เลนในก้นบ่อปลาก็เอามาเป็นปุ๋ย น้ำในบ่อปลาเอามารดผักสวนครัวและไม้ผลรอบๆ เวลาฝนทิ้งช่วงหรือขาดน้ำตกกล้าก็สูบน้ำจากบ่อปลาไปแก้ขัดได้เป็นอย่างดี

นาเป็นแหล่งผลิตอาหารหลักและรายได้หลัก เวลาขายจะรอให้ราคาดีแล้วขายทีเดียว ท่านรอราคาดีได้เพราะมีรายได้อื่นๆ ทั้งพืชและสัตว์ ขายเป็นรายได้เข้าครัวเรือนสม่ำเสมอ ไม่ได้พึ่งข้าวอย่างเดียวเหมือนชาวนาส่วนใหญ่

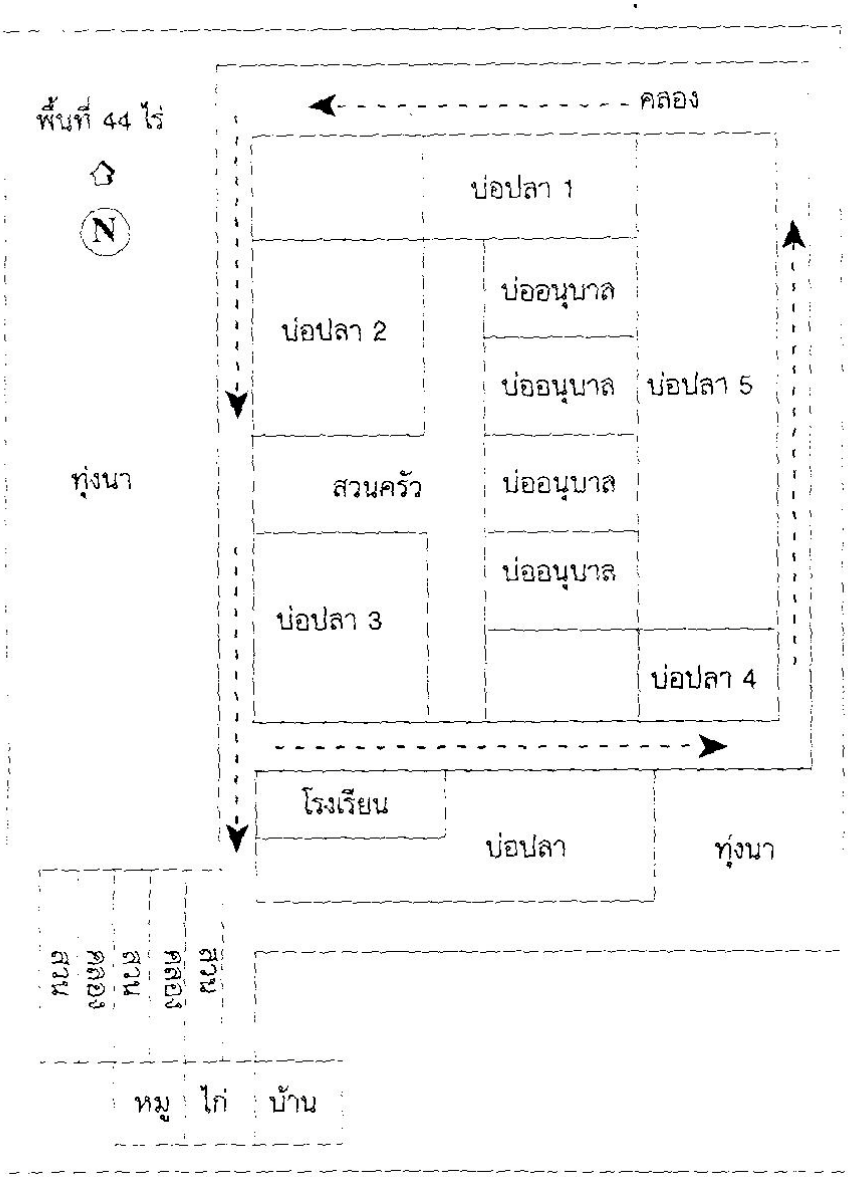
ฟางจากข้าวเอามาคลุมรอบต้นกล้วยและพืชยืนต้น เพื่อให้เกิดความชุ่มชื้น และในที่สุดก็กลายเป็นปุ๋ย นอกจากนี้ก็เอามาเลี้ยงวัวและทำเห็ดฟางเป็นอาหาร ฟางยังใช้คลุมดินตอนปลูกหอมกระเทียม อีกด้วย

พื้นที่รอบบ่อปลาเป็นคันดินกว้างประมาณ 2 เมตร ท่านปลูกมะม่วง ขนุน กล้วย อ้อย มะพร้าว มะละกอ แค มะแฮะ และผักสวนครัวมากมาย เป็นอาหารในครัวเรือน และยังเหลือเอาไปขายตลาด ถ้าตลาดราคาตกท่านก็ขายกับผู้บริโภคในหมู่บ้าน (ผู้เขียนเคยไปอยู่กับท่าน 1 สัปดาห์ ได้รับประทานผลไม้ที่ท่านปลูก รสชาติดีมาก ผักก็ปลอดสารพิษ[1]) อนึ่ง ท่านปลูกน้อยหน่าแซมระหว่างต้นมะนาว เพื่อให้แมลงไม่มารบกวนมะนาว เพราะใบน้อยหน่ามีสารไล่แมลง ปลูกกะเพราแซมระหว่างต้นมะขวิด กลิ่นกะเพราจะไล่แมลงไม่ให้มากินใบมะขวิด ปลูกกล้วยแซมไม้ผลอื่น เพราะกล้วยเป็นพืชที่ดูดความชื้นสูงมาก ทำให้พืชที่อยู่ใกล้ๆ ได้ความชื้นไปด้วย นี่คือหลักการเกื้อกูลระหว่างพืชกับพืช

สัตว์เลี้ยง วัวพื้นเมือง หมู ไก่ ไก่งวง เป็ด มูลของสัตว์เหล่านี้ท่านเอาไปใส่นาและพืชผักสวนครัว ไม้ผล ซึ่งเป็นการลดต้นทุนค่าปุ๋ยเคมี และยังรักษาดินให้อุดมสมบูรณ์โดยไม่แน่นแข็งเหมือนปุ๋ยเคมี เป็นการเกื้อกูลกันระหว่างสัตว์กับพืช สัตว์เหล่านี้เอาไว้บริโภคและขาย มูลของหมู

---

[1]พ่อมหาอยู่ใช้เปลือกสะเดา ใบกะเพรา ต้นลำจวก อย่างละ 1 กก. ยาฉุนครึ่ง กก. ผสมน้ำ 6 ปีบ แช่ไว้ 3 วัน ก็เอาฉีด รดผัก ป้องกันแมลงได้ *(อยู่ สุนทรชัย, 2532)*

แผนภูมิ 8.1 ผังไร่นาสวนผสมของ มหาอยู่ สุนทรชัย บ้านตะแบก ต.สลักได อ.เมือง จ.สุรินทร์

หมายเหตุ - ตามคันนา คันดินบ่อปลา ให้ปลูกไม้ผลต่างๆ เช่น มะม่วง ขนุน กล้วย มะพร้าว มะขาม

- พื้นที่ว่างระหว่างไม้ผล ให้ปลูกพืชสวนครัว

ที่มา : อยู่ สุนทรชัย, 2542: 7

ก็ชำระล้างลงไปในบ่อปลา ทำให้เกิดวัชพืชน้ำกลายเป็นอาหารของปลา *(อยู่ สุนทรชัย, 2532; อยู่ สุนทรชัย, 2540: 4-14, 42-48)*

แนวความคิดในการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจในชุมชนแบบเกษตรผสมผสาน : จากการทำเกษตรผสมผสานมากว่า 40 ปี ทำให้พ่อมหาอยู่มีความคิดว่า "บุคคลที่ไม่อาจพึ่งตนเองได้ในการเลี้ยงชีพ จะไม่มีความเจริญก้าวหน้าในฐานะการดำรงชีวิตฉันใด บุคคลซึ่งระบบเศรษฐกิจพึ่งพาบุคคลอื่นอยู่เสมอไป ย่อมไม่อาจก้าวหน้าทันเขา ไม่อาจกำจัดความยากจนให้หลุดพ้นไปได้ และไม่อาจยืนหยัดแข่งขันบนเวทีเศรษฐกิจกับผู้อื่นได้ฉันนั้น.... ชนบทซึ่งมีความเจริญในด้านเศรษฐกิจก็คือชนบทซึ่งพึ่งตนเองได้ในทางเศรษฐกิจที่มั่นคง..... การพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจ หมายถึง ความสมดุลระหว่างขีดความสามารถในการผลิตกับขอบเขตของการบริโภค บุคคลซึ่งพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจได้นั้น คือ บุคคลซึ่งสามารถผลิตสินค้าและบริการได้เพียงพอสำหรับการสนองความต้องการภายในครอบครัว สามารถรักษาดุลแห่งการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการกับบุคคลภายนอก และสามารถลงทุนขยายการผลิตด้วยเงินออมภายในครอบครัว การบรรลุถึงวัตถุประสงค์แห่งนโยบายที่สำคัญดังกล่าวนี้ ต้องการจิตสำนึกที่เข้มข้น.... มาตรการที่มั่นคงและชัดเจน การปฏิบัติในทุกระดับทุกด้านอย่างจริงจัง"

พ่อมหาอยู่เห็นว่า การขาดการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจในชนบท เป็นเหตุผลสำคัญที่ทำให้การพัฒนาเศรษฐกิจในชนบทไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร และทำให้ชนบทไม่อาจหลุดพ้นจากสภาวะความยากไร้และสภาวะหนี้สินได้ ดังนั้น จึงควรมีการพัฒนาการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจ หมายถึง สภาวะความสมดุลระหว่างขีดความสามารถในการผลิต การตลาด และสนองความต้องการของชีวิตในชนบทนั่นเอง *(อยู่ สุนทรชัย, 2540: 27-28)*

(4.2) กรณี สุทัย ชมสุข

สุทัย ชมสุข (47 ปี) เป็นเกษตรกรบ้านตระแสง ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์ มีลูก 2 คน คนโตเรียนที่คณะวิทยาการจัดการ มหาวิทยาลัยขอนแก่น คนเล็กกำลังเรียนมัธยมปลาย มีที่ดิน 30 ไร่ เริ่มทำเกษตรผสมผสานอย่างจริงจังเมื่อปี 2540 เพราะเห็นว่าการทำนาขายข้าวอย่างเดียวรายได้ไม่พอส่งลูกเรียน จึงแบ่งพื้นที่ปลูกข้าว 7 1/2 ไร่ ได้ข้าว 30 กระสอบ (2,400 กก.) **ทำนาบัว** 1.5 ไร่ เก็บไปขายตลาดในเมืองเป็นประจำ ได้เงินถึง 24,000 บาท รายได้ทางเกษตรรวมกัน 36,000 บาท มีรายจ่าย (เป็นค่าปุ๋ยข้าวและปุ๋ยนาบัว 3,280 บาท ค่าจ้างเกี่ยวข้าว 1,200 บาท ค่าน้ำมันรถไถ 500 บาท) 4,980 บาท รวมมีรายได้สุทธิทางเกษตร 31,020 บาท

ปี 2541 ทำนา 7 ไร่ ขายข้าวได้เงิน 13,440 บาท นาบัวเพิ่มเป็น 2 ไร่ ขายได้เงินถึง 57,600 บาท รวมรายได้หลักทางเกษตร 71,040 บาท ส่วนรายจ่ายทางเกษตรมีเพียง 5,780 บาท หักแล้ว

เหลือรายได้สุทธิทางเกษตร 65,260 บาท จากนี้ยังมีการปลูกพืชผักสวนครัวและพืชสวนเอาไว้บริโภคอีกมากมาย

ในปี 2542 ทางเกษตรอำเภอเห็นเขาเป็นเกษตรกรที่ขยัน ประหยัด เป็นเกษตรกรตัวอย่าง จึงให้ทุน 5,000 บาท มาซื้อเป็ด 20 ตัว พันธุ์ปลา ฯลฯ และขุดสระให้ฟรี 1 สระ พื้นที่ 1 ไร่ ลึก 2 เมตร เพื่อให้เขาเลี้ยงปลา กิจกรรมในปีนี้จึงเพิ่มนาบัวเป็น 6 ไร่ นาข้าวลดเหลือ 2 ไร่ เลี้ยงปลา 1 ไร่ ปลูกพืชหลังเกี่ยวข้าวอีก 2 ไร่ เช่น ข้าวโพด ฟักทอง ถั่วลิสง ส่วนที่ติดบ้านก็ปลูกไม้ผลจำพวกกล้วย มะม่วง มะพร้าว มะนาว ชมพู่ แค ฯลฯ เลี้ยงสัตว์ คือ วัว 3 ตัว เป็ดไข่ 20 ตัว รายได้ปีนี้มาจากนา 2 ไร่ 5,600 บาท ขายดอกบัว 87,229 บาท ขายไข่เป็ด 2,221 บาท ขายปลาสลิด ปลานิล ปลาตะเพียน 25,000 บาท รวมรายได้หลักทางการเกษตร 120,050 บาท ยังไม่รวมผลประโยชน์จากการที่ครอบครัวเขาไม่ต้องซื้อกับข้าว ทั้งผัก ไข่ และผลไม้ที่ใช้บริโภค ส่วนรายจ่ายทางเกษตร 12,706 บาท หักแล้วเหลือรายได้สุทธิทางเกษตร 107,344 บาท *(สุทัย ชมสุข, 2543)*

จะเห็นว่าครอบครัวของสุทัย 4 คน อยู่ได้อย่างพอเพียง มีเงินส่งลูกเรียนมหาวิทยาลัย 1 คน จากการทำเกษตรผสมผสาน ซึ่งมีรายได้มาจากหลายทาง และมีรายได้เกือบทุกวันจากกิจกรรมทางเกษตรที่หลากหลาย แต่เป็นเรื่องแปลกที่บ้านตระแสงมีผู้ทำเกษตรผสมผสานเพียง 3 ครอบครัว

(4.3) กรณี พ่อดวน ทองคง

พ่อดวน (61 ปี) เป็นเกษตรกรบ้านฝาง ต.โนนทอง อ.หนองเรือ จ.ขอนแก่น เคยไปดูงานเกษตรผสมผสานของพ่อมหาอยู่ ครูเกื้อ และอีกหลายที่ ในช่วงปี 2524-26 โดยการชักนำของ เอ็น.จี.โอ. (เรด บาร์นา) เช่น จรินทร์ บุญมัธยะ และ อาจารย์เดชา ศิริภัทร ซึ่งท่านหลังได้สอนวิชาเกษตรต่างๆ โดยเฉพาะวิธีการขยายพันธุ์พืชให้กับพ่อดวน

พ่อดวนได้ลงมือขุดสระขนาด 45 x 15 เมตร ลึก 2 เมตร เอาไว้เลี้ยงปลากับปลูกไม้ผล ผักริมสระหลายชนิด ต่อมาก็ได้ขุดสระเพิ่มอีก 2 สระ เป็น 3 สระ เลี้ยงปลานิล ปลาตะเพียน ส่วนปลาดุก ปลาช่อน ลงมาเอง ไม่ได้ให้อาหาร ให้มันหาอาหารกินเอง นานๆ ทีก็เอามูลควายแห้งไปสาดให้มันกิน

นอกจากปลาแล้วยังเลี้ยงวัวมาได้ 15 ปีแล้ว ปัจจุบันเหลือ 5 ตัว เมื่อปีที่แล้วขายวัวไป 4 ตัว ได้เงิน 8 หมื่นกว่า เอามายกเรือนใหม่ พ่อดวนกล่าวว่า วัวเป็นรายได้หลักของครัวเรือน เป็นหลักทรัพย์ที่สำคัญ เพราะตัวเมียออกลูกทุกปี ปีละ 1 ตัว ลูกวัวอายุ 6 เดือน ราคาเกือบหมื่นบาทแล้ว วัวยังเป็นแหล่งผลิตปุ๋ยที่สำคัญมากสำหรับไม้ผล พืชผัก และใส่ข้าว ไก่นั้นเดิมเลี้ยงข้างสระ 30-40 ตัว เอาไว้กินเป็นหลัก ปัจจุบันย้ายมาเลี้ยงที่บ้าน เหลือ 15 ตัว เลี้ยงเป็ด 23 ตัว เลี้ยงมา 4 ปี

แล้ว เลี้ยงแบบปล่อยหากินเอง ตอนเย็นกลับเข้าเล้าเอง บางทีก็เอาข้าวเปลือกไปให้มันบ้าง เป็ดแต่ละตัวไข่เกือบทุกวัน แต่ละวันจึงมีไข่ประมาณ 20 ฟอง เอาไว้ทำกับข้าว และเหลือขายในหมู่บ้านทุกวัน

ผักสวนครัวและไม้ผล ปัจจุบันยังปลูกเหมือนเดิม เช่น แตงกวา มะเขือเทศ ข่า พริก ตะไคร้ กะเพรา แตงไทย มะละกอ มะม่วง กล้วย มะกรูด น้อยหน่า มะขาม ทับทิม สะเดา เป็นต้น ขณะนี้ส้มโอของพ่อดวนซึ่งมีราว 50 ต้น เริ่มให้ผลแล้ว รสชาติดีมาก

พ่อดวนมีนา 30 ไร่ ปีที่แล้วได้ข้าว 1,000 ปีบ ปลูกข้าว กข.6 20 ไร่ ข้าวเจ้ามะลิ 10 ไร่ ใส่ปุ๋ยเคมีแค่ 3 ถุง ส่วนมากใส่มูลวัว ปีนี้แล้งมาก ผู้เขียนไปบ้านฝางครั้งล่าสุดวันที่ 15 กรกฎาคม 2545 แล้งฝนไม่พอ ทั้งหมู่บ้านเพิ่งดำนาไปได้ไม่เกินร้อยละ 10 ของพื้นที่นา พ่อดวนต้องสูบน้ำจากสระของท่านเอามาใส่นา เพื่อให้มีน้ำพอดำ แต่คนอื่นส่วนมากไม่มีสระก็ต้องรอฝนเท่านั้น นี่คือผลดีของการขุดสระเลี้ยงปลา แต่ยังเกื้อกูลการปลูกข้าวด้วย

พ่อดวนมีความสุขกับการทำเกษตรผสมผสาน มีลูก 5 คน มีครอบครัวไปแล้ว 4 คน เหลือคนเล็กไปไต้หวัน เพิ่งกลับมา พ่อดวนมีหนี้ ธ.ก.ส. 2 หมื่นบาท กู้มาให้ลูกซื้อรถปิคอัพ ที่จริงก็มีพอใช้คืน แต่โครงการพักหนี้ ธ.ก.ส. ของรัฐบาลเข้ามาก็เลยยังไม่เอาไปคืน

ทุกวันนี้มีคนทำเกษตรผสมผสาน 26 ครัวเรือน (22.6%) จาก 115 ครัวเรือน แต่ที่ทำจริงจังมี 11 ครัวเรือน *(ดวน ทองคง, 2545)*

(4.4) กรณี พ่อเขียน ศรีมุกดา

พ่อเขียน (53 ปี) เป็นเกษตรกรชาวไทยกะเลิงแห่งบ้านกุดแฮด ต.กุดบาก อ.กุดบาก จ.สกลนคร เมื่ออายุ 17 ปี เคยไปรับจ้างทำไร่อ้อยที่ชลบุรี 2 ปี ต่อมาอีก 2 ปีมารับจ้างทำสวนอ้อย มันสำปะหลัง และลากซุงที่สระแก้ว แล้วกลับมาทำนาทำไร่ที่บ้านเกิด แต่ยิ่งทำไร่นานเข้ามันสำปะหลังที่ปลูกหัวก็เล็กลงไปเรื่อยๆ ราคาก็ตก และมีหนี้ 4 หมื่นบาทจากการทำไร่มัน 6 ไร่ ผลผลิตที่เคยได้ไร่ละ 4 ตัน เหลือเพียงไร่ละ 1-2 ตัน ขายมันฯ ได้เงิน 3 หมื่นบาท/ปี

พ่อเขียนเห็นว่า ขายมันได้อย่างเดียว แต่ต้องซื้อทุกอย่าง เงินจึงไม่พอใช้ และยังเป็นหนี้พอกพูนขึ้นเรื่อยๆ จึงเริ่มคิดได้ว่าเป็นทางเดินที่ผิด ควรจะเปลี่ยนแนวใหม่ คือ ปลูกทุกอย่างที่กินได้แบบที่ปู่ย่าตายายเคยทำมา ปี 2532 พ่อเขียนจึงเริ่มปลูกสับปะรด กล้วย 3 ไร่ อีก 3 ไร่ยังปลูกมันปีต่อมาก็ลดมันลงไปอีก แต่ปลูกพืชอื่นๆ เพิ่มขึ้น ปีที่ 3 เลิกปลูกมันไปเลยจนทุกวันนี้

ในพื้นที่ 6 ไร่ พ่อเขียนปลูกต้นไม้ต่างๆ มากมายถึง 175 ชนิด แต่ที่เป็นรายได้หลักก็มี หวาย ขายหน่อปีละ 2 หมื่นบาท ข่าปีละ 2 พันบาท สับปะรดปีละ 3 พันบาท หน่อไม้ปีละ 6-7 พันบาท กล้วยเดือนละ 400 บาท กล้วยยังมีการแปรรูปเป็นกล้วยอบ ซึ่ง UNDP ให้ตู้อบมาเมื่อ 3 ปีที่แล้ว 1 ตู้ นอกจากนี้ยังมีหมากเม่า 200 ต้น ซึ่งเริ่มออกผล หมากเม่าเอาผลไปทำน้ำผลไม้รสดีมาก ทางศูนย์อินแปงผลิตออกขายหลายปีแล้ว ขายดีมาก พืชผักสวนครัวปลูกไว้หลายชนิด เอาไว้บริโภค

ส่วนสัตว์ พ่อเขียนเลี้ยงปลา 3 สระ ส่วนมากเป็นปลาดุก ขายได้ปีละ 8,000 บาท และเอาไว้บริโภคกับเลี้ยงแขก มีไก่ 15 แม่ เป็ด 50 ตัว หมู 2-20 ตัว หมูเลี้ยงรอบละ 3-4 เดือนก็ขาย

รายได้จากผลผลิตในพื้นที่ 6 ไร่ของพ่อเขียน ประมาณ 6 หมื่นบาทเศษ พอกินพอใช้ในครัวเรือนซึ่งมีเพียง 3 คน พ่อ แม่ ลูกอายุ 11 ขวบ พ่อเขียนไม่ได้ทำนา ให้ญาติทำ เพราะเขาไม่มีนา พ่อเขียนเอาเงินจากการขายผลผลิตไปซื้อข้าว

ในพื้นที่ 6 ไร่ของพ่อเขียน หากดูผิวเผินแล้วคล้ายป่ารกๆ ไม่รู้อะไรเป็นอะไร แต่ความจริงต้นไม้ที่ปลูกๆ อย่างมีหลักการ คือ มีทั้งไม้ชั้นสูง เช่น ไม้ประดู่ ไม้แดง ไม้ชั้นกลาง เช่น หมากเม่า มะไฟ ไม้ชั้นต่ำ เช่น หวาย ข่า สับปะรด คอนแคน ชนิดหลังนี้ราคายอดสูงถึงกิโลกรัมละ 200 บาท เป็นผักป่าที่รสชาติดีมาก

ทุกวันนี้พ่อเขียนทำเกษตรผสมผสาน และเป็นวิทยากรของศูนย์อินแปง บรรยายและพามาดูในพื้นที่ของท่านเองบ้าง ไปบรรยายที่อื่นบ้าง เฉลี่ยแล้วได้อยู่บ้านจริงประมาณ 1 สัปดาห์ในแต่ละเดือน

พ่อเขียนเรียกเกษตรที่ท่านทำว่า “เกษตรยั่งยืน” ท่านไม่ใช้ยาฆ่าแมลง เพราะมีนก แมงมุมมาช่วยกินแมลง มีไส้เดือนมาช่วยพรวนดิน ท่านไม่ใช้ปุ๋ยเคมี แต่ใช้มูลหมูเป็นปุ๋ย

ที่บ้านกุดแฮดนี้มีคนทำเกษตรยั่งยืนประมาณ 50 คน แต่ที่ทำจนเก่งและยกระดับเป็นวิทยากรมี 5 ราย

เกษตรยั่งยืนเป็นอีกชื่อหนึ่งของเกษตรผสมผสาน ที่สามารถเลี้ยงตัวเองได้เป็นอย่างดี คนที่ทำจนได้ผลดีกลายเป็นตัวอย่างและเป็นวิทยากรทั้ง 5 รายของบ้านกุดแฮด มีที่ดิน 5-8 ไร่เท่านั้น แต่ใช้ที่ดินอย่างคุ้มค่าโดยไม่ทำลายดิน แต่มีผลผลิตหลายหลากออกมาบริโภคและขายอย่างสม่ำเสมอ

(4.5) กรณี บุญเลิศ โถดาสา

บุญเลิศ (44 ปี) เป็นลูกศิษย์ “เกษตรยั่งยืน” ของพ่อเขียน ที่เข้ามารับการอบรมเกษตรยั่งยืนในปี 2539 อยู่บ้านนาม่อง ต.นาม่อง อ.กุดบาก จ.สกลนคร สาเหตุที่เขาเปลี่ยนเข็มมาทำเกษตรยั่งยืน ก็เพราะเคยไปรับจ้างตัดอ้อยที่ จ.พิจิตร ในปี 2538 ช่วง 3 เดือนที่ไปตัดอ้อยเหนื่อยมาก ต้องทำทั้งวันเพื่อแลกกับค่าแรงวันละ 70 บาท เอาอ้อยขึ้นรถบรรทุก หากเขามาทำเกษตรของเขาด้วยความขยันแบบนี้ ฐานะเขาน่าจะดีขึ้น ประกอบกับได้ไปรับแนวความคิดเกษตรยั่งยืนในปีถัดมาเข้า จึงเชื่อมั่นว่าน่าจะเป็นแนวทางที่ถูกต้อง เนื่องจากที่ดินที่เขาได้รับมรดกมาเป็นที่ๆ เลวที่สุด พี่น้องไม่ต้องการ พี่น้องเลือกที่นาดีๆ ไปแล้ว เหลือแต่ที่โคกและป่าเป็นจำนวนมากไว้ให้เขา เขาจึงต้องบุกเบิกเปลี่ยนที่โคกป่าให้เป็นที่อุดมสมบูรณ์ ด้วยการขุดสระเลี้ยงปลา 5 สระ ขุดหลุมปลูกไม้ยืนต้น เนื่องจากดินไม่ดี ส่วนใหญ่เป็นลูกรัง จึงต้องขุดหลุมเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 70 ซม. – 1 เมตร ลึกประมาณ 70 ซม. แล้วเอาดินดีๆ จากที่ของน้องซึ่งห่างกัน 4-5 เส้น เอามาใส่ กับปุ๋ยมูลควายอย่างละ 1 กระสอบปุ๋ย/หลุม เพื่อปลูกกล้วย มะม่วง ชมพู่ ขนุน ฯลฯ ประมาณ 200-300 หลุม บางทีก็จุดตะเกียงทำเวลากลางคืน อนึ่ง บ่อปลาของเขาส่วนใหญ่เขาให้รถขุดมาขุดดินเอาไปทำถนนที่กำลังก่อสร้าง เขาจึงไม่ต้องเสียค่าจ้าง จึงได้สระขนาดใหญ่มาก 5 สระ

เขาทำเกษตรยั่งยืนมา 6 ปีเศษ ตอนนี้เขาเชื่อว่าเขาเดินมาถูกทางแล้ว ทุกวันนี้เขามีที่ดิน 70 ไร่ เป็นนา 20 ไร่ แต่ทำจริงๆ 17 ไร่ ได้ข้าวเหลือบริโภค (5 ตัน) เขาจึงเอาขายบ้าง เฉพาะที่เอาไว้บริโภค ให้ไก่กิน และเลี้ยงปลา 2 ตัน ขาย 3 ตัน ที่ดินส่วนใหญ่จึงเป็นบ่อปลากับปลูกพืชสวน

สัตว์ที่เขาเลี้ยงนอกจากเลี้ยงปลาเอาไว้บริโภคและเหลือขายประมาณ 2-3 พันบาทแล้ว เขายังเลี้ยงไก่ 50 ตัว ปลูกผักสวนครัว เช่น พริก มะเขือ หอม ฯลฯ เหลือกินก็เอาไปขายได้ ปีละ 5-6 พันบาท ส่วนไม้ผลก็มี กล้วย 1,000 กอ หวาย 600 กอ มะม่วง 200 ต้น หมากเม่า 30 ต้น น้อยหน่า 200 ต้น เงาะ ลำไย อย่างละ 20 ต้นเศษ กระท้อนฝ้าย 14 ต้น ผักหวานซึ่งไม่ใช่ไม้ผล แต่เป็นผักที่อร่อยมาก ปลูกไว้ 400 ต้น ที่ดินส่วนหนึ่งยังปล่อยเป็นป่าไว้เพื่อเอาไม้ไว้ใช้เป็นวัสดุก่อสร้าง และไม้แห้งใช้ทำฟืน

บุญเลิศพอใจกับแนวทางเกษตรยั่งยืน เห็นว่าไปได้ดี ต่อไปเมื่อไม้ผลออกผล รายได้ก็จะเข้ามาเรื่อยๆ เหมือนน้ำบ่อทราย สุขภาพเขาแข็งแรงดีจากการที่ได้ออกกำลังทำงานทุกวัน เขาไม่เคยเจ็บป่วยเลยในช่วง 6 ปีเศษ ครอบครัวของบุญเลิศมี 5 คน (พ่อ แม่ และลูก 3 คน) *(บุญเลิศ โถดาสา, 2543)*

งานวิจัยเกษตรผสมผสานที่ดีมากเล่มหนึ่งของ สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ ได้ศึกษาผู้ทำเกษตรผสมผสานถึง 299 ราย ในภาคอีสาน (ในจำนวนนี้ 18 รายศึกษาเชิงคุณภาพ) พบว่า ปัญหาของเกษตรกรก่อนตัดสินใจทำเกษตรผสมผสาน ร้อยละ 29.8 มีปัญหาน้ำ (ส่วนมากขาดน้ำ น้ำกร่อย) มีปัญหาความยากจนร้อยละ 24.4 ร้อยละ 66.2 ใช้ที่ดิน 1-8 ไร่ เฉลี่ยรายละ 8.6 ไร่ ในการทำเกษตรผสมผสาน ร้อยละ 78.3 ทำมาแล้ว 1-6 ปี ร้อยละ 83.9 ปลูกพืชผสานกับการเลี้ยงสัตว์ ที่น่าสนใจคือ เมื่อทำเกษตรผสมผสานแล้ว ร้อยละ 57.9 รายได้เพียงพอสำหรับใช้จ่ายในครอบครัว ร้อยละ 38.5 หนี้สินลดลง ร้อยละ 18.7 หนี้สินเพิ่มขึ้น ร้อยละ 29.8 รายได้คงเดิม ร้อยละ 71.9 มีน้ำใช้ตลอดปี ร้อยละ 72.6 คุณภาพของดินดีขึ้น ร้อยละ 95.7 ตอบว่าคนในครอบครัวได้กินปลา ผัก และผลไม้ เพิ่มขึ้น ร้อยละ 75.9 สภาพครอบครัวดีขึ้น ร้อยละ 52.2 การใช้จ่ายในเรื่องการดื่มเหล้าและเข้าสังคมน้อยลง เพราะต้องเอาเวลาไปดูแลการเกษตร ร้อยละ 49.2 มีการแบ่งปันและแลกเปลี่ยนผลผลิตกับคนอื่น ร้อยละ 73.9 ขายผลผลิตในราคาที่ถูกกว่าท้องตลาด และร้อยละ 60.9 มีผู้มาศึกษาดูงานในฟาร์มของตน *(สมพันธ์ เตชะอธิก, 2538: 40-93)* จะเห็นว่าการทำเกษตรผสมผสานมีข้อดีมากกว่าการทำเกษตรแบบเดิมๆ โดยเฉพาะในเรื่องของหนี้สินที่ลดลง สภาพครอบครัวที่ดีขึ้น ดินที่ดีขึ้น น้ำที่มีให้ใช้ทำเกษตรมากกว่าเดิม ซึ่งส่วนใหญ่จะใช้ได้เฉพาะฤดูฝน และยังมีการเอื้ออาทรต่อคนอื่น คือ มีการแบ่งปันและแลกเปลี่ยนผลผลิต ที่ขายก็ขายในราคาที่ถูกกว่าท้องตลาด และยังเป็นแหล่งดูงานแก่เกษตรกรอื่น จึงเชื่อว่าการเกษตรผสมผสานเป็นที่สนใจจึงพากันมาดู และแน่นอนส่วนหนึ่งจะนำไปปรับใช้ ปัจจัยความสำเร็จของเกษตรผสมผสานที่ผู้วิจัยสรุปจากข้อมูลว่ามีนัยสำคัญทางสถิติก็คือ ทัศนะในเรื่องการพึ่งตนเองของเกษตรกร มีผลต่อความสำเร็จของการทำเกษตรผสมผสาน ข้อสรุปนี้เป็นข้อค้นพบที่สำคัญมาก ผู้วิจัยศึกษาตัวแปร 8 ตัวว่าตัวแปรใดมีความสัมพันธ์กับความสำเร็จของเกษตรผสมผสาน แต่พบเพียงตัวเดียว คือ ทัศนะในเรื่องการพึ่งตนเอง ถ้าเกษตรกรมีความเชื่อมั่นในการพึ่งตนเองความสำเร็จก็จะตามมา แต่ถ้าเกษตรกรหวังพึ่งรัฐ พึ่งนายทุน พึ่งนักการเมือง ทำอะไรก็ยากที่จะสำเร็จ และจะกลายเป็นกลุ่มที่ต้องพึ่งพาผู้อื่นและถูกคนอื่นเอาเปรียบร่ำไป

ในปี 2542 มีครัวเรือนอีสานที่ทำการเกษตรตามทฤษฎีใหม่ ซึ่งเป็นอันเดียวกับเกษตรผสมผสาน 85,018 ครัวเรือน หรือร้อยละ 3.2 ของครัวเรือนที่ทำการเพาะปลูกทั้งหมดในภาคอีสาน *(กรมพัฒนาชุมชน กชช.2ค., 2542)* แม้จำนวนร้อยละจะยังน้อยมากเมื่อเปรียบเทียบกับครัวเรือนที่เพาะปลูกทั้งหมด แต่ก็เป็นเรื่องที่น่ายินดี เพราะเป็นหนทางที่มั่นคงกว่าเกษตรเชิงเดี่ยว

จากการสำรวจในปี 2544 แม้ว่าจะมีครัวเรือนเพียงร้อยละ 4.7 ที่ทำเกษตรผสมผสาน จากครัวเรือนทั้งหมด 1,574 ครัวเรือนที่สำรวจ แต่แนวโน้มน่าจะดีขึ้นเรื่อยๆ เพราะมีครัวเรือนถึงร้อยละ 72.3 ที่เห็นว่าแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงจะช่วยแก้ปัญหาให้ชาวบ้านได้ และมีถึงร้อยละ 71.0 ที่เห็นว่าควรทำแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงมาทุกหมู่บ้าน *(การสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัด ในภาคอีสาน, 2544)* จะเห็นว่าเกษตรผสมผสานซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง เป็นสิ่งที่เกษตรกรส่วนใหญ่เห็นด้วย แม้ในทางปฏิบัติจะเป็นสิ่งที่ยากกว่ามากก็ตาม ในอนาคตจึงน่าจะมีผู้ที่ทำเกษตรผสมผสานเพิ่มขึ้นดังที่ได้เกิดขึ้นที่บ้านฝาง บ้านกุดแฮด เป็นตัวอย่าง

3) เกษตรกรที่ทำการเกษตรและทำอาชีพนอกเกษตรไปพร้อมกัน

เกษตรกรประเภทนี้ไม่ยอมทิ้งอาชีพการเกษตร แต่ขณะเดียวกันก็ทำอาชีพนอกเกษตรเพื่อเพิ่มพูนรายได้ให้ครอบครัว บางรายกลายเป็นรายได้หลักไปก็มี เป็นเกษตรกรที่มีความมั่นคงมาก เพราะยืนอยู่บน 2 ขา ขาหนึ่งการเกษตรซึ่งผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือน เหลือก็ขาย อีกขาหนึ่งเป็นนอกเกษตร ซึ่งมีรายได้เข้าครอบครัวเกือบทุกวัน และไม่ขึ้นลงตามราคาผลผลิต จึงไม่ได้รับผลกระทบมากเหมือนเกษตรกรที่ทำเกษตรอย่างเดียว โดยเฉพาะเกษตรที่ปลูกพืชเชิงเดี่ยว (ชนิดเดียว) หากราคาตกจะมีผลกระทบอย่างมากต่อฐานะของครอบครัว

อาชีพของเกษตรกรกลุ่มนี้มีหลากหลาย เพราะในส่วนอาชีพนอกเกษตรนั้นมีหลายอาชีพตามความรู้ความถนัดของผู้ทำ และความต้องการของตลาด ในที่นี้จะยกตัวอย่างมาพอสังเขป 3 ตัวอย่าง

3.1) เกษตรกรที่ทำเกษตรกับทำขนมและผักดองขาย

พี่จันทร์ (56 ปี) – พี่ที หวังทรัพย์ เป็นเกษตรกรบ้านตระแสง ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์ มีนามรดกทางสามีและภรรยา 36 ไร่ ซื้อเพิ่มในเวลาต่อมา 8 ไร่ รวม 44 ไร่ เดิมทำแต่นาได้ข้าวปีละ 177 กระสอบ มีลูก 3 คน รวมในครอบครัวมี 5 คน บริโภคข้าวประมาณ 1,500 กก. เก็บไว้ทำพันธุ์ 283 กก. เหลือเอาไว้ขาย 12,377 กก. ได้เงินจากการขายข้าวประมาณ 6-7 หมื่นบาท/ปี ซึ่งเดิมก็พอใช้ แต่ต่อมาเมื่อลูกสาวคนโตเข้าเรียนมัธยมในเมือง ค่าใช้จ่ายก็สูงขึ้น จนรายได้จากการขายข้าวไม่พอใช้ พี่ทีจึงทำขนมนางเล็ดเอาไปขายในเมืองสุรินทร์ ทางสามีก็ปลูกผักกาดเขียวและหอมแบ่งริมสระที่ขุดไว้เลี้ยงปลา จึงลดรายจ่ายได้มาก และยังนำผักกาดกับหอมแบ่งไปขายตลาดพร้อมกับขนมนางเล็ด แต่ราคาหอมแบ่งกับผักกาดขึ้นๆ ลงๆ บางทีต่ำมากจนขาดทุน

พี่ทีจึงนำหอมแบ่งกับผักกาดเอามาดองขาย ปรากฏว่าได้กำไรดีมาก เลยซื้อหอมแบ่งกับผักกาดจากตลาดมาดองขายทุกวัน นอกเหนือจากปลูกเอง

ทุกวันนี้พี่ทีตื่นตั้งแต่ตี 1 เอาข้าวเหนียวแช่น้ำเอาไว้ แล้วเอาขนมนางเล็ดที่ทำเมื่อตอนกลางวันกับผักดองและผักสดที่สามีปลูก ใส่รถปิคอัพ สามีเป็นคนขับเอาไปขายที่ตลาดสุรินทร์ วันหนึ่งขายขนมนางเล็ดและผัก ผักดอง ได้ 1,000-1,200 บาท กำไรประมาณ 600-700 บาท แต่ไม่ได้ขายทั้งวัน ขายตั้งแต่ตี 2-8 โมงเช้าก็หมด กลับมาบ้านก็เริ่มเอาข้าวเหนียวที่แช่ไว้นึ่ง 2 หวด หวดละ 5 กก. หวด 1 ใช้เวลา 1 ชั่วโมง พอข้าวเหนียวสุกก็ราดกะทิ 1 กก.ต่อข้าวเหนียว 5 กก. จากนั้นก็เอาใส่พิมพ์ทำให้แบนกลม แล้วตากแดดไว้ 1 วัน ถ้ายังไม่แห้งก็ 2 วัน แล้วจึงเอามาทอดในน้ำมันพืชจนหมด ฟืนที่ใช้ทอดยังหาได้จากหัวไร่ปลายนา แล้วจึงเอาน้ำตาลที่เคี่ยวจนเป็นตังเมราด น้ำตาล 2 กก.ต่อ 150 อัน พอน้ำตาลแห้งก็แพ็คถุงละ 5 อัน ข้าวเหนียว 10 กก. จะแพ็คได้ 150 ถุง ขายถุงละ 4 บาท ในฤดูทำนาจะขายหมดทุกวัน มีคนในหมู่บ้านซื้อเอาไปขายต่อก็มี ไปขายถุงละ 5 บาท นอกฤดูทำนาอาจเหลือวันละ 5-10 ถุง ก็เก็บไปขายวันรุ่งขึ้นไม่เสีย

ส่วนผักกาดเขียวดอง เวลาดองต้องล้างแล้วคลุกนวดกับเกลือ อัตราส่วนผักกาด 40 กก.ต่อเกลือ 2 กก. หมักไว้ 1 วัน แล้วจึงล้างให้สะอาด แล้วจึงเอาไปดองกับน้ำเกลืออีก 1 คืน นำมาใส่ถุงพลาสติกถุงละ 2-3 ขีด ขายถุงละ 4 บาท

ส่วนหอมดองก็ทำคล้ายๆ กัน แต่ไม่ต้องนวดกับเกลือ ดองได้เลย อัตราหอม 10 กก. เกลือ 1 กก. ดอง 1 คืน รุ่งขึ้นก็เอาถั่วงอกดิบใส่รวมกับหอมดองในถุง ขายถุงละ 4 บาท ส่วนมากขายหมดวันละ 10 กก.

สำหรับพี่จันทร์นอกจากทำนาและช่วยภรรยาทำผักดองแล้ว เขายังใช้พื้นที่รอบสระเลี้ยงปลา ปลูกผักกาดเขียว หอมแบ่ง และผักสวนครัวอื่นๆ เพื่อเอามาบริโภคในครัวเรือน เหลือก็ขาย จำพวกขิง ข่า ตะไคร้ มะเขือ มะเขือเทศ ถั่วฝักยาว ฯลฯ และไม้ผลจำพวกมะม่วง มะกรูด มะกอก ช่วงที่ผักโตพอจะเก็บไปขายได้ก็เก็บไปขายวันละ 30-40 กก. หอมแบ่งได้กำไรดี ลงทุน 1,500 บาท ขายได้หมื่นกว่าบาท ใช้พื้นที่ริมสระเพียง 8 x 8 เมตร สระมี 2 สระ ขนาด 140 x 140 เมตร ลึก 3 เมตร มีน้ำเอาไว้รดผักได้ตลอดปี ส่วนปลาที่เลี้ยงแบบธรรมชาติไม่ได้ให้อาหาร ปลาก็มาเองเอาไว้ทำกับข้าว และขายบ้างปีละครั้ง ขายได้ราวๆ 2 พันบาท

รายได้ครอบครัวของพี่จันทร์มาจากการขายผักดองราว 140,000 บาท/ปี ขายขนมนางเล็ดราว 60,000 บาท/ปี (2 รายการนี้เป็นกำไร) กับขายข้าวได้อีก 6-7 หมื่นบาท (ยังไม่ได้หักค่าใช้จ่าย) และขายปลาราว 2 พันบาท รวม 262,000-272,000 บาท/ปี ซึ่งพอใช้ในครัวเรือน และส่งลูกสาวคนโตจบปริญญาจากมหาวิทยาลัยแม่โจ้ ขณะนี้เป็นพนักงานเทศบาลอำเภอบัวเชด ส่วนลูกสาวคนที่

2 เรียนสถาบันเทคโนโลยีราชมงคลสุรินทร์ ปริญญาตรีปีสุดท้าย ลูกชายคนเล็กเรียน ป.วส. แห่งเดียวกับพี่สาว

ครอบครัวพี่จันทร์เป็นครอบครัวที่มีความสุข และมีความมั่นคงพอสมควร จากการทำอาชีพเกษตรและนอกเกษตรไปพร้อมๆ กัน โดยไม่ต้องทิ้งชุมชนไปไกลๆ เหมือนคนหนุ่มสาวเป็นจำนวนมาก *(จันทร์ หวังทรัพย์, 2543, 2544; ที หวังทรัพย์, 2543, 2544)*

3.2) เกษตรกรที่ทำเกษตรและเก็บของป่า

สำหรับครอบครัวที่ยากจนหลายครอบครัวแห่งบ้านบัว ต.กุดบาก อ.กุดบาก จ.สกลนคร ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่อยู่ใกล้ป่าเขา มีการดำรงชีวิตที่แตกต่างจากคนส่วนใหญ่ คือ การใช้ภูมิปัญญาที่มีมาแต่เดิมก่อนยุคพืชเศรษฐกิจในการเก็บของป่า ทั้งพืช สัตว์ แมลง ออกขายและแลกข้าว เช่น ครอบครัวของแม่บาล (58 ปี) และครอบครัวของลูกๆ ที่แยกครอบครัวไปแล้ว แต่ตั้งเรือนอยู่ใกล้ๆ เรือนของแม่บาล แม่บาลอยู่กับลูกสาว คือ น.ส.พัชรี กุดวงศ์แก้ว อายุ 26 ปี จบ ป.6 และน้องชายคนเล็กชื่อ นวลมณี พัชรีเป็นคนขี้อาย ไม่เคยไปกรุงเทพฯ ทุกเช้าประมาณ 7 โมง ถึง 10 โมง จะออกไปหาพืชหรือไม่ก็สัตว์ที่มีตามฤดูกาลเพื่อเอาไปขายที่ตลาด อ.กุดบาก อย่างเช่น เช้าวันที่ 27 ธันวาคม 2543 พัชรีออกไปขุดปูนาได้ 100 ตัวเศษ ซึ่งนับว่าหาปูนาได้เก่งมาก เพราะดินนาช่วงนี้เข้าฤดูหนาวแล้วจะเริ่มแข็งขุดยาก พัชรีรู้ว่าตรงไหนมีขุยปูนาใหม่ๆ ก็จะขุดบริเวณนั้น รูปูจะลึก 1 ศอก ถึง 1 แขน งานขุดปูนาจะมีจนหมดฤดูหนาว ดินจะแข็งมากขุดไม่ได้ ต้องไปหาอย่างอื่น เมื่อได้ปูมาพัชรีนับใส่ถุงพลาสติกถุงละ 12 ตัว วันนั้นใส่ได้ 10 ถุง แล้วอาบน้ำแต่งตัวขี่จักรยานไปตลาด อ.กุดบาก ซึ่งห่างออกไปราว 7 กม. วางขายที่ตลาดถุงละ 5 บาท ถ้าขายหมดก็ได้เงิน 50 บาท ก็กลับบ้าน ส่วนมากก็ขายหมดทุกวัน แม่บาลและพัชรีเล่าให้ฟังว่า มีของให้หาทุกเดือนตลอดปี เช่น

หน่อไม้ไผ่ป่า	มีให้หาตั้งแต่เดือน 4-11 (มีมากเดือน 7-10) ไม่ต้องเผา ไม่ต้องปอกเปลือก ใส่ถุงพลาสติกถุงละ 10-15 หน่อ วางขายถุงละ 10 บาท ขายได้เฉลี่ยวันละ 100 บาท ถ้าขายไม่หมดเอากลับมาต้มขายในวันรุ่งขึ้น ถ้าไม่ต้มมันจะเสีย
หน่อไม้ไผ่ไร่	มีเดือน 10-12 เอาใส่ถุงๆ ะ 20-25 หน่อ ขายถุงละ 10 บาท วันหนึ่งขายได้เฉลี่ย 100 บาท
แมงจี่ล้อ	มีเดือน 9 ต่อกับเดือน 10 อยู่ในดิน ต้องใช้เสียมขุด มันอยู่ลึก 1 คืบ – 1 ศอก มีรูละ 1-2 ตัว เอาใส่ถุงๆ ละ 20 ตัว ขายถุงละ 10 บาท วันหนึ่งขายได้เฉลี่ยวันละ 60 บาท

แมงคับ	มีมากช่วงเดือน 11 – เดือน 1 อยู่บนภูพาน เกาะต้นไม้ เช่น ต้นพันชาด ต้นแต้ ต้นประดู่ ต้นขามโคก ต้นส้มเสี้ยว มันชอบกินใบไม้เหล่านี้ ต้นหนึ่งมีเป็น 100 ตัว เอาไม้เคาะต้นไม้ให้มันตกมา บางวันได้ถึง 400 ตัว โดยเฉลี่ยได้วันละ 200 ตัว ขายตัวละ 1 บาท
ไข่มดแดง	มีในช่วงเดือน 1 เดือน 4 มันชอบทำรังบนต้นไม้ ต้องใช้ไม้ยาวราว 10 เมตร ตรงปลายไม้ผูกกระหยัง (คล้ายตะกร้า) เอาไว้ตรงปลาย แหย่ตรงรังมดแดง ไข่จะตกลงมาในกะหยัง ต้นไม้ที่มดแดงชอบทำรังมี ต้นแดง ต้นกว้า ต้นมะม่วง ต้นส้มเสี้ยว ต้นงิ้ว เป็นต้น พอเอากลับมาบ้านก็แยกเอาตัวใหญ่ออก เหลือแต่ไข่เป้ง ไข่เล็กๆ และตัวอ่อน ใส่กระทงน้อย กระทงละ 10 บาท (1 กระทงน้อยใส่ไข่มดแดง 2 ช้อนแกง) ไข่มดแดงนี้ศูนย์อินแปงซึ่งจะกล่าวต่อไป รับซื้อกิโลกรัมละ 80 บาท เพื่ออัดกระป๋องขาย

นอกจากหาของธรรมชาติเอาไปขายตลาด อ.กุดบาก เกือบทุกวันแล้ว แม่บาลกับลูกสาวยังเอาของป่า เช่น ผักหวาน ผักกะจอง (ก้านจ้อง) ผักหนาม ผักหนอก และเห็ด เอาไปขายในบ้านบัว และถ้าได้มากๆ ก็จะใส่รถเข็นเอาไปแลกข้าวที่บ้านขาม ซึ่งห่างจากบ้านบัวราว 10 กม. ถ้าผัก 1 คันรถเข็น ก็ได้ข้าวเปลือกมา 4 ถุงปุ๋ย ส่วนมากใช้วิธีแลกผองต่อผอง คือ ถ้าให้ผัก 1 ตะกร้า เจ้าของข้าวก็มักจะให้ข้าวเปลือกมา 1 ตะกร้า ถ้าผักได้ไม่มากก็เอาไปแลกข้าวในบ้านบัว ที่ต้องไปแลกข้าวเพราะแม่บาลมีนาประมาณ 1 ไร่ ติดเรือน ปีหนึ่งจึงได้ข้าวเพียง 10 ถุงปุ๋ย (ราวๆ 300 กก. หรือ 30 ถัง) ใช้พอกินได้ราวๆ 3 เดือน อีก 9 เดือนต้องซื้อข้าวกิน หรือเอาของไปแลกข้าว นอกจากนั้นแม่บาลกับพัชรียังรับจ้างเกี่ยวข้าว ปี 2543 2 คนแม่ลูกรับจ้างเกี่ยวข้าวได้เงิน 1,000 บาท แม่บาลยังมีวัว 5 ตัว มันออกลูกปีละ 1 ตัว เป็นสิ่งที่แม่บาลภูมิใจมากกับวัวฝูงนี้ วัวฝูงนี้ให้ลูกชายคนเล็กเลี้ยง

แม่บาลมีลูกสาวอีก 5 คน ซึ่งแต่งงานแยกครอบครัวไปหมดแล้ว ทั้งหมดปลูกเรือนหลังเล็กๆ ใกล้เรือนของแม่บาล มีอาชีพหาของป่าขายและรับจ้างในหมู่บ้าน ในจำนวนลูกสาวทั้งหมด 6 คน ลูกชายคนที่ 2 ที่เคยไปรับจ้างทำงานในภาคกลาง คนหนึ่งทำงานที่กรุงเทพฯ อีกคนทำงานกับสามีที่นครปฐม ได้เงินเดือน 2 คน สามีภรรยา เดือนละ 6,000 บาท ทำงาน 2-3 เดือน แต่เงินไม่เหลือ เพราะสามีกินเหล้ามาก จึงพากันกลับมาอยู่ในหมู่บ้าน บอกว่าอยู่หมู่บ้านดีกว่า ไม่ต้องซื้อกิน แต่หากิน และมีขายด้วย *(บาล กุดวงศ์แก้ว, 2543; พัชรี กุดวงศ์แก้ว, 2543)*

กล่าวโดยสรุป ครอบครัวของแม่บาล 1 ครอบครัว (3 คน) กับครอบครัวของลูกๆ อีก 5 ครอบครัว สามารถอยู่ได้ด้วยการอาศัยภูมิปัญญาดั้งเดิมที่พ่อแม่เคยสอน ออกไปจับสัตว์ แมลง หาผักป่า เห็ด ฯลฯ เอาไปขายบ้าง แลกบ้าง และรับจ้างในหมู่บ้าน ก็สามารถอยู่ได้ ที่ว่าอาศัยภูมิปัญญาในการหาของธรรมชาติ ก็เพราะว่าในป่ามีผักป่าและเห็ดเป็นจำนวนมากที่กินได้ แต่มีหลายชนิดที่กินแล้วตายได้ บางชนิดคล้ายกันมาก เช่น ต้นผักหวาน กับผักที่คล้ายผักหวาน แต่กินตาย เห็ดพิษที่กินแล้วตายก็มีมาก คนหาต้องรู้ว่าอะไรกินได้ อะไรกินไม่ได้ และของเหล่านี้มักมีมากตรงไหน ฤดูใด แมลงก็เช่นเดียวกัน ต้องรู้ว่าแมลงอะไรกินได้ แมลงอะไรกินไม่ได้ มันชอบอยู่ตรงไหน ฤดูไหน มีวิธีการจับอย่างไร ซึ่งความรู้เหล่านี้ไม่มีสอนในตำราและในโรงเรียน แต่ลูกเรียนจากพ่อแม่ น้องเรียนจากพี่

3.3) เกษตรกรเคยไปนอกแล้วกลับมาเป็นเกษตรกร และทำอาชีพบริการ

ฐาพร โพธิงาม (45 ปี) เกิดบ้านปากค่ายช่องแมว ติดกับบ้านโนนเปลือย ซึ่งเป็นหมู่บ้านกลุ่มตัวอย่างวิจัย ต.ตลาดแร้ง อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ เรียนจบ ป.4 มีอาชีพเกษตรกร ปี 2526 เดินทางไปทำงานประเทศซาอุดิอาระเบีย เสียค่าคอมมิสชั่น 35,000 บาท ไปทำงานเป็นช่างปูกระเบื้องในงานก่อสร้างบ้านพักนายทหาร มีนายจ้างเป็นชาวฝรั่งเศส ฐาพรได้ค่าแรง 12,000-13,000 บาท/เดือน อาหารฟรี ที่พักก็ฟรี มีห้องแอร์ให้นอน ได้หยุดงานวันอาทิตย์ ปีที่ 2 ทำงานเป็นช่างขัดพื้นและทาสี ปีที่ 3 เป็นช่างปูน และได้ทำงานล่วงเวลาวันละ 2 ชม. ในบริษัทที่ทำมีทั้งแขกปากีสถานและฟิลิปปินส์ แต่ทำงานขยันขันแข็งสู้คนไทยไม่ได้ แต่ภาษาอังกฤษคนไทยสู้พวกนั้นไม่ได้ คนไทยจึงไม่ค่อยได้เลื่อนตำแหน่งเป็นหัวหน้า

การไปทำงานครั้งนั้นทำให้เขามีเงินปลูกบ้าน 1 หลัง ราคาแสนกว่าบาท และซื้อนาได้ 1 แปลง 6 ไร่ ราคา 130,000 บาท

ต่อมาเขาได้ไปทำงานไต้หวันอีก 2 ครั้ง ครั้งแรก 1 ปี ไปโดยผ่านกรมแรงงาน แต่ก็ต้องเสียค่าคอมมิสชั่นให้บริษัทจัดหางาน 130,000 บาท[1] เป็นช่างปูน ทำงานตั้งแต่ 8 โมงเช้า ถึง 4 โมงเย็น พักเที่ยง 1 ชม. ได้เงินเดือน 13,000 บาท อาหารมีกุ๊กไทยทำให้กินฟรี และที่พักฟรี ได้หยุดงานวันอาทิตย์ บริษัทที่เขาทำมีคนไทยกว่า 200 คน เป็นคนไทยเกือบหมด ส่วนมากเป็นคนอีสาน มีคนเหนือบ้างเล็กน้อย แต่ทำงานเพียงปีเดียวก็หมดสัญญา ต้องกลับ

---

[1]เวลาเจ้าหน้าที่กรมแรงงานถามว่าเสียค่าคอมมิสชั่นเท่าไร ก็ตอบโกหกว่าเสียเพียง 6-7 หมื่น ตามกฎหมายกำหนด มิฉะนั้นจะมีปัญหากับบริษัท แล้วอาจจะไม่ได้เดินทางไป

ไปครั้งที่สองเสียค่าคอมมิสชั่น 170,000 บาท ให้บริษัทจัดหางาน ซึ่งกรมแรงงานรับรองแบบคราวแรก ทำงานเป็นช่างโรงงานหินอ่อน ทำตั้งแต่ 8-16 น. ได้หยุดงานวันอาทิตย์ และวันสำคัญของชาติไต้หวัน อาหารฟรี 3 มื้อ ฝีมือกุ๊กไต้หวัน ที่พักฟรี แต่ไม่ติดแอร์ เจ็บป่วยรักษาฟรี ได้เงินเดือน 15,800 บาท ทำ 2 ปี ก็ต้องกลับเพราะหมดสัญญา

ทำงานไต้หวัน 2 ครั้ง ไม่มีเงินเหลือพอจะไปซื้อที่ดิน เพราะทำงานได้เพียง 1-2 ปีก็ต้องกลับ แล้วยังเสียค่าคอมมิสชั่นสูงมาก

ปี 2543 (ต.ค.) เขากู้เงิน ธ.ก.ส. 130,000 บาท กับเงินเขา 4 หมื่นบาท ออกรถบริการดูดส้วม 1 คัน สาเหตุที่ออกรถดังกล่าว เพราะเห็นคนในหมู่บ้านเขาทำก่อน ได้เงินดี หักค่าใช้จ่ายแล้วเหลือวันละ 800 บาท เวลาเขาออกไปให้บริการตามหมู่บ้านต่างๆ จะไปกัน 2 คนผัวเมีย มีรายได้หลังหักค่าใช้จ่าย 400-500 บาท/วัน ไม่ได้มากเหมือนแต่ก่อน เพราะในหมู่บ้านโนนเปลือยขณะนี้มีคนออกรถบริการดูดส้วมประมาณ 10 คัน นอกจากนี้ในเขตเทศบาลชัยภูมิก็ไปดูดไม่ได้ จะถูกปรับ 1,500 บาท เพราะเป็นเขตผูกขาดของผู้ได้รับสัมปทาน (เป็นพวกภูเขียว) ปัญหาของอาชีพนี้ก็คือ การแย่งลูกค้ากัน จนต้องลดค่าบริการจากเดิมคิดตามจำนวนวงส้วม วงละ 50 บาท เหลือวงละ 20 บาท หรือบ่อละ 50-60 บาทเท่านั้น อีกปัญหาหนึ่งคือ ที่ปล่อยทิ้งสิ่งปฏิกูลที่ดูดมา เดิมทิ้งในป่าทำเลหรือไม่ก็ที่สาธารณะ ตอนหลัง อบต. หลายแห่งไม่ยอมให้ทิ้ง ต้องไปทิ้งตามนาของคนที่เขาต้องการปุ๋ย *(ถวิล จ่าทัน, 2544; ฐาพร โพธิงาม, 2544)*

ทุกวันนี้ฐาพรยังออกให้บริการดูดส้วม ขณะเดียวกันก็ยังทำนา มีนา 11 ไร่ ได้ข้าวปีละ 6 ตัน ทำไร่มัน 20 ไร่ ขายเหมาไป 2 หมื่นกว่า เขามีลูก 2 คน คนโตเป็นหญิง เพิ่งจบปริญญาตรีทางบริหารธุรกิจจากมหาวิทยาลัยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คนเล็กเป็นชาย จบ ม.6 ทำงานโรงงานเครื่องเสียงที่ กทม. มีรายได้ 7 พันบาท/เดือน *(ฐาพร โพธินาม, 2544)*

นี่เป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่ชี้ให้เห็นถึงความสามารถในการปรับตัวของชาวอีสาน เป็นได้ทั้งเกษตรกร ช่างปูน ช่างปูกระเบื้อง ช่างขัดพื้น ช่างทาสี และงานบริการดูดส้วม

4) กลุ่มที่ออกไปทำอาชีพนอกเกษตรอย่างเดียว

ความสามารถในการปรับตัวของเกษตรกรอีสาน ซึ่งมีปัญหาในพื้นที่จนต้องทิ้งชุมชนไปทำงานนอกเกษตรในต่างถิ่น มีเป็นจำนวนมากถึงร้อยละ 45.1 ของครัวเรือนทั้งหมด แต่กลุ่มนี้ส่วนมากไปๆ มาๆ ส่วนพวกที่ไปมีครอบครัวนอกหมู่บ้านนานๆ เป็นปีหรือหลายปีจึงกลับมาเยี่ยมญาติพี่น้องในบ้านเกิด ไม่รวมอยู่ในจำนวน 45.1% นี้ และยังไม่มีตัวเลขว่ามีเท่าไรแน่ เพราะเวลาสำรวจมักจะไม่พบคนเหล่านี้ เนื่องจากไม่ค่อยกลับหมู่บ้าน ต่อไปนี้เป็นเพียง 3 ตัวอย่างอาชีพ

นอกเกษตรจากนับร้อยอาชีพที่คนอีสานไปทำ ตัวอย่างที่ 4 เป็นเกษตรกรที่ออกไปทำอาชีพนอกเกษตรแล้วกลับมาทำอาชีพเกษตรอีก

4.1) สาวโรงงาน

พิมพ์ศร ปาทา (27 ปี) เกิดที่บ้านท่าแก ต.ลุ่มลำชี อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ จบ ม.3 (กศน.) พ่อและพี่สาวปัจจุบันถึงแก่กรรมไปแล้ว เหลือแต่แม่ ซึ่งมีที่ดินอยู่ 16 ไร่ พิมพ์ศรไปทำงานต่างถิ่นครั้งแรกเมื่ออายุ 16 ปี เพราะอยากจะหาเงินช่วยแม่ โดยมีญาติทำงานอยู่แล้วที่โรงงานผลิตขวดน้ำพลาสติกเล็กๆ ที่สมุทรสาคร เจ้าของเป็นคนจีนชวนไปทำงานที่นี่ พิมพ์ศรได้เงินเดือนครั้งแรก 1 พันบาท กินอยู่กับนายจ้าง ตอนนั้นมีคนบ้านเดียวกันทำงานอยู่ที่โรงงานนี้ 5 คน เวลามาเยี่ยมแม่ก็ให้เงินครั้งละ 1 พันบาท ทำงานได้ 2 ปีก็ออกจากโรงงานแรก เพราะเพื่อนชวนไปทำงานโรงงานใหม่ของชาวไต้หวัน ซึ่งได้ค่าแรงสูงกว่า คือ วันละ 80 บาท พักในหอพักของโรงงาน แต่อาหารต้องรับผิดชอบตัวเอง แต่ทำได้ปีครึ่งก็ออกเพราะแพ้ฝุ่น โรงงานนี้เป็นโรงงานปั่นด้าย แม้จะมีผ้าปิดปาก-จมูก แต่ก็ยังแพ้ฝุ่น คันตามเนื้อตามตัว โรงงานนี้เป็นโรงงานใหญ่ มีคนงานราว 5,000 คน 60-70% เป็นแรงงานจากภาคอีสาน กลับมาอยู่กับแม่ได้ 3-4 เดือน รับจ้างงานเกษตร แล้วก็กลับเข้าโรงงานอีก คราวนี้ทำงานประกอบเครื่องคอมพิวเตอร์ที่โรงงาน SEAGATE อ.บางปะกง จ.ฉะเชิงเทรา เป็นโรงงานใหญ่ คนงานราวครึ่งหนึ่งเป็นคนอีสาน ทางโรงงานมีครูสอนการประกอบเครื่องคอมพิวเตอร์ให้ พิมพ์ศรอยู่ 1 สัปดาห์ก็ทำได้ ได้ค่าแรงวันละ 153 บาท ตามกฎหมาย แต่อาหารและที่พักต้องรับผิดชอบเอง เธอพักที่ห้องเช่าที่สมุทรปราการกับเพื่อนรวม 3 คน ค่าเช่า 1,200 บาท/เดือน (ไม่รวมค่าน้ำค่าไฟ) การเดินทางมีรถจากโรงงานมารับ ทำงาน 3 ปีที่นี่ ได้ค่าแรงครั้งหลังสุด 206 บาท แต่ต้องออกจากงานเพราะสัญญาเช่าที่ดินหมดลง โรงงานปิดย้ายไปอยู่โคราช ทางโรงงานจ่ายเงินชดเชยเป็น “ค่าตกใจ” 2 หมื่นบาท เงินสะสม 35,000 บาท เงินชดเชยตามอายุงาน 25,000 บาท รวม 8 หมื่นบาท ต่อมาเธอก็มาทำงานโรงงานทำกล่องใส่เพชรพลอยที่สมุทรปราการ ได้ค่าแรง 163 บาท/วัน อาหารที่พักต้องรับผิดชอบตัวเอง ทำได้ปีเศษก็ออกเพราะลูกไม่สบาย (พิมพ์ศรแต่งงานเมื่ออายุ 24 ปี กับหนุ่มลูกจีน จากกำแพงเพชร ที่พบกันในโรงงาน) จึงกลับมาดูลูกซึ่งฝากแม่ไว้ที่บ้านท่าแก พอลูกหายป่วยก็ไปทำงานโรงงานผลิตตู้เย็นที่สมุทรปราการ ได้ค่าแรง 163 บาทเท่าเดิม ทำอยู่พักหนึ่งลูกไม่สบายอีก แม่บอกให้ออก จึงลาออก กลับมาอยู่บ้านท่าแกพร้อมสามี (จิงใช้ แซ่เอี๊ยว) ได้ 2 เดือนแล้ว

ขณะนี้พิมพ์ศรยังอยู่ที่บ้านท่าแกกับแม่และลูก เลี้ยงไก่ 15 ตัว กำลังจะเลี้ยงปลาดุก ตอนนี้สร้างบ่อเลี้ยงปลาดุกไว้แล้ว พิมพ์ศรบอกว่าทำงานโรงงานสบายกว่า ไม่ถูกแดด รายได้ก็ดีกว่างานเกษตร แต่อยู่กับแม่และลูกอบอุ่นใจกว่า จึงตัดสินใจกลับมาทำนากับแม่ พิมพ์ศรเล่าว่าตอนทำงานที่โรงงานคอมพิวเตอร์บางคนแพ้สารตะกั่ว โดยเฉพาะคนที่หักโหมงาน เพราะต้องการค่าล่วงเวลา ตายไปก็มี *(พิมพ์ศร แซ่เอี้ยว (ปาทา), 2544)*

จะเห็นว่าพิมพ์ศรปรับตัวกับงานใหม่ได้เก่งมาก จากงานทำขวดพลาสติกไปสู่โรงงานปั่นด้าย โรงงานประกอบคอมพิวเตอร์ โรงงานผลิตกล่องใส่เพชรพลอย มาจบที่โรงงานผลิตตู้เย็น ในช่วงเวลา 11 ปี รายได้ที่สูงกว่า งานเบากว่า ไม่อาจต้านแรงเหนี่ยวรั้งจากหมู่บ้าน ซึ่งได้แก่ ความผูกพันกับแม่เอาไว้ได้

4.2) พนักงานบริษัท

ชาลีเกิดที่บ้านท่าแกเช่นเดียวกับพิมพ์ศร ปี 2530 เกิดน้ำท่วมหมู่บ้าน ข้าวเสียหายหมดเลย เขาจึงไปหางานทำในภาคกลาง ไปได้งานขับรถสิบล้อของโรงงานผลิตหมี่เหรียญทองไทยที่นครปฐม เจ้าของเป็นคนจีน โรงงานมีคนงาน 500 กว่าคน ราว 70% เป็นคนอีสาน เฉพาะคนงานจากบ้านท่าแกมี 12 คน ต่อมาชาลีก็เอาภรรยาไปทำงานด้วย เป็นพนักงานฝ่ายผลิตของโรงงาน ชาลีได้เงินเดือน 12,000 บาท ที่พักเป็นของโรงงาน น้ำไฟฟรี บุญจันทร์ภรรยาของชาลีได้ค่าแรง 1,100-1,400 บาทต่อสัปดาห์ หากไม่ขาดไม่ลาจะได้ “เบี้ยขยัน” อีก 250 บาท/เดือน

ชาลีมีลูกคนเดียว คือ ยอด เดิมยอดอยู่กับยายในหมู่บ้านท่าแก เมื่ออายุ 16 ปี ก็ออกจากหมู่บ้านไปทำงานโรงงานเดียวกับพ่อแม่ เพราะคิดถึงพ่อแม่ โดยเป็นพนักงานส่งของ ได้ค่าแรง 165 บาท/วัน ถ้ามีงานล่วงเวลาก็ได้เงินเพิ่ม ต่อมาอีก 2 ปียอดก็แต่งงานด้วยอายุเพียง 18 ปี ซึ่งเป็นพนักงานบริษัทด้วยกัน แต่เป็นคนกำแพงเพชร ยอดมีลูก 1 คน และกำลังจะมีอีก 1 คน ยอดเองคิดว่าเมื่อมีเงินมีทองจะกลับมาทำการเกษตรในหมู่บ้านท่าแก ส่วนชาลีซึ่งทำงานที่โรงงานแห่งนี้มา 15 ปีแล้ว เขาคิดว่าเมื่ออายุมากทำงานที่ทำอยู่ไม่ไหว จะกลับมาอยู่บ้านท่าแก เขามีที่ดิน 4 ไร่ ซึ่งให้พี่ชายเช่าอยู่ และมีบ้านซึ่งเขาปลูกตั้งแต่ปี 2528 ชาลีเห็นว่าชีวิตคนเมืองพ่อแม่ไม่ค่อยได้พบลูก ครอบครัวขาดความอบอุ่น ตี 5 ก็ออกจากบ้าน กว่าจะกลับถึงบ้านลูกก็หลับไปแล้ว แต่ชีวิตในหมู่บ้านอีสานจะตื่นสายก็ได้ ถ้าอยู่ในเมืองพอแก่ตัวไม่รู้จะคุยกับใคร ไม่รู้จะทำอะไร สังคมคนเมืองอยู่แบบตัวใครตัวมัน พึ่งกันไม่ได้ *(ชาลี แฝงสระ, 2544; ยอด แฝงสระ, 2544)*

จะเห็นว่าสังคมเมืองแม้จะมีรายได้สูงกว่าชนบท แต่ก็ขาดเสน่ห์หรือแรงผูกมัดใจให้แรงงานอีสานอยู่ไปตลอดชีวิต

4.3) คนขายปลาทู

แพง หาญใจ (40 ปี) เกิดที่บ้านโนนเปลือย ต.ตลาดแร้ง อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ เดิมเป็นเกษตรกร เข้ากรุงเทพฯ ไปขายปลาทูตามน้องสาวซึ่งไปค้าขายปลาทูก่อน 2 ปี เห็นว่ารายได้ดี และมีรายได้ทุกวัน แต่เป็นเกษตรกรรายได้แค่ปีละ 1-2 ครั้ง ตอนแรกไปอยู่กับน้องสาว ซึ่งตอนนั้นยังโสด เป็น “บ้าน” ใต้สะพานลาดยาวคลองเปรม สร้างขึ้นโดยเอาเศษไม้มาสร้างเป็นบ้าน ขนาดกว้างยาวประมาณ 4 x 5 เมตร ต่อมาเมื่อแต่งงานกับหนุ่มอยุธยาก็แยกคนละหลังกับน้องสาว น้องสาวก็แต่งงาน สามีก็ขายปลาทูเหมือนกัน[1] แต่อยู่ไม่นาน กทม. ก็สั่งให้รื้อบ้านใต้สะพานทั้งหมด ทาง กทม. ได้หาที่ให้ใหม่ที่ถนนเพิ่มสิน เขตสะพานใหม่ โดยเสียค่าเช่าที่ให้ กทม. เดือนละ 50 บาท แพงได้ 1 ล๊อค น้องสาวก็ได้ 1 ล๊อค สร้างเป็นบ้านหลังเล็กๆ อยู่

แหล่งขายปลาทูสดที่แพงไปซื้อมี 2 ที่ คือ ที่สะพานปลากรุงเทพฯ กับที่มหาชัย โดยซื้อจากพ่อค้าที่เขาซื้อมาจากเรือประมงอีกที ปลาทูที่ซื้อมาเป็นปลาทูแช่จนแข็งเป็นก้อน ก้อนละ 10-20 กก. เมื่อก่อน กก.ละ 50 บาท ปัจจุบันปลาทูหายาก ราคาขึ้นเป็น กก.ละ 70 บาท วันหนึ่งแพงซื้อปลาทู 30-40 กก. ถ้าซื้อที่สะพานปลาจะไปถึงเวลาห้าทุ่ม พอซื้อได้ครบทุกคนก็เหมารถปิคอัพ 600 บาท (6 คน) มาส่งที่ที่พักเวลาตี 1 จากนั้นก็นึ่งปลาทูด้วยหม้อนึ่งขนาดใหญ่กว่าหม้อต้มก๋วยเตี๋ยว นึ่งด้วยแก๊ส เวลานึ่งใส่เข่งปลาทู 12-13 ตัว/เข่ง (เข่งใหญ่ขนาด 40 ซม.) นึ่งเสร็จประมาณตี 4 จากนั้นก็แบ่งปลาทูให้สามีไปหาบขายตามหมู่บ้านในกรุงเทพฯ โดยเหมาแท็กซี่ไปส่งสามีตามจุดที่ต้องการ แล้วแพงก็ให้แท็กซี่ไปส่งต่อที่ตลาดราชวัตร ซึ่งเสียค่าที่วันละ 140 บาท เวลาขายแพงขายเป็นตัวๆ ละ 15-20 บาท แล้วแต่ขนาด (ตัวละ 20 บาท เป็นขนาด 5 ตัว/กก.) ขายตั้งแต่ตีห้าครึ่ง บางทีก็หกโมงเช้า วางขายจนห้าโมงเย็นปลาทูหมดก็กลับ ได้พักจนห้าทุ่มก็ออกไปซื้อปลาทูที่สะพานปลาอีก วงจรชีวิตก็เป็นแบบนี้ เฉลี่ยวันหนึ่งแพงขายได้ประมาณ 600 บาท หักต้นทุนทุกอย่างแล้วเหลือกำไรประมาณ 300 บาท สามีก็มีรายได้พอๆ กัน 2 คน รวม 600 บาท/วัน เป็นรายได้ที่อยู่ได้ แล้วยังมีเงินส่งมาให้พ่อได้ใช้จ่ายและปลูกบ้านหลังใหญ่ที่บ้านโนนเปลือย

วันใดถ้าไปซื้อปลาที่มหาชัยจะเสียเวลาไป 1 วัน เพราะต้องออกเดินทางตั้งแต่ 3 โมงเช้า ซื้อเสร็จกลับมาถึงบ้านบ่าย 3 โมงก็แช่ปลาทูไว้ในตู้เย็น จนตี 1 จึงจะนึ่งเพื่อเอาไปขายเช้า สัปดาห์หนึ่งจะพัก 1 วัน เพราะเหนื่อย (ได้นอนวันละ 6 ชั่วโมง) สามีเดิมขับแท็กซี่ แต่รายได้เมื่อหักค่าใช้จ่ายแล้วสู้ขายปลาทูไม่ได้

---

[1] น้องสาวแพงขายที่ตลาดเยาวราช ส่วนสามีของน้องสาวขายที่ซอยโชคชัย 4

แพงมีนา 10 ไร่ มีไร่มัน 5 ไร่ จ้างคนทำ ขณะนี้แพงเพิ่งมีลูก 1 คน อายุตอนสัมภาษณ์ประมาณ 3 เดือน เพราะเพิ่งแต่งงานเมื่ออายุ 39 ปี จะเอาลูกไปอยู่กรุงเทพฯ ด้วย โดยจ้างยายที่นับถือกันเลี้ยง ตัวเองและสามีจะขายปลาทูต่อไป เพราะเป็นรายได้ที่เลี้ยงตัวเองได้เป็นอย่างดี แต่เมื่ออายุมากแพงและสามีทำไม่ไหวก็จะกลับมาอยู่ที่บ้านโนนเปลือยของตน ซึ่งขณะนี้ให้พ่ออยู่ดูแลบ้านและไร่นาแทน *(แพง หาญใจ, 2544)*

ปัจจุบันคนบ้านโนนเปลือยที่ไปขายปลาทูมี 11 ราย แต่ละรายขายปลาทูมาคนละหลายปี เช่น ศูนย์ทิพย์ ปะมะ (47 ปี) และสามี ขายปลาทูตั้งแต่ปี 2526 ถึงปัจจุบัน 19 ปีแล้ว ครอบครัวนี้มีนา 5 ไร่ เล่าว่า จะกลับมาอยู่บ้านโนนเปลือยเมื่อลูกคนเล็กจบการศึกษาแล้ว (ลูกคนโตทำงานบริษัท ลูกคนที่สองจบปริญญาตรี กำลังหางานทำ) ขณะนี้ศูนย์ทิพย์มีรายได้ 2 คน สามีภรรยา หลังหักค่าใช้จ่ายประมาณ 250-700 บาท/วัน โอรสขายปลาทูตั้งแต่อายุ 14 ปี ปัจจุบันอายุ 35 ปี ก็ยังขายอยู่กับสามี คิดว่าตอนแก่ตัวจะกลับมาอยู่ที่บ้านโนนเปลือย *(ศูนย์ทิพย์ ปะมะ, 2544; โอรส คูณเงิน, 2544)*

4.4) จากเกษตรกรสู่นอกเกษตร แล้วกลับมาเป็นเกษตรกร

การที่กรมป่าไม้เข้ามายึดที่ทำกินของชาววังสวาบ เป็นเหตุการณ์ที่วิกฤตที่สุดนับตั้งแต่ตั้งหมู่บ้าน เพราะชาววังสวาบเป็นเกษตรกร ชีวิตขึ้นอยู่กับที่ทำกิน ยึดที่ทำกินไปก็เหมือนเขาถูกทุบหม้อข้าว ชาววังสวาบปรับตัวด้วยวิธีต่างๆ จำแนกได้ 7 วิธี[1] แต่วิธีปรับตัวที่จะยกมากล่าวในที่นี้คือ การเข้าเมืองไปหางานทำนอกภาคเกษตร ซึ่งเป็นอาชีพที่แตกต่างจากอาชีพเก่าโดยสิ้นเชิง พวกเขาต้องไปเรียนรู้อาชีพใหม่ ไปอยู่ในสภาพสิ่งแวดล้อมใหม่ จึงต้องปรับตัวมากมาย ดังจะยกตัวอย่างครอบครัวของ สฤษดิ์ ขวัญแจ่ม

สฤษดิ์เกิดที่บ้านวังสวาบเมื่อ พ.ศ. 2503 ภรรยาชื่อสมบูรณ์ เป็นคนบ้านเดียวกัน ขณะนั้นมีลูก 3 คน มีอาชีพทำไร่ข้าวโพดประมาณ 20 ไร่ มีบ้านเป็นของตัวเอง สฤษดิ์ยังเป็นผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านอีกด้วย มีชีวิตที่มีความสุขพอสมควร

ปี 2528 เหมือนสายฟ้าฟาดเข้ามาเหนือหมู่บ้านวังสวาบ เมื่อทางกรมป่าไม้ยึดที่ดินทำกินของชาววังสวาบเอาไปปลูกป่า โดยอ้างว่าเป็นพื้นที่ต้นน้ำลำธารของแม่น้ำพอง (ซึ่งเป็นสาขาหนึ่งของแม่น้ำชี) ผลที่ตามมาก็คือ ที่ดินทำกินที่เคยมีกันทุกครัวเรือนในยุคดั้งเดิมและยุคพืชพาณิชย์ก็ลดฮวบจาก 38.7 ไร่ต่อครัวเรือน เหลือเพียง 8.5 ไร่ต่อครัวเรือน และมีถึงร้อยละ 38 ที่ไม่มีที่ทำกินเลย

---

[1] *รายละเอียดโปรดดูใน สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2545: 81-91*

ครอบครัวของสฤษดิ์ก็เหมือนครอบครัวอื่นๆ คือ ที่ดินทำกินเกือบทั้งหมดถูกยึดไปปลูกป่า เหลือที่บ้านและที่ทำกินซึ่งอยู่ติดบ้านราวๆ 3 ไร่เท่านั้น สฤษดิ์ปลูกข้าวโพดในพื้นที่ 3 ไร่นี้ และพื้นที่ว่างๆ ในบริเวณที่ปลูกป่า โดยปลูกในช่องว่างระหว่างต้นไม้ที่ทางกรมป่าไม้ปลูกไว้ แต่ทำได้ 4 ปีก็ต้องเลิก เพราะต้นกระถินยักษ์ที่ทางการปลูกมันโตมาก ร่มเงาบังต้นข้าวโพดจนทำให้ผลผลิตจากที่เคยได้ 700 กก./ไร่ เหลือเพียง 400 กก./ไร่

ในที่สุดสฤษดิ์ก็อพยพไปอยู่กับพ่อของเขาที่อำเภอศรีสำโรง จังหวัดสุโขทัย ซึ่งอพยพไปเมื่อ 4 ปีก่อน ตอนที่พวกป่าไม้มายึดที่วังสวาบไปใหม่ๆ แต่โชคร้ายเหลือเกินปีนั้นเกิดฝนแล้งทำนาไม่ได้ผล รายได้ไม่พอใช้ จึงพาครอบครัวมาอยู่วังสวาบ แล้วตามเพื่อนรุ่นเดียวกันไปทำงานที่กรุงเทพฯ เป็นช่างไม้ ช่างปูน อยู่แถวบางกะปิ ได้ค่าแรง 110 บาท/วัน อาหารหากินเอง แต่ทางบริษัทก่อสร้างมีที่พักให้ น้ำไฟฟรี ที่พักอยู่ติดกับที่ก่อสร้าง แต่ทำได้ราวๆ 2 เดือนก็ลาออก เพราะบริษัทจ่ายค่าแรงไม่ตรงเวลา พวกบ้านวังสวาบที่ทำงานที่นี่มี 5 คน ก็ออกพร้อมกัน

สฤษดิ์กับน้องชายไปทำงานใหม่ คือ การก่อสร้างห้าง Imperial World ที่สำโรง โดยเป็นช่างเดินท่อลมแอร์ในห้าง ค่าแรง 140 บาท/วัน มีงานล่วงเวลาทุกวัน สฤษดิ์ไม่เคยทำงานนี้ ต้องมาเรียนใหม่หมด ทำได้ 2 เดือนก็รับเอาสมบูรณ์ภรรยามาทำด้วย พร้อมกับเอาลูก 3 คนมาอยู่ด้วย ที่พักก็เป็นที่พักชั่วคราวที่บริษัทรับเหมาสร้างไว้บริเวณห้าง เมื่อห้างเสร็จสมบูรณ์ได้งานขายกับข้าวในห้าง Imperial World

เมื่อติดตั้งเครื่องปรับอากาศที่ห้าง Imperial World เสร็จ บริษัทก็ได้งานใหม่ที่ห้าง Central บางนา เป็นงานติดตั้งเครื่องปรับอากาศเหมือนเดิม ที่นี่ขาดคนงานมาก จึงมารับคนวังสวาบ 20-30 คนมาทำงานที่นี่ สฤษดิ์ได้ค่าแรง 110 บาทต่อวัน และค่าล่วงเวลาอีก 55 บาท ที่พักและค่าน้ำไฟฟรี บริษัทหุงข้าวให้กินฟรี แต่กับข้าวหามาเอง ทำงานอยู่ 4-5 เดือน งานก็เสร็จ จึงกลับมาบ้านวังสวาบ อยู่ไม่นานก็กลับไปทำงานเดิม แต่บริษัทรับงานที่ห้างสรรพสินค้าแถวโบ๊เบ๊ มีชาววังสวาบที่เป็นชาย 4-5 คนมาทำงานเดินท่อแอร์ที่นี่ สฤษดิ์ได้ค่าแรงวันละ 130 บาท ถ้าทำล่วงเวลาได้เพิ่มอีก 50% ปกติทำงานตั้งแต่ 8.00 ถึง 17.00 น. ส่วนล่วงเวลาทำตั้งแต่ 18.00-20.00 น. ทำโดยไม่มีวันหยุด ถ้าหยุดก็ไม่ได้ค่าแรง ทำอยู่ราว 3 เดือนงานก็หมด แต่เถ้าแก่ชอบนิสัยของสฤษดิ์จึงให้มาทำงานที่บ้านเถ้าแก่ เป็นงานตัดท่อแอร์ส่งไปที่โรงแรมเชอราตัน ทำงานนี้อยู่ในปี 2537 ก็กลับบ้าน เพราะคนในหมู่บ้านแจ้งว่าชาววังสวาบได้กลับเข้าไปยึดที่ทำกินกลับคืน ความหวังของสฤษดิ์เรื่องจะได้ที่ดินทำกินคืนก็บังเกิดขึ้นอีก สฤษดิ์กลับมาร่วมขบวนการ และได้ที่ดินกลับคืนมา 15 ไร่ ตรงข้างห้วยหม้อแตก รวมเวลา 9 ปีที่สฤษดิ์ได้เสียที่ดินไปให้กรมป่าไม้ การไปทำงานก่อสร้างก็ดี งานวางท่อแอร์ก็ดี ล้วนเป็นงานที่สฤษดิ์ไม่เคยทำ แต่เขาไม่มีทางเลือก เพราะที่ทำกิน

ที่มีอยู่ 3 ไร่ หลังจากที่ถูกกรมป่าไม้ยึดไปแล้วไม่พอเพียงที่จะเลี้ยงดูคน 5 คนในครอบครัวของเขาได้ เมื่อไปทำนากับพ่อซึ่งย้ายไปได้ที่ใหม่ที่สุโขทัย ก็เกิดฝนแล้ง จึงต้องบากหน้าเข้ากรุงเทพฯ แบบเดียวกับคนในหมู่บ้านบางส่วนที่เข้าไปก่อนหน้าสฤษดิ์เล็กน้อย สฤษดิ์สามารถเรียนรู้งานช่างไม้ ช่างปูน และช่างท่อแอร์ ในเวลาอันรวดเร็ว สามารถทำงานหาเงินเลี้ยงดูครอบครัวไม่ให้อดตายได้ แต่รายได้ของสฤษดิ์คนเดียวไม่พอ จึงต้องพาสมบูรณ์ไปทำงานด้วย สมบูรณ์เป็นพนักงานของห้าง มีหน้าที่ขายกับข้าว เงินเดือนๆ ละ 4,500 บาท ส่วนลูกๆ 3 คนก็อยู่ในที่พัก หรือเล่น บริเวณ site งานที่สฤษดิ์ทำ สาเหตุที่สฤษดิ์และครอบครัวกลับมาเข้าขบวนการต่อสู้เพื่อเอาที่ดินทำกินกลับคืนมา ก็เพราะเห็นแล้วว่าอาชีพเป็นช่างอยู่ในเมืองเป็นอาชีพที่ไม่ค่อยมั่นคง พองานหมดรายได้ก็หมดไปด้วย แต่รายจ่ายมีทุกวัน ไม่มีของฟรี เช่น เห็ด หน่อไม้ ผักป่า ในกรุงเทพฯ ที่จะเอามาทำกับข้าวอย่างที่ทำในหมู่บ้านวังสวาบได้ แม้ว่างานนอกภาคเกษตรในเมืองจะเป็นทางออกของชาวชนบทเวลาว่างงานภาคเกษตร หรือเวลาเกิดปัญหาเรื่องที่ทำกินอย่างชาววังสวาบ แต่รายได้ของแรงงานในเมืองระดับช่างไม่สามารถเลี้ยงคนทั้งครอบครัว (5 คน) ได้ ถ้าทำงานมีรายได้ 2 คนจึงจะพอเลี้ยงครอบครัวได้ แต่ก็ยังรู้สึกไม่มั่นคงอยู่ดี เพราะงานไม่ได้มีตลอดเวลา และวันใดไม่ได้ทำงานเพราะป่วยหรือเหตุอื่นใดก็ไม่ได้ค่าแรง พวกเขาทั้งหมดจึงกลับหมู่บ้านเมื่อมีการรวมพลังยึดเอาที่ดินคืน เพราะการมีที่ทำกินของตัวเองมีความมั่นคงกว่าทำงานในเมือง *(สฤษดิ์ ขวัญแจ่ม, 2544, 2545)*

กล่าวโดยสรุป จะเห็นได้ชัดเจนว่าชาวชนบทอีสานปรับตัวได้เก่งมาก จากเดิมคนในชนบททำนาเกือบทุกครัวเรือน เมื่อเข้าสู่ยุคพืชพาณิชย์ เพราะแรงกดดันต่างๆ โดยเฉพาะรายรับภาคเกษตรไม่พอกับรายจ่ายทั้งหมดของครัวเรือน จึงต้องให้สมาชิกในครัวเรือนออกไปทำ**อาชีพนอกภาคเกษตร** ซึ่งมีถึงร้อยละ 23.1 ของแรงงานทั้งหมด กลุ่มนี้มีทั้งทำเป็นอาชีพถาวรไปเลย อย่าง ชาลี (คนขับรถ) แพง (คนขายปลาทู) กลุ่มนี้มีรายได้สูงกว่าพวกอาชีพเกษตร แต่ขาดความอบอุ่น ว้าเหว่ บางคนที่สัมภาษณ์คิดจะกลับมาทำเกษตรในหมู่บ้านในบั้นปลายของชีวิต กลุ่มที่สองทำอาชีพเกษตร ขณะเดียวกันก็ทำนอกเกษตรด้วย ไปๆ มาๆ ระหว่างหมู่บ้านกับเมือง เช่น พอฤดูไถนา ดำนา เกี่ยวข้าว ก็กลับมาช่วยพ่อแม่ทำนา เวลาที่เหลือก็ทำงานนอกเกษตร กลุ่มนี้เรียกว่า **อาชีพผสม** คือ ทำทั้งเกษตรและนอกเกษตร (M = Mixed) ปัจจุบันกลุ่มนี้มีถึงร้อยละ 25.3 ของแรงงานทั้งหมด กลุ่มนี้รายได้ดี แต่บางครัวเรือนก็ไม่ค่อยมั่นคง ส่วนกลุ่มที่เหลืออีกร้อยละ 51.6 ยังทำเกษตรอยู่ แต่มีการปรับตัวที่แตกต่างกัน มีทั้งเป็น**ชาวนา** ทำนาอย่างเดียว (P1) แต่ใช้เทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่มากขึ้น เป็น**ชาวไร่** (P2) เช่น ปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ปลูกอ้อยโรงงาน ปลูกถั่วแดง ปลูกมันสำปะหลัง ฯลฯ แต่ไม่ทำนา เพราะที่ดินไม่เหมาะที่จะทำนา กลุ่มนี้ก็ใช้เทคโนโลยี

การเกษตรสมัยใหม่มากกว่ากลุ่มแรก (P1) กลุ่มที่ 3 ทำทั้ง**นา**และ**ไร่** หรือ**สวนผัก**ไปพร้อมกัน (P3) เช่น ชาวบ้านนาแก บ้านดอนน้อย บ้านโคกเจริญ บ้านกาเจาะ ทำนาและปลูกผักขายไปพร้อมๆ กัน กลุ่มนี้ฐานะค่อนข้างดี เพราะมีรายได้เป็นกอบเป็นกำเข้าครัวเรือนทั้งปี และยังได้อยู่กับครอบครัวทั้งปี กลุ่มที่ 4 ทำ**เกษตรผสมผสาน หรือเกษตรยั่งยืน** (P4) แม้จะเป็นกลุ่มที่เล็กมาก (4.7%) แต่ก็มั่นคง จากมีจำนวนน้อยก็ค่อยๆ เพิ่มขึ้นด้วย ทั้งหมดพอสรุปเป็นแผนภูมิได้ดังปรากฏในแผนภูมิ 8.2

8.3 ศักยภาพเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านพิจารณาจากองค์กรชุมชน

ศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้าน จะดูจากปัจเจกชนหรือครัวเรือนอย่างเดียวไม่ได้ เพราะบางชุมชนแม้จะมีคนจนมาก คนไม่มีที่ดินมีเป็นจำนวนมาก แต่เป็นชุมชนที่เข้มแข็ง เพราะมีองค์กรชุมชนที่เข้มแข็งช่วยปกป้องผลประโยชน์ของพวกเขาไม่ให้นายทุนภายในชุมชนหรือภายนอกเอาเปรียบพวกเขาได้มากเหมือนแต่ก่อน บางชุมชนได้ขยายเครือข่ายองค์กรไปยังชุมชนอื่น ทำให้มีความเข้มแข็งมากขึ้น

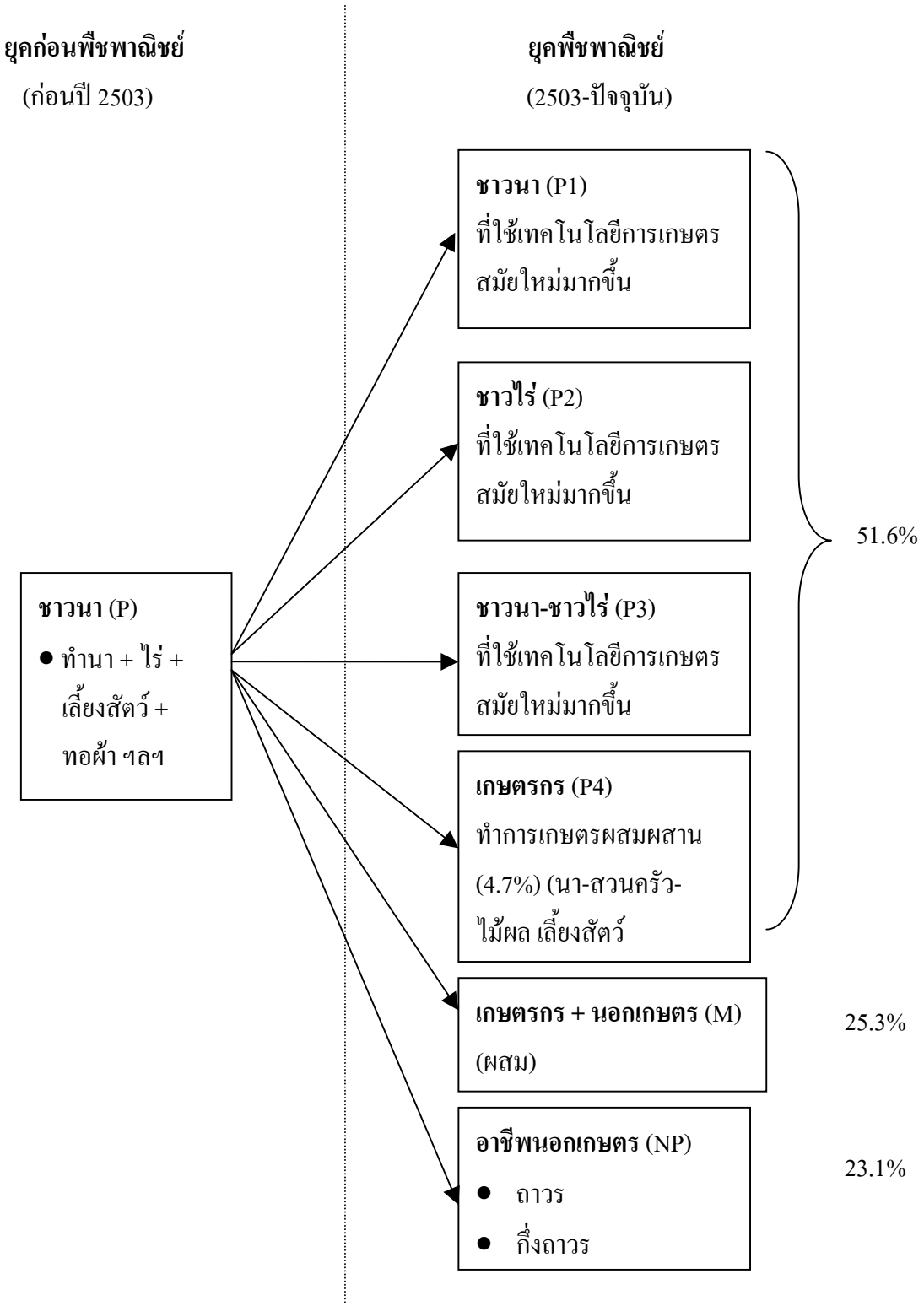
8.3.1 องค์กรชุมชน

องค์กรชุมชนที่มีอยู่ในหมู่บ้านอีสานมีหลายรูปแบบ มีทั้งกลุ่มเกษตรกร สหกรณ์การเกษตร สหกรณ์เครดิตยูเนี่ยน ร้านค้าสาธิต (ร้านค้าชุมชน) กลุ่มออมทรัพย์ และกลุ่มแม่บ้าน เป็นต้น

สาเหตุที่ทำให้เกิดองค์กรชุมชน คือ การขาดแคลนเงินทุน ซึ่งกลายมาเป็นปัญหาหนี้สิน เพราะเหตุที่ชาวบ้านต้องลงทุนในการผลิต ตอนหลังต้องส่งลูกไปเรียนในเมือง เมื่อไม่มีเงินก็กู้ยืมจากนายทุนในหมู่บ้าน ซึ่งคิดดอกเบี้ยโหดร้ายมาก ถึงร้อยละ 10-15 ต่อเดือน หรือร้อยละ 120-180 ต่อปี เมื่อเป็นหนี้สักครั้งชาวบ้านก็หลุดจากวงจรอุบาทว์ได้ยาก เพราะไหนจะผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือน ไหนจะต้องถูกเขารีดผลผลิตส่วนเกินจากนายทุนขนาดเลือดซิบๆ ทีเดียว

ปัญหาหนี้สินที่เกิดจากการขาดแคลนเงินทุนของชาวบ้าน ทำให้ชาวบ้านรวมตัวกันตั้งองค์กรชุมชนขึ้นมาหลายองค์กร เพื่อต่อสู้กับนายทุน ต่อไปนี้เป็นเพียงตัวอย่างขององค์กรชุมชน 3 องค์กรแรกเป็นของบ้านตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์

(1) กลุ่มเกษตรกรตระแสง บ.ตระแสง ต.ตระแสง จ.สุรินทร์ ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2528 และอยู่ยงคงกระพันมาถึงปัจจุบันได้ 17 ปีแล้ว เป้าหมายของการตั้งกลุ่มขึ้นมาก็เพื่อลดการขูดรีดของนายทุน คือ ขณะนั้นชาวนาต้องใช้ปุ๋ยเคมีเป็นอันมาก เมื่อไปซื้อจากนายทุน นายทุนได้กำไรจากการขายปุ๋ยแพงก็ยังพอทำนา แต่นี่ชาวบ้านไม่มีเงินสด ต้องไปกู้นายทุนในหมู่บ้านไปซื้อ ซึ่งเมื่อบวก

แผนภูมิ 8.2 การปรับเปลี่ยนอาชีพของเกษตรกรอีสาน

ดอกเบี้ยไปแล้วปุ๋ยนั้นราคาจะแพงเป็น 2 เท่ากว่า เมื่อแรกตั้งกลุ่มชาวนาบ้านตระแสงจึงพากันมาสมัครถึง 150 คน กลุ่มมีหน้าที่รวบรวมความต้องการปุ๋ยเคมีของสมาชิกแล้วไปซื้อปุ๋ยจาก อ.ต.ก. ในราคาที่ถูกกว่าซื้อจากนายทุน ปรากฏว่าจากการบริหารกลุ่มที่มีประสิทธิภาพทำให้กลุ่มมีกำไรประมาณปีละ 150,000 บาท สมาชิกจึงเพิ่มขึ้นจาก 150 คน เป็น 650 คนในปัจจุบัน และสมาชิกได้ขยายจากบ้านตระแสงไปยังหมู่บ้านรอบๆ รวม 11 หมู่บ้าน ยอดขายปุ๋ยให้สมาชิกปีละ 2.3 ล้านบาท เฉลี่ยขายให้ครัวเรือนละ 3,538 บาท ยิ่งกว่านั้นในปี 2536 กลุ่มยังได้ตั้งกลุ่มฌาปนกิจสงเคราะห์ เพื่อเป็นหลักประกันเวลาสมาชิกถึงแก่กรรมจะมีเงินจากสมาชิกมาช่วยเป็นค่าจัดงานศพ 4-5 พันบาท ปัจจุบันกลุ่มฌาปนกิจสงเคราะห์มีสมาชิก 111 คน ปัจจุบันประธานกลุ่มเกษตรกร คือ นายนิเวศน์ เนตรพระ ได้ขยายกิจการโดยการทำโลงศพขายให้กับสมาชิกและคนอื่นในราคาที่ถูกกว่าท้องตลาดมาก มีบริการรถแห่ศพด้วย

(2) กลุ่มออมทรัพย์ (สหกรณ์เครดิตยูเนี่ยนตระแสง จำกัด) : กลุ่มนี้ตั้งขึ้นในปี 2531 โดยการสนับสนุนจาก NGO คือ NET สมาชิกแรกตั้งมีเพียง 31 คน มีทุนเรือนหุ้นเพียง 960 บาท ปัจจุบันสมาชิกเพิ่มเป็น 643 คน ทุนเรือนหุ้นประมาณ 1 ล้านบาทเศษ สาเหตุของการตั้งกลุ่ม ก็เพื่อหาทุนมาใช้ในการผลิตและใช้ในครอบครัว จะได้ไม่ต้องถูกนายทุนขูดรีดมาก ผลการดำเนินงาน 13 ปีที่ผ่านมาได้ผลเกินคาด ดอกเบี้ยที่เคยเสียให้นายทุน 10-15%/เดือน แต่มากู้กลุ่มออมทรัพย์เสียเพียง 2%/เดือน และตั้งแต่ปี 2537-43 ดอกเบี้ยลดลงเหลือ 1.5%/เดือน ปี 2544 เหลือ 1.25%/เดือน ในปี 2543 กลุ่มได้ปล่อยกู้ให้สมาชิก 153 ราย (23.79% ของจำนวนสมาชิกทั้งหมด) รวมเป็นเงิน 1,843,100 บาท หลักเกณฑ์กำหนดง่ายๆ คือ สมาชิกสามารถกู้ได้ 3 เท่าของเงินฝากและหุ้น แต่จะต้องฝากไว้ไม่น้อยกว่า 6 เดือนจึงจะมีสิทธิกู้ ค่าสมัครสมาชิกเพียง 20 บาท ส่วนหุ้นซื้อได้ไม่จำกัด แต่ไม่ต่ำกว่า 10 บาท และกู้ได้สูงสุดไม่เกิน 4 หมื่นบาท จะกู้ใหม่ได้ต้องชำระหนี้เก่าให้หมดเสียก่อน ซึ่งกำหนดให้ชำระไม่เกิน 3 ปี เวลากู้ไม่ต้องมีหลักทรัพย์ค้ำประกัน เพียงสมาชิก 2 คนค้ำประกัน และประธานเงินกู้กับเลขาฯ อนุมัติ ก็กู้ได้แล้ว รวดเร็วมาก

ผลประโยชน์ที่สมาชิกได้รับ นอกจากมีแหล่งเงินกู้ดอกเบี้ยถูกแล้ว ยังได้ดอกเบี้ยเงินที่ฝากไว้ร้อยละ 6 ต่อปี และยังได้เงินปันผลอีกร้อยละ 12 ของกำไรอีกด้วย กลุ่มฯ ทำหน้าที่เหมือนเป็นธนาคารของหมู่บ้าน คือ ปล่อยเงินกู้ และรับฝากเงินทั้งหมดของสมาชิกของคนทั่วไป บริหารโดยคณะกรรมการที่สมาชิกเลือกเข้ามา 7 คน คณะกรรมการเหล่านี้ทำงานให้กลุ่มฟรีมานาน จนในระยะหลังจึงได้ค่าตอบแทนเป็นเบี้ยประชุมครั้งละ 150 บาท/คน คณะกรรมการจะประชุมอนุมัติให้กู้เดือนละ 1 ครั้ง ทุกวันที่ 25 แต่กู้ฉุกเฉินไม่เกินครั้งละ 1 พันบาท อนุมัติได้ทุกวัน

(3) ศูนย์สาธิตการตลาด (บ้านตระแสง) : ตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2533 โดยกลุ่มแม่บ้านและผู้ใหญ่บ้านคนปัจจุบัน เพราะเห็นว่าร้านค้าในหมู่บ้านขายของแพงเกินไป แรกตั้งมีสมาชิก 110 คน ปัจจุบันเพิ่มเป็น 357 คน จำนวนทุนเรือนหุ้นปี 2534 มีทุนเรือนหุ้น 44,700 บาทจากสมาชิก ปี 2543 เพิ่มเป็น 90,350 บาท กำไรเพิ่มจาก 135,980 บาท เป็น 199,994 บาท ในช่วงเวลาเดียวกัน ยอดขายปัจจุบันกับเมื่อ 10 ปีก่อนใกล้เคียงกัน คือ วันละประมาณ 3 พันบาท เมื่อ 4-5 ปีก่อนยอดขายมากกว่านี้ เมื่อเศรษฐกิจตกต่ำยอดขายจึงตกลงไปเท่าเดิม ผลประโยชน์ที่สมาชิกได้รับ คือ ซื้อสินค้าในราคาที่ถูกลงกว่าสมัยที่ยังไม่มีศูนย์สาธิต ทำให้ร้านค้าในหมู่บ้านต้องลดราคาสินค้าลง และมี 2 ร้านที่ขาดทุนต้องเลิกกิจการไป นอกจากนั้นสมาชิกยังได้เงินปันผลประจำปีอีกร้อยละ 30-40 ของมูลค่าเรือนหุ้น และอีกร้อยละ 8 ของยอดขาย สำหรับการซื้อหุ้นปัจจุบันจำกัดมิให้มีหุ้นเกิน 1,000 บาทต่อราย เพื่อมิให้เงินปันผลในส่วนนี้มากเกินไป จะมีผลกระทบต่อเงินปันผลจากยอดขาย ซึ่งถ้าสมาชิกได้น้อยจะไม่จูงใจให้สมาชิกซื้อที่ศูนย์สาธิต ปัจจุบันศูนย์สาธิตมีเครือข่ายเกิดขึ้นอีก 2 ร้าน คือ ที่คุ้มกระหาด และคุ้มทำนบหลวง ซึ่งบริหารงานเป็นเอกเทศจากศูนย์สาธิตแม่ ซึ่งตั้งที่ใจกลางบ้านตระแสง และเป็นร้านที่ใหญ่ที่สุดในหมู่บ้าน แต่ทุกร้านมีคนขายที่ทางศูนย์จ้างมาขายประจำ

(4) กลุ่มออมทรัพย์บ้านโคกเจริญ-บ้านม่วงหวาน ต.จันทร์ดุม อ.พลับพลาชัย จ.บุรีรัมย์ ตั้งขึ้นในเดือนพฤศจิกายน 2529 โดยผู้ใหญ่ทองคำ แจ่มใส ซึ่งเคยไปดูงานกลุ่มออมทรัพย์ที่มาบตะโกเอน อ.ครบุรี, ครกเมือง อ.ประโคนชัย และอีกหลายจังหวัด จุดประสงค์ของการตั้งกลุ่มออมทรัพย์ก็เพื่อระดมทุนเอาไว้ให้สมาชิกกู้ไปทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจ โดยกำหนดให้สมาชิกฝากอย่างต่ำ 5 บาท/เดือน แต่ต้องฝากเท่ากันทุกเดือน โดยผู้ใหญ่ทองคำตั้งเป้าไว้ 2 ปี จะมีเงินออม 5 หมื่นบาท แล้วจะเริ่มปล่อยกู้ สมาชิกแรกตั้งมี 77 คน เดือนแรกมีเงินฝาก (เงินสัจจะ) 850 บาท แต่ต่อมาเงินและสมาชิกก็เพิ่มขึ้นๆ ปี 2535 สมาชิกก็เพิ่มเป็น 335 คน เงินออมสัจจะเพิ่มเป็น 114,720 บาท ปีนั้นมีกำไร 187,000 บาท ปี 2538 สมาชิกเพิ่มเป็น 403 คน เงินออมสัจจะ 220,770 บาท กำไร 277,809 บาท ปี 2541 สมาชิกเพิ่มเป็น 461 คน เงินออมสัจจะ 518,640 บาท กำไร 412,538 บาท ปี 2543 สมาชิกเพิ่มเป็น 515 คน เงินออมสัจจะ 2,476,000 บาท และเงินออมสัจจะพิเศษ 322,300 บาท กลุ่มออมทรัพย์บ้านโคกเจริญ-บ้านม่วงหวานเคยชนะเลิศกลุ่มออมทรัพย์ระดับเขตในปี 2533

การขยายตัวของกลุ่มออมทรัพย์ดังกล่าว เป็นเพราะการดำเนินการที่เป็นที่เชื่อถือของสมาชิก การบริหารกลุ่มแบ่งกรรมการออกเป็น 4 ชุด เพื่อแบ่งงานและตรวจสอบซึ่งกันและกันให้เกิดความโปร่งใส คือ กรรมการอำนวยการ 7 คน กรรมการเงินกู้ 5 คน กรรมการตรวจสอบ 3 คน และกรรมการส่งเสริม 5 คน กลุ่มออมทรัพย์คิดดอกเบี้ยเงินกู้ 15%/ปี กู้ได้ไม่เกิน 3 เท่าของเงินฝากรวมกับเงินหุ้น โดยมีผู้ค้ำประกัน (สมาชิก) 2 คน แต่ถ้ากู้เท่ากับเงินฝากไม่ต้องมีผู้ค้ำประกัน ปรากฏว่าสมาชิกกู้เกือบทุกหลังคาเรือน มีราว 50% ที่ชำระเงินกู้ตามกำหนด ที่เหลือเกินกำหนดแต่ไม่มีปัญหา เพราะทุกรายจ่ายครบ 3 ปีหลังมีเงินหมุนเวียนเดือนละประมาณ 1 แสนบาท

ผลดีของกลุ่มออมทรัพย์นี้ ผู้ใหญ่ทองคำซึ่งเป็นประธานอำนวยการและผู้ก่อตั้งสรุปว่า (1) ส่งเสริมการออมของชาวบ้าน (2) ทำให้ชาวบ้านเกิดความเชื่อมั่นตนเอง เชื่อมั่นในพลังของการรวมกลุ่ม (3) เป็นแหล่งเงินทุนให้ชาวบ้าน (4) ทำให้เกิดการขยายกิจกรรมทางเศรษฐกิจของกลุ่ม คือ ทำให้เกิดร้านค้าศูนย์สาธิต (ร้านค้าชุมชน) โรงสีกลุ่ม การผลิตน้ำปลา (5) ทำให้ชาวบ้านเกิดการเรียนรู้

องค์กรสำคัญที่เกิดจากกลุ่มออมทรัพย์ก็คือ **ร้านค้าศูนย์สาธิต** ซึ่งผู้ใหญ่ทองคำและชาวบ้านได้ร่วมกันก่อตั้งในปี 2530 หลังจากตั้งกลุ่มออมทรัพย์ไม่ถึงปี เป้าหมายในการตั้งร้านค้าศูนย์สาธิตก็เพื่อเป็นร้านค้าขายสินค้าราคาถูกกว่าร้านค้าเอกชนที่ชาวบ้านมองว่าขายแพงเกินไป เพื่อให้ร้านค้าศูนย์สาธิตมั่นคง จึงกำหนดให้คนที่สมัครเป็นสมาชิกร้านค้าฯ ต้องเป็นสมาชิกกลุ่มออมทรัพย์ด้วย และกำหนดให้มีเงินปันผลเป็นร้อยละของยอดเงินที่สมาชิกซื้อ

สมาชิกแรกตั้งมี 77 คน ต่อมาก็เพิ่มขึ้นเป็น 515 คน (2543) เท่ากับสมาชิกกลุ่มออมทรัพย์ การบริหารแบ่งเป็น 4 ฝ่าย คือ (1) ฝ่ายซื้อสินค้า มีผู้จัดการ คือ ผู้ใหญ่บ้าน และกรรมการอีก 2 คน (2) ฝ่ายขายสินค้า สมาชิกหมุนเวียนมาขายวันละ 2 คน ใครไม่มาต้องจ่ายเงินให้คนที่มาแทน 50 บาท/วัน (3) ฝ่ายจัดสินค้าในร้านและทำความสะอาด 2 คน มีการจัดร้านใหม่ทุกเดือน (4) ฝ่ายการเงิน

งานที่ยุ่งยากมาก คือ การลงบัญชีจำนวนสินค้า ราคาซื้อมา ราคาขายต่อชิ้น ยอดขายต่อวัน ที่ยุ่งยากที่สุดในตอนแรก คือ การลงบัญชีว่าใครเลขสมาชิกใด ซื้ออะไร เท่าไร เพื่อเอาไว้ปันผลประจำปี ในปีแรกต้องใช้สมุดบัญชีถึง 20 กว่าเล่ม และเมื่อสิ้นปีตอนปันผลต้องระดมสมาชิกถึง 20 คน มาช่วยทำบัญชี ใช้เวลา 10 กว่าวัน จึงรู้ยอดว่าสมาชิกแต่ละคนซื้อสินค้าเท่าใด ผู้ใหญ่ทองคำจึงหาวิธีใหม่ในการบันทึกยอดซื้อของสมาชิกแต่ละคน ในที่สุดก็ใช้วิธีจ่ายคูปองให้สมาชิกที่มาซื้อ โดยแบ่งเป็น 4 สี 4 ราคา 5, 10, 20 และ 50 บาท สมาชิกซื้อกี่บาทก็แจกคูปองเท่านั้น แล้วให้สมาชิกเก็บคูปองเอาไว้ เมื่อสิ้นปีก็นับว่าเป็นเงินเท่าใด กรรมการตรวจนับอีกที วันเดียวก็รู้ยอดซื้อของแต่ละคน แล้วจ่ายเงินปันผลได้รวดเร็ว ระบบคูปองยังคงใช้มาทุกวันนี้

ผลการตั้งร้านค้าศูนย์สาธิตฯ ทำให้ร้านค้าเอกชนที่มีอยู่ 3 ร้านในขณะตั้งร้านค้าศูนย์สาธิตฯ ค่อยๆ ปิดตัวไป โดยร้านหนึ่งปิดตัวไปภายใน 1 เดือน เพราะขายไม่ได้เลย ทางร้านค้าศูนย์สาธิตฯ จึงรับซื้อสินค้าจากร้านนี้มาทั้งหมด เพื่อมิให้เสียน้ำใจกัน (ร้านนี้อยู่ติดกับร้านค้าศูนย์สาธิตฯ) อีก 2 ร้านซึ่งอยู่ห่างจากร้านค้าศูนย์สาธิตฯ ยอดขายตกลงมาก ปัจจุบันเหลือร้านค้าเอกชนร้านเดียว กับร้านซ่อมมอเตอร์ไซค์ซึ่งขายขนมด้วย

ผลประโยชน์ที่สมาชิกได้รับ นอกจากซื้อสินค้าราคาถูกลงแล้ว ยังได้เงินปันผล ปีที่ 1 และ 2 ได้ 100% ของเงินหุ้น เช่น ซื้อหุ้น 100 บาท ได้เงินปันผล 100 บาท ตั้งแต่ปีที่ 3 เป็นต้นมาค่อยๆ ลดลง ปีล่าสุดเหลือ 25% ของเงินหุ้น ที่ลดลงเพราะป้องกันไม่ให้คนเอาเงินทุ่มซื้อหุ้นมากจะทำให้เงินปันผลที่จ่ายตามยอดซื้อได้น้อย สำหรับเงินปันผลที่จ่ายตามยอดซื้อจ่าย 4% ของยอดซื้อตั้งแต่เริ่มแรก สมมุติว่า นาย ก. ซื้อสินค้าจากร้านค้าศูนย์สาธิตฯ ทั้งปี 4,000 บาท และมีหุ้นอยู่ 500 บาท นาย ก. จะได้เงินปันผลจากยอดซื้อ 160 บาท จากหุ้น 125 บาท รวมได้เงินปันผล 285 บาท เป็นต้น

สำหรับยอดขายสินค้าของร้านค้าศูนย์สาธิตฯ เท่าที่สุ่ม 5 วัน (เดือนสิงหาคม-ตุลาคม 2543) ยอดขาย 1,624-2,677 บาท เฉลี่ย 2,104 บาท/วัน คนขายมี 13 คน เวียนขายวันละคน ในจำนวนนี้ 4 คนยังเรียนหนังสืออยู่ จะมาขายเฉพาะวันหยุด การที่ผู้ใหญ่ทองคำนำเด็กมาช่วยขายก็เพื่อคนรุ่นเด็กจะเกิดการเรียนรู้ระบบ และต่อไปจะได้สืบทอดดำเนินการร้านค้าศูนย์สาธิตฯ ต่อจากรุ่นผู้ใหญ่ ในปี 2545 ได้เปิดร้านค้าศูนย์สาธิตฯ สาขาหน้าวัด เพื่อความสะดวกของสมาชิกบริเวณนั้น

นอกจาก 2 องค์กรนี้ ยังมีกิจกรรมที่ขยายออกมาจากกลุ่มออมทรัพย์ คือ กิจกรรมรถนวดข้าว เอาเงินกำไรกลุ่มออมทรัพย์มาซื้อรถนวดข้าว 1 คัน ราคา 160,000 บาท ในปี 2533 รับจ้างนวดข้าวมาจนถึงปัจจุบัน โดยคิดค่านวด 3 ถังต่อข้าวที่นวดแล้ว 36 ถัง ทางกลุ่มจ้างพนักงานออกไปวันละ 3 คน ค่าจ้าง 100 บาท/คน ตลอดเวลาที่ออกไปรับจ้างนวดข้าว นอกจากนี้ยังมีกิจกรรมทำน้ำปลา ทำตั้งแต่ปี 2541 ได้งบจาก อบต. 7 หมื่น ที่เหลือยืมจากกลุ่มออมทรัพย์ และมีอีก 13 หมู่บ้าน[1] ซึ่งเป็นสมาชิกชมรมกลุ่มออมทรัพย์ อ.พลับพลาชัย มาลงหุ้น 1 แสนบาท ไปซื้อปลากะตักจากชลบุรี 5 ตัน และอุปกรณ์ กับทำที่หมักน้ำปลา หมักปลากับเกลือไว้ 1 ปี จึงได้น้ำปลาชั้นดี เติมน้ำเกลือแล้วหมักต่ออีก 3 เดือน ได้น้ำปลาชั้นรอง เติมน้ำเกลือแล้วหมักอีก 8 เดือน ได้น้ำปลาชั้น 3 ราคาขายขวดละ 25, 18 และ 15 บาท ตามชั้นของน้ำปลา ก่อนบรรจุขวดต้องต้มเสียก่อน ผลิตแล้วเอาไปวางขายที่ร้านค้าศูนย์สาธิตของชุมชน 13 หมู่บ้าน เป็นกิจกรรมที่ได้กำไรพอสมควร

---

[1]ปัจจุบันเหลือ 10 หมู่บ้าน (รวม บ.ม่วงหวาน บ.โคกเจริญ แล้ว)

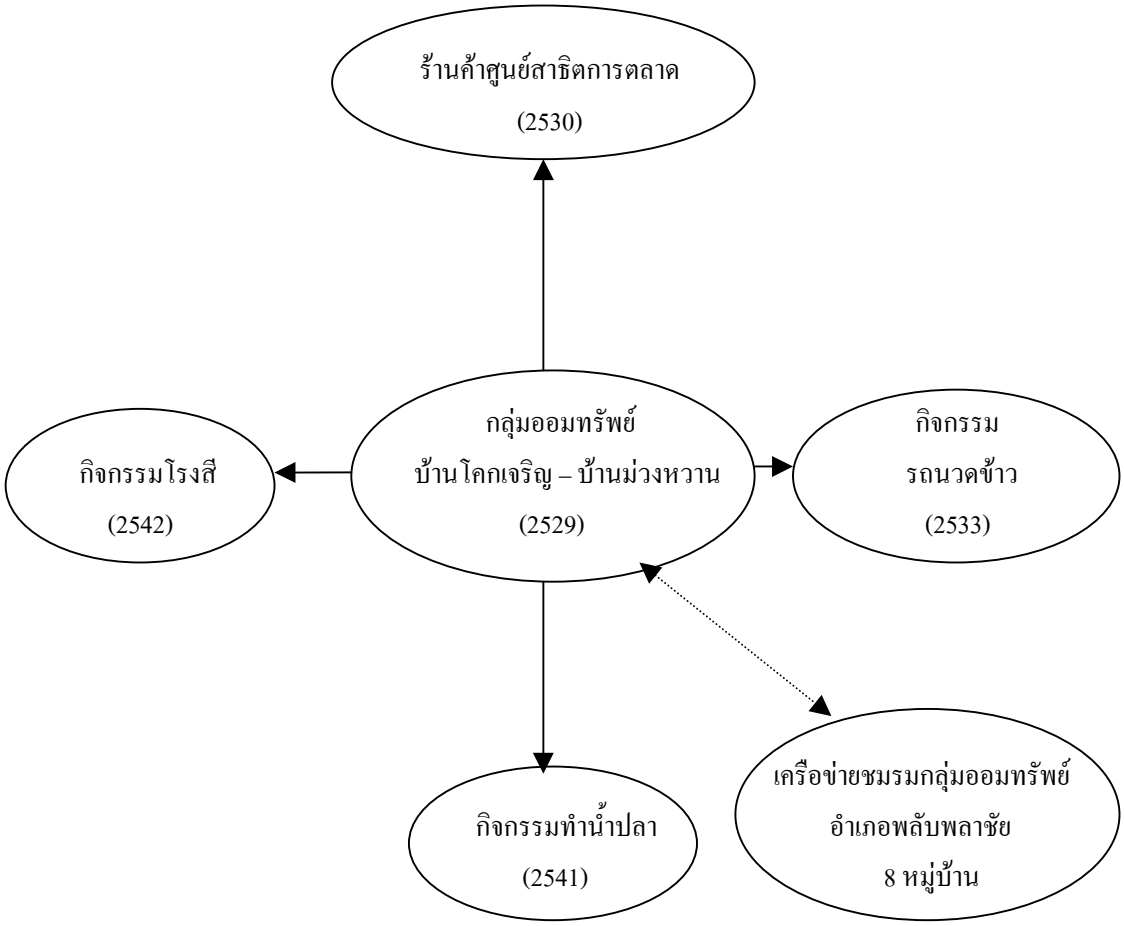
โรงสีกลุ่มตั้งในปี 2542 เป็นโรงสีที่ได้มาฟรีจากกระทรวงมหาดไทย สมัยรัฐบาลชวน ขนาดสีได้ 24 เกวียน/วัน ราคา 2 ล้านบาท ทางกลุ่มออมทรัพย์ลงทุนซื้อที่ดินทำโรงสี 2 แสนบาท ดำเนินการสีข้าวสัปดาห์ละ 1 ครั้ง คิดค่าสี 20 บาทต่อข้าว 1 กระสอบ นอกจากนี้ปลายข้าว รำ และแกลบ ยังเป็นของโรงสีกลุ่ม คนสีเป็นสมาชิกกลุ่มออมทรัพย์ 5 คน ที่ผลัดกันสีครั้งละ 3 คน เนื่องจากเป็นโรงสีขนาดใหญ่ จึงรับสีอย่างน้อย 800 กก. สีแต่ละสัปดาห์ประมาณ 10-20 ชม. โดยสีรวดเดียวให้เสร็จ และเพื่อไม่ให้เป็นภาระแก่ผู้สี เท่าที่ดำเนินการอยู่ขณะนี้ไปได้ด้วยดี

จะเห็นว่ากลุ่มออมทรัพย์ที่เข้มแข็งของบ้านโคกเจริญ-บ้านม่วงหวาน สามารถดำเนินงานเป็นที่เชื่อถือของสมาชิก จนมีกำลังที่จะขยายกิจกรรมออกไปอีก 4 กิจกรรม คือ ตั้งร้านค้าศูนย์สาธิต กิจกรรมรถนวดข้าว กิจกรรมทำน้ำปลา กิจกรรมโรงสี ดังปรากฏในแผนภูมิ 8.3 *(ทองคำ แจ่มใส, 2544; นรินทร์ จงรัตน์, 2544; ลำจวน สังเกตกิจ, 2544)*

อนึ่ง ถ้าไม่นับกองทุนหมู่บ้านซึ่งตั้งขึ้นทุกหมู่บ้านในปี 2544 เพื่อนำเงินที่รัฐบาลมอบให้ 1 ล้านมาใช้ทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจแล้ว กลุ่มที่เกิดขึ้นมากที่สุด คือ กลุ่มออมทรัพย์ มีถึง 11 หมู่บ้าน จาก 12 หมู่บ้าน กลุ่มเหล่านี้ (โปรดดูตาราง 37 ในภาคผนวก) ยังดำเนินการอยู่ เป็นเหมือนธนาคารน้อยๆ ของหมู่บ้านที่สอนชาวบ้านให้รู้จักเก็บเงิน และมีวินัยในการใช้เงิน เพราะต้องนำเงินมาฝากทุกเดือน ขณะเดียวกันก็เป็นแหล่งเงินกู้ดอกเบี้ยต่ำให้กับสมาชิกมาตลอด บางกลุ่มตั้งมาตั้งแต่ปี 2529 หรือ 16 ปีมาแล้ว มี 2 หมู่บ้านที่กลุ่มออมทรัพย์แข็งมาก คือ บ้านตระแสง (สหกรณ์เครดิตยูเนี่ยน) และบ้านโคกเจริญ

จำนวนรองลงมาคือ ร้านค้าศูนย์สาธิต หรือร้านค้าชุมชน ซึ่งมีอยู่ 8 หมู่บ้าน จาก 12 หมู่บ้าน เป็นองค์กรที่คานอำนาจร้านค้าในชุมชนเป็นอย่างดี ไม่ให้ขายของแพง เพราะถ้าขายแพงไม่มีคนซื้อ หรือแม้แต่ขายในราคาเท่ากัน ผู้เขียนได้เห็นมาแล้วที่บ้านวังสวาบ อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น ชาวบ้านส่วนใหญ่ไม่ยอมซื้อของร้านค้าเอกชนที่อยู่ติดบ้านของตน แต่เดินมาตั้งไกล (ราว 200 เมตร) เพื่อมาซื้อที่ร้านค้าศูนย์สาธิต เพราะเป็นร้านของเขา ซึ่งเขาจะได้เงินปันผลประจำปี

กล่าวโดยสรุป องค์กรชุมชนทางเศรษฐกิจเป็นความพยายามของชาวบ้านที่รวมตัวกันเพื่อต่อสู้กับนายทุน ไม่ว่าจะเป็นนายทุนเงินกู้อย่างกรณีกลุ่มออมทรัพย์ (หรือกลุ่มเกษตรกร) หรือนายทุนร้านค้า ส่วนองค์กรที่เหลือ เช่น ธนาคารข้าว รวมตัวกันเพื่อแก้ปัญหาคนที่ไม่มีข้าวหรือผลิตข้าวได้ไม่พอ จะได้ไม่ต้องไปกู้คนรวย ส่วนกลุ่มที่เหลือรวมตัวกันเพื่อช่วยเหลือคนอาชีพเดียวกันหรือทำกิจกรรมแบบเดียวกันให้เข้มแข็ง ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มทอผ้า กลุ่มผู้ใช้น้ำ กลุ่มปั้นเตา กลุ่มเลี้ยงไก่ กลุ่มเลี้ยงโค เป็นต้น โดยเฉลี่ยมีองค์กรชุมชนที่ยังดำเนินการอยู่หมู่บ้านละ 4-5 องค์กร แสดงให้เห็นว่าชาวชนบทอีสานไม่ใช่ต่างคนต่างอยู่ แต่เมื่อมีปัญหาก็สามารถรวมกันได้เพื่อแก้ไข

แผนภูมิ 8.3 การขยายกิจกรรมและเครือข่ายกลุ่มออมทรัพย์ บ้านโคกเจริญ – บ้านม่วงหวาน ต.จันทร์ดุม อ.พลับพลาชัย จ.บุรีรัมย์

ปัญหาร่วมกัน คนที่เข้ามาบริหารกลุ่มส่วนใหญ่ล้วนแต่เป็นผู้เสียสละเวลา แรงงาน เพื่อให้กลุ่มดำาเนินงานต่อไปได้เพื่อประโยชน์ส่วนรวมของกลุ่ม ซึ่งก็เป็นผลประโยชน์ส่วนตนด้วย การรวมตัวเพื่อสร้างองค์กรและดำเนินงานขององค์กรเป็นสิ่งที่ไม่มีหรือมีน้อยมากในคนเมือง แต่ยังมีอยู่มากในคนชนบท นับเป็นศักยภาพทางเศรษฐกิจอย่างหนึ่งที่ต้องรักษาเอาไว้

8.3.2 เครือข่ายองค์กรชุมชน

ศูนย์อินแปงและเกษตรยั่งยืน (เกษตรนิเวศ)

องค์กรที่น่าสนใจที่สุด คือ กลุ่มอินแปง หรือศูนย์อินแปง หรือเครือข่ายอินแปง แห่งบ้านบัว ต.กุดบาก อ.กุดบาก จ.สกลนคร ที่น่าสนใจเพราะความสามารถในการบริหารจัดการให้มีกิจกรรมอย่างต่อเนื่องที่เป็นแบบอย่างให้เกษตรกรอื่นเกิดกำลังใจที่จะพัฒนาตัวเองตามแนวทางของเกษตรยั่งยืน และมีการขยายเครือข่ายออกไปอย่างกว้างขวาง ศูนย์อินแปงเริ่มก่อตั้งเมื่อ 13 ปีก่อน คือ พ.ศ. 2532 ตอนนั้นเรียกว่า กลุ่มเพาะกล้าไม้ โดยคำแนะนำของนักพัฒนาขององค์กรเอกชนที่ชื่อ ธวัชชัย กุณวงศ์ บัณฑิตจากวิทยาลัยครูสกลนคร ก่อนหน้านั้นธวัชชัยพาชาวบ้านไปดูงานหลายที่ เช่น การปลูกหวายของ อ.ปรีชา ศรีสำราญ แห่ง อ.วาริชภูมิ จ.สกลนคร การขุดบ่อเลี้ยงปลาของพ่อใหญ่จารย์ดี บ้านตลาด อ.แวงน้อย จ.ขอนแก่น เกษตรผสมผสานของ ผู้ใหญ่ผาย สร้อยสระกลาง อ.ลำปลายมาศ จ.บุรีรัมย์ และอีกหลายที่ในภาคใต้ ตอนเริ่มต้นตั้งกลุ่มเพาะกล้าไม้มูลนิธิหมู่บ้านให้เงินอุดหนุนกิจกรรมนี้เพียง 2,500 บาท มาซื้อถุงดำเพาะชำ กลุ่มให้สมาชิกยืม 100 ถุง เวลาคืนให้คืนเพียง 10 ถุงที่มีต้นไม้ด้วย ทางกลุ่มให้ถุงสมาชิกไป 25,000 ถุง ได้ต้นไม้กลับมา 2,000 ต้น ขายต้นละ 5 บาท ได้เงินกลับมา 10,000 บาท (4 เท่าของค่าถุง) ก็เลยมีทุนไปขยายงานต่อ คือ ซื้อถุงดำมาอีกเพื่อให้สมาชิกยืมไปเพาะและคืนมา 10% ทุนของกลุ่มก็เพิ่มขึ้นเป็น 4 หมื่นบาท (16 เท่าของทุนครั้งแรก) กลุ่มจึงเอาไปลงทุนซื้อที่ดินได้ 5 ไร่ 1 งาน เพื่อทำที่เพาะชำและสำนักงานของกลุ่ม ซึ่งตอนนี้เปลี่ยนเป็นกองทุนพันธุ์ไม้พื้นบ้าน ทางสมาคมพัฒนาชนบทอีสานได้บริจาควัสดุก่อสร้าง 2 แสนบาท ส่วนแรงงานสมาชิกช่วยกันสร้างสำนักงานศูนย์อินแปงขึ้นเป็นศูนย์ฝึกอบรมดูงานเกษตรยั่งยืน

หลักการของเกษตรยั่งยืนหรือเกษตรกรรมนิเวศของศูนย์อินแปง มี 9 ประการ คือ

(1) หลักการทำอยู่ทำกิน เหลือแจก แลก ขายร่วมกัน

(2) หลักการปลูกพืชหลายระดับให้พึ่งพาอาศัยกัน ให้ได้กินหมุนเวียนทั้งปี

(3) หลักการปลูกพืชหลายระดับให้พึ่งพาอาศัยกับการเลี้ยงสัตว์พื้นบ้านแบบปล่อย

(4) หลักการสังเกตความเป็นไปได้ของธรรมชาติในการศึกษาป่าดงป่าโคก

(5) หลักการเพิ่มมูลค่าและสร้างคุณค่า

(6) หลักการไม่ไปตลาด ให้ตลาดมาหา

(7) หลักการรู้จักกินอาหารอย่างมีคุณค่าต่อชีวิต

(8) หลักการสร้างการเรียนรู้ตลอดชีวิต

(9) หลักการจัดทำงบดุล เศรษฐกิจครอบครัว

(ยงยุทธ ตรีนุชกร, 2542: 56)

กิจกรรมหลักของศูนย์อินแปง ปัจจุบันมี 3 ประการ

(1) จัดอบรม บรรยาย ให้ผู้สนใจเกษตรกรรมนิเวศ

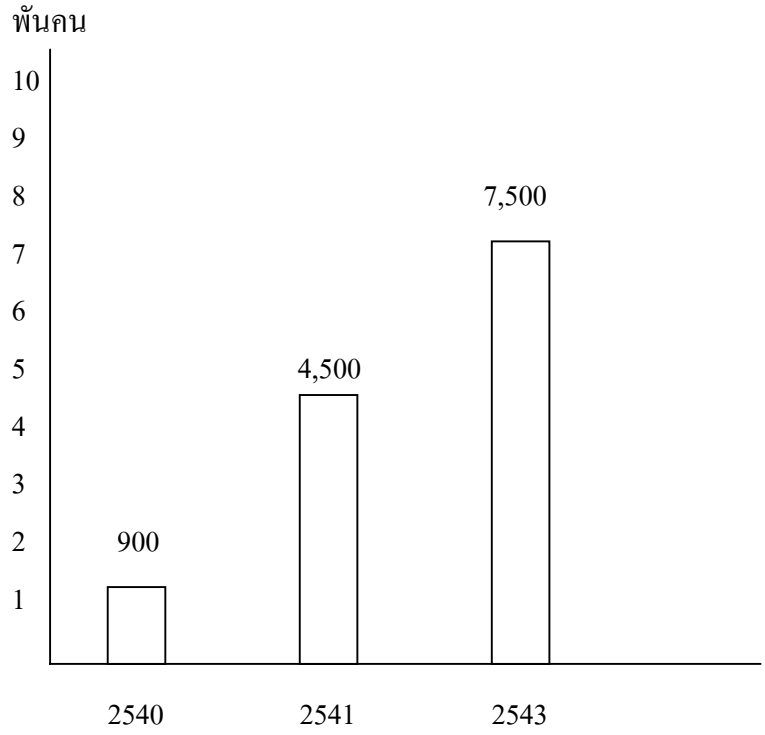
มีชาวบ้านทั้งในภาคอีสานและนอกภาคอีสานมาดูงานที่ศูนย์อินแปงทุกวัน ปี 2540 มี 900 คน ปี 2541 มี 4,500 คน ปี 2543 มี 7,500 คน นอกจากนั้นศูนย์ฯ ยังได้รับงบประมาณ 5 ล้านบาท จากกระทรวงวิทยาศาสตร์ฯ จัดฝึกอบรมชาวบ้านรอบๆ ภูพาน ที่สนใจเกษตรกรรมนิเวศ 3 ปีๆ ละ 3 รุ่นๆ ละ 60-70 คน ตั้งแต่ปี 2539 จบไปแล้ว 628 คน รุ่นหนึ่งๆ อบรม 5 วันเต็ม เป็นหลักสูตรที่น่าสนใจมาก เพราะวิทยากรคือชาวบ้านที่ประสบความสำเร็จในการทำเกษตรยั่งยืนหรือเกษตรนิเวศ มีการพาไปศึกษาระบบนิเวศบนภูพาน และไปอยู่กินและเรียนรู้กับครอบครัวของวิทยากร ดังกล่าวเป็นกลุ่มย่อยๆ ทำให้ชาวบ้านได้เรียนรู้ประสบการณ์ ปัญหา วิธีแก้ไขปัญหาของกันและกัน

อนึ่ง ก่อนหน้านั้นทางศูนย์ฯ ได้ทำโครงการ “เด็กฮักถิ่น” เอาเด็กมาเข้าค่าย คือ มาเรียนรู้ธรรมชาติจากวิทยากรที่เป็นชาวบ้าน โดยพาไปศึกษาระบบนิเวศของภูพาน การเพาะกล้าไม้ป่า มีการฝึกภาคปฏิบัติเพาะกล้าขาย ได้เงินมาก็ซื้อจักรยานแจกเด็กเหล่านี้คนละคันด้วย นี่คือการปลูกจิตสำนึกให้เด็กได้รู้คุณค่าของธรรมชาติ

ปัจจุบันศูนย์อินแปงได้สร้างบ้านหลังใหญ่ไว้สำหรับบริการผู้ที่มาดูงาน หรือมารับการอบรมจากศูนย์ฯ ศูนย์ฯ จึงเป็นเสมือน “โรงเรียนเกษตรยั่งยืน” ที่ดำเนินการโดยชาวบ้าน

(2) การขยายเครือข่ายอินแปง

มีทั้งขยายแนวความคิดเกษตรยั่งยืน ชาวบ้านบัวและบ้านใกล้เคียงรับความคิดนี้ไปทำ เช่น “การยกภูพานมาไว้ในสวน” คือ การเอาเมล็ดพันธุ์ไม้ป่ามาเพาะเพื่อปลูกในสวนของตนแทน การปลูกมัน จะได้ไม่ต้องซื้อ ไม่ต้องเสียเงิน และได้ผักผลไม้ที่ปลอดสารพิษ การทำเกษตรผสมผสาน การเพาะกล้าไม้ป่าขาย โดยเฉพาะหวายขายดีมาก เพราะชาวอีสานชอบกินหน่อหวาย จึงมีคนที่มาดูงานซื้อกล้าหวายไปปลูก สมาชิกของศูนย์อินแปงหลายคนเพาะกล้าไม้ขายได้ปีละ 3-5 หมื่นบาท/ครัวเรือน เป็นรายได้หลักของครอบครัว

รูป 8.1 กราฟแท่งแสดงจำนวนผู้ที่มาดูงานที่ศูนย์อินแปง
ที่มา : สมบัติ แสงฉวี, 2543

สมาชิกเครือข่ายอินแปงที่ได้รับการอบรม 628 คน ก็ไปขยายความคิดเกษตรยั่งยืนต่อ ปัจจุบันมีสมาชิกเครือข่ายอินแปงในจังหวัดสกลนคร 5 อำเภอ 11 ตำบล 46 หมู่บ้าน 421 ครัวเรือน ในจังหวัดกาฬสินธุ์เพิ่งตั้งปี 2540 ที่อำเภอคำม่วง 2 ตำบล 9 หมู่บ้าน สมาชิก 75 ครัวเรือน จังหวัดอุดรธานีมีที่อำเภอวังสามหมอ 1 ตำบล 13 หมู่บ้าน 132 ครัวเรือน ปัจจุบันมีเครือข่ายอินแปงสาขา 7 อำเภอ ใน 3 จังหวัด แต่ละสาขามีคณะกรรมการบริหารอิสระ ประชุมกันเองเดือนละ 1 ครั้ง และประธานสาขามาประชุมกับคณะกรรมการกลาง (15 คน) ทุก 2 เดือน

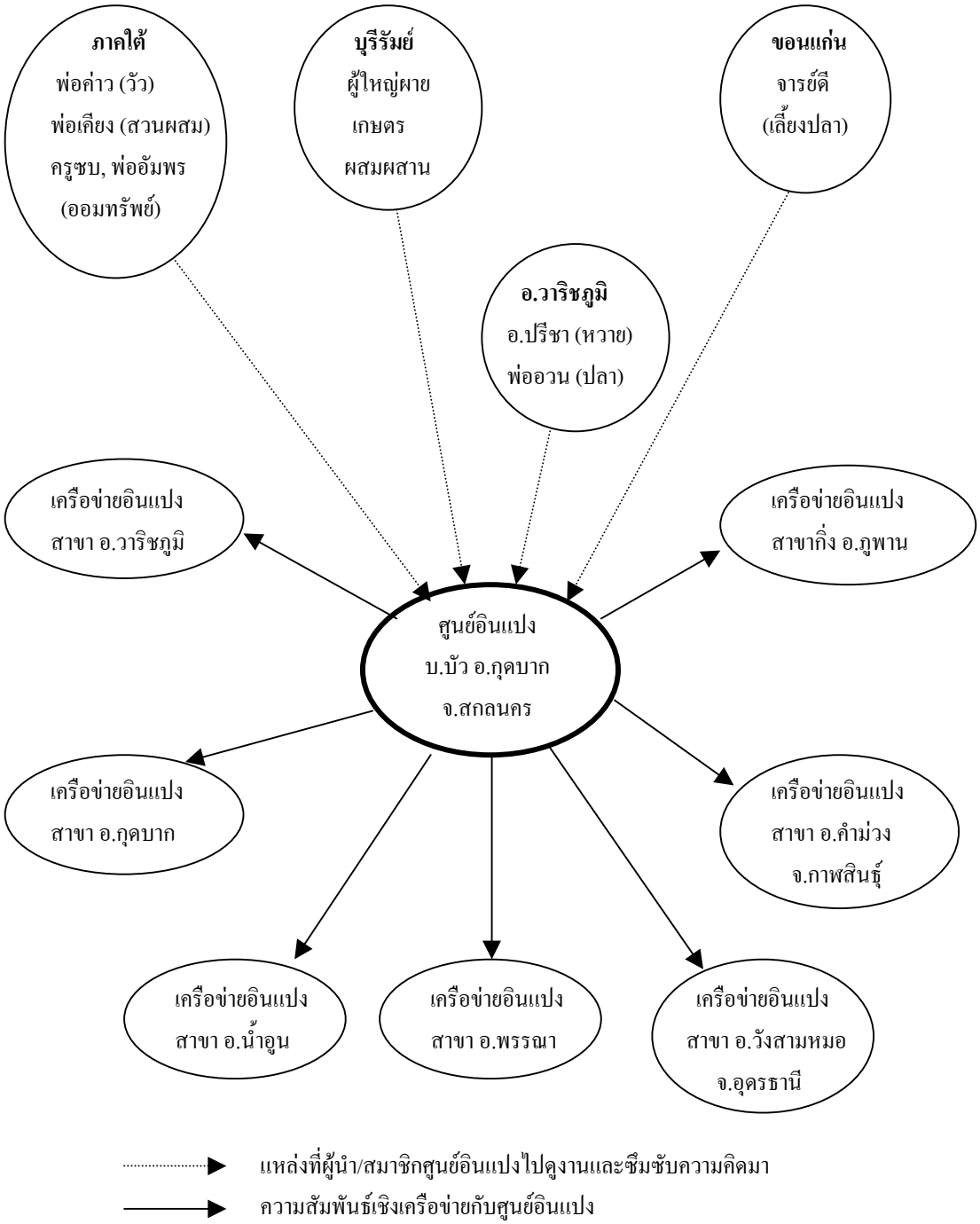
ตาราง 8.17 จำนวนสมาชิกเครือข่ายอินแปง

จังหวัด	อำเภอ	ปีที่ก่อตั้ง	จำนวนตำบล	จำนวนหมู่บ้าน	จำนวนสมาชิก (ครัวเรือน)
สกลนคร	กุดบาก	2536	3	15	156
	วาริชภูมิ	2539	2	8	94
	น้ำอูน	2539	2	11	69
	พรรณานิคม	2539	1	1	3
	ภูพาน	2539	3	11	99
รวม	5		11	46	421
กาฬสินธุ์	คำม่วง	2540	2	9	75
อุดรธานี	วังสามหมอ	2541	1	13	132
รวม 3	7	2536-41	14	68	628

ที่มา : ยงยุทธ ตรีนุชกร, 2542: 57; ธวัชชัย กุณวงศ์, 2543

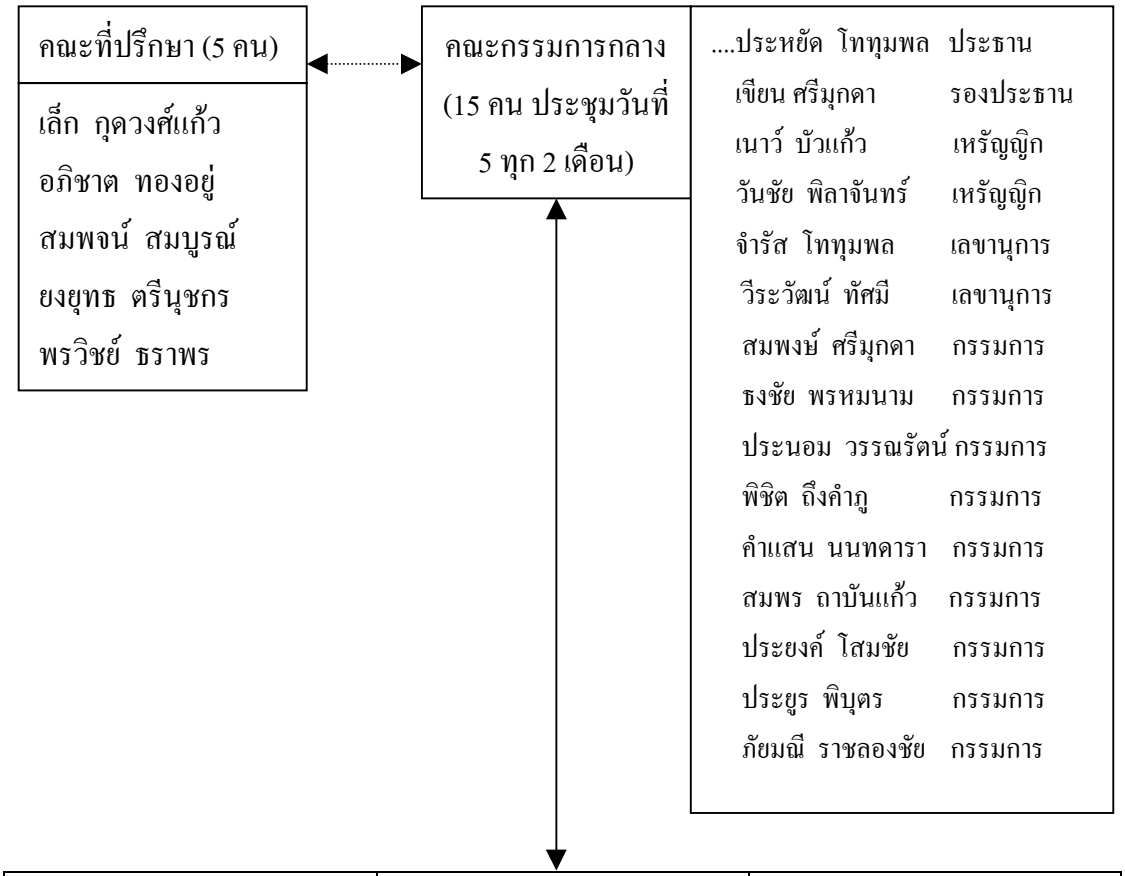
(3) การผลิตน้ำผลไม้และสมุนไพรขาย

ศูนย์อินแปงได้นำผลไม้ป่าทั้งจากภูพานและไม้ป่าที่ชาวบ้านนำเมล็ดมาปลูก เอามาทำน้ำผลไม้บรรจุขวดขาย โดยสถาบันราชมงคลวิทยาเขตสกลนคร เป็นผู้สอนวิธีผลิต ผลไม้ป่าที่นำมาผลิตมี หมากเม่า (รสชาติยอดเยี่ยม) หมากแงว ค้อ และสมอ ปี 2540 เริ่มทดลองผลิต 2,000 ขวด ได้ผลดี ลูกค้าชอบ ปี 2541 ศูนย์ฯ จึงขายหุ้นสมาชิก 680 หุ้นๆ ละ 100 บาท ปี 2542 ผลิตได้ 5,000 ขวด ปี 2543 15,000 ขวด ขายส่งขวดละ 20 บาท ขายปลีก 25 บาท นอกจากนี้ยังผลิตสมุนไพรอบแห้งขายด้วย แต่เพิ่งเริ่ม การผลิตน้ำผลไม้และสมุนไพรช่วยให้มีการจ้างแรงงานเยาวชนในบ้านบัวและใกล้เคียง 17 คน มาเป็นพนักงาน โดยได้ค่าแรงวันละ 70 บาท โดยมีสวัสดิการอาหารกลางวันฟรี สถานที่ผลิตอยู่ในอาคารชั้นเดียว หลังหนึ่งผลิตน้ำผลไม้ อีกอาคารหนึ่งอยู่ติดกันใช้สำหรับผลิตสมุนไพร มีเครื่องมือหลายชิ้น ได้รับบริจาคจากองค์การระหว่างประเทศ มีเครื่องบดสมุนไพร ห้องเก็บสมุนไพรที่ตากแล้วแต่ยังไม่ได้บด กับที่บดและบรรจุพร้อมขาย

แผนภูมิ 8.4 แสดงการขยายตัวของเครือข่ายอินแปง

เครือข่ายอินแปงมีโครงสร้างการบริหาร ดังปรากฏในแผนภูมิข้างล่างนี้

เครือข่ายอินแปงสาขา	ประธานสาขา	วันประชุมประจำเดือน
อำเภอกุดบาก	วันชัย พิลาจันทร์	ทุกวันที่ 6
อำเภอวาริชภูมิ	วีระวัฒน์ ทัศมี	ทุกวันที่ 8
อำเภอน้ำอูน	ภัยมณี ราชลองชัย	ทุกวันที่ 8
อำเภอพรรณา	เจริญ โสมชัย	ทุกวันที่ 6
อำเภอภูพาน	เนาว์ บัวแก้ว	ทุกวันที่ 5
อำเภอคำม่วง	ประยูร พิบุตร	ทุกวันที่ 9
อำเภอวังสามหมอ	ธงชัย พรหมนาม	ทุกวันที่ 10

แผนภูมิ 8.5 โครงสร้างการบริหารเครือข่ายอินแปง

8.4 วัฒนธรรมอีสานที่เอื้อต่อศักยภาพทางเศรษฐกิจ

วัฒนธรรมอีสานมีส่วนทำให้ศักยภาพทางเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานเข้มแข็ง ชุมชนไม่แตกสลายที่สำคัญมี 3 ประการ คือ ประการแรก ความรักและความผูกพันในครอบครัวของตนมีอยู่สูงมาก ดังจะเห็นได้จากแรงงานชายที่ไปทำงานต่างถิ่นส่งเงินกลับครัวเรือนของตนสูงถึงร้อยละ 95.1 ของแรงงานชายที่ไปทำงานต่างถิ่นทั้งหมด แรงงานหญิงที่ไปทำงานต่างถิ่นส่งเงินกลับครัวเรือนของตนถึงร้อยละ 96.6 ของแรงงานหญิงที่ไปทำงานต่างถิ่นทั้งหมด แสดงให้เห็นถึงความรักและผูกพันในครัวเรือนของตนอย่างเหนียวแน่น จำนวนเงินที่ส่งกลับ แรงงานชายเฉลี่ย 1,611 บาท/เดือน แรงงานหญิงส่งกลับ 1,336 บาท/เดือน รวมเฉลี่ย 1,487 บาท/คน/เดือน หากคิดรายได้ที่แรงงานส่งกลับ/ครัวเรือน/เดือน จะสูงถึง 2,640 บาท หรือร้อยละ 72.3 ของรายได้ของภาคนอกเกษตรทั้งหมด หรือร้อยละ 43.6 ของรายได้ทั้งหมดของครัวเรือน ซึ่งเป็นตัวเลขที่สูงมาก หากแรงงานเหล่านี้ไปทำงานต่างถิ่นแล้วไม่ส่งเงินกลับ รายได้ของครัวเรือนจะไม่พอใช้อย่างแน่นอน เงินจากแรงงานเหล่านี้จึงช่วยให้ครัวเรือนที่ต้องอาศัยแรงงานต่างถิ่นดำรงอยู่ได้ แต่ในขณะเดียวกันพ่อแม่ที่อยู่ที่บ้านเกิดก็จะรักษาที่ดินเอาไว้ให้ลูกๆ รวมทั้งลูกๆ ที่ไปทำงานต่างถิ่นด้วย เพื่อวันข้างหน้าแรงงานเหล่านี้กลับมาจะมีที่ปลูกเรือนและที่ทำกิน แรงงานที่ไปทำงานต่างถิ่นหลายคนเก็บเงินได้ก็ซื้อที่ดินที่บ้านเกิดของตนหรือของคู่สมรสเอาไว้ เพราะจะเอาไว้ทำกินเมื่อกลับมาอยู่หมู่บ้านอย่างถาวร หลักฐานอีกประการหนึ่งที่แสดงให้เห็นความผูกพันกับครอบครัวของตนก็คือ เมื่อถึงเทศกาลสำคัญเขาจะกลับไปเยี่ยมบ้าน นายจ้างจะเหนี่ยวรั้งอย่างใดก็ไม่อยู่ ถึงขนาดว่าต้องออกจากงานก็ยอมก็มีอยู่ไม่น้อย

ประการที่สอง ความรักและผูกพันในอาชีพเกษตร เห็นได้ชัดจากแรงงานอีสานที่ไปทำงานต่างถิ่นเป็นเวลานาน (ในขณะให้สัมภาษณ์ก็ยังทำงานต่างถิ่นอยู่) 7 ใน 10 รายบอกว่าท้ายที่สุดแล้วก็จะกลับมาทำไร่ทำนาที่บ้านเดิมของตนหรือของคู่สมรสในภาคอีสาน ทั้งๆ ที่รายได้นอกภาคเกษตรสูงกว่าภาคเกษตรมาก แต่ไม่มีเสน่ห์ ในขณะที่อาชีพเกษตรมีความอบอุ่น เพราะได้อยู่ท่ามกลางพ่อแม่พี่น้อง และมีความอิสระ เป็นนายของตัวเอง แรงงานอีสานที่ไปทำงานต่างถิ่น คนที่มีที่ดินไม่มีใครขายที่ดิน เพราะงานนอกภาคเกษตรไม่แน่นอน แต่ตราบใดที่เขายังมีที่ดินอยู่เขาไม่อดตาย กลับไปเมื่อไรก็ทำมาหากินได้

ประการสุดท้าย คือ ความรักและผูกพันในบ้านเกิดพวกพ้องของตน กับความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ หลักฐานสนับสนุนในเรื่องของความรักและผูกพันในบ้านเกิดและพวกพ้องก็คือ แรงงานที่ไปทำงานต่างถิ่นจะมีการติดต่อกันเสมอ พอถึงปีก็รวบรวมเงินมาทอดผ้าป่าหรือทอดกฐิน บูรณะวัดโบสถ์ ที่บ้านเกิดของตนเอง บางทีก็ชวนนายจ้างมาทำบุญด้วยการทอดผ้าป่าหรือทอดกฐิน ทำต่อ

เนื่องหลายปีจนการบูรณะวัดเสร็จสวยงาม วัดที่สวยงามในภาคอีสานส่วนใหญ่จึงเกิดจากแรงศรัทธาของคนที่รักและผูกพันบ้านเกิดของตน ส่วนความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ในจิตใจของชาวชนบทอีสานมีมานาน จากการที่ต้องพึ่งพาอาศัยในเรื่องการทำมาหากิน การสร้างเรือน งานบุญ เวลาเจ็บไข้ได้ป่วยญาติทั้งหมู่บ้านจะแห่กันมาเยี่ยม หากต้องเข้าโรงพยาบาลก็เหมารถกันมาเป็นสิบๆ คนมาเยี่ยมไข้ งานสาธารณะที่ต้องใช้แรงงานมากๆ ก็พากันไปช่วย สิ่งเหล่านี้แม้จะลดลงบ้าง และมีการบริจาคเงินแทนแรงงานมากขึ้น ก็ยังบ่งบอกถึงความมีน้ำใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อกัน

วัฒนธรรมอีสานเหล่านี้จึงเป็นสิ่งเหนี่ยวรั้งผูกพันระหว่างคนกับชุมชนหมู่บ้านของตนให้สังคมหมู่บ้านดำรงอยู่ ในขณะที่คนในเมืองส่วนใหญ่จะไม่มีความผูกพันกับชุมชน เพราะไม่มีชุมชนจะให้ผูกพันเป็นสังคมที่ต่างคนต่างอยู่ ตัวใครตัวมัน

8.5 สรุป

ศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสานในปัจจุบันมี 5 ประการ คือ ประการแรก ทรัพยากรธรรมชาติ อันได้แก่ ขนาดของพื้นที่ที่ใหญ่ที่สุดของประเทศ และขนาดที่ดินทำกินเฉลี่ยต่อครัวเรือน 15.1 ไร่ แม้ผลผลิตข้าว/ไร่จะยังต่ำที่สุด คือ 278 กก./ไร่ จะใช้พื้นที่ปลูกข้าวเพียง 5.2 ไร่/ครัวเรือน ก็จะพอเพียงสำหรับการบริโภคของคนทั้งครัวเรือน (4.51 คน) ใน 1 ปี แล้วยังมีพื้นที่เหลืออีก 9.9 ไร่/ครัวเรือน สำหรับผลิตอย่างอื่น ไม่ว่าจะเป็นปลูกผัก ซึ่งให้กำไร 16,000-18,560 บาท/ไร่ หรือทำเกษตรผสมผสาน นอกจากนี้ชาวชนบทอีสานยังมีภูมิปัญญาในการหาอาหารจากธรรมชาติ ปัจจุบันจึงมีครัวเรือนร้อยละ 58.7 ที่ยังหาอาหารจากธรรมชาติ ร้อยละ 90.7 และ 80 ที่ยังใช้ฟืนและถ่านซึ่งได้จากธรรมชาติโดยไม่ต้องซื้อ

ประการที่สอง คือ ศักยภาพที่เรียกว่าความสามารถในการปรับเปลี่ยนอาชีพเพื่อให้ครัวเรือนอยู่ได้ ไม่เป็นชาวนาอย่างเดิมอีกต่อไป กลายเป็น 3 อาชีพหลัก คือ (1) อาชีพนอกเกษตร (NP) ร้อยละ 23.1 ของแรงงานทั้งหมด กลุ่มนี้มีทั้งทำอาชีพนอกเกษตรเป็นการถาวรไปเลย และพวกกึ่งถาวร คือ ไปทำอาชีพนอกเกษตรนานเป็น 9 ปีก็มี เกือบ 20 ปีก็มีแล้ว วันหนึ่งกลับมาอยู่หมู่บ้านทำอาชีพเกษตรหรือเกษตรผสมผสาน หรืออาชีพผสมก็มี (แต่ตอนสำรวจทำอาชีพนอกเกษตร) (2) อาชีพผสม ได้แก่ พวกที่ออกไปทำอาชีพนอกเกษตรช่วงนอกฤดูทำไร่ทำนา พอถึงฤดูทำไร่ทำนาก็กลับมาทำเกษตรอีก หรือทำเกษตรไปพร้อมๆ กับนอกเกษตรในวันเวลาที่ว่าง โดยยังอยู่ในหมู่บ้าน พวกนี้มีประมาณ 1 ใน 4 ของแรงงานทั้งหมด (3) กลุ่มที่ยังทำอาชีพเกษตร ซึ่งมีจำนวนร้อยละ 51.6 ของแรงงานทั้งหมด กลุ่มนี้ยังมีการปรับเปลี่ยนวิธีทำเกษตรของตนออกไปให้ดีกว่าเดิม แบ่งออกเป็น 4 กลุ่มย่อย คือ กลุ่มแรก ทำนาเป็นหลัก (P1) แต่ก็ใช้เทคโนโลยีการเกษตร

แผนใหม่เพื่อเพิ่มผลผลิตต่อไร่ หรือประหยัดแรงงานซึ่งมีน้อยลง สมาชิกบางคนในครัวเรือนไปทำนอกเกษตรหรืออาชีพผสมไปแล้วก็มี กลุ่มที่สองทำไร่เป็นหลัก (P2) เพราะที่ดินไม่เหมาะในการทำนา กลุ่มนี้ใช้เทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่มากกว่ากลุ่มแรก แต่รายได้โดยเฉลี่ยสูงกว่ากลุ่มแรก กลุ่มที่สาม เป็นทั้งชาวนาชาวไร่ (P3) กลุ่มนี้เป็นกลุ่มที่มั่นคง เพราะยืนอยู่บน 2 ขาของเศรษฐกิจชนบท คือ ขาหนึ่งทำนา มีข้าวกิน ความมั่นคงเรื่องอาหารแน่นอน อีกขาหนึ่งปลูกผักหรือพืชไร่ที่ให้กำไรต่อไร่สูงกว่าข้าวมาก จึงมีรายได้มาใช้จ่ายในครัวเรือนอย่างพอเพียง กลุ่มสุดท้าย คือ กลุ่มที่ทำเกษตรผสมผสาน (P4) เป็นกลุ่มที่มั่นคงและยั่งยืนที่สุด เพราะมุ่งผลิตเพื่อบริโภคเป็นหลัก เหลือบริโภคก็ขาย แล้วยังผลิตหลายอย่างที่เกื้อกูลกัน ซึ่งมีผลดีทั้งด้านลดต้นทุนการผลิต ลดค่าใช้จ่ายในครัวเรือน และมีอำนาจต่อรองกับตลาดสูงกว่ากลุ่มอื่นๆ

ประการที่สาม คุณสมบัติที่ดีของชาวอีสาน คือ ความขยันอดทนและการอดออมทั้งในรูปผลผลิต สิ่งของ และเงิน เฉลี่ย 28,577 บาท/ครัวเรือน (40.8% ของรายจ่าย) ก็เป็นศักยภาพทางเศรษฐกิจที่สำคัญ

ประการที่สี่ คือ ศักยภาพทางเศรษฐกิจที่เกิดจากการรวมกลุ่มเป็นองค์กรชาวบ้าน บางชุมชนขยายไปยังหมู่บ้านอื่น ตำบล อำเภอ และจังหวัดอื่น เป็นเครือข่ายองค์กรชุมชน องค์กรชุมชนทางเศรษฐกิจเป็นองค์กรที่ชาวบ้านร่วมกันตั้งขึ้นเพื่อแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจของพวกเขา องค์กรที่สำคัญที่มีเกือบทุกหมู่บ้าน คือ ร้านค้าชุมชนหรือศูนย์สาธิตการตลาดและกลุ่มออมทรัพย์ ตั้งขึ้นเพื่อต่อสู้กับนายทุนที่คอยเอาเปรียบชาวบ้านในเรื่องของการขายสินค้าแพง ส่วนกลุ่มออมทรัพย์ตั้งขึ้นเพื่อลดการเอาเปรียบของนายทุนเงินกู้ที่คิดดอกเบี้ยเงินกู้สูงถึงร้อยละ 60-180 ต่อปี แต่เมื่อเกิดกลุ่มออมทรัพย์ขึ้นมา กลุ่มทำหน้าที่คล้ายธนาคารของชุมชน คือ เป็นเหล่งให้เงินกู้แก่สมาชิกโดยคิดดอกเบี้ยร้อยละ 15-18 ต่อปี สมาชิกยังได้ดอกเบี้ยเงินฝากร้อยละ 6 ต่อปี และได้เงินปันผลอีกร้อยละ 12 ของกำไร สหกรณ์การเกษตรที่ชาวบ้านตั้งขึ้นมาทำหน้าที่จัดหาปุ๋ยเคมีราคาถูกให้กับสมาชิก เป็นการต่อสู้กับนายทุนมิให้เอาเปรียบพวกเขาเช่นเดียวกัน ก่อนหน้านี้ประมาณ 2 ทศวรรษ มีธนาคารข้าวเกิดขึ้นเพื่อช่วยเหลือครัวเรือนที่ทำนาไม่พอกินให้มายืมข้าวไปกินก่อน โดยคิดดอกเบี้ยน้อยมาก เพื่อไม่ต้องไปกู้ข้าวจากนายทุน ซึ่งคิดดอกเบี้ยสูงร้อยละ 50-100 ต่อปี อนึ่ง บางชุมชนเกิดกลุ่มที่เข้มแข็งมาก เช่น บ้านโคกเจริญ-ม่วงหวาน จากกลุ่มออมทรัพย์ขยายกิจกรรมเป็นร้านค้าชุมชน ทำน้ำปลาขาย ทำโรงสี และมีรถรับจ้างนวดข้าว กลุ่มอินแปงเป็นแกนนำของเกษตรยั่งยืน ผลิตน้ำผลไม้ สมุนไพร และกล้าไม้ขาย แล้วยังขยายเครือข่ายสมาชิกเกษตรยั่งยืนออกไปถึง 628 ครัวเรือน ใน 3 จังหวัด 7 อำเภอ 14 ตำบล 68 หมู่บ้าน องค์กรเหล่านี้บริหารจัดการโดยชาวบ้าน โดยส่วนใหญ่ไม่ได้ค่าบริหารจัดการ เป็นการเสียสละของชาวบ้านที่เข้ามาช่วยองค์

กร เพื่อให้องค์กรทำงานได้ ส่วนคนทำงานในองค์กร เช่น พนักงานขาย พนักงานบัญชี ก็มีค่าตอบแทนบ้าง โดยหมุนเวียนกันเข้ามาทำ

ประการสุดท้าย คือ วัฒนธรรมอีสานที่มีส่วนทำให้ศักยภาพทางเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านเข้มแข็งไม่แตกสลาย วัฒนธรรมที่ว่าก็ได้แก่ (1) ความรักและความผูกพันในครอบครัวของตน แม้คนอีสานจะจากถิ่นไปทำงานต่างถิ่น แต่ส่วนใหญ่จะกลับถิ่นเกิดของตนเองในเทศกาลสงกรานต์เข้าพรรษา ปีใหม่ เพื่อจะได้พบพ่อแม่ ญาติพี่น้อง เพื่อนฝูง แรงงานชายและหญิงที่ไปทำงานต่างถิ่นร้อยละ 95.1-96.6 ส่งเงินกลับครอบครัว แสดงให้เห็นถึงความผูกพันกับครอบครัวของตน (2) ความรักอาชีพเกษตร ชาวอีสานกลุ่มที่ทิ้งถิ่นกำเนิดไปทำงานนอกเกษตรเป็นเวลานาน แต่ท้ายที่สุด 7 ใน 10 รายจะกลับไปอยู่ในหมู่บ้านของตนเพื่อทำเกษตรเหมือนที่เคยทำก่อนจากหมู่บ้านไป (3) ความรักในบ้านเกิดของคนอีสาน และความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ที่มีอยู่เหนียวแน่นในอดีต และลดลงในยุคพืชพาณิชย์ แต่ก็ยังมีให้เห็นในชนบทอีสาน คนที่ไปทำงานที่อื่นมักจะรวมตัวกันจัดกฐิน ผ้าป่า ไปทอดที่วัดบ้านเกิด ศักยภาพเหล่านี้เป็นสิ่งเหนี่ยวรั้งให้คนอีสานยังผูกพันกับหมู่บ้านของตน และเกาะเกี่ยวให้สังคมหมู่บ้านดำรงอยู่

บทที่ 9
บทสรุปและข้อเสนอแนะ

งานวิจัยเรื่องนี้มีวัตถุประสงค์หลักอยู่สองประการ ประการแรก เพื่อศึกษาพัฒนาการของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน ตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน ประการที่สอง เพื่อศึกษาศักยภาพของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานในปัจจุบัน วิธีการศึกษาได้ใช้วิธีการศึกษาทั้งเชิงคุณภาพและเชิงปริมาณควบคู่กัน โดยเลือกศึกษาหมู่บ้านกลุ่มตัวอย่าง 12 หมู่บ้าน จาก 10 จังหวัด ในเขตอีสานเหนือ 2 หมู่บ้าน อีสานกลาง 6 หมู่บ้าน และอีสานใต้ 4 หมู่บ้าน จำนวนครัวเรือนที่สัมภาษณ์เชิงปริมาณ 1,574 ครัวเรือนเป็นหลัก นอกจากนั้นยังใช้ข้อมูลจากสำนักงานสถิติแห่งชาติ สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร และกรมพัฒนาชุมชน (กชช.2ค.) และงานวิจัยเป็นจำนวนมากอีกด้วย

ผลการศึกษาสรุปได้ดังนี้

9.1 เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ยุคเศรษฐกิจพอเพียง)

(พ.ศ. 2488-2502)

(ก) ในด้านการผลิต มีลักษณะดังนี้คือ เป็นระบบเศรษฐกิจที่เกือบทุกครัวเรือนเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต และเจ้าของทรัพยากรธรรมชาติรอบๆ ชุมชน ทุกคนที่ทำงานได้จะได้ทำงานตามวัยของตนเกือบตลอดทั้งปี เพราะหน่วยการผลิต คือ ครัวเรือนผลิตเกือบทุกอย่างที่ครัวเรือนบริโภค เศรษฐกิจมีลักษณะพอเพียง และมีความสมดุลระหว่างการผลิต การเกิดขึ้นตามธรรมชาติ และการบริโภค ที่เป็นเช่นนี้เพราะ

1) ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ

2) ประชากรมีน้อย อัตราการเพิ่มก็น้อย เพราะอัตราการเกิดและอัตราการตายไม่แตกต่างกันมาก เมื่อประชากรน้อยก็บริโภคทรัพยากรธรรมชาติและผลผลิตน้อย การบริโภคกับการผลิตทั้งโดยคนและธรรมชาติใกล้เคียงกัน

3) คนในชุมชนบริโภคในสิ่งที่ชุมชนผลิตได้หรือหาได้จากธรรมชาติเกือบทั้งหมด ไม่ได้พึ่งสินค้า ทรัพยากร เงิน หรือแรงงานจากภายนอก

4) มีการพึ่งพาและความเอื้ออาทรระหว่างคนในชุมชนสูง และมีบางครั้งคนในชุมชนก็ต้องพึ่งพาสิ่งเหนือธรรมชาติบ้าง

(ข) ในด้านความสัมพันธ์ในการผลิต สรุปได้ดังนี้

แม้ว่าเศรษฐกิจอีสานในยุคก่อนพืชพาณิชย์จะพึ่งตนเองได้ มีความพอเพียงสูง มีความเป็นอิสระทางเศรษฐกิจ ไม่ต้องพึ่งรัฐและนายทุน แต่ก็มีการแลกเปลี่ยนสิ่งของระหว่างชุมชนหมู่บ้านในชนบทอยู่บ้าง เพราะเกิดภาวะฝนแล้งในบางปี ข้าวที่ผลิตได้ไม่พอบริโภค แต่บางชุมชนแม้ภาวะปกติก็มีการแลกเปลี่ยน เพราะในหมู่บ้านไม่มีช่างตีเหล็ก ไม่มีช่างปั้นหม้อ ไห ตุ่ม ไม่มีดินทำนาเกลือ ก็มีการนำสิ่งของไปแลกเครื่องมือเหล็ก หม้อ ไห และเกลือ นอกจากมีการแลกเปลี่ยนแล้วยังมีการผลิตให้มีส่วนเกินเพื่อเอาไปขาย หรือเอาของที่มีอยู่ในธรรมชาติเก็บเอาไปขายด้วย สาเหตุที่ทำเช่นนั้นก็เพราะชาวอีสานถูกรัฐบังคับทางอ้อมให้หาเงิน เนื่องจากรัฐเปลี่ยนวิธีเก็บส่วยมาเป็นเก็บเป็นเงิน ซึ่งมีทั้งเงินรัชชูปการจากชายฉกรรจ์คนละ 4 บาท และเงินศึกษาพลีคนละ 2 บาท การหาเงินมาซื้อเครื่องบวช และการขยายตัวของทุนนิยมที่เข้ามาพร้อมทางรถไฟและคนจีนก็ล้วนเป็นแรงขับให้ชาวอีสานต้องมีการผลิตส่วนเกินเอาไว้ขายด้วย

ขนาดการถือครองที่ดินทำกินของชาวชนบทอีสานในยุคนั้น เฉลี่ยครัวเรือนละ 33.4 ไร่ กรรมสิทธิ์ในที่ดินยุคนั้นเกิดจากการจับจองและเข้าไปทำประโยชน์ในที่ดินของเกษตรกร ซึ่งส่วนมากก็จับจองไว้มากกว่าการใช้ประโยชน์จริง แม้ไม่มีเอกสารสิทธิ์ใดๆ ก็ไม่มีปัญหาการรุกที่ เพราะทุกคนในชุมชนเคารพสิทธิซึ่งกันและกัน

ความแตกต่างระหว่างชนชั้นในบางชุมชนเกิดจากการถือครองที่ดินที่แตกต่างกันมาก ระหว่างครัวเรือนที่มาตั้งชุมชนกับครัวเรือนที่อพยพเข้ามารุ่นหลังๆ ลูกหลานของคนกลุ่มหลังบางครัวเรือนเริ่มไม่มีที่ดิน ต้องเช่า หรือไม่ก็รับจ้างคนที่มีที่ดินมาก เกิดการขูดรีดค่าเช่านา เจ้าของนาได้ 1 ใน 3 ผู้เช่าได้ 2 ใน 3 บางหมู่บ้านในเขตอีสานใต้เจ้าของที่ดินจ้างลูกนาเหมาเป็นปี โดยได้ค่าจ้างเพียงร้อยละ 30.77 ของผลผลิต เจ้าของที่ดินได้ถึงร้อยละ 69.23 คนรวยหลายคนค้าขายไปด้วย แต่ทุกคนจะออกเงินกู้โดยคิดดอกเบี้ยสูงถึงร้อยละ 60-120 ต่อปี หากกู้เป็นข้าวก็คิดดอกเบี้ยประมาณร้อยละ 100 ต่อปี

สำหรับความสัมพันธ์กับรัฐในยุคก่อนพืชพาณิชย์นั้น ในช่วงหนึ่งรัฐดึงเอาผลประโยชน์จากชุมชนหมู่บ้านในรูปของเงินรัชชูปการและศึกษาพลี เมื่อยกเลิกก็เก็บเป็นภาษีบำรุงท้องที่ (ภาษีที่ดิน) แทน และภาษีทางอ้อมต่างๆ นอกจากนั้นยังเกณฑ์แรงงานไปสร้างถนน สนามบิน และเมืองเพชรบูรณ์ ในช่วงสงครามมหาเอเชียบูรพา หลังจากนั้นก็มีการเกณฑ์ไปสร้างสิ่งสาธารณะเป็นครั้งคราว กับเกณฑ์แรงงานชายหนุ่มไปเป็นทหาร

การต่อต้านการครอบงำและดึงผลประโยชน์ของรัฐไทยเกิดขึ้นหลายครั้ง แต่ช่วงใกล้ๆ ตัวเราก็คือ กบฏโสภา พลตรี แห่งบ้านสาวะถี จ.ขอนแก่น ปี 2483 โสภาได้ใช้หมอลำต่อต้านรัฐทั้งในเรื่องภาษีที่ดิน กฎหมายป่าไม้ และระบบโรงเรียน มีชาวบ้านนิยมในตัวโสภามากขึ้นหลายตำบล รัฐจึงจับกลุ่มกบฏและผู้ฟังไปขังถึง 116 คน หัวหน้ากบฏและแกนนำถูกศาลสั่งจำคุก 16 ปี โสภาตายระหว่างจะถูกปล่อยตัวหลังจากถูกจำคุกได้ 2 ปี

9.2 สาเหตุของการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจพอเพียงไปสู่เศรษฐกิจการตลาด (เศรษฐกิจพึ่งพา)

1) การเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของประชากรอีสาน จาก 6.2 ล้านคนในปี 2490 เป็น 21.3 ล้านคนในปี 2541 เพิ่มขึ้นร้อยละ 243.5 อันเป็นผลมาจากการรณรงค์ฉีด ดี.ดี.ที. กำจัดยุง พาหะของไข้มาลาเรีย ซึ่งเป็นโรคที่ระบาดอยู่ในคนไทยถึงร้อยละ 17 ของประชากรทั้งหมด การปลูกฝีป้องกันไข้ทรพิษและฉีดวัคซีนป้องกันโรคอหิวาต์ การเพิ่มขึ้นของบุคลากรทางการแพทย์และสาธารณสุข การเพิ่มขึ้นของโรงพยาบาลและสถานีอนามัย ล้วนแต่มีส่วนสำคัญที่ทำให้อัตราการตายลดลงอย่างมาก จาก 17.3 คนต่อประชากร 1 พันคนในปี 2480 เหลือ 6.5 คนในปี 2513 ยังผลให้ประชากรอีสานเพิ่มขึ้นมาก อันส่งผลต่อไปถึงการใช้ทรัพยากรต้องเพิ่มขึ้นอย่างมากด้วย

2) การขยายตัวของทุนนิยม โดยเฉพาะการเพิ่มของคนจีนและผู้มีอาชีพค้าขาย ซึ่งเพิ่มขึ้นเป็น 3 เท่า ภายใน 10 ปี มีผลทำให้การค้าขยายตัว เกิดการกระตุ้นให้เกิดการผลิตเพื่อขายของเกษตรกรอีสาน

3) การขยายตัวของรัฐและนโยบายของรัฐ

นโยบายที่สำคัญยิ่งที่มีผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจอีสานมี 2 นโยบาย คือ นโยบายการผลิตเพื่อการส่งออก ซึ่งระบุไว้ในแผนพัฒนาอีสาน ฉบับที่ 1 ในปี 2505 และการปฏิบัติตามแผนที่ว่าทำให้เกิดการผลิตพืชพาณิชย์อย่างรวดเร็ว นโยบายปราบคอมมิวนิสต์ในภาคอีสานซึ่งรุนแรงกว่าทุกภาค และ ผ.ก.ค. ขยายพื้นที่ได้มากกว่าทุกภาค ทำให้รัฐบาลต้องทำสงครามแย่งชิงประชาชนจาก ผ.ก.ค. ด้วยการใช้กำลังทหาร ตำรวจ ปราบ ผ.ก.ค. ขณะเดียวกันก็ต้องสร้างความเจริญให้กับชนบทอีสาน ด้วยการสร้างวัตถุและให้บริการต่างๆ เพื่อแสดงให้เห็นว่ารัฐบาลห่วงใยประชาชน ผลของนโยบายดังกล่าวทำให้เกิดการก่อสร้างถนนขึ้นมากมายในภาคอีสาน โดยมีถนนราดยางและคอนกรีตเพิ่มเป็น 42.3 เท่า ในช่วงเวลา 33 ปี (2503-2536) มีการสร้างเขื่อนและขยายพื้นที่ชลประทานเพิ่มขึ้นกว่า 7 เท่าในช่วง 40 ปี มีการขยายไฟฟ้าออกสู่ชนบท จากเดิมในปี 2500 มีเฉพาะในเขตเทศบาลและสุขาภิบาลของ 6 จังหวัดเท่านั้นที่มีไฟฟ้าใช้

ภายใน 37 ปีมีหมู่บ้านที่มีไฟฟ้าใช้ถึงร้อยละ 99.5 ของหมู่บ้านทั้งหมดในภาคอีสาน ทำให้ชีวิตประจำวันของชาวบ้านสะดวกขึ้น มีการขนส่งผลผลิตออกสู่ตลาดได้สะดวกรวดเร็วขึ้น แต่ราคาถูกลง ค่าขนส่งลดจาก 1 ใน 3 ของมูลค่าสินค้าที่บรรทุก เหลือประมาณร้อยละ 1-20 มีการขยายการศึกษาภายใน 3 ทศวรรษ มีนักเรียนประถมเพิ่มขึ้น 2.3 เท่า นักเรียนมัธยมศึกษาเพิ่มขึ้น 8 เท่า ทำให้คุณภาพของประชากรในชนบทอีสานสูงขึ้น แต่ก็มีผลทำให้แรงงานที่มีการศึกษาทิ้งถิ่นไปทำงานนอกเกษตรและนอกภาคสูงขึ้นด้วย

9.3 เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานยุคพืชพาณิชย์ (เศรษฐกิจพึ่งพา) (พ.ศ. 2503-ปัจจุบัน)

1) โครงสร้างทางเศรษฐกิจในยุคพืชพาณิชย์ : สัดส่วนของเศรษฐกิจอีสานค่อยๆ ลดลงจากร้อยละ 15.4 ของขนาดเศรษฐกิจของประเทศในปี 2514 เหลือเพียงร้อยละ 11.1 ในปี 2537 แต่ค่อนข้างจะคงที่ในช่วงหลังวิกฤตเศรษฐกิจฟองสบู่แตกในปี 2540 สัดส่วนของเศรษฐกิจภาคเกษตรของภาคอีสานลดลงจากร้อยละ 48.78 ในปี 2518 เหลือร้อยละ 21.92 ในปี 2541 แต่อย่างไรก็ตาม การลดลงดังกล่าวของภาคอีสานช้ากว่าทุกภาค ช้ากว่าของประเทศ 23 ปี สัดส่วนของผลิตภัณฑ์ภาคอีสาน (G.R.P.) สาขาต่างๆ ส่วนใหญ่ลดลงเมื่อเปรียบเทียบกับผลิตภัณฑ์มวลรวมของประเทศ (G.D.P.) สาขาเดียวกัน สาขาเกษตรลดจากร้อยละ 25.82 ในปี 2518 เหลือร้อยละ 20.11 ในปี 2541 สาขาการค้าลดจากร้อยละ 16.61 เหลือ 14.07 ในช่วงเดียวกัน แต่สาขาธนาคาร/ประกันภัยกลับเพิ่มขึ้น จากร้อยละ 4.35 เป็น 13.33 สาขาราชการเพิ่มจากร้อยละ 12.38 เป็น 20.68 ในช่วงเดียวกัน แสดงให้เห็นว่าเศรษฐกิจภาครัฐและภาคธนาคารในภาคอีสานโตขึ้น แต่ภาคเกษตรและภาคการค้าลดลง เมื่อเปรียบเทียบกับภาพรวมของประเทศ

2) การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินและการถือครอง : พื้นที่ป่าไม้อีสานลดลงจากร้อยละ 39.91 ในปี 2507 เหลือ 12.59 ในปี 2538 ส่วนพื้นที่ถือครองทางการเกษตรเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 21.16 เป็น 54.83 ของพื้นที่ภาคในช่วงเดียวกัน เฉพาะพื้นที่ที่ทางการจัดว่าเป็นพื้นที่นาเพิ่มจาก 15.5 ล้านไร่ เป็น 37.9 ล้านไร่ เพิ่มขึ้น 22.3 ล้านไร่ หรือเพิ่มขึ้นร้อยละ 144 เฉลี่ยเพิ่มขึ้นปีละ 6 แสนไร่ ช่วงที่พื้นที่นาเพิ่มขึ้นเร็วที่สุด คือ ช่วงปี 2508-2518 เพิ่มขึ้น 12.7 ล้านไร่ หรือเฉลี่ยเพิ่มขึ้นปีละ 1.275 ล้านไร่ ส่วนพื้นที่พืชไร่เพิ่มขึ้นเร็วที่สุดช่วงปี 2503-2518 เพิ่มขึ้น 5.57 ล้านไร่ หรือเฉลี่ยปีละ 371,362 ไร่ การถือครองที่ดินเพื่อการเกษตรลดลงจาก 33.40 ไร่/ครัวเรือน ในปี 2496 เหลือเพียง 15.10 ไร่ ในปี 2543 ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาระดับ Micro ในหมู่บ้าน พบว่า การถือครองที่ดิน/ครัวเรือนลดลงทุกช่วงอายุ

3) การเปลี่ยนแปลงการผลิตข้าว : ปริมาณการผลิตข้าวของภาคอีสานได้เพิ่มจากร้อยละ 27.22 (ปี 2493/94) ในช่วงก่อนยุคพืชพาณิชย์ ซึ่งรองจากภาคกลางมาเป็นที่ 1 ของประเทศ ในปี 2513/14 เป็นต้นมา โดยปีนั้นผลิตข้าวได้ร้อยละ 36.26 ของปริมาณข้าวนาปีทั้งประเทศ และบางปีผลิตข้าวนาปีได้เกินครึ่งของข้าวที่ผลิตได้ในประเทศ แต่ผลผลิตข้าวไร่ต่อไร่ของภาคอีสานยังต่ำที่สุดในประเทศ แม้จะเพิ่มขึ้นมากแล้วก็ตาม จาก 159 กก./ไร่ ในปี 2493/94 ขณะที่ผลผลิตเฉลี่ยของประเทศในปีนั้น 205 กก. มาเป็น 278 กก. ในปี 2541/42 ในขณะที่ผลผลิตเฉลี่ยของประเทศ 352 กก. อนึ่ง การผลิตข้าวในยุคก่อนพืชพาณิชย์ในภาพรวมของอีสานต่ำกว่าความต้องการบริโภคประมาณร้อยละ 6.42-9.75 แต่ก็ไม่เป็นปัญหา เพราะได้รับการทดแทนจากการปลูกข้าวไร่ แต่ในยุคพืชพาณิชย์ตั้งแต่ปี 2503 ผลิตได้เหลือบริโภคเกือบทุกปี (ยกเว้นปี 2508 และ 2518) ในช่วงปี 2503-2541 ภาคอีสานผลิตข้าวได้เพิ่มขึ้นเฉลี่ยร้อยละ 5.02 ต่อปี ในขณะที่ประชากรเพิ่มขึ้นเฉลี่ยร้อยละ 3.61/ปี ซึ่งแปลว่าความมั่นคงในเรื่องอาหารของภาคอีสานดีมาก

4) การเปลี่ยนแปลงการผลิตพืชพาณิชย์ : การศึกษาการใช้พื้นที่เพื่อปลูกพืชพาณิชย์สอดคล้องกันทั้งในระดับ Macro และในระดับ Micro ที่พบว่า ร้อยละ 15 ของที่ดินทั้งหมดของชุมชนในปัจจุบันถูกใช้ในยุคก่อนพืชพาณิชย์ มีถึงร้อยละ 85 ที่ใช้ในยุคพืชพาณิชย์ โดย**ฝ้าย**เป็นพืชพาณิชย์ชนิดแรก เริ่มปลูกเพื่อขายตั้งแต่ปี 2478 มาเพิ่มขึ้นสูงสุดในปี 2515/16 มีพื้นที่ปลูก 265,143 ไร่ แล้วจากนั้นก็ลดลง เพราะมีปัญหามากจากศัตรูพืช เกษตรกรต้องฉีดยาปราบศัตรูฝ้ายมาก จนเกษตรกรสู้ไม่ไหว **ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์** เริ่มนิยมปลูกตั้งแต่ปี 2501/02 3 แสนกว่าไร่ และบูมในปี 2529/30 3.28 ล้านไร่ **ปอ** เริ่มนิยมปลูกตั้งแต่ปี 2503/04 ปลูก 8 แสนไร่เศษ และถึงจุดสูงสุดปี 2509/10 3.2 ล้านไร่ หลังจากนั้นก็เริ่มตกต่ำ เพราะราคาปอที่ขึ้นลงต่างกันมาก เกษตรกรพากันเป็นหนี้สินมาก ปัจจุบันทั้งภาคปลูกปอเพียง 1 แสนไร่เศษ **มันสำปะหลัง** เริ่มบูมในปี 2515/16 ปลูก 4 แสนไร่เศษ แล้วมาถึงจุดสูงสุดในปี 2532/33 ปลูกกันถึง 6.3 ล้านไร่ แม้ช่วงหลังจะลดลงบ้าง แต่ก็ยังปลูกมากอยู่ระหว่าง 4-5 ล้านไร่ ผลิตได้เป็นอันดับ 1 ของเอเชีย และอันดับ 3 ของโลก เพราะเป็นพืชที่ปลูกง่าย ดูแลง่าย ปลูกได้แม้ดินไม่ค่อยดี เมื่ออายุครบปีจะถอนขายเมื่อใดก็ได้เงินเมื่อนั้น อันต่างจากปอซึ่งมีขั้นตอนการผลิตที่ยุ่งยากถึง 11 ขั้นตอน **อ้อยโรงงาน** เริ่มปลูกตั้งแต่ทศวรรษ 2480 เพราะมีโรงงานน้ำตาลโรงแรกในภาคอีสานมาตั้งที่ อ.กุมภวาปี จ.อุดรธานี แต่การขยายตัวช้า เพราะขึ้นกับจำนวนโรงงาน ซึ่งจนถึงปี 2529 จึงมีโรงงานน้ำตาล 6 โรง พื้นที่ปลูกอ้อยจึงมีประมาณ 5 แสนไร่ ปี 2537 มีโรงงานน้ำตาล 8 โรง พื้นที่ปลูกอ้อยเพิ่มเป็น 2 ล้านไร่ และยังไม่มีท่าทีว่าจะลด ผลผลิตอ้อยก็เพิ่มขึ้นจาก 5.1 ตัน/ไร่ ในปี 2529/30 เป็น 9 ตัน/ไร่ ในปี 2538-2540 เพราะมีการใช้ปุ๋ยเคมีมาก

5) การเปลี่ยนแปลงการใช้เทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่ : มีการใช้รถไถใหญ่ (แทรคเตอร์) เพิ่มขึ้น 10.6 เท่า ในช่วงปี 2521-2540 เพราะประสิทธิภาพการบุกเบิกที่ดินใหม่ และการไถที่ดินดอนได้ไม่จำกัด ในขณะที่เดิมใช้จอบขุดพื้นดิน ครัวเรือนหนึ่งทำไร่ได้เพียง 5-10 ไร่ มีผู้ใช้รถไถเดินตามเพิ่มขึ้น 21.9 เท่าในช่วงเดียวกัน รถนี้เข้ามาแทนควาย เพราะไถได้เร็วกว่าควายราว 5 เท่า และควายยังมีปัญหาเรื่องที่เลี้ยงควายซึ่งหายาก ปัญหาเด็กเลี้ยงควายก็หายาก เพราะพากันออกไปหางานทำต่างถิ่น เครื่องพ่นยาปราบวัชพืชเพิ่มขึ้น 99.2 เท่า เพราะประหยัดแรงงานและเงิน ที่เดิมต้องจ้างมาดายวัชพืช ต้นทุนการดายหญ้าสูงถึงร้อยละ 43 ของต้นทุนการทำไร่ทั้งหมด เครื่องสูบน้ำเพิ่มขึ้น 8.9 เท่า เครื่องนวดข้าวเพิ่มขึ้น 6.3 เท่า มีการใช้ยาฆ่าแมลง เพราะแมลงเพิ่มขึ้นมากจากการที่แมลงไม่มีอาหารตามธรรมชาติ เพราะป่าถูกทำลาย จึงมากินพืชผลของเกษตรกรแทน ปุ๋ยเคมีมีการใช้กันถึงร้อยละ 99.3 ของครัวเรือนที่เพาะปลูก ส่วนพันธุ์ข้าวเกษตรกรส่วนใหญ่ได้ละทิ้งสายพันธุ์พื้นเมือง หันมาใช้พันธุ์ส่งเสริมถึงร้อยละ 83.7 เพราะให้ผลผลิตสูงกว่า และเป็นที่ต้องการของตลาด แต่ก็ทำให้เกษตรกรต้องใช้ปุ๋ยเคมีมากขึ้นด้วย เพราะถ้าไม่ใช้ปุ๋ยเคมีข้าวดังกล่าวจะไม่งามเลย

6) การเปลี่ยนแปลงการใช้แรงงาน : ในยุคพืชพาณิชย์มีการเปลี่ยนแปลงการใช้แรงงานหลักๆ 4 ประการ คือ (1) มีการใช้แรงงานในพื้นที่เข้มข้นกว่าเดิม เพราะต้องทำนาทั้งเพื่อบริโภคและเพื่อขาย และครัวเรือนส่วนใหญ่ยังต้องปลูกพืชพาณิชย์ (พืชไร่) เอาไว้ขายอีกด้วย (2) มีการแลกเปลี่ยนแรงงานและการลงแขกน้อยลง เพราะครัวเรือนส่วนใหญ่ยุ่งอยู่กับการผลิตเพื่อขายของตน ไม่มีเวลาไปช่วยคนอื่น อีกทั้งรู้สึกละอายแก่ใจที่จะวานคนอื่นมาลงแขกที่เกี่ยวกับพืชพาณิชย์ที่เห็นชัดๆ ว่าผลิตเพื่อเงิน ต่างจากการทำนาผลิตเพื่อบริโภคก่อน นอกจากนั้นการจ้างแรงงานมีประสิทธิภาพดีกว่าการลงแขก (3) มีการจ้างแรงงานมาช่วยทำเกษตรร้อยละ 17.2 อีกร้อยละ 82.8 ใช้แรงงานในครัวเรือนของตน (4) มีการขายแรงงานในต่างถิ่นมากขึ้น ครัวเรือนร้อยละ 45.1 มีสมาชิกไปทำงานต่างถิ่น

7) ความสัมพันธ์ทางการผลิต : เปลี่ยนไปอย่างชัดเจน คือ เป้าหมายการผลิต ข้าวผลิตเพื่อกินเป็นหลัก เหลือก็ขาย แต่พืชไร่ผลิตเพื่อขายทั้งหมด ส่วนสัตว์เลี้ยงถ้าตัวเล็กจำพวกเป็ด ไก่ เพื่อกินเป็นหลัก แต่วัว ควาย เลี้ยงเพื่อขายเป็นหลัก จำนวนผู้เลี้ยงลดลงมาก การแลกเปลี่ยนเกือบจะหมดไป การค้าขายเปลี่ยนไป ร้านค้าในหมู่บ้านมีมากขึ้น แต่ยอดขายและกำไรลดลง เพราะมีทั้งคู่แข่งที่เป็นร้านค้าด้วยกัน ร้านค้าชุมชน และพ่อค้าเร่ซึ่งมีทั้งประเภทใช้รถบรรทุกหกล้อ รถปิคอัพ รถจักรยานยนต์ 2 พวกแรกมักมาตั้งเต้นท์ขายแบบตลาดนัด ส่วนจักรยานยนต์มักนำกับข้าวสำเร็จรูปและกับข้าวสดมาขายช่วงเช้าและเย็น การขายผลผลิตส่วนมากผ่านพ่อค้าท้องถิ่นและพ่อค้า

ใหญ่ระดับอำเภอ/จังหวัด ซึ่งราคาถูกกำหนดมาเป็นทอดๆ จากกรุงเทพฯ ส่วนอ้อยโรงงานขายให้โรงงานน้ำตาลตามระบบโควต้าเท่านั้น ราคากำหนดโดยคณะกรรมการไตรภาคี และความหวานของอ้อย

9.4 ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงจากระบบเศรษฐกิจพอเพียงมาเป็นระบบเศรษฐกิจการตลาด

1) ความสะดวกสบายในชีวิตประจำวันและสุขภาพอนามัยดีขึ้น : เป็นผลจากการขยายไฟฟ้าสู่ชนบท และการสร้างถนน ปัจจุบันครัวเรือนชนบทอีสานร้อยละ 97.9 มีไฟฟ้าใช้ ร้อยละ 84.9 มีโทรทัศน์ ร้อยละ 88.1 มีพัดลม ร้อยละ 53.4 มีตู้เย็น ร้อยละ 74.3 มีหม้อหุงข้าวไฟฟ้า ร้อยละ 62.6 และ 11.8 มีรถจักรยานยนต์และรถยนต์ ตามลำดับ สุขภาพอนามัยดีขึ้นเพราะการเพิ่มบุคลากรทางการแพทย์และสาธารณสุข กับเพิ่มสถานพยาบาล ทำให้โรคโปลิโอและไข้ทรพิษหมดไปจากประเทศไทย โรคบาดทะยักในเด็กแรกเกิด คอตีบ เกือบจะหมดไป ไข้มาลาเรียลดจากร้อยละ 17 จากเมื่อ 50 ปีที่แล้ว เหลือร้อยละ 0.22 ในปัจจุบัน

2) รายจ่ายของเกษตรกรเพิ่ม รายได้ก็เพิ่ม แต่ไม่ค่อยแน่นอน เพราะราคาผลผลิตขึ้นๆ ลงๆ ขึ้นกับราคาของสินค้าในต่างประเทศ ขึ้นกับดินฟ้าอากาศ ปริมาณที่ผลิตในประเทศ เหตุที่รายจ่ายเพิ่มขึ้นเพราะการปลูกพืชพาณิชย์และขยายที่ทำนาได้ทำลายป่าซึ่งเป็นแหล่งผลิตอาหารตามธรรมชาติ แหล่งวัสดุก่อสร้าง เชื้อเพลิง และยารักษาโรค ประกอบกับการคมนาคมสะดวกมาก ทำให้ชาวชนบทเดินทางมาตลาดสะดวกขึ้น พ่อค้าเร่ก็เข้าหมู่บ้านถี่มากขึ้น การโฆษณาทางสื่อมวลชนก็เป็นตัวกระตุ้นให้เกิดการบริโภคมากขึ้น รายได้จากการเกษตรแม้จะสูงเป็น 1.8 เท่าของรายจ่ายการเกษตร แต่ก็เพียงร้อยละ 41.2 ของรายจ่ายทั้งหมดของครัวเรือน จึงต้องให้แรงงานบางส่วนของครัวเรือนไปทำอาชีพนอกเกษตร

3) เกษตรกรเป็นหนี้มากขึ้น โดยเพิ่มจากร้อยละ 15.77 ของครัวเรือนทั้งหมดในปี 2496 เป็นร้อยละ 70.8 ในปัจจุบัน (2543) เพราะต้องลงทุนมากขึ้น ทั้งการใช้เทคโนโลยีที่ประหยัดเวลา เช่น รถไถเดินตาม ยาปราบศัตรูพืช รถอีแต๋น และเทคโนโลยีเพื่อเพิ่มผลผลิตต่อไร่ เช่น ปุ๋ยเคมี ซึ่งถ้าไม่ใช้ข้าวพันธุ์ส่งเสริมที่ปลูกจะได้ผลผลิตต่ำมาก นอกจากนั้นการปลูกพืชพาณิชย์ก็ต้องลงทุนมากกว่าการทำนามาก เกษตรกรส่วนใหญ่ต้องกู้นายทุน ซึ่งคิดดอกเบี้ยสูงถึงร้อยละ 60-180 ต่อปี ถ้าปีใดผลผลิตราคาตกหนี้สินก็พอกพูนเป็นดินพอกหางหมู แต่ในระยะหลังการขูดรีดจากนายทุนลดลงเมื่อเกษตรกรไปกู้จาก ธ.ก.ส. สหกรณ์ และกลุ่มออมทรัพย์

4) ทำให้ช่องว่างของรายได้ของคนกลุ่มต่างๆ สูงขึ้น คนอีสานในเมืองมีรายได้มากกว่าคนชนบทในอัตรา 3.02 ต่อ 1 คนอีสานที่ทำอาชีพเกษตร : นอกเกษตร : อาชีพผสม มีรายได้ต่างกันมาก คือ อัตราส่วน 1 : 3.23 : 3.41 ตามลำดับ คนจนในภาคอีสานมีจำนวนเพิ่มจาก 6.7 ล้านคนในปี 2518/19 เป็น 8.2 ล้านคนในปี 2531 ซึ่งมากกว่าภาคอื่นๆ ช่องว่างของรายได้ระหว่างคนที่มีรายได้สูง 20% แรก กับคนที่มีรายได้ต่ำ 20% สุดท้าย ต่างกัน 9-10.4 เท่า

5) ทำให้เกิดชนชั้นในบางหมู่บ้าน อันเนื่องมาจากการครอบครองที่ดินที่แตกต่างกันมาก ระหว่างกลุ่มที่มาตั้งหมู่บ้านกับกลุ่มที่มาตั้งรกรากทีหลัง ซึ่งมีที่ดินน้อย ลูกหลานของคนกลุ่มหลังบางส่วนไม่มีที่ดิน ต้องกู้ข้าวจากคนรวยมากิน เสียดอกเบี้ย 50-100% ต่อปี การลงทุนและค่าใช้จ่ายด้านการบริโภคก็กู้จากคนรวย ซึ่งคิดดอกเบี้ยสูงถึง 60-180% ต่อปี คนรวยมักมีอาชีพหลายอย่าง ทั้งการเกษตร ค้าขาย ออกเงินกู้ และให้กู้ข้าว

6) เกิดการทำลายทรัพยากรธรรมชาติอย่างมโหฬาร โดยเฉพาะป่าไม้อีสาน ซึ่งในปี 2504 มีอยู่ร้อยละ 41.99 ของพื้นที่ภาค ก็เหลือเพียงร้อยละ 12.43 ในเวลา 37 ปีต่อมา และมีอยู่ถึง 10 จังหวัด จาก 19 จังหวัดที่มีพื้นที่ป่าเหลือไม่ถึงร้อยละ 10 ของพื้นที่จังหวัด แต่อย่างไรก็ตาม การขยายพื้นที่เกษตรมิใช่สาเหตุเดียวของการทำลายป่า การที่รัฐให้สัมปทานป่าไม้ถึง 38.6 ล้านไร่ (ร้อยละ 36.6 ของพื้นที่ภาค) ในช่วงปี 2511-2530 ก็เป็นสาเหตุสำคัญของการทำลายป่า ส่วนสาเหตุรองๆ ลงไปก็มีเรื่องการขยายโครงสร้างพื้นฐานของรัฐ ได้แก่ การสร้างเขื่อน อ่างเก็บน้ำ ถนน นโยบายปราบคอมมิวนิสต์ก็มีส่วนทำลายป่าไปมากเช่นกัน

สรุปได้ว่า การเปลี่ยนแปลงจากระบบเศรษฐกิจพอเพียงมาเป็นระบบเศรษฐกิจการตลาดก่อให้เกิดผลกระทบที่สำคัญ 6 ประการ โดยเป็นผลกระทบทางลบ 5 ประการ ผลกระทบทางบวกประการเดียว

9.5 ศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสานในปัจจุบัน

สรุปได้ 5 ประการ คือ

ประการแรก ทรัพยากรธรรมชาติ อันได้แก่ ขนาดของพื้นที่ที่ใหญ่ที่สุดของประเทศ และขนาดที่ดินทำกินเฉลี่ยต่อครัวเรือน 15.1 ไร่ แม้ผลผลิตข้าว/ไร่จะยังต่ำที่สุด คือ 278 กก./ไร่ แต่ใช้พื้นที่ปลูกข้าวเพียง 5.2 ไร่/ครัวเรือน ก็จะพอเพียงตลอดปีสำหรับการบริโภคของคนทั้งครัวเรือน (4.51 คน) แล้วยังมีพื้นที่เหลืออีก 9.9 ไร่/ครัวเรือน สำหรับผลิตอย่างอื่น ไม่ว่าจะเป็นปลูกผัก ซึ่งให้กำไร 16,000-18,560 บาท/ไร่ หรือทำเกษตรผสมผสาน นอกจากนี้ชาวชนบทอีสานยังมีภูมิ

ปัญญาในการหาอาหารจากธรรมชาติ ปัจจุบันจึงมีครัวเรือนร้อยละ 58.7 ที่ยังหาอาหารจากธรรมชาติ ร้อยละ 90.7 และ 80 ที่ยังใช้ฟืนและถ่านซึ่งได้จากธรรมชาติโดยไม่ต้องซื้อ

ประการที่สอง คือ ศักยภาพที่เรียกว่า “ความสามารถในการปรับเปลี่ยนอาชีพ” เพื่อให้ครัวเรือนอยู่ได้ ไม่เป็นชาวนาอย่างเดิมอีกต่อไป กลายเป็น 3 อาชีพหลัก คือ (1) อาชีพนอกเกษตร (NP) ร้อยละ 23.1 ของแรงงานทั้งหมด กลุ่มนี้มีทั้งทำอาชีพนอกเกษตรเป็นการถาวรไปเลย และพวกกึ่งถาวร คือ ไปทำอาชีพนอกเกษตรนานเป็น 9 ปีก็มี เกือบ 20 ปีก็มีแล้ว วันหนึ่งกลับมาอยู่หมู่บ้านทำอาชีพเกษตรหรือเกษตรผสมผสาน หรืออาชีพผสมก็มี (แต่ตอนสำรวจทำอาชีพนอกเกษตร) (2) อาชีพผสม ได้แก่ พวกที่ออกไปทำอาชีพนอกเกษตรช่วงนอกฤดูทำไร่ทำนา พอถึงฤดูทำไร่ทำนาก็กลับมาทำเกษตรอีก หรือทำเกษตรไปพร้อมๆ กับนอกเกษตรในวันเวลาที่ว่าง โดยยังอยู่ในหมู่บ้าน พวกนี้มีประมาณ 1 ใน 4 ของแรงงานทั้งหมด (3) กลุ่มที่ยังทำอาชีพเกษตร ซึ่งมีจำนวนร้อยละ 51.6 ของแรงงานทั้งหมด กลุ่มนี้ยังมีการปรับเปลี่ยนวิธีทำเกษตรของตนออกไปให้ดีกว่าเดิม แบ่งออกเป็น 4 กลุ่มย่อย คือ กลุ่มแรก ทำนาเป็นหลัก (P1) แต่ก็ใช้เทคโนโลยีการเกษตรแผนใหม่เพื่อเพิ่มผลผลิตต่อไร่ หรือประหยัดแรงงานซึ่งมีน้อยลง สมาชิกบางคนในครัวเรือนไปทำนอกเกษตรหรืออาชีพผสมไปแล้วก็มี กลุ่มที่สองทำไร่เป็นหลัก (P2) เพราะที่ดินไม่เหมาะในการทำนา กลุ่มนี้ใช้เทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่มากกว่ากลุ่มแรก แต่รายได้โดยเฉลี่ยสูงกว่ากลุ่มแรก กลุ่มที่สาม เป็นทั้งชาวนาชาวไร่ (P3) กลุ่มนี้เป็นกลุ่มที่มั่นคง เพราะยืนอยู่บน 2 ขาของเศรษฐกิจชนบท คือ ขาหนึ่งทำนา มีข้าวกิน ความมั่นคงเรื่องอาหารแน่นอน อีกขาหนึ่งปลูกผักหรือพืชไร่ที่ให้กำไรต่อไร่สูงกว่าข้าวมาก จึงมีรายได้มาใช้จ่ายในครัวเรือนอย่างพอเพียง กลุ่มสุดท้าย คือ กลุ่มที่ทำเกษตรผสมผสาน (P4) เป็นกลุ่มที่มั่นคงและยั่งยืนที่สุด เพราะมุ่งผลิตเพื่อบริโภคเป็นหลัก เหลือบริโภคก็ขาย แล้วยังผลิตหลายอย่างที่เกื้อกูลกัน ซึ่งมีผลดีทั้งด้านลดต้นทุนการผลิต ลดค่าใช้จ่ายในครัวเรือน และมีอำนาจต่อรองกับตลาดสูงกว่ากลุ่มอื่นๆ

ประการที่สาม คุณสมบัติที่ดีของชาวอีสาน คือ ความขยันอดทนและการอดออมทั้งในรูปผลผลิต สิ่งของ และเงิน เฉลี่ย 28,577 บาท/ครัวเรือน (40.8% ของรายจ่าย) ก็เป็นศักยภาพทางเศรษฐกิจที่สำคัญ

ประการที่สี่ คือ ศักยภาพทางเศรษฐกิจที่เกิดจากการรวมกลุ่มเป็นองค์กรชาวบ้าน บางชุมชนขยายไปยังหมู่บ้านอื่น ตำบล อำเภอ และจังหวัดอื่น เป็นเครือข่ายองค์กรชุมชน องค์กรชุมชนทางเศรษฐกิจเป็นองค์กรที่ชาวบ้านร่วมกันตั้งขึ้นเพื่อแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจของพวกเขา องค์กรที่สำคัญที่มีเกือบทุกหมู่บ้าน คือ ร้านค้าชุมชนหรือศูนย์สาธิตการตลาดและกลุ่มออมทรัพย์ ตั้งขึ้นเพื่อต่อสู้กับนายทุนที่คอยเอาเปรียบชาวบ้านในเรื่องของการขายสินค้าแพง ส่วนกลุ่มออมทรัพย์

ตั้งขึ้นเพื่อลดการเอาเปรียบของนายทุนเงินกู้ที่คิดดอกเบี้ยเงินกู้สูงถึงร้อยละ 60-180 ต่อปี แต่เมื่อเกิดกลุ่มออมทรัพย์ขึ้นมา กลุ่มทำหน้าที่คล้ายธนาคารของชุมชน คือ เป็นเหล่งให้เงินกู้แก่สมาชิกโดยคิดดอกเบี้ยร้อยละ 15-18 ต่อปี สมาชิกยังได้ดอกเบี้ยเงินฝากร้อยละ 6 ต่อปี และได้เงินปันผลอีกร้อยละ 12 ของกำไร สหกรณ์การเกษตรที่ชาวบ้านตั้งขึ้นมาทำหน้าที่จัดหาปุ๋ยเคมีราคาถูกให้กับสมาชิก เป็นการต่อสู้กับนายทุนมิให้เอาเปรียบพวกเขาเช่นเดียวกัน ก่อนหน้านี้ประมาณ 2 ทศวรรษ มีธนาคารข้าวเกิดขึ้นเพื่อช่วยเหลือครัวเรือนที่ทำนาไม่พอกินให้มายืมข้าวไปกินก่อน โดยคิดดอกเบี้ยน้อยมาก เพื่อไม่ต้องไปกู้ข้าวจากนายทุน ซึ่งคิดดอกเบี้ยสูงร้อยละ 50-100 ต่อปี อนึ่ง บางชุมชนเกิดกลุ่มที่เข้มแข็งมาก เช่น บ้านโคกเจริญ-ม่วงหวาน จากกลุ่มออมทรัพย์ขยายกิจกรรมเป็นร้านค้าชุมชน ทำน้ำปลาขาย ทำโรงสี และมีรถรับจ้างนวดข้าว กลุ่มอินแปงเป็นแกนนำของเกษตรยั่งยืน ผลิตน้ำผลไม้ สมุนไพร และกล้าไม้ขาย แล้วยังขยายเครือข่ายสมาชิกเกษตรยั่งยืนออกไปถึง 628 ครัวเรือน ใน 3 จังหวัด 7 อำเภอ 14 ตำบล 68 หมู่บ้าน องค์กรเหล่านี้บริหารจัดการโดยชาวบ้าน โดยส่วนใหญ่ไม่ได้ค่าบริหารจัดการ เป็นการเสียสละของชาวบ้านที่เข้ามาช่วยองค์กร เพื่อให้องค์กรทำงานได้ ส่วนคนทำงานในองค์กร เช่น พนักงานขาย พนักงานบัญชี ก็มีค่าตอบแทนบ้าง โดยหมุนเวียนกันเข้ามาทำ

ประการสุดท้าย คือ วัฒนธรรมอีสานที่มีส่วนทำให้ศักยภาพทางเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านเข้มแข็งไม่แตกสลาย วัฒนธรรมที่ว่าก็ได้แก่ (1) ความรักและความผูกพันในครอบครัวของตน แม้คนอีสานจะจากถิ่นไปทำงานต่างถิ่น แต่ส่วนใหญ่จะกลับถิ่นเกิดของตนเองในเทศกาลสงกรานต์เข้าพรรษา ปีใหม่ เพื่อจะได้พบพ่อแม่ ญาติพี่น้อง เพื่อนฝูง แรงงานชายและหญิงที่ไปทำงานต่างถิ่นร้อยละ 95.1-96.6 ส่งเงินกลับครอบครัว แสดงให้เห็นถึงความผูกพันกับครอบครัวของตน (2) ความรักอาชีพเกษตร ชาวอีสานกลุ่มที่ทิ้งถิ่นกำเนิดไปทำงานนอกเกษตรเป็นเวลานาน แต่ท้ายที่สุด 7 ใน 10 รายจะกลับไปอยู่ในหมู่บ้านของตนเพื่อทำเกษตรเหมือนที่เคยทำก่อนจากหมู่บ้านไป (3) ความรักในบ้านเกิดของคนอีสาน และความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ที่มีอยู่เหนียวแน่นในอดีต และลดลงในยุคพืชพาณิชย์ แต่ก็ยังมีให้เห็นในชนบทอีสาน คนที่ไปทำงานที่อื่นมักจะรวมตัวกันจัดกฐิน ผ้าป่า ไปทอดที่วัดบ้านเกิด ศักยภาพเหล่านี้เป็นสิ่งเหนี่ยวรั้งให้คนอีสานยังผูกพันกับหมู่บ้านของตน และเกาะเกี่ยวให้สังคมหมู่บ้านดำรงอยู่

ข้อเสนอแนะ

1) ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายที่เกี่ยวข้องกับชาวชนบทอีสาน

1.1) ข้อเสนอแนะต่อกระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ที่กำลังจะตั้งขึ้นในเดือนตุลาคม 2545 ในเรื่องของป่าชุมชนและการอนุรักษ์ป่า ผลการวิจัยนี้ชี้ให้เห็นคุณค่าของป่าชุมชนที่ชาวบ้านบัว จ.สกลนคร ได้ใช้ประโยชน์ทั้งในด้านอาหารธรรมชาติที่มีตลอดปี กับให้เชื้อเพลิง คือ ฟืน ถ่าน และวัสดุก่อสร้าง ส่วนบ้านวังสวาบ จ.ขอนแก่น ก็อาศัยป่าอุทยานแห่งชาติแบบเดียวกับบ้านบัว และยังมีตัวอย่างอีกหลายพื้นที่ที่มีป่าชุมชน (ดังปรากฏในตาราง 28-30 ในภาคผนวก) คุณค่าของป่าเหล่านี้ไม่เพียงแต่ช่วยประหยัดค่าอาหารซึ่งเป็นรายจ่ายสูงสุดของชาวชนบทอีสานขณะนี้ (ร้อยละ 26.4 ของรายจ่ายทั้งหมด) ยังช่วยประหยัดค่าเชื้อเพลิงหุงต้มและวัสดุก่อสร้าง คุณค่าอาหารจากธรรมชาติเหล่านี้ยังสูงกว่าอาหารจากตลาด เพราะปราศจากสารพิษ ซึ่งจะมีผลดีต่อสุขภาพ ยิ่งกว่านั้นการลดรายจ่ายทั้งค่าอาหาร เชื้อเพลิง และวัสดุก่อสร้าง จะช่วยให้ชาวชนบทไม่ต้องกระเสือกกระสนดิ้นรนไปหางานในเมืองให้ยาก 2 หมู่บ้านที่ยกตัวอย่าง แม้ว่าฐานะโดยรวมจะยากจนในรายได้ แต่แรงงานส่วนใหญ่ร้อยละ 62.8 (บ้านวังสวาบ) 57.2 (บ้านบัว) มีอาชีพเกษตรอย่างเดียว ซึ่งเป็นตัวเลขที่สูงมาก และเป็น 2 หมู่บ้านที่มีแรงงานไปทำงานต่างถิ่นน้อยมาก คือ เพียงร้อยละ 17.7 (บ้านวังสวาบ) 19.6 (บ้านบัว) ในขณะที่ตัวเลขแรงงานที่ไปทำงานต่างถิ่นเฉลี่ย 12 หมู่บ้าน ร้อยละ 29 ของแรงงานทั้งหมด[1] แสดงให้เห็นว่าป่ามีส่วนสำคัญยิ่งที่ทำให้แรงงานยังอยู่กับหมู่บ้าน เพราะป่าช่วยเลี้ยงชาวบ้าน

เพื่อสนับสนุนให้เกิดป่าชุมชน กฎหมายป่าชุมชนจะต้องเอื้อในการที่ชาวบ้านจะสร้างป่าชุมชนขึ้น ป่าดังกล่าวจะต้องให้ชาวบ้านเป็นผู้ดูแล มีกรรมการดูแล ออกกฎควบคุมการใช้ประโยชน์จากป่า มีอาสาสมัครมาช่วยดู และมีบทลงโทษสำหรับคนที่ฝ่าฝืน จากประสบการณ์ที่เคยวิจัยป่าชุมชน และจากข้อมูลที่ได้จากการวิจัยครั้งนี้ เชื่อเหลือเกินว่าหากป่าชุมชนเป็นป่าที่ชาวบ้านดูแลรักษาและใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน ชาวบ้านจะต้องรักษาป่าเขาตลอดไป รัฐไม่ต้องเสียงบประมาณดูแล กรมป่าไม้ตั้งเมื่อ พ.ศ. 2439 สถิติป่าที่ลดลงตามลำดับก็พิสูจน์ให้เห็นแล้วว่า ลำพังกรมป่าไม้รักษาป่าไม่ได้ เพราะกรมป่าไม้ทำให้ชาวบ้านเห็นว่าป่าไม้ไม่ใช่ของเขา ไม่ยอมให้เขาใช้ประโยชน์

---

[1] รายละเอียดโปรดดูจากตาราง 38 ในภาคผนวก

นอกจากนี้รัฐบาลอาจสนับสนุนให้ชาวบ้านตั้งป่าชุมชน โดยจัดประกวดป่าชุมชน หมู่บ้านใดมีระบบบริหารจัดการป่าที่ดี รักษาป่าได้ดี และใช้ประโยชน์อย่างคุ้มค่าและยั่งยืน โดยให้รางวัลเป็นเงินเอามาตั้งกองทุนเกษตรยั่งยืน/เกษตรผสมผสาน หรือทำเกษตรอื่นๆ ที่ไม่ใช่พื้นที่มาก เช่น การปลูกผัก หมู่บ้านละ 1 ล้านสำหรับหมู่บ้านที่ชนะเลิศระดับตำบล และ 2 ล้านสำหรับหมู่บ้านชนะเลิศระดับอำเภอ เงินกองทุนนี้ให้ชาวบ้านบริหารจัดการหมุนเวียนในหมู่บ้านไม่ต้องคืนรัฐบาล

1.2) ข้อเสนอแนะต่อกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ โดยเฉพาะกรมส่งเสริมการเกษตร ใน 2 เรื่อง คือ (1) เกษตรผสมผสาน หรือเกษตรยั่งยืน (2) การส่งเสริมการปลูกผักหลายชนิดเพื่อบริโภคและขาย

ในเรื่องเกษตรผสมผสานหรือเกษตรยั่งยืน ได้พิสูจน์ให้เห็นแล้วว่าเป็นอาชีพที่น่าสนับสนุนมาก เพราะ (1) มีรายได้ทุกระยะ เพราะปลูกทั้งข้าว พืชผักสวนครัวนานาชนิด ไม้ผล เลี้ยงปลา ในขณะที่ทำนาจะมีรายได้ครั้งเดียว (2) ลดรายจ่ายด้านอาหารได้อย่างมาก เพราะสิ่งที่ปลูกและเลี้ยงเป็นอาหารได้หมด (3) มีอำนาจต่อรองกับตลาดสูง เพราะผลิตหลายชนิด ซึ่งออกผลผลิตไม่พร้อมกัน จึงไม่ออกสู่ตลาดในคราวเดียวกัน ซึ่งจะถูกตลาดกดราคาแน่นอน (4) การทำเกษตรผสมผสานต้องใช้แรงงานอย่างเข้มข้นตลอดปี จึงทำให้แรงงานไม่ต้องทิ้งถิ่น ทำให้ครอบครัวอบอุ่นสุขภาพจิตก็ดี สุขภาพกายก็ดี เพราะได้ออกกำลังกายทุกวัน อยู่กับอากาศบริสุทธิ์ ซึ่งต่างจากชีวิตในเมืองที่เต็มไปด้วยมลพิษและวิถีชีวิตที่เครียด ว้าเหว่ ขาดความอบอุ่น แม้รายได้จะสูงกว่าทำเกษตร แต่คุณภาพชีวิตต่ำ

ในเรื่องการปลูกผักหลายชนิดเป็นอาชีพที่ควรส่งเสริม เพราะพิสูจน์แล้วว่าดีกว่าปลูกพืชพาณิชย์เพียงอย่างเดียว คือ (1) ใช้พื้นที่น้อย เพียง 1-3 ไร่ก็ทำได้ ทำให้ไม่ต้องบุกรุกป่า (2) มีรายได้เร็ว และมีรายได้เป็นระยะๆ เพียงเดือนเดียวก็มีผักออกขายแล้ว ทำให้เงินลงทุนได้กลับคืนมาเร็ว หากต้องกู้มาก็ไม่ต้องเสียดอกเบี้ยนาน (3) ลดรายจ่ายด้านอาหารของครัวเรือนได้ส่วนหนึ่ง (4) มีการใช้แรงงานอย่างเข้มข้น ทำให้แรงงานไม่ต้องทิ้งถิ่น ครอบครัวอบอุ่น (5) รายได้ต่อไร่สูง กำไรต่อไร่สูง ประมาณ 16,000-18,000 บาทต่อการปลูกผัก 1 งวด

การสนับสนุนทั้งเกษตรผสมผสานและการปลูกผักหลายชนิด อาจทำคล้ายๆ กัน คือ รัฐจัดหาเงินให้กู้รายละ 4 หมื่น ถึง 1 แสนบาท ดอกเบี้ยต่ำ (6-10%/ปี) และปลอดหนี้ 2-3 ปี ที่เสนอเช่นนี้เพราะการทำอาชีพทั้ง 2 อย่างนี้ต้องลงทุน เช่น การทำเกษตรผสมผสานต้องมีสระน้ำขนาดใหญ่เอาไว้เลี้ยงปลา และเอาน้ำไว้รดพืชผักสวนครัวและไม้ผล มีเครื่องสูบน้ำ ส่วนการปลูกผักหลายชนิดก็ต้องมีแหล่งน้ำ อาจจะเป็นการเจาะน้ำบาดาล แล้วใช้เครื่องปั๊มน้ำ หรือมีสระขนาด

ใหญ่ ต้องใช้สายยางที่ยาวมากเวลารดน้ำผัก ค่าปุ๋ย ต้องมีรถไถเดินตาม สิ่งต่างๆ เหล่านี้ต้องใช้เงินลงทุน การปลูกผักถ้ามีผู้ปลูกมากรายอาจมีปัญหาเรื่องตลาด ต้องส่งเสริมการแปรรูปเป็นผักดอง ซึ่งเป็นการเพิ่มมูลค่าและอำนาจต่อรอง แต่การลงทุนสูง 3-4 หมู่บ้าน รวมตัวเป็นสหกรณ์ ร่วมทุนกันผลิตและจำหน่าย โดยเลือกผลิตผักที่ราคาขายสดต่ำ ส่วนผักที่ขายสดได้ราคาสูงก็ขายสด

1.3) ข้อเสนอแนะต่อรัฐบาลและรัฐสภาในเรื่องกระจายกรรมสิทธิ์ในที่ดิน จากผลการวิจัยพบว่า มีครัวเรือนในชนบทอีสานร้อยละ 18.2 ไม่มีที่ดินทำกินเลย คนกลุ่มนี้จำเป็นต้องทิ้งถิ่นไปหากินในภาคอื่น หรือหากจะอยู่ในชุมชนของตนก็ต้องเช่าที่ดินหรือไม่ก็รับจ้าง ซึ่งเป็นอาชีพที่ไม่มั่นคง เพื่อลดความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจ สังคม รัฐสภาน่าจะออกกฎหมายเก็บภาษีที่ดินจากบุคคลที่มีที่ดินเกินกว่า 40 ไร่ (ในภาคอีสานมีครัวเรือนร้อยละ 4.7 ที่มีที่ดินเกิน 40 ไร่) ในอัตราไร่ละ 1,000 บาท/ปี เฉพาะในส่วนที่เกิน 40 ไร่ หากเป็นที่ดินที่ปล่อยรกร้างไม่ทำประโยชน์ให้เก็บภาษีไร่ละ 3,000 บาท/ปี ถ้าใครมีที่ดินเกิน 100 ไร่ ให้เก็บภาษีไร่ละ 2,000 บาท/ปี ถ้าเป็นที่ดินที่ปล่อยรกร้างไม่ทำประโยชน์ ให้เก็บภาษีไร่ละ 4,000 บาท/ปี อัตราภาษีนี้ให้ปรับปรุงเพิ่มทุกๆ 10 ปี วิธีการดังกล่าวนี้น่าจะเป็นมาตรการที่ทำให้มีการกระจายการถือครองที่ดิน และใช้ที่ดินให้เป็นประโยชน์อย่างเต็มที่ การกักตุนที่ดินจะหมดไป อนึ่ง ผู้ที่มีที่ดินมากและประสงค์จะขายที่ดินให้กับรัฐ รัฐบาลน่าจะซื้อเอาไว้ในราคาที่เป็นธรรม โดยจ่ายเงินเป็นพันธบัตร มารับเงินได้ 5-10 ปี โดยมีดอกเบี้ยให้เล็กน้อย แล้วนำที่ดินไปขายให้กับเกษตรกรไร้ที่ดิน หรือมีที่ดินไม่ถึง 10 ไร่ ซึ่งประสงค์จะทำการเกษตรจริงๆ ด้วยการผ่อนส่ง 10-15 ปี โดยคิดดอกเบี้ยต่ำที่สุด (ร้อยละ 3-5/ปี)

1.4) ข้อเสนอแนะต่อกรมส่งเสริมการเกษตร ในเรื่องการรณรงค์ให้ใช้ปุ๋ยน้ำชีวภาพ[1] ปุ๋ยหมัก สมุนไพรขับไล่แมลง เพื่อลดค่าใช้จ่ายในการซื้อปุ๋ยเคมี ซึ่งเป็นต้นทุนการผลิตที่สำคัญของเกษตรกรขณะนี้ และส่วนมากนำเข้าจากต่างประเทศ (ปี 2542 ไทยนำเข้าปุ๋ย 17,189 ล้านบาท) และป้องกันมิให้ดินเสื่อมลงไปกว่านี้ ควรรณรงค์ให้เกษตรกรหันมาทำปุ๋ยน้ำชีวภาพและปุ๋ยหมักขึ้นใช้เอง เพราะปุ๋ยดังกล่าวเกษตรกรสามารถทำได้ง่ายๆ จากวัสดุในท้องถิ่น หากทำปุ๋ยน้ำชีวภาพก็เพียงซื้อกากน้ำตาล ซึ่งราคาถูกมาก เพราะเป็นกากเหลือจากกระบวนการผลิตน้ำตาลที่เดิมโรงงานก็ทิ้งไปเปล่าๆ อยู่แล้ว ส่วนปุ๋ยหมักจะต้องทำควบคู่ไปกับการส่งเสริมให้เลี้ยงวัว ควาย เป็ด ไก่ หมู มูลของมันเอามาทำปุ๋ยหมักร่วมกับฟางหรือเศษพืชที่กำจัด วัวควายยังเป็นสัตว์ที่ขายได้ราคาไม่มีตก เพราะตลาดต้องการในประเทศต้องการมาก บ้านอาหวดซึ่งเคยเป็นหมู่บ้านที่ยากจน

---

[1]ตัวอย่างสูตรปุ๋ยน้ำชีวภาพ โปรดดูได้ในตาราง 35 ในภาคผนวก

ที่สุดในภาคอีสาน หลังจากเลี้ยงวัวได้ 10 กว่าปี ฐานะก็ดีขึ้นมาก การรณรงค์อาจทำได้ง่ายๆ โดยใช้สื่อของรัฐ เช่น สถานีวิทยุ สถานีโทรทัศน์ในรายการเกษตร หรือทำแผ่นพับแจกฟรีผ่านผู้ใหญ่บ้านและเกษตรตำบล

ส่วนสมุนไพรขับไล่แมลง[1] ก็พบว่าได้ผลดี แม้จะไม่เท่ายาฆ่าแมลง แต่ก็มีผลในด้านการป้องกันแมลงไม่ให้มารบกวนพืชผล วิธีทำก็ไม่ยุ่งยาก เกษตรกรสามารถทำได้เอง โดยใช้สมุนไพรที่ปลูกขึ้นมา ผลดีอย่างยิ่งของการใช้สมุนไพรกำจัดแมลง นอกจากลดการนำเข้ายาฆ่าแมลง (ปี 2542 ไทยจ่ายเงินซื้อยาฆ่าแมลงจากต่างประเทศ 6,417 ล้านบาท) แล้วจะเป็นผลดียิ่งต่อสุขภาพทั้งคนฉีดและผู้บริโภค ซึ่งจะช่วยลดการเจ็บป่วยจากการบริโภคสารพิษปนเปื้อนในอาหารทุกวัน แน่นอนเป็นการช่วยลดค่าใช้จ่ายในการรักษาพยาบาลด้วย ในปัจจุบันคนเมืองส่วนมากเริ่มเห็นพิษภัยของยาฆ่าแมลงในพืชผัก ยินดีที่จะจ่ายเงินซื้อพืชผักที่ปลอดสารพิษ แม้ว่าราคาจะสูงกว่าผักทั่วไปก็ตาม ตลาดของพืชผักปลอดสารพิษจึงมีแต่จะกว้างขึ้นเรื่อยๆ

2) ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับการวิจัย

2.1) ตัวแปรที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านมีมากมาย แต่ตัวแปรที่สำคัญที่พอจะนำมาเป็นดัชนีชี้ความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้าน หรือชี้ให้เห็นความสามารถในการพึ่งตนเองได้สูง ดัชนีนี้น่าจะเป็นประโยชน์สำหรับนักวิจัย หรือผู้ที่ลงไปประเมินความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจของชุมชนในความหมายของการพึ่งตนเองได้สูง พบว่ามี 4 ดัชนี (โปรดดูตาราง 9.1) คือ

(1) รายได้ภาคเกษตรสูง แสดงว่าครัวเรือนส่วนใหญ่พึ่งตนเองได้ ในชนบทอีสานปัจจุบันรายได้เฉลี่ยมาจากภาคเกษตรร้อยละ 39.7 แต่ตัวเลขนี้เก็บเฉพาะที่เป็นเงินสดเท่านั้น ที่จริงถ้ารวมผลผลิตข้าวส่วนที่แต่ละครัวเรือนไม่ได้ขาย เก็บไว้บริโภค ซึ่งหากตีเป็นเงินแล้วมีถึงครัวเรือนละ 9,688 บาท ถ้ารวมกับรายได้ภาคเกษตรที่เป็นเงิน 38,500 บาท หรือร้อยละ 46.8 ของรายได้ทั้งหมด (รายได้รวมเพิ่มเป็น 82,324 บาท) หากรวมผักธรรมชาติ ปลา แมลง ฯลฯ ที่ชาวบ้านจับมาเป็นอาหาร ฟืนที่เก็บจากป่า แล้วตีเป็นเงิน รายได้จากภาคเกษตรจะต้องเกินกว่าครึ่งหนึ่งของรายได้ทั้งหมด รายได้ที่ไม่ใช่เป็นตัวเงินเป็นสิ่งที่นักวิจัยต้องคำนึงถึงด้วย

(2) จำนวนครัวเรือนที่มีแรงงานไปทำงานต่างถิ่นน้อย

(3) จำนวนแรงงานไปทำงานต่างถิ่นน้อย

---

[1]ตัวอย่างสูตรสมุนไพรขับไล่แมลง โปรดดูได้ในตาราง 36 ในภาคผนวก

ดัชนีตัวที่ (2) และ (3) มักจะไปด้วยกัน กล่าวคือ ถ้าหากหมู่บ้านใดมีการใช้แรงงานในพื้นที่เข้มข้น ก็จะมีแรงงานไปทำงานต่างถิ่นน้อย ทั้งนับครัวเรือนหรือนับจากจำนวนแรงงานทั้งหมด การที่มีแรงงานไปทำงานต่างถิ่นมาก เป็นดัชนีชี้ว่ามีงานในพื้นที่ให้ทำน้อย ชุมชนพึ่งตัวเองได้น้อย

(4) จำนวนครัวเรือนที่ไม่มีที่ทำกิน

ที่ทำกินเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญที่สุดของครัวเรือนอาชีพเกษตร หากไม่มีที่ทำกินก็พึ่งตนเองไม่ได้ ต้องไปเช่า หรือไปเป็นลูกจ้าง หรือไปทำงานนอกเกษตรไปเลย หากตัวเลขครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินต่ำหรือเป็น 0 แสดงว่าชุมชนนั้นมีการพึ่งตัวเองได้สูง แต่ถ้าครัวเรือนไม่มีที่ดินมีจำนวนมาก การพึ่งตัวเองก็ยิ่งต่ำ

ตัวเลขดัชนีทั้ง 4 ตัวนี้ พบว่า ชุมชนที่มีความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจหรือพึ่งตัวเองได้สูง จะได้ P ทั้งหมด หรืออย่างน้อย 3 ใน 4 ตรงกันข้ามกับชุมชนที่ไม่มีความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจ หรือพึ่งตัวเองได้น้อย จะได้ F ทั้งหมด หรืออย่างน้อย 2 ใน 4

ส่วนอาชีพหลักในพื้นที่ พบว่า อาชีพในพื้นที่ที่ทำให้ชุมชนพึ่งตนเองได้สูง คือ อาชีพที่ใช้แรงงานเข้มข้น อันได้แก่ การปลูกผัก และทำเกษตรอย่างอื่นด้วย เช่น ทำนาปี-ทำนาปรัง ชุมชนที่ทำนาปรังด้วยจะมีความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจมากกว่าชุมชนที่ทำนาปีเพียงอย่างเดียว

ตัวแปรอื่น เช่น รายได้-รายจ่าย ขนาดพื้นที่ทำกินเฉลี่ยต่อครัวเรือน ไม่พบว่าสัมพันธ์กับความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจ รวมทั้งรายได้ที่เกินดุลก็ไม่พบว่าสัมพันธ์กับความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจ หรือการพึ่งตนเอง เพราะรายได้อาจจะมาจากรายได้ภาคนอกเกษตรมากกว่าก็ได้

2.2) การวิจัยที่เกี่ยวกับเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านที่ควรศึกษาต่อไป เพราะเป็นประเด็นที่สำคัญ แต่มีผู้ศึกษาน้อยมาก ก็คือ แรงงานส่วนหนึ่งไปทำนอกเกษตร ยังไม่กลับหมู่บ้าน และไม่ได้ส่งเงินกลับ (บางส่วนย้ายทะเบียนบ้านออกไปแล้ว) จึงทำให้ขาดข้อมูลของแรงงานเหล่านี้ไป ไม่ทราบว่ามีรายได้รายจ่ายเท่าใด พอใช้หรือไม่ มีชีวิตความเป็นอยู่อย่างไร มีจำนวนแรงงานเท่าใด และท้ายที่สุดพวกเขาเหล่านี้จะกลับมาอยู่หมู่บ้านหรือไม่ เพราะเหตุใดจึงกลับ เพราะเหตุใดจึงไม่กลับ วิธีศึกษาอาจทำได้ 2 ทาง คือ ทางแรก สืบที่อยู่จากญาติที่อยู่ในหมู่บ้าน แล้วตามไปยังแหล่งที่เขาทำงาน วิธีนี้ค่าใช้จ่ายในการวิจัยจะสูงมาก วิธีที่สองคือ ลงไปศึกษาในโรงงาน หรือสถานประกอบการที่มีแรงงานอีสานมากๆ เมื่อได้ตัวและสัมภาษณ์ได้แล้วก็หาทางศึกษาย้อนรอยกลับไปยังบ้านเกิดของแรงงานเหล่านี้ วิธีหลังน่าจะมีค่าใช้จ่ายน้อยกว่า

ตาราง 9.1 ดัชนีชี้ความเข้มแข็งของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน

หมู่บ้าน		ดัชนี								
		(1) รายได้ภาคเกษตร (ร้อยละ)		(2) ครัวเรือนที่มีแรงงานไปทำงานต่างถิ่น (ร้อยละ)		(3) จำนวนแรงงานที่ไปทำงานต่างถิ่น (ร้อยละ)		(4) ครัวเรือนที่ไม่มีที่ทำกิน (ร้อยละ)		อาชีพหลักในพื้นที่หมู่บ้าน
			ระดับคะแนน		ระดับคะแนน		ระดับคะแนน		ระดับคะแนน	
ก. หมู่บ้านที่มีความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจ (พึ่งตนเองสูง)										
1. บ.วังสวาบ	(ขอนแก่น)	75.2	P	21.2	P	17.7	P	17.0	P	ทำไร่อ้อย ข้าวโพด ถั่วแดง และนาปี
2. บ.ท่าแก	(ชัยภูมิ)	62.6	P	41.4	P	20.8	P	17.7	P	ทำนาปี-นาปรัง-ปลูกผัก
3. บ.โนนแดง	(กาฬสินธุ์)	58.8	P	42.7	P	31.3	F	9.8	P	ทำนาปี-นาปรัง
4. บ.โคกเจริญ	(บุรีรัมย์)	54.2	P	39.3	P	24.7	P	16.4	P	ทำนาปี ปลูกผัก
5. บ.กาเจาะ	(สุรินทร์)	53.9	P	48.6	F	28.4	P	8.3	P	ทำนาปี ปลูกผัก
6. บ.ดอนน้อย	(มหาสารคาม)	40.1	P	32.4	P	20.2	P	12.2	P	ทำนาปี-นาปรัง-ปลูกผัก
7. บ.ตระแสง	(สุรินทร์)	27.5	F	43.1	P	27.7	P	9.0	P	ทำนาปี

ตาราง 9.1 ดัชนีชี้ความเข้มแข็งของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน (ต่อ)

หมู่บ้าน		ดัชนี								
		(1) รายได้ภาคเกษตร (ร้อยละ)		(2) ครัวเรือนที่มีแรงงานไปทำงานต่างถิ่น (ร้อยละ)		(3) จำนวนแรงงานที่ไปทำงานต่างถิ่น (ร้อยละ)		(4) ครัวเรือนที่ไม่มีที่ทำกิน (ร้อยละ)		อาชีพหลักในพื้นที่หมู่บ้าน
			ระดับคะแนน		ระดับคะแนน		ระดับคะแนน		ระดับคะแนน	
ข. หมู่บ้านที่เศรษฐกิจไม่เข้มแข็ง (พึ่งภายนอกสูง)										
1. บ.ท่าสะอาดใต้	(หนองคาย)	11.7	F	65.1	F	65.5	F	27.0	F	ทำนาปี-ทำไร่-ทำเกลือ
2. บ.โนนม่วง	(ร้อยเอ็ด)	14.8	F	51.7	F	36.3	F	20.7	F	ทำนาปี-ปั้นเตา
3. บ.โนนเปลือย	(ชัยภูมิ)	26.9	F	49.8	F	28.5	P	13.8	P	ทำนาปี-ทำไร่อ้อย
4. บ.บัว	(สกลนคร)	28.0	F	35.5	P	19.6	P	26.0	F	ทำนาปี-ทำไร่มัน
5. บ.อาหวด	(ศรีสะเกษ)	45.8	P	56.4	F	28.8	P	25.5	F	ทำนาปี-เลี้ยงวัว
ค่าเฉลี่ย 12 หมู่บ้าน		39.7		45.1		29.0		18.2		

ที่มา : *ตาราง 25, 38*

(1) P คือ สูงกว่าค่าเฉลี่ย คือ ร้อยละ 39.7 F คือ ต่ำกว่าค่าเฉลี่ย

(2) P คือ ต่ำกว่าค่าเฉลี่ย คือ ร้อยละ 45.1 F คือ สูงกว่าค่าเฉลี่ย

(3) P คือ ต่ำกว่าค่าเฉลี่ย คือ ร้อยละ 29.0 F คือ สูงกว่าค่าเฉลี่ย

(4) P คือ ต่ำกว่าค่าเฉลี่ย คือ ร้อยละ 18.2 F คือ สูงกว่าค่าเฉลี่ย

บรรณานุกรม

1. ข้อมูลเอกสาร

กองทะเบียน กรมมหาดไทย. **การสำรวจสำมะโนครัวทั่วราชอาณาจักร พุทธศักราช 2480 ประชากร เล่มที่ 3 อาชีพ.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรมรถไฟ. 2484.

กองทะเบียน กรมมหาดไทย. **การสำรวจสำมะโนครัวทั่วราชอาณาจักร พุทธศักราช 2480 ประชากร เล่มที่ 4 การเกษตร.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรมรถไฟ. 2485.

กองทะเบียน กรมมหาดไทย. **การสำรวจสำมะโนครัวทั่วราชอาณาจักร พุทธศักราช 2490 ประชากร เล่มที่ 1.** ประชากรจำแนกตามลักษณะท้องที่ต่างๆ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาดไทย. 2496.

กองทะเบียน กรมมหาดไทย. **การสำรวจสำมะโนครัวทั่วราชอาณาจักร พุทธศักราช 2490 ประชากร เล่มที่ 3.** ประชากรจำแนกตามการสมรส. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา. 2496.

กองบรรณาธิการสยามใหม่. **ไทยสภาพล้มละลาย.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อาทิตย์. 2525.

ก่อ สวัสดิพาณิชย์. **อีสานเมื่อวันวาน.** นนทบุรี : สำนักพิมพ์ บริษัท พี. วาทิน พับลิเคชั่น จำกัด. 2533.

กังวาน วงศ์วัฒนโสภณ และ สุมาลี เกตุชาติ. "การศึกษากรณีลูกจ้างภาคอุตสาหกรรมในบริษัทผลิตผมปลอม". **เอกสารการประชุมเชิงปฏิบัติการ เรื่อง สถานภาพคนจนและคนด้อยโอกาสในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** โรงแรมทองธารินทร์ จ.สุรินทร์, 9 เมษายน 2545.

การข้าว, กรม. **เนื้อที่และผลผลิตข้าวของการดำนา ระยะ 26 ปี พุทธศักราช 2480-2505.** กรุงเทพฯ : ม.ป.ท., ม.ป.ป.

การปกครอง, กรม. **พออยู่พอกิน.** กรุงเทพฯ : กรมการปกครอง. 2542.

เกษตร, สำนักงานปลัดกระทรวง. **การศึกษาเศรษฐกิจการเกษตรของจังหวัดร้อยเอ็ด มหาสารคาม และกาฬสินธุ์.** กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตร. 2506.

เกษตราธิการ, กระทรวง. **คำแปลรายงานคณะผู้เชี่ยวชาญขององค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติสำหรับประเทศไทย.** กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตราธิการ. 2492.

ไกรสร คือประโคน. **เศรษฐศาสตร์ที่ดิน.** กรุงเทพฯ : คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2531.

คณะกรรมการนโยบายพลังงานแห่งชาติ, สำนักงาน. ปัญหาไฟฟ้าดับเมื่อวันที่ 22 พฤษภาคม 2545. **มติชน.** 3 มิถุนายน 2545.

คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, สำนักงาน. แนวคิดการประยุกต์เศรษฐกิจพอเพียงกับโครงสร้างการผลิตที่เหมาะสม". **การสัมมนาประจำปี 2542 เรื่อง เศรษฐกิจพอเพียง.** กรุงเทพฯ : มูลนิธิชัยพัฒนา. 2542.

คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, สำนักงาน. **ผลิตภัณฑ์ภาคและจังหวัด ฉบับปี 2522.** กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. 2524.

คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, สำนักงาน. **ผลิตภัณฑ์ภาคและจังหวัด อนุกรมใหม่ พ.ศ. 2524-2530.** กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2532.

คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, สำนักงาน. **ผลิตภัณฑ์ภาคและจังหวัด ฉบับ พ.ศ. 2531.** กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2533.

คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, สำนักงาน. **แผนพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่สี่ พ.ศ. 2520-2524.** กรุงเทพฯ : บริษัทตะวันนา จำกัด. 2520.

คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, สำนักงาน. **สถิติผลิตภัณฑ์ภาคและจังหวัด ฉบับปี พ.ศ. 2542.** กรุงเทพฯ : สำนักนายกรัฐมนตรี. 2544.

คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น. **การตลาดของพืชไร่ที่สำคัญในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. 2520.** ขอนแก่น : คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2521.

คมสัน หุตะแพทย์ และคณะ (บ.ก.). **ผืนดินคือชีวิต วิถีการเกษตรแบบผสมผสานเพื่อการพึ่งตนเอง.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา. 2533.

คานธี, มหาตมา. **คำตอบอยู่ที่หมู่บ้าน.** กรุงเทพฯ : มูลนิธิโกมลคีมทอง. 2528.

คำพล พัวพาณิชย์. **เศรษฐศาสตร์ที่ดินเบื้องต้น.** กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. 2535.

จรินทร์ เทศวานิช. **รายงานผลวิจัย เรื่อง การศึกษาความต้องการฝึกอบรมและการใช้เทคโนโลยีทางการเกษตรของเกษตรกรในประเทศไทย.** กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ บางเขน. 2522.

จรินทร์ เทศวานิช. **รายงานผลการวิจัยเรื่อง วิเคราะห์การขยายตัวของรายได้ทางสาขาเกษตรที่เกิดจากความก้าวหน้าทางวิชาการ.** กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ บางเขน. 2521.

เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง (บ.ก.). **วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า**. กรุงเทพฯ : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา. 2534.

จันทรแรม ศิริโชค จันทรทัต, ม.ร.ว. **งานแปลของสภาวิจัยแห่งชาติ อันดับ 10 เรื่อง ความจำเริญทางเศรษฐกิจตามลำดับขั้น.** กรุงเทพฯ : สภาวิจัยแห่งชาติ, 2508.

จุลสารไทยคดีศึกษา. **ที่ดิน-แรงงาน-ทุน และรัฐไทย.** ปีที่ 4 ฉบับที่ 2 ธันวาคม 2529. กรุงเทพฯ : สถาบันไทยคดีศึกษา.

จุฬาพร โชติช่วงนิรันทร์. **ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน บ้านโปโล.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2527.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. **แนวคิดเศรษฐกิจชุมชน ข้อเสนอทางทฤษฎีในบริบทต่างสังคม.** ม.ป.ท. 2544.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. **ประวัติศาสตร์การปฏิวัติอุตสาหกรรมเปรียบเทียบ.** กรุงเทพฯ : ศูนย์ศึกษาเศรษฐศาสตร์การเมือง คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2536.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. **พัฒนาการเศรษฐกิจไทย.** กรุงเทพฯ : ม.ป.ท. 2511.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. **เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์. 2527.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ. **ทฤษฎีและแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนชาวนา.** กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) และมูลนิธิภูมิปัญญา. 2541.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ. **เศรษฐศาสตร์กับประวัติศาสตร์ไทย.** กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์. 2524.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ ประนุช ทรัพยสาร. "อุดมการขบถผู้มีบุญอีสาน". ใน **ความเชื่อพระศรีอาริย์และกบฏผู้มีบุญในสังคมไทย.** พรเพ็ญ ฮั่นตระกูล และ อัจฉราพร กมุทพิสมัย บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์. 2527.

ชลประทาน, กรม. **โครงการชลประทานที่สร้างเสร็จแล้วถึงปีงบประมาณ 2520 และกำลังก่อสร้างในปีงบประมาณ 2521.** กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. 2521.

ชลประทาน, กรม. **โครงการชลประทานที่สร้างเสร็จแล้วถึงสิ้นปีงบประมาณ 2524 และกำลังก่อสร้างในปีงบประมาณ 2525 (โครงการขนาดกลาง).** กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2525.

ชลประทาน, กรม. **โครงการชลประทานที่สร้างเสร็จแล้วถึงสิ้นปีงบประมาณ 2524 และกำลังก่อสร้างในปีงบประมาณ 2525 (โครงการขนาดเล็ก).** กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2525.

ชลประทาน, กรม. **สถิติโครงการชลประทาน โครงการขนาดใหญ่และขนาดกลางที่สร้างเสร็จแล้วถึงสิ้นปีงบประมาณ 2532.** กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. 2533.

ชลประทาน, กรม. **โครงการชลประทานประเภทต่างๆ ที่สร้างเสร็จแล้วถึงสิ้นปีงบประมาณ 2510 และที่กำลังก่อสร้างในปีงบประมาณ 2511.** กรุงเทพฯ : กระทรวงพัฒนาการแห่งชาติ, 2511.

ชลประทาน, กรม. **สถิติโครงการชลประทาน.** กรุงเทพฯ : กรมชลประทาน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2533.

ชลประทาน, กรม. **สถิติโครงการชลประทานที่สร้างเสร็จในปีงบประมาณ 2542.** กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. 2543.

ชนิดา เจริญวงษ์. "บทสำรวจความคิด ความเข้าใจ และการปฏิบัติตามแนวทฤษฎีใหม่". **การสัมมนาประจำปี 2542 เรื่อง เศรษฐกิจพอเพียง.** กรุงเทพฯ : มูลนิธิชัยพัฒนา. 2542.

ชอบ ดีสวนโคก และคณะ. **รายงานการวิจัยเรื่อง ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจลุ่มแม่น้ำชี ระหว่าง พ.ศ. 2476-2526 กรณีสามหมู่บ้านในจังหวัดร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ และขอนแก่น.** ขอนแก่น : มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2529.

ชอบ ดีสวนโคก และคณะ. **รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชนลุ่มแม่น้ำมูล ตั้งแต่ พ.ศ. 2475 ถึงปัจจุบัน.** กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2532.

ชอบ ดีสวนโคก และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต. **รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการผลิตพืชเศรษฐกิจกับภาวะหนี้สินในหมู่บ้านอีสาน : กรณีศึกษา บ้านวังตะเข้ ต.วังตะเข้ อ.หนองบัวระเหว จ.ชัยภูมิ.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2533.

ชัยวัฒน์ วิบูลย์สวัสดิ์. "การดำเนินนโยบายเศรษฐกิจของไทย ระหว่างปี พ.ศ. 2523-2530". **หนึ่งทศวรรษเศรษฐกิจไทย.** กรุงเทพฯ : สถาบันพัฒนาหนังสือพิมพ์แห่งประเทศไทย และมูลนิธิหนังสือพิมพ์แห่งเอเชีย. 2536.

ชื่น ศรีสวัสดิ์. **รายงานการวิจัยป่าชุมชน หมู่บ้านไผ่ ตำบลไผ่ อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2535.

ชุมพล แนวจำปา. **การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน พ.ศ. 2443-2468.** วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2528.

ไชยยงค์ ชูชาติ. **เศรษฐกิจการเกษตรแห่งประเทศไทย.** กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2503.

ไชยยงค์ ชูชาติ และคณะ. **ปัญหาการผลิตและการตลาดที่มีต่อการขยายตัวของปอแก้ว พ.ศ. 2507.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสภาวิจัยแห่งชาติ.

ไชยยงค์ ชูชาติ และ โสภิณ ทองปาน. **เศรษฐกิจการค้าข้าวของไทย.** กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา. 2503.

ซิมเมอร์แมน, คาร์ล. **การสำรวจเศรษฐกิจในชนบทแห่งสยาม.** แปลโดย ซิม วีระไวทยะ. พระนคร : โรงพิมพ์ศรีหงส์. 2477.

ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ. **"แนวคิดเชิงทฤษฎีและบททดลองเสนอเกี่ยวกับธุรกิจชุมชน"** ใน**หนึ่งครัวเรือน สองวิถีการผลิต ทางออกวิกฤติเศรษฐกิจไทย.** เศรษฐศาสตร์การเมือง (เพื่อชุมชน) ฉบับที่ 6. 2541.

ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ. "เศรษฐกิจภาคประชาชน". **สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์.** 9-15 มีนาคม 2544: 24-25.

ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ (บ.ก.). **สวัสดิการโดยภาคชุมชน (2) กลุ่มผลิตภัณฑ์.** กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (ส.ก.ว.). 2544.

ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ. **หนึ่งครัวเรือน สองวิถีการผลิต ทางออกวิกฤติเศรษฐกิจไทย.** กรุงเทพฯ : เอดิสันเพรสโปรดักส์, 2541.

ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ และคณะ. **รายงานวิจัยเรื่อง การศึกษารูปแบบและความเป็นไปได้ในการจัดสวัสดิการโดยภาคชุมชน.** กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2544.

ณรงค์ หุตานุวัตร และคณะ. **รายงานผลการวิจัยเรื่อง ตัวจำกัดทางด้านเศรษฐกิจและสังคมที่มีต่อการผลิตทางเกษตรที่อาศัยน้ำฝนของภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง.** ขอนแก่น : คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2525.

ณรงค์ชัย อัครเศรณี และคณะ. **การจ้างงานของกิจการนอกฟาร์มในชนบทไทย.** กรุงเทพฯ : บรรษัทเงินทุนอุตสาหกรรมแห่งประเทศไทย. 2526.

ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. **พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของ "ท้องถิ่นนิยม" และ "ภูมิภาคนิยม" ในอีสานช่วงก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475.** อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางสุดใจ แซ่ลิ้ม 29 เมษายน 2543.

ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข. **รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรม : ศึกษากรณีหมู่บ้านนาป่าหนาด.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2529.

ดุษฎี กาฬอ่อนศรี และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข. **รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรม : ศึกษากรณีหมู่บ้านชาวเยอ.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2530.

เตช บุนนาค. **ขบถ ร.ศ. 121.** กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์. 2524.

เติม วิภาคย์พจนกิจ. **ประวัติศาสตร์อีสาน.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. 2530.

ทางหลวง, กรม. **รายงานประจำปี 2542 กรมทางหลวง.** กรุงเทพฯ : บริษัทเซเว่น พริ้นติ้ง กรุ๊ป. 2542.

ธีรชัย บุญมาธรรม. **ประวัติศาสตร์สังคมอีสานตอนบน พ.ศ. 2318-2450.** มหาสารคาม : สถาบันราชภัฏมหาสารคาม. 2536.

ทองโรจน์ อ่อนจันทร์ และ จรัญ ไทยานนท์. **การตลาดของพืชไร่ที่สำคัญในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. 2520.** ขอนแก่น : คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2521.

ธงไชย เพ็ชรรัตน์. **การพัฒนาการเกษตรเพื่อความมั่นคงของประเทศ.** กรุงเทพฯ : วิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร. 2534.

ธนะจักร เย็นบำรุง (บ.ก.). **ทางเลือกและศักยภาพชาวอีสาน.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2539.

ธนาคารทหารไทย จำกัด. **เอกสารการวิจัยเรื่อง ธุรกิจการเกษตร ภาค 2 ยาป้องกันและกำจัดศัตรูพืช.** กรุงเทพฯ : ธนาคารทหารไทย จำกัด. 2523.

ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ (แปล). **การก่อรูปของเศรษฐกิจก่อนระบบทุนนิยม.** กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. 2527.

ธวัช ปุณโณทก. **รายงานการวิจัยเอกสารใบลานอีสาน เรื่อง พื้นเวียง : การศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมอีสาน.** กรุงเทพฯ : กรมการฝึกหัดครู. 2523.

ธวัชชัย กุณวงศ์ และ สุรัตน์ วรางค์รัตน์. **2 ปีที่หมู่บ้านบัว ชาวกะเลิง.** สกลนคร : ศูนย์วัฒนธรรม วิทยาลัยครูสกลนคร. 2532.

ธัญญรัตน์ อติชาติ และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต. **รายงานวิจัยเรื่อง เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานห้าทศวรรษหลังสงครามโลกครั้งที่สอง (พ.ศ. 2488-2543) : กรณีศึกษา บ้านโนนม่วง.** กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย. 2544.

ธีรชัย บุญมาธรรม. **ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของหัวเมืองกาฬสินธุ์ พ.ศ. 2336-2450.** วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2528.

ธีรดา นามให. “ศึกษารูปแบบใหม่การจัดสวัสดิการเกษตรรายย่อยที่ทำการเกษตรแบบมีสัญญาผูกมัด” **เอกสารการประชุมเชิงปฏิบัติการ เรื่อง สถานภาพคนจนและคนด้อยโอกาสในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** โรงแรมทองธารินทร์ จ.สุรินทร์. ส.ก.ว. 9 เมษายน 2545.

ธีระพงษ์ วิกิตเศรษฐ และคณะ. **เศรษฐกิจของประเทศไทย : ปัญหาและนโยบาย.** กรุงเทพฯ : สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, ม.ป.ป.

นภาพร มนต์ทอง และ อุดม โคสิน. “การพัฒนาระบบสวัสดิการสำหรับคนยากจนและด้อยโอกาสในเขตชายแดนไทย-กัมพูชา”. **เอกสารการประชุมเชิงปฏิบัติการ เรื่อง สถานภาพคนจนและคนด้อยโอกาสในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** โรงแรมทองธารินทร์ จ.สุรินทร์, ส.ก.ว. 9 เมษายน 2545.

นิภาพร กุลมาตย์. **สภาพเศรษฐกิจของชุมชนบัวใหญ่ พ.ศ. 2474-2506.** วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม. 2541.

นิยดา กุลวาไชย. **ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการใช้เครื่องจักร ปุ๋ย และยาปราบศัตรูพืช ของชาวนาไทย.** วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2537.

นิรุบล อึ้งอารุณยะวี. **สภาพเศรษฐกิจของชุมชนบ้านไผ่ ระหว่างปี พ.ศ. 2476-2506.** วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม. 2543.

บรรพต ศรีจันทร์นิตย์. "การศึกษาผู้สูงอายุที่อยู่อาศัยในชุมชนแออัดเขตเทศบาลเมืองสุรินทร์". **เอกสารการประชุมเชิงปฏิบัติการ เรื่อง สถานภาพคนจนและคนด้อยโอกาสในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** โรงแรมทองธารินทร์ จ.สุรินทร์. ส.ก.ว. 9 เมษายน 2545.

บัญชร แก้วส่อง และคณะ. **รายงานการประเมินความก้าวหน้าการพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรรายย่อยภาคอีสาน ปีงบประมาณ 2544.** มูลนิธิพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืน (ประเทศไทย). 2545.

บัญชร แก้วส่อง และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต. **รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการผลิตพืชเศรษฐกิจกับภาวะหนี้สินในหมู่บ้านอีสาน : กรณีบ้านทุ่งใหญ่ อ.กันทรลักษณ์ จ.ศรีสะเกษ.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2533.

บัณฑิต ปิยะศิลป์ และคณะ. **เมล็ดพันธุ์สัญจร.** มหาสารคาม : โครงการนำร่องเพื่อพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรรายย่อยภาคอีสาน. 2544.

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยขอนแก่น. **การเสนอผลงานวิทยานิพนธ์ของนักศึกษาระดับบัณฑิตศึกษา ครั้งที่ 2.** ขอนแก่น : มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2543.

บัวพันธ์ พรหมพักพิง. **รายงานการวิจัยเรื่อง เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน ห้าทศวรรษ หลังสงครามโลกครั้งที่สอง กรณีบ้านท่า.** กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2545.

บุญญรักษ์ นิงสานนท์. **ประเทศไทย : 25 ปีแห่งการวางแผนพัฒนา (2504-2529) การประชุมสมัชชาวิชาการ เรื่อง ปัญหาและกระบวนการการวางแผนของชาติ.** กรุงเทพฯ : คณะเศรษฐศาสตร์ และสถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2529.

บุญยงค์ เกศเทศ และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต. **รายงานการวิจัยเรื่อง เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านดอนน้อย ตำบลโพนงาม อำเภอโกสุมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม.** กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.). 2545.

บุญยงค์ เกศเทศ และ อภิศักดิ์ โสมอินทร์. **รายงานวิจัยป่าชุมชนหมู่บ้านอีสานตอนกลาง.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2535.

บุญรอด แก้วกันหา. **การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2411).** วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518.

บำเพ็ญจิต แสงชาติ. "การพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจ : กรณีศึกษาผู้มีอาชีพถีบสามล้อในเขตเทศบาลนครขอนแก่น". **เอกสารการประชุมเชิงปฏิบัติการ เรื่อง สถานภาพคนจนและคนด้อยโอกาสในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** โรงแรมทองธารินทร์ จ.สุรินทร์. ส.ก.ว. 9 เมษายน 2545.

ปทุมรัตน์ อติชาติ. **การขยายตัวของชุมชนในเขตเทศบาลเมืองขอนแก่น ปี พ.ศ. 2505-2518.** วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม. 2543.

ประนุช ทรัพยสาร. **วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2394-2475.** วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

ประมวล กานต์รังสรรค์. **แบบแผนทางเศรษฐกิจของสังคมชาวนาในชนบทอีสาน : ศึกษากรณีบ้านกุดขอนแก่น อำเภอท่าคันโท จังหวัดกาฬสินธุ์.** ปริญญานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มศว. มหาสารคาม. 2531.

ประเวศ วะสี. **เศรษฐกิจพอเพียงและประชาสังคม แนวทางพลิกฟื้นเศรษฐกิจสังคม.** กรุงเทพฯ : หมอชาวบ้าน, 2542.

ประสิทธิ์ แก้วสิงห์. **การปรับปรุงการเกษตรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2435 – พ.ศ. 2453.** ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์) มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร, 2517.

ประสิทธิ์ คุณรัตน์. **ภูมิศาสตร์กายภาพภาคอีสาน.** ขอนแก่น : คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2530.

ประสิทธิ์ ไชยทองพันธ์. **สงครามคอมมิวนิสต์.** กรุงเทพฯ : สยามจดหมายเหตุ, 2522.

ประสิทธิ์ ประคองศรี และคณะ. **รายงานผลการวิจัยเรื่อง ระบบการจัดการพื้นที่สาธารณประโยชน์ของชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2537.

ประหยัด บุรณศิริ. **บทความทางวิชาการ.** กรุงเทพฯ : อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายประหยัด บุรณศิริ, 2513.

ปราณี ทินกร. “ความเหลื่อมล้ำของการกระจายรายได้ในช่วงสี่ทศวรรษของการพัฒนาประเทศ : 2504-2544”. **มติชน.** 12 มิถุนายน 2545 : 8.

ปราณี มัคนันท์. “ชะตากรรมของชาวนาไทย : กรณีศึกษาเกษตรกรรายย่อย (มีที่ดิน). **เอกสารการประชุมเชิงปฏิบัติการ เรื่อง สถานภาพคนจนและคนด้อยโอกาสในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** โรงแรมทองธารินทร์ จ.สุรินทร์. ส.ก.ว. 9 เมษายน 2545.

ปราณี วรรณปะเก. **การผลิตข้าวในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล ระหว่าง พ.ศ. 2489-2516.** วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม. 2537.

ปรีดา ประพฤติชอบ และคณะ. **ตรวจสอบเอกสารเกี่ยวกับเรื่อง แรงงานอพยพและการเคลื่อนย้ายแรงงาน และการจ้างงาน และการกระจายรายได้ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2536.

ปรีดา ประพฤติชอบ และคณะ. **รายงานการวิจัยเรื่อง แรงงานอพยพและการเคลื่อนย้ายแรงงานของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2536.

ปลัดกระทรวงเกษตร, สำนักงาน. **รายงานผลการศึกษาโครงการเศรษฐกิจการเกษตรและวางแผนไร่นาในจังหวัดกาฬสินธุ์ มหาสารคาม ร้อยเอ็ด.** กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตร, 2507.

ปศุสัตว์, กรม. **ข้อมูลเศรษฐกิจการปศุสัตว์ ประจำปี 2540.** กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. 2540.

ป๋วย อึ๊งภากรณ์ และคณะ. **เศรษฐกิจไทย : โครงสร้างกับการเปลี่ยนแปลง.** กรุงเทพฯ : ฝ่ายวิชาการ คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521.

ป๋วย อึ๊งภากรณ์ และ สุภาพ ยศสุนทร. **เศรษฐกิจแห่งประเทศไทย.** กรุงเทพฯ : บริษัทประมวลมิตร จำกัด, 2504.

แผนที่ทหาร, กรม. **แผนที่แขวงเวียงจันทน์.** ลำดับชุด 1501 S ระวาง NE 48-9 มาตราส่วน 1 : 250,000, 2523.

แผนที่ทหาร, กรม. **แผนที่แขวงสาระวัน.** ลำดับชุด 1501 S ระวาง ND 48-3 มาตราส่วน 1 : 250,000, 2526.

แผนที่ทหาร, กรม. **แผนที่จังหวัดขอนแก่น.** ลำดับชุด 1501 S ระวาง NE 48-13 มาตราส่วน 1 : 250,000, 2526.

แผนที่ทหาร, กรม. **แผนที่จังหวัดชัยภูมิ.** ลำดับชุด 1501 S ระวาง ND 48-1 มาตราส่วน 1 : 250,000, 2527.

แผนที่ทหาร, กรม. **แผนที่จังหวัดเพชรบูรณ์.** ลำดับชุด 1501 S ระวาง NE 47-16 มาตราส่วน 1 : 250,000, 2529.

แผนที่ทหาร, กรม. **แผนที่จังหวัดนครราชสีมา.** ลำดับชุด 1501 S ระวาง ND 48-5 มาตราส่วน 1 : 250,000, 2527.

แผนที่ทหาร, กรม. **แผนที่จังหวัดเลย.** ลำดับชุด 1501 S ระวาง ND 47-12 มาตราส่วน 1 : 250,000, 2521.

แผนที่ทหาร, กรม. **แผนที่จังหวัดสุรินทร์.** ลำดับชุด L 7017 ระวาง 5638 I มาตราส่วน 1 : 50,000, 2517.

แผนที่ทหาร, กรม. **แผนที่จังหวัดอุบลราชธานี.** ลำดับชุด 1501 S ระวาง ND-48-2 มาตราส่วน 1 : 250,000, 2526.

แผนที่ทหาร, กรม. **แผนที่เล่มของประเทศไทย : ความสูงต่ำของผิวโลก.** มาตราส่วน 1 : 2,500,000, 2519.

แผนที่ทหาร, กรม. **แผนที่อำเภอเซกา.** ลำดับชุด L 7017 ระวาง 5744 I มาตราส่วน 1 : 50,000, 2510.

แผนที่ทหาร, กรม. **แผนที่อำเภอด่านขุนทด.** ลำดับชุด L 7017 ระวาง 5339 II มาตราส่วน 1 : 50,000, 2512.

แผนที่ทหาร, กรม. **แผนที่อำเภอท่าตูม.** ลำดับชุด L 7017 ระวาง 5739 IV มาตราส่วน 1 : 50,000, 2518.

แผนที่ทหาร, กรม. **แผนที่อำเภอพนมไพร.** ลำดับชุด L 7017 ระวาง 5739 IV มาตราส่วน 1 : 50,000, 2518.

ฝ่ายวางแผนและพัฒนา ธนาคารทหารไทย จำกัด. **ธุรกิจการเกษตร ภาคที่ 5 สินเชื่อเพื่อการเกษตร.** กรุงเทพฯ : ธนาคารทหารไทย จำกัด, 2524.

พรพิไล เลิศวิชา. **ชาวนาลุ่มแม่น้ำชี.** กรุงเทพฯ : มูลนิธิหมู่บ้าน, 2532.

พรเพ็ญ ทับเปลี่ยน. **การวิเคราะห์การอยู่รอดของชุมชนในระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า.** ปริญญานิพนธ์การศึกษาดุษฎีบัณฑิต สาขาพัฒนศึกษาศาสตร์. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2543.

พักตร์วิไล สหุนาพุ. "วิถีชีวิตคนตกงานที่อยู่อาศัยในชนบท". **เอกสารการประชุมเชิงปฏิบัติการ เรื่อง สถานภาพคนจนและคนด้อยโอกาสในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** โรงแรมทองธารินทร์ จ.สุรินทร์. ส.ก.ว. 9 เมษายน 2545.

พัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ, สภา. **แผนพัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรประเสริฐ, 2504.

พัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ, สภา. **รายงานสถานการณ์เศรษฐกิจไทย.** สภาพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ, 2509.

พัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ, สภา. **สถานการณ์เศรษฐกิจของประเทศไทย ฉบับที่เก้า 2502.** กรุงเทพฯ : สภาพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ, 2503.

พัฒนาชุมชน, กรม. **แนวทางการใช้ประโยชน์จากข้อมูล จปฐ. และข้อมูล กชช.2ค.** กรุงเทพฯ : กระทรวงมหาดไทย, 2544.

พิชัย พงษ์แพทย์. **การเพิ่มทวีของประชากรและการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศไทย.** วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2513.

พิทยา ว่องกุล. **หลวงพ่อนานสงบนิ่งเพื่อสร้างสรรค์.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์หมู่บ้าน, 2531.

เพ็ญศรี ดุ๊ก. **ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทย (สยาม) กับประเทศฝรั่งเศส ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ตามเอกสารของกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศส.** กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2539.

ไพฑูรย์ มีกุศล. **การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน พ.ศ. 2436-2453.** กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2517.

ไพฑูรย์ มีกุศล. **เอกสารคำสอนประวัติศาสตร์อารยธรรมอีสาน.** มหาสารคาม : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒมหาสารคาม, 2532.

ไพฑูรย์ มีกุศล และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต. **รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการผลิตพืชเศรษฐกิจกับภาวะหนี้สินในหมู่บ้านภาคอีสาน : กรณีบ้านโสมน ต.บัวโคก อ.ท่าตูม จ.สุรินทร์.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2533.

ไพฑูรย์ อรุณพันธ์. **การผลิตเพื่อบริโภคและจำหน่ายของเกษตรกรผู้ยากไร้ กรณีอำเภอกุสุมาลย์ จังหวัดสกลนคร.** กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538.

ไพโรจน์ สโมสร และคณะ. **รายงานการวิจัย การเปลี่ยนแปลงของหมู่บ้านภาคอีสานและรูปแบบการพัฒนา.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2532.

ไพเราะ สุจินพรหม. "เกษตรกรรับจ้างไม่มีที่ทำกิน บ้านใหม่ ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์". **เอกสารการประชุมเชิงปฏิบัติการ เรื่อง สถานภาพคนจนและคนด้อยโอกาสในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** โรงแรมทองธารินทร์ จ.สุรินทร์. ส.ก.ว. 9 เมษายน 2545.

ภูมิสิทธิ์ สุวรรณศักดิ์ และ อุดม โคสิน. "การพัฒนาระบบสวัสดิการสำหรับเด็กยากจนและด้อยโอกาสในชุมชนเมือง". **เอกสารการประชุมเชิงปฏิบัติการ เรื่อง สถานภาพคนจนและคนด้อยโอกาสในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** โรงแรมทองธารินทร์ จ.สุรินทร์. ส.ก.ว. 9 เมษายน 2545.

มงคล ด่านธานินทร์ และคณะ. **ประสบการณ์และผลกระทบของการพัฒนาชนบทและศักยภาพชุมชนในภาคอีสาน.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2533.

มงคล ด่านธานินทร์ และคณะ. **รายงานการวิจัยเบื้องต้นเรื่อง ป่าชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2535.

มงคล ด่านธานินทร์ และคณะ. **รายงานวิจัยเรื่อง ป่าชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2535(ก).

มติชน. **คนไทยจนเพิ่ม 13% รายได้ 1-2 หมื่น มีหนี้ 10 เท่า.** 7 มิถุนายน 2543.

มติชน. “ดินเค็มอีสานแพร่หนัก 30 ล้านไร่”. **สิ่งแวดล้อม.** 1 เมษายน 2544.

มติชน. “หมอประเวศ แนะ รบ. อุ้มภาษีวิจัยเอกชน”. **สิ่งแวดล้อม สาธารณสุข.** 21 กุมภาพันธ์ 2544, หน้า 7.

มติชน. “แหล่งท่องเที่ยวเกษตร ไร่เพิ่มพูล ความสำเร็จตามโครงการไร่นาสวนผสม”. **เส้นทางชาวบ้าน**. 31 พฤษภาคม 2543. หน้า 16.

มติชน. “โหมโรงเลือกตั้งสมาชิกวุฒิสภาในแต่ละจังหวัด”. **ภูมิภาค.** 13 ธันวาคม 2542, หน้า 18.

มหาดไทย, กรม, กองทะเบียน. **การสำรวจสำมะโนครัวทั่วราชอาณาจักร พุทธศักราช 2490 เล่ม 7.**

มังกุร ชัยพันธ์, ร.ต. **การพัฒนาการเกษตรในประเทศไทย.** กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ม.ป.พ.

เมตตรัย ธีระกุล. **ระบบการทำฟาร์มภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (โครงการพัฒนาไร่นาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ).** กรุงเทพฯ : สำนักงานปลัดกระทรวงเกษตร, 2518.

เมธี ครองแก้ว. “ความเปลี่ยนแปลงในสภาวะความยากจนและการกระจายรายได้ในประเทศไทย ปี 2505/06 ถึงปี 2535” ใน **ความรู้นั้นสำคัญยิ่งใหญ่.** ม.ป.ท., 2540: 123-154.

ยงยุทธ แฉล้มวงษ์ และ รามอน ซี. เซวิลลา. “การเติบโตที่รวดเร็วของเศรษฐกิจไทย : ผลกระทบต่อตลาดแรงงานที่พึงทบทวน” ใน **ความรู้นั้นสำคัญยิ่งใหญ่.** ม.ป.ท. 2540: 263-284.

ยงยุทธ ตรีนุชกร. **รายงานการวิจัย การศึกษาภูมิปัญญาพื้นบ้าน : กรณีศึกษาอาหารพื้นไทย บ้านบัว อำเภอกุดบาก จังหวัดสกลนคร.** ขอนแก่น : ศูนย์ฝึกอบรมพัฒนาการสาธารณะสุขมูลฐาน ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และสำนักงานคณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติ, 2543.

รุ่งอรุณ ฑีฆชุณหเถียร และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข. **รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรม ในหมู่บ้านชาติพันธุ์ : ศึกษากรณีไทยญ้อ บ้านโพน.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2532.

ลิขิต พิทักษ์เทพสมบัติ. **การศึกษาระดับอัตราตายของประเทศไทยระหว่างปี พ.ศ. 2490-2503 รายจังหวัดและภาค.** วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2512.

เลขานุการกรมกสิกรรม, สำนักงาน. **สถิติการปลูกพืชไร่ พืชผัก พืชยืนต้น พ.ศ. 2504.** กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตร, 2504.

เลนิน วี.ไอ. “พัฒนาการของระบบทุนนิยมในรัสเซีย”. แปลโดย กนกศักดิ์ แก้วเทพ. **วารสารเศรษฐศาสตร์การเมือง.** 2, 3 มกราคม 2526: 96-106.

เลิศ จันทนภาพ และคณะ. **การให้สัมปทานทำไม้ในโครงการรถไฟภูพานคำ (บก.9) จังหวัดขอนแก่น.** กรุงเทพฯ : KU-FORD, 1991.

วิทยากร เชียงกูล. **การรวมบัญชีธนาคารชาติ ทำไมประชาชนต้องใช้หนี้แทนนายแบงก์.** มติชน, 13 มิถุนายน 2543.

วิทยากร เชียงกูล. **ข้อเท็จจริงและอนาคตเศรษฐกิจสังคมไทย.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มิ่งมิตร, 2544.

วิทยากร เชียงกูล. “ข้อมูลเกี่ยวกับคนจนที่ประกอบอาชีพอิสระรายย่อย คนจนชนบทและคนจนเมือง”. **เอกสารการประชุมเชิงปฏิบัติการ เรื่อง สถานภาพคนจนและคนด้อยโอกาสในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** โรงแรมทองธารินทร์ จ.สุรินทร์. ส.ก.ว. 9 เมษายน 2545.

วิทยาลัยกองทัพอากาศ. **เอกสารวิจัยเรื่อง วิธีเพิ่มรายได้ให้แก่เกษตรกร.** กรุงเทพฯ : วิทยาลัยกองทัพอากาศ, 2516.

วิลาศ โพธิสาร. **การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ-สังคมบริเวณชุมชนทุ่งกุดไผท.** กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2539.

วิลาศ โพธิสาร. **รถไฟกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ระหว่างปี พ.ศ. 2469-2484.** ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มศว.มหาสารคาม, 2536.

วิลาศ โพธิสาร และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต. **รายงานการวิจัยเรื่อง เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานห้าทศวรรษหลังสงครามโลกครั้งที่สอง (2488-2543) กรณีศึกษา บ้านตระแสง.** กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2544.

วิโรจน์ ณ ระรอง. "ความเสี่ยงและภูมิคุ้มกันในภาคเกษตรกรรมของไทย". **การสัมมนาวิชาการประจำปี 2542 เรื่อง เศรษฐกิจพอเพียง.** กรุงเทพฯ : มูลนิธิชัยพัฒนา, 2542.

วิโรฒ ศรีสุโร. **บันทึกอีสานผ่านเลนส์.** ขอนแก่น : สำนักส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2543.

วีระ ภาคอุทัย และคณะ. **รายงานการวิจัยเรื่อง การสำรวจสถานการณ์แรงงานและทักษะของแรงงานในชนบทของจังหวัดขอนแก่น.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2537.

วีระ ภาคอุทัย และ คุ้มพงษ์ ภูมิภูเขียว. **รายงานการวิจัยเรื่อง ป่าชุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ : กรณีป่าภูเพ็ก-ภูล้อมข้าว บ้านชาด ตำบลนาดู อำเภอเขาวง จังหวัดกาฬสินธุ์.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา, 2534.

วีระ ภาคอุทัย และ สุพีชา ลาผ่าน. **รายงานวิจัยเรื่อง ป่าชุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ : กรณีป่าดงขุมคำ บ้านโป่งน้อย ตำบลคอนสาย อำเภอตระการพืชผล จังหวัดอุบลราชธานี พ.ศ. 2535.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2535.

ศักดิ์ ไทยวัฒน์. **ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับกฎหมายที่ดิน.** พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายมานิต ยันตดิลก, 30 ก.ค. 2511.

ศิริจิต ทุ่งหล้า. **การวางแผนโครงการพัฒนาการเกษตร.** สงขลา : มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์, 2536.

ศิริพร ยอดกมลศาสตร์. "หน่ออ่อนของธุรกิจชุมชนท่ามกลางการแข่งขันในระบบทุนนิยมไทย". ใน **หนึ่งครัวเรือนสองวิถีการผลิต.** เศรษฐศาสตร์การเมือง (เพื่อชุมชน) 6, 2541.

ศรีสุดา ถุงสุวรรณ. **การวิเคราะห์ผลกระทบของสาขาเศรษฐกิจหลักที่มีต่อความจำเริญเติบโตในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย : พ.ศ. 2514-2529.** วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2531.

ศูนย์วิจัยธุรกิจ คณะพาณิชยศาสตร์และการบัญชี มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. **รายงานผลการวิจัยเรื่อง ศักยภาพการแข่งขันของอุตสาหกรรมน้ำตาล.** กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2538.

เศรษฐกิจการเกษตร, กอง. **กิจการของกระทรวงเกษตรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือโดยสังเขป.** กรุงเทพฯ : สำนักงานปลัดกระทรวงเกษตร, 2504.

เศรษฐกิจการเกษตร, กอง. **สถิติการเกษตรของประเทศไทย พ.ศ. 2507.** กรุงเทพฯ : สำนักงานปลัดกระทรวงเกษตร, 2507.

เศรษฐกิจการเกษตร, กอง. **รายงานผลสำรวจภาวะเศรษฐกิจของที่ถือครองทำการเกษตร พ.ศ. 2496.** กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตร, 2496.

เศรษฐกิจการเกษตร, กอง. **สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปี 2507.** กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตร, 2507.

เศรษฐกิจการเกษตร, กอง. **สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก 2515/16.** กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2516.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. **การเกษตรของประเทศไทย.** กรุงเทพฯ : สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2535.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. **การใช้ที่ดินของประเทศไทย ปี 2493/94 – 2520/21.** กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2522.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. **การถือครองที่ดินเพื่อการเกษตรของประเทศไทย ปี 2534.** กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2534.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. **ผลการสำรวจข้อมูลจำนวนประชากรเกษตร สภาพการทำงาน และการศึกษา ปีเพาะปลูก 2523/24.** กรุงเทพฯ : กองวิจัยเศรษฐกิจการเกษตร, 2524.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. **สถิติการเกษตรของประเทศไทย.** กรุงเทพฯ : สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2510.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. **สถิติการเกษตรของไทย ปีเพาะปลูก 2521/22.** กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2522.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. **สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก 2523/24.** กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2524.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. **สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก 2524/25.** กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2525.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. **สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก 2525/26.** กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2526.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. **สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก 2526/27.** กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2527.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. **สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก 2528/29.** กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2529.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. **สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก 2529/30.** กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2530.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. **สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก 2530/31.** กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2531.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. **สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก 2532/33.** กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2533.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. **สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก 2534/35.** กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2535.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. **สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก 2536/37.** กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2537.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. **สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก 2537/38.** กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2538.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. **สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก 2539/40.** กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2540.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. **สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก 2540/41.** กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2541.

เศรษฐกิจการพาณิชย์, กรม. **ภาวะเศรษฐกิจและสังคมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย.** กรุงเทพฯ : กระทรวงพาณิชย์, 2520.

เศรษฐศาสตร์เกษตรแห่งประเทศไทย, สมาคม. **เศรษฐกิจการเกษตรภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** กรุงเทพฯ : สมาคมเศรษฐศาสตร์เกษตรในพระบรมราชูปถัมภ์, 2518.

สงวน อั้นคง. **สิ่งแรกในเมืองไทย เล่ม 2.** กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, 2529.

ส่งเสริมการเกษตร, กรม. **สถิติการปลูกพืชไร่และพืชผัก ปี 2518.** กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตร, 2518.

ส่งเสริมสาธารณสุข, กรม. **สถิติสาธารณสุข.** กรุงเทพฯ : กองสถิติสาธารณสุข กระทรวงสาธารณสุข, 2514.

สถาพร ทักษาดิพงศ์. **ทัศนคติของชาวนาไทยที่มีต่อความเสี่ยง ศึกษาเฉพาะกรณี : ในเขตอำเภอห้วยทับทันและอำเภอขุขันธ์ จังหวัดศรีสะเกษ.** วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527.

สถิติพยากรณ์ชีพ, กอง. **สถิติสาธารณสุขประเทศไทย 2511/1968.** ม.ป.ป. กรุงเทพฯ : กระทรวงสาธารณสุข.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **การบริโภคข้าวของประชากร พ.ศ. 2533.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2533.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **ประมวลข้อมูลสถิติที่สำคัญของประเทศไทย พ.ศ. 2535 (ฉบับพิเศษ).** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2535.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **ประมวลข้อมูลสถิติสำคัญของประเทศไทย พ.ศ. 2539.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2539.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **ประมวลข้อมูลสถิติที่สำคัญของประเทศไทย พ.ศ. 2540.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ. 2540.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **ประมวลข้อมูลสถิติที่สำคัญของประเทศไทย พ.ศ. 2542.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ. 2542.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **ประมวลข้อมูลสถิติที่สำคัญของประเทศไทย พ.ศ. 2542 (ฉบับพิเศษ).** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ. 2542.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **รายงานการเปลี่ยนแปลงทางการเกษตร พ.ศ. 2531 ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2531.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **การสำรวจการเปลี่ยนแปลงทางการเกษตร พ.ศ. 2541 ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2541.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **รายงานการสำรวจเคหะ พ.ศ. 2539.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2539.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **รายงานการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน พ.ศ. 2537 ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** กรุงเทพฯ : บริษัท พี.เอ. วิฟวิ่ง จำกัด, 2537.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **รายงานการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน พ.ศ. 2541.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2541.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **รายงานการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน พ.ศ. 2541 ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2541.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **รายงานการสำรวจรายได้ของครัวเรือนผู้ถือครองประกอบการเกษตร ปีเพาะปลูก 2530/31.** กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด โรงพิมพ์อักษรไทย, 2534.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **รายงานการสำรวจลักษณะทางประชากรและสังคมของชุมชนแออัดของจังหวัดในภาคต่างๆ พ.ศ. 2541.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2541.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **รายงานจำนวนประชากรและความเป็นเมืองทั่วราชอาณาจักร จากสำมะโนประชากรและเคหะ พ.ศ. 2533.** กรุงเทพฯ : สำนักนายกรัฐมนตรี, 2533.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **รายงานเชิงวิเคราะห์เรื่อง รายได้และการกระจายรายได้ของครัวเรือน พ.ศ. 2541 ระดับจังหวัด.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2541.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **รายงานเชิงวิเคราะห์เรื่อง หนี้สินของเกษตรกร.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2542.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **รายงานผลการสำรวจการย้ายถิ่นของประชากร พ.ศ. 2537.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2537.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **รายงานผลการสำรวจการย้ายถิ่นของประชากร พ.ศ. 2540.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2540.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **รายงานผลสำมะโนหมู่บ้าน พ.ศ. 2542.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2542.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สถิติสิ่งแวดล้อมของประเทศไทย พ.ศ. 2541.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2541.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สมุดรายงานสถิติภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรไทย, 2536.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สมุดรายงานสถิติภาค ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** กรุงเทพฯ : ม.ป.ป.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สมุดสถิติรายปีประเทศไทย บรรพ 25.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2507.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สมุดสถิติรายงานของประเทศไทย บรรพ 30.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2509.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สมุดสถิติรายปีประเทศไทย บรรพ 30 2515-16.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, 2516.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สรุปข้อมูลที่สำคัญจากการนับจดสถานประกอบการอุตสาหกรรมและธุรกิจ พ.ศ. 2539 ฉบับรายงานผลทั่วประเทศ โครงการสำมะโนอุตสาหกรรม พ.ศ. 2540.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2540.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2506 จังหวัดกาฬสินธุ์.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2506.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2506 จังหวัดขอนแก่น.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2506.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2506 จังหวัดชัยภูมิ.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2506.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2506 จังหวัดนครพนม.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2506.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2506 จังหวัดนครราชสีมา.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2506.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2506 จังหวัดบุรีรัมย์.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2506.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2506 จังหวัดมหาสารคาม.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2506.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2506 จังหวัดร้อยเอ็ด.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2506.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2506 จังหวัดเลย.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2506.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2506 จังหวัดศรีสะเกษ.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2506.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2506 จังหวัดสกลนคร.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2506.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2506 จังหวัดหนองคาย.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2506.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2506 จังหวัดอุดรธานี.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2506.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2506 จังหวัดอุบลราชธานี.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2506.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2506 ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2506.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2521 ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2521.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2536 จังหวัดกาฬสินธุ์.** กรุงเทพฯ : บริษัทเท็กซ์ แอนด์ เจอร์นัลพับลิเคชั่น จำกัด, 2536.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2536 จังหวัดชัยภูมิ.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2536.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2536 จังหวัดนครพนม.** กรุงเทพฯ : บริษัทเท็กซ์ แอนด์ เจอร์นัลพับลิเคชั่น จำกัด, 2536.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2536 จังหวัดนครราชสีมา.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2536.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2536 จังหวัดมหาสารคาม.** กรุงเทพฯ : บริษัทเท็กซ์ แอนด์ เจอร์นัลพับลิเคชั่น จำกัด, 2536.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2536 จังหวัดมุกดาหาร.** กรุงเทพฯ : บริษัทเท็กซ์ แอนด์ เจอร์นัลพับลิเคชั่น จำกัด, 2536.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2536 จังหวัดยโสธร.** กรุงเทพฯ : บริษัทเท็กซ์ แอนด์ เจอร์นัลพับลิเคชั่น จำกัด, 2536.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2536 จังหวัดร้อยเอ็ด.** กรุงเทพฯ : บริษัทเท็กซ์ แอนด์ เจอร์นัลพับลิเคชั่น จำกัด, 2536.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2536 จังหวัดเลย.** กรุงเทพฯ : บริษัทเท็กซ์ แอนด์ เจอร์นัลพับลิเคชั่น จำกัด, 2536.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2536 จังหวัดอุดรธานี.** กรุงเทพฯ : บริษัทเท็กซ์ แอนด์ เจอร์นัลพับลิเคชั่น จำกัด, 2536.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2536 จังหวัดอุบลราชธานี.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2536.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2536 ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2536.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **สำมะโนประชากรและเคหะ พ.ศ. 2543.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2543.

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **Reading in Land Economics.** กรุงเทพฯ : ม.ป.ท., ม.ป.พ.

สติ ไชยเพ็ชร. **เอกสารภูมิศาสตร์ประเทศไทย ชุดที่ 3 (สภาพเศรษฐกิจ).** ม.ป.ป. สภาวิจัยแห่งชาติ (อัดสำเนา).

สภาพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ, สำนักงาน. **แผนพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่สอง.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2510.

สภาพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ, สำนักงาน. **แผนพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่สาม พ.ศ. 2515-2519.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2520.

สมคิด โคเมท. "แง่คิดเกี่ยวกับการใช้ที่ดินในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ". **เศรษฐศาสตร์ 20 ปี.** กรุงเทพฯ : คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2513.

สมคิด พรมจุ้ย และคณะ. **ความพอเพียงกับการอยู่รอดของสังคมไทย : กรณีหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2545.

สมคิด พรมจุ้ย และคณะ. **รายงานการวิจัยเรื่อง สภาพแวดล้อมและเทคโนโลยีที่พอเพียงสำหรับสังคมชนบทไทย : กรณีหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2545.

สมชาย ภคภาสน์วิวัฒน์. "การพัฒนาเศรษฐกิจและการเมืองไทย". **โครงการวิจัยชุด : การพัฒนาเศรษฐกิจและการเมืองในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้.** กรุงเทพฯ : โครงการจัดพิมพ์คบไฟ, 2542.

สมบัติ พันธวิศิษฏ์ และคณะ. **รายงานการวิจัยเรื่อง เศรษฐกิจพอเพียงกับการอยู่รอดของชุมชนชนบทไทย กรณีศึกษา หมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2545.

สมพร เทพสิทธา. **แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 8 และวิกฤตเศรษฐกิจไทย วิกฤตความจนในสังคมไทย.** กรุงเทพฯ : สภาสังคมสงเคราะห์แห่งประเทศไทย, 2543.

สมพันธ์ เตชะอธิก. "ทางเลือกและศักยภาพของเกษตรยั่งยืนในภาคอีสาน". ใน **ทางเลือกและศักยภาพของชาวอีสาน.** ธนะจักร เย็นบำรุง (บ.ก.), ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2539.

สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ. **เกษตรผสมผสานกู้ชีวิต กู้ธรรมชาติ พึ่งตนเอง และฝังทรัพย์ในดินอย่างยั่งยืน.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2538.

สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ. **ศักยภาพและเครือข่ายผู้นำท้องถิ่น.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2537.

สมภพ มานะรังสรรค์. **เศรษฐกิจชนบทไทย : วิถีการผลิตและการตลาดของภาคเกษตรกรรมไทยปัจจุบัน.** กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528.

สมาคมวิทยาศาสตร์การเกษตรแห่งประเทศไทย. **รายงานการสัมมนาเรื่อง ปัญหาอ้อยและน้ำตาลในประเทศไทย.** กรุงเทพฯ : สมาคมวิทยาศาสตร์การเกษตร, 2520.

สฤษดิ์ ธนะรัชต์, พล.อ. **ประมวลคำปราศรัยและบทความเกี่ยวกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ.** กรุงเทพฯ : สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ, 2504.

สิลา วีระวงศ์. **พงศาวดารลาว.** เวียงจันทน์ : กระทรวงศึกษาธิการลาว. 2500.

สุกานดา จันทนฤกษ์. **เศรษฐกิจประเทศไทย.** กรุงเทพฯ : คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ม.ป.พ.

สุเกสินี สุภธีระ และ มันทนา สามารถ. **ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน : บ้านงิ้ว.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2527.

สุชาติ ธาดาธำรงเวช. **โครงสร้างระบบเศรษฐกิจไทยในอนาคต.** กรุงเทพฯ : คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ม.ป.พ.

สุทธิพร จีระพันธุ และ ประดิษฐ กระตืองาน. **ทรัพยากรเพื่อการเกษตรของประเทศไทยในปัจจุบันและอนาคต.** กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. 2516.

สุทัศน์ เติมสายทอง และ สุภาพรรณ ปรุงชัยภูมิ. **รายงานวิจัยป่าชุมชนหมู่บ้านหนองโพธิ์ ตำบลลำพักตะคร้อ อำเภอด่านขุนทด จังหวัดนครราชสีมา.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2535.

สุทัศน์ เศรษฐบุญสร้าง. "แนวทางการพัฒนาการเกษตรและบทบาทของรัฐบาล". **การประชุมสมัชชาวิชาการ เรื่อง ปัญหาและกระบวนการการวางแผนของชาติ.** กรุงเทพฯ : คณะเศรษฐศาสตร์ และสถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.

สุธาวัลย์ เสถียรไทย, ม.ล. และคณะ. **ความรู้นั้นสำคัญยิ่งใหญ่.** กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติ, 2540.

สุนทร สุรวาทกุล. **นายฮ้อย : พ่อค้าท้องถิ่นอีสานกับบทบาทการค้าขายในอดีต (พ.ศ. 2398-2504).** ร้อยเอ็ด : ศูนย์วัฒนธรรม โรงเรียนปทุมรัตน์พิทยาคม ร้อยเอ็ด, 2534.

สุนทรพิพิธ (เชย สุนทรพิพิธ), พระยา. **บันทึกความทรงจำ (1) การศึกษา การกีฬา และการฝึกงานหัวเมือง.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น, 2514.

สุนทรี คงเมือง และ กมลา สาครมณีทรัพย์. "วิถีชีวิตของคนพิการจากภัยทุ่นระเบิด". **เอกสารการประชุมเชิงปฏิบัติการ เรื่อง สถานภาพคนจนและคนด้อยโอกาสในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** โรงแรมทองธารินทร์ จ.สุรินทร์. ส.ก.ว. 9 เมษายน 2545.

สุภาพร ทองสุข. "สภาพปัญหาและคุณภาพชีวิตลูกจ้างรับเหมาในชนบท กรณีศึกษา กลุ่มผู้ผลิตรองเท้า บ้านหนองตาด ต.เมืองแก อ.ท่าตูม จ.สุรินทร์". **เอกสารการประชุมเชิงปฏิบัติการ เรื่อง สถานภาพคนจนและคนด้อยโอกาสในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** โรงแรมทองธารินทร์ จ.สุรินทร์. ส.ก.ว. 9 เมษายน 2545.

สุภาวดี กอดำรงค์. **การวิเคราะห์แนวโน้มของความยากจนในเมืองและชนบท ระหว่างปี 2511/12 และ 2518/19.** วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.

สุภาวดี บุญเจือ. "บทเรียนจากบ้านบากชุม จนอำนาจ จนโอกาส ที่มาของความทุกข์ยากจากอดีตสู่ปัจจุบัน". **เอกสารการประชุมเชิงปฏิบัติการ เรื่อง สถานภาพคนจนและคนด้อยโอกาสในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** โรงแรมทองธารินทร์ จ.สุรินทร์. ส.ก.ว. 9 เมษายน 2545.

สุรัตน์ วรางค์รัตน์ และคณะ. **รายงานวิจัยป่าชุมชนหมู่บ้านอีสานตอนบน.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2535.

สุวิทย์ ธีรศาศวัต. "การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในลุ่มแม่น้ำชี แม่น้ำสงคราม และแม่น้ำมูล ตั้งแต่ พ.ศ. 2475 – ปัจจุบัน. ใน **บทบาทของวิชาการสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ กับการพัฒนาชนบท.** วิยุทธ์ จำรัสพันธ์ (บ.ก.). สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2531.

สุวิทย์ ธีรศาศวัต. **ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ร.ศ. 112-126.** กรุงเทพฯ : กรมการฝึกหัดครู, 2519.

สุวิทย์ ธีรศาศวัต. **ความสัมพันธ์ไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ. 112-126 การเสียดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขง.** กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2523.

สุวิทย์ ธีรศาศวัต. **ประวัติศาสตร์ลาว 1779-1975.** กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และสำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2543.

สุวิทย์ ธีรศาศวัต. **รายงานการวิจัยเรื่อง การศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้านเพื่อแก้ปัญหาครอบครัวและชุมชน : ศึกษากรณีธุรกิจชุมชนขนาดเล็ก กลุ่มเกษตรกรทำนาแวงน่าง อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม.** กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2536.

สุวิทย์ ธีรศาศวัต. **รายงานการวิจัยเรื่อง ศักยภาพของชุมชนอีสาน : กรณีศึกษาบ้านฝาง.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2533.

สุวิทย์ ธีรศาศวัต. **รายงานการวิจัยเรื่อง เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานห้าทศวรรษหลังสงครามโลกครั้งที่สอง (พ.ศ. 2480-2544) กรณีศึกษาบ้านวังสวาบ.** กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย. 2545.

สุวิทย์ ธีรศาศวัต. **รายงานการวิจัยเรื่อง วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ทำกินในเขตป่า : กรณีศึกษาบ้านยูคาลิป ตำบลยูคาลิป กิ่งอำเภอกระฉินยักษ์ จังหวัดขอนแก่น.** ขอนแก่น : มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2534.

สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ. **ท้องถิ่นของเรา เล่ม 1.** กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2540.

สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ. **ท้องถิ่นของเรา เล่ม 2.** กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2540.

สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ. **รายงานการวิจัยป่าชุมชนอีสาน.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2535.

สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ. **รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชนลุ่มแม่น้ำสงคราม ตั้งแต่ พ.ศ. 2475 ถึงปัจจุบัน.** กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ. 2530.

สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ. **รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงอาชีพของชาวอีสานในชุมชนชานเมืองหลักตั้งแต่ตั้งชุมชนถึงปัจจุบัน.** กรุงเทพฯ : มูลนิธิสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาแห่งประเทศไทย (TDRI), 2535(ข).

สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ. **รายงานการวิจัยเรื่อง ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจลุ่มแม่น้ำชี ตั้งแต่ พ.ศ. 2475-2528.** กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ. 2528.

สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ. **รายงานการวิจัยเรื่อง พัฒนาการของการใช้ที่ดินในชุมชนชานเมืองหลักภาคอีสาน.** กรุงเทพฯ : มูลนิธิสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาแห่งประเทศไทย, 2535.

สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ชอบ ดีสวนโคก. **รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ของหมู่บ้านอีสานเหนือและอีสานกลาง ก่อนและหลังมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ.** ขอนแก่น : มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2536.

สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ช่อ วายุภักตร์. **รายงานการวิจัยเรื่อง บทบาทยานยนต์ญี่ปุ่นในการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจสังคมอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน.** Tokyo : The Sumitomo Foundation, 1995.

สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. **ประวัติศาสตร์อีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน.** ขอนแก่น : สำนักส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2541.

สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข. **รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรมในหมู่บ้านอีสาน กรณีบ้านโนนตะแบก.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2529.

สุวิทย์ วิบุลผลประเสริฐ (บ.ก.). **การสาธารณสุขไทย พ.ศ. 2540-2541.** นนทบุรี : สำนักนโยบายและแผนสาธารณสุข กระทรวงสาธารณสุข, 2542.

สายใจ ธนตระกูล. **พฤติกรรมการสะสมทุนทางการเกษตรของกสิกร อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี 2515.** วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2516.

เสกพงศ์ จิรมนัสนาคร. **ความเชื่อมโยงผลผลิต การจ้างงาน และรายได้ระหว่างภาค : ศึกษาโดยใช้แบบจำลองปัจจัยการผลิตผลผลิตระหว่างภาค.** กรุงเทพฯ : วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2541.

เสกสรรค์ ประเสริฐกุล. **ทุนนิยมหางแถว.** มติชน : 8 กรกฎาคม 2543, หน้า 12.

เสรี พงศ์พิศ. **ความหวังใหม่ของสระคูณ.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์หมู่บ้าน, 2531.

โสภิณ ทองปาน. **นโยบายเกษตรไทย.** ปทุมธานี : เลิศชัยการพิมพ์ 2, 2536.

โสภณ ชมชาญ. "แนวโน้มของการเปลี่ยนแปลงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของอีสานในทศวรรษหน้า" ใน **รายงานการสัมมนาเรื่อง อีสานในทศวรรษหน้า.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 23-24 สิงหาคม 2533 : 39-100.

โสภณ โรจน์ธำรงค์. **พฤติกรรมการออมของครัวเรือนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** กรุงเทพฯ. วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2528.

หจช.สบ.1/15. **สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ รายงานตรวจราชการทหารบก ณ เมืองนครราชสีมาและเมืองอุบล.**

อดิศร์ อิศรางกูร ณ อยุธยา. "ทฤษฎีใหม่ : มุมมองทางเศรษฐศาสตร์". **การสัมมนาประจำปี 2542 เรื่อง เศรษฐกิจพอเพียง.** กรุงเทพฯ : มูลนิธิชัยพัฒนา. 2542.

อนงค์นุช เทียนทอง และ ประภัสสร เตชะประเสริฐวิทยา. **รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมกับการถือครองที่ดิน.** ขอนแก่น : มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2541.

อนันต์ ลิขิตประเสริฐ. **รายงานการวิจัยป่าชุมชนหมู่บ้านเสม็ด ตำบลป่าชัน กิ่งอำเภอพลับพลาชัย จังหวัดบุรีรัมย์.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2535.

อภิชัย พันธเสน. **พัฒนาชนบทไทย : สมุหทัยและมรรค แนวคิด ทฤษฎี และภาพรวมของการพัฒนา.** กรุงเทพฯ : มูลนิธิภูมิปัญญา และ ส.ก.ว., 2539.

อมรวงศ์วิจิตร, หม่อม. "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน". **ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3.** กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2506.

อยู่ สุนทรชัย. **แนวคิดการเกษตรแบบผสมผสาน.** กรุงเทพฯ : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา-อีสาน, 2540.

อัมมาร สยามวาลา. **ข้าวในเศรษฐกิจไทย.** กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2522.

อัมมาร สยามวาลา. "เศรษฐกิจไทย : 50 ปี ของการขยายตัว". ใน **ความรู้นั้นสำคัญยิ่งใหญ่.** : 43-69. คุณหญิง ม.ล. สุทธาวัลย์ เสถียรไทย และคณะ (บ.ก.) 2540, ม.ป.ท.

อัมมาร สยามวาลา และคณะ. **รายงานวิจัยเรื่อง อนาคตอุตสาหกรรมอ้อยและน้ำตาลไทย.** กรุงเทพฯ : กระทรวงอุตสาหกรรม, 2539.

อัมมาร สยามวาลา และ วิโรจน์ ณ ระนอง. **ประมวลความรู้เรื่องข้าว.** กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยเพื่อพัฒนาประเทศไทย, 2533.

อัลฟา รีเสิร์ช จำกัด, บริษัท. **ทำเนียบโรงพยาบาลและสถิติสาธารณสุข 2543-2544.** 2543.

อารีรัตน์ กิตติศิริ. **ปรุงดิน : ประสบการณ์การปรับปรุงดินของเกษตรกรอีสานในระบบเกษตรกรรมยั่งยืน.** มหาสารคาม : เครือข่ายเกษตรทางเลือกภาคอีสาน, 2544.

อินทนน เบญจกุล. **การกระจายรายได้ของครัวเรือนเขตชนบทในจังหวัดนครราชสีมา.** วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2541.

เอกวิทย์ ณ ถลาง. **ภูมิปัญญาอีสาน.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อมรินทร์, 2544.

Grawbowsky, Volker. **An Early Thai Census; Translation and Analysis.** Institute of Population Studies, Chulalongkorn University, 1993.

Ingram, James C. **Economic Change in Thailand 1850-1870.** Kuala Lumpur : Oxford University Press, 1871.

Shanin, Teodor. **The Awkward Class.** Oxford : London University Press, 1972.

Shanin, Teodor. **Defining Peasants.** Oxford : Basil Blackwell, 1990.

Tomich, Thomas P. and others. **Transforming Agrarian Economics Opportunities Sized, Opportunities Missed.** Ithaca : Cornell University Press, 1995.

Wilson, Constance. **Thailand : A Handbook of Historical Statistics.** Boston : G.K. Hall & Co., 1985.

2. ข้อมูลเชิงคุณภาพจากการสัมภาษณ์ชาวบ้านในพื้นที่ภาคอีสาน

2.1 สัมภาษณ์ชาวบ้านกาเจาะ หมู่ 4 ตำบลตรึม อำเภอศีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์

ซ่อน อุดมรัน	อายุ 63 ปี	บ้านเลขที่ 27	วันที่ 4 สิงหาคม 2543
ทองสูน รัตนาธิวัฒน์	อายุ 34 ปี	บ้านเลขที่ 27	วันที่ 10 พฤษภาคม 2544
บุญถึง เบิกบาน	อายุ 49 ปี	บ้านเลขที่ 7/3	วันที่ 8 พฤษภาคม 2544
ภาสวัฒน์ มือขุนทด	อายุ 37 ปี	บ้านเลขที่ 98/1	วันที่ 3 สิงหาคม 2543
ศรี รัตนาธิวัฒน์	อายุ 44 ปี	บ้านเลขที่ 98/1	วันที่ 8 พฤษภาคม 2544
สุบิน พรหมเทศ	อายุ 43 ปี	บ้านเลขที่ 26	วันที่ 9 พฤษภาคม 2544
อภัย เบิกบาน	อายุ 45 ปี	บ้านเลขที่ 45	วันที่ 10 พฤษภาคม 2544

2.2 สัมภาษณ์ชาวบ้านโคกเจริญ ตำบลจันทร์ดุม อำเภอพลับพลาชัย จังหวัดบุรีรัมย์

คูณ ช่อมะลิ	อายุ 65 ปี	บ้านเลขที่ 9 หมู่ 15	วันที่ 4 พฤษภาคม 2544
จิตรา แจ่มใส	อายุ 47 ปี	บ้านเลขที่ 45 หมู่ 15	วันที่ 2 พฤษภาคม 2544
ทองคำ แจ่มใส (ผู้ใหญ่บ้าน)	อายุ 50 ปี	บ้านเลขที่ 15 หมู่ 15	วันที่ 17 มีนาคม 2544, วันที่ 2, 5 พฤษภาคม 2544
แทน แจ่มใส	อายุ 65 ปี	บ้านเลขที่ 12 หมู่ 8	วันที่ 3 พฤษภาคม 2544
นรินทร์ จาริต	อายุ 17 ปี	บ้านเลขที่ 27 หมู่ 15	วันที่ 6 พฤษภาคม 2544
บุญทัน แจ่มใส	อายุ 63 ปี	บ้านเลขที่ 14 หมู่ 15	วันที่ 2 พฤษภาคม 2544
แป้น ใจกล้า	อายุ 60 ปี	บ้านเลขที่ 186 หมู่ 15	วันที่ 6 พฤษภาคม 2544
รำจวน สังเกตกิจ	อายุ 17 ปี	บ้านเลขที่ 25 หมู่ 15	วันที่ 6 พฤษภาคม 2544
สง่า สายบุตร	อายุ 50 ปี	บ้านเลขที่ 18 หมู่ 8	วันที่ 2 พฤษภาคม 2544
สังวาลย์ สมจิตร	อายุ 40 ปี	บ้านเลขที่ 41 หมู่ 15	วันที่ 3 พฤษภาคม 2544
สิน แจ่มใส	อายุ 48 ปี	บ้านเลขที่ 19 หมู่ 15	วันที่ 2 พฤษภาคม 2544
อื่น ทองนำ	อายุ 42 ปี	บ้านเลขที่ 7 หมู่ 15	วันที่ 3 พฤษภาคม 2544

2.3 สัมภาษณ์ชาวบ้านดอนน้อย หมู่ 5 ตำบลโพนงาม อำเภอโกสุมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม

กาญจนา ศรีแก้วนิตย์	อายุ 33 ปี	บ้านเลขที่ 54 หมู่ 5	วันที่ 22 กรกฎาคม 2544
เขียน สีพูแพน	อายุ 66 ปี	บ้านเลขที่ 16 หมู่ 5	วันที่ 4 สิงหาคม 2544
ไข สาสุนนท์	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 77 หมู่ 5	วันที่ 2 กันยายน 2544
คงศักดิ์ มาลาโคตร	อายุ 46 ปี	บ้านเลขที่ 30 หมู่ 5	วันที่ 22 กรกฎาคม 2544

คำตัน ทุมมะโคตร	อายุ 42 ปี	บ้านเลขที่ 76 หมู่ 5	วันที่ 5 กรกฎาคม 2544
คำมั่น ดรหลักคำ	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 29 หมู่ 5	วันที่ 4 สิงหาคม 2544
คำมูล บำรุงกุล	อายุ 35 ปี	บ้านเลขที่ 6 หมู่ 5	วันที่ 4 สิงหาคม 2544
เจียมจิตร ศิลาอ่อน	อายุ 45 ปี	บ้านเลขที่ 2 หมู่ 5	วันที่ 5 สิงหาคม 2544
ชวลิต ศรีสุมาตย์	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 50 หมู่ 5	วันที่ 19 สิงหาคม 2544
ชาย เสนาศรี	อายุ 61 ปี	บ้านเลขที่ 63 หมู่ 5	วันที่ 30 พฤศจิกายน 2544
ชัยรัตน์ สุวรรณศักดิ์	อายุ 82 ปี	บ้านเลขที่ 39 หมู่ 5	วันที่ 2 กันยายน 2544
ชูศรี ดวงแสงจันทร์	อายุ 81 ปี	บ้านเลขที่ 39 หมู่ 5	วันที่ 14 กรกฎาคม 2544
ดวงจันทร์ ศรีสุมาตย์	อายุ 51 ปี	บ้านเลขที่ 50 หมู่ 5	วันที่ 19 สิงหาคม 2544
ดวงมณี สงครามยศ	อายุ 37 ปี	บ้านเลขที่ 22 หมู่ 5	วันที่ 5 กรกฎาคม 2544
ตา ดรหลักคำ	อายุ 67 ปี	บ้านเลขที่ 7 หมู่ 5	วันที่ 5 กรกฎาคม 2544
เต็ม กองศิริ	อายุ 75 ปี	บ้านเลขที่ 44 หมู่ 5	วันที่ 25 สิงหาคม 2544
ถนัด ทันทะเนตร	อายุ 35 ปี	บ้านเลขที่ 102 หมู่ 5	วันที่ 19 สิงหาคม 2544
ถิน สงครามยศ	อายุ 63 ปี	บ้านเลขที่ 22 หมู่ 5	วันที่ 5 กรกฎาคม 2544
ทองถิน ดวงชาคำ	อายุ 49 ปี	บ้านเลขที่ 56 หมู่ 5	วันที่ 2 กันยายน 2544
ทองพูล เดชมาลา	อายุ 50 ปี	บ้านเลขที่ 67 หมู่ 5	วันที่ 5 สิงหาคม 2544
ทองม้วน จันทะวัง	อายุ 51 ปี	บ้านเลขที่ 48 หมู่ 5	วันที่ 14 กรกฎาคม 2544
ทองศรี จันทะรักษ์	อายุ 70 ปี	บ้านเลขที่ 43 หมู่ 5	วันที่ 2 กันยายน 2544
ทองศรี ถูลาดพล	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 69 หมู่ 5	วันที่ 3 ตุลาคม 2544
ที สอนอับ	อายุ 73 ปี	บ้านเลขที่ 17 หมู่ 5	วันที่ 22 กรกฎาคม 2544
น้อย บรรดาศักดิ์	อายุ 31 ปี	บ้านเลขที่ 53 หมู่ 5	วันที่ 3 ตุลาคม 2544
บุญช่วย สอนอับ	อายุ 37 ปี	บ้านเลขที่ 17 หมู่ 5	วันที่ 22 กรกฎาคม 2544 และ วันที่ 5 เมษายน 2545
บุญมี เหี่ยมี	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 55 หมู่ 5	วันที่ 4 สิงหาคม 2544
ประจวบ บุญยอ	อายุ 29 ปี	บ้านเลขที่ 11 หมู่ 5	วันที่ 25 สิงหาคม 2544
ประยงค์ ดวงแสงจันทร์	อายุ 31 ปี	บ้านเลขที่ 103 หมู่ 5	วันที่ 19 สิงหาคม 2544
บุญยงค์ มาลาโคตร	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 4 หมู่ 5	วันที่ 19 สิงหาคม 2544
ประวิทย์ สงครามยศ	อายุ 33 ปี	บ้านเลขที่ 22 หมู่ 5	วันที่ 3 ตุลาคม 2544
พร ทิพย์โยธา	อายุ 38 ปี	บ้านเลขที่ 53 หมู่ 5	วันที่ 25 สิงหาคม 2544
พรหมมา ดวงจันทร์แดง	อายุ 60 ปี	บ้านเลขที่ 27 หมู่ 5	วันที่ 4 ตุลาคม 2544
พิรุณ บุญจริง	อายุ 59 ปี	บ้านเลขที่ 28/1 หมู่ 5	วันที่ 16 สิงหาคม 2544
พุด จันทะรักษ์	อายุ 71 ปี	บ้านเลขที่ 43 หมู่ 5	วันที่ 25 สิงหาคม 2544
พูน ดาพาโย	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 74 หมู่ 5	วันที่ 16 กันยายน 2544
มงคล ศรีแก้วนิตย์	อายุ 36 ปี	บ้านเลขที่ 54 หมู่ 5	วันที่ 16 กันยายน 2544

รัตนสภาภิวัฒน์, พระครู	อายุ 68 ปี	เจ้าอาวาสวัดสระแก้ว	วันที่ 15 พฤศจิกายน 2544
รำไพ มาลาโคตร	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 38 หมู่ 5	วันที่ 5 กรกฎาคม 2544
วาสนา หาญทะเล	อายุ 39 ปี	บ้านเลขที่ 72 หมู่ 5	วันที่ 29 กันยายน 2544
วิบูล ถาบุตร	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 37 หมู่ 5	วันที่ 25 สิงหาคม 2544
วิโรจน์ ศรีสมัคร	อายุ 42 ปี	บ้านเลขที่ 80 หมู่ 5	วันที่ 8 กันยายน 2544
สงเมือง ถากลาง	อายุ 50 ปี	บ้านเลขที่ 50 หมู่ 5	วันที่ 16 กันยายน 2544
สมดี ศรีลางค์	อายุ 62 ปี	บ้านเลขที่ 19 หมู่ 5	วันที่ 30 พฤศจิกายน 2544
สมจิตร ศรีนาก	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 24 หมู่ 5	วันที่ 5 สิงหาคม 2544
สวาท สีสัน	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 74 หมู่ 5	วันที่ 5 สิงหาคม 2544
สมทรง หาญทะเล	อายุ 40 ปี	บ้านเลขที่ 72 หมู่ 5	วันที่ 3 ตุลาคม 2544
สมสงวน เกตุเสนา	อายุ 51 ปี	บ้านเลขที่ 58 หมู่ 5	วันที่ 3 ตุลาคม 2544
สมหมาย เถื่อนฤาชัย	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 9 หมู่ 5	วันที่ 5 กรกฎาคม 2544 และ วันที่ 7 เมษายน 2545
สมหมาย วิสุทธิ์	อายุ 37 ปี	บ้านเลขที่ 11 หมู่ 5	วันที่ 16 กันยายน 2544
สายทอง เดชพลมาตย์	อายุ 58 ปี	บ้านเลขที่ 18/1 หมู่ 5	วันที่ 8 กันยายน 2544
สำลี ศรีสุมาตย์	อายุ 45 ปี	บ้านเลขที่ 82 หมู่ 5	วันที่ 16 กันยายน 2544
สังคม แสงสว่าง	อายุ 37 ปี	บ้านเลขที่ 20 หมู่ 5	วันที่ 29 กันยายน 2544
สิงห์ รักษาแคน	อายุ 77 ปี	บ้านเลขที่ 10 หมู่ 5	วันที่ 8 กันยายน 2544
สุน บุญจริง	อายุ 50 ปี	บ้านเลขที่ 28/1 หมู่ 5	วันที่ 29 กันยายน 2544
สุข โทฐุโย	อายุ 90 ปี	บ้านเลขที่ 9 หมู่ 5	วันที่ 7 เมษายน 2545
ไหล เกตุเสนา	อายุ 60 ปี	บ้านเลขที่ 58 หมู่ 5	วันที่ 30 พฤศจิกายน 2544
แหวน ดาพาโย	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 70 หมู่ 5	วันที่ 4 สิงหาคม 2544
เหรียญ เถื่อนฤาชัย	อายุ 51 ปี	บ้านเลขที่ 9 หมู่ 5	วันที่ 30 พฤศจิกายน 2544
เหง้า ดรต้อ	อายุ 84 ปี	บ้านเลขที่ 18 หมู่ 5	วันที่ 14 กรกฎาคม 2544
โอภาส กองศิริ	อายุ 43 ปี	บ้านเลขที่ 51 หมู่ 5	วันที่ 16 กันยายน 2544
อ่อนจันทร์ เกตุเสนา	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 29 หมู่ 5	วันที่ 4 สิงหาคม 2544
อุดม ทรัพย์มูล	เจ้าหน้าที่เกษตรตำบลโพนงาม		วันที่ 18 มีนาคม 2545
อุดร ดรหลักคำ	อายุ 64 ปี	บ้านเลขที่ 59 หมู่ 5	วันที่ 7 เมษายน 2545
อุทัย แก้วกล้า	อายุ 31 ปี	บ้านเลขที่ 11 หมู่ 5	วันที่ 25 สิงหาคม 2544
อยู่ ทุมมะโคตร	อายุ 66 ปี	บ้านเลขที่ 76 หมู่ 5	วันที่ 29 กันยายน 2544

2.4 สัมภาษณ์ชาวบ้านตระแสง ตำบลตระแสง อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์

เขมา ชมชื่น	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 112/1 คุ้มเจิงจาบ	วันที่ 21 พฤศจิกายน 2543
คลิม จิตเย็น	อายุ 76 ปี	หมู่ 1 คุ้มเจิงจาบ	วันที่ 5 สิงหาคม 2543
คูณ ช่อมะลิ	อายุ 64 ปี	หมู่ 1 คุ้มกระหาด	วันที่ 26 พฤศจิกายน 2543
จารุณี สีเข้มงาม	อายุ 56 ปี	บ้านเลขที่ 1/4 หมู่ 1	วันที่ 18 มีนาคม 2544
จันทรา สารพัฒน์	อายุ 35 ปี	บ้านเลขที่ 77 หมู่ 1 คุ้มกระหาด	วันที่ 4 ธันวาคม 2543
ชวน ศรีสุข	อายุ 55 ปี	หมู่ 1	วันที่ 30 พฤศจิกายน 2543
ดีเต๊ียะ เนตรอนุวัฒน์	อายุ 66 ปี	บ้านเลขที่ 115 หมู่ 1	วันที่ 9 กันยายน 2543
ตั่ง ชมชื่น	อายุ 78 ปี	หมู่ 1	วันที่ 25 พฤศจิกายน 2543
ทศ จันทขมา	อายุ 76 ปี	บ้านเลขที่ 16 หมู่ 1 คุ้มกระหาด	วันที่ 25 มีนาคม 2544
ทอย งามพร้อม	อายุ 70 ปี	บ้านเลขที่ 13/2 หมู่ 1	วันที่ 22 มีนาคม 2544
ทาน กองสุข	อายุ 70 ปี	บ้านเลขที่ 1/1 หมู่ 1	วันที่ 17 กันยายน 2544
ที เนตรพระ	อายุ 48 ปี	บ้านเลขที่ 7 หมู่ 1 คุ้มกระหาด	วันที่ 25 มีนาคม 2544
ธนพล ร้อยมาลา	อายุ 32 ปี	บ้านเลขที่ 101 หมู่ 1	วันที่ 20 มีนาคม 2544
ธีระ สีเข้มงาม	อายุ 58 ปี	บ้านเลขที่ 1/4 หมู่ 1	วันที่ 15 กุมภาพันธ์ 2544
นภาพร โชคดี	อายุ 51 ปี	บ้านเลขที่ 51/2 หมู่ 1 คุ้มกระหาด	วันที่ 26 พฤศจิกายน 2543
นิรัน หวังดี	อายุ 46 ปี	บ้านเลขที่ 34/1 หมู่ 1	วันที่ 17 มีนาคม 2544
นิเวศน์ เนตรพระ	อายุ 43 ปี	บ้านเลขที่ 99 หมู่ 1	วันที่ 20 สิงหาคม 2543
บวบ สีไส	อายุ 50 ปี	บ้านเลขที่ 83 หมู่ 1	วันที่ 18 สิงหาคม 2543
บำเพ็ญ เนตรพระ	อายุ 43 ปี	บ้านเลขที่ 99 หมู่ 1	วันที่ 20 สิงหาคม 2543
เบีย คิดชนะ	อายุ 75 ปี	บ้านเลขที่ 32 หมู่ 10	วันที่ 15 กุมภาพันธ์ 2544
เบือ คิดชนะ	อายุ 82 ปี	บ้านเลขที่ 65 หมู่ 1 คุ้มกระหาด	วันที่ 7 พฤศจิกายน 2543
ประเดิม งามเชย	อายุ 35 ปี	บ้านเลขที่ 95 หมู่ 1	วันที่ 28 พฤศจิกายน 2543
ประทิน สมหมาย	อายุ 68 ปี	บ้านเลขที่ 94 หมู่ 1	วันที่ 28 พฤศจิกายน 2543
ประวาสุข สุขร่วม	อายุ 50 ปี	หมู่ 1	วันที่ 21 พฤศจิกายน 2543
เผย พิมพ์ดี	อายุ 75 ปี	บ้านเลขที่ 25/1 หมู่ 1 คุ้มกระหาด	วันที่ 30 มกราคม 2544
พนม ดีล้อม	อายุ 56 ปี	บ้านเลขที่ 52 หมู่ 1 คุ้มทำนบหลวง	วันที่ 26 พฤศจิกายน 2543
พวง เนตรพระ	อายุ 84 ปี	บ้านเลขที่ 172 หมู่ 1	วันที่ 13 กุมภาพันธ์ 2544
พิมพ์พา ทุนดี	อายุ 64 ปี	บ้านเลขที่ 2 หมู่ 1	วันที่ 7 พฤศจิกายน 2543
เผือ จันทขมา	อายุ 54 ปี	โรงเรียนบ้านตระแสง หมู่ 1	วันที่ 28 พฤศจิกายน 2543
มังกร ศรีไสย	อายุ 46 ปี	บ้านเลขที่ 83 หมู่ 1	วันที่ 20 มกราคม 2544
ยอก ชมบุญ	อายุ 61 ปี	บ้านเลขที่ 17 หมู่ 1 คุ้มทำนบหลวง	วันที่ 7 พฤศจิกายน 2543

ยอด หวังดี	อายุ 72 ปี	บ้านเลขที่ 33/1 หมู่ 1	วันที่ 25 พฤศจิกายน 2543
ยูร หมายสุข	อายุ 50 ปี	บ้านเลขที่ 95 หมู่ 1	วันที่ 28 พฤศจิกายน 2543
รวม ใจมั่น	อายุ 56 ปี	บ้านเลขที่ 55/1 หมู่ 1 คุ้มทำนบหลวง	วันที่ 20 มกราคม 2544
เริ่ม สานุสันต์	อายุ 51 ปี	บ้านเลขที่ 88 หมู่ 1	วันที่ 5 สิงหาคม 2543
ลอก หวังดี	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 90 หมู่ 1	วันที่ 17 กันยายน 2543
ลวม ใจมั่น	อายุ 55 ปี	บ้านเลขที่ 55 หมู่ 1	วันที่ 30 พฤศจิกายน 2543
ลอน พิมพ์ดี	อายุ 56 ปี	บ้านเลขที่ 38/2 หมู่ 1	วันที่ 21 พฤศจิกายน 2543
ละออง สมยาทวี	อายุ 51 ปี	บ้านเลขที่ 66 หมู่ 1	วันที่ 21 พฤศจิกายน 2543
ล้อม ชมชื่น	อายุ 49 ปี	บ้านเลขที่ 112/1 หมู่ 1	วันที่ 24 สิงหาคม 2543
เลียน หมายสุข	อายุ 60 ปี	โรงเรียนบ้านตระแสง หมู่ 1	วันที่ 28 พฤศจิกายน 2543
วิมล ทัศจำรูญ, ดาบตำรวจ	อายุ 53 ปี	สถานีตำรวจชุมชน บ้านตระแสง หมู่ 1	วันที่ 19 สิงหาคม 2543
ศักดิ์ศรี นิยมทอง, รองเจ้าอาวาส	อายุ 41 ปี	วัดเทพนิมิตร บ้านตระแสง หมู่ 1	วันที่ 8 กันยายน 2543
สมอย สายซอ	อายุ 75 ปี	บ้านเลขที่ 126/1 หมู่ 1	วันที่ 28 ตุลาคม 2543
สมบัติ เศษสวย	อายุ 31 ปี	บ้านเลขที่ 5/2 หมู่ 1	วันที่ 15 กุมภาพันธ์ 2544
สวน บุตรโสภา	อายุ 75 ปี	บ้านเลขที่ 112 หมู่ 1 คุ้งเจิงจาบ	วันที่ 21 พฤศจิกายน 2543
สวง ช่อทับทิม	อายุ 62 ปี	หมู่ 1 คุ้มทำนบหลวง	วันที่ 30 พฤศจิกายน 2543
สวรรค์ จิตเย็น	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 28 หมู่ 1	วันที่ 7 พฤศจิกายน 2543
สมส่วน นาคปรากฏ	อายุ 60 ปี	สถานีอนามัยบ้านตระแสง หมู่ 1	วันที่ 18 สิงหาคม 2543
สวิง เยาวลักษณ์	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 102 หมู่ 1	วันที่ 24 สิงหาคม 2543
สวิง ดีล้อม	อายุ 60 ปี	บ้านเลขที่ 29 หมู่ 5	วันที่ 12 พฤศจิกายน 2543
สมิท งามเลิศ	อายุ 50 ปี	บ้านเลขที่ 10/2 หมู่ 1 คุ้มกระหาด	วันที่ 24 กันยายน 2543
สุดารัตน์ ชมบุญ		พนักงานการเงินสหกรณ์เครดิตยูเนี่ยนตระแสง หมู่ 1	วันที่ 4 เมษายน 2544
สุทัย ชมบุญ	อายุ 46 ปี	บ้านเลขที่ 92 หมู่ 1	วันที่ 3 กันยายน 2543
สุพัฒน์ ช่อมะลิ	อายุ 35 ปี	บ้านเลขที่ 115 หมู่ 1	วันที่ 20 มกราคม 2544
สุวรรณ หวังดี	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 72/1 หมู่ 1 คุ้มเจิงจาบ	วันที่ 21 พฤศจิกายน 2543
เสมือน สุขร่วม	อายุ 72 ปี	บ้านเลขที่ 109 หมู่ 1 คุ้มเจิงจาบ	วันที่ 13 กุมภาพันธ์ 2544
เหลือ ทุนดี	อายุ 64 ปี	บ้านเลขที่ 2 หมู่ 1	วันที่ 7 พฤศจิกายน 2543
เสือน หวังดี	อายุ 64 ปี	บ้านเลขที่ 33/1 หมู่ 1	วันที่ 25 พฤศจิกายน 2543
เหลือ หงษ์กระจอน	อายุ 40 ปี	หมู่ 1	วันที่ 30 พฤศจิกายน 2543
แหม พิรุณรัมย์	อายุ 59 ปี	บ้านเลขที่ 75/1 หมู่ 1	วันที่ 14 ตุลาคม 2543

แหลม หวังสุข	อายุ 63 ปี	บ้านเลขที่ 12 หมู่ 1	วันที่ 26 มกราคม 2544
อนงค์ สานุสันต์	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 88 หมู่ 1	วันที่ 19 สิงหาคม 2543
แอบ ลายทอง	อายุ 31 ปี	หมู่ 1	วันที่ 30 พฤศจิกายน 2543
เอีย เขียวหวาน	อายุ 75 ปี	บ้านเลขที่ 4 หมู่ 1	วันที่ 14 สิงหาคม 2543
ฮิม สายซอ	อายุ 75 ปี	บ้านเลขที่ 126/1 หมู่ 1	วันที่ 28 ตุลาคม 2543
เฮือบ เกิดกระจาย	อายุ 40 ปี	บ้านเลขที่ 43/1 หมู่ 1 คุ้มทำนบหลวง	วันที่ 22 ธันวาคม 2543

ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ชาวบ้านอื่นๆ นอกบ้านตระแสง

กิมเลี้ยง แซ่จึง	อายุ 64 ปี	บ้านเลขที่ 15/17 หมู่ 9 บ้านลำชี ต.คอโค อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 2 กันยายน 2543
เกษ ใจมั่น	อายุ 55 ปี	บ้านเลขที่ 55/1 หมู่ 5 บ้านอังกรวง ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 4 เมษายน 2544
คืน งามเลิศ	อายุ 74 ปี	บ้านเลขที่ 17 หมู่ 2 บ้านโชคติม ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 28 ตุลาคม 2543
เจน เกลียวทอง	อายุ 65 ปี	บ้านเลขที่ 134 หมู่ 18 บ้านโคกโชค ต.นาบัว อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 25 พฤศจิกายน 2543
ชิน นพทอง	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 23 หมู่ 5 บ้านอังกรวง ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 13 สิงหาคม 2543
ชัยพร สมบูรณ์การ	อายุ 24 ปี	หมู่ 5 บ้านอังกรวง ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 10 เมษายน 2544
เฉลิม คิดชนะ	อายุ 40 ปี	บ้านเลขที่ 32 หมู่ 10 บ้านเสม็ด ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 13 กุมภาพันธ์ 2544
นเรศร์ ทองสุข	อายุ 78 ปี	หมู่ 1 บ้านแตล ต.แตล อ.ศีขรภูมิ จ.สุรินทร์	วันที่ 22 ตุลาคม 2543
บุญล้อม ธรรมรักษ์	อายุ 74 ปี	บ้านเลขที่ 28 บ้านคำปงสวาย (คุ้มบ้านน้อย) ถนนสนิทนิคมรัฐ อ.ท่าตูม จ.สุรินทร์	วันที่ 13 พฤศจิกายน 2543
ประยูร ใจมั่น	อายุ 53 ปี	หมู่ 5 บ้านอังกรวง ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 5 พฤศจิกายน 2543

ผ่องศรี ดีล้อม	อายุ 53 ปี	หมู่ 5 บ้านอังกรวง ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 5 พฤศจิกายน 2543
พวน, หลวงพ่อ		วัดมงคลรัตน์ หมู่ 23 บ้านตะโก ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 13 สิงหาคม 2543
มุทัย จิตรเย็น	อายุ 42 ปี	บ้านเลขที่ 67 หมู่ 2 บ้านโชคติม ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 25 สิงหาคม 2543
ยอน แถบเงิน	อายุ 85 ปี	บ้านเลขที่ 1 หมู่ 2 บ้านโชคติม ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 30 มกราคม 2544
โยคี โพธิสาร	อายุ 82 ปี	บ้านเลขที่ 162 หมู่ 1 บ้านแตล ต.แตล อ.ศีรขรภูมิ จ.สุรินทร์	วันที่ 6 สิงหาคม 2543
สรยุทธ กสินธ์มานะวาท		นายช่างชลประทาน 5 โครงการชลประทานสุรินทร์ สำนักชลประทานที่ 6 กรมชลประทาน	วันที่ 6 ตุลาคม 2543
สมัน ดีล้อม	อายุ 85 ปี	บ้านเลขที่ 29 หมู่ 5 บ้านอังกรวง ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 5 พฤศจิกายน 2543
สมัย สาลีพันธ์	อายุ 42 ปี	บ้านเลขที่ 21 หมู่ 9 บ้านรุ่งฤาษี ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 24 สิงหาคม 2543
สอึม สมชื่อ	อายุ 62 ปี	บ้านเลขที่ 56 หมู่ 5 บ้านอังกรวง ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 4 เมษายน 2544
สะอาด พานวงศ์	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 1/1 หมู่ 2 บ้านโชคติม ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 7 พฤศจิกายน 2543
สายสมร ชมชื่น	อายุ 37 ปี	บ้านเลขที่ 13/1 หมู่ 2 บ้านโชคติม ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 30 มกราคม 2544
สิทธิ์ บุหงา		เจ้าหน้าที่บริหารงานช่าง องค์การบริหารส่วนตำบลคอโค ต.คอโค อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 18 สิงหาคม 2543

2.5 สัมภาษณ์ชาวบ้านท่าแก ตำบลลุ่มน้ำชี อำเภอบ้านเขว้า จังหวัดชัยภูมิ

คำบาง เด่นพันธ์	อายุ 64 ปี	บ้านเลขที่ 176	วันที่ 19 พฤษภาคม 2544
ชาลี แฝงสระ	อายุ 45 ปี	บ้านเลขที่ 45	วันที่ 11 เมษายน 2545
ณรงค์ เปลี่ยนจันทึก	อายุ 40 ปี	บ้านเลขที่ 117	วันที่ 17 พฤษภาคม 2544
ดื้อ เด่นศักดิ์	อายุ 94 ปี	บ้านเลขที่ 33	วันที่ 19 พฤษภาคม 2544

แดง ลบสูงเนิน	อายุ 44 ปี	บ้านเลขที่ 94	วันที่ 8 กันยายน 2544
ถาวร ลาดบัวบาน	อายุ 28 ปี	บ้านเลขที่ 153	วันที่ 10 เมษายน 2545
ทองขัน เมตตาจิตร	อายุ 26 ปี	บ้านเลขที่ 3	วันที่ 10 เมษายน 2545
ทองแดง มณีรุ่ง	อายุ 56 ปี	บ้านเลขที่ 117	วันที่ 18 พฤษภาคม 2544
ทัพ จำถูกจิต	อายุ 81 ปี	บ้านเลขที่ 75	วันที่ 18 พฤษภาคม 2544
บุญรอด ปาทา	อายุ 58 ปี	บ้านเลขที่ 122	วันที่ 19 พฤษภาคม 2544
พิมพ์ศร แซ่เอี๊ยว (ปาทา)	อายุ 27 ปี	บ้านเลขที่ 67	วันที่ 10 เมษายน 2545
เพลินจิต จงสูงเนิน	อายุ 29 ปี	บ้านเลขที่ 21	วันที่ 10 เมษายน 2545
ฟ้าลิขิต วงศ์จันทึก	อายุ 30 ปี	บ้านเลขที่ 61/1	วันที่ 15 พฤษภาคม 2544
ยอด แฝงสระ	อายุ 23 ปี	บ้านเลขที่ 45	วันที่ 11 เมษายน 2545
เลื่อน สำรวมจิตร	อายุ 55 ปี	บ้านเลขที่ 45	วันที่ 15 พฤษภาคม 2544
วิรัตน์ เหล่าสำโรง	อายุ 48 ปี	บ้านเลขที่ 107	วันที่ 18 พฤษภาคม 2544
วุฒิชัย วงศ์จันทึก	อายุ 37 ปี	บ้านเลขที่ 90	วันที่ 8 ตุลาคม 2544
สมบุญ โสมจตุรัส	อายุ 80 ปี	บ้านเลขที่ 20	วันที่ 18 พฤษภาคม 2544
สมพงษ์ ทุมพันธ์	อายุ 48 ปี	บ้านเลขที่ 110	วันที่ 17 พฤษภาคม 2544
สมศักดิ์ กรุงขุนทด	อายุ 44 ปี	บ้านเลขที่ 120	วันที่ 8 ตุลาคม 2544 และ วันที่ 11 เมษายน 2545
สมศักดิ์ ดีรักชาติ	อายุ 46 ปี	บ้านเลขที่ 90/1	วันที่ 18 พฤษภาคม 2544
สมาน วงศ์จันทึก (ผู้ใหญ่บ้าน)	อายุ 52 ปี	บ้านเลขที่ 57	วันที่ 16 พฤษภาคม 2544
สังวาลย์ วงศ์จันทึก	อายุ 50 ปี	บ้านเลขที่ 61	วันที่ 3 เมษายน 2544
สาคร ชุมกว้าง	อายุ 41 ปี	บ้านเลขที่ 177	วันที่ 8 ตุลาคม 2544
สุดใจ วงศ์จันทึก	อายุ 57 ปี	บ้านเลขที่ 36	วันที่ 16 พฤษภาคม 2544
สุปัน กมลรัตน์	อายุ 28 ปี	บ้านเลขที่ 128	วันที่ 10 เมษายน 2545
สำริด วงศ์จันทึก	อายุ 38 ปี	บ้านเลขที่ 90	วันที่ 8 ตุลาคม 2544
ใส หมื่นจิตร	อายุ 71 ปี	บ้านเลขที่ 29	วันที่ 18 พฤษภาคม 2544
หม้อ วงศ์จันทึก	อายุ 85 ปี	บ้านเลขที่ 61	วันที่ 19 พฤษภาคม 2544
หลง สร้อยสูงเนิน	อายุ 78 ปี	บ้านเลขที่ 30	วันที่ 18 พฤษภาคม 2544
เหลือง จิตตโสภโณ (หลวงพ่อ)	อายุ 72 ปี	วัดป่าสะแกราษฎร์	วันที่ 19 พฤษภาคม 2544

2.6 สัมภาษณ์ชาวบ้านท่าสะอาด ตำบลท่าสะอาด อำเภอเซกา จังหวัดหนองคาย

(สัมภาษณ์ระหว่างเดือนมีนาคม-พฤษภาคม พ.ศ. 2544)

บ้านท่าสะอาด ม.9

กรทอง โพธิราช	อายุ 48 ปี	บ้านเลขที่ 74
จันโท แก้วดวงดี	อายุ 46 ปี	บ้านเลขที่ 76
แดง คำหอม	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 66
แดง พ่อโคตร	อายุ 72 ปี	บ้านเลขที่ 53
บุญมา แสนเพ็ง	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 54
ลิขิต สุวรรณวงศ์	อายุ 39 ปี	บ้านเลขที่ 60
ลือ คำเครือ	อายุ 80 ปี	บ้านเลขที่ 42
ลำปาง เทพบาล	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 24

บ้านท่าสะอาด ม.11

คำสิงห์	อายุ 44 ปี	บ้านเลขที่ 8
ชัย คูสกุล	อายุ 57 ปี	กำนัน ต.บ้านท่า
ชัย ชัยคำจันทร์	อายุ 65 ปี	บ้านเลขที่ 48
ชำนาญ พ่อโคตร	อายุ 43 ปี	บ้านเลขที่ 27
บดินทร์ อุทาศิริ	อายุ 42 ปี	บ้านเลขที่ 23
พร ภูหงษ์	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 45
ลี สุขสบาย	อายุ 58 ปี	บ้านเลขที่ 150
วิรุณ เหมราช	อายุ 42 ปี	บ้านเลขที่ 134
สมปอง ภูหงษ์สูง	อายุ 45 ปี	บ้านเลขที่ 58
ส่า ภูพันถม	อายุ 65 ปี	บ้านเลขที่ 14

2.7 สัมภาษณ์ชาวบ้านโนนแดง ตำบลลำชี กิ่งอำเภอฆ้องชัย จังหวัดกาฬสินธุ์

ไกร นาสินพร้อม	อายุ 72 ปี	บ้านเลขที่ 07 หมู่ 1	วันที่ 28 กรกฎาคม 2544
ดี นาสินพร้อม	อายุ 65 ปี	บ้านเลขที่ 54 หมู่ 2	วันที่ 28 กรกฎาคม 2544
ทองจันทร์ ศรเสนา (ผู้ใหญ่บ้าน)	อายุ 56 ปี	บ้านเลขที่ 40 หมู่ 2	วันที่ 28 กรกฎาคม 2544
ทองอุ่น นาเสงี่ยม	อายุ 72 ปี	บ้านเลขที่ 08 หมู่ 1	วันที่ 28 กรกฎาคม 2544
พยม สังเกตกิจ	อายุ 45 ปี	บ้านเลขที่ 263 หมู่ 15	วันที่ 17 มีนาคม 2544
วันดี มาตรงามเมือง	อายุ 43 ปี	บ้านเลขที่ 41 หมู่ 2	วันที่ 29 กรกฎาคม 2544
สมคิด ไหลหาโคตร	อายุ 43 ปี	บ้านเลขที่ 01 หมู่ 2	วันที่ 29 กรกฎาคม 2544

2.9 สัมภาษณ์ชาวบ้านโนนเปลือย ตำบลตลาดแร้ง อำเภอบ้านเขว้า จังหวัดชัยภูมิ

กองแพง จ่าทัน	อายุ 66 ปี	บ้านเลขที่ 212 หมู่ 7	วันที่ 23 พฤษภาคม 2544
คิ้ม ธัญญภูมิ	อายุ 47 ปี	บ้านเลขที่ 188 หมู่ 16	วันที่ 24 พฤษภาคม 2544
คิ้ม อาจโนนเปลือย	อายุ 60 ปี	บ้านเลขที่ 12/1 หมู่ 16	วันที่ 25 พฤษภาคม 2544
จูม บุญเทียม	อายุ 35 ปี	บ้านเลขที่ 38/6 หมู่ 7	วันที่ 24 พฤษภาคม 2544
ฐาพร โพธิงาม	อายุ 45 ปี	บ้านเลขที่ 30 หมู่ 16	วันที่ 24 พฤษภาคม 2544
ตา อาจโนนเปลือย	อายุ 65 ปี	บ้านเลขที่ 12/1 หมู่ 16	วันที่ 25 พฤษภาคม 2544
ถวิล จ่าทัน	อายุ 59 ปี	บ้านเลขที่ 70/1 หมู่ 16	วันที่ 20 พฤษภาคม 2544
ถวิล เมตตามิตร	อายุ 64 ปี	บ้านเลขที่ 287 หมู่ 7	วันที่ 22 พฤษภาคม 2544
ทองยุ่น ยุ่นชัย	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 112/1 หมู่ 7	วันที่ 22 พฤษภาคม 2544
ธัญญา จ่าทัน	อายุ 48 ปี	บ้านเลขที่ 29/1 หมู่ 6	วันที่ 21 พฤษภาคม 2544
บู๊ คุณเงิน	อายุ 68 ปี	บ้านเลขที่ 190 หมู่ 7	วันที่ 21 พฤษภาคม 2544
ประดิษฐ์ วงศ์แก้ว	อายุ 49 ปี	บ้านเลขที่ 248 หมู่ 6	วันที่ 21 พฤษภาคม 2544
แพง หาญใจ	อายุ 40 ปี	บ้านเลขที่ 153 หมู่ 7	วันที่ 21 พฤษภาคม 2544
มอญ ไวประเสริฐ	อายุ 42 ปี	บ้านเลขที่ 357 หมู่ 16	วันที่ 22 พฤษภาคม 2544
ยั่น อ้อชัยภูมิ	อายุ 46 ปี	บ้านเลขที่ 68 หมู่ 16	วันที่ 24 พฤษภาคม 2544
รื่น หาญพนา	อายุ 42 ปี	บ้านเลขที่ 62/1 หมู่ 16	วันที่ 20 พฤษภาคม 2544
เลง ชาญตะคุ	อายุ 34 ปี	บ้านเลขที่ 397 หมู่ 16	วันที่ 24 พฤษภาคม 2544
ลำใย จอนแก้ว	อายุ 37 ปี	บ้านเลขที่ 14/1 หมู่ 16	วันที่ 23 พฤษภาคม 2544
ศูนย์ทิพย์ ปะมะ	อายุ 47 ปี	บ้านเลขที่ 276 หมู่ 16	วันที่ 24 พฤษภาคม 2544
สมชาย เมตตาชาติ	อายุ 21 ปี	บ้านเลขที่ 136 หมู่ 16	วันที่ 25 พฤษภาคม 2544
สมพร ติ้นชัยภูมิ (ผู้ใหญ่บ้าน หมู่ 6)	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 130/1	วันที่ 23 พฤษภาคม 2544
สิงห์ทอง บุญเทียม	อายุ 60 ปี	บ้านเลขที่ 38/6	วันที่ 21 พฤษภาคม 2544
เสถียร บัวบาน	อายุ 42 ปี	บ้านเลขที่ 10/4 หมู่ 16	วันที่ 25 พฤษภาคม 2544
เสือ ชาลีวงศ์ (ผู้ใหญ่บ้าน)	อายุ 44 ปี	บ้านเลขที่ 180	วันที่ 22 พฤษภาคม 2544
เอน ปะมะ	อายุ 45 ปี	บ้านเลขที่ 276 หมู่ 16	วันที่ 20 พฤษภาคม 2544
อร่าม จอนแก้น (ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน หมู่ 6)	อายุ 40 ปี	บ้านเลขที่ 14/1	วันที่ 23 พฤษภาคม 2544
อร่าม ต้นชัยภูมิ	อายุ 43 ปี	บ้านเลขที่ 14/1 หมู่ 16	วันที่ 23 พฤษภาคม 2544
โอรส คุณเงิน	อายุ 35 ปี	บ้านเลขที่ 97/2 หมู่ 7	วันที่ 24 พฤษภาคม 2544

2.9 สัมภาษณ์ชาวบ้านโนนม่วง ตำบลนานวน อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด

กอง โยคะสิงห์	อายุ 88 ปี	บ้านเลขที่ 15	วันที่ 14, 15, 31 สิงหาคม 2543
ขนบ สิตนนท์	อายุ 64 ปี	บ้านเลขที่ 46	วันที่ 19 กันยายน 2543
คำพูน สุดาเดช	อายุ 43 ปี	บ้านเลขที่ 27	วันที่ 18 กันยายน 2543
คมสัน สามารถ	อายุ 62 ปี	บ้านเลขที่ 11	วันที่ 31 สิงหาคม 2543
คำใส ทัพพิลา	อายุ 61 ปี	บ้านเลขที่ 33	วันที่ 7 กันยายน 2543
จันทร์ พาลาศาสตร์	อายุ 83 ปี	บ้านเลขที่ 5	วันที่ 26 กันยายน 2543 และ วันที่ 16 ตุลาคม 2543
แฉล้ม โพธิสาบ	อายุ 67 ปี	บ้านเลขที่ 58	วันที่ 11 มกราคม 2544
ฉลวย เคราฤกษ์	อายุ 59 ปี	บ้านเลขที่ 41	วันที่ 9 มกราคม 2544 และ วันที่ 23 กุมภาพันธ์ 2544
ชม พางาม	อายุ 55 ปี	บ้านเลขที่ 67	วันที่ 20 สิงหาคม 2543 และ วันที่ 28 ตุลาคม 2543
ชัยรัช เคราฤกษ์	อายุ 63 ปี	บ้านเลขที่ 45	วันที่ 9 กันยายน 2543
แดง สิตนนท์	อายุ 63 ปี	บ้านเลขที่ 2	วันที่ 16 ตุลาคม 2543
ตย คิงพรม	อายุ 73 ปี	บ้านเลขที่ 2	วันที่ 16 ตุลาคม 2543
ทุมมา คำนวนดี	อายุ 83 ปี	บ้านเลขที่ 95	วันที่ 15 สิงหาคม 2543
ทุมมา ศรีนวน	อายุ 75 ปี	บ้านเลขที่ 28	วันที่ 20 กันยายน 2543
ทองคำ ปัญญากุล	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 83	วันที่ 21 สิงหาคม 2543 และ วันที่ 31 มีนาคม 2544
ทองใบ ศรีสังคม	อายุ 57 ปี	บ้านเลขที่ 25	วันที่ 19 กันยายน 2543
ทองใบ แสงสาย	อายุ 59 ปี	บ้านเลขที่ 78	วันที่ 15, 31 สิงหาคม 2543
ทองใบ โสพาจันทร์	อายุ 57 ปี	บ้านเลขที่ 25	วันที่ 30 มกราคม 2544
ทองมี สิตนนท์	อายุ 68 ปี	บ้านเลขที่ 48	วันที่ 19 ตุลาคม 2543
ทองเลื่อน พาลาศาสตร์	อายุ 70 ปี	บ้านเลขที่ 32	วันที่ 16 สิงหาคม 2543
ทองสา สิตนนท์	อายุ 63 ปี	บ้านเลขที่ 12	วันที่ 7 กันยายน 2543
ธนิดา โยคะสิงห์	อายุ 25 ปี	บ้านเลขที่ 49	วันที่ 16 สิงหาคม 2543
ธนูชัย จารย์ชะระ	อายุ 30 ปี	บ้านเลขที่ 31	วันที่ 29 มกราคม 2544
น้อย สุดาเดช	อายุ 86 ปี	บ้านเลขที่ 21	วันที่ 20 สิงหาคม 2543
บุญเฮา โยคะสิงห์	อายุ 72 ปี	บ้านเลขที่ 20	วันที่ 6, 18 กันยายน 2543
ใบ ดอกบัว	อายุ 49 ปี	บ้านเลขที่ 15	วันที่ 11, 24 สิงหาคม 2543 และ วันที่ 13 กันยายน 2543

ใบ บัวงาม	อายุ 49 ปี	บ้านเลขที่ 15	วันที่ 28 กันยายน 2543
บัว พาลาศาสตร์	อายุ 72 ปี	บ้านเลขที่ 32	วันที่ 15 สิงหาคม 2543 และ วันที่ 28 มีนาคม 2544
ปัญจะยะคโร, พระ	อายุ 46 ปี	วัดบ้านโนนม่วง	วันที่ 15 สิงหาคม 2543
ประนอม ปัญญากุล	อายุ 58 ปี	ที่ทำการผู้ใหญ่บ้าน	วันที่ 15, 21 สิงหาคม 2543, วันที่ 7 กันยายน 2543, วันที่ 15 มกราคม 2544
ประมวล คิงพรม	อายุ 64 ปี	บ้านเลขที่ 2	วันที่ 13 กันยายน 2543 และ วันที่ 9 ตุลาคม 2543
ประยุทธ์ สิตนนท์	อายุ 41 ปี	บ้านเลขที่ 86	วันที่ 7, 17 กันยายน 2543
ประเสริฐ ปักษี	อายุ 45 ปี	บ้านเลขที่ 44	วันที่ 16,19 สิงหาคม 2543, วันที่ 8 กันยายน 2543, วันที่ 28 มีนาคม 2544
ผอง สิตนนท์	อายุ 83 ปี	บ้านเลขที่ 22	วันที่ 18, 28 กันยายน 2543
ฟอง กอศรี	อายุ 59 ปี	บ้านเลขที่ 52	วันที่ 18 กันยายน 2543
เพ็ง ศรีพันธุ์	อายุ 72 ปี	บ้านเลขที่ 46	วันที่ 1 ธันวาคม 2543
มาก สิตนนท์	อายุ 84 ปี	บ้านเลขที่ 25	วันที่ 19 กันยายน 2543
มีศิลป์ พิมพ์บุพระ	อายุ 67 ปี	บ้านเลขที่ 46	วันที่ 1, 8 กันยายน 2543 และ วันที่ 1 ธันวาคม 2543
ยุบล ศรีนวน	อายุ 68 ปี	บ้านเลขที่ 38	วันที่ 19 กันยายน 2543 และ วันที่ 31 มีนาคม 2544
ยุพิน พางาม	อายุ 26 ปี	บ้านเลขที่ 67	วันที่ 15 สิงหาคม 2543
รจนา ศรีนวน	อายุ 40 ปี	บ้านเลขที่ 95	วันที่ 16, 26 สิงหาคม 2543, วันที่ 28 มีนาคม 2544
ราตรี โยคะสิงห์	อายุ 48 ปี	บ้านเลขที่ 49	วันที่ 31 มกราคม 2544
เริ่ม คำนวนดี	อายุ 63 ปี	บ้านเลขที่ 48	วันที่ 15 สิงหาคม 2543
ละมุน อำพาพร	อายุ 48 ปี	บ้านเลขที่ 83	วันที่ 9 ตุลาคม 2543
เลา โพธิ์ตะลุนาม	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 63	วันที่ 9 กันยายน 2543
ล้วน ไชยปราบ	อายุ 72 ปี	บ้านเลขที่ 59	วันที่ 11 พฤศจิกายน 2543
เลื่อน เนตวงค์	อายุ 63 ปี	บ้านเลขที่ 69	วันที่ 15 สิงหาคม 2543, วันที่ 30 มีนาคม 2544
วิเศษ เคราวรฤกษ์	อายุ 66 ปี	บ้านเลขที่ 78	วันที่ 14 สิงหาคม 2543
สงกา เนตวงค์	อายุ 55 ปี	บ้านเลขที่ 69	วันที่ 30 กันยายน 2543

สุดใจ ไชยปราบ	อายุ 68 ปี	บ้านเลขที่ 59	วันที่ 1, 21 สิงหาคม 2543, วันที่ 1 กันยายน 2543
สีดา ศรีนวน	อายุ 67 ปี	บ้านเลขที่ 66	วันที่ 16, 26 สิงหาคม 2543
สำลี น้อยมาลา	อายุ 65 ปี	บ้านเลขที่ 9	วันที่ 31 สิงหาคม 2543
สนั่น อดกลั้น	อายุ 80 ปี	บ้านเลขที่ 24	วันที่ 9, 18 กันยายน 2543
แสวง ทรงดอน	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 90	วันที่ 9 ตุลาคม 2543, วันที่ 31 มกราคม 2544
สุชา อัมพาพร	อายุ 70 ปี	บ้านเลขที่ 39	วันที่ 11 พฤศจิกายน 2543
สมบูรณ์ สุดาเดช	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 21	วันที่ 20 สิงหาคม 2543
สา สิตนนท์	อายุ 81 ปี	บ้านเลขที่ 25	วันที่ 25 สิงหาคม 2543
สอน ชัยปราบ	อายุ 72 ปี	บ้านเลขที่ 52	วันที่ 11 พฤศจิกายน 2543
หยาด สีพันธุ์	อายุ 66 ปี	บ้านเลขที่ 35	วันที่ 28 ตุลาคม 2543
อุดร ปราสัยงาม	อายุ 57 ปี	บ้านเลขที่ 34	วันที่ 20 สิงหาคม 2543
อนงค์ พาลาศาสตร์	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 60	วันที่ 21 สิงหาคม 2543, วันที่ 28 มีนาคม 2544
อรุณี คำนวนดี	อายุ 72 ปี	บ้านเลขที่ 7	วันที่ 7 กันยายน 2543
อารี ถนัดดี	อายุ 64 ปี	บ้านเลขที่ 27	วันที่ 18 กันยายน 2543
อำนาจ พิมพ์บุพระ	อายุ 28 ปี	บ้านเลขที่ 46	วันที่ 11 พฤศจิกายน 2543

สัมภาษณ์ผู้ที่อาศัยนอกหมู่บ้านโนนม่วง

ชูศรี ชานุมาน	อายุ 47 ปี	บ้านเลขที่ 27 ม.12 ต.โพธิ์ใหญ่ อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด	วันที่ 12 กันยายน 2543
เบ็ญจพร สรรคพิสุทธิ์	อายุ 41 ปี	บ้านเลขที่ 68/1 ม.6 ถนนประชา ต.พนมไพร อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด	วันที่ 1 ธันวาคม 2543
ทวีศักดิ์ หงศาลา	อายุ 48 ปี	โรงเรียนบ้านโนนม่วง ต.นานวน อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด	วันที่ 14 สิงหาคม 2543
ปรารถนา พระราชา	อายุ 42 ปี	บ้านเลขที่ 20/1 ม.4 ต.นานวน อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด	วันที่ 31 มีนาคม 2544
ประวิทย์ สรรคพิสุทธิ์	อายุ 50 ปี	บ้านเลขที่ 68/1 ม.6 ถ.ประชา ต.พนมไพร อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด	วันที่ 23 ธันวาคม 2543, วันที่ 30 มีนาคม 2544

พิกุล เสนาศร	อายุ 55 ปี	บ้านเลขที่ 68/1 ม.6 ถ.ประชา ต.พนมไพร อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด	วันที่ 1 ธันวาคม 2543
ไพบูลย์ เสนารัตน์	อายุ 51 ปี	บ้านเลขที่ 40 ม.13 ต.นางาม อ.เรณูนคร จ.นครพนม	วันที่ 18 กันยายน 2543
สมพงษ์ ประชานนท์	อายุ 41 ปี	บ้านเลขที่ 60 ม.10 ต.นานวน อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด	วันที่ 15 สิงหาคม 2543
พระเนตร เนตรตะวงศ์	อายุ 41 ปี	บ้านเลขที่ 34/1 ม.12 ต.พนมไพร อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด	วันที่ 15 สิงหาคม 2543
ระยอง ถวินไพร	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 33 ม.1 ต.นานวน อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด	วันที่ 31 มีนาคม 2544
สกล แพงสกล	อายุ 79 ปี	บ้านเลขที่ 69 ม.4 ต.พนมไพร อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด	วันที่ 8 กันยายน 2543
สุจิตรา สมบูรณ์พันธ์		สำนักงานเกษตรอำเภอพนมไพร อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด	วันที่ 19 สิงหาคม 2543
เสมอ อารีเอื้อ, ด.ต.	อายุ 50 ปี	สภ.อ.พนมไพร อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด	วันที่ 11 กันยายน 2543
อำนวย ถวิลไพร	อายุ 48 ปี	บ้านเลขที่ 9 ม.8 ต.นานวน อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด	วันที่ 31 มีนาคม 2544

2.10 สัมภาษณ์ชาวบ้านบัว ตำบลกุดบาก อำเภอกุดบาก จังหวัดสกลนคร

กล้าหาญ กุดวงศ์แก้ว	อายุ 63 ปี	บ้านเลขที่ 166/1 ม.8	วันที่ 25 ธันวาคม 2543
เขียน กุดวงศ์แก้ว	อายุ 27 ปี	บ้านเลขที่ 227 ม.5	วันที่ 27 ธันวาคม 2543
คา กุดวงศ์แก้ว	อายุ 70 ปี	บ้านเลขที่ 8/1 ม.8	วันที่ 3 ตุลาคม 2543
จันทร์อ่อน โยธายุทธ	อายุ 23 ปี	บ้านเลขที่ 193/1 ม.5	วันที่ 8 กันยายน 2543
จำปี ลิวงศ์ษา	อายุ 38 ปี	บ้านเลขที่ 142/7 ม.5	วันที่ 14 กันยายน 2543
เจียม กุดวงศ์แก้ว	อายุ 61 ปี	บ้านเลขที่ 212 ม.8	วันที่ 27 ธันวาคม 2543
ฉิ่ง กุดวงศ์แก้ว	อายุ 93 ปี	บ้านเลขที่ 142/3 ม.5	วันที่ 19 สิงหาคม 2543 วันที่ 17 กันยายน 2543
ชอบ กุดวงศ์แก้ว	อายุ 58 ปี	บ้านเลขที่ 142 ม.5	วันที่ 31 สิงหาคม 2543
ชิต กุดวงศ์แก้ว	อายุ 37 ปี	บ้านเลขที่ 142/6 ม.5	วันที่ 24 สิงหาคม 2543
ไชยนต์ ศรีพลพา	อายุ 35 ปี	บ้านเลขที่ 142/6 ม.5	วันที่ 24 สิงหาคม 2543
ดอน กุดวงศ์แก้ว	อายุ 46 ปี	บ้านเลขที่ 259 ม.5	วันที่ 24 ธันวาคม 2543
เดช กุดวงศ์แก้ว	อายุ 51 ปี	บ้านเลขที่ 213 ม.6	วันที่ 22 กันยายน 2543

ถาวร กุดวงศ์แก้ว	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 193/4 ม.5	วันที่ 8 กันยายน 2543
ทองมนต์ พรหมสาขา ณ สกลนคร	อายุ 49 ปี	บ้านเลขที่ 267 ม.5	วันที่ 17 สิงหาคม 2543
ทองฤทธิ์ กุดวงศ์แก้ว	อายุ 40 ปี	บ้านเลขที่ 234/1 ม.5	วันที่ 13 กันยายน 2543
ธวัชชัย กุณวงศ์	อายุ 35 ปี	ศูนย์อินแปง	วันที่ 1 พฤศจิกายน 2543 วันที่ 2 ธันวาคม 2543
บาล กุดวงศ์แก้ว	อายุ 58 ปี	บ้านเลขที่ 64 ม.8	วันที่ 27 ธันวาคม 2543
บุญคอง กุดวงศ์แก้ว	อายุ 47 ปี	บ้านเลขที่ 173 ม.5	วันที่ 24 ธันวาคม 2543
บุญแจ้ง ศรีพลพา	อายุ 35 ปี	บ้านเลขที่ 142/6 ม.6	วันที่ 24 สิงหาคม 2543
บุญรวม กุดวงศ์แก้ว	อายุ 42 ปี	บ้านเลขที่ 193/6 ม.5	วันที่ 31 สิงหาคม 2543
บุตรสี กุดวงศ์แก้ว	อายุ 90 ปี	บ้านเลขที่ 26 ม.6	วันที่ 30 สิงหาคม 2543
บุษบา จุณศรีสิงห์	อายุ 48 ปี	บ้านเลขที่ 187/1 ม.5	วันที่ 7 กันยายน 2543
ประสบ กุดวงศ์แก้ว	อายุ 37 ปี	บ้านเลขที่ 267/5 ม.5	วันที่ 13 กันยายน 2543
ประหยัด โททุมพล	อายุ 41 ปี	บ้านเลขที่ 149/3 ม.8	วันที่ 25 ธันวาคม 2543
แปลง กุดวงศ์แก้ว	อายุ 33 ปี	บ้านเลขที่ 277/3 ม.5	วันที่ 13 กันยายน 2543
ไป่ กุดวงศ์แก้ว	อายุ 45 ปี	บ้านเลขที่ 26/1 ม.6	วันที่ 24 ธันวาคม 2543
ผอง ก้องเวหา	อายุ 47 ปี	บ้านเลขที่ 227/1 ม.5	วันที่ 25 สิงหาคม 2543
ผาย ก้องเวหา	อายุ 46 ปี	บ้านเลขที่ 151 ม.8	วันที่ 16 สิงหาคม 2543, วันที่ 24 กันยายน 2543
พวง กุดวงศ์แก้ว	อายุ 41 ปี	บ้านเลขที่ 191 ม.5	วันที่ 24 ธันวาคม 2543
เพียง กุดวงศ์แก้ว	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 146 ม.8	วันที่ 4 ตุลาคม 2543
เพียร กุดวงศ์แก้ว	อายุ 38 ปี	บ้านเลขที่ 193/16 ม.6	วันที่ 31 สิงหาคม 2543
แพง กุดวงศ์แก้ว	อายุ 46 ปี	บ้านเลขที่ 235/1 ม.5	วันที่ 29 สิงหาคม 2543
แพง ไชยหอม	อายุ 77 ปี	บ้านเลขที่ 154 ม.5	วันที่ 9 กันยายน 2543
มณี กุดวงศ์แก้ว	อายุ 32 ปี	บ้านเลขที่ 143/6 ม.5	วันที่ 29 สิงหาคม 2543
ยาน ก้องเวหา	อายุ 82 ปี	บ้านเลขที่ 164 ม.8	วันที่ 12 ตุลาคม 2543, วันที่ 24 ธันวาคม 2543
ยูง กุดวงศ์แก้ว	อายุ 48 ปี	บ้านเลขที่ 47/1 ม.8	วันที่ 25 ธันวาคม 2543
รักษา ทุมลา	อายุ 39 ปี	บ้านเลขที่ 143/6 ม.5	วันที่ 29 สิงหาคม 2543
ลำพูน มานพ	อายุ 32 ปี	บ้านเลขที่ 144 ม.5	วันที่ 11 กันยายน 2543
เล็ก กุดวงศ์แก้ว	อายุ 55 ปี	บ้านเลขที่ 234 ม.5	วันที่ 17 สิงหาคม 2543, วันที่ 26 ธันวาคม 2543
เลื่อน กุดวงศ์แก้ว	อายุ 57 ปี	บ้านเลขที่ 46/1 ม.8	วันที่ 25 ธันวาคม 2543

วิไล กุดวงศ์แก้ว	อายุ 46 ปี	บ้านเลขที่ 227/1 ม.5	วันที่ 19, 25 สิงหาคม 2543, วันที่ 2, 25 ธันวาคม 2543
ศราวุฒิ สีดำ	อายุ 32 ปี	บ้านเลขที่ 154 ม.5	วันที่ 21 กันยายน 2543
ศิรานุช กุดวงศ์แก้ว	อายุ 26 ปี	บ้านเลขที่ 243/1 ม.6	วันที่ 22 สิงหาคม 2543
ศิริพร ผลาจันทร์	อายุ 16 ปี	บ้านเลขที่ 235 ม.8	วันที่ 12 ตุลาคม 2543
ศิวภรณ์ โพธิสาวัง	อายุ 18 ปี	บ้านเลขที่ 143/8 ม.5	วันที่ 15 กันยายน 2543
สมควร กุดวงศ์แก้ว	อายุ 30 ปี	บ้านเลขที่ 193/4 ม.5	วันที่ 8 กันยายน 2543
สมควร บุญญานันท์	อายุ 32 ปี	บ้านเลขที่ 193 ม.5	วันที่ 27 ธันวาคม 2543
สมจิต กุดวงศ์แก้ว	อายุ 30 ปี	บ้านเลขที่ 379/10 ม.5	วันที่ 13 กันยายน 2543
สมบัติ แสงฉวี	อายุ 40 ปี	บ้านเลขที่ 38/5 ม.8	วันที่ 25 ธันวาคม 2543
สมหมาย กุดวงศ์แก้ว	อายุ 40 ปี	บ้านเลขที่ 58 ม.5	วันที่ 24 ธันวาคม 2543
สายคำ กุดวงศ์แก้ว	อายุ 92 ปี	บ้านเลขที่ 150/1 ม.8	วันที่ 14 สิงหาคม 2543
สาลี ซองศิริ	อายุ 43 ปี	บ้านเลขที่ 141 ม.8	วันที่ 25 ธันวาคม 2543
สีแหล่ บริรักษ์	อายุ 74 ปี	บ้านเลขที่ 114 ม.6	วันที่ 1 ตุลาคม 2543
สุดตา จูมศรีสิงห์	อายุ 45 ปี	บ้านเลขที่ 187 ม.5	วันที่ 7 กันยายน 2543
สุภาพ ก้องเวหา	อายุ 27 ปี	บ้านเลขที่ 258 ม.5	วันที่ 11 กันยายน 2543
สุภี จูมศรีสิงห์	อายุ 75 ปี	บ้านเลขที่ 187 ม.5	วันที่ 7 กันยายน 2543
หงวน กุดวงศ์แก้ว	อายุ 44 ปี	บ้านเลขที่ 150/1 ม.8	วันที่ 24 ธันวาคม 2543
หงส์ จูมศรีสิงห์	อายุ 45 ปี	บ้านเลขที่ 191/2 ม.5	วันที่ 24 ธันวาคม 2543
หนูเปี่ยม กุดวงศ์แก้ว	อายุ 45 ปี	บ้านเลขที่ 143/3 ม.5	วันที่ 6 กันยายน 2543
หนูนำ ซองศิริ	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 193/1 ม.5	วันที่ 8 กันยายน 2543
หมุ่น กุดวงศ์แก้ว	อายุ 62 ปี	บ้านเลขที่ 193/1 ม.5	วันที่ 8 กันยายน 2543
เหง่า ทุมลา	อายุ 40 ปี	บ้านเลขที่ 143/6 ม.5	วันที่ 13 กันยายน 2543
อุดร ลามทุม	อายุ 43 ปี	บ้านเลขที่ 150 ม.5	วันที่ 13 กันยายน 2543
อู้ กุดวงศ์แก้ว	อายุ 59 ปี	บ้านเลขที่ 8/1 ม.6	วันที่ 2 ตุลาคม 2543

ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ชาวบ้านอื่นๆ นอกบ้านบัว

เขียน ศรีมุกดา	อายุ 51 ปี	บ้านเลขที่ 158 ม.4 บ้านกุดแฮด อ.กุดบาก จ.สกลนคร	วันที่ 26 ธันวาคม 2543
ทองสูน ภาวงศ์	อายุ 33 ปี	บ้านเลขที่ 234 ม.6 บ้านภูวง อ.วังสามหมอ จ.อุดรธานี	วันที่ 27 ธันวาคม 2543

บุญเลิศ โถดาสา	อายุ 43 ปี	บ้านเลขที่ 12/2 บ้านนาม่อง ต.นาม่อง อ.กุดบาก จ.สกลนคร	วันที่ 26 ธันวาคม 2543
ปัญญา พุทธรรม	อายุ 46 ปี	โรงเรียนโคกศาลา ต.ปลาไหล อ.วาริชภูมิ จ.สกลนคร	วันที่ 2 ธันวาคม 2543
สุวารี กันโสมภู	อายุ 34 ปี	บ้านเลขที่ 91/2 ม.1 ต.กุดบาก อ.กุดบาก จ.สกลนคร	วันที่ 15 สิงหาคม 2543
อรพิมพ์ โถต้นคำ	อายุ 43 ปี	บ้านเลขที่ 93 ม.3 บ้านนาขาม ต.นาม่อง อ.กุดบาก จ.สกลนคร	วันที่ 26 ธันวาคม 2543

2.11 สัมภาษณ์จากชาวบ้านวังสวาบและบ้านวัวกกแก้ว (เพิ่งแยกหมู่บ้านในเดือนมกราคม 2544) ตำบลวังสวาบ อำเภอภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่น

คำพา เตียไธสง	บ้านเลขที่ 135	วันที่ 27 พฤษภาคม 2533
ไค สอนลา	บ้านเลขที่ 100	วันที่ 28 พฤษภาคม 2533
จ่อง โตภูเขียว	บ้านเลขที่ 1	วันที่ 20 มิถุนายน 2528, วันที่ 28 กรกฎาคม 2533 วันที่ 29 มีนาคม 2545
เจริญ ชัยชมพู	บ้านเลขที่ 98	วันที่ 20 พฤษภาคม 2529, วันที่ 25 มิถุนายน 2529 วันที่ 30 กรกฎาคม 2533, วันที่ 29 พฤษภาคม 2544
จำเนียร โตภูเขียว	บ้านเลขที่ 46	วันที่ 20 พฤษภาคม 2533
เฉลียว ปิ่นปั่น	บ้านเลขที่ 144	วันที่ 20 พฤษภาคม 2533
เฉลิม วรธิพรหมมา		วันที่ 23 กรกฎาคม 2533
ชลธิชา เจียมภูเขียว	บ้านเลขที่ 14	วันที่ 9 กุมภาพันธ์ 2545
ชวน คำตื้อ		วันที่ 2 มิถุนายน 2544
เต็ง เจียมภูเขียว	บ้านเลขที่ 81	วันที่ 21 พฤษภาคม 2533
เต็ม เดชครอบ	บ้านเลขที่ 17	วันที่ 20 พฤษภาคม 2533
แถม โตภูเขียว	บ้านเลขที่ 109	วันที่ 30 พฤษภาคม 2533
ถวิล ติ่งภูเขียว	บ้านเลขที่ 8	วันที่ 29 มีนาคม 2545
ถวิล สานคำ	บ้านเลขที่ 20	วันที่ 31 พฤษภาคม 2544
เที่ยง ขวัญแจ่ม	บ้านเลขที่ 33	วันที่ 20 พฤษภาคม 2533, วันที่ 16 กันยายน 2544
นุโยค บุบผา		วันที่ 9 กุมภาพันธ์ 2545, วันที่ 29 มีนาคม 2545
บัวทอง คำตื้อ	บ้านเลขที่ 7	วันที่ 15 กันยายน 2544
บุญเลิศ ทนนาดี	บ้านเลขที่ 122	วันที่ 20 พฤษภาคม 2533
บุญโฮม สิทธิการ	บ้านเลขที่ 3	วันที่ 29 มีนาคม 2545

ประยูร จงทัน	บ้านเลขที่ 129	วันที่ 1 มิถุนายน 2533
ประวิง โตภูเขียว	บ้านเลขที่ 99	วันที่ 26 มิถุนายน 2533
ประเสริฐ ทนนาดี	บ้านเลขที่ 121	วันที่ 19, 27 พฤษภาคม 2533, วันที่ 3 มิถุนายน 2533, วันที่ 31 กรกฎาคม 2533
เป้า สอนสะอาด	บ้านเลขที่ 15	วันที่ 28 พฤษภาคม 2544
พัด เวียงทอง	บ้านเลขที่ 74	วันที่ 29 พฤษภาคม 2533
พัด อุดอาด	บ้านเลขที่ 15	วันที่ 29 พฤษภาคม 2544
มา ฆ้องนอก	บ้านเลขที่ 49	วันที่ 1 มิถุนายน 2544
รอง ขวานโพก	บ้านเลขที่ 96	วันที่ 27 พฤษภาคม 2533
ริน คำตื้อ	บ้านเลขที่ 60	วันที่ 20 พฤษภาคม 2533, วันที่ 30 กรกฎาคม 2533, วันที่ 16 กันยายน 2544
เรียง ขวัญแจ่ม		วันที่ 29 พฤษภาคม 2544
เรือง โถปั้น	บ้านเลขที่ 35	วันที่ 20 กรกฎาคม 2533
ลอง โถปั้น	บ้านเลขที่ 17	วันที่ 30 พฤษภาคม 2533
ลิ คำตื้อ		วันที่ 29 พฤษภาคม 2533, วันที่ 13 กันยายน 2544, วันที่ 28 มีนาคม 2545
ไล โผยสูงเนิน	บ้านเลขที่ 30	วันที่ 19 พฤษภาคม 2533
สงวน ยานี	บ้านเลขที่ 118/1	วันที่ 1 มิถุนายน 2533
สม สินชัย	บ้านเลขที่ 40	วันที่ 2 มิถุนายน 2533
สมชัย อุดอาด	บ้านเลขที่ 49	วันที่ 30 พฤษภาคม 2533
สมบูรณ์ ขวัญแจ่ม	บ้านเลขที่ 9	วันที่ 29 มีนาคม 2545
สฤษดิ์ ขวัญแจ่ม	บ้านเลขที่ 9	วันที่ 19, 20 พฤษภาคม 2533, วันที่ 26 มิถุนายน 2533, วันที่ 8, 28, 30, 31 กรกฎาคม 2533, วันที่ 28, 30, 31 พฤษภาคม 2544, วันที่ 8 กุมภาพันธ์ 2545, วันที่ 13, 29 มีนาคม 2545
สา ขวัญแจ่ม	บ้านเลขที่ 12	วันที่ 15 กันยายน 2544
ส่า สายคำ	บ้านเลขที่ 148	วันที่ 1 มิถุนายน 2533
สิงหาญ เจียมภูเขียว	บ้านเลขที่ 44	วันที่ 1 มิถุนายน 2544
สุพรรณ หนูเวียง	บ้านเลขที่ 130	วันที่ 31 พฤษภาคม 2533, วันที่ 24 มิถุนายน 2533
สุรินทร์ ขวัญใจ	บ้านเลขที่ 1	วันที่ 2 มิถุนายน 2533, วันที่ 28, 29, 30 กรกฎาคม 2533, วันที่ 1 มิถุนายน 2544
สุวรรณ จันทหาร	บ้านเลขที่ 44	วันที่ 29 พฤษภาคม 2532
เสาร์ โถปั้น	บ้านเลขที่ 10	วันที่ 30 พฤษภาคม 2544

เสาร์ เสือฝั้น	บ้านเลขที่ 50	วันที่ 19 พฤษภาคม 2533, วันที่ 25 มิถุนายน 2533, วันที่ 30 กรกฎาคม 2533, วันที่ 1 มิถุนายน 2544
เสวียง ขวัญแจ่ม	บ้านเลขที่ 93	วันที่ 20 พฤษภาคม 2533, วันที่ 16 กันยายน 2544
โสพัด ขวัญแจ่ม	บ้านเลขที่ 16	วันที่ 1 มิถุนายน 2544
ไส ยศจำรัส	บ้านเลขที่ 73	วันที่ 3 มิถุนายน 2533, วันที่ 1 มิถุนายน 2544
หอม นามภูเขียว	บ้านสะแกเครือ	วันที่ 30 พฤษภาคม 2533
หนูเล็ก ตีกา	บ้านเลขที่ 60/1	วันที่ 21 พฤษภาคม 2533
ห่วง จันทขิน	บ้านเลขที่ 11	วันที่ 1 มิถุนายน 2544
เหง้า เดชครอบ	บ้านเลขที่ 10	วันที่ 28 พฤษภาคม 2533
ไหล จงทัน	บ้านเลขที่ 25	วันที่ 29 พฤษภาคม 2533
อบ ทนนาดี	บ้านเลขที่ 12	วันที่ 27 พฤษภาคม 2533
อภัย ยศรุ่งเรือง		วันที่ 29 พฤษภาคม 2544, วันที่ 29 มีนาคม 2545
อัมพร เถื่อนขุนขำ		วันที่ 2 มิถุนายน 2544
อ้อม เถื่อนขุนขำ	บ้านเลขที่ 21	วันที่ 20 พฤษภาคม 2533
อิน ตู้คำ	บ้านเลขที่ 35	วันที่ 21 พฤษภาคม 2533
อุดร เถื่อนขุนขำ	บ้านเลขที่ 122	วันที่ 31 พฤษภาคม 2544
เฮ้า โคตา	บ้านเลขที่ 32	วันที่ 27 พฤษภาคม 2533, วันที่ 29 พฤษภาคม 2544

สัมภาษณ์ผู้เกี่ยวข้องที่อยู่นอกหมู่บ้านวังสวาบ

กฤษณ์ นิคมเขตย์	เจ้าหน้าที่ป่าไม้หน่วย ข.ก. 5	วันที่ 30 กรกฎาคม 2533
น้อย ชาอุ่น	บ้านเลขที่ 169 บ้านน้ำพุหินลาด ต.ทุ่งพระ อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ	วันที่ 28 พฤษภาคม 2544
มานิจ ชมภูพาน	บ้านเลขที่ 46 บ้านวังใหม่ ต.วังสวาบ อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น	วันที่ 28 มีนาคม 2545
เพชร หักขุนทด	บ้านเลขที่ 28 บ้านวังใหม่ ต.วังสวาบ อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น	วันที่ 31 พฤษภาคม 2544
สฤษดิ์ ตู้ประเสริฐ	บ้านเลขที่ 39 บ้านวังผาคำ ต.วังสวาบ อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น	วันที่ 28 มีนาคม 2545

2.12 สัมภาษณ์ชาวบ้านอาหวด ตำบลดินแดง อำเภอไพรบึง จังหวัดศรีสะเกษ

กิ กัลยาโน	อายุ 75 ปี	วัดอาหวด	วันที่ 11 พฤษภาคม 2544
คิด คำหงษ์	อายุ 42 ปี	บ้านเลขที่ 24 หมู่ 7	วันที่ 10 พฤษภาคม 2544
ทองมี ภาษี	อายุ 75 ปี	บ้านเลขที่ 3 หมู่ 7	วันที่ 10 พฤษภาคม 2544
เสนาะ ต่อกุล (ผู้ใหญ่บ้าน)	อายุ 48 ปี	บ้านเลขที่ 26	วันที่ 11 พฤษภาคม 2544

2.13 สัมภาษณ์ผู้รู้, ปราชญ์ชาวบ้านที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจชุมชน

คำตา สามชัย (เกษตรผสมผสาน)	อายุ 72 ปี	บ้านเลขที่ 1 หมู่ 12 บ้านพรสวรรค์ ตำบลโนนสะอาด อำเภอหนองเรือ จังหวัดขอนแก่น	วันที่ 15 กรกฎาคม 2545
เกื้อ วงศ์บุญ (เกษตรผสมผสาน)	อายุ 68 ปี	บ้านเลขที่ 23/1 หมู่ 4 บ้านตะแบก ตำบลสลักได อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์	วันที่ 10 มิถุนายน 2532
งามดี โนนอ้อม (ซื้อขายแมลง)	อายุ 41 ปี	บ้านเลขที่ 46 หมู่ 12 บ้านพรสวรรค์ ตำบลโนนสะอาด อำเภอหนองเรือ จังหวัดขอนแก่น	วันที่ 16 กรกฎาคม 2545
เจริญ พรมโสภา (ผลิตชาใบหม่อนขาย)	อายุ 50 ปี	บ้านเลขที่ 11 หมู่ 6 บ้านทรัพย์สมบูรณ์ ตำบลห้วยม่วง อำเภอภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่น	วันที่ 9 กุมภาพันธ์ 2545
ดวน ทองคง (เกษตรผสมผสาน)	อายุ 61 ปี	บ้านเลขที่ 29 หมู่ 9 บ้านฝาง ตำบลโนนทอง อำเภอหนองเรือ จังหวัดขอนแก่น	วันที่ 15 กรกฎาคม 2545
แดง หมื่นชนะ (เกษตรผสมผสาน)	อายุ 25 ปี	บ้านเลขที่ 46/3 หมู่ 12 บ้านพรสวรรค์ ตำบลโนนสะอาด อำเภอหนองเรือ	
ทิพยรส อุปมาโน	อายุ 30 ปี	จังหวัดขอนแก่น	
ถาวร สามชัย (ซื้อขายแมลง)	อายุ 39 ปี	บ้านเลขที่ 35/1 หมู่ 12 บ้านพรสวรรค์ ตำบลโนนสะอาด อำเภอหนองเรือ จังหวัดขอนแก่น	วันที่ 15 กรกฎาคม 2545

ทองดาว เขตชาลี (ปลูกลำไย)	อายุ 47 ปี	บ้านเลขที่ 79 บ้านทรัพย์สมบูรณ์ ตำบลห้วยม่วง อำเภอภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่น	วันที่ 9 กุมภาพันธ์ 2545
ทองสูน รัตนาธิวัฒน์ (สมุนไพรไล่แมลง)	อายุ 34 ปี	บ้านเลขที่ 27 หมู่ 4 บ้านกาเจาะ ตำบลตรึม อำเภอศีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์	วันที่ 10 พฤษภาคม 2544
ทองไส ทวิโยค (ผลิตสมุนไพรขาย)	อายุ 37 ปี	บ้านเลขที่ 115 หมู่ 6 บ้านทรัพย์สมบูรณ์ ตำบลห้วยม่วง อำเภอภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่น	วันที่ 9 กุมภาพันธ์ 2545
ทองหล่อ หาญเวช (ข้าวไร่)	อายุ 51 ปี	บ้านเลขที่ 148 บ้านวังตะเข้ ตำบลวังตะเข้ อำเภอหนองบัวระเหว จังหวัดชัยภูมิ	วันที่ 20 พฤษภาคม 2545
ธวัช ชุติมารส		ผู้ใหญ่บ้านตระแบก ตำบลสลักได อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์	วันที่ 10 มิถุนายน 2532
นัฏวุฒิ (บุญถม) อุดทาทอง (ผลิตไส้กรอกขาย)	อายุ 50 ปี	ผู้ใหญ่บ้าน บ้านเลขที่ 15 บ้านแสงเจริญ ตำบลหนองแสง อำเภอแก้งคร้อ จังหวัดชัยภูมิ	วันที่ 10 กุมภาพันธ์ 2545
บุญช่วย สุติมารส (ลูกนา)	อายุ 76 ปี	บ้านเลขที่ 47 หมู่ 4 บ้านตระแบก ตำบลสลักได อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์	วันที่ 11 พฤษภาคม 2532
ประมวล แสนศาลา (เกษตรปลอดสารพิษ)	อายุ 46 ปี	บ้านเลขที่ 38 หมู่ 7 บ้านหนองไหล ตำบลโคกสี อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น	วันที่ 11 เมษายน 2545
พิมพ์ นาคำ (ข้าวไร่)	อายุ 74 ปี	บ้านเลขที่ 48 หมู่ 1 บ้านนากั้ง ตำบลนากั้ง อำเภอปากคาด จังหวัดหนองคาย	วันที่ 24 สิงหาคม 2540
พูน ยัญศรี (กลุ่มทอผ้า)	อายุ 56 ปี	บ้านเลขที่ 79 หมู่ 4 บ้านหนองกุงใหญ่ ตำบลบ้านเม็ง อำเภอหนองเรือ จังหวัดขอนแก่น	วันที่ 8 กุมภาพันธ์ 2545
วิเชียร วงศ์บุญ (เกษตรผสมผสาน)	อายุ 67 ปี	บ้านเลขที่ 23/1 หมู่ 4 บ้านตระแบก ตำบลสลักได อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์	วันที่ 19 สิงหาคม 2532

วิรัตน์ โสดาศรี (เกษตรผสมผสาน)	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 25 บ้านสว่างโนนสูง ตำบลภูผาม่าน อำเภอภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่น	วันที่ 8 กุมภาพันธ์ 2545
สมศักดิ์ ธีระคำ (เกษตรผสมผสาน)	อายุ 30 ปี	บ้านเลขที่ 67 หมู่ 7 บ้านโคกกลาง ตำบลเพ็กใหญ่ อำเภอพล จังหวัดขอนแก่น	วันที่ 2 เมษายน 2545
สุวิ เหิรชัย (อดีตแรงงาน 4 ประเทศ)	อายุ 46 ปี	บ้านเลขที่ 37 บ้านยางนาดี ตำบลชีบน อำเภอบ้านเขว้า จังหวัดชัยภูมิ	วันที่ 10 เมษายน 2545
แสวง เหิรชัย (ภรรยาแรงงานไปนอก)	อายุ 43 ปี	บ้านเลขที่ 37 หมู่ 5 บ้านยางนาดี ตำบลชีบน อำเภอบ้านเขว้า จังหวัดชัยภูมิ	วันที่ 10 เมษายน 2545
อภัย เบิกบาน (สมุนไพรไล่แมลง)	อายุ 48 ปี	บ้านเลขที่ 19 หมู่ 4 บ้านกาเจาะ ตำบลตรึม อำเภอศีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์	วันที่ 10 พฤษภาคม 2544
อยู่ สุนทรชัย (เกษตรผสมผสาน)		บ้านเลขที่ 6 หมู่ 4 บ้านตะแบก ตำบลสลักได อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์	วันที่ 21 เมษายน 2532, วันที่ 11 พฤษภาคม 2532, วันที่ 10-12 มิถุนายน 2532 วันที่ 19-21 สิงหาคม 2532
อรชร ศรีวิเศษ (นาหว่าน)	อายุ 40 ปี	บ้านเลขที่ 29 บ้านหนองมะเขือ อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์	วันที่ 4 สิงหาคม 2543

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก.

แนวคำถามในการสัมภาษณ์ผู้รู้ผู้เฒ่าในหมู่บ้าน*
โครงการวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย

คำถามเหล่านี้เป็นแนวทางเท่านั้น เพราะในการถามจริงๆคำถามจะเปลี่ยนแปลงไปเรื่อยๆ ตามภูมิหลังและประสบการณ์ของผู้ให้สัมภาษณ์ ทั้งคำถามจริงๆจะมีลักษณะไม่เป็นทางการ แต่จะเป็นการพูดคุยและอธิบายให้ง่ายจนผู้ให้สัมภาษณ์เข้าใจได้ เพราะมีปัญหาด้านวัฒนธรรมและภาษาอยู่มาก ถึงแม้คำถามบางข้อจะไม่ปรากฏว่าต้องการรู้ข้อเท็จจริงสมัยใด ในการถามจะเน้นให้ได้ข้อมูลตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

หมวดที่ 1 คำถามเกี่ยวกับตัวผู้ให้สัมภาษณ์โดยเฉพาะ

1. ให้บอกชื่อผู้ให้สัมภาษณ์ ……
2. ให้บอกอายุ ให้บอกปีเกิด อายุ …….. ปี เกิดปี พ.ศ. …….
3. ที่อยู่ บ้านเลขที่ ……. หมู่ …….. ชื่อบ้าน……
   ตำบล……. อำเภอ……. จังหวัด ……
4. ให้เล่าประวัติชีวิต ทวด ปู่-ย่า-ตา-ยาย พ่อ-แม่ พี่น้องทุกคน และตัวเอง

หมวดที่ 2 คำถามเกี่ยวกับการผลิต

2.1 ให้อธิบายอาชีพหลักของหมู่บ้านคืออะไร เพราะเหตุใดจึงยึดอาชีพนั้น

2.2 ให้เล่าถึงวิธีการผลิต ปัจจัยการผลิตที่ใช้เทคโนโลยีที่ใช้ตั้งแต่อดีต วิวัฒนาการจนถึงปัจจุบัน เช่นใครเป็นคนแรกที่ใช้รถไถ เครื่องสูบน้ำ เครื่องนวดข้าว เครื่องเกี่ยวข้าว ปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง ฯลฯ แต่ละชนิดเริ่มนำมาใช้เมื่อไร และให้บอกถึงสาเหตุที่ต้องปรับเปลี่ยนเทคโนโลยีไปเป็นเช่นนั้น เล่าถึงผลผลิตแต่ละช่วงที่ห่างกัน 10 ปี (2512, 2522, 2532, 2542) หากเพิ่มขึ้นหรือลดลงเป็นเพราะอะไร

---

*ปรับปรุงจาก ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. **เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต.** (2527), สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ. **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจลุ่มแม่น้ำชี ตั้งแต่ พ.ศ.2475-2525.** (2528). และ สมคิด พรมจุ้ย และคณะ. **เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานใต้.** (2542).

2.3 บอกชื่อพันธุ์ข้าวในแต่ละช่วง 40, 30, 20, 10 ปี และปัจจุบัน เพราะอะไรจึงเลิกใช้พันธุ์เก่ามาใช้พันธุ์ใหม่

2.4 พืชเศรษฐกิจ เช่น ปอ ข้าวโพด มันสำปะหลัง เข้ามาตั้งแต่เมื่อไร พื้นที่ปลูก วิธีการผลิต การขาย ผู้ซื้อ/ตลาด ราคาเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร การปลูกพืชเหล่านี้มีผลต่อชาวบ้านอย่างไร

2.5 ให้เล่าถึงพืชรองหรือชนิดของอาชีพรองนอกเหนือจากการทำกิจกรรมหลักในข้อ 2.2 ให้เล่าถึงวิธีการผลิต วิวัฒนาการของกรรมวิธีการผลิตและผลผลิตจากอดีตจนถึงปัจจุบัน

2.6 นอกเหนือจากอาชีพรองหรือกิจกรรมการผลิตรองดังกล่าวในข้อ 2.5 แล้ว ยังมีกิจกรรมเสริมหรืออาชีพเสริมอื่นๆอีกหรือไม่ เช่น การจักสาน ทอผ้า ปลูกหม่อน เลี้ยงไหม ตีเหล็ก ปั้นหม้อ หาของป่า หาปลา ต้มเกลือ ให้เล่าโดยละเอียดจากอดีตถึงปัจจุบัน กรณีใช้ปัจจัยการผลิตได้ปัจจัยมาจากไหน มีกรรมวิธีการทำอย่างไร แต่ละกิจกรรมผลิต/หาเพื่อบริโภคในครัวเรือนหรือขาย หรือทั้ง 2 อย่าง

2.7 ให้เล่าถึงทุนที่ลงไปในรูปตัวเงิน (นอกเหนือจากการลงแรง) สำหรับกิจกรรมการผลิตในข้อ 2.2, 2.4-2.6 และเงินที่นำมาลงทุนได้มาจากไหน ขนาดของเงินที่ลงมีแนวโน้มอย่างไรจากอดีตถึงปัจจุบัน เหตุผลทำไมเป็นเช่นนั้น และในกรณีต้องกู้ กู้มาจากใคร เสียดอกเบี้ยเท่าไร

2.8 ให้เล่าถึงการได้มาซึ่งที่ดินในอดีต สภาพการใช้ แต่ละประเภทเริ่มมีเมื่อไร ในปัจจุบันเพียงพอหรือไม่ สภาพการถือครอง (เป็นโฉนด นส.3ก. สปก. หรืออื่นๆ) ใครมีที่ดินมากที่สุด และได้มาอย่างไร ใครมีน้อยที่สุด หรือไม่มี และถามเหตุผลว่าทำไมเป็นเช่นนั้น

2.9 การเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดินมีการเปลี่ยนแปลง (หรือซื้อขายเปลี่ยนมือ) อย่างไร หรือไม่ ทำไมต้องขายที่ดิน ขายให้ใคร ราคาที่ขายเป็นอย่างไร เป็นธรรมหรือไม่ คนที่ขายที่ดินแล้วส่วนใหญ่ไปทำอาชีพอะไร

2.10 ค่าเช่ามีอัตราอย่างไร และการเปลี่ยนแปลงค่าเช่าจากอดีตถึงปัจจุบันเป็นอย่างไร

2.11 ที่ดินส่วนกลางในหมู่บ้านมีหรือไม่ ถ้ามีขนาดและการใช้ประโยชน์ในอดีตมาถึงปัจจุบันแตกต่างกันอย่างไร เพราะอะไร ถ้าเคยมีแต่ปัจจุบันหมดไปแล้ว เพราะอะไร สมบัติส่วนกลางอื่นๆมีอะไรบ้าง เกิดขึ้นได้อย่างไร การใช้ประโยชน์จากอดีตถึงปัจจุบันต่างกันอย่างไร มีอะไรที่เป็นสมบัติส่วนกลางบ้าง

---

*คำว่าอดีตทุกแห่งควรระบุด้วยว่าเมื่อไร เป็น 10, 20, 30 ปี หรือ พ.ศ.ใด

2.12 ถามเรื่องการใช้แรงงานในการผลิต และการช่วยเหลือกันในการผลิตระหว่างครัวเรือนในหมู่บ้านเกี่ยวกันหรือไม่ หรือระหว่างหมู่บ้านมีหรือไม่ (การลงแขก) มีการแบ่งปันกันใช้ปัจจัยการผลิตให้แก่กันหรือไม่ (เช่น ให้ยืมใช้วัว ควาย หรือเครื่องมือการผลิตแบบไม่คิดเงิน) ในอดีต กับปัจจุบันต่างกันอย่างไร ถ้าเลิกไปแล้วเลิกเมื่อไร เพราะอะไร

2.13 ให้เล่าสภาพปัญหาของการผลิตในอดีตถึงปัจจุบันที่สำคัญๆเช่น ปัญหาเรื่องน้ำ เรื่องเหมืองฝาย การขุดบ่อและคลองส่งน้ำ ทำไมจึงเกิดปัญหาเช่นนั้น ชาวบ้านแก้ปัญหาอย่างไร อยากจะเห็นสภาพเป็นอย่างไร และอยากให้ทางราชการช่วยเหลืออะไร

2.14 มีอาชีพหรือกิจกรรมการผลิตอะไรที่สูญหายไปแล้ว (อาจเป็นกิจกรรมที่ครอบครัวส่วนใหญ่ในหมู่บ้านทำกินทำใช้เองในครัวเรือน) ทำไมถึงเป็นเช่นนั้น และอยากจะเห็นสิ่งเหล่านั้นกลับมาอีกหรือไม่

หมวดที่ 3 คำถามเกี่ยวกับการบริโภค

3.1 อาหารการกินของคนส่วนใหญ่ในหมู่บ้านประจำวันได้มาจากไหน (ซื้อจากพ่อค้าหรือหาอาหารกินเอง) แตกต่างจากอดีตอย่างไร

3.2 ในกรณีของผู้ที่ถูกสัมภาษณ์เป็นอย่างไรสำหรับคำถามข้อ 3.1 ผลผลิตที่ทำได้แต่ละประเภทในแต่ละปีแบ่งไว้บริโภคเองกี่ส่วน ขายกี่ส่วน ทำบุญทำทานกี่ส่วน

3.3 จากอดีตถึงปัจจุบันคนในหมู่บ้านส่วนใหญ่ลำพังประกอบอาชีพในหมู่บ้านเขาพอกินหรือไม่ ถ้าพวกเขาไม่พอกินเพราะอะไรจึงไม่พอกิน แล้วหาทางออกอย่างไร

3.4 ประมาณรายได้ต่อเดือนจากอดีตถึงปัจจุบัน

3.5 ในกรณีของผู้ให้สัมภาษณ์เป็นอย่างไรสำหรับคำถามข้อ 3.3 ให้ลองประเมินตัวเลขรายจ่ายคร่าวๆในครัวเรือน (เฉพาะในส่วนที่จำเป็นสำหรับซื้อปัจจัยสี่) ต่อเดือน จากอดีตถึงปัจจุบันว่าเท่าไร อยากจะซื้ออะไรแต่ไม่สามารถซื้อได้ และทำไมถึงอยากจะซื้อ

3.6 ให้ถามหนี้สินจากการบริโภคจากอดีตถึงปัจจุบันมีหรือไม่ (กรณีรายจ่ายไม่เพียงพอ) มากน้อยเพียงใด ทำไมต้องไปกู้เขามา กู้ใครมา เสียดอกเบี้ยเท่าไร

3.7 ถามเรื่องอิทธิพลของเพื่อนบ้านและอิทธิพลของการโฆษณาทางสื่อต่างๆต่อการบริโภคว่ามีมากน้อยเพียงใด เช่น เห็นเพื่อนบ้านมีเครื่องใช้ไฟฟ้าต่างๆอยากมีไหม หรืออาจจะมีอะไรหรืออยากซื้ออะไรจากที่เห็นโฆษณาบ้าง

หมวดที่ 4 คำถามเกี่ยวกับการจำแนกแจกจ่ายผลผลิต

4.1 ผลผลิตที่ผลิตได้ในแต่ละปีส่วนใหญ่แล้วชาวบ้านถ้าแบ่งไว้กินเองหรือขาย สัดส่วนเท่าใด ถ้าขายขายให้ใคร ขายทันทีที่เก็บเกี่ยวได้หรือรอไว้เมื่อราคาดี ทำไมเป็นเช่นนี้ ในอดีตกับปัจจุบันแตกต่างกันอย่างไร

4.2 กรณีครัวเรือนของผู้ให้สัมภาษณ์ ช่วยตอบคำถามแบบเดียวกับข้อ 4.1

4.3 ถามเรื่องส่วนเกิน (เหลือจากการบริโภค) เป็นอย่างไรจากอดีตถึงปัจจุบัน และมีปัจจัยใดที่ทำให้เป็นเช่นนั้น

4.4 คิดว่าราคาผลผลิตที่ขายได้จากอดีตถึงปัจจุบันคุ้มกับการลงทุนที่ลงไปหรือไม่ อยากให้ทางราชการเข้าไปช่วยเหลือด้านราคาผลผลิตหรือไม่ อย่างไร

4.5 คิดจะกลับไปทำหัตถกรรมพื้นบ้านอื่นๆที่หมู่บ้านเคยทำมาในอดีตหรือไม่ หรือคิดจะผลิตเพื่อขายหรือไม่ เพราะเหตุใด

4.6 จากอดีตถึงปัจจุบันมีตัวอย่างใครบ้างในหมู่บ้านที่ผลิตได้เหลือจากการบริโภคเองมากๆแล้วนำไปขายจนได้รายได้มากๆและมีฐานะดีขึ้นหรือร่ำรวยกว่าใครในหมู่บ้าน และจึงบอกเหตุผลว่าเขาทำเช่นนั้นได้เพราะอะไร

หมวดที่ 5 คำถามเกี่ยวกับการตั้งหมู่บ้านและประชากร

5.1 ให้เล่าประวัติความเป็นมาของหมู่บ้านนี้ (ตั้งขึ้นเมื่อไร ชาวบ้านมาจากไหน จำนวนกี่ครัวเรือน เพราะอะไรจึงอพยพ ใครเป็นผู้นำมา ฯลฯ)

5.2 ในกาลต่อมามีการแยกหมู่บ้านออกไปหรือไม่ เมื่อไร ทำไม

5.3 จำนวนประชากรในหมู่บ้านเปลี่ยนแปลงอย่างไรบ้าง (ระบุ พ.ศ. หรือเกิดขึ้นในช่วงอายุเท่าใดของผู้เล่า)

5.4 ครอบครัวส่วนใหญ่ของหมู่บ้านมีสมาชิกกี่คน ใครบ้าง อดีตแต่ละช่วงกับปัจจุบันแตกต่างกันอย่างไร

5.5 ให้เล่าการอพยพโยกย้ายของคนในหมู่บ้านในอดีตถึงปัจจุบันเกิดขึ้นเมื่อใด (โยกย้ายออก โยกย้ายเข้า โยกย้ายชั่วคราว โยกย้ายถาวร เหตุผลของการโยกย้าย ให้ประมาณจำนวนคนโยกย้ายด้วย)

5.6 อาชีพ จำนวนคนแต่ละอาชีพ และรายได้ของคนในหมู่บ้านที่ออกไปทำงานนอกหมู่บ้าน นอกภาค หรือนอกประเทศ แต่ละสมัยแตกต่างกันอย่างไร

หมวดที่ 6 คำถามเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของชนชั้นในหมู่บ้าน

6.1 ให้อธิบายโครงสร้างของชนชั้นในหมู่บ้าน (คนจน/คนรวย) รวมทั้งบทบาทหน้าที่ของแต่ละชนชั้น

6.2 ความสัมพันธ์ระหว่างนายทุน (เช่น นายทุนเงินกู้ พ่อค้า) ในหมู่บ้านกับชาวบ้านในอดีตกับปัจจุบันแตกต่างหรือเหมือนกันอย่างไร

6.3 ให้อธิบายความสัมพันธ์แบบเครือญาติในหมู่บ้าน วิวัฒนาการของความสัมพันธ์ดังกล่าว ความสัมพันธ์ดังกล่าวมีอิทธิพลต่อระบบกรรมสิทธิ์/ความเป็นเจ้าของในหมู่บ้านอย่างไร

6.4 ให้อธิบายความสัมพันธ์ บทบาทหน้าที่ของบุคคลวัยต่างๆภายในครอบครัว

6.5 ให้อธิบายอำนาจและกระบวนการตัดสินใจในครอบครัว เช่น ด้านการผลิต

หมวดที่ 7 คำถามเกี่ยวกับการปกครอง วิวัฒนาการ และความเชื่อ

7.1 ใครคือผู้นำในหมู่บ้าน ผู้นำแบบทางการได้มาอย่างไร คนที่ชาวบ้านนับถือมากคือใคร มีฐานะทางเศรษฐกิจอย่างไร ชาวบ้านให้การยอมรับเพียงใด ในอดีตและปัจจุบันต่างกันอย่างไร เพราะอะไร

7.2 ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการตัดสินใจในการพัฒนาหมู่บ้าน/ชุมชน/วัด การปกครองหมู่บ้านหรือไม่ อย่างไร เพียงใด ในอดีตและปัจจุบันแตกต่างกันอย่างไร เพราะอะไร

7.3 ทำไมบางคนเป็นนายจ้าง บางคนเป็นลูกจ้าง ถ้าหากได้มีโอกาสเป็นผู้นำจะทำอะไร หรือเปลี่ยนแปลงอะไรให้กับหมู่บ้านบ้าง

7.4 ให้อธิบายกำเนิดและบทบาทของวัดในหมู่บ้านในอดีตถึงปัจจุบัน วัดมีพระกี่รูป ชาวบ้านเลื่อมใสวัดเพียงใด วัดมีที่ดินมากน้อยเพียงใด ได้มาอย่างไร บทบาทของวัดในปัจจุบันเป็นอย่างไร

7.5 พระสอนว่าอย่างไรบ้าง อดีตและปัจจุบันสอนแตกต่างกันอย่างไร ไปฟังเทศน์ที่วัดบ่อยไหม จำนวนคนไปวัดสมัยนี้และสมัยพ่อสมัยปู่ต่างกันอย่างไร

7.6 เคยได้ยินเรื่องพระศรีอาริยไหม คิดว่าน่าจะเป็นจริงหรือไม่ ปู่และพ่อเชื่อหรือไม่

7.7 ให้อธิบายระบบความเชื่อของชาวบ้าน ต้นกำเนิดและวิวัฒนาการการนับถือผีและพุทธศาสนา

7.8 ให้อธิบายระบบความเชื่อดังกล่าวในอดีตและปัจจุบันที่มีผลต่อการดำรงชีวิตประจำวันของชาวบ้านแตกต่างหรือเหมือนกัน เพราะอะไร

7.9 เชื่อกฎแห่งกรรมหรือไม่ ทำบุญเพื่ออะไร

7.10 ตายแล้วเกิดหรือไม่ กรรมชาตินี้จะส่งผลถึงชาติหน้าหรือไม่

7.11 ชาวบ้านนับถือวิญญาณบรรพบุรุษหรือไม่ มีพิธีกรรมหรือวันสำคัญที่แสดงออกซึ่งความเคารพหรือความระลึกถึงพระคุณของบรรพบุรุษหรือไม่ อดีตกับปัจจุบันแตกต่างหรือเหมือนกัน เพราะอะไร

7.12 มีศาลเจ้าที่ศักดิ์สิทธิ์ไหม ถ้ามีใครสร้าง ตั้งแต่เมื่อไร

7.13 มีการทรงเจ้าหรือไม่ ถ้ามีชาวบ้านมักจะถามอะไรกับคนทรง หมู่บ้านใกล้เคียงมีการทางเจ้าหรือไม่

7.14 ฝนตก ฟ้าร้อง น้ำท่วม ภูเขา แม่น้ำ ลำธาร สัตว์ต่างๆเกิดขึ้นได้อย่างไร

7.15 เคยได้ยินคนรุ่นทวด ปู่ พ่อ พูดถึงความยากลำบากของคนในหมู่บ้านไหม อะไรคือสาเหตุของความยากลำบาก

7.16 หมู่บ้านที่ดีที่สุด (หมู่บ้านในอุดมคติ) ควรจะเป็นเช่นใด ผู้เฒ่าผู้แก่ของหมู่บ้านมีความเห็นว่าหมู่บ้านควรจะเป็นเช่นใด

7.17 มีความรู้สึกอย่างไรเกี่ยวกับนายทุน กรรมกร ข้าราชการ นักการเมือง พระ

7.18 หมู่บ้านนี้เจริญขึ้นไหม เจริญด้านใดบ้าง ผลของความเจริญทำให้อะไรเสียไปบ้าง สรุปแล้วการเจริญแบบที่เป็นอยู่ดีหรือไม่ ถ้าหากไม่ดีควรจะเจริญแบบไหน

หมวดที่ 8 คำถามเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านกับโลกภายนอก

8.1 ผลผลิตที่ได้นำออกขายหรือไม่ เพราะเหตุใด เริ่มนำออกขายครั้งแรกตั้งแต่ พ.ศ.ใด ที่เอาออกขายประมาณกี่เปอร์เซ็นต์ของผลผลิต

8.2 ใครเป็นผู้มารับซื้อ เราไปขายเองหรือมีพ่อค้าคนกลางเข้ามารับซื้อ ทำไมจึงเป็นเช่นนั้น

8.3 มีการขายผลผลิตหัตถกรรมออกสู่ตลาดบ้างหรือไม่ เพราะเหตุใด ตั้งแต่เมื่อใด

8.4 หมู่บ้านกับหมู่บ้านมีความสัมพันธ์กันอย่างไรบ้าง โดยเฉพาะทางด้านเศรษฐกิจ เช่น การแลกเปลี่ยนเล่ารายละเอียด

8.5 หมู่บ้านพึ่งตนเองได้ในเรื่องใดบ้าง ต้องการสินค้าอะไรจากโลกภายนอกบ้าง แล้วได้สินค้าเหล่านั้นมาได้อย่างไร สินค้าภายนอกเริ่มเข้ามาตั้งแต่เมื่อใด

8.6 ให้อธิบายลักษณะการคมนาคมติดต่อกับโลกภายนอก เช่น ถนนมาถึงหมู่บ้านตั้งแต่เมื่อใด รถยนต์ สภาพถนนในแต่ละสมัย ความถี่ของการเดินทางของชาวบ้านเข้าเมืองแตกต่างกันอย่างไร ถนนและรถมีผลต่อชาวบ้านอย่างไร

8.7 ให้อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างตลาดในเมืองกับหมู่บ้าน เช่น ชาวบ้านขายอะไรให้เมือง และซื้ออะไรจากเมือง อดีตถึงปัจจุบันแตกต่างกันอย่างไร

8.8 ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในโลกภายนอกมากระทบหมู่บ้านอย่างไรบ้าง การค้ากระทบโครงสร้างการผลิต และชนชั้นในหมู่บ้านอย่างไร ผู้ให้สัมภาษณ์คิดว่าผลกระทบเป็นไปในทางที่ดี หรือไม่ดีอย่างไร หมู่บ้านได้ปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงนั้นอย่างไร

8.9 ให้อธิบายเรื่องการพนัน การสูบฝิ่น เฮโรอีน ยาบ้า และผู้ร้ายที่เกิดขึ้น และผลกระทบต่อชาวบ้าน

8.10 ให้อธิบายเรื่องระบบความเชื่อหรือศาสนาที่เข้ามาสู่หมู่บ้านจากโลกภายนอกระบบความเชื่อใหม่กระทบระบบความเชื่อเก่าหรือไม่ อย่างใด

หมวดที่ 9 คำถามเกี่ยวกับเหตุการณ์สำคัญในหมู่บ้าน

9.1 ให้อธิบายว่ามีเหตุการณ์เปลี่ยนแปลงสำคัญใดเกิดขึ้นในหมู่บ้านของผู้ให้สัมภาษณ์เองบ้างหรือไม่ เช่น การพบวิธีการผลิตใหม่ การใช้เทคโนโลยีใหม่ ฝนแล้ง อุทกภัย ไฟไหม้ โรคระบาด การเกิดผู้มีบุญและขบถผู้มีบุญ ฯลฯ เหตุการณ์เหล่านี้แต่ละเหตุการณ์เกิดขึ้นเมื่อไร เหตุการณ์ดำเนินการไปอย่างไร หมู่บ้านได้ปรับตัวต่อเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นอย่างไร ทำไมจึงปรับได้หรือปรับไม่ได้ เหตุการณ์เหล่านี้มีผลก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงถาวรหรือการคงอยู่อย่างใดในหมู่บ้านหรือไม่

สัมภาษณ์เมื่อ …….....……ผู้สัมภาษณ์….....…….

ภาคผนวก ข.

แบบสอบถาม
ข้อมูลครัวเรือน

1. ข้อมูลพื้นฐาน

สำรวจจากครัวเรือนเลขที่ ……หมู่ที่ ……. ตำบล……..

อำเภอ…….. จังหวัด ……..

1.1 ชื่อผู้ให้สัมภาษณ์ …….. อายุ……. ปี

มีสถานภาพเป็น ……❑ (1) หัวหน้าครัวเรือน ❑ (2) สมาชิกครัวเรือน

สถานภาพสมรส ❑(1) โสด ❑ (2) สมรสแล้ว ❑ (3) สมรสแล้วแยกกันอยู่

❑ (4) หย่า ❑ (5) คู่สมรสถึงแก่กรรม

จำนวนสมาชิกในครัวเรือน …….. คน ชาย……. คน หญิง ……. คน

รายละเอียดของสมาชิกที่อาศัยในครัวเรือนเดียวกัน

ข้อมูล / ลำดับ	เพศ	อายุ	การศึกษา		ความสัมพันธ์กับหัวหน้าครัวเรือน	สถานภาพสมรส	อาชีพ
			จบชั้น	กำลังศึกษา			

1.2 ขนาดที่ดิน มีกรรมสิทธิ์ ……..ไร่ เช่า …….. ไร่ จับจอง…….. ไร่
ลักษณะของกรรมสิทธิ์เป็นโฉนด…….. ไร่ น.ส.3 ……. ไร่ น.ส.3 ก. …… ไร่
ส.ค.1 …… ไร่ และ ภ.บ.ท.5 …….. ไร่

1.3 บ้านที่อยู่อาศัย เป็น ❑ (1) บ้านไม้ ❑ (2) บ้านครึ่งตึกครึ่งไม้ ❑ (3) ตึก
❑ (4) กระท่อม ❑ (5) อื่นๆ

1.4 เครื่องใช้อำนวยความสะดวกที่มี ได้แก่

❑ (1) ตู้เย็น ❑ (2) พัดลม ❑ (3) วิทยุ ❑ (4) โทรทัศน์
❑ (5) หม้อหุงข้าวไฟฟ้า ❑ (6) เตารีดไฟฟ้า ❑ (7) เตาแก๊ส ❑ (8) เตาไฟฟ้า
❑ (9) โทรศัพท์ ❑ (10) จักรยาน ❑ (11) จักรยานยนต์ ❑ (12) รถยนต์
❑ ก.ธรรมดา
❑ ข. มือถือ
❑ (13) อื่นๆ ……

เชื้อเพลิงที่ใช้ในการหุงต้ม ได้แก่

❑ (1) ฟืน ❑ (2) ถ่าน ❑ (3) แก๊ส ❑ (4) ไฟฟ้า
❑ (5) อื่นๆ……

1.5 เครื่องมือเครื่องจักรที่มีใช้ ได้แก่

❑ (1) รถอีแต๋น ❑ (2) เครื่องสูบน้ำ ❑ (3) รถไถ
❑ (4) เครื่องนวดข้าว ❑ (5) อื่นๆ……

1.6 มียุ้งฉางกับข้าวหรือพืชผลหรือไม่ ❑ (1) ไม่มี
❑ (2) มี เก็บได้ประมาณจุ……..เกวียน/ตัน

1.7 หัวหน้าครัวเรือน ประกอบอาชีพอย่างไร

❑ (1) ไม่ได้ประกอบอาชีพ ❑ (2) อาชีพเดี่ยว
❑ (3) หลายอาชีพ ได้แก่ ก. ……. ข. …… ค. ……. ง. ……..

1.8 ทำการเพาะปลูกแบบไร่นาสวนผสมหรือไม่

❑ (1) ไม่ ❑ (2) ใช่ โดยทำนา …… ไร่ ทำไร่ …… ไร่ ทำสวน ……..ไร่

จำนวนสัตว์ที่เลี้ยง

เลี้ยงเพื่อ / ประเภท	บริโภค	ขาย	ให้เช่า	ใช้งาน
ไก่				
เป็ด				
แพะ				
หมู				
โค				
กระบือ				
ปลา (บ่อ)				

1.9 การพึ่งพาอาศัยแหล่งน้ำ

❑ (1) แหล่งน้ำธรรมชาติ ได้แก่ .....

❑ (2) แหล่งน้ำที่สร้างขึ้น ได้แก่ .....

2. สภาพเศรษฐกิจ

การผลิตและการมีงานทำ

2.1 จำนวนคนในครัวเรือนที่มีส่วนทำงานผลิต ..... คน

2.2 ระยะเวลาที่สมาชิกในครัวเรือนใช้ในการผลิตในปี 2543 (ระบุเพศด้วย)

ชนิดงาน / ลำดับสมาชิก	เกษตรกรรม (ระบุด้วยว่าทำอะไรปีละกี่วัน)	มิใช่เกษตรกรรม (ระบุด้วยว่าทำอะไรปีละกี่วัน)
คนที่ 1		
คนที่ 2		
คนที่ 3		
คนที่ 4		
คนที่ 5		
คนที่ 6		
คนที่ 7		
คนที่ 8		

2.3 เดือนที่มีกิจกรรมการผลิตมากที่สุด 3 อันดับแรก คือ เดือน ……. เดือนที่มีการผลิตน้อยที่สุด คือ เดือน…….. และเดือนที่ไม่มีกิจกรรมการผลิตเลย คือ ……

2.4 การผลิตเกษตรของครัวเรือนอาศัยปัจจัยอะไรบ้าง

❑ (1) พันธุ์พืช, สัตว์ ❑ (2) แรงงานคน ❑ (3) แรงงานสัตว์
❑ (4) เครื่องมือเครื่องจักร ❑ (5) ปุ๋ยเคมีและย่าฆ่าแมลง ❑ (6) ปุ๋ยคอก
❑ (7) น้ำฝน ❑ (8) แหล่งน้ำขุดเอง ❑ (9) น้ำชลประทาน
❑ (10) อื่นๆ…….

2.5 การผลิตที่มิใช่เกษตรของครัวเรือนอาศัยปัจจัยอะไรบ้าง

❑ (1) แรงงานคน ❑ (2) แรงงานสัตว์ ❑ (3) เครื่องมือเครื่องจักร
❑ (4) วัตถุดิบ ได้แก่ …… ❑ (5) น้ำจากแหล่ง ……..
❑ (6) เทคโนโลยี ได้แก่ ……. ❑ (7) อื่นๆ……

2.6 ปัจจัยการผลิตที่หาได้ภายในหมู่บ้าน มีอะไรบ้าง

❑ (1) …… ❑ (2) ……
❑ (3) …… ❑ (4) ……
❑ (5) ……..

2.7 ปัจจัยการผลิตที่ต้องซื้อจากภายนอกหมู่บ้าน ได้แก่อะไรบ้าง

❑ (1) …… ❑ (2) ……
❑ (3) …… ❑ (4) ……
❑ (5) ……. ❑ (6) ……

2.8 เมื่อปีที่ผ่านมามีการจ้างแรงงานมาทำงานเกษตรหรือไม่

❑ (1) ไม่มี ❑ (2) มี จำนวน ……. คน และเป็นคนหมู่บ้านเดียวกัน หรือต่างหมู่บ้าน ……

2.9 ปฏิทินการผลิตของครัวเรือนปี พ.ศ.2543

ปฏิทินการผลิตของครัวเรือนปี 2543

กิจกรรมการผลิต / เดือน	ภาคเกษตรกรรม						นอกภาคเกษตรกรรม			
	ปลูกข้าว	พืชไร่	พืชสวน	เลี้ยงสัตว์	รับจ้างในไร่นา	เก็บของป่า	หัตถกรรมในครัวเรือน	รับจ้างทั่วไป	ค้าขาย	ทำงานโรงงาน
ม.ค.										
ก.พ.										
มี.ค.										
เม.ย.										
พ.ค.										
มิ.ย.										
ก.ค.										
ส.ค.										
ก.ย.										
ต.ค.										
พ.ย.										
ธ.ค.										

หมายเหตุ

เดือนเริ่มต้น ทำเครื่องหมาย ↓

เดือนสิ้นสุด ทำเครื่องหมาย ✗

ตลอดปี ทำเครื่องหมาย ✓

2.10 พืชนาที่ครัวเรือนปลูกมี …… ชนิด ได้แก่ ……

……

2.11 พืชนาที่สำคัญมาก 3 อันดับแรก ได้แก่

1) …….. ใช้เวลาปลูกราว …… เดือน ให้รายได้……..บาท ต่อฤดู พื้นที่ปลูก……..ไร่ ผลผลิต ……. ก.ก. ผลผลิต/ไร่……..ก.ก.

2) …….. ใช้เวลาปลูกราว …… เดือน ให้รายได้……..บาท ต่อฤดู พื้นที่ปลูก……..ไร่ ผลผลิต ……. ก.ก. ผลผลิต/ไร่……..ก.ก.

3) …….. ใช้เวลาปลูกราว …… เดือน ให้รายได้……..บาท ต่อฤดู พื้นที่ปลูก……..ไร่ ผลผลิต ……. ก.ก. ผลผลิต/ไร่……..ก.ก.

2.12 พืชไร่ที่ครัวเรือนปลูกมี ……. ชนิด ได้แก่ ……..

……..

2.13 พืชไร่ที่สำคัญมาก 3 อันดับแรก ได้แก่

1) …….. ใช้เวลาปลูกราว …… เดือน ให้รายได้……..บาท ต่อฤดู

พื้นที่ปลูก……..ไร่ ผลผลิต ……. ก.ก. ผลผลิต/ไร่……..ก.ก.

2) …….. ใช้เวลาปลูกราว …… เดือน ให้รายได้……..บาท ต่อฤดู

พื้นที่ปลูก……..ไร่ ผลผลิต ……. ก.ก. ผลผลิต/ไร่……..ก.ก.

3) …….. ใช้เวลาปลูกราว …… เดือน ให้รายได้……..บาท ต่อฤดู

พื้นที่ปลูก……..ไร่ ผลผลิต ……. ก.ก. ผลผลิต/ไร่……..ก.ก.

2.14 พืชสวนที่ครัวเรือนปลูกมี …… ชนิด ได้แก่ ……

……..

2.15 พืชสวนที่สำคัญมาก 3 อันดับแรก ได้แก่

1) …….. เก็บผลได้ …… ครั้ง/ปี ให้รายได้……..บาท ต่อปี

พื้นที่ปลูก……..ไร่ ผลผลิต ……. ก.ก. ผลผลิต/ไร่……..ก.ก.

2) …….. เก็บผลได้ …… ครั้ง/ปี ให้รายได้……..บาท ต่อปี

พื้นที่ปลูก……..ไร่ ผลผลิต ……. ก.ก. ผลผลิต/ไร่……..ก.ก.

3) …….. เก็บผลได้ …… ครั้ง/ปี ให้รายได้……..บาท ต่อปี

พื้นที่ปลูก……..ไร่ ผลผลิต ……. ก.ก. ผลผลิต/ไร่……..ก.ก.

2.16 พืชหรือของป่าที่เก็บหาได้ใช้เป็นอาหาร ได้แก่

1)…….. 2) ……3) ……..

2.17 พืชหรือของป่าที่เก็บหาได้ใช้เป็นยารักษาโรค ได้แก่

1)…….... 2) …… 3) …….

2.18 แหล่งที่เก็บหาอาหารได้โดยไม่ต้องซื้อ ได้แก่

1) นา 2) ไร่ 3) สวน

4) ป่า 5) แม่น้ำ ลำคลอง ห้วย 6) อื่นๆ ……..

2.19 อาหารที่เก็บหาได้จากนา ได้แก่ ……..

2.20 อาหารที่เก็บหาได้จากไร่ ได้แก่ ……

2.21 อาหารที่เก็บหาได้จากสวน ได้แก่ ……..

2.22 อาหารที่เก็บหาได้จากป่า ได้แก่ ……..

2.23 อาหารที่เก็บหาได้จากแม่น้ำ ลำคลอง ห้วย ได้แก่ ……..

2.24 ชนิดสายพันธุ์พืช นา ไร่ และสวนที่ครัวเรือนใช้ในการเพาะปลูก

ประเภท	ชนิดสายพันธุ์	ได้มาจากแหล่งใด
ข้าว		
ข้าวโพด		
ถั่ว……..		
ถั่ว……..		
ฟัก		
พริก		
แตง		
หอม		
กระเทียม		
มะเขือเทศ		

หมายเหตุ 1) ถ้ามีนอกเหนือจากประเภทที่ระบุให้เติมลงไป

2) แหล่งที่ได้พันธุ์พืช เช่น พื้นเมืองดั้งเดิม, กระทรวงเกษตร, ผสมขึ้นเอง ฯลฯ

รายได้ครัวเรือน

2.25 รายได้หลักของครัวเรือนมาจาก

❑ (1) ทำนา ❑ (2) ทำไร่ ❑ (3) ทำสวนผลไม้

❑ (4) สวนยาง ❑ (5) สวนผัก ❑ (6) สวนผลไม้

❑ (7) นากุ้ง ❑ (8) ประมง ❑ (9) รับจ้างในภาคเกษตร

❑ (10) งานนอกภาคเกษตร ❑ (11) อื่นๆ……

2.26 รายได้นอกภาคเกษตรที่เป็นรายได้หลักมาจาก

❑ (1) หัตถกรรม ❑ (2) รับจ้าง ❑ (3) ทำงานโรงงาน

❑ (4) ❑ (5) ค่าเช่า ❑ (6) ดอกเบี้ย

❑ (7) อื่นๆ……..

2.27 รายได้ตัวเงินของครัวเรือนประมาณเดือนละ

❑ (1) ต่ำกว่า 500 บาท ❑ (2) 500-1,000 บาท ❑ (3) 1,001-3,000 บาท

❑ (4) 3,001-5,000 บาท ❑ (5) 5,001-10,000 บาท ❑ (6) สูงกว่า 10,000 บาท

2.28 รายได้ที่มิใช่ตัวเงินในปี 2543 (ที่ใช้บริโภคเอง) ในปี 2543 มาจาก

❑ 1) ข้าว …… ถัง ❑ 2) พืชผักสวนครัว ได้แก่ ……..

❑ 3) เลี้ยงสัตว์ เพื่อบริโภค ได้แก่ ก. ไก่ …….. ตัว ข. เป็ด …… ตัว

ค. อื่นๆได้แก่ …….

2.29 (1) รายได้นอกภาคเกษตรและการใช้แรงงานของครัวเรือน

	แหล่งรายได้	รับจ้างทั่วไป	รับจ้างในโรงงาน	รับจ้างโรงงานในกทม.	หัตถกรรมในครัวเรือน	ค่าเช่า	ค้าขาย	อื่นๆเช่นจากรัฐ
รายได้ (บาท)/เดือน								
แรงงาน (คน)								

2.29 (2) รายได้จากภาคเกษตรของครัวเรือน

1) จากการเพาะปลูก ……. บาท/เดือน ใช้แรงงาน …….. คน

2) จากการเลี้ยงสัตว์ …….. บาท/เดือน ใช้แรงงาน ……. คน

3) จากการประมง ……. บาท/เดือน ใช้แรงงาน ……. คน

4) จากการเก็บของป่า …… บาท/เดือน ใช้แรงงาน …….. คน

5) อื่นๆ ระบุ ……. บาท/เดือน ใช้แรงงาน …….. คน

2.30 ในระหว่างปี 2540-2543 มีสมาชิกในครัวเรือนย้ายออกไปทำงานที่อื่นหรือไม่

1) ไม่มี

2) มี …… คน ดังรายละเอียด

ผู้ที่ย้ายไปทำงานต่างถิ่น

ลำดับที่	เพศ	อายุ	ย้ายไปที่ใด	เมื่อไร	ถาวรหรือชั่วคราว	รายได้ที่ส่งกลับต่อเดือน
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						
7.						

หมายเหตุ : **“ถาวร”** หมายถึง ย้ายออกไปตลอดช่วงเวลาทำการผลิตปกติของครัวเรือน

“ชั่วคราว” หมายถึง ย้ายออกไปทำงานเฉพาะฤดูทำการผลิตของครัวเรือน

2.31 รายได้ที่ครัวเรือนได้รับในปี 2543 เป็นอย่างไร

❑ (1) ไม่พอใช้ ❑ (2) พอดีๆ ❑ (3) มีเหลือเก็บ

2.32 การหารายได้เสริมของครัวเรือน นอกจากรายได้ประจำ มาจากแหล่งใด

❑ (1) งานฝีมือ เช่น จักสาน ❑ (2) เก็บผัก จับปลา ❑ (3) ค้าขายเล็กน้อย

❑ (4) รับจ้างทั่วไป ❑ (5) ดอกเบี้ย ❑ (6) อื่นๆ……..

2.33 รายได้เสริมของครัวเรือนประมาณเดือนละ …….. บาท

2.34 รายได้ครัวเรือนปี 2543 เปรียบเทียบกับก่อนปี 2540 เป็นอย่างไร

❑ (1) ไม่เปลี่ยนแปลง ❑ (2) ลดลง ❑ (3) เพิ่มขึ้น

ค่าใช้จ่ายครัวเรือน

2.44 รายจ่ายครัวเรือนปี 2543 ประมาณเท่าไร …….. บาท

2.45 ค่าใช้จ่ายบริโภคของครัวเรือนในปี 2543 (บาท)

อาหาร	เสื้อผ้า	ยารักษาโรค	ที่อยู่อาศัย	ค่าพาหนะ	ค่าเล่าเรียน	ของใช้ในบ้าน	ชำระหนี้ผ่อนส่ง	ค่าน้ำ	ค่าไฟ	ค่าเหล้าบุหรี่	ค่าหวย	ภาษีสังคม

2.46 ค่าใช้จ่ายในการผลิตของครัวเรือนปี 2543 (บาท)

ค่าเช่าที่ดิน	เมล็ดพันธุ์พันธุ์สัตว์	ปุ๋ยเคมียาฆ่าแมลง	ค่าเครื่องมือ,เครื่องจักร		ดอกเบี้ยเงินกู้	ค่าซ่อมแซมเครื่องมือเครื่องจักร	ค่าเชื้อเพลิงเครื่องจักร	ค่าจ้างแรงงาน
			ซื้อใหม่	เช่า				

2.47 ในปี 2543 มีหนี้สินจากการกู้ยืมเงินหรือไม่

❑ (1) ไม่มี ❑ (2) มี กู้เพื่อ ❑ ก. ใช้จ่ายบริโภค

❑ ข. เพื่อการผลิต

❑ ค. อื่นๆ…….

โดยเป็นการกู้ยืมจาก ❑ (1) พ่อค้า, นายทุน ……..บาท ❑ (2) ญาติ …… บาท

❑ (3) ธนาคารเอกชน …….บาท ❑ (4) สหกรณ์ …….. บาท

❑ (5) ธนาคารรัฐ, ธกส….. …. บาท

❑ (6) กลุ่มออมทรัพย์ …… บาท

❑ (7) อื่นๆ……..

การออม (การสะสมทุน) ของครัวเรือน

2.48 การออมของครัวเรือนปี 2543

ลักษณะการออม	มูลค่าการออม (บาท)
ฝากธนาคารพาณิชย์	
ฝากธนาคารรัฐ (ออมสิน, ธกส.)	
พันธบัตร	
กลุ่มออมทรัพย์	
สหกรณ์ออมทรัพย์	
ซื้อที่ดิน	
ซื้อทองคำ	
ผลผลิตในยุ้งฉาง	
ให้บุคคลกู้ยืม	
สหกรณ์การเกษตร	
อื่นๆ	

2.49 วัตถุประสงค์ของการเก็บออมเพื่อ

❑ (1) ซื้อที่ดิน ❑ (2) ปลูกบ้าน ❑ (3) ทุนการศึกษา

❑ (4) ค่ารักษาพยาบาล ❑ (5) ซื้อรถ และสิ่งอำนวยความสะดวกอื่นๆ

❑ (6) ใช้เป็นทุนในการผลิต ❑ (7) ซื้อทองคำ ❑ (8) อื่นๆ……..

แหล่งเงินทุน

2.50 แหล่งเงินทุนที่กู้ยืมเพื่อการผลิต ได้แก่

❑ (1) เพื่อนบ้าน ❑ (2) กลุ่มออมทรัพย์ ❑ (3) สหกรณ์

❑ (4) ธกส. ❑ (5) ธนาคารพาณิชย์อื่น ❑ (6) นายทุนเงินกู้

❑ (7) พ่อค้าคนกลาง ❑ (8) อื่นๆ……..

2.51 แหล่งเงินทุนที่กู้ยืมมากที่สุด 3 อันดับ คือ

❑ (1) …….. ❑ (2) …….. ❑ (3) ……

2.52 ท่านเลือกแหล่งเงินทุนโดยพิจารณาจากด้านใดมากที่สุด 2 อันดับ

❑ (1) ดอกเบี้ยต่ำ ❑ (2) วงเงินกู้สูง ❑ (3) หลักทรัพย์ค้ำประกันต่ำ

❑ (4) ระยะเวลาผ่อนนาน ❑ (5) ไม่ต้องมีผู้ค้ำประกัน ❑ (6) อื่นๆ……..

3. ข้อมูลสังคมและวัฒนธรรม

3.1 มีการถือผีหรือไม่ ❑ (1) ไม่มี ❑ (2) มี เป็นการถือผีทางไหน ……

3.2 ความรู้ความชำนาญที่ตกทอดมาจากบรรพบุรุษ มีอะไรบ้าง

❑ (1) งานช่างไม้ ❑ (2) หมอ คือ ❑ ก. หมอยาสมุนไพร ❑ ข. หมอนวด

❑ ค. หมอผี ❑ ง. หมอดู

❑ จ. อื่นๆ…….

❑ (3) ทอผ้า ❑ (4) จักสาน ❑ (5) แกะสลัก ❑ (6) ปั้น

❑ (7) ก่ออิฐถือปูน ❑ (8) ประมง ❑ (9) พราน ❑ (10) อื่นๆ

3.3 นอกจากความรู้ความชำนาญที่ครัวเรือนได้มาจากบรรพบุรุษแล้ว ยังได้จากที่ใดอีก

❑ (1) หนังสือ, ตำรา ❑ (2) วิทยุ ❑ (3) โทรทัศน์

❑ (4) เจ้าหน้าที่รัฐ ❑ (5) อื่นๆ……..

3.4 ในปี 2543 มีการเดินทางเข้าตัวจังหวัดหรือไม่

❑ (1) ไม่ ❑ (2) มี ……. ครั้ง ไปเพื่อ…….

3.5 ไปซื้อสินค้าที่ห้างขนาดใหญ่ เช่น แม็คโคร, โลตัส, บิ๊กซี, คาร์ฟูร์ หรือไม่

❑ (1) ไม่เคย ❑ (2) เคย

เคยไปซื้อสินค้าจากห้างใดบ้าง ❑ (1) …….. ❑ (2)……

❑ (3)…….

ประมาณ …… ครั้ง/ปี

3.6 ไปวัด, โบสถ์, สุเหร่า เดือนละกี่ครั้ง ……... ครั้ง

3.7 มีการสูบบุหรี่ และดื่มสุราหรือไม่

❑ (1) ไม่มี ❑ (2) มี ได้แก่ ❑ ก. บุหรี่ซอง ❑ ข.ยาเส้น

❑ ค. สุราซื้อ ❑ ง. สุราทำเอง

❑ จ. เบียร์, ไวน์ ❑ ฉ. อื่นๆ …….

3.8 รายการวิทยุที่สมาชิกครัวเรือนฟัง ได้แก่

❑ (1) ข่าว ❑ (2) เพลง ❑ (3) สารคดีเกษตร ❑ (4) อื่นๆ…….

3.9 สมาชิกครัวเรือนรับรู้ข่าวสารจากสื่อชนิดใด

❑ (1) วิทยุ ❑ (2) โทรทัศน์ ❑ (3) หนังสือพิมพ์

❑ (4) บุคคล ❑ (5) อื่นๆ……

3.10 ในปีที่แล้ว มีการเดินทางไปติดต่อกับเจ้าหน้าที่รัฐตามหน่วยราชการหรือไม่

❑ (1) ไม่มี ❑ (2) มี ติดต่อกับ ❑ ก. …… เรื่อง ……

❑ ข. …… เรื่อง ……

❑ ค. …… เรื่อง ……

3.11 มีเจ้าหน้าที่องค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) เข้ามาติดต่อหรือไม่

❑ (1) ไม่มี ❑ (2) มี เรื่อง ……..

3.12 สิ่งที่ครัวเรือนต้องการให้รัฐเข้ามาช่วยเหลือชุมชนมากที่สุด ได้แก่

❑ (1) …….. ❑ (2) ……

3.13 ที่ผ่านมารัฐส่งเสริมในด้านการประกอบอาชีพด้านใดบ้างหรือไม่

❑ (1) ไม่ ❑ (2) มี ได้แก่

❑ ก. การฝึกอาชีพ ❑ ข. การสนับสนุนด้านวัสดุอุปกรณ์

❑ ค. ด้านเงินทุน ❑ ง. อื่นๆ ……..

3.14 เคยมีกรณีพิพาทขัดแย้งกับรัฐหรือหน่วยงานรัฐในเรื่องใดบ้าง หรือไม่

❑ (1) ไม่มี ❑ (2) มี ได้แก่

❑ ก. ที่ดินสาธารณะประโยชน์ ❑ ข. ที่ดินทำกิน

❑ ค. เขื่อน ❑ ง. โรงไฟฟ้า

❑ จ. เจ้าหน้าที่ไม่เป็นธรรม ❑ ฉ. อื่นๆ…….

3.15 เมื่อมีปัญหาเดือดร้อนเกี่ยวกับเรื่องทำมาหากิน ท่านอยากขอความช่วยเหลือจากใครมากที่สุด 3 อันดับแรก

❑ (1) …… ❑ (2) …….. ❑ (3) ……

3.16 เมื่อมีปัญหากับเจ้าหน้าที่ของรัฐ ท่านอยากแก้ปัญหาโดยวิธีใด

❑ (1) ร้องเรียนระดับสูง ❑ (2) พึ่งหาองค์กรเอกชนอิสระ เช่น สภาทนายความ

❑ (3) รวมตัวเรียกร้อง, คัดค้าน ❑ (4) อื่นๆ……..

3.17 ท่านคิดว่าแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงจะช่วยแก้ปัญหาให้ชาวบ้านได้หรือไม่

❑ (1) ไม่แน่ใจ ❑ (2) ได้ และควรทำทุกหมู่บ้านหรือไม่

❑ (1) ควร ❑ (2) ไม่จำเป็น

3.18 ท่านคิดว่ารัฐบาลเป็นที่พึ่งของชาวบ้านได้เพียงใด

❑ (1) ไม่ได้เลย ❑ (2) เล็กน้อย ❑ (3) ปานกลาง ❑ (4) มาก

❑ (5) ได้ทุกเรื่อง

3.19 ถ้าท่านเป็นหัวหน้าครัวเรือน ท่านอยากให้ลูกหลานท่านประกอบอาชีพใด ในอนาคต (ตอบได้มากกว่า 1 ข้อ)

❑ เกษตรกรรม ❑ อื่นๆ ระบุ…… เพราะ……

ผู้ให้สัมภาษณ์……

ผู้สัมภาษณ์ ……..

วันที่ …… เดือน……. พ.ศ. ……..

ภาคผนวก ค.

ตารางข้อมูลเศรษฐกิจสังคมอีสานที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน

ตาราง 1 สัตว์ป่าที่สำคัญใกล้ชุมชนในพื้นที่ต่างๆ ยุคก่อนพืชพาณิชย์

ชนิดของ	อีสานเหนือ			อีสานกลาง			อีสานใต้	
	(1) บ.บัว จ.สกลนคร 2429 พท.เชิงเขา	(2) บ.โคกนาดี จ.นครพนม 2455 พท.ราบ	(3) บ.โนนสังข์ศรี จ.มุกดาหาร 2311 พท.ราบ ใกล้เขา	(4) บ.ท่าแก จ.ชัยภูมิ 2471 พท.ลุ่ม	(5) บ.วังสวาบ จ.ขอนแก่น 2474 พท.เชิงเขา	(6) บ.วังตะเข้ จ.ชัยภูมิ 2495 พท.เชิงเขา	(7) บ.หนองโพธิ์ จ.นครราชสีมา 2455 พท.ราบ	(8) บ.เสม็ด จ.บุรีรัมย์ 2480 พท.ราบ
1. กวาง	✓	✓	00	01	✓	12	✓	✓
2. ฟาน (เก้ง)	43	✓	00	01	33	12	✓	✓
3. หมูป่า	43	✓	00	01	44	✓	✓	
4. เม่น	✓	✓	00	01	44	✓		
5. ลิ่น (นิ่ม)	43	00	01	44				
6. เสือเหลือง			90	01	✓	✓		
7. ตะกวด (แลน)	43			01	44	✓		
8. ไก่ป่า	43		00	01	✓			✓
9. งูเหลือม	✓			01	44			✓
10. งูเห่า	43			01	44			
11. งูจงอาง	✓			01	44			
12. ช้าง			90		✓	12	✓	✓
13. เสือโคร่ง	✓	✓	00		44	12	✓	✓
14. เสือบอง					33	12		
15. หมี			00		44	✓	✓	
16. เต่า	✓	✓			44	✓		
17. ไก่ฟ้า		✓	00		44	12		
18. หมาไน					44			
19. เสือดาว	✓				✓	✓		
20. เลียงผา(เยิง)	✓				✓			
21. วัวป่า	✓				✓	12		

ตาราง 1 สัตว์ป่าที่สำคัญใกล้ชุมชนในพื้นที่ต่างๆ ยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ต่อ)

ชนิดของ	อีสานเหนือ			อีสานกลาง			อีสานใต้	
	(1) บ.บัว จ.สกลนคร 2429 พท.เชิงเขา	(2) บ.โคกนาดี จ.นครพนม 2455 พท.ราบ	(3) บ.โนนสังข์ศรี จ.มุกดาหาร 2311 พท.ราบ ใกล้เขา	(4) บ.ท่าแก จ.ชัยภูมิ 2471 พท.ลุ่ม	(5) บ.วังสวาบ จ.ขอนแก่น 2474 พท.เชิงเขา	(6) บ.วังตะเข้ จ.ชัยภูมิ 2495 พท.เชิงเขา	(7) บ.หนองโพธิ์ จ.นครราชสีมา 2455 พท.ราบ	(8) บ.เสม็ด จ.บุรีรัมย์ 2480 พท.ราบ
22. ค่าง			00		✓	✓	✓	
23. ชะนี	✓		00		✓	✓		✓
24. ลิง	✓	✓	00		✓	✓	✓	✓
25. บ่าง	43		00		44			
26. กระรอก	43		00		44	✓	✓	
27. กระแต	43		00		44	✓		
28. ละมั่งละอง		✓			✓			
29. กระจง					33			
30. เหี่ย					44			
31. เหยี่ยว					✓			
32. นกเงือก(กก)	✓				✓		✓	
33. นกแกง					✓			
34. นกแก้ว (กี้)	✓				44	12		
35. งูหลาม					44			
36. นกเกล็ดหอย				01				
37. นกยางขาว				01				
38. นกกระสา				01				
39. นกกระซุม				01				
40. นกคับแค				01				
41. กระต่ายป่า	43	✓	00	01	✓	✓	✓	
42 อีเห็นเสือ-ปลา	✓	✓	00	01	44			
43. อีเห็นว่าน	✓	✓	00	01	44			
44. อีเห็นแผง	✓	✓	00	01	44			
45. พังพอน				01	44			
46. งูปลา				01				
47. งูสามเหลี่ยม				01	44			
48. งูก้านพร้าว				01				
49. วัวแดง						✓		
50. หมาจิ้งจอก		✓	00		33	✓		

ตาราง 1 สัตว์ป่าที่สำคัญใกล้ชุมชนในพื้นที่ต่างๆ ยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ต่อ)

ชนิดของ	อีสานเหนือ			อีสานกลาง			อีสานใต้	
	(1) บ.บัว จ.สกลนคร 2429 พท.เชิงเขา	(2) บ.โคกนาดี จ.นครพนม 2455 พท.ราบ	(3) บ.โนนสังข์ศรี จ.มุกดาหาร 2311 พท.ราบ ใกล้เขา	(4) บ.ท่าแก จ.ชัยภูมิ 2471 พท.ลุ่ม	(5) บ.วังสวาบ จ.ขอนแก่น 2474 พท.เชิงเขา	(6) บ.วังตะเข้ จ.ชัยภูมิ 2495 พท.เชิงเขา	(7) บ.หนองโพธิ์ จ.นครราชสีมา 2455 พท.ราบ	(8) บ.เสม็ด จ.บุรีรัมย์ 2480 พท.ราบ
51. แย้	43					✓		
52. เสือปลา			00			✓		
53. วัวกระทิง					02	12		
54. นกยูง	✓	✓				12		
55. นกกระทา						✓		
56. นกสาริกา						✓		
57. นกกระตั้ว						12		
58. แรด					02			
59. ตุ่น	43				33			
60. อ้น					33			
61. นกเปล้า					33			
62. นกกวาก					✓			
63. นกเค้า					33			
64. นกเขา	✓				44			
65. นกมุม					33			
66. นกขี้ถี่					33			
67. นกขุนทอง					44			
68. นกกะปิ๊ด					44			
69. งูสิงห์	43				44			
70. งูแสงอาทิตย์					44			
71. งูเขียว					44			
72. กระจ้อน	43				44			
73. หมาป่า					44			
74. ตะหลุง	✓							
75. ควายป่า	✓							✓
76. นกแขก	✓							
77. หนูพุก	43							
78. หนูท้องขาว	43							
79. หนูหวาน	43							

ตาราง 1 สัตว์ป่าที่สำคัญใกล้ชุมชนในพื้นที่ต่างๆ ยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ต่อ)

ชนิดของ	อีสานเหนือ			อีสานกลาง			อีสานใต้	
	(1) บ.บัว จ.สกลนคร 2429 พท.เชิงเขา	(2) บ.โคกนาดี จ.นครพนม 2455 พท.ราบ	(3) บ.โนนสังข์ศรี จ.มุกดาหาร 2311 พท.ราบ ใกล้เขา	(4) บ.ท่าแก จ.ชัยภูมิ 2471 พท.ลุ่ม	(5) บ.วังสวาบ จ.ขอนแก่น 2474 พท.เชิงเขา	(6) บ.วังตะเข้ จ.ชัยภูมิ 2495 พท.เชิงเขา	(7) บ.หนองโพธิ์ จ.นครราชสีมา 2455 พท.ราบ	(8) บ.เสม็ด จ.บุรีรัมย์ 2480 พท.ราบ
80. กิ้งก่า (กะปอม)	43							
81. กะปอมปีก	43							
82. นกเป็ดน้ำ								✓
รวม	40	15	23	24	59	28	12	10

หมายเหตุ : ตัวเลข 2 หลัก คือ ปีล่าสุดที่พบสัตว์นั้นๆ เช่น 00 = พ.ศ. 2500

เครื่องหมาย ✓ = เคยมีสัตว์นั้นๆ ในพื้นที่

ตัวเลข 4 ตัว ใต้ชื่อหมู่บ้าน คือ ปีที่ตั้งหมู่บ้าน

*บ้านบัวมีเต่า 3 ชนิด คือ เต่าเพ็ก เต่าขี้จาก เต่าสามสัน

ที่มา : (1) ยาน ก้องเวหา, 2543; วิไล ก้องเวหา, 2543; (2) สุรัตน์ วรางค์รัตน์, 2535: 13 (3) สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ฌรงค์ อุปัญญ์, 2540: 20-21 (4) หม้อ วงศ์จันทึก, 2544; ดื้อ เด่นศักดิ์, 2544 (5) อ้อม เถื่อนขุนขำ, 2533; สฤษดิ์ ขวัญแจ่ม, 2544; เฮ้า โตภูเขียว, 2533, 2544 (6) ชิว จิตรแข้, 2532; บุญเที่ยง รูปชัยภูมิ, 2532; แสง อาภรณ์แก้ว, 2532 (7) สุทัศน์ เติมสายทอง และ สุภาพรรณ ปรุงชัยภูมิ, 2535: 14 (8) อนันต์ ลิขิตประเสริฐ, 2535: 18

ตาราง 2 ชนิดของปลาที่ชุกชุมในยุคก่อนพืชพาณิชย์

ชนิดของปลา	อีสานเหนือ ลุ่มน้ำสงคราม	อีสานกลาง ลุ่มน้ำชี	อีสานใต้ ลุ่มน้ำมูล
1. สร้อย	*	*	*
2. กราย (ตอง)	*	*	*
3. ขาว	*	*	*
4. แขยง (แยง)	*	*	*
5. ปาก	*	*	
6. หมอ (เข็ง)	*	*	*
7. ตะเพียน	*	*	*
8. สลิด	*	*	
9. กะโห้	*		*
10. สวาย	*		*
11. ไหล	*	*	*
12. เก้ง	*		
13. บึก	*		
14. สูด	*		*
15. นาง	*	*	*
16. ขบ	*	*	*
17. ค้าว (เค้า)	*	*	*
18. ช่อน	*	*	*
19. หลาด	*	*	*
20. ดุก	*	*	*
21. กด	*	*	*
22. อีตู๋	*		
23. โจก	*		
24. คูณ	*		
25. แขม		*	
26. ยี่สก	*		
27. แมว	*		
28. เสือ	*		
29. เนื้ออ่อน (เซียม)	*	*	*
30. กุ่ม	*	*	*

ตาราง 2 ชนิดของปลาที่ชุกชุมในยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ต่อ)

ชนิดของปลา	อีสานเหนือ ลุ่มน้ำสงคราม	อีสานกลาง ลุ่มน้ำชี	อีสานใต้ ลุ่มน้ำมูล
31. หัวแข็ง	*		
32. กะแรง	*		
33. กันทึก	*		
34. บู่	*	*	*
35. ชะโด	*	*	*
36. เทโพ (ปี้ง)		*	*
37. ขาวสร้อย		*	
38. ป้อม		*	
39. ขาวนา		*	
40. กา (ก่า)		*	
41. หลด		*	*
42. หมูท๊อก		*	
43. ซิว		*	*
44. หนู			*
45. กะมัน			*
46. คัง (เคิง)		*	
47. ดำ		*	
48. สังกะวาด (สงกะวาด)		*	
49. หมากแปบ		*	
50. ฝาดอง		*	
รวม	34	34	26

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2530: 129-130; ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2529: 134-136; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 110-115; ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 149-150; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 40; ดื้อ เด่นศักดิ์, 2544; หลวงพ่อเหลือง จิตตโสภณ, 2544; แดง ลบสูงเนิน, 2544

ตาราง 3 เครื่องมือจับสัตว์น้ำที่ใช้กันมากในภาคอีสานเมื่อประมาณ 35 ปีก่อนขึ้นไป

ชนิดของเครื่องมือ	อีสานเหนือ		อีสานเหนือ	อีสานใต้
	ลุ่มน้ำสงคราม	ห้วยมุก	ลุ่มน้ำชี	ลุ่มน้ำมูล
1. แห	*	*	*	*
2. สุ่ม	*	*	*	*
3. สะดุ้งใหญ่	*			
4. ตุ้ม	*		*	*
5. เบ็ดปัก	*	*		*
6. เบ็ดราว	*	*		*
7. แนบ	*			
8. มอง (ดาง, ข่าย)	*		*	*
9. ฉมวก	*			
10. ขา	*			
11. โต่ง		*		
12. จิบ		*		*
13. สะดุ้ง (ยอ)		*		*
14. ลัน (บั้งลัน)		*	*	*
15. ไซ		*	*	*
16. ซ่อน		*		*
17. จั่น		*		
18. สวิง		*	*	*
19. กะด้งเขิง		*		
20. อวน			*	
21. ลอบ			*	*
22. แงบ			*	
23. เบ็ดตก	*	*	*	*
24. อีหลง				*
25. ตะแกรง				*
รวม	11	14	12	16

ที่มา : แหล่งเดียวกับตาราง 3.8 และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ณรงค์ อุปัญญ์, 2540: 23

ตาราง 4 พืชผัก ผักผลไม้ป่า ที่ชาวบ้านอีสานเก็บมาเป็นอาหารบ่อยๆ ในยุคก่อนพืชพาณิชย์

ชนิดของพืชอาหารจากธรรมชาติ	อีสานเหนือ		อีสานเหนือ	อีสานใต้
	บ.บัว สกลนคร	บ.โนนสังข์ศรี มุกดาหาร	บ.วังตะเข้ ชัยภูมิ	บ.โป่งน้อย อุบลราชธานี
1. ผักหวาน	*	*	*	
2. ผักเม็ก	*	*	*	
3. ผักหนาม	*		*	
4. ผักกูด	*			
5. ผักหนอก	*		*	
6. ผักติ้ว	*	*	*	*
7. ผักอีลอก	*	*	*	
8. ผักไซ	*			
9. ผักคันจ้อง	*		*	
10. ผักอีแปะ	*			
11. ผักผาย	*			
12. ผักก้มบ่อเงย (ผักกาดไฮ่)	*			
13. เลา	*			
14. แขม	*			
15. ข่าป่า	*	*	*	
16. หน่อไม้	*	*	*	*
17. ผักกระโดน		*	*	*
18. ผักหนอก		*		
19. ผักเพียง		*		
20. ผักขี้ขม		*		
21. ขิงป่า (ขิงดง)		*	*	
22. อีลาย			*	
23. ตำลึง (ตำนิน)			*	

ตาราง 4 พืชผัก ผักผลไม้ป่า ที่ชาวบ้านอีสานเก็บมาเป็นอาหารบ่อยๆ ในยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ต่อ)

ชนิดของพืชอาหารจากธรรมชาติ	อีสานเหนือ		อีสานเหนือ	อีสานใต้
	บ.บัว สกลนคร	บ.โนนสังข์ศรี มุกดาหาร	บ.วังตะเข้ ชัยภูมิ	บ.โป่งน้อย อุบลราชธานี
24. ดอกกระเจียว			*	*
25. ผักปัง			*	
26. ผักสาบ			*	
27. ผักอือทือ			*	
28. ผักแว่น			*	
29. กระชาย			*	
30. ผักอีฮีน			*	
31. ผักกะโตวา			*	
32. ผักคะน่องม้า			*	
33. ผักแสบ			*	
34. ผักกาดย่า			*	
35. ผักขม			*	
36. ผักบุ้ง			*	
37. ผักตบ			*	
38. ผักขิง			*	
39. ผักก้านก่อง			*	
40. สายบัว			*	
41. สะเดา			*	*
42. ขี้เหล็ก			*	
43. แคป่า			*	
44. ลิ้นปี่			*	
45. ลิ้นแลน			*	
46. ลิ้นฟ้า			*	
47. อีฮุม			*	

ตาราง 4 พืชผัก ผักผลไม้ป่า ที่ชาวบ้านอีสานเก็บมาเป็นอาหารบ่อยๆ ในยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ต่อ)

ชนิดของพืชอาหารจากธรรมชาติ	อีสานเหนือ		อีสานเหนือ	อีสานใต้
	บ.บัว สกลนคร	บ.โนนสังข์ศรี มุกดาหาร	บ.วังตะเข้ ชัยภูมิ	บ.โป่งน้อย อุบลราชธานี
48. ผักกุ่ม			*	
49. ผักก่าม			*	
50. จมูกปลาไหล			*	
51. ตูม			*	
52. มะกอก			*	
53. กูดง้อง			*	
54. ส้มพอดี			*	
55. ไรไก่			*	
56. หมาน้อย			*	
57. แหน			*	
58. พิพวย (พิพ่วน)		*	*	
59. หมากก่อหิน		*		
60. หมากก่อหนาม		*		
61. หมากลำดวน		*		
62. หมากค้อ		*		*
63. หมากยาง		*		
64. กำยาน		*	*	
65. หวาย				*
66. มะขามป้อม				*
67. ลิ้นจี่ป่า (คอแลน)				*
รวม	16	18	49	9
ที่มา :	*สุวิทย์ ธีรศาศวัต 2544: 71*	*สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ณรงค์ อุปัญญ์ 2540: 22*	*ชอบ ดีสวนโคก และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต 2533: 40*	*วีระ ภาคอุทัย และ สุพีชา ลาผ่าน, 2535: 17-18*

ตาราง 5 เห็ดจากธรรมชาติที่ชาวบ้านเก็บมาเป็นอาหารบ่อยๆ ยุคก่อนพืชพาณิชย์

ชนิดของเห็ด	อีสานเหนือ		อีสานเหนือ	อีสานใต้
	บ.บัว สกลนคร	บ.โนนสังข์ศรี มุกดาหาร	บ.วังตะเข้ ชัยภูมิ	บ.โป่งน้อย อุบลราชธานี
1. เห็ดบด	*	*	*	
2. เห็ดขอน	*		*	*
3. เห็ดกระด้าง			*	
4. เห็ดดิน			*	
5. เห็ดละโงก		*	*	*
6. เห็ดไค (ตะไค)		*	*	*
7. เห็ดถ่าน			*	
8. เห็ดข่า			*	
9. เห็ดก้นคก			*	
10. เห็ดหน้างัว			*	
11. เห็ดเผาะ	*	*	*	*
12. เห็ดก่อ			*	
13. เห็ดมันปู			*	
14. เห็ดหูหนู (กะตัน)	*	*	*	
15. เห็ดปูน			*	
16. เห็ดน้ำหมาก		*	*	*
17. เห็ดโคน (ปลวก)		*	*	*
18. เห็ดนกเขา			*	
19. เห็ดตาปู้			*	
20. เห็ดตาป้อ			*	
21. เห็ดแทด			*	
22. เห็ดทา			*	
23. เห็ดหำฟาน			*	

ตาราง 5 เห็ดจากธรรมชาติที่ชาวบ้านเก็บมาเป็นอาหารบ่อยๆ ยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ต่อ)

ชนิดของเห็ด	อีสานเหนือ		อีสานเหนือ	อีสานใต้
	บ.บัว สกลนคร	บ.โนนสังข์ศรี มุกดาหาร	บ.วังตะเข้ ชัยภูมิ	บ.โป่งน้อย อุบลราชธานี
24. เห็ดเผิ้ง (ผึ้ง)	*	*	*	*
25. เห็ดเพ็ก			*	
26. เห็ดฮวก			*	
27. เห็ดตีนแฮด			*	
28. เห็ดขาว	*			*
29. เห็ดทราย				*
30. เห็ดค่าง		*		
31. เห็ดปลวกตาบ		*		
32. เห็ดปลวกจิก		*		
33. เห็ดขี้ควาย		*		
34. เห็ดมัน	*			
35. เห็ดหัวหมาก	*			
36. เห็ดระโงกเหลือง	*			
37. เห็ดระโงกขาว	*			
38. เห็ดแขนนาง	*			
39. เห็ดเปอะ	*			
40. เห็ดซิ่น	*			
รวม	13	12	27	9

ที่มา : แหล่งเดียวกับตาราง 3.11

ตาราง 6 ไม้ที่มีมากใกล้ชุมชนในยุคก่อนพืชพาณิชย์

	อีสานเหนือ			อีสานกลาง			อีสานใต้		
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
ชนิดของไม้	บ.บัว	บ.แสงภา	บ.โคกนาดี	บ.ท่าแก	บ.วังสวาบ	บ.วังตะเข้	บ.สร้างถ่อ	บ.หนองโพธิ์	บ.เสม็ด
	จ.สกลนคร	จ.เลย	จ.นครพนม	จ.ชัยภูมิ	จ.ขอนแก่น	จ.ชัยภูมิ	จ.อุบลฯ	จ.นครราชสีมา	จ.บุรีรัมย์
ช่วง พ.ศ.	2429-09	ก่อน 2506	2455-2513	2471-2501	2474-2518	2495-2520	ก่อน 2500	2455-2499	2480-2506
พื้นที่	เชิงเขา	เชิงเขา	ราบ	สุ่ม	เชิงเขา	เชิงเขา	ราบ	ราบ	ราบ
1. แดง	✓		✓	✓	✓		✓	✓	
2. เรียง				✓					
3. ฉนวน				✓					
4. แก่นท้าว				✓					
5. ไผ่ป่า	✓	✓		✓	✓	✓			
6. มะค่าโมง			✓		✓	✓		✓	✓
7. ประดู่			✓		✓	✓	✓		
8. เต็ง (จิก)		✓			✓	✓	✓	✓	✓
9. รัง					✓	✓	✓	✓	✓
10. ยาง	✓	✓	✓		✓	✓	✓		
11. สะแบง						✓			✓
12. มะค่าแต้			✓		✓	✓	✓	✓	✓
13. มะขามป้อม					✓	✓			

ตาราง 6 ไม้ที่มีมากไกล้ชุมชนไนยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ต่อ)

ชนิดของไม้	อีสานเหนือ			อีสานกลาง			อีสานใต้		
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
	บ.บัว	บ.แสงภา	บ.โคกนาดี	บ.ท่าแก	บ.วังสวาบ	บ.วังตะเข้	บ.สร้างถ่อ	บ.หนองโพธิ์	บ.เสม็ด
	จ.สกลนคร	จ.เลย	จ.นครพนม	จ.ชัยภูมิ	จ.ขอนแก่น	จ.ชัยภูมิ	จ.อุบลฯ	จ.นครราชสีมา	จ.บุรีรัมย์
ช่วง พ.ศ.	2429-09	ก่อน 2506	2455-2513	2471-2501	2474-2518	2495-2520	ก่อน 2500	2455-2499	2480-2506
พื้นที่	เชิงเขา	เชิงเขา	ราบ	สุ่ม	เชิงเขา	เชิงเขา	ราบ	ราบ	ราบ
14. สาน						✓			
15. รวก	✓				✓	✓	✓		
16. โจด	✓				✓	✓			
17. เพ๋ก	✓				✓	✓			
18. ตะเคียน (แคน)	✓	✓	✓		✓	✓			✓
19. สัก	✓								
20. หัน						✓			
21. สัมพันตา						✓			
22. ตะคองหนาม						✓			
23. ไทร					✓				
24. เปือย (ตระแบก)			✓		✓			✓	
25. แหน่ง (เร่ว)					✓				
26. ข่า		✓			✓				

ตาราง 6 ไม้ที่มีมากใกล้ชุมชนในยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ต่อ)

ชนิดของไม้	อีสานเหนือ			อีสานกลาง			อีสานใต้		
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
	บ.บัว	บ.แสงภา	บ.โคกนาดี	บ.ท่าแก	บ.วังสวาบ	บ.วังตะเข้	บ.สร้างถ่อ	บ.หนองโพธิ์	บ.เสม็ด
	จ.สกลนคร	จ.เลย	จ.นครพนม	จ.ชัยภูมิ	จ.ขอนแก่น	จ.ชัยภูมิ	จ.อุบลฯ	จ.นครราชสีมา	จ.บุรีรัมย์
ช่วง พ.ศ.	2429-09	ก่อน 2506	2455-2513	2471-2501	2474-2518	2495-2520	ก่อน 2500	2455-2499	2480-2506
พื้นที่	เชิงเขา	เชิงเขา	ราบ	ลุ่ม	เชิงเขา	เชิงเขา	ราบ	ราบ	ราบ
27. พยอม		✓							
28. พะยูง		✓							
29. จำปา		✓							
30. มะม่วงป่า		✓							
31. ตัง		✓							
32. แลนง้อ		✓							
33. นนทรี		✓					✓		
34. เมี่ยง		✓							
35. หก		✓							
36. ซอด		✓							
37. พลวง							✓	✓	✓
38. กราด (ชาด)							✓		
39. หวาย							✓		

ตาราง 6 ไม้ที่มีมากใกล้ชุมชนในยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ต่อ)

ชนิดของไม้	อีสานเหนือ			อีสานกลาง			อีสานใต้		
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
	บ.บัว	บ.แสงภา	บ.โคกนาดี	บ.ท่าแก	บ.วังสวาบ	บ.วังตะเข้	บ.สร้างถ่อ	บ.หนองโพธิ์	บ.เสม็ด
	จ.สกลนคร	จ.เลย	จ.นครพนม	จ.ชัยภูมิ	จ.ขอนแก่น	จ.ชัยภูมิ	จ.อุบลฯ	จ.นครราชสีมา	จ.บุรีรัมย์
ช่วง พ.ศ.	2429-09	ก่อน 2506	2455-2513	2471-2501	2474-2518	2495-2520	ก่อน 2500	2455-2499	2480-2506
พื้นที่	เชิงเขา	เชิงเขา	ราบ	ลุ่ม	เชิงเขา	เชิงเขา	ราบ	ราบ	ราบ
40. กระบาก							✓		
41. หัวลิง							✓		
42. สำโรง									✓
43. ยางนา									✓
44. กะแส็น (กระลุ้น)									✓
45. ชิงชัน					✓				
46. ชัน					✓				
47. ไผ่ซาง					✓				
รวม	8	14	7	5	20	17	13	17	10

ที่มา : (1) สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544; (2) บัญชร แก้วส่อง และ ประสิทธิ์ ตุ้นนิ่ม 2535: 32 (3) สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2535: 22 (4) หม่อ วงศ์จันพึก, 2544; (5) สฤษดิ์ ขวัญแจ่ม, 2533 และจากการสำรวจ 9 พ.ค. 2533 และ คุษฎี อายุวัฒน์ และ เยาวนุช แซ่ตั้ง, 2534: 7; (6) ชอบ คีสวนโคก และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2533: 40 และ สาย พันธ์ใหญ่, 2533 (7) นเรศ ชัยยงยศ, ม.ป.ป.: 23 (8) ปรีชา อุยตระกูล และคณะ, 2535: 10 (9) ปรีชา อุยตระกูล และคณะ, 2535: 12

ตาราง 7 อัตราการเกิด การตาย และการเพิ่มของประชากรไทยและภาคอีสาน ต่อประชากรพันคน

พ.ศ.	ประเทศไทย				ภาคอีสาน			
	อัตราการเกิด	อัตราการตาย	อัตราการเพิ่ม	%	อัตราการเกิด	อัตราการตาย	อัตราการเพิ่ม	%
2480	35.2	17.3	17.9	1.79	n.a.	n.a.	na.	n.a.
2483	36.1	17.2	18.9	1.89				
2486	36.2	18.2	18.0	1.8				
2489	24.0	15.1	8.9	0.89				
2492	26.7	10.1	16.6	1.66				
2495	27.4	9.0	18.4	1.84				
2498	30.3	8.3	22	2.20				
2501	31.6	8.3	23.3	2.33				
2503	33.7	7.8	25.9	2.59				
2507	38.1	7.9	30.2	3.02	38.8	9.4	29.4	2.94
2510	35.0	7.2	27.8	2.78	38.5	8.5	30.0	3.00
2513	33.1	6.5	26.6	2.66	35.70	6.79	28.91	2.89
2516	31.0	6.4	24.6	2.46	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
2518	28.4	5.9	22.5	2.25	29.60	5.75	23.85	2.39
2519	27.2	5.5	21.7	2.17	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
2523	22.9	5.29	17.6	1.76	25.39	4.98	20.41	2.04
2525	23.2	5.1	18.1	1.81	23.34	4.72	18.62	1.86
2528/29	23.87	6.44	17.4	1.74	24.87	6.82	18.1	1.81
2534	20.19	5.93	14.3	1.43	22.76	6.33	16.4	1.64
2538/39	17.90	6.02	11.9	1.19	19.96	6.12	13.8	1.38
2540	14.76	5.00	9.76	0.98	12.45	4.81	7.64	0.76

ที่มา : Wilson, 1983: 44-45; บริษัท อัลฟา รีเสิร์ช จำกัด, 2543: 130, 231; กองสถิติพยากรณ์ชีพ, 2511: 16, 23

ตาราง 8 เปรียบเทียบผลิตภัณฑ์ภาคอีสานกับ G.D.P. ปี 2518-41 (ราคาตลาด) (บาท)

สาขา		2518	2521	2525	2528	2531	2536	2539	2541
1. เกษตร	ท	94,063	131,167	156,839	169,894	250,384	329,878	514,036	586,380
	อ	24,271	30,334	38,265	44,640	57,280	70,538	107,960	117,931
2. เหมืองแร่	ท	4,062	10,604	25,110	40,066	47,657	44,259	63,381	84,150
	อ	354	526	3,226	3,526	3,682	2,179	3,952	3,922
3. หัตถกรรม/	ท	53,910	87,657	176,360	224,455	373,325	892,369	1,303,417	1,362,990
อุตสาหกรรม	อ	4,938	6,785	8,896	11,369	15,931	40,037	65,395	66,014
4. การก่อสร้าง	ท	12,873	25,863	41,500	56,824	84,791	220,771	341,656	175,109
	อ	2,689	4,098	6,557	10,611	13,839	28,381	42,173	24,091
5. ไฟฟ้า-ประปา	ท	3,290	5,168	15,671	28,589	34,314	75,739	111,339	128,433
	อ	205	528	1,463	2,178	3,012	5,341	8,625	9,833
6. การคมนาคม	ท	18,764	29,793	55,638	78,076	106,695	237,757	340,568	360,263
	อ	1,998	3,721	6,549	8,794	9,598	16,206	23,757	24,759
7. การค้า	ท	54,681	94,631	143,902	158,129	240,080	530,904	714,794	729,313
	อ	9,081	13,261	18,015	21,764	21,380	76,441	103,163	102,633
8. การธนาคาร/	ท	14,559	25,300	26,119	35,987	64,979	232,191	346,263	243,096
ประกันภัย	อ	633	1,350	1,997	3,128	4,889	15,383	26,660	32,397
9. ที่อยู่อาศัย	ท	4,415	5,863	29,774	41,091	52,697	81,247	109,279	120,099
	อ	603	720	6,181	9,155	13,474	15,820	19,498	21,968
10. ราชการและ	ท	12,321	17,943	39,690	49,545	56,396	117,683	174,436	196,854
ป้องกันประเทศ	อ	1,525	1,949	8,469	10,377	12,907	26,535	37,271	40,713
11. บริการ	ท	25,878	43,347	109,386	142,636	195,655	407,461	603,663	641,743
	อ	3,605	6,102	12,936	18,167	23,412	56,618	83,457	93,707
12. GDP	ท	298,816	477,341	820,001	1,014,397	1,506,976	3,170,259	4,622,831	4,628,430
GRD	อ	49,902	69,174	112,559	144,214	179,499	353,478	541,353	537,968
13. PER CAPITA	ท	7,132	10,502	16,824	19,627	27,632	54,650	77,043	75,627
	อ	3,434	4,465	6,586	8,001	9,493	17,793	26,509	25,947

ที่มา : ปี 2518, 2521 จาก สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2524: 2, 4

ปี 2525, 2528 จาก สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2532: 4, 5

ปี 2531 จาก สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2533: 4, 5

ปี 2541 จาก สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2544: 1, 2

ท = GDP ของประเทศไทย อ = ผลิตภัณฑ์ภาคอีสาน (GRP)

ตาราง 9 ประชากรอีสานเมื่อเปรียบเทียบกับประชากรประเทศ

พ.ศ.	ประชากรไทย		ประชากรอีสาน		
	คน	ความหนาแน่น คน/ตร.กม.	คน	ความหนาแน่น คน/ตร.กม.	ร้อยละของประชากรไทย
2480	11,464,105	28.2	4,952,292	29.3	34.2
2490	17,442,689	34.0	6,210,281	36.8	35.6
2503	26,257,916	51.3	8,991,543	53.3	34.2
2513	34,397,374	67.0	12,025,140	71.2	35.0
2523	44,824,536	87.4	15,698,874	93.0	35.0
2530	53,605,000	104.5	18,622,000	110.3	34.7
2533	54,532,000	106.3	19,037,000	112.7	34.9
2537	59,095,000	115.2	20,542,000	121.7	34.8
2540	60,816,227	118.5	21,095,841	124.9	34.7
2541	61,466,178	119.8	21,312,166	126.2	34.7
ความแตกต่างช่วง 61 ปี (2480-2541)	50,002,073 = เพิ่มขึ้นร้อยละ 436.3	91.6 = เพิ่มขึ้นร้อยละ 324.8	16,359,874 = เพิ่มขึ้นร้อยละ 330.5	96.9 = เพิ่มขึ้นร้อยละ 328.3	
ความแตกต่างช่วง 51 ปี (2490-2541)	44,023,489 = เพิ่มขึ้นร้อยละ 252.4	85.8 = เพิ่มขึ้นร้อยละ 251.8	15,101,885 = เพิ่มขึ้นร้อยละ 243.5	89.4 = เพิ่มขึ้นร้อยละ 242.9	

หมายเหตุ : พื้นที่ภาคอีสานมี 168,855 ตร.กม. หรือร้อยละ 32.9 ของพื้นที่ ประเทศ ซึ่งมี 513,115 ตร.กม.

ที่มา : สำนักงานสถิติแห่งชาติ 2530: 22; 2535: 5; 2536: 44; 2539: 4; 2540: 25; 2542: 3; 2542A:6 และ พรทิพย์ คำพอ 2534: 4

ตาราง 10 พื้นที่ปลูกฝ้าย ปีเพาะปลูก 2493-2542

ปีเพาะปลูก	ภาคอีสาน		ประเทศไทย
	ไร่	%	ไร่
2493/94	136,700	59.70	229,000
2495/96	141,100		241,000
2497/98	131,100		218,000
2499/2500	146,600		253,000
2501/02	156,600		258,000
2503/04	186,200	53.83	347,000
2505/06	130,000		371,000
2507/08	121,800		419,000
2509/10	125,100		523,000
2511/12	n.a.		832,000
2513/14	158,112	81.92	193,000
2515/16	265,143		384,000
2517/18	86,046		323,000
2519/20	60,568		154,000
2521/22	140,295		428,514
2523/24	164,851	17.38	948,656
2525/26	158,804		714,817
2527/28	78,779		450,847
2529/30	47,678		314,513
2531/32	47,632		442,136
2533/34	60,385	13.10	461,183
2535/36	85,292		482,690
2537/38	64,851		355,353
2539/40	52,689		336,816
2541/42	34,593	18.55	186,466

ที่มา : กองเศรษฐกิจการเกษตร 2503: 53; 2509: 55; 2519: 57

สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2523/24: 58; 2525/25: 70; 2525/26: 82; 2528/29: 86; 2532/33: 68; 2534/35: 70; 2539/40: 84; 2540/41

ตาราง 11 พื้นที่ปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ปีเพาะปลูก 2493-2542

ปีเพาะปลูก	ภาคอีสาน		ประเทศไทย
	ไร่	%	ไร่
2493/94	82,000	37.60	218,000
2495/96	156,000		281,000
2497/98	152,000		331,000
2499/2500	210,000		514,000
2501/02	326,000		792,000
2503/04	504,300	28.23	1,785,000
2505/06	277,700		2,050,000
2507/08	253,300		3,449,000
2509/10	436,000		4,083,000
2511/12	n.a.		4,763,000
2513/14	772,166	14.91	5,180,000
2515/16	1,269,155		6,231,000
2517/18	1,874,000		7,749,000
2519/20	2,586,700		8,029,000
2521/22	2,047,943		8,661,309
2523/24	2,267,002	25.30	8,960,000
2525/26	3,132,000		10,494,000
2527/28	2,887,000		11,355,000
2529/30	3,283,519		12,193,581
2531/32	3,092,225		11,471,301
2533/34	3,111,582	28.52	10,910,058
2535/36	2,494,988		8,446,152
2537/38	2,336,920		8,828,559
2539/40	2,326,087		8,664,856
2541/42	2,507,559	27.84	9,008,115

ที่มา : กองเศรษฐกิจการเกษตร 2503: 18; 2509: 19; 2519: 21

สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2523/24: 22; 2525/25: 26; 2525/26: 34; 2526/27: 44; 2528/29: 32; 2532/33: 24; 2534/35: 24; 2539/40: 26; 2541/42: 26

ตาราง 12 พื้นที่ปลูกปอแก้ว ปีเพาะปลูก 2493-2542

ปีเพาะปลูก	ภาคอีสาน		ประเทศไทย
	ไร่	%	ไร่
2493/94	30,100	97.10	31,000
2495/96	66,000		67,000
2497/98	35,600		37,000
2499/2500	106,100		109,000
2501/02	126,000		127,000
2503/04	849,300	96.84	877,000
2505/06	691,700		712,000
2507/08	1,337,300		1,365,000
2509/10	3,243,000		3,314,000
2511/12	n.a.		5,585,000
2513/14	2,753,228	97.00	2,838,379
2515/16	n.a.		2,951,000
2517/18	2,486,351		2,524,000
2519/20	1,023,449		1,004,000
2521/22	1,961,809		2,003,000
2523/24	1,005,149	98.80	1,065,000
2525/26	1,357,256		1,357,256
2527/28	1,004,001		1,022,269
2529/30	1,239,982		1,283,456
2531/32	769,099		810,333
2532/33	756,192		792,517
2533/34	751,564	94.00	799,354
2534/35	592,334		621,637
2536/37	549,890		576,368
2537/38	488,449		511,037
2538/39	433,367		452,479
2539/40	418,566		436,663
2541/42	174,427	96.91	179,992

ที่มา : กองเศรษฐกิจการเกษตร 2503: 39; 2509: 85; 2519: 42

สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2523/24: 62; 2525/25: 74; 2525/26: 88; 2528/29: 94; 2532/33: 76; 2534/35: 76; 2539/40: 90; 2541/42

ตาราง 13 พื้นที่ปลูกมันสำปะหลัง ปีเพาะปลูก 2499-2542

ปีเพาะปลูก	ภาคอีสาน		ประเทศไทย
	ไร่	%	ไร่
2499/2500	n.a.		245,000
2501/02	3,700		276,000
2503/04	33,800	7.5	447,000
2505/06	38,900		767,000
2507/08	51,400		565,000
2509/10	70,800		814,000
2511/12	n.a.		n.a.
2513/14	126,268		n.a.
2515/16	427,873		n.a.
2517/18	1,185,000		3,000,000
2519/20	2,117,000		4,373,000
2521/22	4,584,000		7,282,309
2523/24	4,535,000	62.5	7,250,000
2525/26	4,539,000		7,726,000
2527/28	5,104,000		8,780,000
2529/30	4,737,553		7,747,893
2531/32	5,926,308		9,879,359
2532/33	6,284,324		10,135,986
2533	5,946,710	62.2	9,561,558
2534	5,827,544		9,322,744
2535	5,825,253		9,323,451
2536	5,661,308		9,100,375
2537	5,462,750		8,817,271
2538	5,054,866	62.5	8,093,403
2539	4,833,334		7,885,437
2540	4,744,890		7,906,851
2541	3,923,822		6,693,742
2542	4,162,640	58.1	7,162,640

ที่มา : กองเศรษฐกิจการเกษตร 2503: 21; 2509: 23; 2519: 25

สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2523/24: 26; 2525/25: 32; 2525/26: 42; 2526/27: 48; 2528/29: 38; 2532/33: 30; 2534/35: 30; 2539/40: 34; 2540/41: 34

ตาราง 14 พื้นที่ปลูกอ้อย ปีเพาะปลูก 2493-2542

ปีเพาะปลูก	ภาคอีสาน		ประเทศไทย
	ไร่	%	ไร่
2493/94	81,900	24.30	337,000
2495/96	141,000		461,000
2497/98	229,900		599,000
2499/2500	229,700		759,000
2501/02	239,100		823,000
2503/04	283,100	28.71	986,000
2505/06	187,500		636,000
2507/08	296,200		1,014,000
2509/10	169,400		778,000
2511/12	n.a.		646,000
2513/14	136,940	15.89	862,000
2515/16	164,254		1,133,000
2517/18	141,754		1,935,000
2519/20	314,499		2,804,000
2521/22	288,693		3,190,309
2523/24	294,035	10.05	296,786
2525/26	647,000		3,645,000
2527/28	493,000		3,424,000
2529/30	471,524		3,369,562
2531/32	616,045		4,433,059
2533/34	809,702	16.43	4,929,252
2535/36	1,550,685		6,266,745
2537/38	1,789,940		5,887,283
2539/40	2,038,766		6,313,653
2541/42	2,068,315	36.07	5,734,574

ที่มา : กองเศรษฐกิจการเกษตร 2503: 25; 2509: 26; 2519: 28

สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2523/24: 32; 2525/25: 38; 2525/26: 48; 2526/27: 54; 2528/29: 48; 2532/33: 36; 2534/35: 36; 2539/40: 42; 2541/42: 42

ตาราง 15 จำนวนควายในภาคอีสาน พ.ศ. 2496-2540

(ตัว; ร้อยละของควายทั่วประเทศ; อัตราส่วนประชากรควายอีสานต่อประชากรอีสาน)

พ.ศ.	จำนวนควาย	ร้อยละ	อัตราส่วนควาย:คน	พ.ศ.	จำนวนควาย	ร้อยละ	อัตราส่วนควาย:คน
2496	2,579,000			2523	3,672,557	65.00	1 : 4.27
2497	2,518,000			2524	3,987,088		
2498	2,557,000	42.90	1 : 2.98	2525	4,263,738		
2499	2,697,000			2526	4,270,055		
2500	2,828,000			2527	4,448,125		
2501	2,959,000			2528	3,936,178	74.95	1 : 4.32
2502	3,001,000			2529	3,764,385		
2503	2,950,000	27.66	1 : 3.05	2530	3,602,539		
2504	3,194,000			2531	3,564,860		
2505	3,244,000			2532	3,646,048		
2506	3,331,000			2533	3,735,930	79.59	1 : 5.10
2507	3,227,000			2534	3,817,452		
2508	3,304,000	49.38	1 : 3.10	2535	3,792,678		
2509	3,401,000			2536	3,908,575		
2510-16	n.a.	n.a.	n.a.	2537	3,460,440		
2517	4,082,835			2538	3,009,063	81.11	1 : 6.87
2518	4,074,260	62.40	1 : 4.43	2539	2,258,494		
2519	4,059,959			2540	1,911,639	83.37	
2520	4,055,905						
2521	4,087,136						
2522	3,838,445						

ที่มา : กองเศรษฐกิจการเกษตร, 2510: 104; สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2521/22: 74; 2523/24: 72; 2528/29: 106; กองส่งเสริมการปศุสัตว์, 2540: 39

ตาราง 16 ครัวเรือนที่มีควายในภาคอีสาน และจำนวนควาย/ครัวเรือน
(ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมด)

พื้นที่	2496		2502		2528-31		2543		
	ร้อยละ	ตัว/ครัวเรือน	ร้อยละ	ตัว/ครัวเรือน	ร้อยละ	ตัว/ครัวเรือน[1]	ร้อยละ	ตัว/ครัวเรือน[2]	ตัว/ครัวเรือน[1]
ภาคอีสาน	86.48	2.79					13.30	0.39	2.90
เขตอีสานเหนือ					47.06	2.12			
บ.ท่าสะอาดใต้ (หนองคาย)					46.27	2.18	3.7	0.1	0.15
บ.ท่าควาย (สกลนคร)					71.95	2.49			
บ.ปากอูน (นครพนม)					16.44	1.05			
บ.ตาล (นครพนม)					52.00	2.26			
บ.บัว (สกลนคร)							32.2	1.1	3.43
เขตอีสานกลาง									
บ.โนนเปลือย (ชัยภูมิ)							5.50	0.30	
บ.ท่าแก (ชัยภูมิ)							1.07	0.02	2
บ.วังสวาบ (ขอนแก่น)							0	0	
บ.ห้วยอึ่ง (ขอนแก่น)					43.26	3.39			
บ.โนนแดง (กาฬสินธุ์)					86.80	2.18	6.1	0.15	2.40
บ.ท่าลาด (ยโสธร)					52.44	2.26			
บ.โนนม่วง (ร้อยเอ็ด)							4.6	0.15	3.25
บ.ดอนน้อย (มหาสารคาม)							1.4	0.01	1
เขตอีสานใต้			85	4					
บ.อาหวด (ศรีสะเกษ)					89.66	2.31	65.5	1.70	2.61
บ.ห้วยขะยุง (อุบลราชธานี)					76.25	2.21			
บ.ไพรขลา (สุรินทร์)					52.94	1.24			
บ.ม่วงใต้ (บุรีรัมย์)					85.53	2.74			
บ.ตระแสง (สุรินทร์)							22.8	0.41	
บ.กาเจาะ (สุรินทร์)							23.6	0.6	2.35
บ.โคกเจริญ (บุรีรัมย์)							27.9	0.7	2.35

[1]เฉลี่ย/ครัวเรือนที่เลี้ยง [2]เฉลี่ยทั้งหมู่บ้าน

ที่มา : *จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 ชุมชน ใน 10 จังหวัดภาคอีสาน, 2544 ของผู้เขียน และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2530: 250-251; สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 332; ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2529: 267; ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 263; กองเศรษฐกิจการเกษตร, 2496: 84; กรมการข้าว, 2503: 29-30*

ตาราง 17 เดือนที่มีกิจกรรมการผลิตมากที่สุด น้อย และไม่มี
(ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมด)

เดือน	เดือนที่มีกิจกรรมการผลิต		เดือนที่ไม่มี
	มากที่สุด	น้อยที่สุด	กิจกรรมการผลิต
มกราคม	4.5	7.3	1.7
กุมภาพันธ์	0.8	10.5	1.8
มีนาคม	1.7	13.8	2.8
เมษายน	2.7	16.0	15.5
พฤษภาคม	22.5	2.3	0.2
มิถุนายน	23.3	1.5	0.1
กรกฎาคม	12.6	0.9	0.1
สิงหาคม	2.0	5.6	0.6
กันยายน	0.6	3.4	0.4
ตุลาคม	1.3	5.3	0.5
พฤศจิกายน	2.7	0.8	0
ธันวาคม	1.5	5.4	0.3
กิจกรรมเสนอตลอดปี	21.2	22.1	34.1
อื่นๆ / ไม่ตอบ	2.7	5.1	41.9

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 ชุมชน 10 จังหวัดภาคอีสาน

ตาราง 18 พื้นที่ถือครอง จำแนกตามลักษณะการถือครองของเกษตรกรอีสาน (2543)

ลักษณะการถือครอง	จำนวนครัวเรือน		จำนวนพื้นที่ถือครอง	
	ครัวเรือน	ร้อยละ	ไร่	ร้อยละ
1. ถือครองโดยมีเอกสาร	1,248	74.7	18,413	77.6
1) โฉนด	866	51.9	12,870	54.2
2) นส.3 / นส.3ก.	205	12.3	3,130	13.2
3) สค.1	46	2.8	607	2.6
4) สปก.-401	131	7.8	1,806	7.6
2. ถือครองโดยไม่มีเอกสาร	422	25.3	5,317	22.4
1) จับจองโดยไม่มีเอกสาร	142	8.5	1,631	6.9
2) มีใบเสียภาษี ภบท.5	99	5.9	1,661	7.0
3) ที่ดินเช่า	181	10.8	2,025	8.5
รวม	1,670[(1)]	100	23,730	100
เฉลี่ย			15.1 ไร่/ครัวเรือน	

[(1)]บางครัวเรือนมีไว้หลายลักษณะ จำนวนจึงเกิน 1,574 ครัวเรือน

ที่มา : จากการสำรวจ 12 หมู่บ้าน 3 เขต 10 จังหวัดภาคอีสาน, 2544

ตาราง 19 ที่ดินทำกินของเกษตรอีสาน (2543)

ลักษณะการมีที่ดินทำกิน	จำนวนครัวเรือน	ร้อยละ
1. มีที่ดินทำกิน	1,290	81.8
1.1 มีที่ดินและไม่เช่า	1,094	69.5
1.2 มีที่ดินและเช่า	127	8.1
1.3 มีที่ดินและใช้ที่ดินญาติ	59	3.7
1.4 อื่นๆ	10	0.6
2. ไม่มีที่ดินทำกิน	287	18.2
2.1 ไม่มีและไม่ทำเกษตร	170	10.8
2.2 ไม่มีแต่เช่าที่ทำกิน	46	2.9
2.3 ไม่มีแต่ญาติให้ทำกิน	65	4.1
รวม	1,574	100

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 ชุมชน 10 จังหวัดภาคอีสาน, 2544

ตารางที่ 20 การกระจายแพทย์ จำแนกตามภาค พ.ศ. 2522 – พ.ศ. 2540*

ภาค/ปี	พ.ศ.									
	2522	2524	2526	2528	2530	2532	2534	2536	2538	2540
กรุงเทพมหานคร	4,069	3,927	4,084	3,917	4,211	5,888	5,832	6,191	5,582	7,771
	(1,210)	(1,362)	(1,404)	(1,449)	(1,418)	(1,062)	(958)	(1,045)	(999)	(720)
กลาง	814	1,019	1,387	1,444	1,730	2,008	2,227	2,490	3,309	3,100
	(11,652)	(9,407)	(7,179)	(7,726)	(6,663)	(5,920)	(5,805)	(5,180)	(4,091)	(4,506)
เหนือ	741	815	934	777	1,264	2,021	1,747	1,822	2,037	2,079
	(13,112)	(12,075)	(10,879)	(13,098)	(8,297)	(5,331)	(6,317)	(6,117)	(5,844)	(5,791)
ใต้	362	447	608	786	908	1,165	1,179	1,274	1,369	1,510
	(15,641)	(13,154)	(10,061)	(8,457)	(7,705)	(6,306)	(6,079)	(6,257)	(5,591)	(5,216)
ตะวันออกเฉียงเหนือ	633	723	889	1,134	1,467	1,631	1,818	1,848	1,884	2,109
	(25,713)	(23,238)	(19,675)	(15,894)	(12,694)	(11,762)	(10,970)	(10,851)	(10,936)	(9,951)
เปรียบเทียบประชากร : แพทย์ ระหว่าง กทม. และตะวันออกเฉียงเหนือ	1 : 21	1 : 17	1 : 14	1 : 11	1 : 9	1 : 11	1 : 11	1: 10	1 : 11	1 : 14
รวม	6,619	6,931	7,902	8,058	9,580	12,713	12,803	13,634	14,181	16,569
	(6,956)	(6,847)	(6,259)	(6,414)	(5,595)	(4,361)	(4,426)	(4,297)	(4,180)	(3,649)

ที่มา : รายงานทรัพยากรสาธารณสุข สำนักนโยบายและแผนสาธารณสุข อ้างใน สุวิทย์ วิบุลผลประเสริฐ (บ.ก.), 2542: 145

หมายเหตุ : ตัวเลขใน ( ) คือ จำนวนประชากรต่อแพทย์ 1 คน

* ตัวเลขจากการสำรวจคาดว่าน่าจะต่ำกว่าความเป็นจริงร้อยละ 10-15 ข้อมูล พ.ศ. 2528 เป็นข้อมูลไม่สมบูรณ์ ใช้ข้อมูล พ.ศ. 2527 แทน

ตาราง 21 การกระจายทันตแพทย์ จำแนกตามภาค พ.ศ. 2522 – พ.ศ. 2540*

ภาคปี	พ.ศ.									
	2522	2524	2526	2528	2530	2532	2534	2536	2538	2540
กรุงเทพมหานคร	705	676	752	797	878	1,085	1,215	1,331	1,077	1,651
	(6,982)	(7,914)	(7,624)	(7,123)	(6,802)	(5,766)	(4,599)	(4,861)	(5,179)	(3,389)
กลาง	113	152	193	206	257	369	443	526	735	657
	(83,938)	(63,066)	(51,591)	(54,155)	(44,852)	(32,213)	(29,181)	(24,612)	(18,420)	(21,263)
เหนือ	108	110	160	168	141	220	268	295	348	398
	(89,963)	(89,464)	(63,506)	(60,577)	(74,381)	(48,969)	(41,176)	(37,780)	(34,208)	(30,248)
ใต้	38	57	61	69	78	179	255	246	298	248
	(114,900)	(103,158)	(100,279)	(96,333)	(89,696)	(41,044)	(28,108)	(32,406)	(25,687)	(31,760)
ตะวันออกเฉียงเหนือ	58	83	81	86	114	254	227	388	462	460
	(280,655)	(202,422)	(215,938)	(209,581)	(163,352)	(75,526)	(87,858)	(51,680)	(44,595)	(45,622)
เปรียบเทียบประชากร : ทันตแพทย์ ระหว่าง กทม. และตะวันออกเฉียงเหนือ	1 : 40	1 : 26	1 : 28	1 : 29	1 : 24	1 : 13	1 : 19	1 : 11	1 : 9	1 : 13
รวม	1,022	1,078	1,247	1,326	1,468	2,107	2,408	2,786	2,920	3,414
	(45,071)	(44,024)	(39,662)	(38,975)	(36,516)	(26,315)	(23,531)	(21,028)	(20,301)	(17,711)

ที่มา : รายงานทรัพยากรสาธารณสุข สำนักนโยบายและแผนสาธารณสุข อ้างใน สุวิทย์ วิบุลผลประเสริฐ (บ.ก.), 2542: 151

หมายเหตุ : ตัวเลขใน ( ) คือ จำนวนประชากรต่อทันตแพทย์ 1 คน

* ตัวเลขจากการสำรวจคาดว่าน่าจะต่ำกว่าความเป็นจริงร้อยละ 40 ข้อมูล พ.ศ. 2528 เป็นข้อมูลไม่สมบูรณ์ ใช้ข้อมูล พ.ศ. 2527 แทน

ตาราง 22 สัดส่วนระหว่างการกู้เพื่อการผลิตและการกู้เพื่ออื่นๆ (ร้อยละ)

พื้นที่ (พ.ศ.)		การกู้เพื่อการ ผลิตและนอกการผลิต	การกู้เพื่อการผลิต		การกู้นอกการผลิต
ชัยภูมิ (2503)			56.6	(40.6)	43.3
อุบลราชธานี (2503)			50.1	(50.1)	49.9
ขอนแก่น (2503)			60.6	(60.6)	39.4
เฉลี่ย 3 จังหวัด			56.1	(47.1)	43.9
ลุ่มแม่น้ำสงคราม (4 หมู่บ้าน 2529-30)			72.1	[55.1-92.7]	27.9
ลุ่มแม่น้ำชี (24 หมู่บ้าน 2527-28)			40.6-100		0-59.4
ลุ่มแม่น้ำชี (3 หมู่บ้าน 2528)			60.7	[24.4-73.0]	39.3
ลุ่มแม่น้ำมูล (4 หมู่บ้าน 2530-31)			62.6	[28.6-86.8]	37.4
ภาคอีสาน (2541)			75.0		25.0
อีสานเหนือ	บ.ท่าสะอาด จ.หนองคาย	10.3	52.9		36.8
(2543)	บ.บัว จ.สกลนคร		40.0		60.0
อีสานกลาง	บ.โนนเปลือย จ.ชัยภูมิ	36.6	32.8		30.6
(2543)	บ.ท่าแก จ.ชัยภูมิ	45.2	40.7		14.1
	บ.วังสวาบ จ.ขอนแก่น		30.1		69.9
	บ.ดอนน้อย จ.มหาสารคาม		68.8		31.2
	บ.โนนแดง จ.กาฬสินธุ์		58.3		41.7
	บ.โนนม่วง จ.ร้อยเอ็ด		84.1		15.9
อีสานใต้	บ.อาหวด จ.ศรีสะเกษ		50.0		50.0
(2543)	บ.กาเจาะ จ.สุรินทร์		40.0		60.0
	บ.ตระแสง จ.สุรินทร์	48.5	22.1		29.4
	บ.โคกเจริญ จ.บุรีรัมย์		86.0		14.0
ภาคอีสาน 12 หมู่บ้าน (2543)		20.9	44.9		34.2

หมายเหตุ : ตัวเลขใน ( ) คือ ร้อยละของเงินที่กู้เพื่อผลิตพืชพาณิชย์ (ไม่รวมข้าว)

ตัวเลขใน [ ] คือ ร้อยละของเงินที่กู้เพื่อการผลิต ซึ่งแตกต่างกันตั้งแต่ต่ำสุด-สูงสุด

ที่มา : ปี 2503 จาก ไชยยงค์ ชูชาติ และคณะ, 2507: 75; ลุ่มน้ำสงคราม จาก สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2530: 303; ลุ่มแม่น้ำชี 24 หมู่บ้าน จาก สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2528: 381; ลุ่มแม่น้ำชี 3 หมู่บ้าน 2528 จาก ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2529: 289; ลุ่มแม่น้ำมูล จาก ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 313; ภาคอีสาน จาก สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2541: 118; อีสานเหนือ อีสานกลาง อีสานใต้ และภาคอีสาน 2543 จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544

ตาราง 23 อัตราดอกเบี้ยเงินกู้ในหมู่บ้านอีสาน ร้อยละ/ปี

พื้นที่ (พ.ศ.)		แหล่งเงินกู้							
		ญาติ	นายทุน	ธนาคารรัฐ	ธนาคารเอกชน	สหกรณ์	กองทุน	เพื่อนบ้าน	ไม่จำแนกแหล่ง
ขอนแก่น	(2503)	60	104	-	-	-	-	120	-
ชัยภูมิ	(2503)	60	162	-	-	10	-	120	-
อุบลราชธานี	(2503)	37.5	112.50	-	-	-	-	60.50	-
ลุ่มแม่น้ำสงคราม	(2529-30)	-	-	-	-	-	-	-	0-120
ลุ่มแม่น้ำชี	(2528)	-	-	-	-	-	-	-	0-120
ลุ่มแม่น้ำมูล	(2531)	-	-	-	-	-	-	-	0-120
บ.โนนเปลือย จ.ชัยภูมิ	(2528)	60-96	120	-	-	-	-	-	-
บ.ตระแสง จ.สุรินทร์	(2531 ขึ้นไป)	-	120-180	-	-	-	-	-	-
บ.ตระแสง จ.สุรินทร์	(2532-44)	-	60	-	-	15-24	-	-	-
บ.วังสวาบ จ.ขอนแก่น	(2528-44)	-	18-20	-	-	-	-	-	-
บ.วังสวาบ จ.ขอนแก่น	(2545)	-	-	-	-	-	6	-	-
บ.ท่าแก จ.ชัยภูมิ	(2545)	-	-	-	-	-	6	-	-
บ.โนนม่วง จ.ร้อยเอ็ด	(2535)	-	96-120	-	-	-	-	-	-
บ.ทุ่งใหญ่ จ.ศรีสะเกษ	(2533)	-	40-50	-	-	-	-	-	-
บ.วังตะเข้ จ.ชัยภูมิ	(2533)	-	36-60	-	-	-	-	-	-
บ.โสมน จ.สุรินทร์	(2533)	-	60-120	-	-	-	-	-	-
บ.บ่อใหญ่ จ.ขอนแก่น	(2533)	-	60	-	-	-	-	-	-

ที่มา : 2503 จาก ไชยยงค์ ชูชาติ และคณะ, 2507: 76; ลุ่มแม่น้ำสงคราม จาก สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2530: 302; ลุ่มแม่น้ำชี จาก ชอบ ดีสวนโคก, 2529: 292-293; ลุ่มแม่น้ำมูล จาก ชอบ ดีสวนโคก, 2532: 313; บ.โนนเปลือย จาก สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 107; บ้านตระแสง จาก วิลาศ โพธิสาร และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2544: 111-113; บ้านวังสวาบ จาก อ.นุโยค บุษบา, 2544: 45; บ้านท่าแก จาก สมาน วงศ์จันทึก, 2545; บ.โนนม่วง จาก มีศิลป์ ทิบุพระ, 2543; ปี 2533 จาก สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2533: 145

ตาราง 24 เปรียบเทียบการใช้ที่ดินของบ้านหินแตก ต.นางาม อ.มัญจาคีรี จ.ขอนแก่น

ประเภทของการใช้ที่ดิน	ช่วงก่อนปลูกพืชเศรษฐกิจ (พ.ศ. 2495)		ช่วงปลูกปอ (พ.ศ. 2510)		ช่วงปลูกมันสำปะหลัง (พ.ศ. 2530)		ช่วงปลูกอ้อย (พ.ศ. 2536)	
	ไร่	สัดส่วนร้อยละ	ไร่	สัดส่วนร้อยละ	ไร่	สัดส่วนร้อยละ	ไร่	สัดส่วนร้อยละ
1. ที่นา	120	7.45	400	20.48	1,023	38.13	1,023	37.02
2. ที่ไร่	0	0	378	19.35	1,027	38.28	1,615	58.45
3. ที่สวน	10	0.62	7	0.36	0	0	0	0
4. ที่อยู่อาศัย	29	1.80	67	3.43	75	2.80	75	2.41
5. พื้นที่ป่า	850	52.83	623	31.90	435	16.21	0	0
6. ที่สาธารณะ	600	37.29	478	24.48	123	4.58	50	1.81
รวม	1,609	100	1,953	100	2,683	100	2,763	100

ที่มา : บุญมา ภูมิพระบุ, มา ลำเลียง, บุญจันทร์ โพธิสอน, น้อย เก่งกว่าสิงห์, ตรี เที่ยงพรม อ้างใน จริยา ชูสอน, 2538: 74

ตาราง 25 ขนาดที่ดินทำกินในปัจจุบัน (2543) ของเกษตรกรอีสาน (ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมดแต่ละหมู่บ้าน)

พื้นที่		เฉลี่ย/ครัวเรือน(ไร่)	ขนาดที่ดินทำกิน (ไร่)				
			0	.01-11	11.01-25	25.01-40	40.01 ขึ้นไป
อีสานเหนือ							
1. บ้านท่าสะอาดใต้	จ.หนองคาย	17.0	27.0	30.2	23.8	12.1	6.9
2. บ้านบัว	จ.สกลนคร	10.3	26.0	44.4	18.7	7.4	3.5
อีสานกลาง							
1. บ้านโนนแดง	จ.กาฬสินธุ์	13.6	9.8	48.8	29.3	9.8	2.4
2. บ้านดอนน้อย	จ.มหาสารคาม	16.8	12.2	35.1	31.1	17.6	4.1
3. บ้านโนนม่วง	จ.ร้อยเอ็ด	9.7	20.7	44.8	28.7	4.6	1.1
4. บ้านท่าแก	จ.ชัยภูมิ	13.1	17.7	41.9	25.8	14.0	0.5
5. บ้านโนนเปลือย	จ.ชัยภูมิ	15.2	13.8	44.9	22.9	11.4	7.1
6. บ้านวังสวาบ	จ.ขอนแก่น	17.7	17.0	43.0	26.7	9.6	3.7
อีสานใต้							
1. บ้าอาหวด	จ.ศรีสะเกษ	9.6	25.5	54.5	14.5	3.6	1.8
2. บ้านกาเจาะ	จ.สุรินทร์	17.3	8.3	27.8	34.7	12.5	16.7
3. บ้านตระแสง	จ.สุรินทร์	16.1	9.0	50.3	24.6	11.4	4.8
4. บ้านโคกเจริญ	จ.บุรีรัมย์	20.6	16.4	21.3	36.1	21.3	4.9
เฉลี่ย 12 หมู่บ้าน (10 จังหวัด)		15.1	18.2	41.9	24.5	10.7	4.7

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544

ตาราง 26 เปรียบเทียบพื้นที่เกษตร ผลผลิต และการบริโภค

พื้นที่	พื้นที่เกษตร/ครัวเรือน (ไร่)	หากทำนาจะได้ข้าว (กก.)	จำนวนคน/ครัวเรือน	ปริมาณข้าวบริโภค/ครัวเรือน		ข้าวที่เหลือจากบริโภค/ครัวเรือน	
				กก.	%	กก.	%
ภาคอีสาน[1] (2541)	12.14	3,374	4.1	1,230	36.46	2,144	63.54
ภาคอีสาน[2] (2541) (ที่ปลูกข้าว)	14.35	3,989	4.1	1,230	30.8	2,759	69.2
3 เขต 10 จังหวัดภาคอีสาน[3] (2543)	15.1	3,971	4.52	1,353	34.07	2,618	65.93
3 เขต 3 จังหวัดภาคอีสาน[4] (2545)	20.5	5,392	5.12	1,536	28.5	3,856	71.5
3 เขต 3 จังหวัดภาคอีสาน[5] (2545)	18	4,734	5.12	1,536	32.4	3,198	67.6

[1]คำนวณจากสำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2541: 10, 11; สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2541/42: 19 ครัวเรือนเกษตร 2.589 ล้านครัวเรือน, พื้นที่ปลูกข้าว 31.420 ล้านไร่ ผลผลิต/ไร่ 278 กก. ยังไม่รวมผลผลิตนาปรังอีก 190,795 ตัน หรือ 2.36%

[2]คำนวณจาก สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2541: 10, 11 ครัวเรือนผู้ทำการเกษตร 2.589 ล้าน, ที่ปลูกข้าว 37.168 ล้านไร่ ผลผลิต/ไร่ 278 กก. บริโภค 300 กก./คน/ปี ยังไม่รวมข้าวนาปรังอีก 190,795 ตัน

[3]คำนวณจากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัดภาคอีสาน, 2544

[4]คำนวณจาก สมบัติ พันธวิศิษฏ์ และคณะ, 2545: 24, 26, 51, 66

[5]คำนวณจาก สมคิด พรมจุ้ย และคณะ, 2545: 4-1, 4-2, 4-3

ตาราง 27 พืช เห็ด แมลงธรรมชาติที่ชาวบ้านวังสวาบ จ.ขอนแก่น เก็บมาเป็นอาหารในปัจจุบัน

ชื่อพืช	ชื่อพืช	ชื่อพืช	ชื่อพืช
1. ไม้ไผ่รวก	13. ผักคายเคียด	25. ผักสะค้าน	37. หมากกระทกรก
2. ไม้ไผ่คาย	14. ไม้ไผ่ซาว	26. หญ้านาง	38. หมากทับ
3. ไม้ไผ่ป่า	15. กลอย	27. แหน่ง	39. หมากไฟ
4. ตำนิน (ตำลึง)	16. มันป่า	28. ผักดีปลากั้ง	40. หว้า
5. ผักฮูด	17. มันเหลี่ยม	29. มะเขือพวง	41. หมากเบ็น
6. ผักหนาม	18. มันงู	30. ผักไฮ	42. หวาย
7. ผักปุ้ง	19. อีบุก	31. บอน	43. ตาล
8. ผักกั้นจอง	20. อีรอกหางควาย	32. กล้วยป่า	44. ลาน
9. ส้มพอดี	21. อีรอกหางหมู	33. หมากกะบก	45. ตะขบ
10. ผักหวาน	22. หัวขิงทราย	34. มะม่วงป่า	46. ค้อควาย
11. กะโดน	23. ตำลึงทอง	35. หมากค้อ	
12. กะเดา (สะเดา)	24. ผักขี้นาก	36. หมากเดื่อ	

ชื่อเห็ด	ชื่อแมลง	ชื่อแมลง	ชื่อแมลง
1. เห็ดโคก	1. ตั๊กแตน	10. จี่โปม	19. ด้วง
2. เห็ดโคน	2. จั๊กจั่น	11. แมงขี้ฝุ่น	20. จิ้งหรีด
3. เห็ดถ่าน	3. จิ้งจง	12. แมงขี้คร้าน	21. ด้วงไม้ไผ่
4. เห็ดไค	4. ด้วงหน่อไม้ (รถด่วน)	13. บึ้ง	
5. เห็ดน้ำหมาก	5. แมงกว่าง	14. แมงกุดจี่	
6. เห็ดละโงก	6. แมงคาม	15. กุดจี่อีบุกป่า	
7. เห็ดกะด้าง	7. ลูกแอ้	16. ด้วงกล้วย	
8. เห็ดแคน (ตีนกับแก้)	8. ด้วงอ้อย	17. ด้วงต้นกอก	
9. เห็ดเปาะ	9. แมงกินูน	18. แมงกอก	

ที่มา : สมบูรณ์ ขวัญแจ่ม, 2544; สฤษดิ์ ขวัญแจ่ม, 2544

ตาราง 28 เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเขตอีสานตอนบน ในรอบ 1 ปี

ชุมชน		บ้านบัว		บ้านโคกนาดี		บ้านคำชะอี	
กิจกรรมการเก็บประโยชน์จากป่า		ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง
1.	ผักป่าที่เก็บมาบริโภค						
	-สัปดาห์ละ	4-6 ครั้ง	6-7 ครั้ง	4-5 ครั้ง	6-7 ครั้ง	4-6 ครั้ง	4-6 ครั้ง
	-แต่ละครั้งทำอาหารได้	3-4 คาบ	1-2 คาบ	1-2 คาบ	1-2 คาบ	5-6 คาบ	3-4 คาบ
	-ชนิดของผักที่เก็บบ่อยที่สุด	หวาย-ป่าโคก	หวาย-ป่าโคก	คะย่า-ป่าภูกำพร้า	ตำลึง-ป่าช้า	หน่อไม้-ภูสีฐาน	ผักหวาน-ภูสีฐาน
		เห็ด-ป่าปู่ตา	ผักเม็ก-ป่าปู่ตา	ขิง-ป่าปู่ตา	ผักกูด-ป่าช้า	หนอก-อีห้ม	ผักหนาม-ภูผีหลอก
		-หน่อไม้-ป่าโคก	ผักคะ	หวาย	ป่าพั้งพวย-ป่าช้า	ตาเขียด-อีห้ม	หนอก-ห้วยเปือย
		ผักติ้ว-ป่าวัด	สะเดา-ป่าช้า	เห็ดบด-ป่าช้า	ผักพาย-ภูกำพร้า	ผักแว่น-อีห้ม	ผักติ้ว-หนองปาก
		ผักหวาน-ป่าช้า	ผักกูด-ป่าปู่ตา	หน่อไม้-ป่าช้า	ตองดิบ-ภูกำพร้า	ผักโง่น-ปู่ตา	กะเจียว-ภูผากูด
2.	ผักป่าที่เก็บมาขาย						
	-สัปดาห์ละ	2 ครั้ง	1 ครั้ง			4 ครั้ง	2 ครั้ง
	-แต่ละครั้งขายได้เงิน	30-50 บาท	30 บาท			40-50 บาท	40-50 บาท
	-พืชป่าที่เก็บขายบ่อยที่สุด	หวาย หน่อไม้	ผักหนาม ผักหวาน	ติ้ว-เม็ก		เห็ดชนิดต่างๆ	กะเจียว ผักหวาน
3.	ฟืนที่เก็บมาใช้ในครัวเรือน						
	-สัปดาห์ละ	3 ครั้ง	4 ครั้ง	4 ครั้ง	5 ครั้ง	4 ครั้ง	5 ครั้ง
	-แต่ละครั้งใช้ได้	7	10	7	8	7	8
	-ชนิดของไม้ฟืน	ไม้แต็ง ไม้บาก	ไม้ยาง สะแก	ไม้แต็ง ไม้ชาด	ไม้ตะโก สะแก	ขี้เหล็ก ไม้แดง	ไม้เปือย ไม้เป้า

ตาราง 28 เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเขตอีสานตอนบน ในรอบ 1 ปี (ต่อ)

ชุมชน		บ้านบัว		บ้านโคกนาดี		บ้านคำชะอี	
	กิจกรรมการเก็บประโยชน์จากป่า	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง
4.	สัตว์และแมลงที่จับมาบริโภค						
	-สัปดาห์ละ	2-3 ครั้ง	1 ครั้ง	1-2 ครั้ง	1 ครั้ง	3-4 ครั้ง	2-3 ครั้ง
	-แต่ละครั้งขายได้เงิน	20-30 บาท	20-30 บาท	20-30 บาท	30 บาท	40-60 บาท	30-40 บาท
	-สัตว์และแมลงที่ขายบ่อยที่สุด	กุ้ง หอย ปู ปลา เหนี่ยว	จั๊กจั่น กุดจี่ กิ้งก่า ไข่มด ตับเต่า	ปลา หอย เต่า นก งู	จั๊กจั่น แมงแคง แมงจีนูน ไข่มดแดง	กบ อึ่ง ปลา เขียด นก	ค้างคาว หนู กระรอก กะแต หมูป่า

ชุมชน		บ้านบัว			บ้านโคกนาดี			บ้านคำชะอี		
	กิจกรรมการเก็บประโยชน์จากป่า	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่าประเภทใด	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่าประเภทใด	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่าประเภทใด
5.	ประโยชน์จากป่าอื่นๆ									
	5.1 ทำเครื่องเรือน	ประดู่ ไม้ไผ่ ไม้ขี้เหล็ก ไม้สัก	1	ป่าเทือกเขาภูพาน	ไม้ประดู่ ขี้เหล็ก	1	ป่าภูกำพร้า	ไม้สัก ไม้ประดู่ ขี้เหล็ก	2	ดงสิฐาน
	5.2 ทำเครื่องมือ เครื่องใช้	ไม้แดง ไม้สัก ไม้ยาง ไม้บก	2	ป่าเทือกเขาภูพาน	ไม้แดง มะขาม ไม้ชิงชัน	1	ป่าภูกำพร้า	ไม้ตะเคียน ไม้ยาง ไม้แดง	2	ดงอีห้ม

ตาราง 28 เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเขตอีสานตอนบน ในรอบ 1 ปี (ต่อ)

ชุมชน		บ้านบัว			บ้านโคกนาดี			บ้านคำชะอี		
	กิจกรรมการเก็บประโยชน์จากป่า	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่าประเภทใด	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่าประเภทใด	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่าประเภทใด
	5.3 ทำเครื่องหาปลา	ไม้ไผ่ ไม้จำฉา ไม้ตี้ว หวาย	1	ทำเลเลี้ยงสัตว์	ไม้ไผ่ ไม้ตี้ว	1	ป่าบ๊ะต่อ	ไม้ไผ่ หวาย ไม้ตี้ว ไม้ยาง	2	ดงอีหั้ม
	5.4 ทำยาสมุนไพร	เครือกู่ออ กะพี้ต่อน คูณ	6	ป่าปู่ตา ป่าวัด	เสือโคร่ง ขี้เหล็ก เฒ่าล้มลุก	6	ป่าช้า	สะแก ไม้เป่า แก่นแดง สักทอง	2	ดงสีฐาน
	5.5 ทำคอกสัตว์	ไม้ยาง ไม้จิก ไม้ผักหวาน	1	ป่าช้า ป่าช้า	ไม้เค็ง หนอนขอ ไม้ยาง	1	ป่าดูกำพร้า	ไม้ยาง ไม้บาก มะม่วงป่า	1	ดงสีฐาน
	5.6 อื่นๆ	-	-	-	-	-	-	-	-	-

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2535: 102-103

ตาราง 29 เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเขตอีสานตอนกลาง ในรอบ 1 ปี

ชุมชน		บ้านหนองไหล		บ้านดอนยม		บ้านสะทอน	
กิจกรรมการเก็บประโยชน์จากป่า		ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง
1.	ผักป่า (รวมทั้งเห็ด) ที่เก็บมาบริโภค						
	-สัปดาห์ละ	4-6 ครั้ง	3-4 ครั้ง	4 ครั้ง	1 ครั้ง	7 ครั้ง	5-6 ครั้ง
	-แต่ละครั้งทำอาหารได้	3-4 คาบ	1-2 คาบ	1 คาบ	1 คาบ	7 คาบ	7 คาบ
	-ชนิดของผักป่าที่เก็บบ่อยที่สุด 5 ชนิด	1.เห็ดชนิดต่างๆ-ป่าปู่ตา	1.ผักหวาน-ป่าปู่ตา	1.ขี้เหล็ก-ป่าวัดป่า	1.ผักติ้ว-ป่าวัดป่า	1.เห็ดชนิดต่างๆ-ป่าทำเลฯ	1.หัวลิง-ป่าทำเลฯ
		2.หน่อไม้-ป่าปู่ตา	2.ติ้ว-ป่าปู่ตา	2.เห็ดปลวก-ป่าวัดป่า	2.ผักหวาน-ป่าวัดป่า	2.ติ้ว-ป่าทำเลฯ	2.ขี้เหล็ก-ป่าทำเลฯ
		3.สะเดา-ป่าปู่ตา	3.ขี้เหล็ก-ป่าปู่ตา	3.มะดูม-ป่าดอนปู่ตา	3.หน่อโจด-ป่าวัดป่า	3.เม็ก-ป่าทำเลฯ	3.ห้าอีปู้-ป่าทำเลฯ
		4.กระเจียว-ป่าปู่ตา	4.กกกะทือ-ป่าปู่ตา	4.ไผ่ป่า-ป่าทำเลฯ	4.ดอกกระเจียว-ป่าวัดป่า	4.หนอก-ป่าทำเลฯ	4.บักก้วยน้อย-ป่าทำเลฯ
		5.กระโดน-ป่าปู่ตา	5.เครือมันฮื้บ-ป่าปู่ตา	5.หมากผีผ่วน-ป่าดอนปู่ตา	5.ไผ่ป่า-ป่าวัดป่า	5.กระโดน-ป่าทำเลฯ	5.กะดัน-ป่าทำเลฯ

ตาราง 29 เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเขตอีสานตอนกลาง ในรอบ 1 ปี (ต่อ)

ชุมชน		บ้านหนองไหล		บ้านดอนยม		บ้านสะทอน	
	กิจกรรมการเก็บประโยชน์จากป่า	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง
2.	ผักป่า (รวมทั้งเห็ด) ที่เก็บมาขาย						
	-สัปดาห์ละ	6 ครั้ง	3-4 ครั้ง	4 ครั้ง	2 ครั้ง	6 ครั้ง	4-5 ครั้ง
	-แต่ละครั้งขายได้เงิน	100-150 บาท	50-80 บาท	50-80 บาท	30-50 บาท	100-200 บาท	80-150 บาท
	-ชนิดของผักป่าที่เก็บขาย(บ่อยที่สุด)	เห็ดชนิดต่างๆ-ป่าปู่ตา	ผักหวาน-ป่าปู่ตา	ขี้เหล็ก-ป่าวัดป่า ป่าดอนปู่ตา	ผักติ้ว-ป่าวัดป่า	เห็ดชนิดต่างๆ-ป่าทำเลฯ	ขี้เหล็ก-ป่าทำเลฯ
3.	ฟืนที่เก็บมาใช้ในครัวเรือน						
	-สัปดาห์ละ	4 ครั้ง	5 ครั้ง	2-3 ครั้ง	4 ครั้ง	5 ครั้ง	3 ครั้ง
	-แต่ละครั้งใช้ได้	10 วัน	15 วัน	5 วัน	2-3 วัน	2 วัน	3-5 วัน
	-ชนิดของไม้ที่เก็บมาทำฟืนบ่อยที่สุด	ไม้แห้งทุกชนิด ซึ่งอาจเป็น เต็ง รัง สะแก กะหนวน ตะโก พันชาติ ชาด หนามแท่ง หว้า เหมือดแอ เป็นต้น จากป่าทำเลเลี้ยงสัตว์ ป่าดอนปู่ตา	ไม้แห้งทุกชนิด ซึ่งอาจเป็น เต็ง รัง สะแก กะหนวน ตะโก พันชาติ ชาด หนามแท่ง หว้า เหมือดแอ เป็นต้น จากป่าทำเลเลี้ยงสัตว์	1.สะแก-ป่าวัดป่า 2.กะหนวน-ป่าวัดป่า 3.หนามครอง-ป่าวัดป่า 4.หนามแท่ง-ป่าวัดป่า 5.ตะโก-ป่าทำเลฯ	1.สะแก-ป่าวัดป่า ป่าดอนปู่ตา ป่าทำเลฯ 2.หว้า-ป่าวัดป่า 3.มะตูม-ป่าดอนปู่ตา 4.พันชาติ-ป่าวัดป่า ป่าช้า	1.หนามแท่ง-ป่าทำเลฯ 2.เหงือกปลาชิว-ป่าทำเลฯ 3.ขี้แฮก-ป่าทำเลฯ 4.คัดเค้า-ป่าทำเลฯ 5.หว้า-ป่าทำเลฯ	1.พยอม-ป่าทำเลฯ 2.เนียมช้า-ป่าทำเลฯ 3.หว้า-ป่าทำเลฯ 4.หนามปลาดุก-ป่าทำเลฯ 5.เปือย-ป่าทำเลฯ

ตาราง 29 เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเขตอีสานตอนกลาง ในรอบ 1 ปี (ต่อ)

ชุมชน		บ้านหนองไหล		บ้านดอนยม		บ้านสะทอน	
กิจกรรมการเก็บประโยชน์จากป่า		ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง
4.	สัตว์และแมลงที่จับมาบริโภค						
	-สัปดาห์ละ	6 ครั้ง	5 ครั้ง	5 ครั้ง	4 ครั้ง	7 ครั้ง	5 ครั้ง
	-แต่ละครั้งขายได้เงิน	50-150 บาท	60-100 บาท	30-40 บาท	50-80 บาท	50-80 บาท	100-150 บาท
	-ชนิดของสัตว์และแมลงที่เก็บขาย (บ่อยที่สุด)	1.แมงกินปูน-ป่าปู่ตา 2.เขียด กบ – ป่าปู่ตา ป่าทำเลฯ 3.งู-ป่าทำเลฯ 4.แย้-ป่าทำเลฯ 5.กิ้งก่า-ป่าทำเลฯ	1.แย้-ป่าปู่ตา ป่าทำเลฯ 2.ไข่มดแดง-ป่าปู่ตา ป่าทำเลฯ 3.กิ้งก่า-ป่าทำเลฯ 4.จั๊กจั่น-ป่าปู่ตา 5.เขียดตะแอ-ป่าปู่ตา	1.แมงกินูน-ป่าช้า 2.นกกระเจ่า-ป่าวัดป่า 3.นกเอี้ยง-ป่าวัดป่า 4.นกเขา-ป่าวัดป่า 5.งู-ป่าช้า	1.ไข่มดแดง-ป่าช้า ป่าทำเลฯ ป่าวัด ป่า ป่าดอนปู่ตา 2.จั๊กจั่น-ป่าช้า 3.นกกด-ป่าวัดป่า 4.แย้-ป่าวัดป่า	1.เขียด-ป่าทำเลฯ 2.งู-ป่าทำเลฯ 3.เต่า-ป่าทำเลฯ 4.กบ-ป่าทำเลฯ 5.ปลา-ป่าทำเลฯ	1.หนู-ป่าทำเลฯ 2.กิ้งป่า-ป่าทำเลฯ 3.แย้-ป่าทำเลฯ 4.นกคุ่ม-ป่าทำเลฯ 5.นกขอด-ป่าทำเลฯ
5.	การเก็บฟืนไปขายหรือเผาถ่านขาย						
	-เดือนละ	6 ครั้ง	8 ครั้ง	1 ครั้ง	2 ครั้ง	5-10 ครั้ง	10-15 ครั้ง
	-ครั้งละ (บาท กระสอบ)	50-150 บาท	60-100 บาท	10-30 บาท	30-50 บาท	1/2 กระสอบ = 40 บาท	1 กระสอบ = 80 บาท
	-ขายที่	ตลาดเมืองขอนแก่น	ตลาดเมืองขอนแก่น	บ้าน	บ้าน	ร้อยเอ็ด เสลภูมิ ยโสธร	ร้อยเอ็ด เสลภูมิ ยโสธร

ตาราง 29 เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเขตอีสานตอนกลาง ในรอบ 1 ปี (ต่อ)

ชุมชน		บ้านหนองไหล			บ้านดอนยม			บ้านสะทอน		
	กิจกรรมการเก็บประโยชน์จากป่า	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่าประเภทใด	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่าประเภทใด	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่าประเภทใด
6.	ประโยชน์จากป่านอกจากที่กล่าวมาแล้ว มีอะไรบ้าง									
	6.1 ทำเครื่องเรือน	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	6.2 ทำเครื่องมือ เครื่องใช้	กกหุน เสวดฉัตร หนามแท่ง ไม้คันจ้อง	10	ป่าทำเลฯ ป่าปู่ตา ป่าทำเลฯ	ไม้พลวง แดง	5	ป่าวัดป่า	ต้นเนียมช้าง หนามปลาดุก ต้นฮุง	15	ป่าทำเลฯ
	6.3ทำเครื่องมือหาปลา	หมากหม้อ หนามหัน เงี่ยงปลาดุก	6	ป่าทำเลฯ ป่าปู่ตา ป่าช้า	เครือเขียง อะลัง	3	ป่าช้า	เครือลิ้นแฮด ขี้แฮก กะหนวน เหมือดแอ	36	ป่าทำเลฯ
	6.4 ทำยาสมุนไพร	นมราชสีห์ ตาไก้ คั้งขี้ หางนกจี้ ดับเต่า บอระเพ็ด กกขนวน	5	ป่าทำเลฯ ป่าปู่ตา ป่าช้า	ไม้ตูมจัง ตาไก้ ตากวง	10	ป่าวัดป่า	กะหนวน เหมือดแอ่ ตะไก้ ตะกวง	10	ป่าทำเลฯ

ตาราง 29 เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเขตอีสานตอนกลาง ในรอบ 1 ปี (ต่อ)

ชุมชน		บ้านบัว			บ้านโคกนาดี			บ้านค่าชะอี		
	กิจกรรมการเก็บประโยชน์จากป่า	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่าประเภทใด	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่าประเภทใด	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่าประเภทใด
	6.5 ทำคอกสัตว์	ยางโดน กกขาเฟีย มะขาม ค้างคาว	7	ป่าทำเลฯ ป่าปู่ตา ป่าช้า	เหลี่ยม สะเดา ค้อ	2	ป่าทำเลฯ	เหงือกปลา-ชิว ฝ้ายน้ำ	17	ป่าทำเลฯ
	6.6 ทำอื่นๆ ระบุ ฟืน ถ่าน	หวดข่า พันชาติ เหลี่ยม	28	ป่าทำเลฯ ป่าปู่ตา	ไม้ทุกชนิดที่แห้งแล้ว	10	ทุกป่า	ต้นชาด พันชาติ ขี้แฮก หนามแท่ง	25	ป่าทำเลฯ

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2535: 105-107

ตาราง 30 เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเขตอีสานตอนใต้ ในรอบ 1 ปี

ชุมชน		บ้านหนองโพธิ์		บ้านเสม็ด		บ้านไผ่	
กิจกรรมการเก็บประโยชน์จากป่า		ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง
1.	ผักป่า (รวมทั้งเห็ด) ที่เก็บมาบริโภค						
	-สัปดาห์ละ	2 ครั้ง	3 ครั้ง			2-3 ครั้ง	2-3 ครั้ง
	-แต่ละครั้งทำอาหารได้	1-2 คาบ	1-2 คาบ			1-2 คาบ	1-2 คาบ
	-ชนิดของผักป่าที่เก็บบ่อยที่สุด 5 ชนิด	1.เห็ดชนิดต่างๆ-ป่าวัดป่า	1.ผักหวาน-ป่าวัดป่า	1.ผักถั่ว 2.สะเดา	1.กระเจียว 2.ผักถั่ว	1.ผักกระโดน 2.ผักขี้เหล็ก	1.ผักกระโดน-ป่าทำเลฯ
		2.ผักกระบุก-ป่าวัดป่า	2.ผักจิก-ป่าวัดป่า	3.เสม็ด 4.เห็ดชนิดต่างๆ	3.สะเดา 4.เสม็ด	3.ผักติ้ว 4.หญ้านาง-	
		3.หน่อไม้-ป่าวัดป่า ป่าช้า ป่าดอนโบสถ์		5.ผักหวาน-ป่าทำเลฯ ป่าช้า	5.ผักหวาน – ป่าทำเลฯ ป่าช้า	ป่าทำเลฯ	
		4.ผักอีนูน-ป่าวัดป่า					
2.	ผักป่า (รวมทั้งเห็ด) ที่เก็บมาขาย						
	-สัปดาห์ละ	3 ครั้ง	2 ครั้ง			1-2 ครั้ง	
	-แต่ละครั้งขายได้เงิน	20-25 บาท	20-25 บาท			20-30บาท	

ตาราง 30 เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเขตอีสานตอนใต้ ในรอบ 1 ปี (ต่อ)

ชุมชน		บ้านหนองโพธิ์		บ้านเสม็ด		บ้านไผ่	
กิจกรรมการเก็บประโยชน์จากป่า		ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง
	-ชนิดของผักป่าที่เก็บขาย(บ่อยที่สุด)	เห็ดชนิดต่างๆ-ป่าวัดป่า	ผักหวาน-ป่าวัดป่า			1.ผักกระโดน 2.ผักขี้เหล็ก 3.ผักติ้ว 4.หญ้านาง-ป่าทำเลฯ 5.เห็ด-ป่าช้า	
3.	ฟืนที่เก็บมาใช้ในครัวเรือน						
	-สัปดาห์ละ	1 ครั้ง	2 ครั้ง	-	-	1 ครั้ง	1 ครั้ง
	-แต่ละครั้งใช้ได้	7 วัน	14 วัน	-	-	6-7 วัน	6-7 วัน
	-ชนิดของไม้ที่เก็บมาทำฟืนบ่อยที่สุด	ไม้แห้งทุกชนิด เช่น ไม้เต็ง รัง แดง ประดู่ – ป่าวัดป่า	ไม้แห้งทุกชนิด เช่น ไม้เต็ง รัง แดง สะแก เป็นต้น – ป่าวัดป่า และป่าช้า	ไม้สะเดา ไม้จบก ไม้พลวง ข่อย-ป่าทำเลฯ ป่าวัดป่า และป่าช้า	ไม้สะเดา ไม้จบก ไม้พลวง เป็นต้น-ป่าทำเลฯ ป่าวัดป่า และป่าช้า	1.ไม้แดง 2.ไม้จบก 3.ไม้ยาง 4.ไม้ติ้ว 5.ไม้รวม -ป่าทำเล	1.ไม้แดง 2.ไม้จบก 3.ไม้ยาง 4.ไม้ติ้ว 5.ไม้รวม -ป่าทำเล

ตาราง 30 เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเขตอีสานตอนใต้ ในรอบ 1 ปี (ต่อ)

ชุมชน		บ้านหนองโพธิ์		บ้านเสม็ด		บ้านไผ่	
กิจกรรมการเก็บประโยชน์จากป่า		ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง
4.	สัตว์และแมลงที่จับมาบริโภค						
	-สัปดาห์ละ	2 ครั้ง	4 ครั้ง			1-2 ครั้ง	1-2 ครั้ง
	-แต่ละครั้งขายได้เงิน	20-30 บาท	20 บาท				
	-ชนิดของสัตว์และแมลงที่เก็บขาย (บ่อยที่สุด)	1.อึ่ง กบ-ป่าวัดป่า ป่าช้า ป่าดอนโบสถ์ 2.แย้-ป่าวัดป่า ป่าช้า ป่าดอนโพธิ์ 3.กระแต-ป่าวัดป่า ป่าดอนโบสถ์ 4.เต่า-ป่าวัดป่า	1.มดแดง-ป่าวัดป่า 2.แย้-ป่าวัดป่า ป่าช้า ป่าดอนโบสถ์ 3.กระแต-ป่าวัดป่า ป่าดอนโบสถ์ 4.ผึ้ง-ป่าวัดป่า ป่าช้า	1.มด 2.กิ้งก่า 3.กบ เขียด 4.งู 5.จิ้กจั่น -ป่าทำเลฯ ป่าวัดป่า และ ป่าช้า	1.นก 2.หนู 3.กิ้งก่า 4.มดแดง 5.กระต่าย -ป่าทำเล ป่าวัดป่า และ ป่าช้า	1.เขียด 2.นก 3.กบ 4.กุดจี่ 5.แมงกินูน -ป่าทำเลฯ	1.กุดจี่ 2.แมงกินูน -ป่าทำเลฯ
5.	การเก็บฟืนไปขายหรือเผาถ่านขาย						
	-เดือนละ (ครั้ง)	-	-	-	-	-	-
	-ครั้งละ (บาท)	-	-	-	-	-	-
	-ขายที่	-	-	-	-	-	-

ตาราง 30 เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเขตอีสานตอนใต้ ในรอบ 1 ปี (ต่อ)

ชุมชน		บ้านหนองโพธิ์			บ้านเสม็ด			บ้านไผ่		
	กิจกรรมการเก็บประโยชน์จากป่า	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่าประเภทใด	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่าประเภทใด	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่าประเภทใด
6.	ประโยชน์จากป่านอกจากที่กล่าวมาแล้ว มีอะไรบ้าง									
	6.1 ทำเครื่องเรือน	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	6.2 ทำเครื่องมือ เครื่องใช้	ไม้ไผ่ ไม้คนทา	5	ป่าชำ ป่าดอนโบสถ์	บาก ยาง ร่า รัง คราด ติ้ว					
	6.3ทำเครื่องมือหาปลา	ไม้ไผ่	2	ป่าชำ ป่าดอนโบสถ์						

ตาราง 30 เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเขตอีสานตอนใต้ ในรอบ 1 ปี (ต่อ)

ชุมชน		บ้านหนองโพธิ์			บ้านหนองเสม็ด			บ้านไผ่		
	กิจกรรมการเก็บประโยชน์จากป่า	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่าประเภทใด	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่าประเภทใด	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่าประเภทใด
	6.4 ทำยาสมุนไพร	หัวยาข้าว-เย็น ไค่ไม่รู้ล้ม เสล็ดพัง-พอน โปร่งฟ้า โปร่งลม มะขามป้อม เปราะ ตับเต่า ถั่วแฮะ ย่านาง บุกหลวง อีคน เห็ดไม้หลวง	6	ป่าแดนสงฆ์	พลูป่า สะเดา เสลดพัง-พอน ไค่ไม่รู้ล้ม หลก ตับเต่า พลวง คราด ยาง มะเหลื่อม หว้า สะเดา มะขาม อ่อม คราด		ป่าทำเลฯ			

ตาราง 30 เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเขตอีสานตอนใต้ ในรอบ 1 ปี (ต่อ)

ชุมชน		บ้านหนองไหล			บ้านดอนยม			บ้านสะทอน		
	กิจกรรมการเก็บประโยชน์จากป่า	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่าประเภทใด	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่าประเภทใด	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่าประเภทใด
	6.5 ทำคอกสัตว์	ไม้ไผ่	5	ป่าช้า ป่าดอนโบสถ์						
	6.6 ทำอื่นๆ ระบุ ฟืน ถ่าน	ไม้เต็ง รัง ประดู่ ตะแบก ตะโก มะค่า ชงโค พิมาน สนิม แจง	15	ป่าวัดป่า ป่าช้า ป่าดอน-โบสถ์						

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, 2535: 108-109

ตาราง 31 ต้นทุนการทำนา 10 ไร่ บ.หนองหญ้ามา ต.ห้วยแก อ.ชนบท จ.ขอนแก่น 2544

	ต้นทุน/ไร่ (บาท)
1. ค่าไถ/คราด	150
2. ค่าจ้างดำนา	480
3. ค่าปุ๋ยเคมี	350
4. ค่าจ้างคนเกี่ยว	480
5. ค่านวด	40
6. ค่าขนข้าวเข้ายุ้ง	40
7. ค่าอาหารเลี้ยงคนที่รับจ้างดำนา เกี่ยวข้าว	90
รวม	1,630
ต้นทุน/กก. (บาท)	4.08
ผลผลิต/ไร่ (กก.)	40.0
ราคาที่ขายได้/กก. (บาท)	5
ได้กำไร/กก. (บาท)	0.92
ได้กำไร/ไร่ (บาท)	368
ได้กำไร/10 ไร่ (บาท)	3,680
กำไร (%)	22.6
อัตราส่วนต้นทุน : ยอดขาย : กำไร	1 : 1.2 : 0.2

หมายเหตุ : ไม่รวมค่าดอกเบี้ย

ที่มา : คำหมาน แกคำ บ.หนองหญ้าม้า ต.ห้วยแก อ.ชนบท จ.ขอนแก่น, 10 ก.ค. 2545

ตาราง 32 ต้นทุนและกำไรการปลูกหอมแดง บ.ดอนน้อย จ.มหาสารคาม 2544 ต่อพื้นที่ 2.5 ไร่ และต่อไร่

รายการต้นทุน	ต่อ 2.5 ไร่ (บาท)	ต่อไร่ (บาท)
1. ไถ 3 ครั้ง และยกร่อง ใช้รถไถตัวเอง ค่าน้ำมัน	500	200
2. ค่าจ้างคนแบ่งหัวใหญ่ให้เป็นกลีบ	100	40
3. ค่าพันธุ์ 300 กก.ๆ ละ 17 บาท	5,100	2,040
4. ค่าปุ๋ย 10 กระสอบๆ ละ 450 บาท	4,500	1,800
5. ค่ายากำจัดแมลง	500	200
6. ค่าน้ำมันสูบน้ำรดหอม	1,000	400
7. ค่าจ้างถอนวัชพืช 100 บาท/คน/วัน 5 วัน	500	200
8. ค่าสารเคมีฆ่าวัชพืช	200	80
9. ค่าจ้างถอนหอม 120 บาท/คน 10 คน	1,200	480
รวม	13,600	5,440
ผลผลิต (กก.)	4,000	1,600
ขายได้ กก.ละ (บาท)	15	15
ขายได้เงิน (บาท)	60,000	24,000
ได้กำไร (บาท)	46,400	18,560
ได้กำไร (%)	341	341
อัตราส่วนต้นทุน : ยอดขาย : กำไร	1 : 4.4 : 3.4	1 : 4.4 : 3.4

หมายเหตุ : ไม่รวมดอกเบี้ย ค่าเสื่อมราคาของเครื่องจักร

ที่มา : สมพงษ์ พุทธสุทธิ์, 2544

ตาราง 33 ต้นทุนและกำไรการปลูกหอมแบ่งต่อไร่ (บ้านดอนน้อย จ.มหาสารคาม) 2544

	รายการต้นทุน	บาท
1.	ค่าไถ 150 บาท/ครั้ง ไถ 3 ครั้ง	450
2.	ค่าพันธุ์ 400 กก./ไร่	9,000
3.	ค่ายากำจัดหญ้า	300
4.	ค่ายากำจัดหนอน	750
5.	ค่าปุ๋ยเคมี/ปุ๋ยคอก	2,020
6.	ค่าแรง	1,410
	- ค่าปลูก วันละ 100 บาท/คน 3 คน	(300)
	-ค่าถอน วันละ 100 บาท/คน 3 คน	(300)
	-ค่ากำแปลง วันละ 120 บาท/คน 3 คน	(360)
	-ค่ามัดหอม วันละ 100 บาท/คน 3 คน	(300)
	-ค่าจ้างขน เที่ยวละ 50 บาท 3 เที่ยว	(150)
	รวมต้นทุน/ไร่	13,930
	ผลผลิต/ไร่ (ตัน)	2-2.5 ตัน
	ราคาที่ขายได้/ตัน (บาท)	15,000-20,000
	รวมขายผลผลิตได้/ไร่ (บาท)	30,000-56,000
	กำไร/ไร่	16,070-42,070
	กำไร (%)	115-302

หมายเหตุ : ไม่รวมดอกเบี้ย

ที่มา : หอมแบ่ง ปรับปรุงจาก บุญยงค์ เกศเทศ และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2545: 112-114

ตาราง 34 ชนิดของผักที่ปลูกเอาไว้ขายและบริโภคในปี 2543-2544

ชนิดของผัก	บ้านกาเจาะ จ.สุรินทร์ (2506-ปัจจุบัน)	บ้านโคกเจริญ จ.บุรีรัมย์ (2534-ปัจจุบัน)	บ้านดอนน้อย จ.มหาสารคาม (2515-ปัจจุบัน)	บ้านท่าแก จ.ชัยภูมิ (2515-ปัจจุบัน)
1. แฟง		✓		
2. น้ำเต้า		✓		
3. หอมแบ่ง	✓	✓	✓	✓
4. ผักกวางตุ้ง	✓	✓		✓
5. แมงลัก	✓			
6. พริก	✓	✓	✓	✓
7. มะเขือ	✓	✓		
8. ชะอม	✓			
9. หอมแดง	✓	✓	✓	✓
10. ผักบุ้งจีน	✓	✓		
11. กะเพรา	✓			
12. คะน้า	✓	✓	✓	
13. กระเทียม			✓	✓
14. ผักชีลาว			✓	
15. กะหล่ำดอก				
16. ข้าวโพด(กินฝัก)		✓		✓
17. ผักชีเจ๊ก		✓		✓
18. ขิง	✓			
19. สะระแหน่	✓			
20. ถั่วฝักยาว		✓	✓	✓
21. มะเขือเจ้าพระยา				✓
22. ถั่วพุ่ม				✓
23. โหระพา	✓	✓		
24. ผักกาดเขียว	✓		✓	
25. บวบ		✓		
26. ฟักทอง		✓	✓	
27. ผักกาดหอม		✓		
28. มันเทศ		✓		
29. แตงกวา			✓	
30. กะหล่ำปลี			✓	
รวม	14	17	11	10

ที่มา : ศรี รัตนาธิวัฒน์, 2543; บุญถึง เบิกบาน, 2543; ทองคำ แจ่มใส, 2543; สุบิน พรหมเทศ, 2544; สมาน วงศ์จันทึก, 2544; บุญยงค์ เกศเทศ และ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2545: 31-33, 107-112

ตาราง 35 สูตรปุ๋ยชีวภาพบ้านกาเจาะ ต.ตรึม อ.ศีขรภูมิ จ.สุรินทร์

ส่วนประกอบของ “น้ำแม่”	ส่วนประกอบของ “น้ำพ่อ”
สูตร 1 (ปุ๋ยทางใบ)	
1. ผักสีเขียวหลายชนิด (เช่น ผักบุ้ง หน่อกล้วย หน่อไม้ ฯลฯ) 3 ส่วน 2. กากน้ำตาล 1 ส่วน 3. น้ำ 20 ลิตร หมักตั้งแต่ 45 วันขึ้นไป ก็นำไปใช้โดยผสมน้ำชีวภาพนี้ 1-3 ช้อนโต๊ะต่อน้ำ 20 ลิตร ฉีดที่ใบพืชที่ต้องการ (ส่วนประกอบในข้อ 1 ต้องหั่นก่อนหมัก)	1. กล้วย 3 กก. 2. แตงโม 3 กก. 3. ฝรั่ง 3 กก. 4. ผลไม้รวมที่สุกแล้ว 6 กก. 5. กากน้ำตาล 3 กก. 6. น้ำ 20 ลิตร หมักปิดฝาไว้ 45 วันขึ้นไปก็ใช้ได้ เวลาใช้น้ำหมักชีวภาพนี้ 1-3 ช้อนโต๊ะต่อน้ำ 20 ลิตร ใช้ฉีดพ่นใบให้พืชงาม ถ้าเป็นไม้ผลใช้น้ำพ่อมากกว่าจะได้ผลดีกว่าน้ำแม่
สูตร 2	
1. หน่อไม้หรือหญ้าปล้อง 2. หน่อกล้วย 3. ใบจามจุรี 4. ใบน้อยหน่าหรือใบยูคาลิปตัส 5. ผักบุ้ง 6. สบู่ดำหรือต้นอ้อย 7. ใบขี้เหล็ก 8. ใบกระถิน 9. กากน้ำตาล อย่างละ 2 กก. หั่นให้ละเอียด คลุกเคล้าให้เข้ากัน แล้วจึงใส่กากน้ำตาลทิ้งไว้ 2 ชม. ใส่น้ำ 20 ลิตร หมักไว้ 15 วันขึ้นไปจึงจะเอาไปใช้ได้	1. ฟักทองแก่ 2 กก. 2. กล้วยสุก 2 กก. 3. มะละกอสุก 2 กก. 4. กากน้ำตาล 2 กก. 5. ผลไม้สุกอื่น 2 กก. หั่นให้ละเอียดแล้วจึงใส่กากน้ำตาล ทิ้งไว้ 15 วัน แล้วเติมน้ำตาลอีก 2 กก. **วิธีใช้** ถ้าเร่งดอก ใช้น้ำพ่อ 2 ช้อน น้ำแม่ 1 ช้อนต่อน้ำ 20 ลิตร ถ้าเร่งใบใช้น้ำแม่ 2 ช้อน น้ำพ่อ 1 ช้อน ต่อน้ำ 20 ลิตร

ที่มา : สูตร 1 ผู้ใหญ่ศรี รัตนาธิวัฒน์, 2544

สูตร 2 บุญถึง เบิกบาน วิทยากรชาวบ้าน, 2544

ตาราง 36 สูตรสมุนไพรขับไล่แมลง บ้านกาเจาะ ต.ตรึม อ.ศรีขรภูมิ จ.สุรินทร์

ส่วนประกอบของสมุนไพรไล่แมลง สูตร 1	ส่วนประกอบของสมุนไพรไล่แมลง สูตร 2
1. ใบสะเดา 1 กก. 2. ใบสาปเสือ 2 กก. 3. ใบน้อยหน่า 2 กก. 4. ใบขี้เหล็ก 1 กก. 5. หมากเยา 2 กก. 6. หัวข่า ต้นข่า 2 กก. 7. ใบ ต้นตะไคร้ 2 กก. 8. ผลไม้สุก (เช่น มะเฟือง มะกรูด กล้วย แตงโม มะม่วง ฯลฯ) 2 กก. 9. ยาฉุน 2 กก. 10. กากน้ำตาล 2 กก. -หั่นให้เล็กไม่เกิน 1 ซม. -คลุกเคล้ากับกากน้ำตาลและยาฉุน -เติมน้ำ 20 ลิตร -หมักไว้ 2-3 เดือน (ที่จริง 15 วันก็เริ่มใช้ได้ แต่ยิ่งนานยิ่งดี) -ตอนหมักเอาก้อนหินทับให้ส่วน-ประกอบจมน้ำ -**วิธีใช้** : 5 ถ้วยน้ำพริกต่อน้ำ 20 ลิตร ใช้พ่นใบ 3-4 วัน/ครั้ง ป้องกันแมลงศัตรูพืช ไม่ต้องรอให้มีแมลงมากิน พ่นไว้ก่อน สูตรนี้เป็นปุ๋ยบำรุงด้วย	1. สะเดา 2. ตะไคร้ 3. ข่า 4. สาปเสือ 5. สบู่ดำ 6. กระถิน 7. หางไหล 8. บอระเพ็ด 9. ยาเส้น 10. กากน้ำตาล -อย่างละ 2 กก. หั่น 1-8 ให้ละเอียด -คลุก 1-9 เข้ากัน แล้วจึงใส่กากน้ำตาล -ทิ้งไว้ 2 ชม. -ใส่น้ำ 40 ลิตร -หมักไว้ 15 วันขึ้นไป จึงเอาไปใช้ได้ -**วิธีใช้** น้ำหมักชีวภาพนี้ 1 ขวดกระทิงแดง ผสมน้ำ 20 ลิตร ฉีดทางใบ 2 ครั้ง/สัปดาห์ แมลงจะไม่มารบกวนพืชที่ฉีด
ที่มา : ผู้ใหญ่ศรี รัตนาธิวัฒน์, 2544	*ที่มา : สุบิน พรหมเทศ, 2544*

ตาราง 37 องค์กรชุมชนในหมู่บ้านชนบทอีสานที่ศึกษา

พื้นที่ศึกษา		รวมจำนวนองค์กร	องค์กรเศรษฐกิจชุมชนในปัจจุบัน							
			ร้านค้าศูนย์สาธิตการตลาด	กลุ่มเกษตรกร	กองทุนหมู่บ้าน 1 ล้าน	กลุ่มออมทรัพย์	กองทุนชุมชน	ธนาคารข้าว	กลุ่มแม่บ้าน	กลุ่มอื่นๆ
อีสานใต้										
1. บ.ตระแสง	(สุรินทร์)[ฉ]	7	3(2533)351*	1(2528)650*	(2544)	สหกรณ์เครดิต (2531)643		1(2531)		กลุ่มทอผ้า 2539 กลุ่มเลี้ยงโค 2540
2. บ.โคกเจริญ	(บุรีรัมย์)	3	1(2530)105		(2544)	1(2529)105				
3. บ.กาเจาะ	(สุรินทร์)	4			(2544)	1(2539)50*		1( )		กลุ่มผู้ใช้น้ำ 2539 กลุ่มพัฒนาเกษตร 2543
4.บ.อาหวด	(ศรีสะเกษ)	3			(2544)	(2544)			(2541)	
อีสานกลาง										
5. บ.โนนม่วง	(ร้อยเอ็ด)	5	1(2531)77	1(2528)7	(2544)	1(2539)45*				กลุ่มปั่นเตา (2535)90 กลุ่มปุ๋ย 2542
6. บ.ดอนน้อย	(มหาสารคาม)	5	1		(2544)	1(2539)209*	1(2534)80			
7. วังสวาบ	(ขอนแก่น)	1(2544)174		1(2544)	1( )					
8. บ.ท่าแค	(ชัยภูมิ)	5	(2541)253		(2544)	3(2540)135		(2529)253	1	กลุ่มผู้ใช้น้ำ(2527)300
9. บ.โนนเปือย	(ชัยภูมิ)	4		(2543)80	(2544)	(2542)				กลุ่มเลี้ยงโค(2543) 65*
10.บ.โนนแดง	(กาฬสินธุ์)	6	(2543)111	(n.a.)111	(2544)	(n.a.)103*		(n.a.)100		องค์การพัฒนาสตรี (n.a.) 10

ตาราง 37 องค์กรชุมชนในหมู่บ้านชนบทอีสานที่ศึกษา (ต่อ)

พื้นที่ศึกษา		รวมจำนวนองค์กร	องค์กรเศรษฐกิจชุมชนในปัจจุบัน							
			ร้านค้าศูนย์สาธิตการตลาด	กลุ่มเกษตรกร	กองทุนหมู่บ้าน 1 ล้าน	กลุ่มออมทรัพย์	กองทุนชุมชน	ธนาคารข้าว	กลุ่มแม่บ้าน	กลุ่มอื่นๆ
อีสานเหนือ										
11. บ.บัว	(สกลนคร)	6	1(2533)296*		(2544)	(2539)90			( )30*	ศูนย์อินแปง 2534 กลุ่มเลี้ยงไก่( )15
12. บ.ท่าสะอาดใต้	(หนองคาย)	4	n.a.	สหกรณ์การเกษตร	(2544)	n.a.		n.a.	n.a.	กลุ่มชาวนา(2540)55, ธกส.
รวม		55	8	4	12	11	1	4	3	

หมายเหตุ : ตัวเลขในวงเล็บ คือ ปีที่ตั้งองค์กร ตัวเลขหลังวงเล็บ คือ จำนวนสมาชิกปัจจุบันเป็นครัวเรือน * สมาชิกนับเป็นคน เลขหน้าวงเล็บเป็นจำนวนองค์กรชุมชนนั้นๆ

[a]บ้านตระแสงยังมีกลุ่มอื่นๆ อีก เช่น กลุ่มปลูกผัก กลุ่มเกษตรอินทรีย์บ้านตระแสง (2543) สมาชิกบ้านตระแสง 10 คน บ้านอื่นๆ 140 คน

ที่มา : *(1) เริ่ม สานุสันต์ 2544; (2) ทองคำ แต่มโส, 2544; (3) ศรี รัตนาธิวัฒน์ 2544; (4) เสนาะ ต่อกุล, 2544; (5) ประนอม ก้อญากูล, 2543; (6) สมหมาย เดือนลือชัย, 2544; (7) อภัย ยศรุ่งเรือง, 2544; (8) สมาน วงศ์จันทึก, 2544; (9) สมพร ตื้นชัยภูมิ, 2544; เสือ ชาลีวงศ์, 2544; (10) ทองจันทร์ ศรเสนา, 2544; (11) คำผาย ก้องเวหา, 2544; (12) ชัย ชูสกุล, 2544*

ตาราง 38 เปรียบเทียบการใช้แรงงานของชาวชนบทอีสาน

พื้นที่	อาชีพหลักในหมู่บ้าน	จำนวนแรงงานต่อครัวเรือน (คน)	แรงงานจำแนกตามอาชีพ			จำนวนแรงงานที่ไปทำงานต่างถิ่น	
			เกษตร ร้อยละ	นอกเกษตร ร้อยละ	ผสม ร้อยละ	ร้อยละของครัวเรือนที่มีแรงงานไปทำงานต่างถิ่น	ร้อยละของแรงงานที่ไปทำงานต่างถิ่น
อีสานเหนือ							
1. บ.ท่าสะอาดใต้ จ.หนองคาย (เขตเทศบาลตำบล)	ทำนาปี-ทำไร่ หาปลา-ทำเกลือ	2.06	39.6	26.2	34.2	65.1	65.5
2. บ.บัว จ.สกลนคร	ทำไร่-ทำนาปี หาของป่า	2.80	57.2	14.2	28.6	35.5	19.6
อีสานกลาง							
1. บ.วังสวาบ จ.ขอนแก่น	ทำไร่-ทำนาปี	2.83	62.8	16.0	21.2	21.2	17.7
2. บ.โนนเปลือย จ.ชัยภูมิ	ทำไร่-ทำนาปี	2.70	54.5	28.1	17.4	49.8	28.5
3. บ.ท่าแค จ.ชัยภูมิ	ทำนาปี-นาปรัง ปลูกผัก หาปลา	2.95	57.2	27.9	14.9	41.4	20.8
4. บ.ดอนน้อย จ.มหาสารคาม	ทำนาปี-นาปรัง ปลูกผัก	2.82	46.4	20.6	30.0	32.43	20.2
5. บ.โนนแดง จ.กาฬสินธุ์	ทำนาปี-นาปรัง	2.72	52.9	20.2	26.9	42.7	31.3
6. บ.โนนม่วง จ.ร้อยเอ็ด	ทำนาปี ปันเตา	2.84	21.3	30.9	47.8	51.7	36.3

ตาราง 38 เปรียบเทียบการใช้แรงงานของชาวชนบทอีสาน (ต่อ)

พื้นที่	อาชีพหลักในหมู่บ้าน	จำนวนแรงงานต่อครัวเรือน (คน)	แรงงานจำแนกตามอาชีพ			จำนวนแรงงานที่ไปทำงานต่างถิ่น	
			เกษตร ร้อยละ	นอกเกษตร ร้อยละ	ผสม ร้อยละ	ร้อยละของครัวเรือนที่มีแรงงานไปทำงานต่างถิ่น	ร้อยละของแรงงานที่ไปทำงานต่างถิ่น
อีสานใต้							
1. บ.พระแสง จ.สุรินทร์	ทำนาปี	2.82	43.9	26.8	29.3	43.1	27.7
2. บ.กาเจาะ จ.สุรินทร์	ทำนาปี-ปลูกผัก	3.03	58.3	22.0	19.7	48.6	28.4
3. บ.อาหวด จ.ศรีสะเกษ	ทำนาปี-เลี้ยงวัว	3.16	65.5	19.5	14.9	56.4	28.8
4. บ.โคกเจริญ จ.บุรีรัมย์	ทำนาปี-ปลูกผัก	2.59	53.2	19.0	27.8	39.3	24.7
รวม 12 หมู่บ้าน		2.72	51.6	23.1	25.3	45.1	29.0

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544

ภาคผนวก ง.

ข้อมูลเชิงปริมาณเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน
จากกลุ่มตัวอย่าง 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัด รวม 1,574 ครัวเรือน

ตาราง 39 จำนวนสมาชิกในครัวเรือน จำแนกตามเพศ

เพศ	จำนวนคน	ร้อยละ	เฉลี่ย/ครัวเรือน
ชาย	3,529	49.6	2.24
หญิง	3,585	50.4	2.28
รวม	7,114	100	4.52

ตาราง 40 จำนวนประชากร จำแนกตามวัย

วัย	จำนวนคน	ร้อยละ
วัยก่อนเรียน	560	7.9
วัยเรียน	1,548	21.8
วัยแรงงาน	4,173	58.7
วัยชรา (61 ปีขึ้นไป)	833	11.7
รวม	7,114	100

ตาราง 41 ขนาดที่ดินทำกินเฉลี่ยต่อครัวเรือน

ขนาดที่ดินทำกิน (ไร่)	ครัวเรือน	ร้อยละ
0	287	18.2
0.01-11	659	41.9
11.01-25	386	24.5
25.01-40	168	10.7
40.01 ขึ้นไป	74	4.7
รวม	1,574	100

N = 1,544

ตาราง 42 ครัวเรือนที่มียุ้งฉางข้าว ขนาดของยุ้งฉาง

รายการ	ครัวเรือน	ร้อยละ
ครัวเรือนที่มียุ้งฉาง	1,094	69.5
ความจุของยุ้งฉาง (ตัน)		
ไม่ถึง 1	3	0.2
1-2	87	5.5
2.1-4	177	11.2
4.1-8	376	23.9
8.1-16	342	21.7
มากกว่า 16	109	6.9
ครัวเรือนที่ไม่มียุ้งฉาง	480	30.5
รวม	1,574	100

N = 1,574

ตาราง 43 อาชีพของหัวหน้าครัวเรือน

รายการ	ครัวเรือน	ร้อยละ
1. ไม่ได้ประกอบอาชีพ	179	11.4
2. ประกอบอาชีพ		
2.1 อาชีพเดียว	949	60.3
2.2 หลายอาชีพ	446	28.3
รวม	1,574	100

N = 1,574

ตาราง 44 การพึ่งพาอาศัยแหล่งน้ำ

รายการ	ครัวเรือน	ร้อยละ
1. พึ่งพาแหล่งน้ำธรรมชาติ	490	31.1
2. ใช้แหล่งน้ำที่สร้างขึ้น	351	22.3
3. ใช้ทั้งแหล่งน้ำธรรมชาติและที่สร้างขึ้น	511	32.5
4. ไม่ได้ใช้	22	8.6
รวม	1,574	100

N = 1,574

ตาราง 45 จำนวนแรงงานในครัวเรือนที่มีส่วนในการผลิต

รายการ	ครัวเรือน	ร้อยละ
ครัวเรือนที่ไม่มีแรงงานการผลิต	58	3.7
ครัวเรือนที่มีแรงงานการผลิต	1,516	96.3
จำนวนแรงงานการผลิต	4,275 คน	
จำนวนแรงงานการผลิต/ครัวเรือน	2.82 คน (เฉลี่ยจาก 1,516 ครัวเรือน)	
จำนวนแรงงานการผลิต/ครัวเรือน	2.72 คน (เฉลี่ยจาก 1,574 ครัวเรือน)	
จำนวนแรงงาน/ครัวเรือน ต่ำสุด	1 คน	
จำนวนแรงงาน/ครัวเรือน สูงสุด	9 คน	

N = 1,574

ตาราง 46 ปัจจัยการผลิตทางการเกษตร

ปัจจัยการผลิต	ใช้		ไม่ใช้		ไม่มีการผลิตทางการเกษตร	
	ครัวเรือน	ร้อยละ	ครัวเรือน	ร้อยละ	ครัวเรือน	ร้อยละ
1. พันธุ์พืช พันธุ์สัตว์	1,253	79.6	125	7.9	196	12.5
2. แรงงานคน	1,326	84.2	52	3.3	196	12.5
3. แรงงานสัตว์	82	5.2	1,296	82.3	196	12.5
4. เครื่องมือ เครื่องจักร	1,094	69.5	284	18.0	196	12.5
5. ปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลง	1,112	70.6	266	16.9	196	12.5
6. ปุ๋ยคอก	366	23.3	1,012	64.3	196	12.5

N = 1,574

ตาราง 47 ปริมาณการผลิตข้าวเปลือก (นาปี) ต่อครัวเรือน

ปริมาณข้าวเปลือกที่ผลิตได้	ครัวเรือน	ร้อยละ	
(กก.)		(1)	(2)
600 ลงมา	935	59.4	62.5
601-1,200	97	6.2	6.5
1,201-2,400	117	7.4	7.8
2,401-4,800	185	11.8	12.4
4,801-9,600	153	9.7	10.2
9,601 ขึ้นไป	8	0.5	0.5

N = 1,495 (1) = ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมด (2) = ร้อยละของครัวเรือนที่ทำนาปี

หมายเหตุ : ผลผลิตข้าวเปลือก/ไร่ 263 กก.

ตาราง 48 ปริมาณข้าวเปลือกที่แต่ละครัวเรือนขาย

ปริมาณข้าวเปลือกที่ขาย/ครัวเรือน	ครัวเรือน	ร้อยละ	
(กก.)		(1)	(2)
600 ลงมา	1,447	91.9	93.3
601-1,200	17	1.1	1.1
1,201-2,400	29	1.8	1.9
2,401-4,800	30	1.9	1.9
4,801-9,600	25	1.6	1.6
9,601 ขึ้นไป	3	0.2	0.2
รวม	1,551	98.5	100

(1) = ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมด (2) = ร้อยละของครัวเรือนที่ได้ขาย

ตาราง 49 รายได้จากพืชสวน

รายการ	ครัวเรือนที่มีรายได้จากพืชสวน		รายได้เฉลี่ย/ครัวเรือน	รายได้รวมจากพืชสวน
	ครัวเรือน	ร้อยละ		
พืชสวน				
พืชสวน อันดับ 1	359	22.8	15,230	5,467,633
พืชสวน อันดับ 2	247	15.7	11,900	2,939,532
พืชสวน อันดับ 3	129	8.2	10,701	1,380,365
รวม	738	46.7		
พืชผักสวนครัว				
พืชผักสวนครัว อันดับ 1	411	26.1	n.a.	n.a.
พืชผักสวนครัว อันดับ 2	349	34.6	n.a.	n.a.
พืชผักสวนครัว อันดับ 3	250	15.9	n.a.	n.a.
รวม	1,010	64.2	n.a.	n.a.

ตาราง 50 พืชผักสวนครัวที่ครัวเรือนปลูกไว้ไม่ต้องซื้อ

ชนิดของพืชผักสวนครัว	ครัวเรือน	ร้อยละ
1. ข่า ตะไคร้ กระเพรา ตำลึง กระถิน	626	39.8
2. หอม กระเทียม	61	3.9
3. พริก	132	8.4
4. แตง	58	3.7
5. ผักชี สะระแหน่	10	0.6

ตาราง 51 สายพันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูก

สายพันธุ์ข้าว	ครัวเรือน	ร้อยละ
มะลิ	507	54.3
กข.6	420	45.0
กข.8	13	1.4
กข.10	7	0.8
ชัยนาท	35	3.8
สันป่าตอง	47	5.0
รวม	933	100

ตาราง 52 รายได้หลักของครัวเรือน

ที่มาของรายได้หลัก	ครัวเรือน	ร้อยละ
1. ทำนา	455	28.9
2. ทำไร่	265	16.8
3. ทำสวนผลไม้	19	1.2
4. ทำสวนผัก	156	9.9
5. ทำประมง	9	0.6
6. รับจ้างในงานเกษตร	141	9.0
7. รับจ้างนอกงานเกษตร	455	28.9
8. เลี้ยงสัตว์	32	2.0
9. อื่นๆ	42	2.7
รวม	1,574	100

N = 1,574

ตาราง 53 รายได้หลักนอกภาคเกษตร

ที่มาของรายได้หลัก	ครัวเรือน	ร้อยละ	
		(1)	(2)
1. หัตถกรรม	88	5.6	8.8
2. รับจ้าง	399	25.3	39.8
3. ทำงานโรงงาน	75	4.8	7.5
4. รับราชการ, รัฐวิสาหกิจ, บริษัท	75	4.8	7.5
5. ค่าเช่า	14	0.9	1.4
6. ดอกเบี้ย	5	0.3	0.5
7. สมาชิกทำงานต่างถิ่นส่งมาให้	239	15.2	23.9
8. ค้าขาย	93	5.9	5.9
9. อื่นๆ	14	0.9	1.4
รวม	1,002	63.7	100

(1) ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมด (2) ร้อยละของครัวเรือนที่มีรายได้หลักนอกภาคเกษตร

ตาราง 54 รายได้ต่อครัวเรือนต่อเดือน (เฉพาะที่เป็นตัวเงิน) แบ่งตามชั้นของรายได้

ชั้นของรายได้ (บาท)	ครัวเรือน	ร้อยละ
1. ต่ำกว่า 500	65	4.1
2. 500-1,000	110	7.0
3. 1,001-3,000	469	29.8
4. 3,001-5,000	333	21.2
5. 5,001-10,000	375	23.8
6. สูงกว่า 10,000	213	13.5
ไม่ตอบ	9	0.6
รวม	1,574	100

ตาราง 55 รายได้ที่มิใช่เป็นตัวเงินของครัวเรือน

ที่มาของรายได้	ครัวเรือน	ร้อยละ	เฉลี่ยต่อครัวเรือน	
			(1)	(2)
1. ข้าว				
- ครัวเรือนที่มีข้าว	1,187	75.4	276 ถัง	208 ถัง
2. ผักสวนครัว				
- ครัวเรือนที่มีผักสวนครัว	925	58.8		
3. สัตว์เลี้ยง				
3.1 ครัวเรือนที่มีไก่	504	32.0	17 ตัว	11 ตัว
3.2 ครัวเรือนที่มีเป็ด	364	23.1	8 ตัว	2 ตัว
3.3 ครัวเรือนที่มีบ่อปลาและปลา	210	13.3		

N = 1,574 (1) เฉลี่ยเฉพาะครัวเรือนที่มี (2) เฉลี่ยทุกครัวเรือน

ตาราง 56 ที่มาของรายได้ของครัวเรือน

	ที่มาของรายได้	จำนวนครัวเรือนที่มีรายได้	ร้อยละ
ภาคนอกเกษตร			
1)	รับจ้างทั่วไป	566	40.0
2)	รับจ้างในโรงงานนอก กทม.	63	4.0
3)	รับจ้างในโรงงานใน กทม.	126	8.0
4)	หัตถกรรมในครัวเรือน	192	12.2
5)	ค่าเช่า	32	2.0
6)	ค้าขาย	205	13.0
7)	รัฐวิสาหกิจ ราชการ บริษัท	231	14.7
8)	อื่นๆ (ส่วนมากสมาชิกในครัวเรือนที่ไปทำงานต่างถิ่นส่งมา – ไม่ระบุอาชีพ)	472	30.0
ภาคเกษตร			
1)	การเพาะปลูก	1,019	64.7
2)	การเลี้ยงสัตว์	220	14.0
3)	การประมง	65	4.1
4)	การเก็บของป่า	62	3.9
5)	อื่นๆ (รวมรับจ้างภาคเกษตร)	583	37.0

N = 1,574

ตาราง 57 สถานที่ซึ่งแรงงานอีสานไปทำงานในต่างถิ่น

สถานที่ทำงาน	ครัวเรือน	ร้อยละ	
		(1)	(2)
1. กรุงเทพฯ	504	32.0	71.0
2. ภาคกลาง (ไม่รวม กทม.)	5	3.5	7.7
3. ภาคใต้	29	1.8	4.1
4. ภาคเหนือ	4	0.3	0.6
5. ภาคตะวันออก	56	3.6	7.9
6. ภาคอีสาน	92	5.9	13.0
7. ต่างประเทศ	33	2.1	4.6
รวม	710	49.1	100

(1) ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมด (2) ร้อยละของครัวเรือนที่ไปทำงานต่างถิ่น

หมายเหตุ : บางครัวเรือนมีแรงงานไปทำมากกว่า 1 ภาค

ตาราง 58 ระดับรายได้ของครัวเรือน ปี 2543

ระดับรายได้	ครัวเรือน	ร้อยละ
ไม่พอใช้	844	53.6
พอดี	663	42.1
มีเหลือเก็บ	65	4.1
ไม่ตอบ	2	0.1
รวม	1,574	100

ตาราง 59 แหล่งรายได้เสริมของครัวเรือนนอกจากรายได้ประจำ

ที่มาของรายได้	ครัวเรือน	ร้อยละ	
		(1)	(2)
1. ไม่มี	1,063	63.7	
2. งานฝีมือ	85	5.4	15.2
3. เก็บผัก จับปลา	52	3.3	9.3
4. ค้าขายเล็กๆ น้อยๆ	78	5.0	13.9
5. ดอกเบี้ย	5	0.3	0.9
6. อื่นๆ			
-ขายหวย/ถูกหวยเถื่อน	60	3.8	10.7
-เพาะปลูก เลี้ยงสัตว์	28	1.8	5.0
-ค่าเช่า	4	0.3	0.7
-รับจ้างงานเกษตร	24	1.5	4.3
-ไม่ระบุ	12	0.8	10.2
รวม	1,574	100	

(1) ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมด (2) ร้อยละของครัวเรือนที่มีรายได้เสริม

ตาราง 60 การเปลี่ยนแปลงของรายได้ของครัวเรือน ปี 2543 เมื่อเปรียบเทียบกับปี 2540

การเปลี่ยนแปลงรายได้	ครัวเรือน	ร้อยละ
1. ไม่เปลี่ยนแปลง	444	28.2
2. ลดลง	892	56.7
3. เพิ่มขึ้น	234	14.9
4. ไม่ระบุ	4	0.3
รวม	1,574	100

ตาราง 61 ความรู้ความชำนาญที่ตกทอดมาจากบรรพบุรุษ

ประเภทของความรู้ความชำนาญ	คน	ร้อยละ
1. งานช่างไม้	308	19.6
2. หมอยาสมุนไพร	32	2.0
3. หมดนวด	1	0.1
4. หมอผี	6	0.4
5. หมอดู	3	0.2
6. หมออื่นๆ	17	1.1
7. ทอผ้า	603	38.3
8. จักสาน	370	23.5
9. แกะสลัก	9	0.6
10. ปั้น	51	3.2
11. ก่ออิฐถือปูน	171	10.9
12. ประมง	109	6.9
13. พราน	19	1.2
14. ทอเสื่อ	160	10.2
15. ช่างตัดผม	4	0.3
16. ช่าง	26	1.7
17. การเพาะปลูก	358	22.7

N = 1,574

ตาราง 62 แหล่งความรู้เพิ่มเติม

แหล่งความรู้	จำนวนผู้ที่ได้รับความรู้เพิ่มเติม	
	คน	ร้อยละ
1. หนังสือ ตำรา	105	6.7
2. วิทยุ	81	5.1
3. โทรทัศน์	124	7.9
4. เจ้าหน้าที่ของรัฐ	137	8.7
5. ประสบการณ์	228	14.5
6. ฝึกอบรม	11	0.7
7. เพื่อนบ้าน	69	4.4
8. อื่นๆ	28	1.8
ไม่มีแหล่งความรู้เพิ่มเติม	791	50.3

N = 1,574

ตาราง 63 การเดินทางของคนในหมู่บ้านต่อปี

รายการเดินทาง	ร้อยละของผู้ตอบ	จำนวนครั้ง/คน/ปี
1. เดินทางเข้าตัวจังหวัด	63.2	20.6
2. เดินทางไปห้างขนาดใหญ่	24.8	6.4
3. เดินทางไปวัด	95.2	78

N = 1,574

ตาราง 64 การดื่มเหล้า สูบบุหรี่

รายการ	จำนวนผู้เสพ (คน)	ร้อยละ
1. สูบบุหรี่ซอง	172	10.9
2. ดื่มสุราที่วางขาย	725	46.1
3. ดื่มสุราทำเอง	25	1.6
4. ดื่มเบียร์ ไวน์	182	11.6

N = 1,574

ตาราง 65 รายการวิทยุที่สมาชิกในครัวเรือนฟัง

ประเภทรายการวิทยุ	ผู้ฟัง (คน)	ร้อยละ
1. ข่าว	849	53.9
2. เพลง	760	48.3
3. สารคดีเกษตร	330	21.0

N = 1,574

ตาราง 66 การติดต่อกับหน่วยราชการ, NGO ปี 2543

รายการ	ครัวเรือน	ร้อยละ
ติดต่อกับหน่วยราชการ	735	46.7
เจ้าหน้าที่ NGO เข้ามาติดต่อ	86	5.5

N = 1,574

ตาราง 67 สิ่งที่ต้องการให้รัฐส่งเสริมการประกอบอาชีพ

การส่งเสริม	คน	ร้อยละ
1. การฝึกอาชีพ	476	30.2
2. การสนับสนุนด้านวัสดุอุปกรณ์	197	12.5
3. ด้านเงินทุน	275	17.5

N = 1,574

ตาราง 68 สิ่งที่ต้องการให้รัฐช่วยเหลือชุมชน

รายการที่ต้องการจากรัฐ	ครัวเรือน	ร้อยละ
1. เงินลงทุน	366	23.3
2. การประกอบอาชีพ	234	14.9
3. กองทุนเพื่อการศึกษา	35	2.2
4. ประปา ถนน	172	10.9
5. ไฟฟ้า	19	1.2
6. ดูแลเยาวชน คนชรา	30	1.9
7. โทรศัพท์	14	0.9
8. การตรวจสอบการทำงานของผู้นำหมู่บ้าน	3	0.2
9. ส่งเสริมการเลี้ยงวัวควาย	23	1.5
10. พักชำระหนี้	95	6.0
11. ทำให้ราคาผลผลิตดี	292	18.6
12. จัดสรรที่ดินทำกิน	64	4.1
13. บริการด้านสุขภาพ	26	1.7
14. ลดราคาปัจจัยการผลิต	21	1.3
15. ควบคุมสินค้าอุปโภคบริโภคไม่ให้สูง	32	2.0
16. ตลาดรองรับผลผลิต	12	0.8
17. ปราบปรามยาเสพติด	6	0.4
18. คลองชลประทาน	52	3.3
19. ดูแลคนยากจน	23	1.5
20. ดูแลเศรษฐกิจ	8	0.5
21. อื่นๆ	8	0.5
22. ไม่ตอบ	39	2.5

N = 1,574

ตาราง 69 เมื่อเกิดปัญหาที่ดินทำกินจะขอความช่วยเหลือจากใคร

ผู้ที่จะขอความช่วยเหลือ	ครัวเรือน	ร้อยละ
1. รัฐ	452	28.7
2. ผู้ใหญ่บ้าน ผู้นำท้องถิ่น	601	38.2
3. อ.บ.ต.	28	1.8
4. ส.ส.	22	1.4
5. ญาติ	291	18.5
6. นายทุน	4	0.3
7. ช่วยตนเอง	85	5.4

N = 1,574

ตาราง 70 หากเกิดปัญหากับเจ้าหน้าที่ของรัฐจะแก้ปัญหาอย่างไร

วิธีแก้ปัญหา	ครัวเรือน	ร้อยละ
1. ร้องเรียนผู้มีอำนาจระดับสูง	443	28.1
2. รวมตัวกันคัดค้าน	246	15.6
3. ปรึกษาผู้นำท้องถิ่น ญาติ เพื่อนบ้าน	214	13.6
4. เข้าหาองค์กรเอกชนอิสระ	32	2.0
5. เจรจากับคู่กรณี	20	1.3
6. อยู่เฉยๆ	23	1.5
ไม่เคยมีปัญหากับเจ้าหน้าที่ของรัฐ	555	35.3

N = 1,574

ตาราง 71 รัฐบาลเป็นที่พึ่งของชาวบ้านได้เพียงใด

ระดับการเป็นที่พึ่ง	ครัวเรือน	ร้อยละ
1. ไม่ได้เลย	117	7.4
2. ได้เล็กน้อย	407	26.0
3. ได้ปานกลาง	826	52.5
4. ได้มาก	201	12.8
5. ได้ทุกเรื่อง	20	1.3
6. ไม่ตอบ	1	0.1

N = 1,574

ตาราง 72 อาชีพที่อยากให้ลูกหลานเป็น (ถ้าเลือกได้)

อาชีพ	คน	ร้อยละ
1. ข้าราชการ	1,013	64.4
2. ธุรกิจส่วนตัว	142	9.0
3. หมอ พยาบาล	119	7.6
4. เกษตรกรรม	65	4.1
5. ช่าง	50	3.2
6. พนักงานรัฐวิสาหกิจ	36	2.3
7. ให้ลูกหลานเขาเลือกเอง	110	7.0
8. อื่นๆ	7	0.4
9. ไม่ตอบ	32	2.1

N = 1,574

ภาคผนวก จ.

ข้อมูลเศรษฐกิจหมู่บ้าน รายจังหวัด 19 จังหวัดภาคอีสาน ปี 2537 (26,177 หมู่บ้าน); 2542 (27,937 หมู่บ้าน)

(ที่มา : กรมพัฒนาชุมชน กชช.2ค.; สุวิทย์ ธีรศาศวัต ออกแบบตาราง, ศิริชัย กิตติกำจร แจงนับด้วยเครื่องคอมพิวเตอร์ เมษายน-กรกฎาคม 2545)

2537	จำนวนหมู่บ้าน	ประชากร	ครัวเรือน	ชาย	หญิง
กาฬสินธุ์	1,190	670,641	133,105	330,971	341,103
ขอนแก่น	1,805	1,139,141	226,923	556,291	571,930
ชัยภูมิ	1,168	801,671	166,538	397,931	407,294
ยโสธร	738	403,060	79,943	198,478	205,375
นครพนม	874	483,023	92,336	237,430	247,018
บุรีรัมย์	2,102	1,035,006	197,097	509,335	525,130
โคราช	2,974	1,532,794	315,250	752,726	783,100
มหาสารคาม	1,529	699,086	140,918	343,970	356,160
ร้อยเอ็ด	2,059	980,119	193,192	483,652	499,107
เลย	717	412,199	89,245	208,727	204,044
ศรีสะเกษ	2,025	1,063,591	196,485	522,263	543,407
สกลนคร	1,125	770,925	148,424	379,154	388,730
สุรินทร์	1,846	975,681	189,968	479,647	490,978
หนองคาย	987	584,628	114,090	290,478	294,399
อุดรธานี	1,413	949,830	184,077	470,832	480,633
อุบลราชธานี	2,151	1,121,581	215,257	557,087	563,892
มุกดาหาร	453	226,322	42,379	111,921	114,338
หนองบัวลำภู	517	334,185	62,214	166,242	168,162
อำนาจเจริญ	304	246,691	48,670	122,629	126,131
รวม	26,177	14,430,174	2,836,141	7,117,766	7,311,531

2537	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	34,538	40,813	73,046	46,732	70,901	309,944	57,639	36,390
[illegible]	58,137	65,804	118,480	69,474	108,389	536,194	100,733	72,121
[illegible]	38,634	45,742	82,932	54,726	80,996	368,477	78,458	54,392
[illegible]	20,241	23,365	45,628	26,025	38,749	185,879	37,331	26,518
[illegible]	24,057	27,838	56,425	30,890	50,668	226,516	38,632	29,225
[illegible]	55,091	61,858	113,402	71,788	110,474	475,116	85,205	62,394
[illegible]	76,226	90,928	162,081	107,220	154,112	696,895	130,561	114,472
[illegible]	36,350	40,310	70,552	43,659	68,913	341,036	59,032	40,160
[illegible]	50,057	56,856	104,010	61,839	98,419	467,509	86,994	57,712
[illegible]	22,812	24,015	44,928	24,869	37,924	197,027	32,291	28,258
[illegible]	57,125	66,274	117,772	73,523	114,507	480,062	90,053	64,628
[illegible]	40,374	46,406	95,083	50,472	83,369	355,075	57,018	39,331
[illegible]	51,796	58,960	111,621	64,207	99,912	435,945	81,305	66,550
[illegible]	31,669	36,336	66,608	41,392	65,184	265,423	45,711	31,299
[illegible]	51,045	59,964	102,296	64,423	99,412	449,666	75,752	49,078
[illegible]	63,902	72,469	135,087	71,300	113,489	498,434	95,313	75,861
[illegible]	11,796	14,441	28,286	15,995	23,998	100,755	17,672	13,567
[illegible]	19,225	21,868	39,623	26,196	37,692	148,815	25,656	16,382
[illegible]	13,922	16,063	29,815	15,716	24,355	111,754	20,011	15,707
รวม	756,997	870,310	1,597,675	960,466	1,481,463	6,650,542	1,215,367	894,045

2557	ภาษีบำรุงท้องที่	จำนวนหมู่บ้านที่มีไฟฟ้าใช้	จำนวนครัวเรือนที่มีไฟฟ้าใช้	จำนวนหมู่บ้านที่มีถนนไปถึงอำเภอ	จำนวนหมู่บ้านที่มีรถโรงเรียนวิ่งรับ-ส่งนักเรียนถึงหมู่บ้าน
กาฬสินธุ์	5,146,595	1,175	125,082	1,161	1,139
ขอนแก่น	12,604,556	1,790	218,765	1,763	1,736
ชัยภูมิ	12,267,893	1,139	151,443	1,138	1,050
ยโสธร	4,446,261	714	74,581	706	695
เลย	2,301,638	861	85,925	862	768
บุรีรัมย์	8,663,320	2,091	178,937	2,063	1,950
ร้อยเอ็ด	20,866,019	2,956	288,714	2,945	2,769
มหาสารคาม	6,575,714	1,522	135,523	1,496	1,419
ศรีสะเกษ	8,512,031	2,040	185,052	2,015	1,929
สกลนคร	4,349,640	703	83,516	704	608
สุรินทร์	7,444,562	2,005	183,191	1,994	1,780
หนองคาย	6,705,251	1,115	137,965	1,100	1,078
อุดรธานี	5,661,925	1,833	174,151	1,807	1,739
อุทัยธานี	6,726,972	957	106,386	967	935
อุบลราชธานี	12,331,785	1,404	173,355	1,363	1,331
นครพนม	8,350,981	2,122	207,002	2,110	2,047
มุกดาหาร	1,032,704	448	38,111	447	416
หนองบัวลำภู	2,357,500	510	58,255	503	492
อำนาจเจริญ	1,862,969	500	47,305	495	476
รวม	138,208,316	25,885	2,653,259	25,639	24,357

2537	จำนวนครัวเรือนที่มีรถปิคอัพ	จำนวนรถ	จำนวนครัวเรือนที่มีรถมอเตอร์ไซค์	จำนวนรถ	จำนวนครัวเรียนที่มีรถจักรยานสองล้อ	จำนวนรถ	จำนวนครัวเรือนที่มีรถอีแต๋น	จำนวนรถ	จำนวนครัวเรือนที่มีรถประเภทอื่นๆ	จำนวนรถ
กาฬสินธุ์	3,882	4,118	29,830	30,964	71,896	75,827	1,741	1,864	1,856	1,903
ขอนแก่น	9,396	9,827	81,182	84,252	113,416	119,731	3,755	3,827	3,732	4,023
ชัยภูมิ	4,892	5,363	52,018	54,382	99,031	104,921	7,419	7,133	2,628	2,816
ยโสธร	3,075	3,425	25,320	26,312	57,401	60,683	1,391	1,402	1,455	1,516
นครพนม	3,862	4,076	28,825	30,856	63,957	69,660	839	759	1,060	1,126
บุรีรัมย์	5,551	5,763	52,477	55,067	123,198	132,358	4,622	4,644	2,097	2,411
โคราช	13,582	14,081	89,037	94,222	152,429	162,923	24,261	24,296	6,508	7,379
มหาสารคาม	4,859	5,052	41,026	42,462	62,823	66,603	2,289	2,163	2,173	2,222
ร้อยเอ็ด	8,052	8,303	66,182	68,874	119,988	127,222	3,350	3,312	2,715	2,937
เลย	4,142	4,283	40,904	42,538	39,183	41,883	1,440	1,400	1,413	1,520
ศรีสะเกษ	6,500	6,629	47,375	49,072	130,697	139,665	3,225	3,274	3,018	3,207
สกลนคร	4,630	4,697	37,996	39,823	115,203	125,843	1,556	1,565	3,045	2,505
สุรินทร์	5,704	5,929	49,326	52,136	126,897	136,254	3,660	3,694	2,541	2,964
หนองคาย	4,713	4,917	36,309	38,918	80,240	89,932	1,850	1,870	2,365	2,510
อุดรธานี	9,448	9,696	69,767	72,907	93,967	99,713	8,264	8,237	4,493	4,864
อุบลราชธานี	7,893	8,035	64,867	67,786	136,665	146,336	4,455	4,475	2,585	2,847
มุกดาหาร	1,871	1,934	14,503	15,295	25,444	26,954	424	431	948	943
หนองบัวลำภู	1,847	1,999	18,489	19,188	36,932	38,708	1,316	1,331	706	757
อำนาจเจริญ	1,740	1,779	16,561	17,160	34,917	37,945	861	850	680	733
รวม	105,639	109,906	861,994	902,214	1,684,284	1,803,161	76,718	76,527	46,018	49,183

2537	จำนวนคนที่เป็นสมาชิกสหกรณ์การเกษตร	จำนวนคนที่เป็นสมาชิกกลุ่มอาชีพทางการเกษตร	จำนวนหมู่บ้านที่มีโรงสี	จำนวนโรงสี	จำนวนครัวเรือนที่ประกอบกิจการเกษตรในบริเวณบ้านหรือหัวไร่ปลายนา	จำนวนครัวเรือนที่ประกอบอาชีพการเพาะปลูก
กาฬสินธุ์	23,521	64,240	1,090	2,756	57,975	121,631
ขอนแก่น	47,200	94,716	1,689	5,310	70,057	198,967
ชัยภูมิ	28,753	58,731	995	3,157	57,909	144,174
ยโสธร	9,833	32,753	719	2,920	30,404	76,800
นครพนม	13,928	30,623	836	3,019	34,422	83,596
บุรีรัมย์	26,376	56,044	1,912	5,094	50,501	174,615
โคราช	84,610	162,953	2,233	5,202	93,425	270,274
มหาสารคาม	18,370	72,265	1,441	3,882	51,503	132,633
ร้อยเอ็ด	24,140	90,892	1,905	5,119	70,293	176,203
เลย	19,441	40,585	648	1,741	38,862	81,903
ศรีสะเกษ	37,346	53,721	1,920	5,526	76,834	182,812
สกลนคร	21,599	55,567	1,065	3,653	53,508	133,463
สุรินทร์	36,944	63,252	1,780	5,758	62,987	171,805
หนองคาย	17,336	38,008	868	2,236	39,913	95,650
อุดรธานี	40,674	88,994	1,275	3,727	63,817	154,197
อุบลราชธานี	28,627	68,088	2,036	6,301	97,889	188,944
มุกดาหาร	10,209	15,365	430	1,652	18,037	39,845
หนองบัวลำภู	12,836	30,227	473	1,192	20,114	50,463
อำนาจเจริญ	5,596	17,355	495	1,857	19,549	46,104
รวม	507,339	1,134,379	23,810	70,102	1,007,999	2,524,079

2537	ครัวเรือนที่ประกอบอาชีพมากกว่า 1 อาชีพ	ครัวเรือนที่ประกอบอาชีพเพียงอย่างเดียว	จำนวนครัวเรือนที่ทำนาต่ำกว่า 1 ไร่	จำนวนครัวเรือนที่ทำนา 1-5 ไร่	จำนวนครัวเรือนที่ทำนา 6-10 ไร่	จำนวนครัวเรือนที่ทำนา 11-20 ไร่	จำนวนครัวเรือนที่ทำนา 21-50 ไร่	จำนวนครัวเรือนที่ทำนามากกว่า 50 ไร่
กาฬสินธุ์	110,439	22,060	4,255	24,945	42,580	35,075	13,255	2,194
ขอนแก่น	182,199	43,170	3,644	30,662	61,835	64,533	32,198	5,810
ชัยภูมิ	142,530	26,510	2,117	24,770	45,787	39,226	16,672	3,273
ยโสธร	49,084	30,046	3,881	12,358	22,304	25,721	11,669	1,820
นครพนม	69,911	22,217	1,900	15,450	27,655	26,396	13,363	2,314
บุรีรัมย์	104,715	88,424	3,372	19,450	44,969	61,701	35,873	8,133
โคราช	235,940	75,190	3,995	31,862	64,655	71,283	40,678	8,952
มหาสารคาม	99,361	39,074	2,839	15,989	39,174	47,089	25,103	5,056
ร้อยเอ็ด	109,030	79,080	3,667	24,519	53,602	62,805	31,801	5,887
เลย	78,850	10,264	3,386	28,292	17,968	7,111	1,547	225
ศรีสะเกษ	102,018	92,276	4,532	29,421	59,835	60,228	25,207	4,500
สกลนคร	106,445	47,595	2,140	16,719	41,156	51,162	22,945	3,940
สุรินทร์	128,497	60,209	4,507	21,087	46,148	63,676	35,401	7,597
หนองคาย	89,425	23,348	3,354	13,847	30,245	33,833	12,380	1,557
อุดรธานี	130,434	51,239	11,464	28,716	46,707	45,243	19,506	3,990
อุบลราชธานี	113,145	96,569	5,635	22,077	47,918	66,152	44,092	7,837
มุกดาหาร	37,456	4,767	817	9,154	14,671	9,800	3,027	494
หนองบัวลำภู	46,540	14,243	1,314	6,668	14,412	18,008	10,112	2,021
อำนาจเจริญ	19,126	28,943	827	4,381	11,374	18,461	11,307	2,009
รวม	1,955,145	855,224	67,646	380,367	732,995	807,503	406,136	77,609

2537	จำนวนครัวเรือนที่ทำนาปีละ 1 ครั้ง	จำนวนครัวเรือนที่ทำนาปีละ 2 ครั้งแต่ไม่ได้ทำทุกปี	จำนวนครัวเรือนที่ทำนาปีละ 2 ครั้ง	จำนวนครัวเรือนที่ทำนาปีละมากกว่า 2 ครั้ง	จำนวนครัวเรือนที่ใช้พันธุ์ข้าวส่งเสริม	จำนวนครัวเรือนที่ใช้ปุ๋ยในการทำนา	จำนวนครัวเรือนที่ใช้สารเคมีป้องกันกำจัดศัตรูพืช
กาฬสินธุ์	109,293	9,752	4,898	450	112,471	137,889	71,937
ขอนแก่น	189,053	5,859	4,686	-	181,711	191,156	110,672
ชัยภูมิ	130,770	844	455	16	103,112	117,442	84,972
นครพนม	75,102	1,184	650	340	65,743	74,177	54,147
นครราชสีมา	86,608	218	185	1	77,307	82,536	44,846
บุรีรัมย์	172,560	512	300	641	145,286	164,478	108,851
เชียงราย	217,971	3,322	189	-	190,109	18,003	160,545
มหาสารคาม	127,432	6,665	1,566	577	130,680	132,762	98,257
ร้อยเอ็ด	177,412	3,270	1,545	250	164,330	176,892	125,873
เลย	58,280	132	41	-	46,837	31,432	38,043
ศรีสะเกษ	181,812	782	332	151	150,502	177,817	128,785
สกลนคร	136,761	640	295	-	120,078	127,191	67,646
สุรินทร์	176,663	278	226	-	159,890	179,266	109,783
หนองคาย	93,437	682	550	68	80,627	81,947	51,009
อุดรธานี	154,558	555	64	300	129,259	142,925	85,857
อุบลราชธานี	189,368	2,653	1,348	741	167,491	188,692	116,334
มุกดาหาร	37,998	291	3	-	31,522	35,872	20,531
หนองบัวลำภู	51,814	234	137	456	41,859	45,041	28,571
อำนาจเจริญ	47,306	86	20	-	44,005	46,887	30,327
รวม	2,414,198	37,959	17,491	3,991	2,142,819	2,152,405	1,536,816

2537	จำนวนครัวเรือนที่ทำสวนผลไม้	จำนวนครัวเรือนที่ทำสวนผัก	จำนวนครัวเรือนที่ปลูกไม้ยืนต้นเพื่อขาย	จำนวนครัวเรือนที่ทำสวนยาง	จำนวนหมู่บ้านที่ทำการเกษตรฤดูแล้ง	จำนวนครัวเรือนที่ทำการเกษตรฤดูแล้ง	จำนวนครัวเรือนที่ปลูกพืชไร่อายุสั้นในฤดูแล้ง
กาฬสินธุ์	824	4,092	1,940	507	405	18,576	11,723
ขอนแก่น	1,617	7,580	43,341	56	500	18,599	11,658
ชัยภูมิ	2,887	4,798	3,469	3	654	14,291	8,110
ยโสธร	568	1,236	785	503	182	5,905	2,944
นครพนม	887	3,884	812	887	404	13,375	31,580
บุรีรัมย์	4,228	3,002	2,661	1,159	391	9,194	10,697
โคราช	6,670	9,685	1,641	21	653	20,668	14,033
มหาสารคาม	286	3,391	1,781	9	231	8,571	5,381
ร้อยเอ็ด	168	3,480	1,548	273	606	22,552	20,149
เลย	21,597	4,143	3,773	1,401	1,021	11,419	9,501
ศรีสะเกษ	1,037	8,544	1,600	835	1,421	27,369	16,627
สกลนคร	2,039	4,315	1,284	385	409	14,182	10,859
สุรินทร์	537	3,762	1,166	520	402	9,775	4,984
หนองคาย	1,109	3,325	3,613	2,896	374	11,939	5,627
อุดรธานี	1,847	5,288	3,480	818	425	12,507	9,068
อุบลราชธานี	1,071	6,132	1,596	373	669	22,170	7,784
มุกดาหาร	1,420	1,610	612	341	163	3,946	2,548
หนองบัวลำภู	517	1,837	665	28	216	5,905	5,896
อำนาจเจริญ	415	558	161	-	79	2,392	1,433
รวม	49,724	80,662	75,928	11,015	9,205	253,335	190,602

2557	จำนวนหมู่บ้านที่มีทุ่งหญ้าสาธารณะเพื่อเลี้ยงสัตว์	จำนวนไร่	จำนวนครัวเรือนที่เลี้ยงวัวเพื่อขาย	จำนวนวัว	จำนวนครัวเรือนที่ผสมพันธุ์วัวจากพันธุ์ที่ราชการส่งเสริม
กาฬสินธุ์	85	30,599	28,121	84,392	16,133
ขอนแก่น	285	85,366	34,877	148,345	18,259
ชัยภูมิ	199	65,778	22,160	169,620	11,050
ยโสธร	66	15,594	6,702	26,186	4,353
นครพนม	126	52,647	4,960	31,834	3,283
บุรีรัมย์	231	121,902	7,370	79,665	3,882
โคราช	565	158,426	33,321	396,015	22,416
มหาสารคาม	104	22,319	20,719	71,735	17,498
ร้อยเอ็ด	144	50,572	18,827	76,665	9,595
เลย	158	89,999	8,218	70,023	4,546
ศรีสะเกษ	161	57,662	8,550	45,354	4,341
สกลนคร	106	42,266	13,142	100,196	9,301
สุรินทร์	231	137,023	10,627	63,563	5,177
หนองคาย	164	47,940	4,129	42,054	3,015
อุดรธานี	137	28,745	6,371	53,554	2,381
อุบลราชธานี	267	111,230	15,484	72,281	4,703
มุกดาหาร	117	5,531	2,606	18,185	1,653
หนองบัวลำภู	75	35,518	3,858	29,661	2,332
อำนาจเจริญ	45	17,308	247	2,295	146
รวม	3,266	1,176,425	250,289	1,581,623	144,064

2537	จำนวนครัวเรือนที่เลี้ยงควายเพื่อขาย	จำนวนตัวควาย	จำนวนครัวเรือนที่ผสมพันธุ์ด้วยวิธีผสมเทียมจากพันธุ์พื้นเมืองกับพันธุ์ปรับปรุง	จำนวนครัวเรือนที่เลี้ยงหมูเพื่อขาย	จำนวนหมู	จำนวนครัวเรือนที่ผสมพันธุ์หมูจากพันธุ์ที่ได้รับการส่งเสริม	จำนวนครัวเรือนที่เลี้ยงไก่เพื่อขาย	จำนวนไก่
กาฬสินธุ์	34,749	83,494	8,603	8,355	36,868	4,001	42,078	573,695
ขอนแก่น	40,501	71,057	4,593	19,469	73,736	4,366	27,030	1,284,683
ชัยภูมิ	100,823	59,405	2,757	28,292	87,676	7,244	32,976	428,282
นครพนม	9,149	10,686	2,627	2,923	20,020	1,925	10,920	417,980
นครราชสีมา	3,893	31,903	585	2,954	22,640	1,984	16,088	314,169
บุรีรัมย์	8,622	69,823	2,903	6,874	63,278	2,712	12,113	712,884
เชียงใหม่	18,702	93,845	6,442	18,989	121,757	12,052	35,762	2,039,201
มหาสารคาม	7,566	20,054	4,366	6,664	49,133	5,867	7,881	194,696
ร้อยเอ็ด	17,573	56,816	4,974	7,132	50,754	5,168	25,876	801,877
เลย	4,196	22,696	1,235	2,032	22,706	1,355	9,865	206,102
ศรีสะเกษ	5,217	28,506	1,483	6,409	49,303	3,634	15,381	295,149
สกลนคร	14,336	105,829	3,174	5,239	35,648	2,534	22,543	624,086
สุรินทร์	12,630	67,216	4,265	14,363	76,940	7,360	22,377	488,071
หนองคาย	7,506	52,746	3,488	2,108	25,308	1,322	14,993	567,399
อุดรธานี	9,867	40,819	785	4,180	39,852	2,562	19,019	811,263
อุบลราชธานี	18,241	78,142	2,926	5,901	90,034	3,037	24,588	941,843
ยโสธร	1,245	7,697	199	1,461	12,192	837	19,648	117,805
หนองบัวลำภู	2,933	20,121	833	1,581	15,686	878	5,523	190,530
อำนาจเจริญ	478	4,819	5	280	2,387	134	454	41,090
รวม	318,227	925,674	56,243	145,226	875,918	68,990	365,117	10,850,604

2537	จำนวนครัวเรือนที่ใช้ปุ๋ยธรรมชาติ	จำนวนหมู่บ้านที่มีคนไปทำงานนอกตำบล	จำนวนครัวเรือนที่มีคนไปทำงานนอกตำบล	หญิง	ชาย	รวม
กาฬสินธุ์	854,581	1,180	50,866	41,265	46,460	87,725
ขอนแก่น	105,727	1,794	97,439	88,621	102,158	190,779
ชัยภูมิ	46,835	1,149	54,402	54,147	61,768	115,915
ยโสธร	63,549	719	31,933	28,874	29,576	58,450
นครพนม	73,513	868	38,144	28,232	33,457	61,689
บุรีรัมย์	89,174	2,069	80,766	70,756	80,823	151,579
โคราช	113,355	2,839	115,877	98,178	100,273	198,451
มหาสารคาม	98,946	1,446	62,140	52,711	56,484	109,195
ร้อยเอ็ด	161,468	2,042	104,349	87,431	91,738	179,169
เลย	28,534	686	25,837	19,563	26,155	45,718
ศรีสะเกษ	137,635	2,004	83,077	65,948	70,631	136,579
สกลนคร	89,406	1,092	47,508	40,445	44,672	85,117
สุรินทร์	120,992	1,842	89,932	79,350	89,274	168,624
หนองคาย	46,114	975	42,515	36,627	45,096	81,723
อุดรธานี	76,251	2,596	57,844	43,611	56,901	100,512
อุบลราชธานี	152,359	2,128	75,072	60,568	67,050	127,618
มุกดาหาร	30,280	438	13,887	9,967	11,110	20,460
หนองบัวลำภู	23,961	511	20,140	18,944	22,715	41,659
อำนาจเจริญ	42,896	495	19,654	15,530	16,061	31,591
รวม	2,355,576	26,873	1,111,382	940,768	1,052,402	1,992,553

2542	จำนวนหมู่บ้านที่มีคนไปทำงานนอกตำบล	จำนวนครัวเรือนที่มีคนไปทำงานนอกตำบล	อายุน้อยกว่า 15 ปี (ชาย)	อายุน้อยกว่า 15 ปี (หญิง)	15–18 ปี (ชาย)	15–18 ปี (หญิง)	อายุมากกว่า 18 ปี (ชาย)	อายุมากกว่า 18 ปี (หญิง)	จำนวนคนทำงาน (ชาย)	จำนวนคนว่างงาน (หญิง)
กาฬสินธุ์	1,219	36,518	1,808	1,501	10,776	10,181	25,122	22,269	33,721	31,304
ขอนแก่น	1,860	65,124	1,570	1,454	15,248	14,320	52,237	45,778	34,599	31,116
ชัยภูมิ	1,235	44,300	3,862	3,177	10,805	9,843	31,519	26,353	21,126	19,268
อุโสธร	743	25,023	8,395	7,132	10,643	9,295	7,092	5,782	14,878	12,548
นครพนม	942	33,483	1,143	1,090	6,913	6,538	21,927	17,914	23,589	21,526
โคราช	3,033	98,147	9,587	9,942	21,800	20,579	60,846	57,173	23,449	21,402
กรุงเทพ	2,112	58,380	2,777	2,808	15,092	14,129	46,355	39,605	54,489	51,740
มหาสารคาม	1,734	56,563	1,053	1,054	9,949	9,418	40,181	36,061	36,388	34,448
ร้อยเอ็ด	2,028	83,310	3,632	3,737	20,098	18,668	56,418	49,388	30,719	27,610
เลย	713	18,520	386	364	3,235	2,842	14,489	12,027	6,513	5,425
หนองคาย	2,114	69,740	2,326	2,480	17,399	17,030	46,723	41,739	53,133	47,262
สกลนคร	1,204	48,279	1,401	1,248	10,859	9,789	31,450	26,465	35,628	30,995
สุรินทร์	1,874	72,316	2,653	2,471	16,618	14,789	54,769	45,562	44,145	39,085
หนองบัวลำภู	1,037	34,508	1,305	1,272	10,708	9,787	29,899	25,316	33,263	30,579
อุดรธานี	1,419	47,614	2,880	2,347	11,440	9,744	33,579	26,679	41,495	38,580
อุบลราชธานี	2,222	68,578	2,444	2,307	18,442	17,447	44,939	39,484	43,296	39,476
มุกดาหาร	464	12,227	284	242	2,487	2,246	7,636	6,744	11,223	9,809
หนองบัวลำภู	522	20,922	855	826	6,365	5,624	15,408	13,211	22,318	19,823
อำนาจเจริญ	533	16,934	414	444	3,807	3,668	10,437	9,257	8,891	7,854
รวม	27,008	910,486	48,295	45,896	222,674	205,937	633,032	546,817	572,865	519,850

2542	พื้นที่ทั้งหมด	พื้นที่ทำการเกษตร	จำนวนครัวเรือนที่ใช้ปุ๋ยธรรมชาติ	จำนวนครัวเรือนที่ปลูกพืชคลุมดินหรือบำรุงดิน
กาฬสินธุ์	2,462,042	1,924,068	57,271	16,520
ขอนแก่น	4,336,635	3,268,438	83,385	20,521
ชัยภูมิ	4,360,582	2,666,028	41,664	13,520
ชัยนาท	1,796,514	1,415,562	58,755	10,780
นครพนม	2,563,048	1,668,652	66,287	8,342
นครราชสีมา	9,679,191	7,478,475	121,477	46,496
บุรีรัมย์	4,795,622	3,761,685	76,220	19,086
มหาสารคาม	3,029,860	2,528,232	97,233	14,322
ร้อยเอ็ด	3,557,114	2,913,332	143,967	20,779
เลย	3,547,364	2,142,584	25,420	20,975
ศรีสะเกษ	3,859,892	2,558,751	125,355	36,124
สกลนคร	3,675,385	2,459,716	79,320	12,454
สุรินทร์	4,328,004	3,348,082	93,771	19,924
หนองคาย	3,055,265	2,143,799	39,328	9,745
อุดรธานี	4,691,809	3,338,720	73,495	17,021
อุบลราชธานี	6,298,693	4,433,991	214,653	35,218
มุกดาหาร	1,700,006	785,824	25,351	4,048
หนองบัวลำภู	1,624,623	1,179,992	18,271	7,788
อำนาจเจริญ	1,350,635	1,013,384	36,406	7,294
รวม	70,712,084	51,029,315	1,477,629	340,957

2542	จำนวนครัวเรือนที่มีที่ดินทำกินของตนเองและไม่ต้องเช่า	จำนวนครัวเรือนที่มีที่ดินทำกินของตนเองแต่ต้องเช่าเพิ่มบางส่วน	จำนวนครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินทำกินของตนเองเลยต้องเช่าทั้งหมด
กาฬสินธุ์	124,135	41,482	41,790
ขอนแก่น	194,291	17,960	123,494
ชัยภูมิ	144,457	20,372	102,928
ยโสธร	77,449	5,957	19,321
นครพนม	93,681	4,901	2,327
นครราช	242,097	56,450	25,095
บุรีรัมย์	169,481	40,686	16,903
มหาสารคาม	138,917	9,741	49,691
ร้อยเอ็ด	173,504	16,046	43,199
เลย	89,491	6,847	2,718
ศรีสะเกษ	182,881	19,263	67,200
สกลนคร	142,001	14,211	81,578
สุรินทร์	154,400	35,618	12,100
หนองคาย	101,855	31,847	1,965
อุดรธานี	163,072	19,867	11,968
อุบลราชธานี	207,961	35,003	74,950
มุกดาหาร	49,261	3,351	4,483
หนองบัวลำภู	52,795	5,698	3,707
อำนาจเจริญ	49,713	2,480	7,627
รวม	2,551,442	387,780	693,044

ปี 2562	จำนวนตัวเรือนที่ผสมพันธุ์กับพันธุ์ที่ราชการส่งเสริม	จำนวนตัวเรือนที่เลี้ยงพันธุ์ไข่	จำนวนหมู่	จำนวนตัวเรือนที่ผสมพันธุ์กับพันธุ์ที่ราชการส่งเสริม	จำนวนตัวเรือนที่เลี้ยงพันธุ์ไข่	จำนวนแม่ไก่	จำนวนตัวเรือนที่เลี้ยงตัวอ่อน ๆ	จำนวนตัวเรือนที่เลี้ยงพันธุ์ไข่
[illegible]	3,040	10,897	184,061	3,207	35,386	543,091	386	18,171
[illegible]	2,588	4,605	62,137	3,799	13,396	2,035,651	116	186,239
[illegible]	713	7,961	57,890	4,628	14,024	2,677,212	458	6,390
[illegible]	3,231	31,350	20,037	1,778	14,464	743,323	-	-
[illegible]	1,573	2,046	24,474	1,533	5,615	277,240	3	16,902
[illegible]	2,767	10,588	121,283	6,317	40,531	4,715,315	228	619,142
[illegible]	1,719	6,987	52,523	3,082	39,454	1,531,471	517	28,080
[illegible]	5,129	5,295	51,652	4,090	10,461	574,011	231	16,838
[illegible]	4,793	5,165	52,318	3,238	61,813	783,658	508	205,456
[illegible]	328	12,291	28,003	760	4,287	306,872	101	65,009
[illegible]	2,821	42,437	45,013	2,614	31,428	901,922	496	324,501
[illegible]	2,486	3,299	35,937	2,033	16,497	725,683	159	201,376
[illegible]	2,854	9,665	47,506	5,413	21,125	797,446	143	22,969
[illegible]	1,852	1,691	29,545	1,106	8,559	623,352	80	137,460
[illegible]	1,833	3,663	42,076	2,018	16,129	962,150	248	100,530
[illegible]	2,358	4,383	78,259	2,551	29,418	2,377,758	156	54,080
[illegible]	1,078	928	11,568	577	7,277	310,350	127	3,450
[illegible]	633	1,095	15,830	787	4,488	280,931	293	22,480
[illegible]	762	691	5,973	530	5,605	1,017,438	109	4,869
รวม	42,568	165,037	961,085	50,161	379,457	22,185,874	4,359	2,033,742

จังหวัด	จำนวนฟาร์มโคนมที่ได้รับการขึ้นทะเบียนเลี้ยงโคนม	จำนวนโค	จำนวนฟาร์มโคเนื้อที่เลี้ยงโคเนื้อเพื่อขาย	จำนวนครัวเรือนที่เลี้ยงโคเนื้อเพื่อขาย	จำนวนโคเนื้อ	จำนวนครัวเรือนที่เลี้ยงกระบือเพื่อขาย	จำนวนครัวเรือนที่เลี้ยงควายเพื่อขาย	จำนวนกระบือ
เชียงใหม่	121	23,816	816	17,046	55,565	7,197	13,091	29,273
ขอนแก่น	410	119,310	1,234	10,986	68,569	6,535	4,778	22,417
ร้อยเอ็ด	244	71,675	877	6,780	84,314	4,034	1,921	11,075
[illegible]	85	12,682	567	10,948	36,585	7,356	13,415	13,962
นครพนม	150	58,304	554	3,028	15,528	1,948	3,737	12,202
[illegible]	638	132,571	3,189	22,640	236,972	12,134	6,500	32,327
[illegible]	321	127,768	857	9,214	65,442	4,417	18,231	36,532
[illegible]	155	21,950	1,380	21,850	83,740	15,070	10,059	27,809
[illegible]	207	45,981	1,051	45,331	75,711	8,564	47,367	31,222
[illegible]	128	49,464	466	2,187	20,151	1,259	1,002	5,364
[illegible]	199	66,531	711	54,210	45,758	5,983	23,063	21,577
[illegible]	184	58,641	644	10,166	71,029	5,832	7,533	26,930
[illegible]	249	117,970	1,045	13,083	67,178	5,652	8,895	25,259
[illegible]	173	36,618	878	3,976	34,494	2,065	3,696	24,998
[illegible]	160	33,031	656	5,706	47,374	2,387	7,173	25,458
[illegible]	377	123,125	1,338	12,281	66,955	4,578	9,322	31,901
[illegible]	39	18,762	692	2,892	13,688	1,480	2,142	7,566
[illegible]	119	27,974	351	2,278	16,312	1,186	1,581	6,959
[illegible]	79	17,007	212	3,792	16,058	1,962	2,390	7,068
รวม	4,038	1,163,160	16,318	258,394	1,121,423	99,649	185,897	399,897

	6,082	537	10,243	1,886	33,411	11,568	10,067
	1,498	170	22,346	2,836	70,957	19,898	15,697
	2,464	142	16,958	2,688	94,324	24,021	14,504
	4,627	398	9,966	1,136	8,607	3,737	2,960
	15,263	1,310	14,264	2,327	22,775	12,559	8,265
	1,339	59	30,309	2,495	87,316	15,953	13,094
	18,443	1,352	18,232	1,726	13,381	18,626	5,614
	294	38	11,706	1,543	10,310	6,114	4,861
	2,737	351	9,237	6,820	23,531	13,983	11,044
	11,593	802	10,082	972	55,301	11,104	10,427
	25,828	1,677	19,602	2,409	41,356	22,048	14,274
	14,314	1,057	13,820	2,397	58,816	18,233	12,256
	9,201	841	13,529	2,919	13,956	8,999	7,810
	76,638	5,004	48,741	4,081	24,586	10,899	7,499
	10,264	929	19,624	2,607	14,689	10,179	7,328
	10,822	1,098	16,783	2,842	35,211	21,105	9,751
	8,486	829	15,033	1,090	7,461	4,149	3,524
	2,180	151	7,620	642	20,387	5,578	3,940
	601	91	2,604	379	4,572	2,612	1,832
รวม	222,592	16,936	310,499	43,595	640,947	241,364	164,746

2542	จำนวนไร่ที่ใช้ทำไร่ข้าวโพดทั้งสิ้น	จำนวนครัวเรือนที่ทำไร่ข้าวโพดทุกชนิด	จำนวนพื้นที่ทำไร่อ้อยสด	จำนวนครัวเรือนที่ทำไร่อ้อยสด	พื้นที่ทำสวนผลไม้	จำนวนครัวเรือนที่ทำสวนผลไม้	พื้นที่ทำสวนผัก	จำนวนครัวเรือนที่ทำสวนผัก
กาฬสินธุ์	56,514	14,291	580,744	64,387	4,106	1,486	4,818	4,660
ขอนแก่น	95,144	15,616	642,153	51,036	22,435	4,779	13,258	10,803
ชัยภูมิ	279,046	30,934	744,833	61,820	45,719	7,025	40,352	10,182
อุดรธานี	17,708	5,937	74,978	9,849	2,884	617	2,562	2,210
นครพนม	17,422	5,057	35,232	8,016	6,247	1,581	7,488	5,695
เลย	949,405	54,160	1,793,096	83,649	114,676	9,857	41,338	12,076
บุรีรัมย์	34,536	7,863	340,468	18,731	6,702	1,262	6,692	6,012
มหาสารคาม	17,427	6,216	267,632	29,270	3,008	1,032	4,957	4,033
ร้อยเอ็ด	23,131	8,701	170,928	29,968	3,680	924	4,183	3,681
เลย	673,485	55,378	442,683	41,795	239,087	31,865	17,670	6,648
ศรีสะเกษ	127,443	20,629	129,450	23,127	15,940	2,230	22,102	8,575
สกลนคร	43,601	11,144	149,321	20,106	9,667	2,168	7,871	5,394
สุรินทร์	27,436	8,859	95,303	11,069	2,385	994	4,087	3,957
หนองคาย	42,324	7,775	216,069	25,113	11,230	1,879	6,476	4,668
อุดรธานี	97,813	14,805	754,988	48,764	14,412	2,569	6,048	6,541
นครราชสีมา	45,085	8,587	197,546	26,652	13,795	3,310	17,544	12,464
มุกดาหาร	15,678	5,644	203,116	19,973	7,358	1,507	746	785
หนองบัวลำภู	163,468	13,777	98,305	8,262	15,913	2,101	3,678	3,136
อำนาจเจริญ	9,956	2,084	37,129	3,938	2,314	966	1,215	991
รวม	2,736,622	297,457	6,973,974	585,525	541,558	78,152	213,085	112,511

2542	จำนวนครัวเรือนที่ทำนาปีละ 1 ครั้ง	จำนวนครัวเรือนที่ทำนาปีละ 2 ครั้งแต่ไม่ได้ทำทุกปี	จำนวนครัวเรือนที่ทำนาปีละ 2 ครั้ง	จำนวนครัวเรือนที่ทำนาปีละมากกว่า 2 ครั้ง	จำนวนครัวเรือนที่ใช้พันธุ์ข้าวลงเสริม	จำนวนครัวเรือนที่ใช้ปุ๋ยในการทำนา	จำนวนครัวเรือนที่ใช้สารเคมีป้องกันสัตรูพืช
กาฬสินธุ์	131,473	11,218	1,756	100	110,377	129,756	87,585
ขอนแก่น	196,841	8,093	6,302	838	183,925	205,088	139,947
ชัยภูมิ	135,312	2,302	401	499	106,654	145,000	102,285
อุไรธานี	82,390	1,290	158	-	65,961	82,125	53,438
นครพนม	96,647	1,271	488	-	86,138	93,953	45,602
โคราช	230,147	2,697	720	705	186,559	228,546	150,990
บุรีรัมย์	187,299	2,344	24	34	142,028	202,227	119,752
มหาสารคาม	143,889	5,398	1,687	-	140,769	147,613	88,372
ร้อยเอ็ด	188,661	3,762	1,930	1	155,502	187,002	113,505
เลย	64,216	128	309	-	52,451	47,029	45,166
ศรีสะเกษ	192,197	2,495	705	1	150,631	189,217	146,232
สกลนคร	153,196	2,205	517	-	133,456	147,253	77,268
สุรินทร์	192,979	264	40	-	158,875	191,442	121,165
หนองคาย	102,726	4,158	909	-	86,890	100,570	69,161
อุดรธานี	162,463	1,148	93	202	133,894	154,509	83,811
อุบลราชธานี	215,876	4,823	2,358	-	176,795	213,684	121,398
มุกดาหาร	43,211	56	8	-	37,574	41,046	20,111
หนองบัวลำภู	56,377	830	114	1	46,177	52,654	28,667
อำนาจเจริญ	51,958	30	164	1	43,807	50,734	26,234
รวม	2,627,858	54,512	18,683	2,382	2,198,463	2,609,448	1,640,689

2542	จำนวนครัวเรือนที่ประกอบอาชีพมากกว่า 1 อาชีพ	จำนวนครัวเรือนที่ประกอบอาชีพเพียงอย่างเดียว	พื้นที่ทำนาทั้งหมด	จำนวนครัวเรือนที่ทำนาไม่เกิน 5 ไร่	จำนวนครัวเรือนที่ทำนา 6-10 ไร่	จำนวนครัวเรือนที่ทำนา 11-20 ไร่	จำนวนครัวเรือนที่ทำนา 21-50 ไร่	จำนวนครัวเรือนที่ทำนามากกว่า 50 ไร่
กาฬสินธุ์	119,110	65,770	1,468,720	35,258	48,731	34,887	13,415	3,121
ขอนแก่น	195,147	51,117	2,636,005	33,207	67,509	70,148	33,284	6,028
ชัยภูมิ	144,524	33,590	1,716,240	26,658	47,025	44,611	17,639	3,196
ยโสธร	49,149	39,630	1,369,931	15,311	29,082	26,931	11,843	2,837
นครพนม	76,949	28,865	1,500,267	15,763	32,996	32,491	14,023	3,115
โคราช	244,463	110,567	4,037,103	34,511	67,245	81,054	45,820	10,400
บุรีรัมย์	156,743	719,002	3,438,535	34,079	60,056	59,958	30,444	6,357
มหาสารคาม	201,454	35,740	2,196,367	17,431	44,950	53,487	27,796	5,200
ร้อยเอ็ด	124,685	74,293	2,802,178	33,140	61,076	62,880	30,954	5,104
เลย	90,789	9,578	481,746	34,205	21,149	7,653	1,608	216
ศรีสะเกษ	129,193	91,702	2,994,505	37,981	70,327	59,848	24,047	4,999
สกลนคร	130,235	41,373	2,182,093	32,002	57,384	47,840	17,498	3,543
สุรินทร์	122,309	81,591	3,365,606	21,001	50,824	71,757	42,096	8,110
หนองคาย	103,978	21,614	1,548,704	24,325	38,121	31,347	12,149	1,878
อุดรธานี	134,152	57,641	2,357,229	19,780	49,733	60,067	27,994	5,532
อุบลราชธานี	140,819	107,546	4,156,888	40,549	72,667	70,508	34,416	6,671
นครพนม	41,497	596	532,612	14,612	16,910	10,826	3,009	496
หนองบัวลำภู	45,848	19,690	902,258	10,967	20,476	17,745	6,952	1,300
อำนาจเจริญ	26,594	23,420	943,255	3,710	12,298	22,756	13,204	2,730
รวม	2,277,639	1,613,325	40,630,242	484,490	868,560	866,794	408,191	80,833

2542	จำนวนคนที่เป็นสมาชิกสหกรณ์การเกษตร	จำนวนคนที่เป็นสมาชิกกลุ่มอาชีพทางการเกษตร	จำนวนโรงสี	จำนวนครัวเรือนที่ประกอบกิจการเกษตรในเขตเทศบาลหรือหัวไร่ปลายนา	จำนวนครัวเรือนที่ประกอบอาชีพการเพาะปลูก	จำนวนครัวเรือนที่ประกอบอาชีพตามฤดูกาล
กาฬสินธุ์	25,882	62,194	2,672	56,862	134,794	5,079
ขอนแก่น	44,654	99,175	5,276	92,045	211,065	9,958
ชัยภูมิ	41,072	78,060	3,395	77,397	159,642	10,169
นครราชสีมา	11,919	37,162	3,098	32,898	83,566	1,721
นครพนม	15,646	39,261	3,351	53,508	98,641	2,505
บึงกาฬ	92,105	141,119	4,826	107,101	278,957	9,568
บุรีรัมย์	32,206	72,934	5,539	60,749	193,927	5,151
มหาสารคาม	31,429	80,134	4,164	69,768	148,589	5,152
ร้อยเอ็ด	26,274	95,693	5,308	85,970	18,203	248
เลย	21,241	49,881	1,727	48,468	93,057	2,286
ศรีสะเกษ	43,651	78,070	6,156	90,918	201,311	5,484
สกลนคร	34,491	58,932	3,865	70,695	158,660	3,772
สุรินทร์	37,235	74,666	6,539	73,688	187,694	4,025
หนองคาย	15,903	45,300	3,494	47,232	111,795	2,386
อุดรธานี	33,146	73,017	4,013	70,511	171,073	4,338
อุบลราชธานี	46,603	78,229	6,974	119,730	220,462	8,040
มุกดาหาร	11,288	23,615	1,831	25,087	45,651	1,081
หนองบัวลำภู	11,415	24,123	1,208	27,058	59,323	2,718
อำนาจเจริญ	9,331	19,964	2,073	24,191	51,761	1,337
รวม	585,491	1,231,529	75,509	1,233,876	2,628,172	85,018

2542	จำนวนครัวเรือนที่มีรถปิคอัพ	จำนวนรถ	จำนวนครัวเรือนที่มีรถมอเตอร์ไซค์	จำนวนรถ	จำนวนครัวเรือนที่มีรถจักรยานสองล้อ	จำนวนรถ	จำนวนครัวเรือนที่มีรถอื่นๆ	จำนวนรถ	จำนวนครัวเรือนที่มีรถประเภทอื่นๆ	จำนวนรถ
กาฬสินธุ์	10,222	10,677	68,857	71,302	57,342	62,026	3,664	3,660	3,343	3,601
ขอนแก่น	25,087	25,713	143,442	149,254	86,032	91,183	6,992	7,026	8,405	8,908
ชัยภูมิ	12,858	13,295	90,948	96,585	79,746	84,398	10,289	10,341	5,333	5,750
อุไลธร	7,058	7,461	49,483	51,453	47,164	50,301	3,390	3,200	1,813	1,876
นครพนม	7,758	7,978	58,825	62,293	49,865	53,546	1,388	1,390	2,669	2,715
โคราช	30,883	32,056	167,278	176,910	139,582	147,977	31,493	31,587	10,836	12,006
บุรีรัมย์	15,709	16,119	105,946	112,113	90,471	96,511	9,589	9,517	3,880	4,369
มหาสารคาม	12,945	13,327	83,392	87,761	53,335	56,063	3,588	3,593	3,695	3,913
ร้อยเอ็ด	17,191	17,714	110,597	115,067	85,124	89,219	6,674	6,583	4,580	5,020
เลย	9,565	9,946	67,136	71,615	30,396	32,154	5,593	5,588	2,981	3,286
หนองคาย	16,131	16,326	95,305	99,605	106,686	119,495	12,080	10,582	3,970	4,245
สกลนคร	12,507	12,846	90,472	95,501	100,615	108,246	4,780	4,882	2,378	2,506
สุรินทร์	11,829	12,389	96,041	101,215	95,333	101,811	8,332	8,345	4,300	4,928
หนองคาย	9,778	10,028	70,929	75,494	61,544	66,955	3,408	3,415	3,369	3,602
อุดรธานี	13,662	13,846	99,855	103,406	78,960	83,118	9,427	9,432	4,913	5,391
อุบลราชธานี	21,598	22,408	134,469	141,149	123,638	131,323	17,841	17,855	2,538	2,712
มุกดาหาร	3,971	4,139	25,934	27,659	18,327	20,099	1,342	1,275	831	877
หนองบัวลำภู	4,989	5,082	39,684	41,098	29,818	31,469	2,358	2,375	795	850
อำนาจเจริญ	3,747	3,958	32,791	33,852	30,379	32,432	2,776	2,785	1,237	1,317
รวม	247,488	255,308	1,631,384	1,713,332	1,364,357	1,458,326	145,004	143,431	71,866	77,872

2542	ภาษีบำรุงท้องที่	จำนวนหมู่บ้านที่มีไฟฟ้าใช้	จำนวนครัวเรือนที่มีไฟฟ้าใช้	จำนวนหมู่บ้านที่มีถนนไปถึงอำเภอ	จำนวนหมู่บ้านที่มีรถรับจ้างวิ่งระหว่างอำเภอถึงหมู่บ้าน
กาฬสินธุ์	4,905,359	1,272	143,413	1,271	1,162
ขอนแก่น	21,348,718	1,899	245,406	1,891	1,764
ชัยภูมิ	15,903,236	1,275	175,777	1,269	1,123
ยโสธร	4,969,103	777	85,867	767	719
นครพนม	3,475,980	965	103,760	960	823
โคราช	39,633,257	3,140	349,457	3,134	2,787
บุรีรัมย์	11,963,712	2,194	214,717	2,171	1,999
มหาสารคาม	8,134,889	1,771	155,311	1,769	1,662
ร้อยเอ็ด	10,110,342	2,084	202,041	2,060	1,743
เลย	6,315,414	765	99,523	765	642
ศรีสะเกษ	10,132,675	2,186	209,286	2,164	1,903
สกลนคร	19,577,756	1,234	170,476	1,230	1,153
สุรินทร์	6,651,066	1,929	204,829	1,917	1,797
หนองคาย	8,550,709	1,053	124,076	1,050	965
อุดรธานี	11,276,442	1,440	192,226	1,438	1,309
อุบลราชธานี	12,321,568	2,280	241,814	2,269	2,124
มุกดาหาร	1,321,641	471	47,614	468	424
หนองบัวลำภู	4,461,077	528	65,466	519	497
อำนาจเจริญ	2,275,590	540	52,375	544	477
รวม	203,328,534	27,803	3,083,436	27,656	25,073

2542	น้อยกว่า 1 ปีเต็ม	1-2 ปี	3-6 ปี	6-11 ปี	12-14 ปี	15-17 ปี	18-49 ปี	50-59 ปี	60ปีขึ้นไป
กาฬสินธุ์	12,250	20,785	37,365	69,399	44,882	55,595	335,781	68,474	49,530
ขอนแก่น	18,378	31,939	60,336	115,554	72,573	82,451	573,489	122,464	94,792
ชัยภูมิ	11,371	21,162	40,422	76,713	50,451	56,759	401,624	88,462	70,746
ยโสธร	6,489	11,487	22,321	41,132	26,970	32,834	192,115	46,860	33,399
นครพนม	8,747	13,332	25,273	52,567	35,897	38,431	260,583	45,142	38,204
โคราช	22,748	45,994	84,812	167,731	105,269	115,806	802,060	146,747	149,806
บุรีรัมย์	18,924	34,930	63,005	110,174	73,595	85,975	521,088	104,457	85,195
มหาสารคาม	11,238	18,276	34,473	72,191	41,720	48,002	381,296	73,431	51,697
ร้อยเอ็ด	14,567	26,211	50,984	92,694	58,464	75,525	452,919	94,827	72,659
เลย	6,743	11,666	22,249	45,162	26,242	30,952	230,588	44,154	39,326
ศรีสะเกษ	17,319	31,657	59,110	111,672	71,216	81,055	528,196	105,326	82,822
สกลนคร	13,278	21,877	41,438	85,579	50,622	62,793	406,276	71,950	54,681
สุรินทร์	17,773	30,383	58,286	108,153	70,085	80,302	479,724	102,327	88,497
หนองคาย	9,977	16,616	31,824	60,153	37,951	43,271	299,946	53,747	42,859
อุดรธานี	15,724	27,424	51,415	102,694	61,362	67,239	477,827	86,824	57,718
อุบลราชธานี	22,344	39,537	71,702	135,791	81,010	99,185	560,477	110,210	94,749
มุกดาหาร	4,047	7,013	12,776	24,232	15,536	17,104	115,591	18,295	18,729
หนองบัวลำภู	5,559	10,180	18,135	34,841	20,927	23,486	161,734	29,457	21,249
อำนาจเจริญ	4,373	7,112	13,964	27,773	15,352	17,309	126,082	22,496	20,546
รวม	241,849	427,581	799,890	1,534,205	960,124	1,114,074	7,307,396	1,435,650	1,167,204

2542	จำนวนหมู่บ้าน	จำนวนครัวเรือน	จำนวนประชากร	ชาย	หญิง
กาฬสินธุ์	1,277	144,940	695,707	340,291	354,207
ขอนแก่น	1,901	247,222	1,169,272	576,129	593,127
ชัยภูมิ	1,279	179,014	814,245	403,896	414,952
นครพนม	788	88,950	414,108	204,308	210,359
นครราชสีมา	965	106,735	513,981	252,942	265,054
บุรีรัมย์	3,161	361,921	1,637,996	803,618	895,703
มหาสารคาม	2,201	221,159	1,096,414	541,719	556,508
ร้อยเอ็ด	1,771	156,181	731,445	357,355	374,563
เลย	2,093	200,395	936,214	459,975	476,836
ศรีสะเกษ	770	102,042	456,869	228,211	228,430
สกลนคร	2,209	214,872	1,087,771	533,839	556,086
สุรินทร์	1,239	171,932	805,140	396,681	409,436
หนองคาย	1,933	210,398	1,032,799	508,073	524,949
อุดรธานี	1,056	126,319	593,135	294,067	299,728
อุบลราชธานี	1,450	197,369	952,887	469,766	476,706
หนองบัวลำภู	2,293	252,397	1,233,820	612,368	625,924
อำนาจเจริญ	474	49,228	231,345	115,220	116,225
รวม	529	65,910	324,587	162,250	163,307
	548	54,485	254,097	126,983	127,775
	27,937	3,151,469	14,981,832	7,391,691	7,669,875

ภาคผนวก ฉ.

ภาพเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน

ผ้าไหมจากฝีมือชาวบ้านเขว้า อำเภอบ้านเขว้า จังหวัดชัยภูมิ ซึ่งนำมาแสดงในงานเกษตรภาคอีสาน ที่มหาวิทยาลัยขอนแก่น (25 มกราคม 2545)

เสื้อไหมฝีมือชาวบ้านเขว้า อำเภอบ้านเขว้า จังหวัดชัยภูมิ (25 มกราคม 2545)

แปลงข้าวโพด หอม ของชาวบ้านท่าแก อำเภอบ้านเขว้า จังหวัดชัยภูมิ
(18 พฤษภาคม 2544)

การปั้นเตาของชาวบ้านโนนม่วง
อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด
(2 กันยายน 2543)

เตาที่เผาเสร็จแล้ว กำลังลำเลียงออกจากเตาเผา บ้านโนนม่วง อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด (13 พฤษภาคม 2544)

กำลังลำเลียงเตาขึ้นรถที่มารับซื้อ จากบ้านโนนม่วง อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด (13 พฤษภาคม 2544)

ใบหญ้านาง อาหารปลอดสารพิษจากธรรมชาติ
ที่ส่งมาขายที่ตลาดบางลำภู ขอนแก่น
(20 มีนาคม 2545)

ไข่มดแดง อาหารปลอดสารพิษจากธรรมชาติ
ที่ส่งมาขายที่ตลาดบางลำภู ขอนแก่น
(20 มีนาคม 2545)

หน่อไม้ จากอำเภอชุมแพ ส่งมาขายที่ตลาดบางลำภู ขอนแก่น
(20 มีนาคม 2545)

หน่อหวาย จากอำเภอน้ำพอง ขายที่ตลาดบางลำภู ขอนแก่น
(20 มีนาคม 2545)

ปูนาจากท้องนาใกล้เมืองขอนแก่น ขายที่ตลาดบางลำภู ขอนแก่น
(20 มีนาคม 2545)

หอยขม จากแหล่งน้ำธรรมชาติใกล้เมืองขอนแก่น ขายที่ตลาดบางลำภู ขอนแก่น
(20 มีนาคม 2545)

ต้นหมากแหน่ง ในพื้นที่ป่าวัดป่า บ้านบัว อ.กุดบาก จ.สกลนคร
(19 สิงหาคม 2543)

แปลงกล้าไม้ (หวาย) ของ พ่อเล็ก กุดวงศ์แก้ว บ้านบัว อ.กุดบาก จ.สกลนคร
(19 สิงหาคม 2543)

กรอด้าย งานของสตรีชรา บ้านบัว อ.กุดบาก จ.สกลนคร

(ธันวาคม 2543)

หัตถกรรมจักสาน ยังมีอยู่ในครัวเรือนที่มีผู้สูงอายุ บ้านบัว อ.กุดบาก จ.สกลนคร

(ธันวาคม 2543)

ผลิตภัณฑ์จากบ้านบัว (ศูนย์อินแปง)
-น้ำผลไม้ (หมากเม่า)
-ไวน์ผลไม้
นำมาขายที่งานวันเกษตรภาคอีสาน
มหาวิทยาลัยขอนแก่น
(25 มกราคม 2545)

แม่ใหญ่บาลกับลูกสาวผู้ยังชีพด้วยของป่า บ้านบัว อ.กุดบาก จ.สกลนคร
(27 ธันวาคม 2543)

ส้มโอไร่ พ่อดวน ทองคง (คนกลาง) บ้านฝาง อ.หนองเรือ จ.ขอนแก่น
(15 กรกฎาคม 2545)

บุญเลิศ โถอาสา ทำเกษตรยั่งยืน ที่บ้านนาม่อง อ.กุดบาก จ.สกลนคร
(26 ธันวาคม 2543)

รายชื่อผลงานวิจัยเป็นหนังสือของชุดโครงการ
เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย

ภาพรวม

1. คริส เบเคอร์ “อนาคตของสังคมชนบทไทย : ข้อคิดเพื่อพิจารณา”

ภาคเหนือ

2. ยศ สันตสมบัติ “พลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชาวนา : เศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือและการปรับกระบวนทัศน์ว่าด้วยชุมชนในประเทศโลกที่สาม”
3. รัตนาพร เศรษฐกุล “หนึ่งศตวรรษเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือ (พ.ศ.2442-2542)”
4. ลำแพน จอมเมือง สุทธิพงษ์ วสุโสภาพล “ผ้าทอไทลื้อ : การจัดการธุรกิจชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง”
5. ชัยวัชน์ หน่อรัตน์ “เศรษฐกิจและสวัสดิการชุมชนหมู่บ้านชนบท”
6. จิราภรณ์ สถาปนะวรรธนะ “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือตอนล่าง”

ภาคกลาง

7. พอพันธ์ อุยยานนท์ “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคกลาง”
8. ทิพวัลย์ สีจันทร์ “พลวัตการเกษตรและเศรษฐกิจชุมชนภาคกลาง : กรณีศึกษาตำบลทุ่งลูกนก อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม”
9. อรสุดา เจริญรัถ “เศรษฐกิจพอเพียงภายใต้การเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย”
10. ศักดิ์ชัย เกียรตินาคินทร์ “คุณค่าศิลปกรรมกับเส้นทางชุมชน”
11. ภมรรัตน์ สุธรรม “พลวัตชุมชนกับการพึ่งตนเองในภาคตะวันตก”

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

12. สุวิทย์ ธีรศาศวัต “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน : ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน (2488-2544)”
13. สมคิด พรมจุ้ย สมบัติ พันธวิศิษฎ์ สุทัศน์ กองทรัพย์ วิลาศ โพธิสาร “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานใต้”
14. มณีมัย ทองอยู่ “การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาไทย : กรณีชาวนาลุ่มน้ำพอง”
15. พรเพ็ญ ทับเปลี่ยน “เส้นทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านไทยในกระแสทุนนิยม”
16. ธันวา ใจเที่ยง “เศรษฐกิจ-การเมืองและนิเวศวิทยาชุมชนหมู่บ้านชาวนาปฏิวัติบนแผ่นดินอีสานตอนบน”

ภาคใต้

17. สงบ ส่งเมือง “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคใต้ในรอบห้าทศวรรษที่ผ่านมา”

18. ชลิตา บัณฑุวงศ์ อนุสรณ์ อุณโณ “พลวัตเศรษฐกิจชุมชนภาคใต้ตอนบนฝั่งตะวันออก”

วิธีวิจัย

19. ยศ สันตสมบัติ สุวิทย์ ธีรศาศวัต พอพันธ์ อุยยานนท์ “วิธีการศึกษาเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย”

เศรษฐกิจชุมชนกับเศรษฐกิจแห่งชาติ

20. เสรี ลีลาลัย “เศรษฐกิจชุมชนกับเศรษฐกิจแห่งชาติ”

21. สังศิต พิริยะรังสรรค์ “นโยบายเศรษฐกิจชุมชน”